

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ КеАҚ
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНА ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ФАКУЛЬТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ
ФАКУЛЬТЕТ ДОВУЗОВСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY
FACULTY OF PRE-UNIVERSITY EDUCATION

**«ТІЛ БІЛІМІНІҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ:
ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК ІЗДЕНІСТЕР»**
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы қ., 10-11 ақпан 2023 ж.

Материалы международной научно-практической
конференции
**«НОВЫЕ ПАРАДИГМЫ В ЯЗЫКОЗНАНИИ:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОИСКИ»**

г. Алматы, 10-11 февраля 2023 г.

MATERIALS
International Scientific and Practical Conference
**«NEW PARADIGMS IN LINGUISTICS:
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL SEARCHES»**

Almaty, February 10-11, 2023

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
Т 93

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультетінің
Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылған (№6 хаттама 27 қаңтар 2023 жыл)*

Жалпы редакцияны басқарғандар:

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультетінің деканы,
қауымдастырылған профессор **С.Қ. Суатай**
Жоғары оқу орнына дейінгі дайындық кафедрасының меңгерушісі,
з.ғ.к., доцент **С.А. Сартаев**
Шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру дайындығы кафедрасының
меңгерушісі, ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор **А.Е. Саденова**

Редакция алқасы:

Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультеті деканының ғылыми-инновациялық
жұмысы және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары **Қ.Қ. Келдебеков**
Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультеті деканының оқу-әдістемелік және
тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары **М.М. Әмірханов**
Жоғары оқу орнына дейінгі дайындық кафедрасының оқу-әдістемелік және тәрбие жұмысы
жөніндегі кафедра меңгерушісінің орынбасары **Г.Т. Тилеужанова**
Жоғары оқу орнына дейінгі дайындық кафедрасының ғылыми-инновациялық қызмет
және халықаралық байланыстар жөніндегі кафедра меңгерушісінің
орынбасары PhD доктор, аға оқытушы **Амангелді Нұргүл**

Конференция материалдарын баспаға әзірлегендер:

ф.ғ.к., аға оқытушы **Г.А. Тастемирова**
ф.ғ.к., аға оқытушы **Ж.Т. Ибраимова**
аға оқытушылар: **С.Р. Нұртілеуова, Г.Е. Сапаева**

Т 93 «**Тіл білімінің** жаңа парадигмалары: теориялық және әдістемелік ізденістер» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. Алматы,
10-11 ақпан 2023 ж. / жауапты ред: Г.А. Тастемирова, Ж.Т. Ибраимова, С.Р. Нұртілеуова,
Г.Е. Сапаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 400 б.
ISBN 978-601-04-6184-0

Жинақ әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру
факультетінде өткен «Тіл білімінің жаңа парадигмалары: теориялық және әдістемелік ізденістер» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары негізінде шығарылды. Жи-нақта білім
беру үдерісінде инновациялық-педагогикалық қызмет, сапалы оқыту тиімділігін арт-тыру жолдары мен
тәсілдері сөз болады.

Жинақ еліміздің оқу орындарында еңбек етіп жүрген ұстаздар қауымына, докторанттарға, магис-
транттарға, студенттерге арналған.

Ескерту: мақалалардың мазмұнына авторлар жауап береді.

**ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2**

МАЗМҰНЫ

1-СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ КОГНИТИВТІК ПАРАДИГМА

Акимбеков С.С. Оқушылардың эмоциялық интеллектісін сын тұрғыда дамыту	7
Бимагамбетова Ж.Т., Муртаза А.Ш., Уразбаева З.А. Modern educational technologies in teaching English language	10
Егенберді М., Мұхан Г. Ж. Тіл – қоғамдық құбылыстың бір формасы	12
Ергөбекова Ж.С., Раева В.С., Мужигова Г.М. Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімінің кәсіби күзiреттілігін дамыту тетіктері.....	14
Ермагулова А.А., Мурсалимова К.Х. Күрделенген жай сөйлем мен құрмалас сөйлемді айыру принциптері	17
Жүндібай Н.Т. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру	19
Иманбергенова Г.К., Кусанова А.С. Түркі тілдері мен қазақ тілі лексикасындағы мақал-мәтелдер сабақтастығы	23
Исабекова Ә.А., Арықова Г.Е. Ыбырай Алтынсарин – шағын әңгіме шебері	26
Какенова Ә.М., Ахметова Г. Білім беруді жетілдірудің жаңа парадигмалары.....	29
Канафьева Ш.Е. Қазіргі урду тілінің даму үдерісі және таралу аймақтары.....	32
Келдебеков К.К. М.О.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы уақыт категориясы	36
Зейнехан Күзекова. Қазақ тілі практикалық грамматика концепциясы және сипаттау ұстанымдары	38
Канапина Ж.Ж. Көне әдебиет үлгілеріндегі фразеологизмдер	43
Қарсыбекова Ш.П., Сапаева Г.Е. Паремиялардың номинативтік мағынасына қарай талдануы	46
Қоңырова А.Т. Кәсіби – бағытталған қазақ тілін оқыту	50
Қошанова Н.Д., Алиханова Ж.У. Фольклор және бөрі, арыстан, шері концептілері	58
Қошанова Н.Д., Мужигова Г.М. Кітаби ақындар шығармаларында қолданылатын көмекші етістіктер	62
Молдазимова А. Сөйлеу мәдениетінің сахналық сипатын білеміз бе?	65
Пак Т.Н., Джанг Вонки Методические приемы в изучении корейского местоимения «당신»	68
Сарманова А.Қ. Ә.Нұршайықов шығармашылығындағы ұлттық тәрбие көріністері	72
Шенгүл Айгүміш. Түркиядағы қазақтар және қазақ қауымдастығы туралы зерттеу	75
Юлдашев Д.И. Оқушылардың эмоциялық интеллектісінің дамуына сын тұрғысынан ойлау технологиясының пайдасы	78

2-СЕКЦИЯ

ШЕТ ТІЛДІ ДӘРІСХАНАДА ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТРЕНДТЕР

Айтпаева А.С. Использование песен при обучении русского языка как иностранного	82
Ахмедова А.К. Презентация вариантов преобразования прямой речи в косвенную на занятиях русского языка как иностранного.....	87
Берденова К.А. Педагогикалық шеберлік педагогикалық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі	90
Джиянбаева Л.А., Сарыбаев Д.Т., Асилов М.Б. Понятие «двуязычие» и его влияние на ребенка дошкольного возраста	95

Джиянбаева Л.А., Бекпатша Г.Ж., Джапылганова Ф.К. Проблема перевода фразеологизмов с английского языка на русский язык и идентичность их русским аналогам	99
Дүйсенбаева Р.И. Тіл үйреншілерге мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру	102
Елибаева Р.Д., Бейбитова У.А. Филология и коммуникативные науки	105
Есбулатова З. Applying clil methodology in english language teaching	108
Ешимов М.П., Ахмедова А.К., Нуртилеуова С.Р. Изучение иностранными студентами творчества Ахмета Байтурсынова	113
Курманова Т.В. «Добро пожаловать в Казахстан!»: страноведческий аспект в преподавании русский как иностранный	116
Машинбаева Г.Ә., Нұртілеуова С.Р. БАҚ тіліндегі қоғамдық саяси көзқарасты білдіретін сөздер	118
Мацко И.В. Проблемы усвоения лексики при обучении русского языка как иностранного	121
Мұсаева Г.Ә. Қазақ тілін үйрету мақсатында шақ категориясын ұсыну	123
Өзенбек Е.Р. Ортағасырлардағы қазақстан аумағындағы биліктің мұралану мәселесінің маңызы	128
Рустембеков М.К. Инновациялық білім беруде шығармашылық оқу үрдісін ұйымдастыру	133
Саденова А.Е., Игнатова Е.Р., Толмачева Д.С. Развитие коммуникативной компетенции у иностранных студентов	136
Спатай А.О., Шыналиева А.С. Ағылшын тілі сабағында тиімді сұрақтар қою арқылы ойлау дағдыларын дамыту	140
Якубаева К.С., Ешимов М.П. Орыс тілін шет тілі ретінде оқытуда шетелдік тыңдаушылардың рецептивті дағдыларын қалыптастыру	144

3-СЕКЦИЯ

МУЛЬТИДИСЦИПЛИНАРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Абдибекова А.Д. Кәсіптік техникалық білім беруде математиканы оқытудың ерекшеліктері	148
Абдраманова Г.Б. Білім алушылардың танымдық-шығармашылық қабілеттерін арттыру арқылы функционалдық сауаттылығын қалыптастыру	152
Азимова А.М., Олимжонова А.З. Современный подход к преподаванию иностранных языков	155
Аймаков Б.Е. Орыс тілінде білім беретін мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті пәні қалай оқытылады?	157
Амирканов М.Б., Болысбеков Н.Н. Отандық тарихты озық технологиялар арқылы оқыту тиімділігі	161
Арзымбетова С.Ж. «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндерінің оқу бағдарламасы мен оқу мақсаттары бойынша тапсырманы үйлестіру жолдарын жетілдіру	164
Аширова А., Берікқызы Н. Университеттердің инновациялылығының негізгі факторы - академиялық ұтқырлықты дамыту	169
Әділханова Ж.С., Алимқулова И.О. Тұлға қалыптастырудағы ұлы педагогтердің тұжырымдары	174
Байгереева А.Ж. Экологиялық мәселелердегі математиканың рөлі	177
Байтанова А.К., Сымылтырова Г.А. Тәуелсіз бағалау жүйесіндегі критериалды бағалаудың тиімділігі	181
Бақтыбаева М.С. Профессиограмманың білім беру саласындағы маңыздылығы	186
Бодаубаева И.К., Абдибекова К.Д. Математика пәні сабағында оқытудың инновациялық технологияларын қолданудың тиімділігі	188
Dautbayeva K.B., Baizakova V.E. Evaluation category in modern linguistics	192

Даурембекова А.Н. Ойын арқылы баланың қызығушылығын арттыру және отбасындағы тәрбие	196
Ембергенава К.Р. Современные педагогические технологии как объективная потребность	198
Ергонисова Б.Е. Жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында білім сапасын арттыру – сапалы оқу кепілі	203
Жайлыбаева А.М. Эффективность применения инновационных методов и технологий на уроках русского языка и литературы	206
Жайсанова З.Н. Инновациялық технологиялар – өмірге бейім оқушыларды дайындаудың басты құралы	210
Жаналиева Г.М. Ағылшын тілінде сөйлеу дағдысын қалыптастырудағы озық технологиялар	214
Жексембиева А.А. Қазақ тілі сабағында креативті әдіс-тәсілдерді қолдану	216
Ибрагимова М.Н., Рзағазы Г.Б. Әмір Темір деректері	221
Ибраева Ж.М. Мемлекеттік тілді оқытудағы диалог пен монологтің маңызы	227
Ильясова Э.С. Физика пәнін оқытуда мақал-мәтелдерді қолдану	230
Каптагаева А.Ш. Применение приемов критического мышления на уроках русского языка и литературы	235
Кенджаев Е.Д. Блум таксономиясын СТО технологиясының әдіс-тәсілдерімен оқыту	240
Кулиева А.Ж., Байдосова Ж.О. Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру	243
Қыдырбаева Г.Н. Зерттеу сұрағын қалай нақтылуға болады?	247
Қалықпаева Р.С., Сәрсенбаева С.Н. ЖТОО студенттерінің кәсіби бағытталған оқытудың маманның әс-әрекет моделі негізінде жүзеге асыру	250
Қарсыбекова Ш.П., Мужигова Г.М. Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйрету ісінде тіл дамыту жұмыстарын жүргізу әдістемесі	255
Қожахметова О.Ж. Кейс-стади әдісін білім беру үрдісінде тиімді қолдану	261
Қыдырбаева Ф.Н. Білім беру саласындағы инновациялық технологиялар - заман талабы	265
Мәдіхан А.М. Инновациялық технологияларды пайдалана отырып, оқушыларды логикалық тапсырмалар арқылы қызығушылығын арттыру	268
Наралиева Р.Т., Сафиуллина Ф.С. Атамекенге білім алуға келген шетелдік қазақ жастарына қатысты өзекті мәселелер	272
Наурызбаева Г.К., Алджамбекова Г.Т., Нагиева М.Ш. Физика пәнін оқытудың болашақ мамандардың кәсіби құзіреттерін қалыптастырудағы маңызы	277
Наурызбаева Г.К., Буланова Т.М. Информационно-обучающая среда как основа для повышения качества самостоятельной работы студентов на аудиторных занятиях	279
Нокина А.А. Инновационные технологии в сфере образования	283
Нурмуханов Т.К. Listening comprehension is an important aspect of learning English language for L2 learners through the use of multimedia technology	288
Нуршанова И.С. Формирование смыслового чтения на уроках русского языка и литературы	293
Омарова Ж.Б. Симметрия заңдылықтарының ғылымында, техникада және қолданбалы өнерде қолданылуы	298
Рахманбекова Г.Т. Оқыту барысындағы тіл дамыту жұмыстары	302
Салгараева Г.И., Исакова Л.М. Возможности развития социальных навыков младших школьников в образовательном процессе	306
Сапаева Р.Е. Трехъязычие в Казахстане: миф или реальность	310
Саткенов А.Б., Саткенова Ж.Б., Оспанова С.А. Қазақ тілін оқытуда инновациялық технологияның тиімді әдіс-тәсілдері	313
Смағұлова Қ.Х., Бейсекенова А.С. Интербелсенді әдістерді пайдалана отырып оқушыларға жай сөйлемді меңгерудің тиімді жолдары	315
Тазабекова А.Н. PISA тапсырмаларын қолдану арқылы оқушылардың математикалық сауаттылығын арттырудың тиімді жолдары	319
Тобықов Маулен Төлебайұлы Ақпараттық-коммуникативтік технологияларды тіл білімі саласына пайдаланудың тиімділігі	322

Тойғанбекова М.Ш., Ахметова М.А. Тіл мен мәдениет – әлем бейнесінің айнасы	325
Тойғанбекова М.Ш. Түркі әлемі халықтарының педагогикалық мұрасы мен тәрбиелік идеяларын салыстыру.....	329
Токтажанова А.К. ЖОО-ның «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының студенттерінің шығармашылық жұмыстар арқылы кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру.....	332
Тундәбаева Н.К. Мәтін – сөйлеуге үйренудің негізгі тірегі.	335
Шайзада А. Сын тұрғысынан ойлай – білім берудегі маңызды фактор	338

3.1-секция

Ihsas Rahmuddin, Ibraimova Zhibek T. Bacteria's Classification And Its Norms.....	342
Mukhlis Hujatullah. The roles of neurotransmitters and nerve impulse to controlling human body.....	345
Neyazi Ghulam Rabani, Gulhan Tileuzhanova Happiness Hormones And Thei Impacts On Mental Health	350
Taibullah Madqeq Hybridization And Overlapping	354
Muhammad Hashami. Structures Of Monosaccharides In Carbohydrates	360
Ahmadullah Shakir. Discrimination Of Temperature And Strain Interference In Fbg Sensors Using Tapered Optical Fiber Sensor.....	367
Abdul Nahid Rahmani The Usage Of Laser In Medicine.....	373
Shirullah Rahmani. The effects of detoxification on human body	377
Mudasir Zahid SUSTAINABLE MANAGEMENT OF WATER RESOURCE AND INVESTIGATION OF HYDROPOLITICAL EFFECTS OF KAMAL KHAN DAM.....	381
Noor ahmad Ahmadi Composition And Function Of Blood Plasma.....	386
Abdul Bari Hejran Gene Mutation And It's Causes	390
Bilal.Badloon, Tastemirova G. Ethics of social media use in Afghanistan	394
Ғазезова Назерке Мәлікқызы Қазақ дәстүрлері: жас ерекшеліктеріне байланысты тілдік сипаты.....	398
Кудайбергенова Мадина Асетқызы Коммуникация: копирайтинг	402
Мұсабек Дана Жеңісбекқызы Педагогикалық дискурстағы манипуляция	405
Асанова Д.М., Смағұлова Г.Н. Әлеуметтік желідегі жарнама мәтіндерінің суггестиясы	410
Айтжанова С.С., Ермағамбетова Л.Н. Сұрау есімдігінің салалас құрмалас сөйлемде жұмсалыу қызметі туралы.....	413

I-СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ КОГНИТИВТІК ПАРАДИГМА

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТИСІН СЫН ТҰРҒЫДА ДАМУ

Акимбеков Сеилжан Сайлауович
Жамбыл облысы, Тұрар Рысқұлов ауданы
Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі

Сыни ойлау – ашық қоғам негізі. Сыни ойлау деген – әр жеке тұлғаның кез келген жағдайдағы мәселені ойлап, зерттеп, қорытып, өз ойын еркін ортаға жеткізе алуы. Сыни тұрғыдан ойлау, өзіндік, жеке ойлау болып табылады. Ол – өз алдына сұрақтар қойып және үнемі оларға жауап іздеу, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтау, әр мәселеге байланысты өз пікірін айту, оны дәлелдей алу, сонымен қатар басқалардың пікірлерін дәлірек қарастыруды және сол дәлелдемелердің қисынын зерттеу дегенді білдіреді. Нағыз сабақ – ол әрқашан диалог, іздене, дайындала, үйрене, шәкірттер болашағын ойлай жасалған еңбек пен тәжербиенің бірлігі. Сын тұрғысынан ойлау үш бөліктен тұрады:

Біріншіден, сын тұрғысынан ойлау өзіндік және жеке ойлау болып табылады.

Екіншіден, сын тұрғысынан оқыту жаттанды қағидаларды дәлелдеп айта беру емес, керісінше оқып, терең ойлау арқылы ескіге жаңаша көзқарас қалыптастырып, тың идеялар ойлап табу.

Үшіншіден, сын тұрғысынан ойлайтын сұрақтар қойып, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтаудан басталады. Жалпы адамзат баласы тумысынан білуге құмар болып келеді. Өзінің жеке қызығушылықтарымен қажеттіліктеріне жауап беруге талпынады.

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы *қызығушылықты ояту, мағынаны ашу, ой толғанис* кезеңдерінен түзіледі[1]. Инновация – латын тілінде жаңарту, жаңалық, өзгеріс енгізу деген түсінікті білдіреді.

Қызығушылықты ояту.

Үйрену процесі – бұрынғы білетін және жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да, сабақта қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғату, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады[2].

«Шахмат әлемі» курсы бойынша 5-сыныпқа «Екі еселенген соққы. Байлап» өткен сабағынан үзінді.

Сабақты бастамас бұрын «Миға шабуыл» әдісі арқылы өткен тақырыпты еске түсіру мақсатында оқушыларға бірнеше сұрақтар қойдым. Мысалы,

1. Тактика тәсілдерінің бірін ата.
2. Екі еселенген соққы қалай жасалынады?
3. Байлап қою тәсілін қалай түсінесіңдер?
4. Қарсыластың фигурасын қалай байлап қою тәсілі арқылы қолданасың?

Қойылған сұрақтар арқылы оқушылардың ойлау және шапшаңдылық қабілеті артқандығы байқалады. Себебі, оқушылар неғұрлым сұрақтарға көбірек жауап берсе, соғұрлым көбірек ұпай жинайды. Ал, көбірек ұпай жинаған оқушы шахмат тақтасына ертерек отырып

өз білімін тақта алдында шындайды. Шахмат тақтасында жұппен ойнауға асыққан оқушының кез келген тапсырманы орындауға да қызығушылығы артады. Осыдан кейін оқушыларға «Екі еселенген соққы. Байлап қою» тәсілдерімен таратпалы мәтін арқылы танысады.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту сабақтарының негізінде менің сабағымда оқушылар арасында:

- белсенді шығармашылықты ойлауға негіз қаланды;
- мұғаліммен еркін сөйлесіп, пікір алмастыруға;
- бір-біріне құрметпен қарауға;
- бір-бірінің пікірін тыңдау, сыйлауға ынтымақты қарым-қатынастың негізі қаланды;
- өзін жеке дара тұлға ретінде тануға жол ашуға;
- өз ойын ашық, еркін айтуға, пікір алмасуға;
- өзін-өзі, бірін-бірі бағалауға;
- достарының ойын тыңдап, мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты шешуге көмектесуге.

Қызығушылықты ояту кезеңінің екінші мақсаты – үйренушінің белсенділігін арттыру. Өйткені, үйрену – енжарлықтан гөрі белсенділікті талап ететін іс-әрекет екені даусыз. Оқушы өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Яғни айту, бөлісу, ортаға салу арқылы оның ойы ашылады, тазарады. Осылайша шындалған ойлауға бірте-бірте қадам жасала бастайды. Оқушы бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны байырғы біліммен ұштастырады.

Осындай сыни ойлайтын әдіс-тәсілдер арқылы жүргізілген тапсырма оқушылардың эмоционалды интеллектісін арттырады[3].

Үйретушілер білетіндерін анықтап, білмейтіндерін белгілеп сұрауға әзірленеді. Бұл әрекет арқылы жаңаны түсіну үшін бұрынғы білім арасында көпірлер құрастыруға, яғни байланыстар құруға дағдыландырады. Тақырып туралы **ой-толғаныс** – бағдарламаның үшінші кезеңі. Күнделікті оқыту процесінде оқушының толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарап, баға беруге үйретеді. Оқушылар өз ойларын, өздері байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта алады. Бұл сатыда оқушылар бір-бірімен әсерлі түрде ой алмастыру, ой түйістіру, өз үйрену жолын, кестесін жасау мақсатында басқалардың әр түрлі кестесін біліп үйренеді. Бұл үйрену сатысы – ойды қайта түйіп, жаңа өзгерістер жасайтын кезең болып табылады. Әр түрлі шығармашылықпен ой түйістіру болашақта қолданылатын мақсатты құрылымға жетелейді[4].

Сабақта оқушыға білім дайын күйінде беріле салмау керек. Мұғалім шеберлігі арқылы баланың білімді игеруге қызығушылығын ояту қажет. Ал ол сұрақ әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы баланың алдына жан-жақты мақсат қойып, іске асыруына жол көрсетеді.

Технологияның басты мақсаты – дамыта оқыту негізінде «Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқу мен жазуды дамыту» бағдарламасын іске асыру, балаларға терең білім беру.

Бұл бағдарлама Қазақстан қоры жанынан 1998 ж. қазан айынан бастап жүргізіліп келеді.

Жаңа технология ретінде ең озық әдістерді дер кезінде игеру, іздену арқылы бала бойына дарыту, одан өнімді нәтиже шығара білу – әрбір ұстаздың басты міндеті.

RWCT бағдарламасы – ағылшын тілінен аударғанда «Сын тұрғысынан ойлау үшін оқу мен жазу» дегенді білдіреді. Бұл бағдарлама оқытудың 60 түрлі стратегияларынан: әдістерінен тұрады. Мақсаты – шығармашылық ойлауды, сын тұрғысынан ойлауды дамыту[5]. 5-сыныппен өткен «Шах беру. Мат» атты тақырыпта сабақ өттім. Ол сабақта оқушыларға сыни ойлау технологиясының тиімді әдіс-тәсілдерін пайдаланып сабағымды өрбіттім. Мысалы,

1. Шах беру. Мат жасау тәсілдері мен амалдары.
2. Дәптермен жұмыс жасайды, берілген тапсырмаларды орындайды.
3. Сұрақ-жауап.
 - А. Шах қай фигураға беріледі?
 - В. Қос қабат шах дегеніміз не?
 - С. Шахтан қорғана алмайтын кез болама?

Д. Ойын қандай жағдайда аяқталған болып саналады?

4. Шах беру. Мат жасау тәсілдері және амалдарымен танысады. Жеке кейіпкерлерді талдайды, өздерін олардың орнына қойып, қарайды, салыстырады;

Мәтіннің тілдік ерекшелігі туралы сыни сұрақ қояды;

Әр түрлі әдістер арқылы тақырыптың негізгі мазмұнын анықтайды;

Өз ойларын жазуды ұсынады;

Ойларын қорытып, оны қағаз бетіне түсіреді;

Ойларын қорытуға бағыттайды;

Өз тұжырымдамасын жасайды;

Өз ойларын сыни көзқараспен айтады және басқа біреудің ойын эмоционалды жақтан түсінеді;

Таным әрекеті артады.

Жалпы шахмат сабағында оқушылармен оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау технологиясының әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, үздік шахматшы қалыптастыру мақсатында жұмыс жүргіземін. Сын тұрғысынан ойлауда оқушы болжайды, зерттеп, қорытып, өз ойын жеткізеді, негізін ашады, сұрыптайды, талқылайды, сын көзбен қарайды, пікірін дәлелдейді, пікір алмасады, ортақ пікірге келеді, мақсатқа жетеді, өзін-өзі басқарады, жұбымен жұмыс істеуге үйренеді, жан дүниесін өзгертеді, ойлауды дамытады, қызығушылықты арттырады, кез келген сабақты меңгертеді, оқушы өзін-өзі тәрбиелейді.

Мен өз сабақтарымда стратегияларды оқу бағдарламасына сәйкес бірізді жүйелі түрде қолданып келемін. Бұл технологияда оқушы өз топшылауын, өз пайымын еркін білдіреді, өзіндік дәлелдер келтіреді, басқалардың ой түйіндерін сынайды, өз пікірін, өз тоқтамын жасайды.

Бұл әдіс шәкірттерге де, оқытушыларға да үлкен жауапкершілікті жүктейді. Оқыту әдістерін жетілдіруге, дамытуға олардың тиімділігін арттыруға көмектеседі. Шәкірттердің сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытуға арналған оқытудың әдіс-тәсілдері білім алушыға құбылыстардың себептерін толық ұғынуға, ережелер мен заңдылықтардың сырларын терең түсінуге, олардың ғылыми білімдегі орнын аңғаруға қолайлы жағдаяттар жасайды. Мұндай әдістер табиғатынан тұйық, өз ойын тәптіштеп түсіндіруге шалағай, өздеріне сенімсіздеу, түйін жасауда жасқаншақтық байқататын оқушыларға пайдасы ұшан теңіз екеніне көзім жетті[6].

Сын тұрғысынан ойлау – бұл кез келген мазмұнды сынау емес, оны зерттеу, бақылау, талдау, әртүрлі стратегиялар арқылы өзінің ойлау негіздерін сыни тұрғыда дамыту. Жаңа технологияның арқасында оқушының белсенділігі артып, жан-жақты талдауға, ойын ашық айтуға, оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауға үйренеді. Осындай жұмыстардың нәтижесінде бүгінгі күн талабына сай сауатты, білімді оқушылар тәрбиелеуге болады. Ол үшін мұғалім көп ізденіп, көп оқып, ізденіс үстінде болу керек[7].

Қорыта айтқанда, педагогикалық жаңа технологиялардың барлығы жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуына, өздігінен шығармашылықпен жұмыс істей білу қабілетін және біліктері мен дағдыларын қалыптастыруға бағытталған алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін, нәтижелілігін қамтамасыз етуді көздейтін, берілген материалды жедел, әрі сапалы меңгертуге бағытталған[8].

Бүгінгі таңда оқушылардың білімге құштарлығын арттырудың бірден-бір жолы оқу тәрбие жұмысының жаңа формаларын қолдану болып табылады. Әлемдік деңгейдегі білім берудің қазіргі парадигмасы білім беруде нәтижеге бағдарлау, оқытуды оқушының жеке тұлғасына бағытталу, ал оқыту әдістерін тұлға аралық қарым-қатынастарға бейімдеу болып отыр.

Педагогикалық процесте инновация оқыту мен тәрбиенің тәсілдері, мақсаты мен мазмұны, мұғаліммен оқушының бірлескен қызметін ұйымдастыруды қажет етеді. Инновациялық технологияларды қолдана отырып оқыту – таным әрекетін ұйымдастырудың ұтымды формасы. Инновациялық технологияны қолдану: оқып үйрену, меңгеру, өмірге ендіру,

дамыту кезеңдері арқылы іске асады. Инновациялық оқыту әдісін жетілдіру, оқыту әдісінің ең тәуірін анықтау, оқушылардың өз білімдерін өздері арттыруына бағыт беру, сананы өзгерту «Өркім өзі үшін жан салып білім алу керек» деген қағиданы ұғындыру іс-жүзінде пайдалануға мүмкіндік тудыру.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана. 2010.
2. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. – Алматы, 2016.
3. Қабдықайырұлы Қ. Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы: Оқу құралы. – Алматы: РБК, 2015.
4. Мұқанов М.М. Бақылау және ойлау. Алматы.
5. Аханова Б. Шығармашылық тұлға қалыптастыру // Сыныптағы тәрбие. – №1.
6. Жеке тұлғаға бағытталған сабаққа қойылатын талаптар // Қазақстан тарихы әдістемелік журнал. – 2008. 18-24 б.
7. Қабдешова Ә. Сын тұрғысынан ойлау // Қазақ тілі мен әдебиеті. – №10.
8. Ешанова Г., Сұлтанбек Қожахметовтің жеке тұлғаның дамуына бағытталған ой-пікірлер // Қазақстан жоғары мектебі. – 2016. – №1.

MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE

Zh. Bimagambetova

PhD, the chair for pre-university training, PUF, Al Farabi Kazakh National university

A. Murtaza

MA, the chair for pre-university training, PUF, Al Farabi Kazakh National University

Z.A. Urazbayeva

English language teacher, secondary school

Annotation: This article discusses the communicative method in learning foreign languages. It allows you to improve communication skills with following methods: presentations in Power Point, using Skype directly with native speakers, watching movies and video tutorials.

Keywords: foreign language, communicative method, language, methodology, communication

At present time, the modernization of Kazakhstanian education dictates the need for knowledge of a foreign language not only as a means of communication, but also the formation of students of elements of a "new image of the world", i.e., introducing them to the spiritual heritage of the studied culture. According to modern methodological science, the purpose of teaching a foreign language is the ability to use it in communication with other peoples.

The changed requirements for the level of language proficiency have determined new approaches to the selection of content and organization of material. The usual method of teaching by reading and translating texts, studying grammar and performing "the same type" exercises has lost all meaning, while it has been replaced by a more effective method of learning a foreign language – communicative.

The communicative method is based on knowledge of traditions and customs, as well as on the study of vocabulary and the ability to communicate and understand a native speaker.

When learning a foreign language, it is very important to have a lexical base. After all, the more lexical units are studied, the easier it becomes to communicate in the language being studied. Some students have great difficulties in enriching their vocabulary. Some just memorize, the second build associations, the third paste over the whole house with stickers with household words.

When teaching, the teacher's task is to check how well the student has memorized new words and expressions, idioms and phrasal combinations. As part of the traditional (grammatical-translation) approach, the control takes place in the form of a translation of a word from Kazakh into English and from English into Kazakh.

While there is a more effective method that promotes both the memorization of words and the development of communication skills in a foreign language [2, 3-4]. So, the teacher prepares the cards and divides the group into two teams. The student pulls out a card and explains the meaning of this word in a foreign language, at this time the student from the second team must guess and guess what this word is. Thus, there is both memorization of a new word and communication in the language being studied.

Another way to check the level of training of students is the use of computer technology, or rather the Microsoft Power Point program.

The teacher shows pictures of objects on slides. The student who calls this word, in English, gets one point. Or, the teacher demonstrates an explanation of new words in a foreign language on slides, and assigns one point for each guessed word. Whoever scores more points (points) wins (you can put an estimate for it). Thanks to the competitive spirit, students will learn words better at home and prepare for classes [2, 3-4]

Assignments prepared by the teacher in the form of a presentation allow you to deepen and consolidate the knowledge gained earlier during a regular lesson. To improve students' perception of foreign speech by ear, it is possible to organize viewing of various video materials (films, TV series, talk shows, interviews) – both adapted and original (based on the level of training of students). Working with video includes three stages: pre-demonstration, demonstration and post-demonstration [1, 86].

Pre-demonstration stage.

This stage includes preparation for the screening, namely, language difficulties are removed, new words are introduced and fixed, conversational formulas unusual for students, linguistic and cultural realities are analyzed.

Demonstration stage.

The demonstration of the film should be accompanied by an active educational activity of the audience-trainees. Students can be offered a program to control the perception of the film in the form of an annotation, a plan, reference words, tasks.

The post-demonstration stage.

At this stage, the effectiveness of using the guidelines for the perception of the film by the trainees proposed at the pre-demonstration stage in the process of watching the film is checked. Many critics of the communicative methodology claim that when using this method of teaching, no time is given to studying grammar and reading texts. In fact, it is not. Grammar is studied intensively, but in a slightly different form, namely, the teacher gives each group a task on the topic covered. Students do it on their own and then within the group discuss the topic of the completed task and argue their choice.

Within the group, students should tell a summary of the text and then discuss the differences in the architectural features of the countries in the 18th century.

And finally, you can organize conversations with a native speaker via Skype.- this is one of the most effective ways to learn a foreign language.

Therefore, it can be noted that the communicative method is the most successful for mastering the speech of a foreigner and the ability to communicate in a foreign language.

References

1. Inojazychnoe obrazovanie na sovremennom jetape: opyt i perspektivy: materialy nauchno-prakticheskoy konferencii (Armavir, 17.12.2012g.)/ nauch. red. I.A. Andreeva. – Armavir: IP Gusarova A.E., 2013. -168s.
2. Pavlovskaja I.Ju. Metodika prepodavaniya inostrannyh jazykov. Obzor sovremennyh metodik prepodavaniya 2-e izd., Izd-vo S.-Peterburg Un-ta 2003.

ТІЛ – ҚОҒАМДЫҚ ҚҰБЫЛЫСТЫҢ БІР ФОРМАСЫ

Егенберді Меруерт

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
ЖОО дейінгі дайындық кафедрасының ағылшын тілі пәнінің аға оқытушысы

Мұхан Гаухар Жамалбекқызы

Еңбекші ауылындағы орта мектеп, КММ ағылшын тілі пәнінің мұғалімі,
педагог-модератор

Тіл – біздің өміріміздің сәулесі, қоғамдық құбылыстардың айнасы болып табылады. Қоғамымызда болып жатқан қандайда – бір өзгерістер мен жаңалықтардың бірегейі ең алдымен, тілден бастау алады, содан кейін халықтың асыл мұрасына айналады.

Қай тіл болмасын, мейлі қазақ, мейлі ағылшын тілі болсын, тіл - ұлт ерекшелігінің бірі, сол ұлттың мәдениетінің бір бөлшегі болып келеді. Ағылшын тілінде де, қазақ тілінде де сөйлеу тілі мен жазбаша тіл өзара өте тығыз байланыста. Ағылшын тілінде – сөйлеу тілі білім алушының есту, көруі арқылы қабылдауына негізделген. Ал, ағылшын тілінде жазбаша тілінде басты орында тұрған жазбаша диктанттар, мазмұндамалар, шығармалар болып есептеледі. Ағылшын тілін жетілдіру- оқытудың жаңаша әдіс – тәсілдерін, ғылыми, сонымен қатар әдістемелік деңгейін көтеру, үздіксіз жетілдіріп отыру болады.

Тіл үйренудегі басты талап – үйренуші сол тілде өз ойын еркін айта білу.

Тіл- ең алдымен қоғам мүшелерінің өзара пікір алмасуына, сөйлесуіне, қарым-қатынас жасауына қажетті құрал. Тіл қоғамдағы маңызды қатынас саналғандықтан, ең алдымен тіл-ойлаумен және санамен қоғамдық өмірдегі нақтылы бір қызметтер атқару арқылы тиянақты мәнге ие болады. Сонымен қатар, тіл – қоғамның әрбір мүшесіне тікелей байланысты объективті шындық болып табылады. Әрбір адам тілді қарым- қатынас жасау және бір – біріне әсер ету құралы деп қабылдайды. Тіл – өміріміздің сәулесі, қоғамда болып жатқан құбылыстардың айнасы іспеттес.

Жоғарғы оқу орнына дейінгі білім беру факультеті, ЖОО дейінгі дайындық кафедрасында шетел қазақтары мен отандық білім алушыларға, оңтайлы әдістер арқылы ағылшын тілін үйретудің кәсіби – мамандандырылған жолдарын қолданудамыз.

Рухани интеграция дәуірленген заманда, ағылшын тілі- ғаламдық үлкен феноменге айналды десекте болады. Оқыту саласында ауқымды өзгерістер орын алып жатқанда, оқытудың әдістері мен оның мазмұны қайта қарастырылып жатқан қазіргі таңдағы ағылшын тілінің оқытудың тарихи ауқымды тәсілдері мен оның негізгі тенденцияларын жетілдіріп, дамыту жүйесін сөзге салу керек.

Қазіргі таңда ағылшын тілінің заманауи оқытудың методикалары өзара ғылым болып іргетасын қалыптастырып келе жатқанындығына ешкімнің таласы болмас. Еліміздің даму бағыты айқындалған қазіргі уақытта білім берудің маңыздылығы мен мәнділігіне шынайы көңіл бөлініп, сапалы білімге қол жеткізуге нақты міндеттер қойылуы тиіс.

Бүгінде білімге деген көзқарас түбегейлі өзгеріп, ағылшын тілін оқытудың жаңа түрлері, әдістері, заманауи жолдары, жаңа бағыттағы технологиялары пайда болып, олар білім мазмұнының толығымен жаңаруына, өзгеруіне алып келуде.

Қазіргі заман талабына сай әр оқытушының міндеті – тиімді технологияларды тәжірибеде қолданып, жаңа сөздерді, тақырыптарды үйретудің оңтайлы жолдарын, қолдану, оң мен солын тану, зерттеу, талдау, нәтиже шығару болып табылады.

Ағылшын тілі пәні бойынша ең бастысы - білім алушыларға өзіндік тілдік сөз қорын молайту, сөйлеу дағдыларын тиімді жүйелі қалыптастыруда. Ал, бұл өзекті мәселе әрине оқытушының Ағылшын тілі пәні бойынша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін жан-жақты шығармашыл болып, заманауи барлық технологиялардың ұтымды және тиімді жақтарын пайдаланса - білім алушылардың жаң – жақты, заман талабына сай жемісті оқытудың көзі болмақ. Сонымен қатар, ағылшын тіліне деген білім алушылардың талпынысын

арттырып, шығармалыққа баулап, ағылшын тілі пәні бойынша сөйлеу дағдысын қалыптастыру арқылы сан алуан шығармашылығын арттыруға бағытталған әдіс-тәсілдерді қолдануды жөн деп есептейміз.

Ағылшын тілін оқытып – үйретудегі мақсат - білім алушыларға өз елінде немесе шет елде басқада пәндерден, тіл арқылы күнделікті өзін қоршаған ортада, үйреніп жатқан, не өз ана тілінен білім алып, білік – дағдыларына қоса, басқа да елдердің тынысы мен тіршілігінен хабардар болып, әдет – ғұрыпын үйреніп, мағлұматтар алып, жеке тұлғанын өзіндік жетілуіне көмектесу. Ағылшын тілін үйрету арқылы әр білім алушы өзіндік білім деңгейі мен сөйлеу қабілетін арттырып, өзінің ана тілімен қоса ағылшын тілінде сөйлейтін халықтар арасындағы ұқсастықтар мен өзгешелікті ажыратуға дағдыландыру.

Жоғарғы оқу орнына дейінгі білім беру факультеті, ЖОО дейінгі дайындық кафедрасында қазақ диаспора топтарына ағылшын мәдениеті мен тарихын оқытып – үйретуде, қазақ тілі мен ағылшын тіліндегі мақал – мәтелдердің балама аудармаларының уйлестігін оқытуда айтулы нәтижелерге қол жеткіздік. Дегенмен, ағылшын тілін оқып, білім алып жатқан әрбір үйренуші тұлғаның тілге деген қызушылығы мен құштарлығы, белсендік әрекеті, өз бетінше үйренуге деген талпынысы табылып жатса, ағылшын тілін үйрену үрдісін жеңілдеткен болар еді.

Қазіргі заманға сай, ағылшын тілін оқытудың әдістерін салыстырып, сипаттау өте маңызды рөл атқарады. Себебі, тіл үйретудегі пайда болған немесе пайда болатын әрбір жаңа әдістердің артықшылығы мен кемшілігі болуы заңды. Сондықтан да, ағылшын тілін оқыту әдістеріне сипаттама беру – өзекті мәселелердің бірі. Grammar – translational method (грамматикалық – аударма әдісі) тоқталсақ, бұл әдістің негізі XVII ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың ортасында рәсімделді. Аталған әдіске сай, ағылшын тілін меңгеру үшін барлық грамматика мен қолданысқа қажетті барлық сөздерді меңгеру қажет болды. Сол әдістерді жетілдіру процесстері бір грамматикалық құрылымнан келесі грамматикалық құрылымға бағытталған әдіс болып табылды. Оқытушы осыған сай ағылшын тіліндегі кезекті грамматикалық құрылымды үйретудің әдістерін қолданды. Бұл әдіс – тәсіл тілдегі грамматикалық формулалардың қолданысы мен логикалық ойлау деңгейі тым жоғары жетілген білім алушыларға өте ыңғайлы болды. Қазіргі дамыған заманда, әр оқытушы тіл үйрету барысында білім алушыларға қабылдау қабілеттеріне қарай әртүрлі ауқымды әдіс – тәсілдерді қолдануда. Мысалы, сөздік қорын дамыту жұмыстары келесі тәсілдер арқылы жүзеге асырылуда. Олар: сұрақ – жауап, өзара сөйлесу, екеуара әңгімелесу, әңгіме, мәтіндердің түсінігін айту, көрнекілік құралдарды қолдануға аудармалармен жұмыс жасау, кітап оқу, мәтінмен жұмыс жасау. Заман өзгерген сайын ағылшын тілін үйретудің де әдіс – тәсілдері де көбейіп, жағарып, толығып жатыр.

Оқыту процесі, әсіресе, ағылшын тілін үйрету күрделі жұмыс. Тіл үйрету ақпаратты жүйелеу мен қабылдаудан, таным мен түйсіктен, бақылау мен анықтаудан, өңдеу мен салыстырудан, есте сақтау мен ізденуден тұрады. Оқыту процесі жыл сайын заман талабына сай толығып, өзгеріп, жаңарып отырғандықтан, қазіргі тіл үйренушілергеде қойылатын талап пен жауапкершіліктер де арта түсуде.

Қорытынды:

Бүгінде шетелдік ғалымдар тіл білімінің фонетика саласы бойынша мультимедиялық оқулықтарды сатаптай келе, арнайы жасалған компьютерлік бағдармалар арқылы білім алушыларға тек тілді үйретіп, оқытып қана қоймай, сонымен қатар тәжірибі жүзінде де қолдана білуге үйретеді. Тіл – құрамдық жағынан үнемі жаңартып, толысып отырады да халықпен, оның өмірімен бірге өзгеріске ұшырайды.

Тіл қоғамдағы маңызды қатынас құралы болғандықтан, ол, ең алдымен, ойлаумен және санамен қоғамдық өмірде нақтылы бір қызметтер атқару арқылы тиянақты мәнге ие болады. Сондықтан да, тіл – ойды жарыққа шығарып, қажеттілікке жұмсау арқылы оймен тікелей байланысты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ағылшын тілін оқытудың қазіргі замандық әдістемесі. Kenester.kz//
2. Sankin A.A. Course in Modern English Lexicology. M., 2013
3. Амандыкова Г., Кабышева Л. Лексикология английского языка. –Астана, изд. Фолиант.–2018 №3
4. Crystal, David English as a Global Language / David Crystal. –Cambridge University Press, 1997.
5. Rawson, Hugh, A Dictionary of Euphemism & Other Doublespeak, second edition, 1995.
6. R.W.Holder: How Not to Say What You Mean: A Dictionary of Euphemisms, Oxford University Press, 501 pages, 2003.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІ МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ДАМУ ТЕТІКТЕРІ

Ергөбекова Ж.С.

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а., PhD

Раева В.С.

Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 4 курс білімгері

Мужигова Гульназира Маулетхановна

«Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті» КеАҚ Жоғары оқу орнына дейінгі
білім беру факультеті Жоғары оқу орнына дейінгі дайындық
кафедрасының аға оқытушысы

Қазіргі таңдағы жалпы жаһандану мен ақпарат ағымының қарқынды даму дәуірінде жоғары мектеп алдында жас кадрларды әлемдік бәсекеге қабілетті деңгейде оқыту мақсаты тұр. Осы мақсатқа сай болашақ мамандардың жан-жақты құзіреттілігін дамыту кезек күт-тірмес мәселе болып отыр.

Құзіреттілік білім, білік, дағды секілді түсініктерді қамтиды. Ол студенттің шығармашылық іс-әрекет пен құндылықтарының жүйесін көрсетеді. Құзіреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді әрдайым қандай жағдаятта болсын мәселелерді шешуге пайдалана алу қабілеті.

Құзіреттілікті дамыту – студенттердің шығармашылық қабілеттерін аша отырып, ойлау жүйесінің, интеллектісінің өсуіне, өзінің осал тұстарын білуге, сол арқылы іздене түсуге бағыттап, нәтижесінде жоғары біліктілік деңгейіне жету [1].

Таным деңгейі жоғары, білімі сапалы, қазіргі заман бәсекесіне төтеп бере алатын жастар ғана болашақта жетістікке жете алады. Еліміздің әлемде дамыған елдер қатарына қосылуы білімді, жігерлі, ұлттық санасы рухани бай жас ұрпақ арқылы іске асады.

Болашақ маманның мамандық бойынша кәсібін атқаруға дайындығы мен оған ұмтылуы арнайы кәсіби құзіреттілік деп түсіндіріледі. Арнайы кәсіби құзіреттілік мемлекеттік классификацияларға сәйкес белгіленеді.

Ғалым Р.С.Рахметова отандық ғалымдардың әдістемеге қатысты ой-пікірлерін, ғылыми еңбектерін, оқыту үдерісіне қатысты білім беру технологияларына маманның құзіреттіліктерін қалыптастыратын құрал ретінде бағалап талдау жасады:

Ғалым өз еңбегінде Ы.Алтынсариннің қазақ тілі сабақтарында тілдік дағдыны дамыту әдістемесінде оқушылардың тілдік дағдысы мен олардың шығармашылық ізденісін дамыту әдістеріне үлкен мән беріледі. Баланың өмірі мен жеке ерекшеліктеріне сай келетін, қызығушылығын қанағатандыратын мәтіндер таңдап отырған дұрыс деп біледі. А.Байтұрсынұлы тіл дамыту, таным кеңейту мәселелерін өзінің танымдық-тағылымдық әдісінде басты назарда ұстаған. Сол арқылы білім алушының танымдық, ақпараттық құзіреттілігін қалыптастыру көзделген. М.Жұмабаев адам бойындағы қасиеттерін, мінез-құлқын тұлға қалыптастыруда тәрбиемен бірге тәлім алушының қазақтың ұлттық тәрбиесі негізінде тұлғалық дарындылығын дамыту басты мақсат етіп алған. Оқу үдерісінде білім алушының бойына ұлттық құндылықтарды сіңіре отырып жеке тұлғалық қасиеттерін дамыту басты мақсат болып табылады. Ж.Аймауытов пәнаралық байланыс негізінде ынталандыра отырып оқыту

технологиясын ұстанады. Бұл технологиясы қазіргі таңдағы білім берудің ұлттық моделін жасау идеясымен сабақтасады. Қ.Жұбанов өзінің дамыта оқыту технологиясында студенттің тұлғалық жағынан дамуына, деңгейлеп білім беруге көңіл бөледі. Оның мәселеге көңіл бөлу, сөзбен суреттеп жеткізу, көрнекілік, өмірді түсіндіру, еңбек ету, жүйелі ойлай алуға дағдыландыру, оқушының алдына шешілуі тиіс мәселе қоя отырып оқыту, екі пәнді сабақтастықта оқыту т.б. әдістері бүгінгі күні де өз өзектілігін жоймады.

М.Балақаевтың қазіргі уақыт талабына сай алынған білім нәтижесі құзіреттілік деп біліп, студенттің сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға ерекше көңіл бөледі. Сөз мәдениеті оқушының мәдени және интеллектілік деңгейін көтеретіндей тілдік қарым-қатынас жасау біліктілігін меңгерту ретінде түсіндіріледі.

Қазіргі білім беру үдерісінде жиі пайдаланылатын әдіс - Ф.Ш.Оразбаеваның қатысымдық тұрғыдан оқыту технологиясы. Ғалым тілдік қарым-қатынас актісінің 5 операциясын ұсынады және бұл ұсынысы ғылыми айналымға тез еніп кетті, көптеген ғалымдар тарапынан қолдау тапты. Бұл әдіс адамның жеке ұлғалық ерекшеліктерін, қабілетін ескере отырып, әдемі, жүйелі сөйлеуге төселдіру, сөйлеу кезіндегі жұмыстың түрлерін анықтау, сатылай, динамикалық даму, өзектілік ұстанымдарын негізге алып, қатысымдық тұрғысынан оқыту арқылы тілді білу деңгейін көтеруді, дамытуды көздейді. Р.С.Рахметова қазақ тіл білімінің әдіскерлерінің еңбектеріне талдау жасай келе, танымдық іскерліктің педагогикада студенттің танымдық белсенділікпен сабақтастықта қарастырады. Ғалымның пікірінше, студенттің өзінің болашақ кәсібіне байланысты метатанымдық іскерлігі оның алдына мақсат қоя білуі, іс-әрекетін жоспарлауы, нәтижеге жете білуінен т.б. байқалады, ал ақпараттық іскерлігі керек ақпаратты дер кезінде таба білуі, оған талдау жүргізіп, саралап, өзіне қажеттісін ала білуі, алынған ақпаратты дұрыс пайдалана алуынан көрінеді. «Білім мазмұнын меңгерту ұстанымдар мен әдістер оқыту формалары арқылы іске асырылады. Түпкі мақсат студенттің құзіреттілігін қалыптастыруға бағытталды» [2],—дей келе ғалым қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың моделін ұсынады.

Тіл білімі ғалымдарының еңбектерінің көбі оқушының немесе студенттің құзіреттілігін әр қырынан дамытуға ат салысуға тырысты деп білеміз. Қазақ тілі мен әдебиеті маманының кәсіби құзіреттілігі жөнінде ғалым Ж.Дәулетбекова сөйлеу мәдениетін терең игерту оқушының қатысымдық және мәдени-танымдық құзіреттіліктерін дамытатындығы жөнінде айтады [3].

Ғалым Ф.Оразбаева «тілдік қатынас сөйлеу тілі арқылы ұғынысу, түсінісу, қарым-қатынас жасау дегенді» анықтайтындығын және «адамның екінші біреуге жеткізейін деген ойын жарыққа шығаруды көздейтін, қоғамның дамуы үшін ең қажетті қоғамдық-әлеуметтік ақпараттардың жиынтығы арқылы адамдардың бір-бірімен пікір» алмасатын негізгі құралы, «адамдар қатынасының түп қазығы» екендігін сөз етеді [4, 230 б.].

Ғалым Р.Рахметова танымдық оқытудың ғылымның түрлі саласымен сабақтасатын когнитология ғылымының негізінде пайда болғанын айтады. «Тіл тілдік жүйе, құзыреттілік, тілдік қабілет пен дағдының білімдер жүйесі ретінде танылады. Сондықтан когнитология ғылымы тіл арқылы хабардың қабылдануы, қолданылуы, өңделуі, өзгеріске ұшырауы тәрізді мәселелерді зерттейді. Бұл ғалымдардың қызығушылығын тудырып, когнитивті лингвистика ғылымының кең қанат жаюына ықпал еткені мәлім»[5].

Қатысымдық құзыреттілікті қалыптастыру деп студентті қоғамдағы ережелер мен нормаларды дұрыс орындауға мүмкіндік беретін қатысымдық іскерліктерге үйретуді айтамыз. Әрбір пән оқытушысы студенттің қатысымдық құзіреттілігін қалыптастыруға өз үлесін қосады. Осыған байланысты әр оқытушыға үлкен міндет жүктеледі. Оқытушы әр сабағын, лекция, семинарын өтетін пәнінің мазмұнына сай өзінің атқаруға міндетті қызметтерін алдымен жоспарлайды. Сабақ барысында қатысымдық құзіреттілікті қалыптастыру үшін әр студенттің өзіндік қасиеттеріне, олардың ұйымдастырушылық қабілеттеріне мән берген дұрыс.

Студент өзіндік дара тұлға ретінде қандай жағдайда болмасын, қандай тақырыпта болмасын, кез келген адаммен, қандай ортада болмасын ойын еркін, жүйелі жеткізуі қатысымды құзыреттілігінің көрсеткіші болып табылады.

Қазір тілді оқытуда студенттің лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастыруға да ерекше назар аударылуда. Ғалымдар оның лингвистикалық, қоғамдық, мәдени үш аспектісіне мән беріп жүр.

Лингвомәдени құзыреттілік – бұл студенттің ұлттық бояуды сақтай отырып сөйлеу және тілдік бірліктерді, олардың қолданылу ерекшеліктерін білуі, мәдени-тарихи, ұлттық мәліметтерді тілдік коммуникацияда өз орнымен пайдалана алу дағдысы, біліктілігі. Лингвомәдени құзыреттілік студенттің бойына этномәдени құзыреттілікпен сабақтаса отырып қалыптасады.

Тек пен тәрбиеге үлкен мән берген қазақ дүниеге келген нәрестеге бесік жырын, ертегісін, батырлар жырын құлағына сіңіре берген, яғни ұлт тәрбиесінің басым бөлігін фольклор береді. Жас баланың елін, жерін сүйетін ер боп өсуіне оған кішкене күнінен құлағына сіңген жыр-дастандардың әсері болатындығы анық.

Болашақ қазақ тілі мен әдебиеті мамандарының алдында тек қазақ балаларына ғана емес, сонымен қатар өзге ұлт өкілдеріне де қазақ тілін үйрету міндеті тұр. Сондықтан тіл маманы ұлттық калоритке бай болуы тиіс, яғни қазақтың рухани-мәдени құндылықтарын, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, наным-сенімін т.т. өте терең білуі шарт. Тіл үйретуді лингвоелтанымдық бағытта жүргізудің маңызы зор. Қазақ тілін меңгертуде тек қана қазақ тілін үйрету дағдысы мен шеберлігін қалыптастырып қана қоймай, сонымен қатар елтанымдық, лингвоелтанымдық, мәдени құндылықтарды игертудің болашақ маман үшін пайдасы көп.

Әлеуметтік-тұлғалық құзыреттілік студенттің өзі өмір сүріп отырған кезеңнің, қоғамның қажеттілігін сезінуі, білуі, жағдайға қарап әрекет етуі. Осыған сай оқытушы да заман талабына, қоғам сұранысына қарай студентті оқытқаны дұрыс. Бүгінгі студент – ертеңгі маман. Студент тілді, мәдениетті сақтаушы, болашаққа жеткізуші тұлға. Студенттің әлеуметтік-тұлғалық құзыреттілігі - көпшілік ортада еркін сөйлей білуі, өз интеллектісін дамытып отыруға құштарлығы, парасатты шешім қабылдап отыруы, адами тұрғыдан кез келген жағдайдың шешімін таба білуі, әрқашан әдеп пен норманы сақтауы, мәдени түрде жүріп-тұруы, өз ойын қоғамға жеткізе алу шеберлігі; өз көзқарасы мен өз позициясында қала білуі, топ алдында сөйлей алу шеберлігі.

Қазіргі таңда ұрпақтың бойына туған еліне деген мақтаныш пен сый-құрмет, борыш сезімін сіңіріп, ұлттық рухты дарытып, ана тілі мен әдебиетін, тарихын, өнерін, салт-дәстүрін, таным-түсінігін қастерлей білуге үйрету басты міндеттердің маңыздысы болып табылады. Жас ұрпақтың дүниетанымын, қоғамда қарым-қатынас орната білу, сөйлеу мәдениетін дамытуда ұлттық құндылықтардың орны ерекше. Студенттердің жалпы құзыреттіліктерін ұлттық құндылықтар негізінде қалыптастыру педагогика ғылымының айшықты міндеттерінің бірі.

Ұлттық болмыстың айнасы болатын қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі бойына ұлттың бар асыл қасиетін жинақтай білуі тиіс; шебер сөйлеуге, әдебиетті, тарихты, салт-дәстүрді, халықтың тұрмыс-тіршілігін, наным-сенімді, ырым-тиымды, өнерін, кәсібін, таным-түсінігін т.т. білуге, оны оқушыға қызықтырып, тәрбиемен ұштастырып жеткізе білуге міндетті. Оқушы қазақ халқына қатысты қандай сұрақ қойса да жауабын алуы керек, сонда оның еліне деген сүйіспеншілігі арта түсері сөзсіз.

Қорыта айтқанда, бүгінгі таңда болашақ маманның, яғни студенттің тұлғасын дамытуда ұлттық тәлім-тәрбиені сіңіріп, рухани жан-дүниесін байыта түсуге көп көңіл бөлініп отыр. Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі - қазақ дәстүрін, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тілін, ділін, дінін насихаттаушы. Сол себепті де ол қазақ ұлтына қатысы бар барлық мәліметті білуге әрдайым құштар болып, әр уақытта ізденісте жүруі абзал. Оған қазақтың бір музыкалық аспабында ойнап, ән сала білгені де артық етпейді. Осынша білімді, өнерлі студент болашақта қандай оқушыға да үлгі болары анық. Жоғары мектеп оқу

үрдісінде осы мәселе төңірегінде ойлануға болады. Мысалы, болашақ қытай тілі мен әдебиеті маманының оқу процесінде оған көркем жазу, ән, сонымен қатар қытай биі пән ретінде үйретіледі. Мұндағы ойымыз қазақ тілі мен әдебиеті мамандығына дәстүрлі әндерді орындаудың ерекшелігі, қай шығарма қалай айтылады, батырлар жыры, одан да басқа жырлар қалай орындалды, қандай мектептер болды деген сұрақтар төңірегінде мәлімет беретін, студенттердің өздерінің де қабілеттерін ашатын пәндер қоса жүргізілсе маман күзiреттілігін арттырары сөзсіз [6, 8]. Біз әрдайым қазақ тілі мен әдебиетінің оқытушысы ол – қазақ дәстүрін, мәдениетін, өнерін т.б. дәріптеуші тұлға екендігін ұмытпауымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кенджаева Б. Жоғары оқу орнында студенттердің құзырлығын қалыптастыру мәселелері // Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ Хабаршысы. –Түркістан, 2009. - №2(67). – Б. 265-270.
2. Рахметова Р.С. Қазақ тілі синтаксисін қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (ЖОО филолог мамандықтары үшін): пед.ғыл.докт. ... автореф.: 13.00.02. – Алматы, 2010. – Б.59.
3. Дәулетбекова Ж. Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1997. – Б.77.
4. Оразбаева Ф. Тіл әлемі. Мақалалар зерттеулер. – Алматы: Ан арыс, 2009. - 368 б.
5. Рахметова Р.С. Қазақ тілі синтаксисін қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (ЖОО филолог мамандықтары үшін): пед.ғыл.докт. ... дис.:13.00.02. – Алматы, 2010. – 286 б.
6. Қошанова Н., Ергубекова Ж. Болашақ маман қалыптастырудағы қазақ батырлар жырларындағы этномәдени және ономастикалық концептілердің орны мен маңызы // «Маман тілі және кәсіби көркем сөз» атты ғылыми мақалалар жинағы. –Алматы, 2014. - Б. 66-71.

КҮРДЕЛЕНГЕН ЖАЙ СӨЙЛЕМ МЕН ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДІ АЙЫРУ ПРИНЦИПТЕРІ

А.А. Ермагулова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Бейіндік мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәні оқытушысы

К.Х. Мурсалимова

«Тайпақ жалпы орта білім беретін мектебі»
КММ қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

«Күрделенген сөйлемдер» деген атау бұрын тілімізде болмағанмен де, осы ұғымды қамтитын сөйлемдер әртүрлі синтаксистік категориялардың қарамағынан орын алған еді. Олар өздерінің атқарып отырған функциясына орай, сөйлемдегі басқа сөздермен қарым-қатынасына қарай сол жердегі мәніне қарай аталып қалыптасты. Алайда осыған қарамастан біз жай сөйлемнің күрделенген түрін өз алдына жеке топтауды жөн көрдік. Өйткені кейбір күрделенген сөйлемдердің ішінен өз алдына жеке бір «сөйлемдер» бөлініп шығып жатады. Мұндай сөйлемдер оқшаулана айтылғанмен, олардың бойында субъект-предикаттық қатынас болмайды. Сондықтан олар әдеттегідей дербес сөйлемдер мағынасында түсіндірілмейді. Бұлар тек субъектінің түрліше көзқарастары мен сезімдерін не болмаса белгілі бір жайдың мән-жайын түрліше жақтардан саралау бағытында айтылады. Осыған орай мұндай мәндегілер сөйлемнің негізін құрамай, тек онда көмекшілік қызметте жұмсалады. Сөйлем құрылысынан көмекшілік мәндегі сөз таптарын (жеке бір сөйлем сияқтыларды) алып тастасақ, жалпы ой мазмұны, сөйлем іргесі бұзылмайды.

«Шындығында, күрделенген сөйлемдерді өз алдына жекеше топтау аса өажет-ақ. Өйткені бұлар – әдеттегі жай сөйлемдер емес, құрмаласпен екі аралықтағы өзіндік ерекше синтаксистік категория. Күрделенген сөйлемдердің мұндай ерекшелігі олардың өздеріне тән болып келетін құрылыстық өзгешелігімен байланысты келеді» [1, 16].

«Күрделенген сөйлем» деген атау тіл білімінде ертеден танылды. Бұл атау біздің түсінігімізде жеке термин ретінде емес, синтаксистік категория ретінде қарастырылып келді. Орыс ғалымдарының еңбектерінде, атап айтсақ Н.И. Греч, А.Х. Востоков, Ф.И. Буслевтардың еңбектерінде сөз болды. Ал, «күрделенген сөйлем» деген атауды акад. А.А. Шахматов еңбектерінен көруге болады. Автор бұл жайлы сөйлемдердің бір құрамды (одно-составное) және екі құрамды (двуставное) болып келетінін жіктеп, талдап көрсетеді [2, 111].

Күрделенген сөйлемдердің табиғаты тюркологияда да арнайы көңіл бөлінді. Проф. Ғ.А. Абдурахманов мұның өз алдына жеке конструкция болып табылатындығын, соған орай арнайы зерттеу керек екендігін алға тартады «Изучение синтаксиса тюркских языков» атты еңбегінде [3, 45].

Қазақ тіл білімінде синтаксистің ішінен күрделенген сөйлемдер ара-жігін ажыратуда М.Б. Балақаев, С.Жиенбаев, Қ.Жұбанов, Қ.Есенов зертеулерінде терең әрі түсінікті жеткізілді.

Шындығында, күрделенген сөйлемдерді өз алдына жекеше топтау аса қажет. Өйткені бұлар – әдеттегі жай сөйлем емес, құрмаласпен екі аралықтағы өзіндік ерекше синтаксистік категория. Күрделенген сөйлемдердің мұндай ерекшелігі олардың өздеріне тән болып келетін құрылыстық өзгешелігінде. Мысалы, төмендегі сөйлемдерді бір грамматикалық категорияның аясында қарастыруға болмайды:

1. Ботабай оған алғашқы кезде аянышты көзбен қараған жоқ (Ә.Тарази).

2. Қарағаштың қалың жынысына бойлай сіңіп, тізгін тартқан жігіттер аттарын қазан суып кеткенше ұйықтамады (А. Сейдімбеков).

Алғашқы сөйлемде оқиға желісі бір предикаттық қатынасқа негізделген болса (Ботабай қараған жоқ), екіншісінде мұндай қатынастың көрінісі басқашарак болып тұр. Мұнда да ой желісі бір грамматикалық бастауыштың (ол) төңірегінде қазықталғанмен де, қимыл-әрекеттің орындалу барысы бірден болмай, сатылай арқылы орындалып тұрғаны байқалады. Демек, осындай соңғы сөйлемдерде хабарланған оқиға барысының ең алдымен сипаттама түсінігі айтылып алады да, содан кейінгі негізгі ойды айқындай, толықтыра түседі. Осыдан болу керек, кейбір ғалымдар «күрделенген сөйлемдер екі предикаттық орталықтың негізінде құралады дейді» [3, 75].

Қазақ тілінің күрделенген сөйлемдері, басқа да тілдердегі тәріздес, коммуникативтік қызметтері мен құрылыстары жағынан біркелкі болып келе бермейді. Біреулері ішінара сөйлем мүшелері жағынан біркелкі болып қайталанса, енді біреулерінде баяндалған оқиғаға байланысты айтушы адамның түрліше көзқарастары білінеді. Енді бірде сөйлемнің негізгі желісі түрлі жақтардан сипатталып, қосымша мәндермен үстемеленіп отырады. Қайсысында болмасын сөйлем құрылысы күрделеніп, мазмұны жағынан күрделі ой туғызады. Бұлар бір-бірінен синтаксистік тәсілдері мен іштей құрылыстары жағынан ажыратылады. Мына сөйлемдердің құрылысына назар аударалық:

1. Алыстан асау Асаның күркірі, көп жылқының пысқырғаны, тебінгені, анда-санда оскырынып алғаны сезіледі (Ә.Тарази). 2. Қорыта айтқанда, Әмір Темірдің бұл әрекеті қастандықтан да, жауапты істен екендігі көрінеді (Ә.Кекілбаев). 3. Шай ішкен соң купенің есігіп жауып алды да, терезені қараңғылып қайта жатып қалды (Ә.Тарази). 4. Соның бәрін көргенде, сол теңеулерді тапқанда Сағат екі күнгі жолдың азабын ұмытып-ақ кетті (Ә.Тарази).

Әдеби тіліміздің дамумен байланысты синтаксистік оралымдар да тілімізде көптеп қолданылады. Олар негізгі сөйлемде хабарланған оқиға желісінің мазмұнын толығырақ ашу үшін соның ір түрлі амалдық сипатын білдіре жұмсалады. Сөйлем мазмұнын жетілдіре, толықтыра қолданылатын оралымдар да жалпы сөйлем құрылысын күрделендіріп тұрады. Мұндай күрделенген құбылыс сол конструкцияны сабақтас құрмаласқа айналдырып жібермей, жай сөйлемнің ең жоғарғы түрі – күрделенген сөйлемді жасайды. Қ.Есенов өз еңбегінде күрделенген сөйлемдерді былай жіктеп көрсетеді [4, 68].:

Күрделенген сөйлемдер

Қорыта айтқанда, күрделенген сөйлем – жай сөйлемнің күрделеніп келген ең жоғарғы түрі. Бұл сөйлем өз қолданысына лайық кейде жай сөйлемнің де, құрмалас сөйлемнің де кейбір заңдылықтарын көрсетіп тұрады. Күрделі сөйлемді тани білудегі қиыншылық та осыдан келіп шығады. Ал бұл конструкция жеке өз алдына топтастырылмаса, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің ара-жігін ажырату одан да қиындай түседі. Жекелеген кейбір тілдерде (орыс, өзбек тілдерінде) сөйлем синтаксисінің үшке ажыратылуы – жай сөйлем, күрделенген сөйлем, құрмалас сөйлем -кездейсоқ құбылыс емес. Мұның өзі күрделенген сөйлемнің өзіндік табиғатынан, құрылымдық барысындағы өзгешелігінен келіп шығады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым баспасы, 1974. - 197 б.
2. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Вып. I. – Москва, 1925 г.
3. Абдурахманов Г.А. Изучение синтаксиса тюркских языков. 1970 г.
4. Есенов Қ. Сабақтас құрмалас сөйлемнің кейбір мәселелері. Қазақстан мектебі, 1966 ж. №12, 68 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Жүндібай Нұрмахан Тұрсынұлы

Жамбыл облысы, Тұрар Рысқұлов ауданы

Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі

Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімінің негізгі міндеті – оқушының жоғары лингвистикалық құзыреттілігі, этикалық жауапкершілігі бар демократиялық типтегі күшті лингвистикалық тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ету.

Мектептегі оқыту тәжірибесі қазіргі заманғы оқушылардың көпшілігінің сөйлеу мәдениетінің өте төмен екендігін, олардың мәтіндік ақпаратты қабылдай алмайтындығын, өңдей алмайтындығын, белгілі бір жағдайда, нақты әлеуметтік жағдайда сөйлеу қарым-қатынасын ұйымдастыра алмайтындығын, лексикалық, орфоэпиялық, грамматикалық дағдыларды төмен меңгергендігін, тілдік құралдарды қарым-қатынастың мақсаттары, міндеттері мен шарттарымен байланыстыра алмайтындығы өзекті мәселе қатарында. Сонымен қатар, қазіргі қоғамда орын алған құндылықтардың өзгеруі, бағыт-бағдарлардың өзгеруі тілге әсер етуде.

Бүгінгі таңда мұғалім үшін баланың көркемсөзге деген қызығушылықты ояту, балаларға оның шынайы дәмі мен мақсатын сезінуге үйрету өте маңызды. Әрине, бұл процесс ұзақ және ауыр, белгілі бір табандылықты, жүйені, әдістемелік тапқырлық пен өнертабысты, практикалық тәжірибені қажет етеді.

Осы мәселелер туралы ойлану мұғалімдердің, психологтардың, лингвистердің, әдіскерлердің еңбектеріне, әріптестерімнің тәжірибесіне жүгінуге итермелейді. Олардың көзқарастарын өз проблемаларымен және пайымдауларымен салыстыру нәтижесінде жұмыстың келесі педагогикалық идеясы ұсынылды: жеке даму, оқушының толық әлеуметтенуі оның сөйлеу мәдениетін мақсатсыз қалыптастыру мүмкін емес. Сөйлеу мәдениетін қалыптастыру құралы лингвистикалық, коммуникативті, әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті дамыту қажет.

Оқушылардың сөйлеуін жетілдіру қажырлы, күнделікті жұмыс. Бұл оны келесі мақсаттарға бағындыруға мәжбүр етеді: сөйлеу мәнерлері мен түрлері туралы білімді тереңдету; олардың құрылымы туралы түсінік қалыптастыру; тіл құралдарымен сауатты жұмыс істеу дағдыларын дамыту; тақырыпты ашу және оны дамыту дағдыларын жетілдіру және т. б.

Сөздік қорын байыту дегеніміз тек сандық өсуді ғана емес, сонымен қатар ұғымдар көлемін кеңейтуде, сөздердің мағыналарын нақтылауда, бұрыннан белгілі сөздердің жаңа мағыналарымен, белгілі бір тілдік фактінің орындылығын сөйлеушінің ниетімен байланыстыруға мүмкіндік беретін сөздің стилистикалық мүмкіндіктерімен танысуда көрінетін сапалық өзгерістерді айтамыз. Оқушылардың сөздік қорын байытудың маңызды кезеңі сөздіктермен жұмыс істеу болып табылады, өйткені ол сөйлеу мәдениеті туралы білімнің қажетті көлемін қамтамасыз етеді. Біздің қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында сөздік жұмысты оқушылардың өздері жиі жүргізеді, бұл мұғалімге монологиялық сөйлеу бойынша жеке жұмыс жүргізуге және оқушылардың танымдық белсенділігінің деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Л.С.Выготскийдің ережелеріне сүйене отырып, балаларға ересектердің тілін үйретпеу керек, бірақ оларға өз тілдерін дамытуға және қалыптастыруға көмек беруіміз керек, сонымен қатар ойын мен балалардың шығармашылығы баланың өзіне өз күштерін дұрыс дамыту үшін қажет [1].

Біз сабақтарда сөйлеу мәдениетін қалыптастыру үшін ойын арқылы қызықтыру әрекеттерін қолданамыз. Ойын техникасы әсіресе әлсіз оқушылар көп болатын сыныптарда жақсы жұмыс істейді, өйткені сабақтарда ойын арқылы ұйымдастыру оқушылардың қызығушылығын арттырады. Оксфорд университетінің психолог-профессоры Д.Брунердің пікірінше, «бала өз бетінше әрекет етуге мүмкіндік беретін модельдер мен әдістерді игереді, ал ойын «маңызды психотерапиялық функцияны орындайды немесе ең болмағанда, баланың болашақта әлеуметтік өмір жағдайларына ауыртпалықсыз бейімделуіне айтарлықтай ықпал етеді» [2].

Ойын техникасы, дәстүрліден айырмашылығы, әр балаға өз қарқыны мен жұмыс формасын таңдауға, барлық балалардың шығармашылық қабілеттерін анықтауға мүмкіндік береді. Мұғалім өзін ойынға қатысушы етіп қоюы керек. Мұндай білім беру процесінде мұғалім өзі ойнауды үйренуі керек, балалармен бірге жаңа ойын формаларын ойлап табуы керек. Осының нәтижесінде оқудың мақсаты жүктелген, енгізілген нәрсе ретінде емес, қалаған және жеке маңызды мақсат ретінде қабылданады.

Қазақ тілі сабақтарында оқытудың әртүрлі формалары мен әдістерін қолдану пәнге деген қызығушылықты арттырудың қажетті шарттарының бірі болып табылады. «Әртүрлілік – жақсы оқытудың белгісі», – дейді Ф.И.Буслаев [3].

Ойын балалар үшін, әсіресе бастауыш және орта мектеп жасындағы балалар үшін табиғи қажеттілік екенін ұмытпауымыз керек. Ойында бала босатылады, ал босатылғаннан кейін ойын еркін жеткізуге және шығармашылық қабілетін қалыптастыруға күш-жігер ала алады.

Сабақ барысында өлең жаттатудың маңызы зор, себебі жаттаған өлеңін мәнерлеп оқу барысында оқушыларды сөздерді орфоэпиялық нормамен айтуға үйрете аламыз. Сөздерді жазылуынша айту, әсіресе, жастардың тілінде үйреншікті машыққа айналып бара жатқанын

аңғару қиын емес. Мұны тіліміздің табиғи дамуының нәтижесі деп қарауға болмайды. Бұл – күнделікті өмір сүріп жүрген ортаның тілге мән бермеуінен және мектептегі оқытуда жіберіліп жатқан кемшіліктер. Соның салдарынан адам баласының бір-біріне деген қарым-қатынасы, түсініспеушілігі басталады, бір-бірінің ойын, ішкі жан-дүниесін түсінбейді немесе әр сөзін селқос, енжарлықпен тыңдап, босандық танытады. Кейде ауызекі сөйлеу стилінде сөйлем мүшелерін қысқартып айту, сөйлемді аяқтамай бітіру, сөйлем мүшелерінің орын тәртібін өзгертіп айту, сөзді талғамай қолдану жиі кездеседі. Бұл кезде сөз немесе сөйлем ажарсыз, әсерсіз болмас үшін әр сөзді дұрыс қолданып, өз орнымен келтіріп отырса, сөйлем түсініксіз болмайды. XI ғасырдағы әйгілі шығарма «Кабуснамада»: «Адамзаттың ең абзал қасиетінің бірі – сөз сөйлей білу. Бұл жағдайды жете түсін де, жақсы сөйлей білуге үйрен, сыпайы, анық сөйлеуді әдет қылғайсың», – деген өсиет айтылған [4].

Тіл мәдениетіне барар жолдың бастауы – сөйлей білу. Тіл адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады. Тілдік қатынас – адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсінісу, айту, пікірлесу т.б. әрекетіне тікелей қатысты құбылыс. Сөйлеу – адам санасының басты белгісі. Тіл, сөйлеу ежелден бері жеке адамның, қоғамның ой-санасын дамытып, жетілдіруде аса маңызды рөл атқарады. Сөз ойлы да мәнерлі болуы тиіс. Әйтпесе, ол көздеген мақсатына жете алмайды [5].

Қазақ тілін оқытуда коммуникативтік мақсатқа жетуде ауызша сөйлеудің маңызы зор. Сөйлеуге үйрету үшін оқыту әдісі ситуативті әдіс болуы керек себебі: ситуативтілік сөйлеу әрекетінің табиғи қасиеті болып табылады.

Сөйлеуге үйрету үшін қажетті ситуацияларды мынадай жолдармен беруге болады:

а) «көз алдыға елестетіп көр», «қиялдап көр» деген сияқты т.б. тапсырмалар арқылы ситуациялар құру;

ә) белгілі бір ситуацияны жасайтын сурет немесе ситуацияны дамытатын, күшейтетін суреттер тізбегіне қарап, соның көмегімен сөйлеу;

б) күнделікті өмірдегі болып жатқан жағдайға ұқсас нәрселерді сипаттау.

Оқытудың ситуативтілігі оқушылар мен мұғалім арасындағы қарым-қатынасқа негізделген жағдайда ғана сабақ үстінде қатынас ситуациясы пайда болады. Е.Пассов ұзақ жылдар бойы жүргізген ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижесінде коммуникативтік оқытуда «ситуация» мен «ситуативтілікті» анықтап алу қажет екеніне көз жеткізген [6].

Ситуация – дегеніміз, қарым-қатынас жасаушылардың, сөйлесушілердің санасында қалыптасқан өзара қарым-қатынасының жүйесі; ал ситуативтілік қарым-қатынастармен байланыс деп қорытынды жасайды. Ол іс-әрекеттерде өзара қарым-қатынастарда мынадай жетекші факторлар болады деп көрсетеді: а) статустық; ә) рольдік; б) іс-әрекеттік; в) ізгілік

Қарым-қатынас процесі оқытудың мақсатына, жағдайына, мүмкіндігіне қарай үнемі өзгерісте болады. Сондықтан, сөйлеуші сол өзгерістерге байланысты қарым-қатынастағы өзгерістерді де ескеріп отыруы керек. Оқушыларды қарым-қатынастың әр түріне дайындау үшін материалдарды да жиі түрлендіріп отыруды қажет етеді. Осы ұстанымға байланысты тілдік дағдылар да өзгертіліп отырылуы керек. Бұл оқушылардың айтқысы келген ойын басқаша жеткізуге, сөйлеу біліктілігін жетілдіруге, тез сөйлеуге көмектеседі. Сонда ғана, оқушылар жаңа материалды іс жүзінде қолдануға тезірек машықтанады. Материал жаңа болуы керек, сонымен бірге қайталау кезінде сол қалпында емес, басқа контекстерде өзгертіліп берілуі керек, сол кезде ғана оқушылардың білік дағдылары бірте-бірте дамиды.

Қазақ тілін оқытуда коммуникативтік мақсатқа жетуде ауызекі сөйлеудің рөлі өте зор. Себебі ауызша сөйлеу арқылы адамдар бір-бірін түсінеді, өз ойларын айтады, дәлелдейді, естіген, айтылған хабарға өз көңіл-күй қатынасын білдіреді. Сөйлеудің екі түрі бар. Олар: монологтық, диалогтық. Диалог – екі немесе бірнеше адамның сұрақ-жауап ретінде сөйлесіп, тіл қатысуы. Диалогтық сөйлеу алдын ала жоспарланбайды, сөйлесу кезінде пайда болады. Оқушылар жалпы, арнаулы сұрақтарды қоя алуы, әр түрлі сұрақтарға жауап бере алуы, өтініш, бір нәрсемен келісетінін немесе келіспейтінін білдіре алуы керек. Оқушылардың сөйлеу қарқынын өсіру керек және әр оқушы сөйлегенде кем дегенде екі реплика айтуы

керек. Диалогтық сөйлеуді дамытуда дискуссия-сабақ, экскурсия-сабақ, ойын-сабақ, талқылау сабақтарының рөлі зор.

Қазақ тілін оқытуда тілдік тіректер арқылы оқушылардың білім, білік дағдыларын дамыту басты мақсат болып табылады. Егер оқушыларды қазақ тілінде тілдік тіректер арқылы монолог түрінде сөйлеуге үйретсе, онда олардың сөйлеу қабілеттері, танымдық қызығушылықтары, мәтін мен жұмыс жасау кезінде шығармашылық дағдылары қалыптасып қана қоймай, олар қазақ тілінде еркін сөйлеуге машықтанады. Оқушыларды монолог түрінде сөйлеуге үйретуде тілдік тіректердің маңызы зор. Тілдерді оқыту әдістемелерінде «тірек» ұғымы әртүрлі түсіндіріледі. Көптеген ғылыми жұмыстарда ол, стимул, әрекет жасауға түрткі ретінде қарастырылады. Мағлұмат түрткі бола алады, ал мұғалімнің міндеті оқушылардың тыңдаған, оқыған, көрген мәліметтерін дұрыс басқара отырып, оларды монолог түрінде сөйлету. Көп жағдайда тілдік тіректер сөз әрекетін ұйымдастырушы болып, олардың белгілі бір бағытта дамуына, оқушылардың сөйлегенде қате жасамауына дәнекер бола алады. Сөйлеудің монолог түрін қолдану үшін, сөйлеушіге белгілі бір мазмұн керек, ол сол мазмұнның негізінде сөйлемдер құра білуі тиіс, монолог сөздің ұйымдасқан түрі, сондықтан мұнда жекелеген сөйлемдер мен айтылымдар ғана емес, бүкіл хабар жоспарланып, бағдарлануы керек. Тілдік тіректер оқушылардың монолог түрінде сөйлеуіне көмегі зор.

Қазіргі кезде қазақ тілін оқытуда оқушылардың сөйлеу біліктілігін дамытуда тілдік тіректерді коллаж ретінде пайдалану тиімді болып отыр, себебі ол объектіге және оның компоненттеріне жан-жақты қарауға, бірден зейін аударуға мүмкіндік береді.

Тілдік тіректерді негізге алып, монолог түрінде оқытуда оқушылардың танымдық қызығушылығының деңгейін анықтау, оқушылардың тыңдаған, оқыған, көрген мәліметтерін дұрыс қабылдауын қадағалай отырып, оларды монолог түрінде сөйлеуге үйрету, танымдық қызығушылықтары мен шығармашылықтарын дамытуда әдістің тиімділігін дәлелдеу.

Ауызекі сөйлеуді қалыптастыру үшін оқушы әр сабақта жаңа білім алып қоюмен ғана шектелмей, өз бетінше ізденіп, талдап, пікір таластыру деңгейіне жетіп, даму біліктілігін жетілдіріп отыруы қажет. Сонда ғана, оқушы ауызекі сөйлеу мақсатына жете алады.

Қорытындылай келсек, сөйлеу мәдениетінің жоғары деңгейі – мәдениетті адамның ажырамас қасиеті. Өз сөзімізді жетілдіру – әрқайсымыздың міндетіміз. Ол үшін айтылымда, сөз формаларын қолдануда, сөйлем құруда қателіктер жібермеу үшін әр құбылысқа зейінімізді салуымыз керек.

Егер адам дұрыс және жақсы сөйлесе, ол сөйлеу мәдениетінің жоғарғы деңгейіне жетеді. Бұл дегеніміз қателіктер жіберіп қана қоймайды, сонымен қатар қарым-қатынас мақсатына сәйкес мәлімдемелер құра алады, кімге және қандай жағдайда жүгінетінін ескере отырып, әр жағдайда ең қолайлы сөздер мен конструкцияларды таңдай алады.

Балалардың сөйлеуін дамыту үшін олардың дұрыс әдемі сөйлеудің үлгілерін үнемі естуі өте маңызды, олар жазбаша (бұл сабақтарда оқылатын көркем мәтіндер болуы мүмкін, өйткені тілдің сұлулығына, жетілуіне үнемі назар аудару керек) және ауызша (бұл суретшілердің қойылымдарының жазбалары және өз сөздері болуы мүмкін).

Оқушылардың сөйлеу әрекетін дамыту мәселесі бойынша психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді зерттеу негізінде келесі тұжырымдар жасауға болады:

1. Сөйлеуді дамыту бойынша жұмыс барысында оқушылардың үйлесімді сөйлеуін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық және әдіснамалық негіздерін білуге сүйену керек.

2. Жұмыстың тиімділігі сөйлеуді дамыту бойынша жұмыстың әртүрлі әдістемелік формалары мен әдістерімен қамтамасыз етілуі керек.

3. Оқушылардың сабақта сөйлеуін дамыту бойынша жұмыс болашақ мектеп түлегінің жан-жақты дамыған, әлеуметтік белсенді тұлғасының жалпы мәдениетін қалыптастыруға елеулі үлес қосады. Бұл жұмыс оқушының ойлауын, жауапкершілігін, сөзіне мұқият және ұқыпты қарауын дамытады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь – 1934.
2. Жақыпов С.М., Аймағанбетова О.Х. Адамзат ақыл-ойының қазынасы VII том. – Алматы: Таймас баспа үйі – 2006. – 480 б.
3. Бушлаев Ф.И. О преподавании отечественного языка. – Либроком, 2010.
4. Күмісбаев Ө. Шығыс шайырлары I том – Алматы – 312 б.
5. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
6. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению – 1991.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІ МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІ ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР САБАҚТАСТЫҒЫ

Иманбергенова Гүлзия Клышбаевна

Алматы облысы, Талғар ауданы, Қызыл ту-4, № 24КММ
орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пән мұғалімі

Кусанова Алиман Серикбайқызы

Алм.облысы, Қарасай ауданы, Райымбек ауылы,
Кенен Әзірбаев атындағы мектептің бастауыш сынып мұғалімі

Түркілер дүние жүзінің төрт бұрышына тегіс тараған, ескі тарихы, мәдениеті, әдебиеті дамыған ұлы халықтар болып есептеледі. Өткен трихымызға назар аударсақ, ойшыл ғалымдарымыздың, ақындарымыздың, шешендеріміздің түркі тілінде сөйлегенін, артына мол мұра қалдырғанын көреміз. Оған Абу-л-ғазидің «Шаджара-и түрк» және «Шаджара-и таракимада» келтірілген сөзі мысал бола алады: «Мен бұл кітапты түркі тілінде сөйлеушілерге түсінікті болу үшін тек қана түркі тілінде жаздым. шағатай-түркі тілін де, парсы және араб сөздерін де қолданбадым».

Ұлы Әлішер Науаи өз шығармаларының басым көпшілігін түркі тілінде жазғандығы белгілі. Ол өзінің «Мезанул авзан» деген еңбегінде: «Парсы ақындары мен парсының сөз өнері шеберлері әр сөзді қалыңдықтай қадірлеп, барынша нұр жайнатты да, әсемдікке бөлеп берді. Мен болсам түркі тілінің құдіретіне сүйендім, олар сүйікті қыздай қып аялаған ойларын жеткізіп берген сөздерді мен Шағатай авзанымен жаздым. Бұл тіл-ешқандай ақын пайдаланып, ешбір жазушының қолы жете қоймаған әдеби тілдің негізі», -деп жазды.

Араб зиялылары түркі тілдерін зерттеп, олардың лексикасына, грамматиканың өзекті мәселелеріне айрықша көңіл бөлген, түркі тілдерін білуді зор білімпаздықтың белгісі деп түсінген. Араб-парсы тілдерін зерттеген Л.З.Рустемов арабтардың арасында көп қолданылған: «Түрікше білмеген-Алладан қорықпаған»-«Мән ла й әрифә әл-луғата-т түркийә уә ан ләм йәхәф Алла» деген мәтелді келтіреді. Бұл арабтардың түркілерден (Мамлюктерден) қорыққаннан айтылған сөзі емес, сыйлағанынан айтылған сөзі деп түсіну керек. Деректерге зер салсақ, бұрын да арабтар мен түркілердің өзара қарым-қатынасы жоғары деңгейден көрініп отырғандығы сезіледі.

Немістің ұлы ақыны Гете шығыс поэзиясына ден беріп: «Шығыста жеті ұлы ақын бар. Солардың ең төмені-менен анағұрлым артығырақ», - деген болатын. Ал, ұлы Абай сол Гете айтқан жеті ақынды атап-атап көрсетеді:

Фузли, Шамси, Сәйхали,
Новои, Сағли, Фирдауси,
Хожа Хафиз – бу хаммаси
Мәдәт бер я шағири фәрияд.

Түркі халықтары өздерінің мақал-мәтелдерін «аталар сөзі», «ақыл сөзі», «нақыл сөзі», «даналық сөз», «көсем сөз» дей отырып, «атаңның сақалына қарама, айтқан мақалына қара», «мақал-мәтел маржан сөз, қоса көрме арзан сөз» десе, өзбекте «Оталар сузи-ақилининг кузи», қырғызда, «Сөз көркү – мақал, әр көркү-сақал», түркіменде, «Ақылың бармы, ақыла эер, ақылың екмы-нақыла эер» т.б. деуі - халықтың берген әділ басғасы.

Түркі халықтарының ең көп шоғырланған тобы – Орта Азия мен Қазақстанда тұады,әрі барлық түркі тілдес тілдердің негізгі үш тобын толық қамтиды. Қыпшақ тілдер тобының өкілдері-қазақ, қырғыз, қарақалпақ; қарлұқ тобының өкілдері-өзбек, ұйғыр; оғыз тобының өкілдері-түркімендер де осы Орта Азияда мекендейді.Ал,түркімен тілі арқылы әзербайжан, түрік, ғағауыз тілдерінің лексика-граматикалық ерекшеліктерімен танысуға болады.Сол сияқты,қырғыз тілі арқылы сібір түркі тілдерін түсіну,білу қиынға соқпайды. Бұл жөнінде түркі тілдерін зерттеушілер аз пікір айтқан жоқ.

Міне, осындай тегі бір түркі халықтарының ұрпақтары жан-жаққа тарап,ру тайпалықтан халық, ұлт тілдеріне жетіп қалыптасты, дамыды. Олар кейбір лексика-грамматикалық өзгерістерге түссе де тіл өзінің тамырластығын, тектестігін сақтаған. Бұл – түркі тілдерінің күдіреті! Олар мақал-мәтелдерді салыстыра зерттегенде,мазмұнынан да,лексика-грамматикалық құрлысынан да байқалады.

Түркі халықтарына тән қасиеттердің бірі-өз Отанын, туған жерін сүю, құрметтеу. В.В. Радловтың «Түркі сөздігінде»

Қазақта:

Кісі елінде сұлтан болғанша,
Өз елінде ұлтан бол.

Қырғыздарда:

Биреенүн элинде султан болгунча,
Өз элинде ултан бол.

Татарда:

Чит илдә солтан булганчы,
Үз илиндә ултан бул -

деп бесіктен белі шықпаған баланы үйретіп отырған.

Қазіргі түркі халықтарының мақал-мәтелдерінде бұл тақырып одан әрі дами түскен. Бірлік туралы

Қазақ тілінде:

Алтау ала болса, ауыздағы кетеді,
Төртеу түгел болса,төбедегі келеді.

Қырғыз тілінде:

Алтооң ала болсоң создогуну алдырасың,
Төртөөң түгөл болсоң төбөдөгүнү аласың.

Өзбек тілінде:

Олтовлон ола булса,оғиздағини олдирар.

Түркімен тілінде:

Алтың агзы бир болса, асмандакыны индерер,
Алтымышын агзы ала болса,
Агзындакыны алдырар.

Әбу Хайянда:

Алтау ала болса-алдындағыны алдырар,
Төртеу түгел болса-төбедегіні түсірер.

Демек бұл мақал XIV ғасырларда белгілі болған.

Махмұт Қашқаридің "Диуани лұғат ат-түрк" еңбегінде де халық арасына осыдан мың жылдай бұрын кең тараған мақал-мәтелдер, афоризмдер жиі ұшырайды. Ұтымды айтылып, қысқа қайырылатын даналық сөздер адамның сан ғасырлық өмір тәжірибесінен туатыны мәлім. Мақал мен мәтелге айналып кеткен ғибрат сөздер – өмірдің қыры мен сырына әбден қанығып жасалған қорытынды пікірлер ретінде қабылданады.

Батыр - майданда, ғалым - әңгімеде сыналар.

Күздің келетіні жаздан-ақ белгілі.

Бақыт белгісі - білім мен ақыл.

Әдептің басы - тіл.

Арыстан қартайса тышқан інін күзетер.

Қылымси білсе - қызыл киер,
Жарамсақтана білсе - жасыл киер.

Міне, осы секілді мақал-мәтелдер біздің әдебиетімізде де дәл осы күйінде, кейде сәл ғана өзгерген түрінде көп қолданылып келеді. Сонымен қатар, қазіргі қазақ тілінде айтылып жүрген мақал-мәтелдердің бірқатары сонау көне заман жәдігері. "Диуани лұғат ат-түрктегі" осындай мақал-мәтелдерге қарап, бұдан он ғасыр уақыт бұрын айтылған даналық ойлар бүгінгі күнге дейін өзінің алғашқы мән-мағынасын жоғалтпағанына куә боламыз. Мысалы:

Кеңесті іс келісе береді,
Кеңессіз іс кері кетеді.
Құс қанатымен,
Ер атымен.
Көрікті тоның өзіңе болсын,
Шырын асың өзгеге болсын.
Алымшы - арыстан,
Берімші - тышқан.
Кіс аласы ішінде,
Жылқы аласы сыртында.
Ұлық болсаң, кішік бол,
Інген ыңыранса, бота боздайды.
Арнасыз ат жүрмес,
Арқасыз алып жеңбес.

Махмұд Қашқари еңбегінде бұдан басқа да көптеген мақал-мәтел оқырманын әділдікке, ар-намысты жоғары ұстауға, махаббатқа адал болуға, мейірімділікке, ізгілікке үндейді. Сөйтіп, бізге бұл еңбек арқылы көне заман куәгеріндей болып кеткен өлең-жырлар, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер халық көңіліндегі қайғы-қасірет пен қуаныш серігі екені даусыз.

Ал, "Диуани лұғат ат-түрктегі" әдебиет үлгілерінің көркемдік сипатына келер болсақ, түркі тайпаларының әртүрлі поэтикалық жанрларда көркем туындылар жасағанын көреміз. Мысалы, Махмұд Қашғари жинағындағы еңбек, ерлік, сүйіспеншілік т.б. мәселелерге арналған өлеңдердің барлығы лирикалық жанрдағы шығармалар болып келеді. Сондай-ақ мұнда дидактикалық сарындағы поэзияның алғашқы нұсқалары да ұшырасып қалады. Бұл жырларда көбінесе мораль-тәрбие мәселелері сөз етіледі. Мұның бәрі халықтық фальклор мен жазба әдебиет жанрларының көптігіне ғана емес, сонымен бірге, кейбір поэтикалық формалардың түп-тамыры тереңде, алғашқы қауымдар қойнауында жатқанын көрсетеді. Махмұд Қашғаридің осы еңбегіндегі өлең-жыр үзінділері фальклор мен жазба әдебиеттің үлгілері болып жазылған. Жинақтағы поэзиялық туындылар өзінің құрылысы жағынан, буын саны, бунағы, ұйқасы тұрғысынан қазіргі қазақ өлең-жырларына тым жақын болып келеді. Халық ауыз әдебиеті өзінің тақырыптық жағынан да, идеялық тұрғысынан да сол кездің өзінде-ақ мейлінше дамып жетілгені даусыз. Ең бастысы бұл өлең-жырлар қоғамдық-әлеуметтік өмірдің сан түрлі, маңызды мәселелерін қамтып, олар жөнінде нақты пікірлер айтады. Қорыта айтқанда, Махмұд Қашғаридің теңдесі жоқ бұл шығармасы біздің еліміздегі түркі тілдес халықардың бәріне бірдей ортақ асыл қазына, тілдік, әдеби, тарихи, этнографиялық тұрғыдан қарастырғанда ұрпақтан ұрпаққа жеткен бай мұра. Салыстырғанда тілдерде бұл мақалдың мазмұны біреу: адамдарды бірлікке, достыққа шақыру.

Бұл сабақтастықтар түркі тілдерінің қарым-қатынас құралы ретінде дәрежесінің биіктігін, ой тереңдігін, сөздік қорының байлығын, грамматикалық құрылысының икемділігін көрсетеді. Түркі халықтарының фразеологиясын, мақал-мәтелдерін, қанатты сөздерін бір сөзбен айтқанда «аталы сөздарін» зерттеу-уақыт күттірмес заман талабы.

Әдебиеттер :

1. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә. Томанов М. // Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. А., 1971.
2. Аталар сөзі. // Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер. А., 1989.
3. Жарықбаев Қ. // Аталар сөзі-ақылдың көзі. А., 1980.

4. Закиров С. // Кыргыз элинин макал, лакаптары. Фрунзе, 1961.
5. Кеңесбаев І. // Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. А., 1977.
6. Нұрмаханов А.Н. // В.В. Радловтың «Түркі сөздігіндегі» мақал-мәтелдердің дамуы мен қалыптасуы. // Қазақ тілі мен әдебиеті. 1994. №1.
7. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН – ШАҒЫН ӘҢГІМЕ ШЕБЕРІ

Исабекова Әлия Амангелдіқызы

Алматы облысы, Іле ауданы, Байсерке ауылы

«№ 12 орта мектеп» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің

қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Арыкова Гүлдана Есенжоловна

Алматы облысы, Қарасай ауданы,

«Еңбекші» ауылы орта мектебі

Қазақ халқының дара ұстазы– дала қоңырауы атанған Ыбырай Алтынсарин балаларға білім беруді, қазақ халқының санасына білім сәулесін шашып, көзін ашуды қолға алды.

Мектепте қазақ балаларына білім мен тәрбие берудің басты құралы - оқулық деп қарады. Оқулық жазуға кірісті. Балаларға ана тілін таза және ұқыптылықпен үйретіп, шағын көркем шығармалар арқылы оларды жақсы мінез-құлыққа баулуды көздейді. Шағын шығармалар жазып, балалардың білімін көтеретін, тақырыбы қызықтыратын кітаптарды қазақтың өз тілінде басып шығару керек деп білді. Өзі 1876 жылдан бастап "Қазақ хрестоматиясын" жазуға кірісіп, оны 1879 жылы Орынборда бастырып шығарды. «Бұл кітапты құрастырған кезде хрестоматиясының алғы сөзінде, – біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш шыққалы отырған жалғыз кітаптың орыс-қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу кітабы бола алу жағын көздедім» деген. «Қазақ хрестоматиясы» балаларға арналған өлеңдер мен шағын әңгімелерден құрастырылды. Олардың біразын өзі жазды, біразын сол кездегі орыс жазушыларынан аударып жазды. Хрестоматияға қазақтың халық ауыз әдебиетінің үлгілерін де іріктеп кіргізді. Ыбырай Алтынсарин кітапхана ісінің негізін қалаған тұлға. [1]

Ыбырай Алтынсарин шағын – әңгіме шебері. «Қазақ хрестоматиясына» кірген қаншама өлеңдері мен шағын әңгімелері балаларға берер нағыз тәрбие көзі болды. Шығармаларының барлығы қысқа, өмірден алынған, мазмұнды, көркем, баланың жас ерекшелігіне сай, түсінуге жеңіл, тәрбиелік маңызы зор шебер құрылған. Әр әңгімесін жазғанда алдына үлкен мақсаттар, талаптар қояды. «Мен қазақ балаларын ұқыптылыққа, тазалыққа, отырықшы тұрмыстың артықшылығына үйретудің өзі қазақ даласына тәрбиелік мәні бар жұмыс деп білемін» - дейді. Баланы оқыту барысында тәрбиелеу керектігін түсіндіреді. Негізінен, әңгімелері балаларға арнап жазылған ақыл-кеңес, үлгі-насихаттан құралады. Шығармасын оқи отырып, бала өзі түйінді ойды ойлап, салыстырып, қорытынды шығара алады. Ықшам жазылған қысқа әңгімелерінің бірнешеуін талдап көрсек.

«Жаздың бір әдемі күнінде» бір кісі өзінің баласымен бақшаға барып, екеуі де егілген ағашты көріп жүрді. «Мына ағаш неліктен тіп-тік, ана біреуі неліктен қисық біткен?» – деп сұрады баласы. «Ата-анаңның тілін алсаң, ана ағаштай сен түзу кісі болып өсерсің. Бағусыз кетсең, сен де мына қисық ағаштай болып, бағусыз өсерсің. Мынау ағаш – бағусыз өз қалпымен өскен», – деді атасы. «Олай болса, бағу-қағуда көп мағына бар екен ғой», – деді баласы. «Бағу-қағуда көп мағына барында шек жоқ, шырағым, бұдан сен өзің де ғибрат алсаң болады, сен жас ағашсың, саған да күтім керек. Мен сенің қате жеріңді түзеп, пайдалы іске үйретсем, менің айтқанымды ұғып, орнына келтірсең, жақсы, түзу кісі болып өсерсің», – деді. Ыбырай «Бақша ағаштары» атты әңгімесінде осылай деп жазды. Яғни тәрбиенің үлкен рөл атқаратынын көрсеткен. Соның бірі – талап. Талап етіп талпынбаса, адам баласы алға

баспаған болар еді. «Талапты ерге нұр жауар» деген халық мақалы да өмір тәжірибесінен туған. Өсиет нақыл сөздердің мақал-мәтелмен үйлесімділігі осында. Жастық шақ – жігер-қайраттың мол кезі, бойдағы жақсы қасиеттерді жарыққа шығарып қалатын кез, ол үшін талап керек. Талаптан да, өмірден керегінді ал. «Талаптың пайдасы» деген әңгімесінде Ыбырай сол идеяны көтереді. І Петр патша шіркеуге барып ғибадат етіп тұрғанда, арт жақта бір баланың сурет салып тұрғанын көріп, қасына келіп, не салып жатқанын сұрағанда бала: «Сіздің суретіңізді салып жатырмын!» – дейді. Петр суретті көрсе, мәз еш нәрсесі жоқ екен. Бірақ ақылды Петр патша ол баланың суретке талабы бар екенің аңғарып, сурет салатын оқуға бергізеді. Кейін сол бала үлкен суретші болады. Автордың бұл арадағы көздегені - жас баланың талабын, сол талаптың арқасында неге қолы жеткенін көрсету, талаптанса, сол мақсатына жететіндігін дәлелдеу. Мейірімділік баланың отбасына деген махаббатынан басталады. Әркім алдымен өз ата-анасын, туғандарын жақсы көреді, сыйлайды. Ыбырай ата-ана мен бала арасындағы осындай жылы қарым-қатынасқа ерекше мән береді. «Мейірімді бала» әңгімесінде 13 жасар қыздың әкесінің орнына, өз қолын кесуді сұрағанын жазады. Қыз: «Тақсыр, жұмыс істеп, бала-шағаларын асырайтын атамның қолын қалдырып, мына менің қолымды кесіңіз», – дейді. Жазушы «Аурудан аяған күштірек» деген әңгімесінде аяғы сынған Сейіт деген бала, ауруы қанша батса да, анасын қиналтпау үшін қабақ шытпағандығы айтылады. «Ауырмақ түгіл, жаным көзіме көрініп тұр, бірақ менің жанымның қиналғанын көріп, әжем де қиналып, жыламасын деп жатырмын», – дейді ол. Алғашқы әңгімедегі қыз да, соңғы әңгімедегі Сейіт те шын мәніндегі мейірімді қылықтарымен ерекшеленеді, мұның негізінде жалпы адамды сүйетін жақсы сезімдер жатыр. Ыбырай Алтынсарин жазған әңгімелерінің өсиет нақыл сөздер мен мақал-мәтелдердің үйлесімділігі де ерекше. Сол нақыл сөздер мен мақал-мәтелдер үйлесімділігі адамды өмірге тәрбиелейді. Өмірге ғана тәрбиелеумен қатар жазушы әңгімелері адамгершілік, тәрбиелік, қамқорлыққа бағытталып жазылған.

Еңбекті сүю және қадірлеу – Ыбырай әңгімелерінің негізгі тақырыбы. Оны жазушы шағын әңгімелерде үгіт, өсиет түрінде берсе, кей шығармаларында халықтың қоғамдық санасын тәрбиелейтін реалистік суреттер арқылы бейнелейді. "Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш" әңгімесінде Ыбырай ең кішкентай жәндіктердің өзі де тіршілік үшін тыным таппай еңбек етіп жүргендігін көрсете келіп, оларды балаларға үлгі етеді. «Қарлығаш, өрмекші ғұрлы жоқпысың, сен де еңбек ет, босқа жатпа», – дейді. «Атымтай жомарт» әңгімесінде жазушы халық арасындағы Атымтай жомарт туралы аңыздарға жаңаша мазмұн беріп, өзінше қорытады. Атымтайды ол еңбек адамының үлгісі етіп көрсетеді. Еш нәрсеге мұқтаждығы жоқ болса да, Атымтай ылғи жұмыс істейді. «Күн сайын өз бейнетіммен, тапқан пұлға нан сатып алып жесем, бойыма сол нәр болып тарайды. Еңбекпен табылған дәмнің тәттілігі өзгеше болады», – дейді ол. Осындай мысалдар келтіре отырып балаларды өмірге бейімделуіне, өз бетімен өмір сүруге итермелейді. [2]

Шығармалары оқушыларды неге тәрбиелейді?

1. «Әке мен бала» әңгімесі «Аз жұмысты қиынсынсаң, көп жұмысқа тап боларсың, азға қанағат етпесең, көптен құр қаларсың», - дейді.

2. «Асыл шөп» әңгімесі - Ол шөп сенің қолыңа түспей ме деп қорқамын, аты «сабыр» деген, - дейді. Сабырлық, шыдамдылық, төзімділік, ұстамды болуға үндейді.

3. «Бақша ағаштары» әңгімесі тәрбие бағу-қағудан басталады деген ойды меңзейді. Тәрбиелі болуға, адамгершілікке, үлкенді сыйлауға үйретеді.

4. «Байұлы» әңгімесі «Батаменен ер көгереді», «Баталы ұл арымас» - деген халық қағидаларының өміршендігін әңгімеге арқау етіп, ізгі жүректі болуға, жоқ-жітікке қамқоршы болуға үндейді.

5. «Алтын шекілдеуік» әңгімесі «не нәрсенің де құр сыртына қарап қызықпа, асылы ішінде болар» қалдырады.

6. «Мейрімді бала», «Шеше мен бала», «Аурудан аяған күштірек» Мейірімділік, рақымды болу, адамға жақсылық ету, төзімділік сияқты жақсы қасиеттерге баулиды. Бала әке-шеше алдында өзін мәңгі қарыздар сезінуі керек.

Ыбырай Алтынсариннің әңгімелерін сабақтарымда оқыта отырып нәтижесінде, білім алушылардың өміріне, табиғатына жақын мәтіндердің тиімділігі, оқушылардың сөздік қорларының көбеюіне, тіл дамыту жұмыстарын жүргізуде пайдасы мол. Үздіксіз өзгерістер мен жаңа технологиялар заманында, оқушылардың оқу сауаттылығын дамытуда мәтінмен жұмыс, көркем шығарманы түсініп оқу маңызды. Мәтінмен жұмыс жасауда: ақпаратты түсіну, тақырыпты таңдау, тірек сөздерді таба білу, негізгі ойды анықтауы керек. Мысалы: Ыбырай әңгімелерінің идеясын ашу үшін топтар кезектесіп бір –біріне сұрақтар қояды, «Бай мен жарлы баласы» шығармасындағы кейіпкерлерге салыстырмалы түрде талдау жасату арқылы Асан мен Үсен бейнесін ашады. Әңгімелерін оқу барысында, бойымызға қандай асыл қасиеттерді жинақтадық, нені ұқтық, нені үйрендік деген сауалға өз пікірін білдіреді.

Оқушылар қазіргі таңда шығарма оқуды қойып, ғаламтор желісінің шырмауынан шыға алмауда. Смартфонмен ойын ойнаудың алдын алып, кітап оқуға шақырып, білім алуға бағыт бағдар берудеміз. Ол үшін телефон арқылы ұлы ағартушының әңгімелерін ғаламтор желісінен оқуды бастадық. Шағын әңгімелерді үнсіз оқу, дауыстап оқу, кезекпен оқу, музыка әуенімен оқу, QR штрих код сканерден өткізіп оқу, kitap.kz сайтынан оқу, аудиодан тыңдау арқылы жүзеге асырудамыз. Оқушылар онсызда ғаламтор желісінен бас алмай отырған сәтте ерекше тәсіл болды. Қазіргі эпидемиологиялық ахауалға байланысты, қашықтан оқу кезінде QR штрих код сканерден өткізіп оқу, kitap.kz сайтынан оқу, аудиодан тыңдау арқылы оқушылар әңгіменің мазмұнын түсініп, өздерін жаман әдеттен сақтауға, жақсылыққа бет бұруға көп септігін тигізуде. Жаңартылған білім беру бағдарламасында осындай әдіс-тәсілдер арқылы оқу барысында оқу жылдамдықтары артып, үлгерімі төмен оқушылардың білім сапасы көтерілуде. Оқуға деген құштарлықтары оянып, тіл байлығы, функциональдық сауаттылығы, оқу сауаттылығы артты. Тәрбиелік мәні зор шағын шығармаларын осындай тәсілдер арқылы оқытып, оқушылардың кітап оқуға деген қызығушылығын оятып, әңгімедегі кейіпкерлердің мінез-құлқы мен, олардың іс-әрекетін бейнелеп, әңгіме желісімен сахналау, кейіпкерлердің рөлін сомдау арқылы көркем сөз шеберлігі артты.

Қорыта келгенде, Ыбырайдың шағын әңгіме шебері екенін оқушылар оқу барысында түсінеді. Әрбір әңгімелеріндегі адамды еріксіз адамгершілікке бағыттайтын, адалдыққа жетелейтін, өмірлік ұстанымына айналдырар үлгі болатынын біледі. Адамның жанына ізгілік сезімін ұялатып, үлкенге құрмет көрсетуге, кішіге үлгі болуға талпындырады. Шығармаларының құндылығы - өміршеңдігінде. Ыбырай Алтынсарин мұраларын бүгінгі күннің таптырмас қазынасы, тәлім-тәрбие бастауының алтын дінгегі деп білемін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл, 509 бет. ISBN 5-7667-2616-3[1]
2. Ыбырай Алтынсарин тағлымы. «Жазушы баспасы» 1991 жыл, 285 бет. ISBN 5-605-01098-2. [2]

БІЛІМ БЕРУДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ**Какенова А.М.**Әл Фараби атындағы ҚазҰУ-дың,
Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультетінің аға оқытушысы**Ахметова Г.**Еңбекші ауылындағы орта мектеп КММ тарих пәнінің мұғалімі, педагог-сарапшы
Алматы облысы, Қарасай ауданы

«Парадигма» - латынның мысал деген сөзінен шыққан. Бұл білімнің концептуалды моделі ретінде пайдаланылады. Білім парадигмасының көп тараған түрлері аз емес. Оларға мыналар жатады:

1. Дәстүрлі-консервативтік (білім парадигмасы);
2. Феноменологиялық (гуманистік парадигмасы);
3. Рационалдық (тәртіптілік парадигмасы);
4. Технократтық;
5. Эзотерикалық.

Әрбір парадигма «не үшін тәрбиелеу керек, оқушыларды қандай мақсатқа дайындау керек, не үшін өмір сүреміз» деген сұрақтарға жауап береді. Мәселен, дәстүрлі білімдік парадигмада білім берудің басты мақсаты: «Білім, білім, қандай жағдайда да тек білім». Мұнда өркениет пен мәдениетті ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу негізгі мақсат болып саналады.

Феноменологиялық немесе гуманистік парадигмада жеке тұлғаның ішкі дүниесін дамыту, оны ерікті, рухани жеке адам ретінде тану және адамдармен тіл табысуында ерекшелену қабілеттерін жетілдіру қарастырылады. Білімнің гуманитарлық парадигмасының діңгегі - оқушы емес, дайын білімді меңгерудегі ақиқатты түсінуші адам. Мұнда оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынас:ынтымақтастық, өзара жауапкершілік, өз позициясын еркін таңдау жағдайында диалогтік ұстанымда өрбиді.

Рационалдық парадигмаға оқушыға білімнің түрлі тәсілдерінің тиімді жақтарын, ортаға бейімделу, оның ойы, сезімі және іс-әрекеттерімен санасу, оларды меңгерту жатады. Мұндағы басты қағида: «мектеп – бұл фабрика, ал оқушы – оның шикізаты». Бұлай оқытудың негізгі әдістері – тренинг, тестік бақылау, жекелеп оқыту және мәтінді түзету. Ғылымды тәртіптіліне аударған Америка педагогы Р.Мейджер «Мұның бәрі оқушыны да, мұғалімді де дамытады. Егер мұғалім бәрін өзі атқарса да, оқушы еншісіне үйлестіру мен бақылау қалады» дейді.

Технократтық парадигманың негізгі мақсаты – дәл ғылыми білімдер. «Білім - күш» адамды бағалау, оның білімі, мүмкіндіктерімен анықталады. Адамның қасиеті оның білімі, тәртібі және оны тасымалдаушы ретінде танылады.

Эзотерикалық парадигма – оқушының табиғи күші. И.Колесниковтың пікірінше, адамның қоршаған әлеммен іс-әрекетінің жоғары деңгейі басым көрсетіледі. Мұнда адамныңақиқатқа мәңгілік өзгермейтін қатынасы көрінуі тиіс. Бұл жерде оқушының дамуындағы мұғалімнің адамгершілік, психологиялық, физикалық функциялары ерекше ұғым болып табылады. Қабілетсіз оқушы жоқ, бірақ оқушылардың дара қасиеттерін танып-білуде мүмкіндігі шектеулі үйлесімсіз әдістеме бар.

Елбасымыз өз халқына жолдауында «Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі. Бізге экономикалық және қоғамдық қажеттіліктеріне сай келетін осы заманғы білім беру жүйесі қажет»деп атап көрсетті. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми педагогикалық негіздерін меңгеруі – маңызды мәселе. Бала жанының бағбаны, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін мұғалім ары таза, әдепті, ой-өрісі кең, жан-жақты білімді, ұстамды, өз ойын шәкіртіне анық, дәл жеткізетін болуы тиіс. Ол үнемі ізденіп, білімін толықтырып отырса, оның өмірлік ұстанымы тұрақты, күш-қуаты, көңілі әрдайым жоғары, сабақ беру сапасы арта түсіп, еңбегі еленеді.Білім

берудегі жаңалық пен қоғамдағы жаңалық бір мақсатты көздейді, олар даму мен прогрестің қабілетін арттыруы қажет.

Білім беруді жетілдірудің жаңа парадигмаларына модульдік сабақ жатады. Ол мынадай артықшылықтарымен ерекшеленеді. Біріншіден, оқушыларға мұғалім алдын-ала дайындалған сабақтың жүру жоспарын таратып береді. Онда сабақтың әрбір элементінің нақты мақсаты көрсетіледі. Сондықтан оқушы өзінің не істеу керектігін, яғни сабақ соңында нені біліп шығуы керектігі жөнінде мағлұмат алады. Екіншіден, ұжым болып жұмыс істеу дағдысы қалыптасады. Онда оқушы өз пікірінің дұрыстығын дәлелдеп, қателігін мойындап және жолдасының пікірінің дұрыстығын көрсетіп, ұжымдық шешім қабылдауға үйренеді. Ол өз білімін өзі бағалай алады. Үшіншіден, жеке басының қабілеті мен мүмкіндіктерін ескеріп, үлкен көлемдегі жазба жұмыстарын жасауды жоопарлайды. Төртіншіден, әр оқушының білім дәрежесіне қарай тапсырманы да түрлі деңгейде алуға болады.

Сонымен бірге модульдік сабақ оқушының білімін тексеріп бағалауға зор мүмкіндік береді. Қазіргі білім беру саласындағы басты мәселе – білім беру мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді жаңа әдістерін іздестіру және оларды жүзеге асыратын болашақ мамандарды даярлау. Қазіргі педагогиканың негізгі мақсаты – білімді сапалы ету, оқушының толыққан жеке тұлға болып қалыптасуына негіз қалау. Жалпы білімнің 3 міндеті бар, олар – баланың өзіндік жалпы дамуы, жан-жақты дүниетанымын қамтамасыз ету, оны болашақ белгілі бір кәсіпке даярлау.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының басты мақсаты: жеке тұлға мен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін стратегиялық даму жоспарының басымдықтары негізінде көп деңгейлі білім берудің ұлттық жүйесін жақсартуды көздейді. Бұл бағдарламаның негізгі міндеттері – сапалы білімге қол жеткізу, білім берудің ұлттық жүйесінің жұмыс істеу бағамын жетілдіру, қазақстандық ұлтжандылыққа, төзімшілікке, биік мәдениетке, мемлекеттік тілді басым дамытуға бағытталған отандық дәстүрлерді әлемдік тәжірибе мен тұрақты даму қағидалары негізінде білім берудің мазмұнын, құрылымын жаңарту. Жаңа қоғамға жаңа адам керек. Мұндай адамды қалыптастыру – қазіргі заманғы білім беру жүйесінің алдында тұрған басты міндет. Мұғалім еңбегінің бүгінгі нәтижесі қандай болса, елдің, қоғамның ертеңі, болашағы сондай болмақ. Демек, Елбасының «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық» деген қағидасына сүйенсек, қазіргі қоғамдағы дамудың басты факторлары: білім, ғылым, саяси тұрақтылық екенін, яғни заман өзгергенімен, мемлекеттің өркендеуі, халықтың әл-ауқатының көтерілуі білім-ілімсіз әсте мүмкін емес екеніне көз жеткіземіз.

Дауылпаз ақын М.Дулатов ағамыз айтқандай «Жалғыз сүйеніш, жалғыз үміт – оқуда... Надан жұрттың күні – қараң, келешегі - тұман» дегендей, ендеше, егемен еліміздің ертеңіне үлес қосатын тәуелсіз мемлекеттің саналы, білімді ұрпағы саналатын шәкірт тәрбиелеу – біздің ұлы мұратымыз.

Қазақтың ұлы ағартушысы Ы.Алтынсаринның «Мұғалімнің жұмысы – балалар. Ендеше балалар түсінбейтін болса, онда оқытушы олардың көкейіне қондыра алмағаны. Ол өзін-өзі кінәлауы тиіс. Ол балалармен сөйлескенде ашуланбай, жұмсақ сөйлеп, шыдамдылық көрсетуі тиіс, мәнерсіз сөз, орынсыз терминдер пайдаланбау керек» деуінде мән-мағына жатыр. Бұл, сөз жоқ, қазіргі мұғалім бойынан табылмағы ләзім.

Жоғарыда аталған міндеттерді жүзеге асыруда оқушылардың көмегімен мынадай зерттеу жұмыстары жүргізілді:

1. Сауалнама
2. Тест: психологиялық, пәндік
3. Кесім алу
4. Бақылау жұмысы

Есте сақтау қабілеттерін арттыруда берілген мәтіндерді, өлең-шумақтарды, аңыз-әңгімелерді оқушы есінде көбірек сақтап қалу мақсатында түрлі кестелер толтырылады. Сабақтың кейбір кезеңдерінде оқушылардың сабаққа белсенділігін арттыруда өз ойын жазбаша

жазуын, логикалық ойлауын үнемі қарастырылады. Оқушылардың сөйлеу мәдениетін, өзін-өзі ұстауын, өз ойын еркін жеткізуі, оқушы бойында инабаттылық болуы қажет. Әр ұстаз – ХХІ ғасыр мұғаліміне сай болу үшін – ізденімпаз ғалым, нәзік психолог, жан-жақты шебер, тынымсыз еңбекқор, терең қазыналы білімпаз, кез-келген ортаның ұйытқысы болу керек. Сондықтан баланы жеке тұлға ретінде өздігінен дамуға итермелеуіміз керек. Себебі жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білім алу арқылы өз бетінше дамуын қойып отыр. Бұл мақсатқа жетуде өз бетінше жұмыстардың алар орны ерекше. Сонда білімді меңгеру, дағды мен біліктіліктің қалыптасуы, қабілеттердің дамуы мынадай кезеңдерді қамтитын логикалық тізбекке ие болады:

- а) оқу материалын қабылдау;
- ә) ішкі байланыстар мен қарама-қайшылықты түсінуге әкелетін ойлау;
- б) еске түсіру және есте сақтау;
- в) практикалық іс-әрекетте меңгергенді қолдану.

Төмендегі шарттарды қадағалағанда оқытуда жоғары дәрежеге жетуге болады:

- а) оқушылардың оқуға деген белсенді ынтасын қалыптастыру;
- ә) оқу материалын белгілі тізбекте беру;

б) жаттығулар арқылы ақыл-ой және практикалық іс-әрекеттің әртүрлі тәсілдерін көрсету және бекіту;

- в) білімді практикада қолдану.

Оқыту үрдісінде жаңа ұғымдарды енгізу 4 сатыда жүреді:

- Мұғалім ұсынған материалмен немесе басқа жағдаймен танысу, оны бағдарлау.

- Осындай материалдың берілген тапсырманы шешудің негізі қызметін атқаратын неғұрлым маңызды қатыстарды айқындайтын үлгісін меңгеру.

- Сол немесе басқа модельдегі формада анықталған қатынасты белгілеу. Белгіленген қатынастың қасиеттерін айқындау, олар арқылы бастапқы дербес тапсырманы шешудің шарттары мен тәсілдерін анықтау ләзім. Білім беруде белгілі нәтижеге қол жеткізу үшін озық технологияларды пайдалануға ерекше мән беріледі. Оны: инновацияны модификациялық, комбинаторлық, радикалдық деп үштүрге бөлуге болады. Модификациялық инновация – бұл бұрын қолда барды дамытумен, түрін өзгертумен айналысу. Бұған В.Ф. Шаталовтың тірек конспектісі және оны көптеген мұғалімдердің пайдалануы мысал бола алады. Комбинаторлық модификация – бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі дәлел. Радикалдық инновация – білімге мемлекеттік стандарттарды енгізу жатады. Мемлекеттік стандарт білім беруде, негізінен, мөлшерлерді, параметрлерді, деңгейлік және сапалы оқытудың көрсеткіштерін қалыптастырады. Оған болашақ мамандарды қалыптастыру, құндылық қарым-қатынас, болашақ маманның өзінің кәсіби шеберлігін дамытуға талпынуы, болашақ мамандығын ерекше жақсы көруі, ұрпақ тәрбиесінде ұстаздың жетекші орнын сезінуі, кәсіби жеке біліктілік деңгейін көтеруге бағыттылығы, инновациялық іс-әрекетке ұмтылу әрекеттері кіреді. Бейімділік өлшемдеріне болашақ маманның барлық жағдайға бейімделе алу қабілеті жатады. Олар:

- бейімділік жағдаятына бағдарлана алуы,

- микро орта өзгерістеріне сай қолайлы инновациялық педагогикалық технологияларды таңдай алуы. Бейімділік өлшемдері болашақ маманның білімгер мәртебесінен оқытушы, ұстаз мәртебесіне ауысуының ерекшелігін сезіне білуімен бейімділік іс-әрекетті жүзеге асырудың жаңа әдіс-тәсілдерін пайдалана алуларымен ерекшеленеді. Осы аталған көрсеткіштердің әсерінен білім, кәсіп, іскерлік, іс-әрекет, игеру, нәтиже құралады. Білім жалпы, кәсіби, техникалық, арнайы білім болып бөлініп кәсіппен ұштасады. Ал кәсіп – мамандық таңдау, мамандықты меңгеру. Білім алып кәсіп иесі болу үшін іскерлік қажет. Іскерлік – оқу, білім, кәсіп, тәжірибе, ізденушілік, өзіндік жұмыс, іс-шаралар, дағдыдан туындайды. Іскер болу үшін іс-әрекетті меңгеру қажет. Іс-әрекет: әрекеттен, операция, қимыл-қозғалыстан тұрады. Барлық үрдіс байланыса орындалғаннан соң нәтиже көрсеткіші пайда болады. Қорыта

келгенде, жаңа инновациялық педагогикалық технологияның негізгі, басты міндеттері мынадай:

- әрбір білім алушының білім алу, даму, басқада іс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдастыра білу;
- білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу;
- өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, дамыту;
- аналитикалық ойлау қабілетін дамыту. Білім беру парадигмасы өзгеруде. Оқытудың жаңа технологиялары енгізілуде. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білім, білік дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы дамуын қойып отыр. Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі - баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын тұрақтандыруға ұмтылуда. Ұстаз еңбегі-оқушы білімінің өлшемі. Оқыту процесі басқарылатын процесс болғандықтан, жеке оқушының ерекшелігін ескеру-мұғалімнің міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: «Санат», 1993. - 489б.
2. Рысалды Қ.Т. Тілдерді салғастыра зерттеудің бір бағыты – функционалды контенсивті типология. // Қазақстан республикасы ғаламдық мәдениет және тілаларлық қауымдастықта (қазақ және әлем тілдері). Алматы, 2006, 81 б.229/.
3. Сабитова М.Т. Қазақ және неміс тілдерінің салғастырмалы фразеологиясының қалыптасуы //Қазақстан Республикасы ғаламдық мәдениет және тілаларлық қауымдастықта /қазақ және әлем тілдері. А, 2006. 9
4. Салқынбай А. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. «Сөздік-Словарь», Алматы, 1998, - 301 б. 9

УРДУ ТІЛІНІҢ ДАМУ ҮДЕРІСІ ЖӘНЕ ТАРАЛУ АЙМАҚТАРЫ

Канафьева Ш.Е.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Шығыстану факультеті
Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының аға оқытушысы
Алматы, Қазақстан

Оңтүстік Азия елдеріндегі, соның ішінде Үндістан мен Пәкістандағы тілдік жағдай өте күрделі және көп қырлы. Тілдік жағдай саяси, ұлттық және діни мәселелермен тығыз байланысты, өйткені елде көптеген тілдер мен диалектілер, сондай-ақ бірқатар ұлттар мен халықтар және олардың арасындағы қатынастар бар. Саяси себептерге байланысты екі аймақ арасында бөлінген тілдерді, әсіресе урду, панджаби, бенгали және басқа тілдерді зерттеу бүгінгі таңда ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені бұл тілдер екі елде де жеке, қоршаған ортада және әртүрлі тілдердің әсерінен дамыды. Урду тілі туралы ойлағанда, біз бұл тілдің тарихы, әдебиеті және мәдениеті туралы көптеген зерттеулер жүргізілгенін айтамыз. Бұл зерттеулердің көп бөлігін Ресей, Үндістан, Англия ғалымдары жүргізді.

Урду үнді-еуропалық тілдер отбасының үнді-арий тілдер тобына жатады және Үндістан Конституциясында танылған 15 негізгі әдеби тілдің бірі болып табылады. Бұл тіл Үндістандағы және Пәкістанның көптеген қалаларындағы Уттар-Прадеш, Бихар, Махараштра, Андхра-Прадеш сияқты Штаттардағы мұсылман халқы арасында айтылады. Урду тілінің пайда болуы туралы бірқатар гипотезалар бар және олардың барлығы көптеген жылдар бойы ғылыми пікірталастардың тақырыбы болды. Бірақ бүкіл әлемдегі көптеген ғалымдар, шығыстанушылар қабылдайтын ғылыми негізделген көзқарас бар.

Шығыстың көптеген басқа елдері сияқты Пәкістан да терең мәдени және өркениеттік тамыры бар жас мемлекет. Тәуелсіз саяси құрылым ретінде 1947 жылы Орта Азияның оңтүстігіндегі Үндістандағы ағылшын отаршылдық билігін жою нәтижесінде пайда болды. Пәкістан өзінің қазіргі шекарасын ширек ғасырдан кейін, 1971 жылы аумақтық Қиыр Шығыс провинциясы одан бөлініп, Бангладеш Республикасы болған кезде алды.

Пәкістан пайда болғанға дейін дау негізінен тілдің пайда болған уақыты туралы болды. Бүгінде екпін хронологиялық параметрлерден географиялық параметрлерге ауысты. Бірқатар ғалымдардың арасында және олардан кейін пәкістандықтардың кең тобының санасында урду тілі Пәкістанның қазіргі территориясында, ал кейбіреулердің пікірінше, Пенджабта, басқалары Синдте және басқаларында пайда болды деген пікір орын алды.

Урду тілінің пайда болуына қатысты бірқатар гипотезалар бар және олардың барлығы жаңа мыңжылдықта ғылыми пікірталастардың тақырыбы болып қала береді. Бірақ әлемнің көптеген ғалымдары, соның ішінде шығыстанушылар қабылдаған ғылыми негізделген көзқарас бар: урду тілі Үндістанның солтүстігінде Делиге жақын аудандарда, XI-XII ғасырлардың басында пайда болды; Солтүстік Үндістанның ең көп таралған диалектілерінің бірі - *хари-боли* - көршілес облыстардың диалектілерінің лексикасын қамтитын жаңа тілге грам-матикалық негіз берді (*браджа* және *авадхи*), түркі және парсы тілдері және ол арқылы араб элементтері. Содан кейін ол субконтинентте тарала отырып, басқа жергілікті вернакуляр-лардың сөздік қорын сіңірді. Ерекше тарихи жағдайлардан туындаған жаңа тіл жергілікті үнді диалектілері негізінде қалыптасты және оны құру мен дамытуға Үндістан түбегінің кең аумақтарындағы барлық ұлттар мен діни конфессиялардың өкілдері қатысты. Урду және ондағы әдебиет синкреттік үнді-мұсылман мәдениетінің ерекше көрінісі болды.

Урду тілінің шығу тегі туралы әртүрлі көзқарастарды ескере отырып, мұсылмандар бұл жерде ешқашан өз тілін жасамағанын атап өткен жөн. Белгілі бір тарихи жағдайларға, оқиғаларға байланысты қолданыстағы тіл жергілікті үнді диалектілері негізінде қалыптасты және Үнді субконтинентінің кең аумақтарындағы барлық ұлттық діни конвенциялардың өкілдері оның құрылуы мен дамуына үлес қосты. Жаңа жергілікті тілдің таралуы мен дамуына негізінен ортағасырлық Үндістанда басым болған екі діни реформа қозғалысының діни уағызшылары ықпал етті: мұсылман мистицизмі және индуc "*бхакти*". Пайда болған жаңа тіл көп ұлтты ортада тез дами бастады және бастапқыда "*индус*" немесе *хинди*, яғни *дехлави-дели* деп аталды. Бірақ көп ұзамай ол *қысқа хинди* ретінде танымал болды.

XIV ғасырдың басында Делидің кейбір ақындары ғазалдар жаза бастады, олар классикалық парсы тілінде жазып, оларды парсы жолдарымен алмастырды. Олар "*рекста*" деп аталды, бұл "*аралас газал*" дегенді білдіреді. Уақыт өте келе поэтикалық жанрдың өзі *рекста* деп аталды. Ғасырлар бойы *индуизм/рета* мұсылмандар мен индуcтардың біртұтас тілі болды. Бұл тілдің деканы мен формасы Оңтүстік Үндістанда "*дахини*" (оңтүстік) деген атқа ие болды. Ортағасырлық Үндістанда түрік тіліндегі "*урду*" сөзі "*орда*", "*билеушіні қабылдау*" деген мағынада да қолданылған. Бұл бастапқыда Дели Шах Джахан-ның Бабури ұлы әулеті кезіндегі (1627-1656) резиденциясының атауы болды. Мұнда урду тілінің түпнұсқа тарихы басталады. 1740 жылдары Делидің шетіндегі Джамна өзенінің оң жағалауында Шохжахо-набад деп аталатын жаңа аудан пайда болды. Оның орталығында Делидегі әйгілі "Қызыл қамал" орналасқан. Бұл "*урду-э мулла*" немесе "биік сарай" дегенді білдіреді. Дәл осы урду сөзі ғасырлар бойы аталып келеді. Тарихи тұрғыдан урду XII ғасырдан кейін мұсылмандардың келуімен пайда болған. Урду Үндістанның солтүстік-батыс аймағында байланыс тілі болды, оны *индус* деп те атады. Алайда, орта ғасырларда ол *хинди*, *дели*, *рехта*, *гуд-жрати*, *декани*, *урду*, *малай урду* деп аталды. 11 ғасырдың аяғында ол "*хиндустани*" аталды. Кейінірек ол "*ард*" сөзінің синонимі ретінде қолданылғаны туралы мәліметтер бар.

Урду тілінде грамматикалық ережелер мен сөздіктер жасау дәстүрін шамамен 300 жыл бұрын Еуропалық шығыстанушылар бастаған. Олардың ішінде XVII ғасырдағы голланд ғалымы Шульце (1744), Фергюсон (1773) және Дж. Гилкрист. Жергілікті ғалымдар С. Ахмад Дехлави "*Farhange asifiya*" (1808-1908), Нурул Хасан Наяр "Нурул лугат" (1924), Ферузуди "Джамиул лугат" және Баба-э Урду Абдулхака "Англо-урду сөздігі" (1937).

Урду әдебиеті XV, XVI, XVIII ғасырларда пайда болды. Солтүстік мұсылмандардың билеушілері, яғни моңғолдар, негізінен парсы тілін таратты. Үндістанның оңтүстігінде (қазіргі Хайдарабад және Биджопур Голконда) жаңа тілді сопылар мен халық ақындары урду сарайының билеушілерінің қорғауымен қолдана бастады. Сондықтан сол кезде бұл тіл *декан* деп аталды. Егер біз сол кездегі урду әдебиетін қарастыратын болсақ, урду тіліне үлкен үлес қосқан ұлы даргтарды атап өткен жөн. Низами (1424-1434), Маснави Кадам Рао Падма-Декандағы поэтикалық әңгіменің алғашқы мысалы. Бұл урду тіліндегі әдеби прозаның алғашқы үлгісі. Деканның көрнекті ақындары Мұхаммед Кали Кутбшах (б.з. д. 1626), Гуси (1631), Нусрат (1624), Ибн Нисати (1655), Вали Аурангабад (1707) болды. Вали шығармаларының сөздерінен шабыттанған Дели ақындары урду тілінде өлең жаза бастады және оны поэзия тілі деп атады. Дәл осы кезеңде урду тілі көбірек ашыла бастады. Он сегізінші және он тоғызыншы ғасырлар урду талғампаздығы мен әсемдігінің гүлдену кезеңі болды. Дәл осы кезеңде урду классикалық поэзиясының алтын ғасыры келді. Сол кездегі Кадир Әл-Калам ақындарының қатарына Мир Таки Мир (1810), Хаваджа Мир Дард (1780), Инша (1817), Мунафия (1852), Аташ (1847), Муминат (1852), Завк (1854) және Мырза Ғалибтің ерекше ықыласқа ие болды, олар негізінен урду тілінде жазған газалнави ақындары болды. Аграда өмір сүрген Назир Акбарабади ірі қоғам қайраткері ретінде танылды.

Аграда өмір сүрген Назир Акбарабади урду тілінің ірі қоғам қайраткері ретінде танылды. Осы уақытқа дейін ешкім Лакхнау (1837) мен Дабурды (1875) жоқтау стиліндегі поэтикалық шағымдарды жазуда жеңе алмады. Моңғол империясындағы Бабури Ұлы әулетінің соңғы билеушісі Бахадур Шах Зафар мен оның замандасы Мырза Ғалиб ақындардың соңғысы және қазіргі ақындардың алғашқысы болып саналды. Кейінірек Мырза Ғалибтің хаттары қазіргі прозаның атмосферасын құрды. Саид Ахмад Хан, Махмуд Хусейн Озод, Шибли прозаика саласында танымал болды. XIX ғасырдан бастап Раджаб Али Бек Сарвардың "Фасана-е аджайиб" сияқты әңгімелері жазылды. Содан кейін Назир Ахмад пен Мұхаммед Русва урду тілінде романдар жаза бастады. Саид Ахмад Хан сол кезде үнемі үнді мұсылмандары арасында урду ислам руханияты мен мәдениетінің негізгі құралы екенін насихаттай бастады. Басқаша айтқанда, ол уруды мұсылман ұлты ретінде анықтады. XX ғасырдан бастап урду романизмі дами бастады. Прем Чандтың урду тілінде жазылған "Годан" романы урду тілінде классикалық әдебиет мәртебесіне ие болды. Саодат Хасан Минто, Кудрат ул Айн Хайдар, Раджендра Сингх Беди және Интизар Хусейннің романдары урду тілінде жазылған ең танымал шығармалардың бірі болып табылады. XX ғ. урду тіліндегі ең ұлы ақындар – М. Икбол, Фирак Горак Пури, Файз Ахмад Файз. Сонымен қатар, егер біз урду тілінің әдебиет және лингвистика сияқты басқа салаларындағы зерттеулерді қарастыратын болсақ, Маалави Абдул Хака, Абдул Калама, Озода туралы айту маңызды. Жоғарыда аталған ұлы тұлғалар урду тілінің дамуына негіз қалап, Үндістан мен Пәкістанда тілдің танымалдылығының артуына айтарлықтай үлес қосты. "Үндістан мұсылмандары" идеясын XX ғасырдың ең ұлы ақыны дүниеге әкелді. Ол өзінің ықпалын осы идеяны замандастары мен сенушілеріне шабыттандыру арқылы көрсете алды.

М. Икбал - Пәкістан идеологиясын қалыптастыруда маңызды рөл атқарған адам. Сондықтан М.Икбалды Пәкістанның әкесі деп те атайтыны таңқаларлық емес. Ол үнді субконтинентінде мұсылман мемлекетінің құрылуының хабаршысы ретінде танылды. Мұхаммед Әли Джинна (1871-1948) Пәкістанның негізін қалаушы М.Икбалдың көзқарастары мен талаптарын, яғни "Пәкістан ки бани" екі халықтың идеясын қабылдап, оны бүкіл болмысымен қорғады. Әлбетте, М. Джинна С.Ахмад ханнан кейін Үндістанның бірқатар провинцияларындағы аймақтық соттар мен сот отырыстарының негізгі тілі ретінде ұлы әулеттің тілі урду тіліне қол жеткізуге үлкен үлес қосты.

Қазіргі таңда Пәкістанда халықтың сегіз пайызға жуығы ғана урду тілін туған тілі деп санайды, бірақ ол елдің қалалық аймақтарында өте кең таралған. Пәкістанның мемлекеттік тілі урду тілімен қатар ресми тілі әлі күнге дейін ағылшын тілі болып табылады. Бұған қоса, елде төменде келтірілген бес негізгі жергілікті тіл бар.

Тілдер	Сөйлеушілердің пайызы
Панджаби	44.15
Пушту	15.42
Синдхи	14.10
Сирайки	10.53
Урду	7.57
Белуджи	3.57

Пәкістанның тіл саясаты

Тіл саясаты туралы мәлімдемелер Пәкістанның әртүрлі құжаттарында – Конституцияның әртүрлі нұсқаларында, заң шығарушы Ассамблеядағы пікірталастардағы мемлекеттік органдардың мәлімдемелерінде және, ең алдымен, әрбір дерлік үкімет шығарған білім беру саясатына қатысты әртүрлі құжаттарда қарастырылған. Олар 1973 жылғы Конституцияда келесідей көрсетілген:

(1) Пәкістанның Ұлттық тілі урду тілі болып табылады және оны ресми және басқа мақсаттарда пайдалану үшін басталғаннан бастап он бес жыл ішінде шаралар қабылдануы керек.

(2) (1) тармақты ескере отырып, ағылшын тілін урду тілінде ауыстыру шаралары қабылданғанға дейін ресми мақсаттарда пайдалануға болады.

(3) Ұлттық тіл мәртебесіне нұқсан келтірместен, провинциялық ассамблея ұлттық тілге қосымша провинциялық тілді оқыту, насихаттау және қолдану бойынша шараларды заңмен белгілей алады (251-бап).

Пәкістан үкіметі урду тіліне мемлекеттік мәртебе бергеннен кейін урду тілі кең тарала бастады. Алдымен, бұл бірліктің символы және біртұтас "пәкістандық" бірегейлікті құруға көмектеседі. Басқа Пәкістан тілдерін қолдануға болады деген ережеге келетін болсақ, мемлекет демократиялық және федеративті бірліктердің құқықтарына мән бере отырып, провинциялық тілдерді қалауынша қолдануға мүмкіндік береді деп түсіндіріледі. Оқыту құралдарына келетін болсақ, негіздеме-оқыту үшін урду тілі қолданылады. Ағылшын тілі ресми және халықаралық тіл ретінде, оны жоғары деңгейде, әсіресе ғылым мен техниканы меңгеруге пайдаланылады.

Бүгінгі таңда урду Пәкістанның ресми тілі болып табылады және Үндістанда ауызекі тіл болып қала береді. Бұл тіл екі елде де берік орнықты. Үндістанда көптеген тілдер бар екенін білеміз. Мемлекеттік тіл - хинди тілі, бірақ көпшілік урду тілін үнді тілі ретінде біледі. Урду халқы әлеуметтік және саяси салаларда кеңінен қолданылады. Өйткені урду еркін сөйлегені мен тартымдылығы үшін жалпы жұртшылықпен танылады. Ол көркем әдебиетте, поэзияда, газеттерде және өнердің барлық түрлерінде өз орнын тапты. Сонымен қатар, урду мәртебесі аймақтық тілдермен салыстырғанда едәуір артады. Бұл тілде көп елдерде сойлейді және оқытылады. Атап айтқанда, ТМД елдерінің ғалымдары осы тіл бойынша көптеген зерттеулер жүргізуде.

Әдебиет/References:

Abdullah, Syed. Pakistan Mein Urdu Ka Masla. Lahore: Maktaba Khayaban-e-Adab. 1976.

Белокреницкий В. Я., Москаленко В.Н. История Пакистана. М., 2008.

Восток (Oriens). 2019.

Rahman T. Language Ideology, Identity and the Commodification of Language in the Call centers of Pakistan. *Language in Society*. 2009. 38. Pp. 233–258.

Rahman T. The Urdu-English Controversy in Pakistan. *Modern Asian Studies*. 1997. 31.1. Pp. 177–207.

The Constitution of the Islamic Republic of Pakistan (as modified upto the 28th February, 2012). National Assembly of Pakistan. Islamabad, 2012.

Халмурзаев Т.Х. Статус урду в современной Индии и тенденции его развития. Ташкент, 1999.

Электронды ресурстар / Electronic sources

Thomas Babington Macaulay. *Wikipedia.org*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Babington_Macaulay (дата обращения 25.04.2020).

Pakistan to implement Urdu as official language, says minister. *Pakistan Today. Monitoring report*. 29.07.2015. URL:

М.О. ӘУЕЗОВТИҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ УАҚЫТ КАТЕГОРИЯСЫ

Келдебеков К.К.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру
факультеті деканының ғылыми-инновациялық
жұмысы және халықаралық байланыстар
жөніндегі орынбасары

Адамзат тіршілігі, адам өмірі екі тұрақты координат – уақыт пен кеңістік аясында өтіп жатады. Көп жылдар бойы уақыт – негізінен тарихи және биографиялық мағынада қабылданып, аталмыш тұрғыда зерттеліп келді. Уақыт пен кеңістікті түйсіну, түсіну, қабылдау жөнінде әр ілімнің өз бағыты бар. Психология, дінтану, пәлсапа мен физика, геология, биология аталмыш категорияларды өз мақсаттарына сәйкес қарастырып, зерттейді. Шығармадағы уақыт пен кеңістік ұғымдары туындының белгілі мекен мен мерзімде өткенінен хабар беріп қана қоймай қаламгер атаулының дүниетанымын, адами және ұлттық болмысын, шығармашылық қуаты мен көркемдік ізденістерінің нәтижесі ретінде әдебиеттануда айрықша маңызды орын алады. Шығармада сан алуан уақыт түрлері кездеседі. Әсіресе, көлемді шығармаларда мәселен роман, эпопеяларда сюжеттік уақыт т.б. сынды уақыт түрлері кездесіп, жазушының көркемдік уақытты игеруіндегі ерекшеліктерді анық және нақтылап көрсетеді. Әдебиеттегі уақыт пен кеңістікті: «Әдебиет пен өнерге қатысты оларды үш салағы бөлу қалыптасқан:

1) реалды/физикалық/ уақыт пен кеңістік;

2) концептуалды уақыт пен кеңістік;

3) перцептуалды уақыт пен кеңістік» - деп белгілі түрколог, әдебиеттанушы ғалым Ш.Ыбыраев «**Эпос әлемі**» атты зерттеу еңбегінде уақыт пен кеңістік ұғымдарының әдебиеттегі жіктелу формасын көрсетіп берген. «Сюжеттік уақыт дегеніміз – автордың сюжет барысында бейнеленген, суреттеген уақыттарының белгілі бір ретпен орналастырылуы болса, фабулалық уақыт – белгілі бір уақыт аралығында өткен оқиғаларды қамтиды. Жазушы мәтінде уақыт ағымын өзгертіп, ауыстырып, кейде әдейі бұзып отырады. Ол үшін ретроспекция (лирикалық,пейзаждық, оқиғалық шегіністер) ен ретордация (уақытты баяулату, созу) қолданылады» - деп белгілі ғалым Т.Есембеков «**Көркем мәтінді талдау негіздері**» атты еңбегінде шығармадағы уақыт түрлері туралы жазды. Аталмыш уақыт түрлерінің М.О.Әуезовтің «**Абай жолы**» роман-эпопеясындағы уақыт категориясына қысқаша шолу жасайық.

«**Абай жолы**» роман-эпопеясындағы уақыт пен кеңістіктің көркемдік ізденістер тұрғысынан игерілуі зерттеуіміздің негізгі нысаны болды. Сондықтан көлемді шығармадағы мезгіл мен мекенді айқындаудағы басты теориялық амалдар – уақыт пен әрекет поэтикасына, әрекеттің хронологиялық түрге бөлінуіне (паузаның кірігуі, уақыттың ілгерінді-кейінді жылжуы, лирикалық шегіністер), уақытты ойнату (дәуірлік, циклды, мезгілдік), қыстырма конструкциялар (хат, өлең, т.б.), эпикалық баяндаулар, көркем уақыт, монолог, диалог, пейзаж, сюжеттен тыс келетін пролог, эпилог сияқты толып жатқан көркемдік әдістерді саралауда жазушы шығармасынан мәтіндік мысалдар алынды. Сонымен қатар мезгіл мен мекеннің жазушы суреткерлігіндегі сюжет құру және көркемдікке көтерілудегі шығармашылық дара қолтаңбасы әрі осы бағыттағы эстетикалық ізденістерін бағамдау, туындыда оқырман мен оқиға уақытын мүмкіндігінше классикалық дәрежеде ұйымдастыру, сондай-ақ кеңістік өлшемін уақыт ағымымен ұқтырудағы өзіндік ерекшеліктері қарастырылады.

М.О.Әуезовтің «**Абай жолы**» роман – эпопеясындағы уақыт категориясының игерілуі автордың көркемдік ізденістері мен шығармашылық дүниетанымы, айналадағы реалды уақытта болып жатқан құбылыстарға қаламгерлік көзқарас тұрғысынан баға беруін көр-

сетеді. Жазушы М.О.Әуезов қазақ әдебиетіндегі тұңғыш эпопеясында қазақ халқының ұлы ақыны, сүйікті перзенті, дала ойшылы, кемеңгер Абай Құнанбайұлының адамдық болмысы мен шығармашылық тұлғасын жасау арқылы ақынның өмірін қамтыған кесек туынды «қазақ халқының энциклопедиясына» айналды. Негізінен шығармада ұлы Абайдың он үш жасынан бастап өмірден өткенге дейінгі аралықтағы шығармашылық және адами болмысын кеңінен суреттейді. Жазушы М.Әуезовтің өзі уақыт жағынан жақын тұратын Абай уақыты, ұлы ақын заманы қаламгердің бала кезден бергі көз таныс ортасы болатын. Осы арқылы жазушы М.Әуезов роман-эпопеяда кемеңгер Абай тұлғасы арқылы сюжеттік уақыттың аясында өте ұшқыр фабулалық уақыттарды да кеңінен қолданады. Мәселен, «**Абай жолы**» роман-эпопеясының «Қайтқанда» бөлімін алып қарайық: «Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды. Қорықтан шыға атқа мінейік деп асыққан-ды. Бұны қаладан алып қайтқалы барған ағайыны Байтасты да таң атар-атпаста өзі оятып тұрғызып еді» - деген туынды басталған бетте-ақ жазушы қаладан шыққан жолаушылардың үш күндік жолдағы бейнетін суреттеп жатпай-ақ, қаламгерлік міндетін орынды пайдаланып отырып, үш күндік жолдың екі күніндегі оқиғалар мен уақытты сығымдап, мекеншактың өткен шақ формасында оқырманға сапардың барысын қысқаша айтады. Мұндағы «асыққан-ды, оятып тұрғызып еді» деген тіркестер арқылы жазушының уақыт пен кеңістікті сығымдап мекеншақ формасына айналдырғанын көреміз. Тағы да шығармадан үзінді келтіре кетейік: «Күнұзын аттан да түспей, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған. Кей-кейде өзіне таныс Көкүйірім мен Буратиген, Тақырбұлақ сияқты қоныс-құдықтардың тұс-тұсына келгенде бала оқшау шығып, астындағы жарау құла бестісін ағызып-ағызып та алады.

Арттағылар – Байтас пен жорға Жұмабай:

– Мына баланың ауылға асығуын-ай!

– Сорлы бала қыстай іш құста болып қалған-ау, - деседі. Бала шәкірт ұзап кеткенде бұлар да еріксіз желе шоқырақтап шауып отырып қуып жетеді. Жорға Жұмабайдың тақымында кара шоқпары бар. Байтастың да аяғының басына ілген ұзын қайың сойылы бар-ды. Тақырбұлақ тұсына келгенде Байтастар баланы жеке шабудан тежеп:

– Енді бізден ұзап кетпе! Анау Есембайдың жырасын білесің ғой!.. Ұры жатады... – деді.

– Сені мен бізді манадан көріп отыр! «Қоқырақтап жалғыз шабатын неме екен, түсіріп, атын әпкел өзінің!» – дейді де, сені төбеден бір-ақ нұқып, мына бәйге бестіңді алады да кете барады, – деді жорға Жұмабай да.

– Е, сендер ше? Сендер беріп жібересіңдер ме?

– Ойбай, бізде не қауқар бар? Біз екеу-ақ...

– Олар самсаған сары қол. Бұл Есембайда ұдайы жау жатады. Тек бізді өзіміздің елдің адамы деп аман қалдырмаса, жер жаман, – деп Жұмабай шошыта сөйлегісі келеді.

Баланың қытығына тиетіні осы жері.

– Әйтеуір, сендерден дәрмен жоқ екен. Ендеше бірге жүрдім не, жеке жүрдім не? Ал кеттім! – деп соқтырта жөнелді. Бұл – Тақырбұлақтан өте бергенде бастағаны еді.

Содан жаңағы қауіпті деген Есембайға жеткенше, артына бірде-бір қараған жоқ. Көз ұшына кетіп ұзап алып, ылғи жапа-жалғыз шауып отырған» – деген үзіндіде жазушы М.О.Әуезов оқудан қайтып келе жатқан бала шәкірт Абайдың бойындағы өзгерісті айналаға бұрынғы бала кезінен басқаша қараған көзқарасы арқылы байқатады. Бала шәкірт Абайдың үйіне оралуын (әкесі Құнанбайдың шақыртуымен) автор бірнеше бет етіп суреттеп, шығарма бойына тұтастай тартылған желі - сюжеттік уақыт құрамына шағын оқиғалар арқылы фабулалық уақытты шебер енгізген. Бұған мысал ретінде жол үстіндегі әңгімеде Байтастың «Көшкенде жүк артамын сары атанға, айтамын не бетімді Ойке апама?» деген өлеңі мен Абайдың жорға Жұмабай мен Байтасты қорқытуы сынды шағын фабулалық уақыт белгілерін атауға болады.

«**Абай жолы**» роман-эпопеясында жазушы М.О.Әуезов тұтастай бір дәуір Абайдың өсу, қалыптасу, шыңға шығу және өмірден өтуі сынды даму сатыларынан өтуін суреттеу арқылы тұтастай кең құлашты эпикалық уақытты жасап шығарды. Тарихи уақыттағы болып өткен

оқиғаларды роман-эпопеяда көркемдік уақыт аясына шебер сыйғызып, оқиғалардың орнын ауыстырып, ілгері-кейінді уақытты жылжыту, уақытты ойнату жазушы М.О.Әуезовтің эпикалық танымын айқын білдіреді. «**Абай жолындағы**» сюжет үнемі тартыс, қақтығыс басты кейіпкердің өсу үстінде Абай тұлғасы дамып, шығарма шешіміне қарай ұмтылудағы сюжеттік уақыт Абайдың қалыптасу кезеңдерін анық көрсетіп отырады. Ал М.О.Әуезов «**Абай жолындағы**» негізгі оқиғаларға уақыт жағынан да өте-мөте жақын тұр. Шығармадағы тарихи уақыт пен кеңістік автордың өзі өскен өлкеде орын алған оқиғалардан алынған.

Жазушы М.О.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тарихи уақыттағы оқиғаларды көркемдік уақыт ішінде шебер орналастыра білгенін біз Б.Сапаралы, Т.Жұртбай сынды зерттеушілер еңбектеріндегі тарихи дәлел-дәйектер арқылы анық ұғына аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. М.Әуезов Абай жолы: Роман-эпопея. - Алматы: Жеті жарғы, 1997. 1 кітап: Абай.-320 б.
2. Есембеков Т.У. Көркем мәтінді талдау негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 122 б.
3. Темирболат А.Б. Проблема хронотопа в современной прозе. – Алматы, 2003
4. Қазақ әдебиеті энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2005. – 576 б.
5. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
6. Сапаралы Б. Құнанбай қажы. – Алматы: Ер-Дәулет, 1995, 288 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ПРАКТИКАЛЫҚ ГРАММАТИКА КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖӘНЕ СИПАТТАУ ҰСТАНЫМДАРЫ

Зейнехан Күзекова
Назарбаев университеті

Абстракт. Бұл мақалада біз практикалық грамматика концепциясы мен оның лингвистикалық негіздемесі, мақсаты, міндеті туралы баяндаймыз. Қазақ тілін оқыту саласында грамматиканы оқытуға қатысты пікір таластар жалғасуда. Грамматиканы оқытуымыз керек пе өзі деген сияқты. Біз бұл мәселені емес, грамматиканы қалай оқытамыз деген сұрақты көтергіміз келеді.

Қазақ тілі практикалық грамматикасы қазақ академиялық грамматикасымен тығыз байланысты, себебі оның жетістігін, нәтижелерін пайдаланады, оған сүйенеді, сондай-ақ өз зерттеулерінде, оқыту практикасында жаңа теориялық идеялар қолданады. Екі грамматика арасында айтарлықтай айырмашылық бар: академиялық грамматиканы лингвистер және болашақ лингвистер оқиды. Бұл грамматикада тіл – ғылыми зерттеу объектісі. Осындай грамматикамен тілді үйрету – қиын. Шет тілі ретіндегі қазақ тілі практикалық грамматикасы практикамен байланысты, үйретуге арналған, грамматикалық заңдылықты оқытуға арналаған, тіл және оның бірліктерінің сөйлеудегі қызметін көрсетуге арналған. Практикалық грамматика адресатымен, мақсат міндеттерімен ерекшеленеді. Практикалық грамматика негізінде тілді қатысым құралы, коммуникация құралы ретінде тану жатыр. Бұл функционалды - коммуникативтік аспектінің маңыздылығын анықтайды.

Кілт сөздер: *практикалық грамматика, құрылымдық-семантикалық, функционалды - коммуникативтік аспект, қатысым құралы.*

Академиялық грамматика және Қазақ тілінің практикалық грамматикасы

Қазақ тілін екінші тіл ретінде, шет тілі ретінде оқыту негізінен Қазақстан тәуелсіздік алғалы бері басым бағытта жоғары оқу орындарында оқытылып жүр. Содан бері практикалық грамматика өз бағытына бастау алып келеді. Қазірге дейін екі грамматика арасындағы айырмашылықты түсінбеушілік бар: шетелдіктерді оқытып үйретуге арналған грамматика теориялық грамматиканың жеңілдетілген, күрделі емес түрі деген пікір бар. Сондай - ақ

қазақ тілінің екінші тіл ретіндегі грамматикасы академиялық грамматикаға қосымша болып табылатын әдістеме сияқты дейтін де пікірлер бар.

Практикалық грамматиканың концепциясы құрылымдық-семантикалық аспект мен функционалды - коммуникативтік аспектінің бірлігі ретінде сипаттау принциптеріне негізделген. Бұл дегеніңіз практикалық грамматика негізінде грамматиканы қатысым құралы ретінде сипаттау жатыр деген сөз.

Қазақ тілі (екінші тіл ретінде, шет тілі ретінде) практикалық грамматикасы көп жағдайда, шындығында, қазақ тілділерге арналған грамматика ұстанымдарын қайталай отырып, көптеген кезеңдерден өтті, қазір лингвистикалық ғылымның өз бетінше бір саласы ретінде дамуда. Біздің айтпағымыз қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуға, қазақ сөзін оқытуға арналған практикалық грамматиканың лингвистикалық негіздемесін сипаттау. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту грамматикасы жоғары оқу орындарының білім беру жүйесінде филологияның өз бетінше оқу пәні ретінде мойындалған грамматиканың өзгеше типі.

Қазақ тілі практикалық грамматикасы қазақ академиялық грамматикасымен тығыз байланысты, себебі оның жетістігін, нәтижелерін пайдаланады, оған сүйенеді, сондай - ақ өз зерттеулерінде, оқыту практикасында жаңа теориялық идеялар қолданады. Екі грамматика арасында айтарлықтай айырмашылық бар: академиялық грамматиканы лингвисттер және болашақ лингвисттер оқиды. Бұл грамматикада тіл – ғылыми зерттеу объектісі. Осындай грамматикамен тілді үйрету – қиын. Шет тілі ретіндегі қазақ тілі практикалық грамматикасы практикамен байланысты, үйретуге арналаған, грамматикалық заңдылықты оқытуға арналаған, тіл және оның бірліктерінің сөйлеудегі қызметін көрсету. Қазақ тілінің практикалық грамматикасы оқытушы қолына шетелдікті қазақ тілін меңгертуге, қазақша сөйлеуге мүмкіндік беретін мәліметтерден, сипаттау, баяндаудан басталады. Бұл грамматиканың мақсаты – тілді қолданыс объектісі ретінде сипаттау, қазақ тілін үйреніп, оны пайдаланғысы келетіндер үшін сипаттау. Бұл грамматика коммуникативтік талаптарға қажет тілді меңгеру материалдарынан тұрады.

Академиялық грамматика танымдық грамматика, бұл кітап тіл туралы, теория кітабы. Ал практикалық грамматика тілді үйретуге арналған, бұнда грамматикалық заңдылықтар, сөйлеудің пайда болу технологиясы жазылады. Екі грамматика арасындағы байланыс көп қырлы: бұл дегеніңіз – толықтыру, қиысу ұстанымдарына негізделген өзара байланыс, өзара қатынас. Академиялық грамматиканың көптеген идеяларын, нәтижелерін пайдалана отырып, практикалық грамматика өз кезегінде оны байытады, жаңа фактілерге, объектілерге назарын аудартады, жаңа мәселелер көтереді. Академиялық грамматикада оқыту практикасына емес, таза теориялық мүддесі бар сұрақтар қарастырылады.

Сонымен, практикалық грамматика адресатымен, мақсат міндеттерімен ерекшеленеді. Қазақ тілі практикалық грамматикасы дегеніміз – тілдік бірліктердің семантикалық ерекшеліктері мен құрылымын және олардың коммуникативтік мақсаттарға қатысты қызметін ашуға, шетелдіктерге қазақ тілін меңгертуге арналған қазақ тілінің лингвистикалық сипаттамасы.

Қазақ тілі практикалық грамматикасындағы тілдік материалдарды ұйымдастыру және зерттеу ұстанымы

Қазақ тілі практикалық грамматикасының концептуалды белгілері оның адресатымен, мақсат, міндеттерімен яғни оқытып үйрету сипатымен анықталған. Қазақ тілінің екінші тіл ретіндегі грамматикасының мақсаты – қазақ тілін, қазақ сөйлеуін оқытудың лингвистикалық негіздемесін құрылымдық-семантикалық және функционалды-коммуникативтік аспектісін бір тұтас бүтін ретінде, бірлігі ретіндегі ұстанымға құру, дайындау. Тіл ресурстары фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік, сөзжасамдық жүйелердің құралдарынан құрылады, олардың комбинациясынан, бірігуінен тұрады. Практикалық грамматика қазақ тілінің грамматикалық базасын көрсете алуы тиіс: морфологиялық формалардың жасалуын, әр түрлі сөз таптарының грамматикалық ерекшеліктерін, сөз жасам жүйесін, сөйлем құру

ережесі мен заңдылықтарын, яғни тілдің синтаксистік базасын ұсына алуы керек. Сондай - ақ тілдік бірліктердің мағынасын да олардың семантикалық сипатын да көрсете алуы тиіс. Бұл құрылымдық семантикалық аспектінің рөлін, маңыздылығын білдіреді. Бұл ұстаным лингвистикада семасиология ретінде белгілі.

Практикалық грамматика негізінде тілді қатысым құралы, коммуникация құралы ретінде тану жатыр. Бұл функционалды-коммуникативтік аспектінің маңыздылығын анықтайды. Біз мынаған баса назар аударуымыз керек: тілдік бірлік мағынасы мен оның қызметі бір нәрсе емес, тілдік бірліктердің мағынасы мен оның функциясының айырмашылығы бар. Тілдік бірліктердің мағынасы тілдің мазмұндық жағына жатады, тілдік құрылымды түсінуге жатады. Ал тіл жүйесінің элементтерінің қызметі, жұмсалымы сөйлеуге шығумен байланысты. Басқаша айтсақ, тіл бірліктерінің қызметі, функциясы дегеніміз – бірінші кезекте, тілдік құралдарды қолдану шарты мен мақсаты болып табылады. Тілдік бірліктердің қызметі дегенімізде, ең алдымен осы бірліктер не үшін қолданылады, қандай жағдаяттарда қолданылады дегенді ойлауымыз керек. Мұнда оның ішкі мазмұнымен қатар нақты коммуникациядағы қолданысы ескеріледі. Осылайша тілдік бірліктердің жұмсалымы мағына мен қатысымның тілден тыс мақсатын біріктіреді. Функционалдық жол, бағыт, яғни тіл жүйесінен сөйлеу жүйесіне енгізілген тілдік фактілер сипаттамасы мыналарды білдіреді:

1) тұтастай тілдік жүйенің ерекшеліктерін ескере отырып, нақты лексика-грамматикалық бірліктердің нақты сипаттарын, қолданысын ашу;

2) тіл жүйесінің түрлі деңгейлерінде және сөйлеудің әртүрлі салаларында кездесетін лексикалық, грамматикалық және стильдік шектеулерді анықтау;

3) сөйлеу тілінде қолдануға әсер ететін тілден тыс факторлардың әрекетін көрсету.

Тілдік бірліктердің функциясы туралы айтқанымызда, біз тілдік бірліктердің нақты қолданысын, яғни тілдің, коммуникативтік әрекеттегі тілдің қолданысын, оның құралдарын пайдалануды айтамыз. Сондықтан «коммуникативтік» терминін «функционалдық» терминімен қатар қолданамыз.

Функционалды-коммуникативтік аспект дегеніміз – белгілі бір ойды білдіруге қатыса-тын грамматикалық бірліктердің қызметі мен заңдылығын сипаттау, әр түрлі тілдік деңгей-дегі тілдік құралдардың, әр түрлі грамматикалық құралдардың өзара байланысы, мен жиынтығын көрсету. Осы бағыттың міндеті – тілдік элементтер жүйесінің шынайы сөйлеу процесінде қалай жүзеге асатынын көрсету. Сондықтан функционалды- коммуникативтік бағыт динамикалы тұрғыда сипатталуы мүмкін. Фокус сөйлеу әрекеттеріндегі тілдік бірлік-тердің «қызметіне, сипатына» арналады. [1.76- 77 б.]

Құрылымдық-семантикалық және функционалды-коммуникативтік бағыт тілді сипаттағанда бірін бірі жоққа шығармайды. Олар өз міндеттерін атқара отырып, бірін бірі толықтырады.

Тілдік құбылыстарды функционалды-коммуникативтік тұрғыдан зерттегенде «сөйлеу әрекеттері» деген ұғым бастысы болып табылады. Егер сөйлеуді нақты практикалық іске асыру, тілдің нақты жүзеге асуы, тілдің өмірі деп түсінсек, қазақ тілі шет тілі ретіндегі грамматикасы тілді де, сөйлеуді де сипаттайды.

Практикалық грамматиканың басты ұстанымдарының бірі тілдік құралдарды беру мен сипаттау синтаксистік негізде жүзеге асады. Бұл дегеніңіз барлық тілдік құралдар фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, сөзжасамдық құралдар жеке-жеке оқытылмайды, сөз тіркесі, сөйлем құрамында оқытылады, қолданысы оқытылады. Бұл функционалды-коммуникативтік аспектінің маңыздылығын анықтайды.

Практикалық грамматиканың тағы бір басты ерекшелігі – семантикалық және функционалдық ұстаным негізінде материалды центрлік тұрғыда беруі. Тілдік фактілерді синтаксистік тұрғыда қарастыру ұстанымы, центрлік ұстанымы практикалық грамматиканың ерекшелігін айқындайды. Тілдік материалды сипаттау түрі де практикалық грамматиканың ерекшелігі болып табылады. Оның мазмұнында тек қана зерттеу нәтижесін көрсету ғана болмау керек, оның құрамында тілдік бірліктердің тілдік құралдардың құрылым заңдылығы

және сөйлеудегі сипаты да болғаны тиімді. Сонымен қазақ тілі практикалық грамматикасының концепциясы құрылымдық-семантикалық және функционалдық-коммуникативтік аспектінің тілді тұтас бірлік ретінде сипаттау ұстанымына негізделген үйлесімінен тұрады. Яғни Қазақ тілінің практикалық грамматикасы негізінде тілдің сипаттамасы *қатысым құралы* ретінде қаралады деген сөз.

Коммуникативтік оқытудың саналы бағыты тілді оқытып үйретудің басқа жүйесін талап етеді. Қазіргі мектептің маңызды мәселелерінің бірі - сөйлеу мәдениетіне тәрбиелеу, қатысым біліктілігін қалыптастыру, (тек қана сөйлеу, өзгені тыңдау ғана емес), өз көзқарасын мәнерлі жеткізуге, пікір таласқа қатысуға, тілді еркін меңгеруге алғы шарт жасау.

Тілдік тәрбие жүйесін жетілдірудің болашақты жолдарының бірі - лингвистика ғылымының жетістіктерін белсенді пайдалана білу. Оқытудың функционалдық - коммуникативтік бағытының күшеюі қазіргі лингвистиканың осы бағыттағы дамуының нәтижесіне де байланысты.

Н.Д. Арутюнова, А.В. Бондарко, Г.А. Золотова, Н.Ю. Шведова, Рю Құсайын, З.К. Ахметжанова, А.М. Алдаш, З.Ш. Ерназарва, М. Жолшаева, және тағы басқа лингвистердің еңбектері тілдегі функционалды-коммуникативтік бағытты дамытып, тереңдетіп келеді. Бұл ғалымдардың теориялық ойлары барлық тілге ортақ мәселені көтерген. Шет тілдерін оқытып, үйрету барысында функционалды-коммуникативтік бағыт табысты пайдаланылуда. Осы бағытты қазақ тілін оқыту барысында да, оқу құралдарын жазу барысында да негіз етіп алатын кез келді.

Функционалдылық – тілді оқытуда *мағынадан – тұлғаға – функцияға* жүйесімен байланысты. (А.В. Бондарко, Г.А. Золотова) Осындай тілге деген жүйелілік, интеграциялық көзқарас тіл жүйесінің концентрлік модельін құрайды. Бұл бағыт тілдің дәстүрлі деңгейлік құрылымына сүйене отырып, мағынадан оның берілуіне, одан әрі сөйлеудегі функциясына барады. Осылайша «функционалды семантикалық категория мен өрістің» грамматикасы қалыптасады. (А.В. Бондарко мектебі) [2. с.47] логикалық, ұғымдық категориялармен сәйкес келеді. Олардың тізіміне субъект, предикат (әрекет, қалып күй, сын белгілер және т.б.), объект, сан, мезгіл, себеп және басқалар жатады. Мұндай категориялардың негіздемесі – сөз сөйлеу.

Практикалық грамматика тіл жүйесінде «өрістік» жолды пайдаланады, өріс ұғымы кең қолданыста болады. Тіл мұнда деңгейлік (фонетика, лексика, фразеология, морфема, морфология, синтаксис) тұрғыда емес, функционалды семантикалық өріс (ФСӨ) жүйесі ретінде қарастырылады, Жүйедегі әрбір өріс тілдегі жақын немесе ұқсас мағыналарды білдіретін әр түрлі деңгейдегі тілдік құралдарды біріктіреді. Әрбір өрістің өз ішінде тек қана мағыналық ұқсастығымен ғана емес, сондай-ақ қызметтерінің сәйкестігімен де біріккен белгілі бір реттілік, әр түрлі деңгей құралдарының иерархиясы бар.

ФСӨ аясында негізгі, орталық болып бөлінуі нақты сөйлеу актісінде тілдік бірлікті таңдауға мүмкіндік беріледі. Тілді оқыту практикасында, әсіресе мектепте тілдің дәстүрлі деңгейлік жүйесінен бас тартудың мағынасы жоқ, алайда, функционалды және коммуникативтік грамматика саласындағы қазіргі зерттеулердің нәтижелерін де беру лингвистикалық білім беру мен тәрбиелеу жүйесінің жақсаруына жақсы импульс беруі тиіс.

Тілдік бірліктерді жеке, бір - бірінен алшақ оқыту ұстанымы мектеп және жоғары оқу орнында тілді оқыту жүйесінде қалып алып кеткен. Біз оқушыларға тіл жүйесінің әрбір деңгейін – қабатын (фонетикалық, морфемалық, сөзжасамдық, лексикалық, фразеологиялық, грамматикалық), бірізділікпен таныстырамыз. Бастауыш мектепте, одан кейін орта буынға көтерілгенде осындай деңгейлік, кезеңдік оқыту түсінікті, заңдылықты да, ал бұл оқытудың кейінгі сатыларында тілді меңгерудің белсенділігін баяулатады, үш дүркін қайталанатын сияқты әсер қалдырады: бастауыш мектепте, орта буында, жоғары сыныптарда. Оқу материалдары сыныптан сыныпқа көшкен сайын өзгеретіні, күрделілігіне қарай ажыратылатыны түсінікті, бірақ қайталау ұстанымы тілге деген қызығушылықты төмендетеді, сөйлеу әрекетін дамытуға көмектеспейді. Қайталау ұстанымында өзгешелік болғаны дұрыс.

Бастауыш мектеп функционалды-коммуникативтік тұрғыда оқыту үшін база бола алатын тіл туралы теориялық мәліметтердің қажетті көлемін беретіні анық. Осы негізде сөйлеу талабына байланысты тілді концентрлікпен оқу қажет және мүмкін. Осылайша біз сөз сөйлеу мен тілдің арасындағы алшақтықты жою мәселесінің шешілуіне жақындаймыз. Тілді оқудың осы екі жағы бірлестікте оқытылмай келді. Енді оның сөйлеудегі қызметін талдау негізінде тілді меңгерудің болашағы бар.

Мектептік және жоғары оқу орындарында оқытудың коммуникативтік бағдары тілдік жүйені басқаша сипаттауды талап етеді. Мектептік, Жоо практикасында тілдік бірліктерді талдау тілдің шынайы функциясын түсіну үшін синтезбен қатар жүргізілмейді. Ал осындай синтездік амалға уақыттың, өмірдің өзі алып келіп отыр: сөйлеуді, жазуды еркін меңгеру - тіл туралы білім интеграциясының жоғарырақ деңгейін талап етеді.

Функционалды грамматиканың негіздерін оқу әр түрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің өзара әрекетін ғана көрсетпейді, сонымен бірге осы тілдік бірліктерді тілдік қатысым үшін таңдауды үйретеді.

Мысалы, бұйрықтың берілу құралдары жүйесін біле отырып, біз қатысым жағдаятына қарай тиістісін таңдай аламыз. Шақыруды-ақ алайық. Осының өзі әр түрлі нұсқамен берілуі мүмкін: *Маған сағат 5-те кел. Маған келіп кете аласың ба? Маған келесің бе? Маған келіп кетсең болар еді. Маған келіп кетсеңші. Сағат беске қарай келіңіз. Сағат беске келіңіз. т.б.* Берілу құралдарын бірінен бірін артық көруде біз нені жетекшілікке аламыз? Сөз сөйлеу жағдаятының ерекшелігі (ресми – ресми емес), әңгімелесушімен қатынасы, (жақын, жақын емес), коммуникация бойынша әңгімелесушілердің жас ерекшелігі, әлеуметтік немесе кәсіби мәртебесі (мысалы, бастық – оның қарамағындағылар), тіпті, шақыру әрекетіне сөйлеушінің қызығушылығы да қатысты. Нәтижесінде, жақын нұсқалар қатарынан сөйлеушінің пікірінше жарамдысы, тиімдісі таңдалады.[3.120 б.].

Функционалды семантикалық бағдардың қажеттілігін пайдалануды қазіргі лингвистика, сөйлеу психологиясы, сабақ жүргізу әдістемесі тұрғысынан негіздеуге болады.

Лингвистикалық негіздеме: тілді үйрену үрдісінде тілдік бірліктерді коммуникация логикасы бойынша да, мағынасы бойынша да байланыстылығын үзуге болмайды. Мезгілдік қатынастың берілу амалдарының бәрі шашыраңқы бір-бірінен алшақ жүргізіледі: етістіктің шақтық тұлғалары бір бөлек, мезгілдік құрылымды білдіретін септіктер жүйесі бір бөлек, мезгілдік үстеу бір бөлек, мезгіл мағыналы тұрақты тіркестер де мезгіл бағыныңқылы сабақтас та курстың әр түрлі бөлімдерінде беріледі. Ал сөйлеу практикасында біз ылғи қалай айту керек деген таңдаудың алдында тұрамыз. [4. с.255]

Біздің байқауымызда оқушылар, тіл үйренушілер қажетті таңдауды интуициясына, қатысым тәжірибесіне, тілдік сезімталдығына сүйене отырып, қажетті таңдауды жүзеге асыра алады. Сонымен қалайша осы мағыналық байланыстарды оқыту үрдісінде көрсетуге, пайдалануға болады (пайдалану керек!) Мағыналық жағынан байланысты осындай бірліктерді өрісте біріктіру, содан кейін олардың қолданысын коммуникативтік міндетке сәйкес таңдауға үйрету - сөйлеуде осы білімді пайдалануға көмектеседі. Функционалды сауаттылық теориясы тілді оқытып үйретудің осындай ғылыми және әдістемелік негізін береді.

Әдістемелік негіздемесі: тілдің құрылымдық деңгейін оқи отырып, оған қозғалыссыз, статикалық жүйе ретінде қараймыз, сонымен бірге саналы түрде тілдің шынайы өмірінен алыстаймыз. Тілдің белсенді, динамикалық жүйесін оқуға көшу біздерді оның қызметінің шынайы жағдайына жақындастыра түседі. Сөйлеуде біз тілдің деңгейлеріне (қабаттарына) кездеспейміз, біздің пікірімізше, осы жағдаят үшін сәйкесірек келетін, әр түрлі деңгейдегі мағынасы жағынан ұқсас, жақын келетін бірліктерді таңдау ережесіне кездесеміз.

Тілдік деңгейлер арасындағы бар логикалық, мағыналық байланысты жандандыру тіл үйренушінің де ассоциативтік, логикалық ойлауының да дамуына әсер етеді. Әр түрлі деңгейдегі мағыналық жағынан байланысты тілдік бірліктерді бір блокқа (өріске) біріктіру семантикалық жағынан жақын компоненттерді іздеу дағдысын тудырады, таңдау механизмдерін де оятады, тіл байлығын тиімді меңгеруге ықпал етеді. әр түрлі тілдік бірліктер

арасындағы байланысты аңғарғанда, оны оқытудың да жүйесі құрылады, оқытуға қажетті пассивті грамматикадан динамикалы грамматикаға өту болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Всеволодова М.В. Теория функционального коммуникативного синтаксиса: Учебник. М., 2000.
2. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность. СПб., 1996.
3. Күзекова З.С. Қазақ тілінің функционалды практикалық грамматикасы., Астана., 2015.
4. Золотова Г. А. и другие. Коммуникативная грамматика русского языка. М., 1998.

КӨНЕ ӘДЕБИЕТ ҮЛГІЛЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Канапина Жанар Жумашовна,

Абай облысы, Аякөз қаласы,

№ 7 жалпы орта мектеп КММ

қазақ тілі мен әдебиеті пәні оқытушылары

Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кіру стратегиясы туралы білім беру саласындағы маңызды жоба аясында еліміздегі білім беру ошақтарында дамудың түрлі әдістемесі мен бағдарламалары дайындалып, қолданысқа енуде. Бұл білім беруді заманға сай, озық елдер тәжірибесіне сүйене отырып, тамыры тереңге жайған ұлттық сабақтастықты дамыту арқылы жүзеге асырып жатырмыз деп ойлаймыз. Осы кезге дейінгі мемлекеттік бағдарламаларда білім берудегі жаңару, білікті мамандармен тәжірибе алмасу, ортақ мәселелерді талдау, алға үздік тәжірибелерді ұсыну қолға алынуда.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының «Ұлттық және әлемдік ғылыми ой сананың мәдениет пен әдебиет басылымдарының дестелерін әзірлеу» атты бөлімінде: «Тіл білімі» топтамасындағы осы бағыттың қазақ әдеби тілінің дамуы жөнінде жан-жақты мәлімет беретін және оның лексикасының баюына ықпал ететін қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері, синонимдер сөздігі, диалектологиялық және этимологиялық сөздіктер беріледі», делінген.

Қазақ тілінің құнарлы қорына жататын, көркем сөз бен шешендік өнердің қайнар бұлағы болып саналатын тұрақты тіркестердің бір саласы - фразеологизмдер. Бұл тіліміздегі тұрақты тіркестердің мағыналық астарында халықтың ерте уақыттан бергі өмірінің бүкіл болмысы сақталып, зерттелген. Халықтың күн көріс, тұрмыс-тіршілік, негізінде жан-жақты өрбіген түсінік пайымдаулары, соған байланысты қалыптасқан салт-дәсүрлер, әдет-ғұрыптардың өзгешеліктері тілдік қолданыстағы тұрақты тіркестерден көрініс табады. Сондықтан тұрақты тіркестер - халқымыздың ұлттық ерекшелігін бойына сіңірген басты мәдени байлығымыздың бірі. Әр ұлттың тілінде фразеологизмдердің тұтас жиынтығын сол ұлт тіліне тән өзіндік бейнелі сөз орамдары арқылы оның бүкіл заттық, рухани, мәдени өмірінен хабардар етеді. Сонымен қатар, тілімізде көкейге қонымды, көркем, орамды алуан түрлі тұрақты сөз тіркестері кездеседі. Мұның барлығы халық өз орнымен жүйелі пайдалана білген және пайдалана да біледі, әрбір сөз қолданысының өз дәуірі болады. Алайда, қазақ тіл білімін қалыптасқанда, түркологияда, орыс тіл білімінде фразеологизмнің жалпы проблемалары бұл күнге дейін түбегейлі зерттеліп, өзінің тиянақты шешімін тапқан жоқ. Сондықтан да соңғы жылдарға дейін мұны жеке пән ретінде арнайы зерттеушілер тым аз болды, көбінесе лексикалық қор ретінде сөз байлығы деген топқа жатқызып, лексикалық көлемде тексерумен шектеліп келгендігі мәлім. Тұрақты тіркестер дегенде олардың өзінің тұрақты және еркін тіркес деген түрлеріне қарай бөлінеді де, сол тар шеңберде шектеліп қалған. О баста оның тамыры сонау көне түркі жазба ескерткіштерінен, орта ғасыр әдебиетінің інжу-маржандарынан бастау алатынына аса мән бермей келеміз. Бұл да кең көлемде, терең зерттеуді қажет ететін бөлім. Сөз тіркесінің бұл түрі аса үлкен ерекшеліктерге толы, құрылысы күрделі, кем дегенде екі немесе одан да көп тіркестерден тұратын, компоненттерінің арақаты-

насы, оған ұйытқы болып тұрған сөздердің амал-тәсілдері жағынан да бір-бірінен дат еместігін, негізі бір болатынын білеміз. Басында төркіні бір, заты сөз тіркесі болғанмен, тұрақты тіркес одан ажырау барысында бір-біріне ұқсамайтын белгі қасиеттерге ие болып, ақыры басқа категориялар қалыптасқан. Содан еркін тіркес затында синтаксистің қарайтын объектісі болады да, тұрақты тіркес лексикологияның объектісі болады. Демек, олар тілдің әр саласына жатады деген сөз.

Қазақ тіліндегі сөздік қордағы сөздер халықтың өзімен бірге өмір бойы қоса жасалып, тілдегі жаңа сөздер мен тың мағыналарды, соны тіркестерді тудыруға әрдайым ұйытқы болады. Тұрақты сөз орамдары немесе фразеологизмдер тілдің құрылымдық жүйесіндегі аса күрделі тілдік бірлік ретінде лингвистикалық зерттеулерде жан-жақты қарастырылып келеді. Көптеген зерттеулерде тұрақты сөз орамдарының әсіресе жеке сөздермен салыстырғанда, бейнелі, экспрессивті - эмоционалды қасиетке ие екеніне мән беріледі. Көбіне көп көркем шығарма тілінде көріктеуіш құрал ретінде жиірек жұмсалуды да осы қасиетке байланысты болса керек. Тұрақты сөз орамдары әдетте сөйлеу кезінде жасалмайтын, «даяр» күйінде қолданылатын, тұлғасы жағынан сөз тіркесі немесе сөйлемге, мазмұн жағынан дара сөзге ұқсас тиянақты тілдік бірліктердің қатарына жатады. Сондай ақ, олар фразеологиялық мағынасынан басқа мәдени ұлттық мазмұнға, өзге тілдік бірліктерге қарағанда аса бай болады. Теңдесі жоқ ұлы суреткер А.Құнанбаев, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, сияқты өзге сөз зергерлері де өздерінің шығармаларына сонау көне жәдігерлерден үлгі ретінде өз шығармаларына арқау еткен.

Қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестер ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап бүгінге дейін әр қырынан зерттеліп келе жатыр. Бүгінде жеке лингвистикалық сала ретінде қалыптасқан фразеологизм Р.Сарсенбаев, Ө.Айтбаев, Н.Уәлиев, Ғ.Смағұлова, Б.Қалиев сияқты ғалымдардың атымен тығыз байланысты. Түркітануда фразеологизм туралы еңбектер 40-жылдардың ортасында жариялана бастады. Қазақ фразеологиясының көш басында І.Кеңесбаевтің іргелі еңбектерінің орны өте зор. Қазақ тіл білімінің көшбасшысының бірі проф. С.Аманжоловтың өз тұсында «Қазақ тілі идеомалар мен фразеологиялық тіркестерге өте бай. Біздің ойымызша идеомалық және фразеологиялық оралымдар қазақ халқының ойлау жүйесін және тілдегі мазмұн мен форманы қарастырудың тамаша нысанасы болады» деген сөзінің маңызы өте зор.

Фразеологизмдер - тілдің көркемдігін, бейнелілігін көрсететін тілдік бірліктер. Халықтың тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, көзқарасы, ойлау жүйесі осы фразеологизмдердің бойынан анық көрінеді. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің даму жолдарын жазба ескерткіш тіліндегі фразеологиялық тұлғалармен сабақтастыра зерттеу ісі кешенді түрде қолға алынбай отыр. Орта түркі тіліндегі фразеологизмдерді зертеуде біз бүгінгі қазақ тіл білімінде қалыптасқан қағидаларға сүйенеміз. І.Кеңесбаев фразеологизмдерді танып білудің басты үш белгісін: 1) Қолдану тұрақтылығы. 2) Мағына тұтастығын. 3) Тіркес тиянақтылығын ұсынады. Яғни, фразеологизмдер құрамындағы жеке сөздердің бірігіп бір мағына білдіруі – мағына тұтастығы болса, фразеологиялық мағынаны құрайтын сөздерді өзгертуге немесе орнын ауыстыруға болмайтыны – тіркес тиянақтылығы ал фразеологизмдердің үнемі даяр қалпында қолданылуы – қолдану тұрақтылығы.

Ал тарихи жазба ескерткіштер белгілі бір тақырыпқа жазылғандықтан олардың тіліндегі фразеологизмдердің өн бойынан жоғарыдағы белгілердің бәрі бірдей табылуы мүмкін емес. Сонда да осы белгілерге сүйене отырып орта түркі тіліндегі фразеологизмдерді анықтауға, саралауға болады.

Ескерткіштегі фразеологизмдерді лексика – марфологиялық тұрғыдан топтастырғанда есімдердің тіркесінен жасалған, етістіктердің тіркесінен, сондай ақ бірнеше сөз таптарының тіркесінен жасалған тұрақты тіркестер деп бөліуге болады.

1. Есімді фразеологизмдер әр түрлі сипата екі немесе үш есім сөздердің тіркесінен жасалған.

а) Зат есім мен зат есімнің тіркесуімен құралған. Мысалы, *бағыры таш* – тас бауыр. *Йүзі гүл* – әдемі, сұлу; *құлан көңүл* – еркін қылық.

б) Сын есім мен зат есімнің тіркесуінен жасалған тұрақты тіркестер. Мысалы, *Йаман ат* – жаман атақ; *сары алтын* - күн сәулесі; *сынұқ көңүл* – көңлісіздік.

в) Сан есім мен зат есімнің тіркесуінен жасалған тұрақты тіркестер. Мысалы, *бір заман* – сол уақытта; *бір йоло* – бір жолы; *жеті қат йер* – жеті қат жер.

2. Етістікті Фразеологизмдер көбіне есіммен етістіктің тіркесінен жасалған. Мысалы, *айы тұтылды* – жаман хабарды меңзейді; *от салды* – араз қылды; *еліні тутты* – қолын ұстады.

3. Бірнеше сөз таптарының тіркесуінен жасалған Фразеологизмдер онша көп емес. Мысалы, *йашы узүн болады* – жасы ұзақ болсын; *уйқуға уйуб қалды* – ұйқыға берілді.

Мағаналық жағанан алып қарағанда ескерткіштерде кездесетін фразеологизмдерді синонимдік, антонимдік және көп мағаналы деген топқа бөліп қарастыруға болады. Мысалы, *айы тұтылды//вақты йетті//жан берді//жаны учты* – өлді; *күйді//бағы бішті//ічі күйді* – ғашықтықтан іші-бауыры елжіреді; (синоним). *сабыры йырады* «сабыр қылу» мағанансын берсе, *сабыр қылды* «сабыр қылу, шыдамдылық көрсету». Көп мағаналық (полисемия) құбылысы жеке сөздерге тән құбылыс. Мысалы, *айы тұтылды* – 1) жолы болмау; 2) бақытсыздық белгісі; 3) өлу; *ат қоймақ* – 1) жолға шығу; 2) шабуыл жасау.

Бұл фразеологизмдер тілдегі қолданылуы, жұмсалы салдарын, даму өрісін, түркі тайпаларының жеке ұлт болып қалыптасу үрдісін анықтауға мүмкіндік береді.

Фразеологизмдердің ішіндігі кейбір сөздер симатикалық жағынан ерек байқалып, негізгі қызымет атқарады.

а) Жәдігерлікте фразеологизм жасауға дене атаулары қатысады. Олар: *ағу тіллі* –у тілді; *бағры таш* – бауыры тас; *ақыл құлақы* – ақыл құлағы; *шәкәр ерін* – тәтті ерін.

б) Жан-жануар атауымен байланысты тұрақты тіркестер. Олар: *дәулет аты* - дәулет аты; *құлан көңүл* - жабайы жүрек;

в) Қоршаған табиғи ортаға байланысты қолданылатын тұрақты тіркестер. Олар: *сабыр оты*; *Ай йүзі*; *сары алтун*.

г) Мұрағаттардағы Фразеологизмдердің бір тобының пайда болуына адамдардың көңіл күйіне, яғни психологиялық жан тебіреніске байланысты қолданылатын тұрақты тіркес. Олар: *көңүлі тар*; *аһ қылды*; *бағы күйді*; *таш жанлығ*.

Бұдан басқа салт-дәстүрге, әдет-ғұрып, діни сенімдерге *байланысты ант ічті*, *бар қылды*, *құрбан қылды*, *кәмәр бағлады*.

Қазіргі түркі тілдеріндегі Фразеологизмдерді клсификациялаудың бірнеше үлгісі бар. Олар негізінен біртұтас тілге арналған. Ал орта ғасырлық жазба ескерткіштерінің тілі қаншалықты бай болғанымен, арналған тақырыбына байланысты өз дәуіріндегі түркі тайпаларының бүкіл сөздік қорын қамтуы мүмкін емес. Әйтсе де жоғарыдағы жіктеулер ортақ түркі тілінің біршама байлығын, сын-сипатын фразеологизмдер арқылы көрсете алады.

Әдебиеттер:

1. З. Қайдар Ә.Қыпшақтанудың бір бұтағы-тіл//ҚР БҒМ – нің,ҰҒА -ның хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. Алматы, 2002. 3-5 б.

4. Құрышжанов Ә.,Иартов А. Ежелгі түркі жазба ескерткіштері жайында// Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен дамуы жолдары. -Алматы; Ғылым, 1981-97-124 б.

5. Сыздықова Р.Қазақ әдеби тілінің тарихы.-Алматы, 1993-319 б.

6. Сағындықұлы Б. Қазақ тіл лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. - Алматы; Санат, 1964. -160 б.

ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ НОМИНАТИВТІК МАҒЫНАСЫНА ҚАРАЙ ТАЛДАНУЫ

Қарсыбекова Шолпан Пернеқызы

Филология ғылымдарының кандидаты,
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті

Сапаева Гүлжан Едігеқызы

«Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті» КеАҚ
Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультеті
Жоғары оқу орнына дейінгі дайындық
кафедрасының аға оқытушысы

Бұл мақалада тіліміздегі паремиологиялық дүние бейнесінің мағыналық дамуында екі кезеңді басынан кешіретіндігі қарастырылып, оның біріншісі – мақал-мәтелдердің әуел бастағы дүниеге келу сәтінде білдірген алғашқы мағынасы, екіншісі – даму барысында қалыптасқан ауыспалы мағынасы екендігі нақты мысалдар арқылы талданады. Басқаша айтқанда, паремиологиялық дүние бейнесінің о бастағы жасалу уәждері нақты мысалдармен делелденген.

Осы қағида бойынша, тілдің кумулятивтік қасиеті арқылы атадан балаға мирас болып келе жатқан мақал-мәтелдердің этнолингвистика тұрғысынан танымдық қырын зерттеліп, талдау барысында олардың ұлттық болмысы мен мазмұнын, сонымен қатар мақал-мәтелдердің қоғамда қалыптасқан ауыспалы мағынасын ғана емес, сол мағынаның қалыптасуына негіз болған о бастағы әр алуан номинативтік мағынасын анықтау қарастырылады. Әрине, кез келген мақал-мәтелдердің табиғатын этнолингвистикалық тұрғыдан ашып беру, олардың мағынасын терең түсіну оңай мәселе еместігін зерттеуші Ә.Қайдардың: “... барша тіл байлығына этнос танымы тұрғысынан мағыналық талдау жасау кез келген зерттеушінің қолынан келе беретін іс емес. ... мұның сыры: осыншама тіл байлығын “бір қазақтай-ақ” түсіне білу бар да, сол түсінікті басқаларға айтып, жазып жеткізе білу тағы бар” деген ойын қуаттай отырып түсіндіріледі.

Мақалада қазақ халқының малдың (төрт түліктің) түрлі ерекшеліктері мен қасиеттерін көрсететін мақал-мәтелдерге басқа халықтарға қарағанда бай екендігі айтылып, тірек компоненті (мақал-мәтелдердің) дүниеге келуі о баста малға байланысты болса да, бүгінде бәрі айналып келіп адамға тірелетіндігі, адамның іс-әрекетіне, жүріс-тұрысына, мінез-құлқына, жақсы-жаман қасиетіне, ішкі-сыртқы көрінісіне бағышталу мотивтеріне тоқталған.

Кілт сөздер: паремиология, мақал-мәтелдер, этнолингвистика, уәж, логикалық, мотивтік байланыс, тура және ауыспалы мағына, кумулятив, т.б.

Кез келген тілдік құбылыстың соның ішінде тұрақты тіркестердің табиғатын оның тілдік заңдылықтарына ғана емес, сонымен бірге халықтың дүниетанымына, салт-дәстүріне, ұлттық болмысына байланысты да қарастырған жөн. Осыған орай, халықтың ғасырлар бойы сақталған салт-дәстүрін, рухани өмірін, ұлттық болмысқа тікелей қатысты байырғы сөз қазынасын қайта түрлендіруде ерекше орын алатын тіл білімі саласының бірі – этнолингвистика болып табылады.

Жалпы тіл білімінде этнолингвистика саласы теориялық тұрғыдан көптен белгілі. Қазақ тіл білімінде 1970 жылдан бері академик Ә.Қайдардың бастауымен [1], тілші-ғалым Е.Жанпейісовтың еңбектерімен [2] этнолингвистика саласының мақсат-мүдделері айқындалып, зерттеле бастады. Сонымен бірге этнолингвистика ғылымының қалыптасу тарихын арнайы сөз ететін М.М.Копыленко монографиясының орны да айрықша [3].

Ерекше атап өтетін нәрсе қазақ тіл білімінде қазақ этнолингвистикасының негізін салушы Ә.Қайдардың ұсынған (“Адам”, “Қоғам”, “Табиғат”) негізінде жасалып жатқан “Қазақтар: ана тілі әлемінде” атты төрт томдық этнолингвистикалық сөздігінің ұстанған классификациялық принциптері негізінде қорғалған диссертациялардың (Ж.Манкеева, С.Сәтенова, Б.Уызбаева, А.Жылқыбаева, Ш.Сейітова, Қ.Ғабитханұлы, Б.Сағын т.б.) және тағы басқа жүргізіліп жатқан ғылыми зерттеулердің практикалық мәні зор. Демек, этнолингвистика –

этностың инсандық болмысын һәм дүниәуи табиғатын, оның даму заңдылықтарын басқа емес, тек тіл феномені арқылы танып-білудің ғажайып мүмкіншіліктерінен, яғни “этно-станым” мен “тілтаным” арасынан туындаған жаңа да дербес сала. Оның ММ-ге де тікелей қатысы бар.

Шындығында да, этнолингвистиканың негізгі міндеті – халықтың рухани өмірін, салт-дәстүрі мен ұлттық дүниетанымын тіл байлығы арқылы жан-жақты танып-білу. Әрбір халық тілінің бір ерекшелігі көбінесе сол халықтың даму барысында ғасырлар бойы қордаланып тұрақты тіркес түрінде қалыптасады. Тұрақты тіркестердің бір тобы – ММ-дерде де халық өмірінің сипаты, ұлттық психологиясы т.б. ерекшеліктері көрініс тапқан. Яғни “этнолингвистика – этнос пен оның тілінің сабақтастығын зерттеуден туындаған ғылым саласы”. “Бұл, – дейді академик Ә.Қайдар этнос пен оның тілі арасындағы табиғи тұтастықты саналы түрде сарапқа салып мойындау, “этнос жоқ жерде тіл болмайды, тілсіз этнос болмайды” деген қағиданы нақтылы зерттеуге өзек ету деген сөз” [4].

Осы қағида бойынша, біздің зерттеуіміздің де мақсаты тілдің кумулятивтік қасиеті арқылы атадан балаға мирас болып келе жатқан ММ-дердің этнолингвистика тұрғысынан танымдық қырын зерттеу, олардың ұлттық болмысы мен мазмұнын, сонымен қатар ММ-дердің қоғамда қалыптасқан ауыспалы мағынасын ғана емес, сол мағынаның қалыптасуына негіз болған о бастағы әр алуан уәждерді анықтау болып табылады. Әрине, кез келген ММ-дердің табиғатын этнолингвистикалық тұрғыдан ашып беру, олардың мағынасын терең түсіну оңай мәселе емес. Бұл туралы Ә.Қайдар былай дейді: “... барша тіл байлығына этнос танымы тұрғысынан мағыналық талдау жасау кез келген зерттеушінің қолынан келе беретін іс емес. ... мұның сыры: осыншама тіл байлығын “бір қазақтай-ақ” түсіне білу бар да, сол түсінікті басқаларға айтып, жазып жеткізе білу тағы бар” [5].

Қазақ халқы малдың түрлі ерекшеліктері мен қасиеттерін көрсететін ММ-дерге басқа халықтарға қарағанда бай екені белгілі. Алғашта әр түрлі нысанға қатысты айтылса да, замана талабына сай бертін келе адам бойындағы түрлі қасиеттерге байланысты ауыспалы мағынаға ие болған ММ-дер тілімізде молынан ұшырасады. Жалпы алғанда, тілімізде қолданылатын барлық мақал-мәтелдер өмірде шынайы болған іс-әрекеттердің көрінісі болып табылады. Жеке тұлғаның бойындағы жақсы да, жаман да қасиеттер, үлгі тұтар шынайы мінез бен адами қасиет ауыспалы мағынада астарланып беріліп, мақал-мәтелдің бойынан көрініс табады. Осындай қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігін академик Ә.Қайдар жасады, оны ары қарай жалғастырушы шәкірті ф.ғ.к. Ш.Қарсыбекова ізденісте. Қай ұлт өкілдері болмасын, қазақ мақал-мәтелдерімен мағынасы орайласып, сәйкесіп жатады. Яғни олардың дүниеге келуі о баста малға байланысты болса да, бүгінде бәрі айналып келіп адамға тіреледі, адамның іс-әрекетіне, жүріс-тұрысына, мінез-құлқына, жақсы-жаман қасиетіне, ішкі-сыртқы көрінісіне бағышталады. Мысалы: Елімізде (Қазақстанда) кең дами бастаған кәсіпшілердің іс-әрекетін дәріптеуге, жаңа нарықтық қатынастың, шағын кәсіпшілердің шығуына байланысты: 1) (2003 жылдың басында) дүниеге келген: *“Шағын кәсіп – елге нәсіп”* деген, авторы да белгілі (Қ.Ашанұлы; “Қазақ әдебиеті”, 14-20 наурыз); 2) 2004 жылдың ортасында дүниеге келген *“Дінсіз өмір – күнсіз өмір”* деген, авторы (Х.Есенғараева; “Ақ жол”, 16-17 шілде) адамның өзіндік ішкі толғанысынан туындап пайда болған ММ.

ММ-дердің туындап, олардың пайда болуына белгілі бір себептер, халықтың көп жылдық тәжірибесі мен тарихы әсерін тигізеді. ММ-дер – халықтың атам заманғы өткен өмір тіршілігі мен бүгінгі болмысын болашағымен жалғастыратын “алтын арқау”; олар – рухани, мәдени салт-дәстүрді жалғастырудың, адамдар санасында, қоғам жадында, тілінде, ділінде сақталуының бірден-бір кепілі. Бұл қазына-байлықтан айрылған этникалық қауым – өзінің өткен өмірінен айрылды деген сөз. ММ-дер – толассыз толығып отыратын өміршең де жанды құбылыс. Олар – ел арасына кең тараған, қазақ халқының жалпы тарихына және нақтылы тарихи тұлғалардың жеке басына, іс-әрекетіне байланысты қалыптасқан көне дүние. Ескі салт-дәстүрлер мен дүниетанымды уағыздау барысында қалыптасуы, олардың “архаикалық құбылыс” екендігін айқындай түседі. Керісінше, ММ-дердің бүгінгі заман талабына сай жаңа

үлгілері пайда болып, даналық қоры толассыз толығып, бірінің үстіне бірі жамалып, қатқабат дамуда. Әдетте, ММ-дердің қолданыста жүргендері де, жүрмегендері де тілімізде кездеседі. Жаңадан шығарылған ММ-дер түгел сақталғанымен, белсенді қолданыста жүре бермейді.

Бір сөздің бірнеше мағыналас варианттары болуы мүмкін. Белгілі бір сөз өзінің тура номинативті мағынасында екінші бір тіркестерде, сөйлем ішінде ауыспалы мағынада да қолданылады.

ММ-дердің негізгі мағынасы халқымыздың ғасырлар бойындағы өмір тәжірибесінен алынады. Сол ММ-дердің тууына әсер еткен фактор, жағдайлар мен халқымыздың көп жылдық тұрмыс тіршілігінің бір көрінісі оның бастапқы мағынасының өзегі.

Сөз – тілдің ең кіші табиғи бөлшегі болып табылады. Сөз тек атауыш (тура) мағынада ғана қолданыла бермейді. Егер олай болса, сөз өзінің бастапқы атауыш мағынаны білдіруімен ғана шектелер еді. Шын мәнінде, атауыш (тура) мағынадағы сөздер шындық өмірдегі заттар мен құбылыстарды білдіретін басқа көптеген сөздер мен еркін қарым-қатынасқа түсіп, олармен тіркесіп отырады. Атауыш мағынадағы сөздердің мұндай қарым-қатынасы белгілі бір сөздермен ғана шектелмейді, әр түрлі сипаттағы сөздердің мол тобын қамтып, олармен тіркесімділігін арттырып отырады. Мағына ММ-дердің құрамында тұрып дамиды. ММ-дер екі түрлі бағдарда қолданылады: Біріншісі – тура мағынасы: *“Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ”* болатын болса, ешкімнің бет-жүзіне қарамайды, тура, әділ, шындық айтылады. Екіншісі – ым, ишарат, тұспал арқылы астарлы, ауыспалы мағынада айтылады. Ауыспалы мағынада: билер кешегі қазақ қауымында әділ қазылықтың символы (нышаны), ақиқатшындықтың қорғаушысы саналды. Туыс-жақындыққа бұра тарту – тура би шешіміне жат қылық, ол туыс-жақынына бүйрегі бұрып, әділдіктен ауытқыған биді халық *“иманы жоқ туғанды би”* деп, қатал айыптап отырған. Мақал идеясы: қазылық айтатын билер (бүгінгі сот, прокурорлар) әрқашан да бұра тартары, бүйрек бұрары жоқ. Зерттей келгенде, ММ-дердің негізгі идеясы – бірінші тура мағынада айтылатын ММ-дермен ұштасып, ұласып жатады. Енді осы құбылысты нақтылы мысалдар негізінде қарастырып көрейік. Мәселен, қазақ тілінде: *“Ұяда нені көрсең, ұшқанда соны ілесің”* деген мақал өте жиі қолданылады. Оның абстракты ауыспалы мағынасы да жұртқа мәлім. Ол: (1) *Ұяда* (2) *нені* (3) *көрсен* (4) *ұшқанда* (5) *соны* (6) *ілерсің* деген мағыналық компоненттерден тұрады. Енді осы мағыналық компоненттерінің абстракцияланған ауыспалы мағынасындағы сәйкес компоненттерді анықтап көрейік. Олар:

Ұяда - *“отбасында, шаңырақта, семьяда”*;

нені - *“тәлім-тәрбиені, үлгі-өнегені”* ;

көрсен - *“алсаң”, “үйренсең”*;

ұшқанда - *“есейгенде, ержеткенде, өскенде”*;

соны - *“сол тәлім-тәрбиені, үлгі-өнегені”*;

ілерсің - *“көрсетерсің, істерсің”* болып шығады.

Сонда мақалдың жалпы ауыспалы мағынасы оның о бастағы негізгі мағынасынан тым алшақ емес, *“Отбасында қандай тәлім-тәрбие алсаң, өскенде, ержеткенде соны істерсің”* деген ұғымды береді.

ММ-дердің ауыспалы мағынаға өтуі, оның қандай жағдайда болмасын, айналып келіп, көбіне-көп адамның өзіне, адамдар арасындағы қарым-қатынастарға қатысты баламаға айналу тетігі осылай. Оның этнолингвистік мотивтерін сөзбе-сөз емес, кең түрде түсіндіруге болады. Мәселен, осы мақалдың ауыспалы мағынасы жалпы түрде отбасындағы бала тәрбиесіне, үлкендердің (ересектердің) жас ұрпақ алдындағы ізгі үлгісіне, өнегелі ісіне бағышталып отыр.

Осы мақалдың үлгісі бойынша басқа мақал-мәтелдердегі мағыналық сәйкестіктерді де көрсетуге болады. Мысалы, *“Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме”* деген мәтелді екі мағыналық компонентке бөліп, оларды:

1) *“Сырын білмеген аттың”* – *“сырлас болмаған, мінез-құлқын білмеген адамға”*;

2) “сыртынан жүрме” – “өз сырыңды айтып, бірден ақтарыла салма” (“оны алдымен біліп ал” демекші) түрінде салыстыра қарауға болады.

“Уызында жарымаған төл оңбас”. Бұл мақалдың негізгі мағынасы өмірі малды бағып-қағып, төлді өсірумен өткен малшы қауымның тәжірибесінен туындап отыр. Бұл арада уыздың (жас төлдеген малдың алғашқы 2-3 күнгі қою сүтінің) [6] жас төл үшін зор мәні ескеріледі. Сонда мынандай (екі деңгейдегі) мағыналық сәйкестікті байқаймыз:

“Уызында жарымаған” – *“о бастан ас ішіп, бүйірі шықпаған, ата-анасының мейір-шабхатына жасынан бөленбеген”*;

“төл оңбас” – ана сүтін еміп, өспеген *“жас бала дұрыс адам бола алмайды”*.

Көрсетіп отырғанымыздай, уызында жарымаған төл мен жас баланың арасында логикалық сәйкестік бар.

“Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді”. Мақалдың бастапқы мағынасы малшылар тәжірибесінен алынған. Көшпелі қауым ертеден-ақ майды қарынға салып сақтаған және қарын ішіндегі май ұзақ уақыт бұзылмайтын болған. Ол үшін май таза болу керек. Ал егер бір қарын май ішіне жазатайымда бір құмалақ түсіп кеткен болса, онда ол майды иістендіріп, оның қасиетін жойып жіберетін болған.

Енді, осы тұрмыстағы нақтылы факті негізінде мақалдың мазмұнын жеке-жеке мағыналық компоненттерге бөліп қарастырып, олардың ауыспалы мағыналарын салыстырып қарасақ, былайша болып шығады:

“Бір қарын майды” – *“қауымды, ортаны, көпшілікті”*

“Бір құмалақ” – *“жеке бір (бұзақы, жаман) адам”*

“Шірітеді” – *“бүлдіреді, бұзады, кесірін тигізеді”*.

Осы мағыналық балама негізінде біз бұл мақалды: *“бір жаманның кесірі мыңға тиер”* деген ауыспалы мағынасында қабылдаймыз.

“Балық басынан шіриді”. О баста балықшылар тәжірибесінен алынған бұл мақалдың негізінде де өмір шындығы бар. Күннің көзінде, тағы басқа жағдайсыз жерде көп жатып қалған балықтың [7] бұзылуы басынан басталатыны белгілі. Өйткені суда еріген оттегі мен тыныс алатын балық бірден-бір демалатын органы – желбезегінен бұзылатыны белгілі. Балықтың басында орналасқан осы желбезекке су үлесі жетпей қалса, ол біраз уақыттан соң тіршілік етуін тоқтатады. Содан соң балық басы иістеніп, шіри бастайды. Енді осы мақал мынандай мағыналық сәйкестіктер негізінде адамға қатысты ауыспалы мағынасында қолданылады:

“Балық” – *“жалпы қоғам мүшесі, белгілі ортаның өкілі”*;

“Басына” – *“ұйымдастырушы, ақыл-кеңес беруші, лауазымды адам тарапынан”*;

“Шіриді” – *“бұзылады, солардан бастап жаман жолға түседі”*.

Басқаша айтқанда: *“Кез келген ортаның, ұжымның, қауымдағы адамдардың жақсы, жаман болмағы сол қауымның басында отырған адамға байланысты. Олар бұзыла бастаса, ұжым да бұзылады”* деген сөз. Өйткені ұжымның барлық жұмысы, мақсат-мүддесі, талап-тілегі басшысына байланысты.

Демек, ММ-дердің о бастағы тәжірибе негізінде қалыптасқан мағынасы мен жүре пайда болған және көбінесе адамның өзіне бағышталған туынды мағына арасында логикалық, мотивтік байланыс бар деген сөз. Зерттей келгенде ММ-дердің негізгі идеясы – бірінші тура мағынада айтылатын ММ-дермен ұштасып, ұласып жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә.Т. Этнолингвистика. – Алматы, “Білім және еңбек”, 1985, № 10, 18-22 б.
2. Жанпейісов Е. Этнолингвистика. – Алматы, 1994.
3. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы, 1995, 178 с.
4. Қайдар А.Т. Основы этнолингвистики. – Алматы, 1995, 15 с.
5. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998, 18-24 б.
6. Оспанбеков Ж. Шопан сыры. – Алматы, 1980, 18 б.
7. Қайымов Қ. Балықтар әлемінде. – Алматы, 1981, 36 б.

КӘСІБИ-БАҒЫТТАЛҒАН ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ

Қоңырова Ақбота Тұрағұлқызы,

ф.ғ.к., доцент,

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және
әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада мамандарды кәсіби даярлау мәселесі және жұмыс берушілер мен білім беру ұйымдары үшін қажеттілігі талқыланады. Жұмыс берушілер тарапынан болашақ мамандарға қойылатын талаптар – олардың іскерлік, дағды және құзәреттілік деңгейіне дейін көтерілуде. Зерттеудің мақсаты – кәсіби-бағытталған қазақ тілін оқыту әдістемесін анықтау және сипаттау. Жұмыста отандық және шетелдік педагогикалық тәжірибеде кәсіби-бағытталған қазақ тілін оқытудың теориялық негіздері талданады. Кәсіби-бағытталған қазақ тілін оқытудың негізгі мақсаты – студенттердің тұлғалық және кәсіби дамуына жауапты кәсіби-коммуникативтік құзәреттілікті, оның ішінде когнитивтік, тілдік-мәдени, әлеуметтік-мәдени субқұзәреттіліктер қалыптастыру және дамыту. Ол үшін кәсіби қарым-қатынас дағдыларын дамыту, қазақ халқының мәдениетімен, салт-дәстүрімен, әдет-ғұрыптарымен таныстыру, шет тілдік қарым-қатынас жағдайында өндірістік есептерді шешу қабілетін қалыптастыру қажет. Мақала кәсіби-бағытталған қазақ тілін оқыту әдістемесіне арналған. Мақалада қазақ тілін кәсіби қарым-қатынас саласында оқыту мәселелері көрсетілген. Қазақ тілі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі бола отырып, болашақ маманның кәсіби бағдарын қалыптастыру құралы қызметін атқарады. Мазмұны жағынан «Кәсіби қазақ тілі» пәні студенттердің танымдық ой-өрісін кеңейтуге, болашақ мамандардың тұлғасын әлеу-меттендіруге, көпұлтты және көпмәдениетті әлемде өмір сүруге дайындауға арналған. Мақалада кәсіби-бағытталған қазақ тілін оқытудың жаңа тәсілдері ұсынылған: бүкіл оқу процесіне кәсіби-бағдарланған бағыт беру; оқушының коммуникативті, ынталы әрекеті; кәсіби қарым-қатынаста болашақ маманның нақты коммуникациялық қажеттіліктерін ескеру; жазбаша және ауызша қарым-қатынас кезінде де кәсіби ерекшеліктерді ескеру. Жоғары оқу орында-рының студенттерінің кәсіби қазақ тілінде коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру мамандық бойынша сөздік қорын дамытумен қатар қазақ тіл білімінің лингвистикалық ережелерінің қағидаларын жетік білуге тікелей байланысты.

Тірек сөздер. Қазақ тілінде оқыту, кәсіби-бағдарлы білім беру, кәсіби бағдарланған тіл, кәсіби бағдарланған қазақ тілін оқыту, кәсіби-коммуникативтік құзәреттілік

Негізгі ережелер

Кәсіби-бағдарлы қазақ тілін оқыту өзектілігі болашақ мамандарды дайындаумен байланысты қажеттілікпен анықталады. Кәсіби-бағдарлы тілді оқыту мәселелері кәсіптік білім беруді жаңғырту жағдайында шешілуі тиіс. Бұл мәселені қарастыру барысында біз келесі аспектілерді қарастырдық: құзәреттілікке негізделген тәсіл теориясы, кәсіби мәтінмен жұмыс істеудің ұтымды әдістері, кәсіби мәтін түрлері. ЖОО-да кәсіби-бағдарлы қазақ тілін оқыту мәселесі жаңа жағдайда жеткілікті дамымаған күйінде қалып отыр. Студенттердің кәсіби-коммуникативтік құзәреттілігін қалыптастыру, оны дамытуға бағытталған тапсыр-малар мен жаттығуларды іріктеу мәселелері толық шешімін таппаған.

Кіріспе

Қазіргі таңда жоғары оқу орнында кәсіби бағдарланған тіл курсы оқымай, нарықта бәсекеге қабілетті маман болу мүмкін емес. Ол үшін білім беру жүйесінің алдында да жаһандық міндет – кәсіби-бағдарлы қазақ тілін оқытудың жаңа стратегияларын жүзеге асыру міндеті тұр. Маманды табысты ететін – қазақ тілін практикалық білу. Оның қазақ тілінің коммуникативтік және сөйлеу дағдыларындағы жетістіктері әріптестерімен кәсіби және басқа да байланыстар орнатуға мүмкіндік береді. Қазақстандағы көптілді білім беру тұжырымдамасы мектепке дейінгі кезеңнен бастау алатындықтан, жоғары оқу орнының студенттері мемлекеттік тілді «әңгімелесу» кезеңінде біледі. Олар қазақ тілінде өз ойын жеткізе алады, сөйледуді, фильмдерді, музыканы пайымдап, түсінеді, бірақ қазір олардың алдында жоғары кәсіби білім деңгейінде, көптілді білім беру аясында, меңгеру сияқты жаһандық мақсат тұр.

Кәсіби-бағдарлы білім беру деп білім алушылардың кәсіптің немесе мамандықтың айрықша белгілеріне байланысты шет тілін (бұл жағдайда қазақ тілін) меңгерудегі қажеттіліктерін есепке алуға негізделген білім түсініледі. Қазақ тілін жалпы білім беру және әлеуметтендіру мақсатында оқытудан басты ерекшелігі де осында. «Кәсіби-бағдарлы оқыту» термині лингвистикалық емес университетте мамандық бойынша әдебиеттерді оқуға, кәсіби лексика мен терминологияны зерделеуге бағытталған шет тілін оқыту процесіне қатысты қолданылады, ал соңғы кездегі кәсіби қызмет саласы қаралады.

Бұл курстың түпкі мақсаты – әріптестерімен кәсіби қарым-қатынас жасау қабілетін дамытуға бағытталған кәсіби маңызды ақпарат алу үшін қазақ тілін қолдану мүмкіндігін беретін тілдік және сөйлеу құзыреттілігінің негізі.

Әдеби шолу

А.Байтұрсынов «Қазақ тілінде оқыту туралы» еңбегінде кәсіптік оқыту мәселесін көтереді. Ол мұғалімге қойылатын негізгі талаптарды анықтайды, ең алдымен мұғалім жеке әдіс-тәсілдерді жетік меңгеруі, балалардың психологиялық ерекшеліктерін, оқу процесінің теориялық негіздерін білуі керек. Оның идеясы мұғалімді дайындауда психологиялық-педагогикалық, әдістемелік дайындыққа көңіл бөлу керек деген ойға жетелейді. Мұны оның мына сөздері дәлелдей түседі: «...кез келген іс білімді адам жасаған болса, жақсы әрі тез орындалатынын ұмытпау керек. Бұл физикалық еңбекке ғана емес, ой еңбегіне де қатысты. Балаларды оқытумен айналысатын адамдар әдістеме мәселелерін жақсы білуі керек. Тәрбие мәселелерін жақсы білгісі келетіндер алдымен балаларға үйретілетіннің бәрін өздері үйренуі керек. Екіншіден, табиғатты жақсы танып, баланың көңіл-күйін сезінуі керек. Ол үшін балалардың туғаннан бастап физикалық және психикалық дамуы туралы бәрін білу қажет. Баланың ішкі күйін іс-әрекетімен ажырата білу керек. Білімді халықтардың ішінде балаларды педагогика ғылымында арнайы дайындалған адамдар оқытады. Бұл дұрыс, өйткені егер судья өзінің сот ісін меңгерсе, ал дәрігер медицина саласында оқытса, мұғалім де педагогикадан көбірек дайындалуы керек...»[1].

Тұжырымдама бойынша тілдік емес ЖОО-да тілді оқытудың жаңа тәсілдері келесі ережелермен ұсынылған: бүкіл оқу процесінің кәсіби-бағдарланған бағыты; оқушының коммуникативті, ынталы әрекеті; клиент және әріптестермен қарым-қатынаста болашақ маманның нақты коммуникациялық қажеттіліктерін ескеру; жазбаша және ауызша қарым-қатынас саласында да кәсіби қарым-қатынас ерекшеліктерін ескеру; студенттердің сөйлеу және қарым-қатынас дағдыларына сүйену.

Жоғары оқу орындарының студенттерінің кәсіби қазақ тілінде коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру мамандық бойынша сөздік қорын дамытумен қатар қазақ тіл білімінің лингвистикалық ережелерінің қағидаларын жетік білуге тікелей байланысты. Бұл ретте кәсіби-бағдарлы тілді оқыту білім берудің міндеттері мен мазмұнын ашатын, білім, іс-әрекет пен дағдыны дамыту мен зерделеуді ұйымдастырудың ұстанымдарын және тәрбие мәселелерін сипаттайтын лингводидактика ғылымына негізделеді. Бұл мәселеге қатысты әдіскер Ф.Оразбаева «Тілдік қатынас» оқулығында мынаны атап көрсетеді: «Тілді оқыту немесе үйрену тіл білімінің салалары мен оның өзіндік заңдылықтарын, тарихи тұрғыдан алғанда тілдің сыртқы құрылымы мен дыбыстық тұтастығын қамтамасыз етеді». [2, 170–171 б.]. Бұл тілге қатысты жүйелі білім, сол тілде сөйлеу үшін адам осы тілмен қатар ондағы әртүрлі бірліктердің коммуникативтілігіне сәйкес қосымшаның ерекшеліктерін де білуі керек. Сондай-ақ, бұл білім әртүрлі коммуникативті жағдайларға сәйкес қолдануды меңгеруі керек. Ғалымның пікірінше, «Оқушы тілдік көрсеткіштер мен сөйлеу формаларының тіркесу заңдылықтарын білуі, тілдік құралдарды қолданудың әдіс-тәсілдерін меңгеруі керек. Яғни, фонетика, лексика, грамматикаға қатысты материалдар бөлек қызмет етпей, бірігіп бір сөйлем құрауы, адамның ойын еркін жеткізуі керек. Мұндай жағдайларда бірдей сфералардың сыртқы құрылымдық құрылымы мен олардың саны, реті үнемі ескерілмейді» [2, 171 б.]. Қазақ тілінің қарым-қатынас құралы ретінде зерттелуі оның коммуникативтік бағытының күшеюімен айқындалады. Бұл тілді қолдануды, тілдік формаларды оқушылардың қатысымдық тұрғыдан еркін қолдануын көрсетеді.

Белгілі ғалым Н.Д. Гальскованың айтуы бойынша, шет тілін (бұл жағдайда қазақ тілін) оқытудың мазмұны мыналарды қамтуы керек:

- студенттердің кәсіптік бағдарын ескере отырып, коммуникативті әрекеттің салалары, тақырыптары мен жағдайлары, сөйлеу әрекеттері мен сөйлеу материалы;

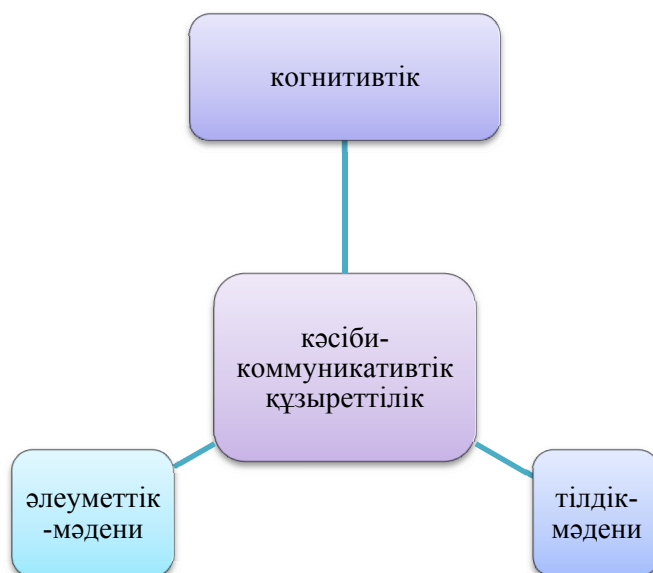
- тілдік материалды (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, орфографиялық), оны ресімдеу ережелерін және оны пайдалану дағдыларын;

- қарым-қатынас құралы ретінде шет тілін практикалық меңгеру деңгейін сипаттайтын арнайы (сөйлеу) дағдыларының жиынтығы, оның ішінде кәсіби және іскерлік қарым-қатынас, бірлескен өндірістік және ғылыми жұмыс жағдайлары;

- зерттеліп жатқан тіл елінің ұлттық-мәдени ерекшеліктері мен болмысын білу жүйесі [3].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қазақ тілін меңгеруге мотивация – ең алдымен, еңбек саласында өз мақсатына жету үшін жеткілікті білімі, іскерлігі мен дағдысы бар, жоғары білікті маман болуға дайындалып жатқан студенттің кәсіби мүдделері. Осыған орай, қазақ тілін кәсіби-бағдарлы оқыту олардың алдағы жұмысы жағдайында басым бағыт ретінде танылып отыр. Сонымен, «Кәсіби қазақ тілі» пәнінің негізгі мақсаты – студенттердің тұлғалық және кәсіби дамуына жауапты кәсіби-коммуникативтік құзыреттілік, оның ішінде когнитивтік, тілдік-мәдени, әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктерін қалыптастыру және дамыту.

Сурет 1 - Кәсіби-коммуникативтік құзыреттіліктің құрамы

Ал бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- кәсіби қарым-қатынас дағдыларын дамыту;
- студенттерді оқытылатын тіл елінің халқының мәдениетімен, салт-дәстүрімен, әдет-ғұрыптарымен таныстыру;
- шет тілдік қарым-қатынас жағдайында өндірістік есептерді шешу қабілетін қалыптастыру;
- қазақ тілі мен халық мәдениетін өз бетінше меңгеру дағдыларын қалыптастыру және дамыту.

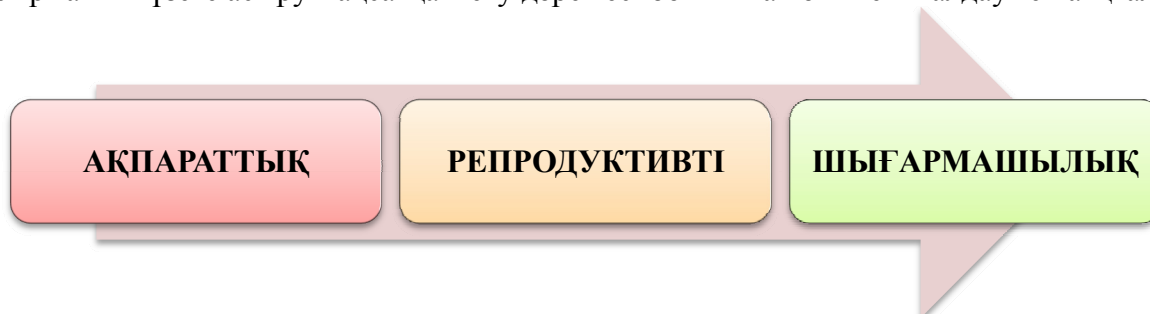
Бірінші курста бірінші модульді оқығанда студенттер орта мектепте алған тілдік білімдерін жүйелейді және тереңдетеді, бұл оларға кәсіби мақсатта қазақ тілін үйренуге көшуге мүмкіндік береді. Екінші және үшінші курстардың модульдері қиындықтардың жоғарылау дәрежесіне қарай және студенттердің негізгі пәндерді оқуына қарай біртіндеп енгізіледі. Қазақ тілі мұғалімі студенттердің кәсіби құзыреттілік деңгейін, пәнаралық байланыстарды ескере отырып, шынайы білім беретін кәсіби мәтіндерді таңдауға ғылыми негізделген көзқараспен қарауы керек. Ғылыми кәсіби дискурстағы әртүрлі лексикалық және терминологиялық бірліктердің жиілігін анықтай отырып, лексикалық және грамматикалық минимум

әзірлеп, жиілік қағидаттары негізінде студенттерге арналған қазақ/орыс кәсіби глоссарий құрастыру қажет. Қазақ тілін оқыту жүйесінің модульдік сипатына байланысты кәсіби білім беру бағдарламаларында кейде орын алатын өзгерістер қазақ тілін оқыту құрылымына түбегейлі өзгерістер енгізу қажеттілігін туындатпайды: оқыту әдістемесі, тек модуль мазмұнын, оның мәтінін өзгерту және т.б. Әрбір модульдің жұмыс істеуінің негізгі шарты оның келесі негізгі құрамдас бөліктерден тұратын бағдарламалық және дидактикалық материалмен қамтамасыз етілуі болып табылады: сәйкес түпнұсқалық мәтіндер жиынтығы, оқу-әдістемелік құралдар, компьютерлік мәліметтер базасы және интернет ресурстары және студенттердің өздік жұмысына арналған әзірлемелер.

Белгілі бір мамандыққа байланысты жоғары оқу орындарында оқуға ұсынылатын кәсіби мәтінді студент таңдап, меңгеруі үшін, біріншіден, студент мәтіндегі жаңа кәсіби сөздерді пайдалана алатындай жағдай жасау керек. сөйлеу қатынастары; екіншіден, мәтіннен кәсіби сөздің мағынасын дұрыс анықтап, оларды әңгімеде дұрыс қолдана білуге үйрету; үшіншіден, мәтіндегі кәсіби сөздер мен сөз тіркестерінің арақатынасына қатысты грамматикалық заңдылықтарды түсіндіру; төртіншіден, мәтіндегі кәсіби сөздердің қатысымдық бағытын ескеру.

ЖОО студенттеріне кәсіби қазақ тілін оқытуда мәтіндегі сөйлемдердің синтаксистік құрылымы ерекше орын алады. Кәсіби бағдарланған қазақ тілі сабағын беру барысында мәтіндегі сөйлемнің құрылымына, сөйлем мүшелерінің орналасуына және олардың арақатынасына ерекше назар аудару қажет. Сонымен қатар, студенттер мәтіндегі сұраулы сөйлемнің қолданылу мақсатына, сұрақ қоюдың мәніне, қойылған сұраққа сәйкес жауап алуға назар аударуы керек. Студенттердің қарым-қатынасы арқылы сөйлеу әрекетіне ерекше көңіл бөлетін кәсіби тілді оқыту сабақтарында алынған ақпарат сөйлеудің танымдық, коммуникативті мазмұнының жоғары тиімділігі мен ерекшелігін қамтамасыз етеді. Студенттерге кәсіби бағыттағы өзара байланысты тілдік бірліктермен қамтамасыз ету және кәсіби мәтіннің бөлігі ретінде студенттерге үлгі сөйлемдер беру арқылы тілдік қарым-қатынасқа бағытталған күрделі оқыту процесіне қол жеткізуге болады. Бұл жерде тілдік бірліктердің танымдық-ақпараттық, коммуникациялық қасиеттерін ескеру қажет. Оқу материалының құндылығы оның мазмұнын белгілі бір реттілікпен құрастыруында, сонымен қатар оны оқушылардың жүйелі қабылдауында. Оқу материалдарын ақпараттық жағынан танымдық, коммуникативтік жағынан есепке алғанда, грамматикалық материалдар мен тапсырмалардың жиынтығы студенттерге саналы, сапалы, кәсіби бағдарланған білім алуға кепілдік бере алады[4].

Кәсіби бағдарланған қазақ тілін оқыту кезінде аксиологиялық тәсіл мұғалімнің оқудың жедел-тактикалық мақсаттарын қойғанда, ғылымның, өндірістің және мәдениеттің жекелеген салаларындағы заманауи жетістіктер туралы, жалпыға бірдей білім берудің маңыздылығы туралы материалдарды қамтитын нақты сабақтардың оқу бағдарламалары мен жоспарларын жасағанда жүзеге асырылады. Мемлекеттік тілді оқытатын мұғалім студенттермен бірге нақты міндеттерді шешуге байланысты мақсат қою сұрақтарын қояды, тапсырмалардың ақпараттық, репродуктивті немесе шығармашылық деңгейлерінде оларды шешу әдістерін меңгерудің маңыздылығына, адекватты қатынастың маңыздылығына назар аударады. Нақты тапсырманы жүзеге асыру мақсатқа жету дәрежесі бойынша нәтижені талдаумен аяқталады.

Сурет 2 - Кәсіби бағдарланған қазақ тілін оқытуға арналған тапсырмалар деңгейлері

Қазақ тілін оқытудың коммуникативтік сипаты кәсіби-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырады, өйткені қарым-қатынас оқу қабілетін қалыптастыру мен дамытуды көздейді. Қарым-қатынас жеке тұлғаның мінез-құлқын реттейді, сол немесе басқа сөйлеу әрекетін, өзара әрекетті ынталандырады; жеке тұлғаның құндылық бағдарларын, көзқарастары мен сенімдерін қалыптастыруға ықпал етеді; адамдардың жүріс-тұрысын, олардың қарым-қатынасын ауызша тіркеу құралы ретінде қызмет етеді, әсіресе сөйлеу этикетін сақтауда көрінеді.

Мәдениеттің не екенін терең түсінбейінше, педагогикада мәдени көзқарасты дамытпайынша білім мен тәрбиенің көптеген өзекті мәселелерін шешу мүмкін емес. «Мәдениет» ұғымының өзі педагогиканың «білім беру», «тәрбие» сияқты негізгі ұғымдарына жақын. Қазақ тілін өзі білдіру құралы болып табылатын мәдениеттен оқшаулау мүмкін емес. Қазақ тілі әртүрлі мәдениеттер арасындағы делдал болып табылады, бұл титулдық және басқа мәдениеттерді бірдей жақсы білуді білдіреді. Бұл аймақтық тақырыптарды, шынайы әдебиеттерді, ғылым мен техниканың жетістіктерін зерттеуде айқын көрінеді.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі дидактикада оқу пәндерін оқу мен оқытуда құзыреттілікке негізделген көзқарас теориясы бар. Студенттердің кәсіби-коммуникативтік құзыреттілік мәселелерін зерттеу лингвистикалық аспектіге әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар кәсіби қарым-қатынас саласында туындайтын жағдайларды имитациялайтын оқыту технологияларын әзірлеуді, коммуниканттардың білімі мен идеяларын талдауға тартуды талап етеді.

Құзыретті маман даярлау тек жаңа әдістермен және білім берудің басқа мазмұнымен ғана емес, педагогикалық өзара әрекеттестіктің тұлғалық сипатымен де байланысты. Сондықтан құзыреттілікке негізделген оқытудың қажетті шарттары мыналарды қамтуы керек:

- студентті әртүрлі қажеттіліктері, қызығушылықтары бар, өмірлік мақсаттарға жетуге ұмтылатын, өзіндік ұстанымы және оны жүзеге асыру құқығы бар ішкі құнды тұлға ретінде құрметтеу және қабылдау;

- оқу процесіне студенттердің жеке қатысуын қамтамасыз ету: өзін-өзі тануға, субъективті тәжірибені дамытуға, зерттелетін заттар мен құбылыстарға, оқу процесіне, өзіне, болашақ кәсіби іс-әрекетіне рефлексиялық қатынасқа бағыттау;

- рефлексия, талдау, жаңа маңызды мақсаттарды іздеу, әртүрлі позициялардың диалогы, ашықтық, қолдау, жетістіктерді тану және көрсету атмосферасын құру.

Құнанбаева С.С. қарым-қатынас жасау салаларын анықтайтын «мазмұнның пәндік аспектісінің ұйымдастырушылық негізі» ретінде когнитивтік-лингвомәдени кешендерді (КЛК) анықтайды [5, с.11]. Құлыбаева Д.Н. оқу бірлігі ретінде оқу материалын тақырып бойынша біріктіретін тақырыптық-мәтіндік бірлік (ТМТ) деп қарайды және бұл бірлік түпнұсқа мәтінге негізделген [6].

Кәсіби бағдарланған қазақ тілі мұғалімі оқытылатын мамандығы бойынша ғылыми-техникалық мәтіндердің ерекшеліктерін жақсы білуі және қажетіне қарай студенттерді олармен таныстыруы қажет. Бұл, ең алдымен, арнайы терминологияның, арнайы жалпы ғылыми лексиканың, нақты қызмет лексикасының, әртүрлі күрделі грамматикалық құрылымдардың болуы.

Тілдік емес ортада оқытудың негізі қазақ тіліндегі мәтін болады. Мұғалім оқытылатын мамандық бойынша студентке сөйлеудің коммуникативті мүмкіндіктерін жүзеге асыруға көмектесетін мәтіндердің түрлерін таңдауы керек. Мысалы, мәтіндердің мына түрлерін ажыратуға болады:

- тасымалдау каналы арқылы: ауызша және жазбаша.

- презентация сипаты бойынша: сипаттау, хабар, әңгіме, пайымдау, олардың комбинацияларын мәтіннің ерекше түрлерінде, мысалы, аннотация, шолу және т.б. қарастыру;

- мамандану дәрежесіне және адресатқа қатынасына қарай: зерттеу, мысалы, монографиялар, ғылыми мақалалар, танымдық, яғни оқулықтардағы мақалалар мен мәтіндер, анықтамалықтар, сөздіктер және т.б.

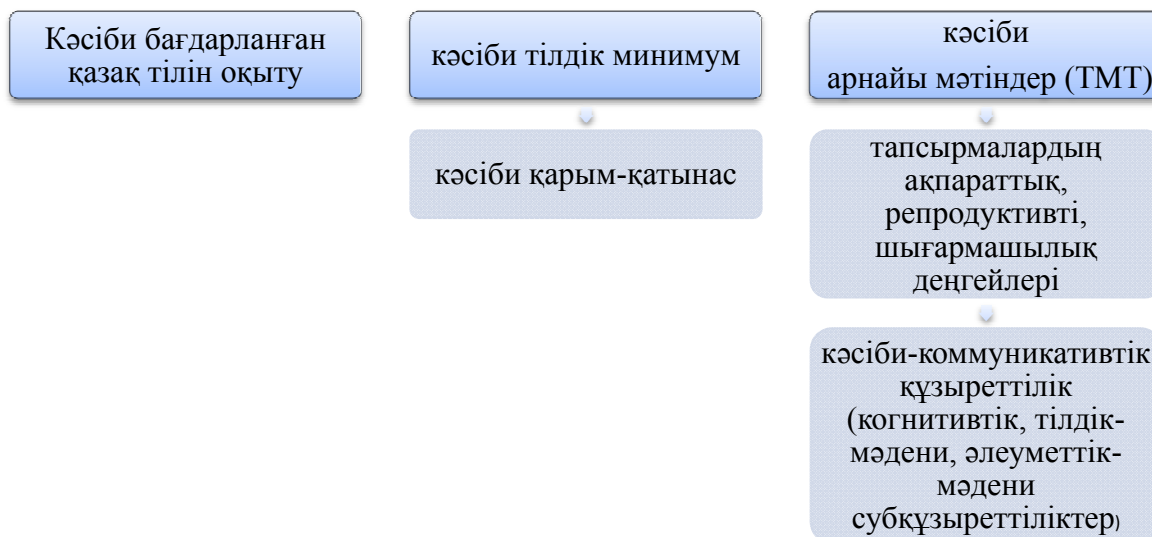
Қазақ тіліндегі ғылыми кәсіби бағытталған мәтінге тіл үнемділігі тән, мысалы, сөйлемдердің номинативті сипатында, терминологиялық жүйелердің ерекшеліктерінде, арнайы тіл мөртаңбаларында көрініс табады; көрнекілік түрі (мәтін мен абзацты бөлудің графикалық құралдары); презентацияның тиянақтылығы (сызбалар, кестелер, қайталаулар, кейбір құрылымдық бөлімшелерді басқалармен ауыстыру)[7].

Мәтін қазақ тілін оқытудағы негізгі тәрбие бірлігі ретінде, әсіресе, бірінші кезекте және білімі нашар оқушылар үшін көп рет айтылып, тыңдалып, толығымен, әртүрлі блоктарда қайталануы керек. Сонда ғана студент негізгі тақырыпты және оның логикалық құрылымын анықтауды, яғни «тақырып-тақырып» элементтерін бөлуді үйренеді, бұл мамандық бойынша қарым-қатынас актісіне негіз болуы керек. Ең бастысы, кейінірек сұрақты дұрыс қою (логикалық және грамматикалық) және қойылған сұраққа азды-көпті толық жауап беру, т.б. әңгімені ұстап, қолдау, негізгі проблемаларды және оларды ұсыну логикасын есте сақтаңыз.

Оқу-тәрбие үрдісін сапалы, нәтижелі, сонымен қатар қызықты ету үшін мұғалім тілді оқытудың жаңа тәсілдерін үнемі іздестіру, қазақ тілін оқытуда оқушылардың ақыл-ой әрекетін белсендіретін әдіс-тәсілдерді табу қажет.

Бастапқы кезеңде жиі қолданылатын лексика мен грамматиканы игеру процесі жүреді, оның негізінде күрделі сипаттағы ғылыми арнайы мәтіндер одан әрі құрастырылады. Келесі кезеңде, әдетте, жұмыстың негізгі нысаны оқытылатын мамандық бойынша қазақ тіліндегі мәтін болып табылады және бұл жұмыс мыналарды қамтуы керек:

- мәтінді оқымас бұрын ең қиын бейтаныс лексикамен танысу; тыңдау, оқу және есте сақтау;
- мәтіннің негізгі идеясын түсіну үшін мәтінді үнсіз және дауыстап оқу немесе тыңдау;
- контекстен мазмұны түсінікті таныс лексиканы, халықаралық сөздер мен терминдерді іздеу;
- халықаралық және таныс лексиканы түсіну негізінде мәтіннің негізгі мазмұнын анықтау;
- абзацтарды және жеке сөйлемдерді оқу және тыңдау;
- контекстен таныс емес сөздердің мағынасын анықтау;
- жеке сөйлемдерді ондағы негізгі және көмекші мүшелерді анықтау арқылы аудару, бұл грамматикалық материалды жақсы білу деңгейін білдіреді;
- мәтіннің мазмұнын көрсетудің қысқа және егжей-тегжейлі жоспарын құру;
- мазмұнды көрсетуге арналған ескертулер, аннотациялар.

Сурет 3 - Кәсіби бағдарланған қазақ тілін оқыту құрамы

Кәсіби бағдарланған қазақ тілін оқыту әдістемесі тілдік минимумды қамтамасыз еткенде тілдің кәсіби-функционалдық жағына сүйенуді талап етеді. Грамматикалық мағынаның

түрлерін, осы мағыналарды сөйлеу жағдаятына және мамандығына сәйкес жеткізетін тілдік құралдарды оқыту студенттен функционалдық грамматика мәселелерін білуді талап етеді. Қарым-қатынас-функционалдық бағытта таңдалған кәсіби тілдің минимумын іріктеп бергенде студенттердің өз ойын қалай жеткізетініне, кәсіби қарым-қатынасына, қолданбалы ерекшеліктеріне және оның мағынаға әсеріне баса назар аударылады. Сондықтан кәсіби тілді оқыту үдерісінде тілдік қатынаста кәсіби тілдің минимумының қолданылу сипаты, қолданудағы өзектілігі жүйеленуді қажет етеді. Мұнда ұсынылатын кәсіби тілдің минимум жүйесінің коммуникативтік және функционалдық мәні, оны ұйымдастырудың дидактикалық ұстанымдары ерекше ескерілуі керек.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, кәсіби-бағдарлы тілдік білім берудің мазмұны олардың табысты кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруына және әлемдік қоғамдастыққа кірігуіне бағытталуы тиіс екенін атап өтуге болады, бұл олардың барлық спектрінің болуымен қамтамасыз етіледі. құзыреттіліктер, олардың ішінде кәсіби-коммуникативтік құзыреттіліктері маңызды рөл атқарады.

Тіл қарым-қатынас мақсатында қолданылатындықтан, қазіргі кезде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту басты мәселелердің бірі болып табылады. Жалпы, тіл адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы бола отырып, қоғамда пайда болады, дамиды, өмір сүреді, қызмет етеді.

Қорытындылай келе, кәсіби-бағдарлы тілдік білім берудің негізгі міндеттері ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны қалыптастыру, дамыту және кәсіби шыңдау болып табылатын әлемдік білім беру кеңістігіне кірігудің стратегиялық нұсқауларына сәйкес құрылуы тиіс.

Кәсіби бағдарланған қазақ тілін оқыту оның интеграциялануының жоғары дәрежесі мен оқушылардың белсенді танымдық белсенділігін ескере отырып құрылуы керек. Жаңа формацияның мамандарын дайындаудың негізгі құралы ретінде кешенді оқыту ұсынылады.

Қазіргі қоғам үшін бүгінгі түлек кәсіби тұрғыдан табысты және ұтқыр, өз мансабын құра алатын, ішкі және әлемдік нарықтағы қатаң бәсеке жағдайында жұмыс істей алатын және бүкіл қоғамның табысты дамуына белсенді түрде үлес қоса алатын болуы маңызды.

Әдебиет

- [1] Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 2 том. – Алматы: «Алаш», 2004.
- [2] Оразбаева Ф. Ш. Языковая коммуникация. Учебник. - Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. — стр. 272.
- [3] Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранному языку: пособие для учителя. М: АРКТИ Глосса, 2000. –С. 165.
- [4] Қарабаева Х.Ә. Кәсіби қазақ тілі (гуманитарлық сала мамандықтарына арналған). - Алматы: «Қазақ университеті», 2014.
- [5] Кунанбаева С.С., Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования. Материалы III международной научно-практической конференции. – Алматы, 10 декабря 2015 г. – С. 9 – – труды конференций.
- [6] Кулибаева Д.Н. Инновационная модель формирования международно-стандартных уровней владения иностранным языком в условиях школ международного типа. Алматы, 2002 – 213с. книга
- [7] Акбұзауова Б. Кәсіби қазақ тілі. Алматы: «Қазақ университеті», 2011.

LITERATURE

- [1] Baitursynuly A. Collection of works in five volumes. 2 volumes. - Almaty: "Alash", 2004.
- [2] Orazbaeva F. Sh. Linguistic communication. Textbook. - Almaty: "Sozdik-Slovary", 2005. — p. 272.
- [3] Galskova N.D. Modern method of foreign language training: manual for teachers. M: ARCTI Glossa, 2000. -S. 165.
- [4] Karabayeva H.A. Professional Kazakh language (for humanitarian professions). - Almaty: "Kazakh University", 2014.
- [5] Kunanbaeva S.S., Competence modeling of professional foreign language education. Material of the III international scientific and practical conference. - Almaty, December 10, 2015. - S. 9 - - business conference.
- [6] Kulibaeva D.N. Innovative model of formation of international standard levels of foreign language proficiency in the conditions of international-type schools. Almaty, 2002 - 213 p. book
- [7] Akbuzauova B. Professional Kazakh language. Almaty: "Kazakh University", 2011.

**ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ
КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ*****Конырова Акбота Турагуловна,**к.т.н., доцент, Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: akbota74@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается вопрос профессиональной подготовки специалистов и ее потребности для работодателей и образовательных организаций. Требования работодателей к будущим специалистам повышаются до уровня их деловых качеств, навыков и компетенций. Цель исследования - определить и описать методiku обучения казахскому языку с профессиональной направленностью. В статье анализируются теоретические основы профессионально ориентированного обучения казахскому языку в отечественной и зарубежной педагогической практике. Основной целью профессионально ориентированного обучения казахскому языку является формирование и развитие профессионально-коммуникативной компетенции, в том числе в том числе формирование и развитие когнитивной, лингвокультурной, социокультурной субкомпетенций, отвечающей за личностное и профессиональное развитие обучающихся. Для этого необходимо развивать профессиональные коммуникативные навыки, знакомить с культурой, традициями и обычаями казахского народа, формировать умение решать производственные задачи в условиях иноязычного общения. Статья посвящена профессиональ-но-ориентированной методике обучения казахскому языку. В статье показаны проблемы обучения казахскому языку в сфере профессионального общения. Казахский язык, являясь государственным языком Республики Казахстан, служит средством формирования профессиональной направленности будущего специалиста. По своему содержанию предмет «Профессиональный казахский язык» призван расширить познавательное мышление учащихся, социализировать личность будущих специалистов, подготовить их к жизни в многонациональном и поликультурном мире. В статье представлены новые методы профессионально-ориентированного обучения казахскому языку: обеспечение профессионально-ориентированной направленности всего процесса обучения; коммуникативное, мотивированное поведение студента; учет специфических коммуникативных потребностей будущего специалиста в профессиональной коммуникации; учет профессиональных особенностей как в письменном, так и в устном общении. Формирование коммуникативных навыков студентов высших учебных заведений на профессиональном казахском языке напрямую связано с освоением словарного запаса специальности, а также доскональным знанием принципов лингвистических правил казахского языкового образования.

PROFESSIONAL-ORIENTED KAZAKH LANGUAGE TEACHING***Konyrova Akbota Turagulovna,**Ph.D., Associate Professor, Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: akbota74@mail.ru

Abstract. The article discusses the issue of professional training of specialists and their need for employers and educational organizations. Employers' requirements for future specialists are rising to the level of their business qualities, skills and competencies. The purpose of the research is to define and describe the methodology of teaching the Kazakh language with professional orientation. The paper analyzes the theoretical foundations of professionally oriented Kazakh language teaching in domestic and foreign pedagogical practice. The main goal of vocationally oriented Kazakh language teaching is the formation and development of professional-communicative competence, including cognitive, linguistic-cultural, socio-cultural sub-competences, which is responsible for the personal and professional development of students. For this, it is necessary to develop professional communication skills, to familiarize with the culture, traditions, and customs of the Kazakh people, to form the ability to solve industrial problems in the context of foreign language communication. The article is dedicated to the professional-oriented Kazakh language teaching methodology. The article shows the problems of teaching the Kazakh language in the field of professional communication. The Kazakh language, being the state language of the Republic of Kazakhstan, serves as a means of forming the professional orientation of a future specialist. In terms of content, the subject "Professional Kazakh language" is designed to expand students' cognitive thinking, to socialize the personality of future specialists, to prepare them to live in a multinational and multicultural world. The article presents new methods of professional-oriented teaching of the Kazakh language: providing a professional-oriented direction to the entire learning process; communicative, enthusiastic behavior of the student; taking into account the specific communication needs of the future specialist in professional communication; taking into account professional characteristics in both written and oral communication. The formation of communicative skills of students of higher educational institutions in the professional Kazakh language is directly related to the development of the vocabulary of the specialty, as well as the thorough knowledge of the principles of the linguistic rules of the Kazakh language education.

ФОЛЬКЛОР ЖӘНЕ БӨРІ, АРЫСТАН, ШЕРІ КОНЦЕПТІЛЕРІ

Қошанова Нағима Дәнебекқызы

ф.ғ.к., доцент,

Қазақ филологиясы кафедрасы

Филология факультеті

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Алиханова Жұлдыз Умирхановна

Алматы облысы, Талғар ауданы,

«Қызыл Ту -4» ауылы, 24- жалпы білім беретін орта мектебі

Эпикалық батыр бейнесін сомдауда қаһармандық эпоста түрлі теңеулер, эпитеттер, метафора, гиперболалар қолданылған. Солардың біразы хайуанаттар әлемімен байланысты болып келеді. Академик Ә.Қайдардың байқауынша: «Для создания художественного образа батыра в эпосах употребляются самые разнообразные эпитета и сравнения. Но наибольшая часть этих эпитетов и сравнений связана с животным миром, т.е. с названиями (крупных, крепких, выносливых, диких, хищных) зверей и птиц» [1, 40 б.].

Эпикалық мәтіндерде мынадай хайуанаттар аттары кездеседі: *қабылан, бөрі, тұлпар, сұңқар, (ақсұңқар) шер, қыран бүркіт, сайып қыран, тас түлек, арлан, арыстан, көкжал, серке, баглан, тарлан, нар (қара нар), піл, шандоз, нар түйе, қарақұстан туған қалықпан, жықыдан шыққан боз, үлектен туған маядай, қысыр емген тайдай, тұлпардан туған жоргадай, ауызы алты қарыс арлан бөрі, тік мұрын ару сұңқар т.б.* Көріп отырғанымыздай беріліп отырған мысалдардың біразы екі-үш компонентті теңеулер ретінде қолданылған.

Қырық мың қалмақпенен соғысқан батыр Қобыланды:

Қойға тиген қасқырдай

Сойып кетіп барады.

Эпикалық жырда Қобыландыға қатысты мынадай троптар кездеседі: *арыстан туған Қоблан; Қобыландыдай бөрінің; батыр туған, Қоблан нар; қайсар – Қоблан шеріміз; мойнын бұрды Қоблан нар т.б.*

Қобыланды батыр бейнесінің суреттейтін тұрақты эпитеттер қатарына *арыстан (шер/шир)* эпитеттері жатады:

Арыстан тұған Қобыланды

Көп әскерге келді кез.

Арыстан тұған Қобыланды

Көп әскерге келгенде,

Қырық мың атты Қызылбас

Қолына жасыл ту алып,

Арыстан тұған Қобыланды

Ақ білегін сыбанып,

Көңілі тасып келеді,

Жауды көріп, қуанып.

Көңілде жоқ кіріміз,

Қысылған жерде дем берсін,

Жылқышы Қамбар піріміз

Көңіліне алса қоймасың

Қайсар Қоблан шеріміз...

Жоғарыда келтірілген эпикалық жыр жолдарындағы «арыстан» мен «шер» сөздерін фольклорлық шығарманың лингвопоэтикалық (лингвостилистикалық) құралдары ретінде қарастыруымызға болады. Алайда, осы лингвопоэтикалық фольклорлық бірліктерді эпостағы тілдік концептуалдану (концептуализация) фактілері ретінде де зерделеуімізге болатынын атап көрсеткеніміз жөн.

Тілдің концептуалдануы – үдеріс, сондықтан әлемнің тілдік бейнесі – динамика; оның кейбір фрагменттері қалыптасады, уақыт оза айқындалады, ал кейбірі, керісінше, күнгірттене түседі – тілдік көріністерінің «ішкі» жағына үңілу тілдің және тілдік сананың тарихын, өткенін зерделеу болып табылады [2, 18 б.].

Осы тұрғыдан алғанда, «арыстан» мен «шер» сөздерінің тарихи этномәдени және этноментальды семантикасын айқындауымыз қажет.

Шер (шир) көне түркі замандарынан бері белгілі сөз қазақстандық ғалым Ю.А.Зуевтің келтірген мәліметіне сүйенсек, Улан-Батордан оңтүстік-батысқа қарай 200 км жерде орналасқан Кюл ич Чоры жазба (тастағы) ескерткішінде шир сөзі кездеседі, онда түркі – қарлұқ соғысы біткені (703-711жж) жайында және соның нәтижесінде түркілерге Иигян-иркин Шир-иркиннің ұлы бағынғандығы жөнінде айтылады. Ю.А.Зуевтің пікірінше, Шир-иркин түркілерде Арслан-иркин есімімен белгілі болған көрінеді [3, 215 б.].

Орта ғасырлық тарихшы Рашид-ад-Дин өзінің «Шежірелер жинағында» мынадай қызық жайтты келтіреді - қарлұқтарды жеңген Шығысхан олардың ханының «Арыслан-хан» есімін ауыстырады: «Енді сенің атаң Сартақтай, яғни Тәжік (Парсы)» деген шешімін жария етеді [4, 351 б.].

Көне және ортағасырлық түркі дүниесінде «арыстан», яғни «арслан» сөзі антропонимиялық компонент ретінде жиі қолданылған. В.У.Махпировтың мәліметінше, Турфанда «арслан» Турфан билеушілерінің династиялық есімі болған, ал қараханидтер мемлекетінде Бугра хан мен Арслан хан сынды есімдер династиялық есімдер қатарына жатқан [5, 150б.].

С.Қондыбайдың пікірінше, арыстан көне мифопоэтикадағы әскери қолдың қолбасшысы [6, 82 б.].

Осы мәліметтерге қарағанда, қаһармандық эпос пайда болған және қалыптасқан лингвомәдени қауымдарда арыстан (шер) туралы түсініктердің жоғарыда көрсетілген мәндерде болуы мүмкін, сондықтан да арыстан (шер) сөздерін эпикалық мәтіндерде тек лингвостилистикалық (көркемдеуіш) құрал деп қарастыруымыз жеткіліксіз болатын шығар. Шын мәнінде, эпикалық «тұрақты эпитеттердің» гиперболикалық теңеулердің астарынан ежелгі замандардан келе жатқан бірден аңғарыла бермейтін этноментальдық ақпараттар мен мәліметтер жатыр.

Алайда фольклортанушы ғалымдар, әдетте, осындай теңеулерді эпикалық жырлардың көркемдеуіш құралдарына жатқызады. Мәселен, эпикалық қаһарманды суреттеу принциптерін арнайы қарастырған З.Сағитжанұлы батырлар жырларындағы бөрі (қасқырға) қатысты теңеулерді осы тұрғыдан сипаттайды: «Ақын, жыршылар халық қамқоры болған батырлардың ғажайып ерлік-күшін көрсету үшін оларды жыртқыш аңдар (арыстан, жолбарыс, қасқыр, түлкі, күзен т.б.), не қыран құстарға (бүркіт, қаршыға, түйғын, лашын, сұңқар, ителгі, қырғи т.б.) теңейді. Мәселен, «Қыз Жібек» эпосында Сырлыбайдың алты ұлын:

Сырлыбайдың алты ұлы,

Алтауы бірдей бөрі еді, -

десе, Қобыландының қырық мың қалмақпен соғысқандағы ерен күшін:

Қойға тиген қасқырдай,

Сойып кетіп барады, - дейді. Ал Қамбардың соғыс үстіндегі қимыл-әрекетін, «қаһар-кәріпін» «аш бөрідей жалақтап» деуі де ұтымды. «Алпамыс батыр» эпосында қасқыр (бөрі) образы төрт рет қолданылған. Бірінші кейіпкерге төрт реттік сипаттама бергенде, «жас бөрідей жалындатып», Аналықтың көтеріңкі көңіл-күйін білдірсе, екінші Алпамыстың Қараманмен соғысардағы батылдығын «қойға шапқан бөрідей» деп образды түрде көзге елестетеді. Ақын, жыршылар қасқыр образын басты кейіпкерлердің батылдығын, ерлігін көрсету

үшін ғана емес, олардың жайларының да іс-әрекеттерін ашу үшін қолданылған. Қалмақ батыры Қараманның мүшкіл халін көрсету үшін оны жағы қарысқан қасқырмен («қасқырдай жағы қарысып») салыстырса, араны ашылған Таймастың жауыздық тойымсыздығын «аш қасқырдай тоймас еді» деп сипаттайды. Бұл жердегі қасқыр образы Қараман мен Таймастың жағымсыз жақтарын аша түскен. Ұнамсыз кейіпкерлер де мәлім дәрежеде көтеріңкі суреттелмесе, онда ұнамды қаһармандардың (батырлардың) орасан ерліктері көрінбеген болар еді. Қасқыр образы қаһармандардың әр түрлі сапалық белгілерін ғана емес, кейде олардың ашу-ызасын, психологиялық жағдайларын да көрсетеді» [7, 136-137 бб].

Эпикалық мәтіндерде көрініс тапқан қасқыр/бөрі лингвоментальдық ұғымның тілдік презентациясы, яғни вербалдануы лингвостилистикалық деңгейде теңеулер, метафоралар т.б. көркемдеуші құралдар арқылы іске асырылған деуімізге болады. Қасқыр/бөрі концептісі батыр концептісімен байланысты болдып келеді, яғни аталмыш концепті эпикалық батырдың лингвоментальдық өрісін құрылымдайды.

Эпос жасаушы көне түркі және монғол тайпаларының тілдік санасында қасқыр/бөрі бейнесі кең таралған көрінеді. Л.Н.Гумилевтің пікірінше, ҮІ ғасыр түркілерінде қасқыр/бөрі атауының үлкен маңызы болған: «Вопрос о том, насколько правомерно называть ханов Ашина тотемистами при современной состоянии наших знаний не может быть разрешён, но ясно, что название «волк» имело для тюрков ҮІ в. огромное значение. Китайские авторы считают понятия «тюркский хан» и «волк» синонимами, видимо опираясь на воззрения самих тюркских ханов. Не случайно сяньбийская царица говорит про своего мужа, хана Шаболио; «Хан по его свойствам есть волк», и в инструкции при нападении на тюрков сказаны: «такую должны употребить меру: гнать кочевых и нападать на волков». Золотая волчья голова красовалась на тюркских знаменах, и, наконец, в двух легендах о происхождении тюрков первое место принадлежит прародительнице-волчице» [8, 23 б.].

Қасқыр/бөрі туралы этноментальды танымдарының көне ортағасырлық түркі халықтарының арасында кең тарағандығын – фольклорда, әдет-ғұрыптарда, жалпы түркі халықтарының рухани мәдениетінде байқалатын іздері айғақтайды.

«Қыдырбайұлы Қобыланды» эпосында Алшағыр ханның әйелі мынадай жаман түс көреді:

Бүгін мен бір түс көрдім,
Түсімде жаман іс көрдім.
Күнбатыстан келді көк бөрі,
Ойда жатқан отыз қой
Отызын бірдей ол жеді.
Қырда жатқан қырық қой
Қырқын бірдей ол жеді
Ай мүйізді көк қошқар
Тамағынан оны алды,
Мойнын бұрап ол салды.

Алшағыр хан әйелінің түсіндегі «көк бөрі» - Қобыланды батыр, ал «көк бөрінің» «ойда жатқан отыз қойы», «қырда жатқан қырық қойы» Алшағырдың әскері мен елі.

Түркі тілдес халықтарының эпосында эпикалық батырларды жыртқыш аңдар мен қыран құстарға теңеу кең таралған дәстүрлі тәсіл болып табылады. Алайда эпикалық жырлардағы осындай тұрақты дәстүрлі теңеулер мен эпитеттерді тек көркемдік құралдар деп қарау эпос мәтіндерінің ішкі астарын, лингвоментальды өрісін түсіну үшін жеткіліксіз. Эпикалық батырларды жыртқыш аңдар мен қыран құстарға теңеудің негізі мен арқауы болған көне түркі тайпаларының архаикалық дүниетанымы, яғни адам мен әлем туралы түсінігі деп білуіміз қажет. Көркемдеу құралдарының қандайы болса да белгілі бір дүниетаным-түсінік негізінде туып, қалыптасатынын ескерсек, онда жоғарыдағы түркі халықтарында кездесетін

поэтикалық образдардың көне ұғымдармен, салттармен ұштасып жатқанын аңғаруға қиынға соқпайды [7, 139 б.].

Фольклортанушы-ғалым Ш.Ибраевтың мына пікірі жоғарыда келтірілген тұжырыммен ұштасады: «Көне мифтік, тотемдік көзқарастардың деңгейінде жырланатын эпостарда көркемдік бейнелеу құралдары да әр түрлі ырымдармен біте қайнасып жатады және олардың қызметін мотивтен бөліп алу қиын. Ал бергі замандарда поэтикалық құралдар ежелгі ритуалдық, салттық мағыналарынан арылып, енді сөз өнерін өрнектеуге, жырды әрлендіріп, айшықтауға бағытталды...» [9, 272 б.].

Дәстүрлі болып саналатын кейбір теңеулер мен эпитеттердің төркіні архаикалық дәуірлерге жетелесе, кейбір лингвопоэтикалық қолданыстардың пайда болу кезеңі кейінгі тарихи дәуірлерді меңзейді.

Эпикалық жырлардың арқауы мифология, яғни мифтік сана болғанын ескерсек, эпостағы тілдік қолданыстардың астарында мифологиялық танымның көріністерін айқындауымызға болады. Академик В.Я.Пропп: «Эпос - мифологияның жалғасы мен дамуы» - деген тұжырым жасаған болатын [11, 33б.].

Ондай болса, «эпикалық жырлар халықтың дүниетанымына байланысты ұзақ эволюциялық даму жолынан өте отырып, күрделі өнер туындысына айналады. Мифтік сананың алғашқы кездеріндегі кейіпкерлер адам мен жануарлар арасындағы зооантропоморфтық кейіпке бейнеленсе, «рухани өмірдің күрделене түсуіне байланысты алғашқы мифология ыдырап, оның кейіпкерлері бұрынғы «киелі» қалпын өзгертіп, көркемдік тұлғаға ауыса бастайды». Адамзат қоғамының түрлі даму сатыларының сілемдері сақталған эпикалық жырлар тарихи процестерге байланысты үнемі дамып өзгереді, жаңа сипатқа ие болады. Осыған орай бір-тіндеп өзгеше көркем бейне жасау тәсілдері қалыптасады. Демек, эпикалық көркемдеу өрнектерінің көбіне тұрақты болатыны да осы тараптан бастау алады. Эпикалық шығармалардың поэтикалық жүйесін құрайтын бейнелі сөз түрлері ұзақ уақыт бойы әбден іріктеліп, тұрақтанғандықтан оның тіл рең-бояуына тән үлгі-өрнектер болып қалыптасқан.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қайдар Ә. Қазақ этнолингвистикасы // Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. Алматы: Ана тілі, 1998, 3-296б.
2. Яковлева Е.С. О Понятии «культурная память» в применении к семантике слова // Вопросы языкознания. -1998. -№3, -с.43-73
3. Зуев Ю.А. Сармато-аланы Приаралья // Культура кочевников на рубеже веков (проблемы генезиса и трансформации). – Алматы, 1995
4. Фазаалах Рашид ад-Дин. Джами ат-тауарих. Критический текст А.А.Ромаскевича, А.А.Хетагурова, А.А.Али-Заде. Т.1. Ч.1. – М., 1965
5. Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). –Алматы: Институт востоковедения МН АН РК, 1997. -302
6. Кондыбай Е. Казахская мифология. Краткий словарь. –Алматы: изд. «Нурлы Алем», 2005. 272 с.
7. Сейтжанұлы З. Қаһарманды суреттеу принциптері // Қазақ фольклорының поэтикасы. –Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001, -124-164 бб.
8. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. –М., 1993, - 525 с.
9. Ибраев Ш. Қазақ-оғыз эпостарындағы тегі бір желілер және олардың өзгеруі // Қазақ фольклорының типологиясы. –Алматы, 1981
10. Жапақов С.И. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері: филол.ғыл.канд.дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2003. -107 б.
11. Пропп В.Я. Русский героический эпос. – М., 1958.

КІТАБИ АҚЫНДАР ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН КӨМЕКШІ ЕТІСТІКТЕР

Қошанова Нағима Дәнебекқызы

ф.ғ.к., доцент, Қазақ филологиясы кафедрасы
Филология факультеті

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Мужигова Гульназира Маулетхановна

«Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті» КеАҚ
Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультеті
Жоғары оқу орнына дейінгі дайындық
кафедрасының аға оқытушысы

XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақша баспа нұсқалардың ішіндегі ең қомақтысы осы нәзира дәстүрінде жазылған, кітаби ақындар жырлаған шығармалар еді. Олар қазіргі қазақ әдебиетінде діни дастандар, қиссалар деген атпен аталып жүр. XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасыр басында шығармашылық еткен кітаби қаламгерлердің әрі шығармашылық, әрі ағартушылық мақсат-мұратының басты қазығының бірі діни шығармалар тудыру болғаны анық. Осындай шығармалар жазған шайыр, қиссашыл ақындарымыздың өзіндік стильдік ерекшеліктері болғаны да байқалады. Шығармаларында кірме араб және парсы элементтерінен бөлек көне түркі жазба әдеби дәстүріне тән қолданыстар өз орындарын тауып отырды. Ондай түркілік элементтер тек қана фонетикалық не лексикалық қана болмады. Сонымен қатар, грамматикалық мағына үстейтін көмекші етістіктердің қолданысындағы ерекшеліктерді де жеке атап өтуге болады.

XIX ғасыр мен XX ғасыр басында жазылған діни шығармалар – Алтын Орда дәуірінде жазылған шығармалар дәстүрінің жалғасы. Сол дәуір ескерткіштерінде қолданылған көмекші етістіктер кейінгі XX ғасырдың I ширегіндегі діни еңбектерде қолданылды. Мақалада сол еңбектердің бірі Шәді төре Жәңгірұлының «Назым сияр шариф» [Шәді төре Жаһангерұлы., 2003, 384] шығармасындағы түркілік көмекші етістіктерге шолу жасалынды. Олар: әйлә, ирди және дүр көмекші етістіктері. Бұл сөздердің қолданысы кітаби ақындар тілінің бір ерекшелігі десек те болады.

Айла. Көмекші етістік *айла* «Назым сияр шариф» шығармасында өте көп кездеседі. Лексикалық мағынасы ет, қыл етістігімен сәйкес келеді. Р.Сыздықтың «Ясауи хикметтерінің тілі» атты кітабында түркі сөздерінің қатарында көрсетілген бұл сөздің мағынасы «ет, қыл» деп көрсетілген [Сыздықова Р., 2004., 542]. Осы етістікті Р.Сыздық «оғұздық» етістік деп біледі [Сыздықова Р., 2004., 73]. Бірақ шығармада ет етістігіне қарағанда, айла етістігі көбірек қолданылған және оның көмекшілік қызметі басым:

Салауатиниң суреси диб айта дур баз
Аны һәм билдирайын *айлаб* ағаз
Мазһабниң учеунде фарыз булуб
Фатихасиз оқулмайды барче намаз;

Бизларге 'ибрат ирур нақлият
Узи һәм хамдмин аууал *айлади* йад
Аллаһге хамд уа сана зикр айтиңиз
Бул суздин та'лим алиб һәр адам зад;
Айтиңиз Пайғамбарге бр салауат
Он мәрте Аллаһ сизни *айлагай* йад
Һәм йәне он кунәһни 'афу итиб
Йазылғай 'амалне он хасаннәт;

Дараста диб маған қилди куб илтифат
 Айлады ғамли булған куңлумни шад
 Илкарки 'азизларниң уақи'асин
 Назм айт диб уси турли бирди рухсат.

Ағаз айлады, йад айлады, шад айлады деген тіркестерден айла етістігінің көмекшілік қызметін айқын көреміз.

Қазіргі тілдік қолданыстан мүлдем шығып қалған бұл көмекші етістік А.Машановтың «әл-Фараби және Абай» кітабындағы өзінің бір өлеңінде кездеседі:

«Зират айлаб басында,
 Елден іздеп келген ем.
 Тәбәрік етіп бір уыс,
 Топырақ алдым мен сенен» [Машанов А. 1994, 40].

Осы өлеңнің төменгі тұсына 23 қыркүйек, 1968 ж делінген. Яғни осыдан жарты ғасыр бұрын ғана қолданыста болған бұл сөз қазір мүлдем айтылмайды. Әрине, бір жағынан, Машановтың бұл сөзді өлеңінде қолдануы оның түркі жазба дәстүрінде жазылған шығармалармен өте жақсы таныс болғандығының белгісі де.

Ирди. Көне түркі тілдерінде қолданылып әр, ер етістігі негізінде қалыптасқан еді, екен, емес (едім, едің, еді, ем, ең) сөздеріне ғана байланысты қолданылады. Ерді көне етістігінің қазіргі ықшамдалған түрі – еді. Ерді есім сөздерге де, етістіктерге тіркестіп қолданылады. Ерді көмекші етістігінің түбірі ер, ал құрамындағы –ді қосымшасының өткен шақтық мағынасы бар екендігін еш жоққа шығаруға болмайды. Бірақ –ды, –ді е, ер толымсыз етістігіне қосылып, өз мағынасын сәл болса да өзгерткен. Нәтижесінде еді, (ерді) шақтық мағынаны емес, ертеректе бар болған амал-әрекетті, қалыпты, нәтижені білдіретін дәредеге жеткен [Оразов М. 1997, 135-142]. Шығармада осы көмекші етістік ерди түрінде кездеседі:

Құранда «Суб-ан ман әл-масани» диб
 Та'инлаб айтқан суре ушбу ирди;

Бизларға 'ибрат ирур нақлият
 Узи һәм хамдмин аууал айлады йад;

Хадис бин хабар брди Расул йәне
 Бул фатиха кулли дердка ирур дауа;

Ахирниң пайғамбари Мухаммад диб
 Инжилниң китабинде айтиб ирди;

Худже Ахмад султанимниң махкуминде
 Хусейинниң әуләди ирди аууал нику зат;

Худже Ахмад султанимниң махкуминде
 Хусейинниң әуләди ирди аууал нику зат.

Дүр (дүр, тұр, тир, дыр, дир) – қазіргі түрік тілінде есім сөздердің жіктелуінің III жағында қолданылады. Тұр етістігінің көмекші етістік қызметінде қолданылуын орхон-енисейде кездестірсек те, одан кейінгі жазылған ескерткіштердің барлығында да қолданылады. Егер байыптап қарайтын болсақ, **тұр** етістігінің тіл тарихына қатысты материалдарда болсын қолданылуында басқа қалып етістіктерінен ажыралып тұратын ерекшеліктері бар. Ең басты ерекшелігі, сол тұр етістігі көмекші етістік қызметінде қолданылып, есім сөздерге де тіркесе алады және амал-әрекет, шақтық мағына бермей, тек нақтылау мәнін көрсетіп қояды. Тұр етістігінің бұл мағынасы кейбір түркі тілдерінде күні бүгінге дейін сақталынған [Оразов М. 1997, 97-111]. Шығармадағы **тұр, дүр** етістіктерінің қолданылуы:

Дио, пери, жанлы-жансыз барче мақлұқ
Машғул *дур* бр Аллаһның зикри брлән;

Бул фатиха китабларның анаси *дур*
Мисали тауаллуд ғыб туғқан барин;

Аууали тушқан суре ушбу *дур* диб
Анамиз Хатиджедан йазилмшди;

Йәне де Пайғамбардан бир хадис бар
Айтмақғе бр кәлиме йеңил *дурлар*
Салғанда таразуғе ағыр *дур* диб
Асхабке уз лафызы мин қилди азһар;

Буларден бул дуняде йоқ *тур* пайде
Умид бар булар ме диб ушал жайде

Жоғарыда тұр көмекші қалып етістігі тек есім сөздермен тіркесе, енді оның шығармада етістік құрамында келуін де кездестіреміз. Бірақ бір ерекшелігі осы шақтық мағына бермейді, тек III жақ екендігін нақтылай түсетіндігі байқалады:

Салауатиниң суреси диб айта *дур* баз
Аны һәм билдирайын айлаб ағаз;

Фалән ай фалән са'ат фалән кунде
Дуняғе *киладур* диб айтиб йурди;

Һәр тилмин мусаннифлар йазған учун
Таркиниң 'ауамлари *билмайдурлар*.

Дур (*дур*, *тұр*, *тир*, *дыр*, *дир*) – қазіргі түрік тілінде есім сөздердің жіктелуінің III жағында қолданылады. *Тұр* етістігінің көмекші етістік қызметінде қолданылуын орхон-енисейде кездестірмесек те, одан кейінгі жазылған ескерткіштердің барлығында да қолданылады. Егер байыптап қарайтын болсақ, **тұр** етістігінің тіл тарихына қатысты материалдарда болсын қолданылуында басқа қалып етістіктерінен ажыралып тұратын ерекшеліктері бар. Ең басты ерекшелігі, сол *тұр* етістігі көмекші етістік қызметінде қолданылып, есім сөздерге де тіркесе алады және амал-әрекет, шақтық мағына бермей, тек нақтылау мәнін көрсетіп қояды. *Тұр* етістігінің бұл мағынасы кейбір түркі тілдерінде күні бүгінге дейін сақталынған. Шығармадағы **тұр**, **дур** етістіктерінің қолданылуы:

Дио, пери, жанлы-жансыз барче мақлұқ
Машғул *дур* бр Аллаһның зикри брлән;

Бул фатиха китабларның анаси *дур*
Мисали тауаллуд ғыб туғқан барин;

Аууали тушқан суре ушбу *дур* диб
Анамиз Хатиджедан йазилмшди;

Йәне де Пайғамбардан бир хадис бар
Айтмақғе бр кәлиме йеңил *дурлар*
Салғанда таразуғе ағыр *дур* диб
Асхабке уз лафызы мин қилди азһар;
Буларден бул дуняде йоқ *тур* пайде
Умид бар булар ме диб ушал жайде.

Жоғарыда түр көмекші қалып етістігі тек есім сөздермен тіркесе, енді оның шығармада етістік құрамында келуін де кездестіреміз. Бірақ бір ерекшелігі осы шақтық мағына бермейді, тек III жақ екендігін нақтылай түсетіндігі байқалады:

Салауатиниң суреси диб айта дур баз
Аны һәм билдирайын айлаб ағаз;

Фалән ай фалән са'ат фалән кунде
Дунияға киладур диб айтиб йурди;

Һәр тилмин мусаннифлар йазған учун
Таркиниң 'ауамлари билмайдурлар.

Ті көмекші етістігі.

хуш туйур (Худаға хамді бихад куб ададдан

Фирште хуш туйур аниса иле жан

Диу, пери, жанлы-жансыз барче мақлұқ

Машғул дур бр Аллахниң зикри брлән)

Сөздің абсолют басында ұяңдардан гөрі қатаңдар жиі қолданылады, бірақ т~д, п~б сәйкестігі сирек те болса ұшырайды [Томанов М. 1988, 266]. Ғ.Айдаров кейінгі жарық көрген еңбектерінде е, ерті, ті, те, бол, ол, қол, бер, ыд, кел, көр, олур көмекші етістік қызметінде қолданылатындығын көрсеткен [Айдаров Ғ., 2000, 102]. Көне түркі ескерткіштерінде қатаң вариантымен кездесетін ті, те «Назым сияр» шығармасында да жалғасын табады Жоғарыдағы түркілік сөздер жалпы кітаби тілде жазылған ортағасырлық түркі мұраларында да, кейінгі XIX ғасыр мен XX ғасырларда жазылған қиссаларда да бір дәрежеде қолданылып отырады. Кейінгі ғасырларда бұл сөздерді алмасытаратын қазақ сөздері болса да кітаби ақындар дәстүрден ауытқымау мақсатында бұларды сол ортағасырлық мағынасында қолданып келді.

Қорыта айтқанда, кітаби тіл, оның ішінде, «Назым сияр шариф» шығармасында араб және парсы сөздері өте көп болғанымен, түркілік элементтер кездескенімен бұл шығарма тілі қазақ қауымына жат емес. Керісінше, ұлттық дәстүрден, дінінен қол үзбеген XX ғасыр басындағы қазақ елі үшін өте түсінікті тілмен жазылған шығарма деуімізге толық негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шәді төре Жаһангерұлы. Назым сияр шариф. Ташкент, 1914. –Алматы: Арыс, 2003. -384 б
2. Сыздықова Р. Ясауи «хикметтерінің» тілі. –Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. -552 б
3. Машанов А. әл-Фараби және Абай. –Алматы: Қазақстан, 1994
4. Оразов М. Көмекші сөздер. 2-кітап. Ташкент, 1997. -184 б
5. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы, 1988. -266 б
6. Айдаров Ғ. Тонықұқ ескерткішінің тілі. Алматы, 2000

СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІНІҢ САХНАЛЫҚ СИПАТЫН БІЛЕМІЗ БЕ?

Молдазимова Айжан

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің оқытушысы
Тараз қаласы, Қазақстан

Қазіргі кезде де өнер адамдары арасында, оның ішінде, театр және кино актерлары, режиссерлар, сахна, теле-радио жүргізушілері, көркемсөз оқу шеберлері, әнші-вокалистер, сонымен қатар, мешіт имамдары мен уағызшылар, лекторлар мен мұғалімдер, адвокаттар мен соттар, қоғам қайраткерлері жалпы, сөз өнеріне қатысы бар мамандар арасында заман талабына сай мән берерлік машақатқа (проблемаға) айналып отырған мәселе – сөйлеу мәдениеті.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы А. Байтұрсынов сөз мәдениетін – сөз дұрыстығы және сөз бедері деп екі топқа бөлді. Сөз дұрыстығына сөйлем ішіндегі сөздерді дұрыс байланыстыра отырып орнымен сөйлеуді жатқызса, сөз бедеріне сөздің анықтығын, тазалығын, дәлдігін айтты. Яғни, дұрыс, таза, анық, дәл сөйлеу арқылы сөз көркемдігі әуезділігімен, әдемілігімен, келісті болуымен анықталады деп көрсетеді. Тілтанушы, профессор Р. Сыздықова: «Сөйлеу мәдениеті дегеніміз – ауызша сөйлеудің жалпы тіл мәдениетіне қойылатын талаптармен қатар өзіне тән формалардың сақталуы болып табылады. Бұл нормада сөйлеу үлгісіндегі сөздерді дыбыстау, сөздің сазын келтіріп айту тәртібін айтады» [1. 45 б.] – деп атап көрсетті. Ал, сахналық сөйлеу мәдениеті деп – сахна тілі заңдылықтарын ұстана отырып ойлы, бейнелі сөздің айтылу техникаларын терең меңгеріп және шығарманың жанрлық айырмашылығы мен стильдік ерекшеліктеріне қарай сөз саптау мәнерін келтіріп айту тәртібі деуге болады. Мысалы, драматургияда автордың идеясы болады. Шығарманы қоюшы режиссер автормен қатар өзінің де идеясын іске асыруды көздейді. Осыған орай, спектакльде ойнаған актер драматургтің идеясын, режиссердің мақсатын ескере отырып, қажетінше оны өзінің шеберлігімен дамытуға, шарықтау шегіне жеткізіп орындауға тырысып бағады. Осылайша, қағаз бетіне жазылған әрбір сөздің көрермен құлағына жеткенге дейін сан қырлы астары ашылып, қырланып, сараланып барып негізгі көздеген мақсатына жетуі сахналық тілдің заңдылықтары мен техникасына байланысты. Осы үдерістің жүзеге асуы және де сөздің негізгі атқаратын қызметінің орындалу деңгейі актердің құзырында әрі міндеті деп білеміз. Сол себепті де тіл ғылымындағы сөйлеу мәдениетінен театр саласындағы яғни, сахналық сөйлеу мәдениетінің ара-жігі ашылып, жүгі ауырлап айқындалатын тұсы да осы жер.

Сөйлеу мәдениетінің тамыры тереңде, әрі оның жоғары формасы шешендік өнер екені мәлім. Сол себепті шешендік өнердің тарихына қысқаша тоқталып кетуді жөн санаймыз. Шешендік өнер сонау (б. д. д. 5,4 ғ. ғ.) көне Греция және (б. д. д. 1 ғ.) Рим елдерінен бастау алады. Оның көрнекті өкілдері – Протогор, Цицерон, Платон, Аристотель, Сократ, Георгий, Исократ, Демосфен, Лисий, Антифонт, Андокид, Исий, Гиперид, Ликург. Ал, XI ғасырда адамзат мәдениеті мен әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосқан шығыс ғұламаларының бірі Кайкаустың (Кайкавус) 1082-1083 жылдары жазылған аса бағалы «Кабуснама» еңбегінде: «...Айтылуға тиісті бір сөзді тыңдаушының көңілі қиырда да, раушанда да болатындай мағынамен айтуға болады. ...Егер сөз өнеріне жетік болсаң да, сөз құрылысын бұзбай, қазқалпында, дұрысын айтқанда, бірқалыпты ырғақпен сөйле. Қызметкер адамдармен қызметкерлерше, қарапайым адамдармен қарапайым сөзбен сөйлегін. Қай кезде болмасын шешендік өнерінің шегіне шықпа. Аузыңнан шыққан сөзің тыңдаушыға, тыңдаушының жүрегіне қонымды, жеңіл болсын» [2. 30 б.] – деп, мәдениетті сөйлеуді ғана айтып қоймай, сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы мәнерлі сөздің ретін және де сөйлесушілердің арасындағы диалогті қалайша тиісті деңгейде өрбітуге болатыны туралы астарлы ой айтылғандығын байқауға болады. Қазақ шешендік өнері тарихи аңыздардан белгілі Майқы биден басталады. Бұл жөнінде халқымыз: «Түгел сөздің – түбі бір, түп атасы – Майқы би» дейді. Басқа да көптеген тарихи, ғылыми зерттеу кітаптардың авторлары да осыны растайды. Осылайша, шешендік өнер Майқы биден Аяз би, Асан қайғы, Жиренше, Төле би, Әйтеке би, Қазбек би, Сырым, Досбол, Бөлтірік, Бала билерге ұласып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып біздерге жетті. Қазақтың шешендік өнері – ұлттық ауыз әдебиетінің бір саласы ретінде қазақ фольклорының өзіндік бітім-болмысын айқындайтын, халық дүниетанымын көрсететін ерекше жанр. Ал, әлеуметтік феномен тұрғысынан алғанда, шешендік дәстүр – белгілі бір әлеуметтік ортада, қоғамда, қалайда бір адами қағидаға байланысты туып, қалыптасып, айрықша тапқырлықпен, суырыпсалмалықпен, көркем тілмен айтылатын үлгілік ойлар, мұраттар, тұжырымдар үрдісі. Ол қарапайым бата – тілектен бастап, мағыналы, тәрбиелі, өнегелі, өсиет сөздерді қамтиды.

Өнердің бұл түрі атадан балаға жетіп, дала тарихы басынан кешірген түрлі оқиғалардың нәтижесінде туған терең ойдың қорытындысы. Қазақ, ерте бастан-ақ сөз қадірін білген халық. Яғни, сөз өнеріне ерекше мән берген. Билеріміз ел ішіндегі, ру-тайпалар арасындағы

дау-дамайды, жанжалдарды бір ауыз сөзбен бітістіріп отырған. Уақыт елегінен өтіп, халықтың санасына сіңіп, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып жеткен данышпан сөз зергерлері, халықтың мұң - мұқтажын ойлай білген. Қысылғанда жол табар ақылшысы болған Асан қайғы, Қазтуған, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар сияқты көптеген ақын-жыраулар ақпа-төкпе, суырып салма өлеңменен батырлардың ерлігін, байлардың сараңдығын, жақсы мен жаманның айырмасын таңнан таңға жырлайтын болған. Олар, әр сөзді нақышына келтіріп орындаумен қатар терең ойды жеткізу, астарлап айту жағын жақсы меңгерсе керек. Сондай-ақ, халық әндерінің, халық композиторлары әндерінің сөздері қандай? Мысалы, кешегі өткен Қ. Қуанышбаев, Е. Өмірзақов, Қ. Байсейітов, Қ. Жандарбеков, С. Қожамқұловтар жазып қалдырған еңбектерінде, шешендік өнердің өздері ойнаған рольдеріне тигізген әсері жайында жақсы пікір қалдырғанын білеміз. Сондықтан да, сахна тілі ұстаздары сабақ кезінде шешендік сөздерді жоғарыда айтып кеткендей ой жеткізу, анық сөйлеу, астарлап сөйлеуге машықтану мақсатында немесе керісінше, демді, дауысты тәрбиелеу үшін материал (мәтін) ретінде де пайдаланамыз.

Сахналық тілдің мәселесі уақыт өте келе күрделене түсуде. Ол қазіргі қоғамға сай дамуды қажет етеді. Тіл техникасын меңгеру өз алдына, оны актерлік шеберлікпен ұштастыра білу көп еңбек пен ізденісті талап етеді. Себебі, театр маманы М. Байсеркенов: «... сахнадағы тіл мәдениеті әлі күнге өрге баспай келе жатыр. Жалаң декламация, жалған пафос, құрғақ баяндау көз аштырмайтын болды. Сахнадан сөйлеген сылдыр сөзден көрермен мезі болып бітті. Асығып - аптығып, сөзінің аяғын жұтып жұлмалап, жұлқып сөйлеген жаралы сөздерді естігенде, жаның жабырқайды. Жалаулаған жасық сөздің жаныңа батқаны сондай – жадап-жүдеп, күйзелмеске шараң жоқ», – дейді [3. 253 б.]. Осы айтылғандай, дауыс шығарып сөйлеуді декламация немесе пафос деп түсінетін, шапшаң сөйлеуді асығып - аптығумен шатастыратын, жүрек жылытар нәзік сөзді жасық сөз деп ұғынатындарды сахнаның сәнін бұзушылар деп айтқан болар едік. Өйткені, сахнада астарсыз айтылған сөздің еш бір мән-мағынасы болмайды. Керісінше, көрерменнің ызасын келтіруі мүмкін. Актердің сахна алаңында сүйенері сөз бе, әлде жансыз жабдықтар ма? Кесіп айту қиын. Өйткені, бұлар бірін-бірі толықтырып, қойылымның ажарын ашады. Өкінішке орай кей жағдайда олай болмайды. Сөйлеу мәдениетінің аясы кең, қызметі сан алуан. Сондықтан да болашақ актерге оны оқып, меңгеру үшін қойылатын талаптар да күшейе түсті.

Мәдениет алаңы – сахна болса, сөйлеу мәдениетінің ошағы – сахна тілі. Себебі, сахнада тоқсан ауыз сөзді тобықтай қып түйіндеп айту, кімге болсын оңайға түсе қоймасы анық. Ал, оған үйрететін – сахна тілі. М.Балақаев «Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту» атты кітабының «Сөйлеу мәдениеті және шешендік» деген тарауында «Шешендік – ой-пікірді тыңдаушыларға айқын, анық, әсерлі етіп айту (жазу) шеберлігі. Сөйлесудің, сөйлеудің әдеттегі қарапайым қызметі пікір алысу, өзгелерге сөйлеушінің ой- пікірін білдіру болса, шешендік трибунасына шыққандар нәрлі, тартымды сөздер арқылы тыңдаушылардың сана-сезіміне әсер етуді көздейді» [4. 82 б.] – деген болатын. Бұл тұрғыда белгілі актер, өнертану кандидаты Тұңғышбай әл-Тарази шешендік өнердің рөл жасаудағы ерекшелігі мен маңыздылығы туралы айта келе, «Әлбетте, шешендік өнер қолданылған эпизодтар мен жекеленген сахналардың композициялық шешімдерін іздеуде, режиссерлардың алдымен театр өнерінің заңдылықтарына тәуелділігін, кәсіби түрдегі ұстанымдарын түсінуге болады. Дау-дамай шешетін сот отырыстарындағы шешендік пен театрдағы шешендік өнерді бір кеңістікте қарайластыру доғалдық екені рас. Соттағы шешендік – күнделікті өмірде болып жатқан дау тартысы, әділет іздеген айыптаушы мен қорғаушының айтысы да, ал театрдағысы – өнер» [5. 50 б.] – деп, біз айтып отырған мәселелерді өнер деп, бір сөзбен түйіндегенін түсіну қиын емес.

Жалпы айтқанда шешендік өнер, сөйлеу мәдениеті, тіл мәдениеті, сахна тілі, сөйлеу техникасы бір ұғымды білдіргенімен парықтары әр басқа. Дей тұрғанмен, осынау ағайындас-бауырлас салалардың бастарын біріктіретін, бір арнаға тоғыстыратын – сахналық сөйлеу мәдениеті. Театрдың негізгі мүшесі – актер. Ал, актердің сахнадағы басты қаруы – сөз, сөз

әрекеті. Сахналық туындының идеялық мазмұн-мағынасы сөйлеген сөз арқылы жетеді деп, тіл танушы ғалымдар да бекер айтпаған. Сол себепті, театр өнерінің қажетті сұраныстарға сай дамып отыруына сөз өнерінің ықпалы айрықша болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Р. Сыздық. Сөз сазы. – Алматы, «Санат», 1995ж., 117 бет.
2. Қабуснама. Өзбек тілінен аударған Т.Айнабеков. – Алматы, 2005ж., 160 бет.
3. Байсеркенов М. Сахна және актер. – Алматы, «Ана тілі», 1993ж., 336 бет.
4. М. Балақаев. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы, «Мектеп», 1989ж., 96 бет.
5. Тұңғышбай әл-Тарази. Сөз. /Ғылыми теориялық зерттеу/. – А., «Нұрлы әлем», 2008ж., 2 томдық, 1 том, 272 бет.
6. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, «Ана тілі», 1992 ж., 448 бет. 7. С. Құрманғалиева, М. Жармұхамедов. Қазақтың шешендік өнері /бағдарлама/, – Алматы, «Мұраттас» ғылыми – зерттеу және баспа орталығы, 1994ж., 38 бет

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ В ИЗУЧЕНИИ КОРЕЙСКОГО МЕСТОИМЕНИЯ «당신»

Пак Т.Н.

ст.преподаватель кафедры Дальнего Востока, КазНУ им аль-Фараби

Джанг Вонки

делегированный профессор кафедры Дальнего Востока,
КазНУ им аль-Фараби

Введение

Данная статья посвящена методическим приемам использования местоимения 2 лица «당신» для снижения уровня допущения ошибок со стороны обучающихся корейскому языку. Если в русском языке местоимение 2 лица «Ты», в вежливой форме используется «Вы», то в корейском языке такая форма местоимения отсутствует. Проблема, возникающая при обучении корейскому языку в этой ситуации, заключается в том, что изучающие корейский язык, опираются на знание родного языка и не знают, как назвать человека, которого они встречают впервые.

Например: местоимение 2 лица ‘너’ (ты) используется в устной речи принижая статус слушающего в ситуации обращения к собеседнику. Форма ‘자네’ (ты) используется в разговорной речи при обращении говорящего к младшему по возрасту. Форма местоимения 2 лица ‘당신’ в основном используются в разговоре при обращении супругами друг другу. Таким образом, из-за отсутствия местоимения 2 лица используемое при обращении к собеседнику у изучающих корейский язык приводит к замешательству.

Несмотря на видимую простоту применения местоимения ‘당신’ имеет несколько особенностей в использовании: 1) возраст говорящего и собеседника; 2) род; 3) должность; 4) межличностные отношения. Из-за своей многовариативности иностранцам сложно использовать это местоимение в речи.

Таким образом, актуальность статьи заключается в исследовании проблем использования личных местоимений корейского языка в устной и письменной речи. Предметом исследования является личные местоимения корейского языка, объектом исследования- использование личного местоимения 2 лица вежливой формы ‘당신’.

Методологическая основа

В данном исследовании были рассмотрены материалы энциклопедии стандартного корейского языка «표준국어대사전» (Энциклопедия стандартного корейского языка), работы Ким Хе Рен «2인칭 대명사 '당신'의 의미 분석» (Разновидности значений местоимения 2 лица), Нам Ги Сим «표준국어문법론» (Теория грамматики стандартного корейского языка) и

др.. Основным методом данного исследования является метод сравнительного анализа, благодаря которому были разработаны примеры для более легкого понимания использования местоимения ‘당신’ иностранцами изучающих корейский язык.

Дискуссия и результат

В истории исследования корейской лексикологии не так много исследований по применению местоимения ‘당신’. Между тем, большая часть исследований местоимений проводилась вместе с местоимениями 2 лица ‘너, 자네, 당신’ в более узком ракурсе.

Исследователь Нам Ги Сим ·Ко Ён Гын(1996:82)отметил, что в основном используется в неофициальном стиле среди таких слов как ‘당신, 택(宅), 노형(老兄) ’ты,дом(宅),нохён (старый мальчик). В частности, ‘당신’ часто используют при превознесении оппонента в таких предложениях, как стихи. Кроме того, он обычно используется парами в повседневных разговорных ситуациях. [1]

Чонсу Со(1996: 497-500) говорил, что местоимение 2 лица делится на «уничижительное», а ‘당신’ была формой возвышения «уважительной». Кроме того“‘당신’ применяется в разговоре 'между парой,немного старших. Также используется для людей того же возраста, которые не очень близки, учитель, родители. Говорят, что его редко используют очень высокопоставленные люди, например, начальники. [2]

Тем временем,Чонсу Со(1996: 517-518) отметил, что ‘당신’ 'также используется как возвратное местоимение для лица, которому оно сказано. Несмотря на то, что местоимение 2 лица используется как одно из личных местоимений, но в основном в 3 лице и считается возвратным местоимением.

(1) А. 할아버지께서 당신의 방으로 들어가셨다. –Дедушка вошел в свою комнату.

В. 부모님께서는 늘 당신 걱정보다 자식 걱정이 앞서셨다. - Родители всегда беспокоятся о своих детях, а не о себе.

Глядя на пример выше‘당신’ при использовании в качестве возвратного местоимения антецедент используется для обозначения объекта большой почтительности, то есть дедушка. Оно используется, когда респектабельный объект, такой как родители, становится предшествующим словом.

Таким образом, как возвратное местоимение ‘당신’ и 2 лицо личного местоимения ‘당신’отличается в применении. 2 лицо личного местоимения ‘당신’ является обычным высоким уровнем, поэтому его нельзя использовать в обращении с собеседником очень высокого уровня.

При использовании местоимения 2 лица ‘당신’ в качестве возвратного местоимения, а не личного местоимения, к предшествующему подлежащему обычно добавляется суффикс вежливости ‘께서’. Исходя из вышеизложенного видно, что при использовании местоимения ‘당신’ в качестве возвратного местоимения оно означает указание на объект уважения и отличается от использования в качестве личного местоимения.

(2) А. 선생님께서는 당신이 먼저 말씀하셨습니다.- Учитель сказал, что ты первый

В. 선생님은 당신께서 먼저 말씀하셨습니다. – Учитель сказал, что ты первый

(3) А. 당신이 먼저 보세요.- ты сначала посмотри

В. (?)당신께서 먼저 보세요. - ты сначала посмотри

Если местоимение ‘당신’в примере '(2) В', использовать в качестве возвратного местоимения также как и в '(2)А то к предшествующему подлежащему добавляется суффикс вежливости ‘께서’. На примере (3)А. ‘당신’ использовано в качестве личного местоимения, но на примере (3)В видно, что при добавлении суффикса вежливости становится довольно неудобным.

Как видно из предыдущих исследований, местоимение 2 лица ‘당신’ используется в качестве личного местоимения и в форме 3 лица, как личное возвратное местоимение. В этой статье оно используется в различных ситуациях. При изучении фактических примеров «Стандартного словаря корейского языка» выявлено, что при обучении корейскому языку иностранных учащихся необходимо рассматривать данное местоимение в разных ситуациях, чтобы они не испытывали трудностей или не причиняли дискомфорт другому человеку, неправильно используя их в реальных разговорных ситуациях.

Рассмотрим местоимение ‘당신’, классифицируя и представляя его более конкретно, после подробного объяснения примеров, представленных в «Стандартном словаре корейского языка», для того чтобы предоставить их учащимся для более эффективного восприятия и понимания. В целях надлежащего обучения примеры «Стандартного словаря корейского языка» выглядят следующим образом.[3]

당신2(當身)- ты2(тело)

「참고 어휘」 너, 자네 - 「Справочная лексика」 Вы, Ты

「대명사」 - местоимение

「1」 듣는 이를 가리키는 이인칭 대명사. 하오할 자리에 쓴다.- местоимение 2 лица, относящееся к слушателю. Используется в авторитарном стиле.

¶ 이 일을 한 사람이 당신이오? – ты тот, кто сделал это?

「2」 부부 사이에서, 상대방을 높여 이르는 이인칭 대명사.- используется между парой, местоимение второго лица, относящееся к собеседнику, возвышая его.

¶ 당신의 아내 보냄.- отправить свою жену.

¶ 당신, 요즘 직장에서 피곤하시죠?- Вы устали на работе в эти дни?

¶ 당신에게 좋은 남편이 되도록 노력하겠소.- Я постараюсь быть тебе

хорошим мужем.

「3」 문어체에서, 상대방을 높여 이르는 이인칭 대명사. – письменной речи, местоимение второго лица, относящееся к собеседнику, возвышая его

¶ 당신이 꼭 알아야 할 사실들.- Факты, которые вам нужно знать.

¶ 당신의 희생을 잊지 않겠습니다.- Я не забуду твою жертву

「4」 맞서 싸울 때 상대방을 낮잡아 이르는 이인칭 대명사. - Местоимение второго лица, используемое для унижения собеседника во время ссоры.

¶ 뭐? 당신? 누구한테 당신이야. - Что? ты? кому ты.

¶ 당신이 뭔데 참견이야.- Что ты, выскочка.

「5」 ‘자기’를 아주 높여 이르는 말.- в значении 'себя'очень вежливое слово.

¶ 할아버지께서는 생전에 당신의 장서를 소중히 다루셨다. - Дедушка при жизни заботился о вашей библиотеке.

¶ 아버지는 당신과는 아무 상관 없는 사람이라도 강자가 약자를 능멸하는 것을 보면 참지 못하신다. - Мой отец не выносит, когда сильный презирает слабого, даже если он не имеет к тебе никакого отношения.

1」 используется, когда говорящий указывает на слушателя в реальной ситуации разговора, и используется как финальное окончание авторитарного стиля ‘하오체’. 'ты тот, кто сделал это? Другими словами ‘당신’ 'ты' используется при высказывании. В этом случае применяют окончание авторитарного стиля ‘하오체’, но в наше время даже корейцы редко используют его в реальных ситуациях разговорной речи, если только это не особая ситуация. А также изучающие корейский язык редко могут использовать их в реальных разговорных ситуациях на корейском языке. В основном авторитарный стиль ‘하오체’ можно встретить в корейских исторических дорамах. Есть много корейских исторических дорам, которые следует демонстрировать обучающим для ситуативного восприятия. Учитывая, что в случае с фильмом он происходит из сценария, используемого в качестве диалога актера, для

изучающих корейский язык было бы более эффективно учить, разделяя их на слова, используемые в письменных ситуациях, а не в устных.

2) в «Стандартном корейском словаре» раскрывается как местоимение 2 лица, употребляемое между парами, состоявшими в браке. Тем самым ограничивает использование данного местоимения, между парами, не состоявшими в браке.

3) представленный пример в «Стандартном словаре корейского языка», используется в письменной речи. Местоимение второго лица, относящееся к собеседнику как видно из примера, используется в письменной речи и является почетным термином, который возвышает другого человека и является местоимением второго лица. Если посмотреть на письменный язык более конкретно, то письменная речь не только литературные произведения, но и газеты, журналы и можно сказать, реклама. А также сценарий фильма или спектакля, тексты песен также написаны письменным языком и озвучены либо актерами, либо певцами.

4) Местоимение второго лица, используемое для унижения собеседника в ссоре представлено в примере. В отличие от 「1~3, примеров его можно часто встретить в реальной речевой ситуации корейцев. Когда происходит ссора, говорящий обращается к слушающему и говорит '당신'. Тот кто скажет '당신' 'ты' может первым вызвать ссору. Может использоваться в разговорных ситуациях. Некоторые исследователи придерживаются мнения что, поскольку данное местоимение может вызвать большую ссору в ошибочном использовании, то нежелательно учить этому новичков, изучающих корейский язык.

5) если примеры от 「1~5」 были объяснением 2 лица личного местоимения, то 「5」 является 3 лицом личного возвратного местоимения. 「5」 В примере '할아버지께서는 생전에 당신의 장서를 소중히 다루셨다'-Дедушка при жизни заботился о вашей библиотеке. Местоимение '당신' 'ты' перед 'дедушка' семантически эквивалентен. 「5」 форму 3 лица корейцы используют в реальных речевых ситуациях, когда к человеку относятся с крайним уважением.

Вежливый стиль входит в программу обучения корейскому языку для начинающих. 3 лицо личного возвратного местоимения '당신' 'ты' в настоящее время не изучается. Поэтому обучение по этой части должно проводиться в рамках программы обучения корейскому языку. Учитывая сложные отношения внутри предложения обучение следует проводить тогда, когда изучающие корейский язык могут понять взаимосвязь между компонентами в предложении.

Заключение.

Количество учащихся, изучающих корейский язык, увеличилось из-за влияния K-POP, корейских фильмов. Причину можно найти в том факте, что по мере увеличения числа изучающих корейский язык пути изучения корейского языка в первый раз также разнообразны. Например, Центр обучения корейскому языку, в дополнение к традиционному пути изучения корейского языка по специальностям в университетах. Растет число учащихся, изучающих корейский язык самостоятельно через социальные сети и т. д. Эта тенденция играет положительную роль в расширении базы обучения корейскому языку, с одной стороны, изучение неграмматических выражений сначала становится препятствием для приобретения продвинутых навыков корейского языка. Особенно, драма, кино, для учащихся, познакомившихся с корейским языком через развлекательные программы и т. д., где предусмотрены субтитры. Через монологи часто могут слышать или видеть это местоимение, и в реальных ситуациях разговора. Для беспрепятственного общения важно посмотреть на точное использование и выяснить, как оно используется в устной и письменной речи, и представить его изучающим корейский язык.

Таким образом, в этой статье мы рассмотрели корейские местоимения посредством анализа использования в «Стандартном корейском словаре» '당신', и способы преподавания

корейского языка для иностранных учащихся. Результат обсуждения в этой статье может быть полезным ориентиром при попытке использовать местоимение.

Литература

1. 김혜령(2018), 「2인칭 대명사 '당신'의 의미 분석」, 『Journal of Korean Culture (JKC)』 41권, 한국어문학회 학술포럼, 7-37쪽.
2. 남기심·고영근(1993), 『표준국어문법론』, 탑출판사.
3. 서정수(1996), 『국어문법』, 한양대학교출판원.
4. 손세모돌(2005), 「한국어 교육에서의 호칭, 지칭에 대하여」, 『한말연구』 no.16, 한말연구학회, 99-158쪽.
5. 양영희(2006), 「인칭대명사의 기능 변화 유형과 원인- 중세의 3인칭에서 현대의 2인칭화로 -」, 『우리말글』 vol.38, 우리말글학회, 59-83쪽.
6. 원은하, 김세정, 진실로(2018), 「공손성을 고려한 인칭대명사의 영한 번역- ?당신?을 중심으로」, 『통번역교육연구』 vol.16, no.1, 한국통번역교육학회, 173-205쪽.
7. 유송영(2004), 「2인칭 대명사 '당신, 자네, 너'의 사용」, 『한국어학』 제23권, 한국어학회, 121-147쪽.
8. 이앤슈아이(2014), 「코퍼스를 활용한 한국어 대명사 '당신'의 용례 분석 -한국어교육을 중심으로-」, 『텍스트언어학』 vol.37, 한국텍스트언어학회, 123-146쪽.
9. 한현희(2016), 「러시아어와 한국어 호칭어의 사회언어학적 비교 연구」, 『노어노문학』 제28권 제2호, 한국노어노문학회, 103-139쪽.

Ә. НҰРШАЙЫҚОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ КӨРІНІСТЕРІ

Сарманова А.Қ.

№5 «Мақтаарал мектеп – гимназиясы»

КММ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Қазақ әдебиетінде өзіндік орны мен қайталанбас қолтаңбасымен із қалдырған Ә.Нұршайықов – шоқтығы биік тұлға. Ұлы Отан соғысы және еңбек ардагері, Қазақстанның халық жазушысы, Абай атындағы мемлекеттік және А.А.Фадеев атындағы Мемлекетаралық сыйлықтардың иегері Әзілхан Нұршайықовтың өмірі мен кезеңі, шығармашылық жолы өнегелі кырларымен, игілікті - ізгілікті істерімен, ең негізгісі азаматтық - адамгершілік жаршысы, жыршысы бола білгенін айрықша атап, мадақ тұтуға әбден болады.

Ә. Нұршайықовтың өмірі мен шығармашылық жолы қалың көпке үлгі- өнеге боларлық. Тарих ғылымының докторы, профессор Т.Көлбаев жазғанындай: «Соғыс біткеннен кейін ол бірден үзіліп қалған оқуын жалғастырды. Университеттің филология факультетін бітірген соң, журналистік іске құлшына кірісті. Ұзақ жылдар атқарған журналистік қызметінен кейін Ә. Нұршайықов біртіндеп жазушылық жұмысқа көшеді. Алғашында бірнеше лирикалық поэстер жариялап, одан кейін роман жазуға кіріседі. Оның ең алғашқы «Махаббат, қызық мол жылдар» романы (1970 ж.) қазақ жастарын дүр сілкіндірген шығарма болды. Одан кейін қазақтың қаһарман да аңыз ұлы Бауыржан Момышұлымен сырласатын «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогы (1976ж.) қазақ әлеміне әйгілі, орыс, украин, өзбек, қырғыз жұртына танымал туындыға айналып, қазақ, орыс, украин т.б. тілдерде бірнеше рет қайтадан басылып шықты. Ол қазақ әдебиетінде таралымы ең мол кітаптардың бірі болды. Сондай - ақ, сөз зергерінің қаламынан шыққан «Әсем», «Ботагөз», «Алтын соқпақ», «Тоғыз толғау», «Ұлыма хат», «Екі естелік», «Монолог», «Майдан жазбалары», «Невель түбінде», «Автопортрет», «Мен журналистпін» атты туындыларын былай қойғанда, тек екі шығармасы - «Махаббат, қызық мол жылдар», «Ақиқат пен аңызымен» ғана әдебиетіміздің алыптары легіне енген» [51].

Ә. Нұршайықовтың шығармашылық мұрасы, ондағы жеке тұлғаның рухани-адамгершілік мұраттары (сипаттары) ізденіс іздерінен, дерек көздерінен, мол өмір тәжірибесінен, көркемдік шындықты арқау еткен «Махаббат жырлары», «Әсем», «Ботагөз», «Тоғыз толғау»,

«Автопортрет», «Екі естелік», «Махаббат, қызық мол жылдар», «Ақиқат пен аңыз», «Өмір өрнектері», «Қаламгер және оның достары» сынды танымал туындылар табиғатынан жастық-достық сырлары ерлік пен елдік салттары, ақыл-парасат мерейі, білім-ғылым нұры, адамгершілік әлемі, тәлім-тәрбие тағылымдары т.т. оңды, сенімді суреттеледі.

Жазушы еңбегінен кеше-бүгін байланысын, адалдық пен тазалықты ту еткен – қаһарманның рухани әлемінен, достық пен махаббат мерейінен, елдік пен ерлік үлгілерінен – Б.Момышұлы, М.Ғабдуллин, Х.Ақжолов, М. Мәметова, М. Қайырбеков, т.б. көркем бейнелері нанымды көрінеді. Бұл ретте Ә. Нұршайықов шығармаларын шолып қарасақ, онда қайсарлығы мен үлкен адамгершілігімен, жан сарайының көріктілігімен оқырман жүрегінен жылы орын алатын кейіпкер баршылық. Жазушының сүйекті де кесек сомдалған қаһармандары – Бауыржан мен Мәліктей Алатаудай алып тұлғалары мен асқақтықты танытса, Ербол мен Ментай образды инабаттылығымен, әдептілігімен оқырманын сүйсінтеді. Хамза мен Әділжанды алсақ, бірі-мүгедек, екіншісі-зағип болса да өмірге құштар, қиындыққа төзімді, еңбек сүйгіш жандар, ал Асылгүл мен Биғайша қайырымды да қамқор іс-әрекеттерімен жағымды. Мәншүк Мәметова, Ыбырай мен Сүлейменов, Төлеген Тоқтаров т.б. бір топ майдандас достарының образдары отаншылдығымен, ел сүйгіштігімен ерекшеленеді.

Кім туралы, не жайында қалам тербесе де, деректі материалдарға, өмірдің ақиқат жайларына сүйене отырып, оны көркем сөз өрнегіне түсіру - Ә. Нұршайықов шығармашылығының бір қыры. Кейіпкерлері көбіне тарихи тұлғалар болғандықтан, оның болмысы мен характерін қаз қалпында бейнелеуге ұмтылуы, деректі материалдарға жүгінуі шығармаларының тарихи маңыздылығын да арттырған.

Құндылығын тарихшылардың өзі мойындаған. «Ақиқат пен аңыз» деректі роман-сұхбатында отаншылдығымен, ерлігімен ел аузында аты аңызға айналған халық батыры гвардия полковнигі Бауыржан Момышұлының образын соны әдіспен сомдап, біртуар қаһарманның рухани әлемін жария етіп берді. Ал «Тоғыз толғау» повесть-монологінің кейіпкерлері ғұлама жазушылар М. Әуезов, С. Мұқанов, Б. Майлин, М. Ғабдуллин сияқты халқымыздың сыйлы азаматтары болуы жазушы шығармаларының тарихилығын байқатады» Бүгінгі мақаламызда жазушының бір ғана қыры – ұл мен қыз тәрбиесіне арналған сөздеріне тоқталмақпыз. «Әзілхан прозасы мәңгі өлмес, ұрпақтан - ұрпаққа жалғасар алтын көпір, асыл қазына, інжу - маржаны, махаббат, сүйіспеншілік, адам жүрегінің мың сан дірілін шеберлікпен бейнелеген жұп-жұмыр жауһар дүние». Әзілхан Нұршайықовша айтатын болсақ, қазақ халқы бағзыдан бері қыз бен ұл тәрбиесіне ерекше мән берген. «Ұл тәрбиелей отырып, жер иесін тәрбиелейміз. Қыз тәрбиелей отырып, ұлтты тәрбиелейміз» деп бекер айтпаса керек.

Бесігінде жақсы тәрбие алған, үлгі-өнеге көрген қыз бала қайда болса да, келін болғанда да көргенділігін көрсетеді. Ал жақсы тәрбие ұлдар жау келгенде де жайдақ атқа міне шабатын өжет, батыл, адал, жеріне, туған халқына ыстық ықыласты, үлкенге де, кішіге де қамқор бола білген.

Әдептілік, инабаттылық, сыйласу жағынан халқымыз алдына жан салмаған. Бір өкініштісі: ұлттық ізгі дәстүрімізді ескіліктің қалдығы деп мұрын шүйіріп қарайтын жастарымыз бар. Абыз аға Әзілхан Нұршайықов 1972 жылдың 30 қазанындағы Алматы ауылшаруашылық институтының студенттерімен болған кездесу кешінде бұл туралы ой бөлісіп, ұлдарына өсиет айтқан, ал 1973 жылдың 6 сәуірінде Қазақ мемлекеттік қыздар институты студенттерімен кездесуде қыздарға кеңес берген.

Халқына «Ақиқат пен аңыз», «Махаббат, қызық мол жылдар» сынды туындылар сыйлаған қазақтың дарқан даласының дарабозы, жастардың моральдық биік қасиеттерін сипаттауға бар күш-жігерін жұмсаған ұлт жанашыры - Әзілхан Нұршайықов .

Бүгінгі мақаламызда ұлттық тәлім-тәрбие беруде маңызды орны бар жасампаз тұлға Әзағанның бүгінгі жастарға қалдырған өсиеттері арқылы жас ұрпақ санасына ой салуды жөн санадық.

Ұл бала – қазақта шаңырақ иесі, ер азамат, ата-ананың түтінін түтетуші

Қыз бала той-томалақ, көп адам жиналған жерде көзге түседі, сыналады. Ондайда өзінің ұстамдылығымен, жарқын жүзді сыпайылығымен, жинақы, жиі жүріс-тұрысымен, сергек-сезімталдық ептілігімен, сөзге ұсталығымен көзге түсіп, жұртты тамсандырады. Қаламгер бұл туралы да ой қозғайды:

Жігіт жаныңда – жолдасың, жауға жұмсасаң жолбарысың. Жігіт – ортада жүрсе орманың, шетке шықса қорғаның. Қорғаның, қормалың сенің! Өмірдің қызық, ләззаты – адал достықта, айнымас қамқорлық, асыл махаббатта екенін әрқашанда естеріңе сақтаңдар.

Міне, менің сендерден сұрайтыным осы ғана.

Жазушы студенттермен кездесулерінің бірінде: «Жастарға үлкендердің бәрі ақыл айтуға құмар ғой. Үйде ата-аналары, мектепте мұғалімдері, институтта ұстаздары айтады. Осының бәрі балам, шәкіртім, ұрпағым жақсы болсын деген ниеттен туады. Олар өзінің өмір тәжірибесінен қорытқан асыл ой, қымбат қазынасын сіздерге үйретуге, сіздерге дарытуға тырысады. Сіздер өмір кешіп, әр өткелдерден сабақ алып, сана жинап, өз беттеріңізбен кемелденгенше ата ақылы азық, ана тәрбиесі қанат болсын дейді.

Мен сіздерге әке де, ұстаз да емеспін. Сіздермен сирек кездесуші, сырттай сырласушы, алыстан ақыл айтушы көп жазушының бірі ғанамын. «Әйтеуір ақсақалдар айтпады деп, Жүрмесін деп аз ғана сөз шығардық» деп Абай атамыз айтқандай, мен де үлкендігімді және сіздердің сұрау-тілектеріңізді пайдаланып, өздеріңізге арнап әкелген бір-екі ауыз мәслихат сөздерімді оқып берейін» деген екен. Қарымды қаламгердің қазақ қыздары және оның тәрбиесіне арналған көзқарастары кейіпкері Меңтай образы арқылы көрініс табады.

Жазушының өнегелі сөздеріне тоқталып өтсек:

Қыздар! Егер сүйген жігіттеріңе адал жар боламын десеңдер, еңбекшіл болыңдар!

Егер ата-енеңе қымбатты келін боламын десеңдер, еңбекшіл болыңдар!

Егер ертең шәкірттеріңе үлгілі ұстаз боламын десеңдер, еңбекшіл болыңдар!

Әдемі болыңдар, әсем болыңдар! Сонымен бірге ақылды болыңдар!

Сұлу болыңдар, сымбатты болыңдар! Сонымен бірге саналы болыңдар!

Ең алдымен еңбекшіл болыңдар! Еңбекшіл адам – ең ардақты адам.

Дүниедегі ең сұлу әйел – еңбекшіл әйел. Еңбекшіл әйел – ерге сүйікті, елге сүйкімді, отбасына сыйлы.

Егер ертең шәкірттеріңе үлгілі ұстаз боламын десеңдер, еңбекшіл болыңдар!

Қыз емес, қыздың аты – қызыл алтын,

Көрінер туған айдай жүзі жарқын,

Үлкеннің алдын кесіп сөз сөйлемес,

Халқының сақтай білген ізгі салтын.

Жазушы қыздарға өсиет арнап қана қоймай, қазіргі қоғамда орын алған бірқатар жайттарға да тоқталып отырады. Олай болса, сол пікірлерге тоқталып өткенді жөн санадық.

Ұлағатты ұстаз өз сөзінде: «Қыздардың отау құрып, оңаша шыққанда үйлерінің басты мүліктерінің бірі іс машинасы мен төрде текшелі тізілген кітаптар болсын, - деген. – Осы екі мүлік бар үй ешқашан жұтамайды», - деп пікір айтқан.

Біздің ойымызша, мұның себебі мынада:

Қыздар – адамзат болашағы. Қыздар – халықтың қасиетті қанын жүрегінде сақтап, жанын жалғастырушы.

Қыздар – халықтың бойындағы ұлттық асыл қасиеттерді әрмен қарай ұластырушы. Қыздар – еліміздің ертеңінің асыл анасы, ақылгөй данасы

Қыздар – ұлтымыздың бүгінгі ұрығы, болашақ ұйтқысы. Қыздар – ана тіліміздің алтын арнасы.

Ұл ұятты, қыз қылықты болса, иманды, тәрбиелі болса – мемлекеттің байлығы. Бүгінгі сөз етіп, талдап жазған мақаламыздан кейбіреулер бойындағы кемшіліктен арылып, кейбіреулер аға өнегесін көңілге түйеді деп сенеміз.

Қорыта келгенде, жазушы еңбегі мен шығармашылық шеберханасынан, оның ішінде эпистолярлық мұрасынан адамның асыл қасиеттері – адамгершілік пен азаматтық, қарапайымдылық пен кішіпейілділік, адалдық пен шыншылдық, ақыл-парасат пен білім-ғылым нұры, достық пен махаббат мерейі, еңбек мұраты мен тәлім-тәрбие иірімдері кеңінен көрініс табады.

Ә. Нұршайықов шығармашылығында бұл мәселелердің бәрі-баршасы – Адам факторы, оның өмірі мен еңбегі төңірегінде кең өріс алып отырады.

Пайдаланылған әдебиетер:

1. Қалқабаева С. Ә. Нұршайықов прозасындағы адамгершілік ізденістер: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1995. – 163 б.
2. Нұршайықов Ә. Автопортрет. - Алматы: Жалын, 1977. - 200 б.
3. Тұрысбек Р. Игілік пен ізгілік - тәлім-тәрбиенің алтын бастауы // Бала тәрбиесі. - 2004. - №1. -5 б.
4. Нұршайықов Ә. Екі естелік. - Алматы: Жалын, 1985. - 176 б.
5. Нұршайықов Ә. Өмір өрнектері. - Алматы: Өлке, 2000. - 134 б.
6. Нұршайықов Ә. Қаламгер және оның достары. - Алматы: Өлке, 2000. - 440 б.
7. Фадеев А. О литературном труде. - М.: Знание, 1961. - 71 с.
8. Қаратаев М. Шеберлік сыры. - Алматы: Ғылым, 1985. - 19 б.

ТҮРКИЯДАҒЫ ҚАЗАҚТАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҚАУЫМДАСТЫҒЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУ

Шенгүл АЙГҮМҮШ

Еге университеті – Түркі әлемін зерттеу институты Түркия -Измир
Research Assistant - PhD студенті

Біздің зерттеуімізде саяси себептермен атамекенін тастап, Түркияға қоныстанған қазақтардың тарихы мен қоныстану үдерістері қамтылған. Түркия қазақтарының тілдік ерекшеліктеріне қатысты лингвистикалық зерттеулер зерттеліп, стандартты қазақ тілімен салыстыру нәтижесінде алынған ғылыми нәтижелер зерттеуге енгізілді. Түркияға қоныстанған қазақтар өз болмыстарын қорғау, ұлттық сананы сақтау мақсатында қорлар мен қауымдастығылар құрды. Зерттеуімізде Түркияда құрылған бұл қауымдастығылардың қызметі сөз болып, бұл қызметтердің қазақтың ұлттық санасына қосқан үлесі сөз болады.

1951 жылы 17 қазанда Пешавар қаласында «Шығыс Түркістан қазақ босқындары қауымдастығы» құрылып, Елишан батырдың басшылығымен қазақтардың Түркияға қоныс аударуы ұйымдастырылды [1, 75].

Қытайдың Шығыс Түркістан өлкесінен Түркияға бұл көшу бірнеше кезеңнен өтті. Қытай Гоминдаң үкіметінің Шығыс Түркістан генерал-губернаторы Шэн Ши Цайға қарсы көтеріліске шыққан казактардың бір бөлігі 1941 жылы Тибет арқылы Үндістанға аттанды. Бұларды Елишан Элифоғлу мен Яваш Тейжи басқарды. Бұл топ Үндістан мен Пәкістанда он жылдан астам өмір сүрді. Екінші көшіп-қону керуені Қытайдағы 1949 жылғы революциядан кейін болды. Сұлтан Шериф Зувкаоғлу, Хусейн Тейжи Толевбайоғлу, Әлібек Хаким Рахимбекоғлу, Делихан Каналтай Канмханоғлу сынды басшылардың басшылығымен Үндістандағы Кашмирге жетті. Екі иммигранттың мүшелері 1952 жылы 13 наурызда Министрлер Кеңесінің шешімімен Түркияға қоныстанған иммигрант ретінде қабылданды. Саны екі мыңға жуық қазақтар 1952 жылдың қыркүйегінен бастап Түркияға топ-топ болып келе бастады. Соңғы топ 1954 жылдың көктемінде келді [2, 545].

Бұл көші-қоннан бөлек Ауғанстандағы қазақтар көшіп келген қазақтардың толқынын тудырды. Ауғанстандағы қазақтар 1930-1933 жылдары Қазақстанда сталиндік дәуірде болып, 2,5 миллионға жуық қазақ түріктерінің қырылуына әкеп соққан ашаршылықтан кейін Өзбекстан және Түркіменстан арқылы Ауғанстанға қоныстанған топ Түркияға келген. 1982 жылы президент Кенан Эврэннің Ауғанстанға сапарынан кейін 60-қа жуық отбасы, шамамен

250-300 қазақ қоныстанушы ретінде қабылданып, Кайсериге қоныстанды. 1990 жылдарға дейін жалғасқан бұл көші-қонмен Ауғанстаннан 5 мыңға жуық қазақ Түркияға келіп қоныстанды [3, 2012].

Нәтижесінде қазақтардың көші-қоны үш толқынмен өтті: Бірінші толқын 1930 жылдың ортасынан бастап 17 жылға созылған Шығыс Түркістандағы қытайлардың қуғын-сүргінінен қашқандар. Бұл көші-қон толқынындағы адамдар Ганьсу, Тибет, Үндістан және Пәкістан сияқты елдерден өткен. Екіншіден, 1949 жылғы Мао төңкерісінен кейін жаңа режимді қабылдамағандықтан жолға шыққандар; олар 1952 жылы Үндістан мен Пәкістаннан келген бірінші топпен бір уақытта Түркияға иммигрант ретінде қабылданды. Үшінші толқынды Ауғанстанда тұратын қазақтар жүзеге асырды. Бүгінде Алтай өлкесінің Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданынан көшіп келген қазақтар «Алтай қазақтары», ал 1980 жылдары Ауғанстан мен Ираннан қоныс аударғандар «Ауған қазақтары» деп аталады [4, 55].

Қазақтардың Түркияға қоныс аударуы 1952-1958 жылдар аралығында болды. Шамамен 564 отбасы, жалпы саны 1892 адамнан тұратын қазақ қауымы Түркияға қоныстанды. Бұл иммигранттар климаты жартылай биіктіктегі Кайсери, Кония және егіншілік мәдениетіне қолайлы Сакария, Маниса және Нигде қалаларына қоныстанды [5, 152-153].

Қала	Округ	Отбасы
Кайсери	Девели	104
Кония	Кония	72
Сакария	Адапазари	2
Маниса	Салихли	160
Нигде	Улукышла	226

Қазақ түріктері қорының басшысы Дервиш Кылычтың мәлімдемесінде 2007 жылғы санақ нәтижесінде Түркияда алты мың отбасы мен екі мыңнан астам қазақ бар екені анықталды. 2008 жылғы халық санағы бойынша қазақтар ең көп тұратын Ыстамбұлдағы Зейтинбурну ауданындағы халық саны 13400-ден 10000-ға дейін азайған. Оған себеп – Түркиядан Қазақстанға жыл сайын 50 отбасы қоныс аударады [6].

Түркиядағы қазақтардың тілдік қатынасы

Түркияға қоныстанған қазақтармен жеке сұхбаттар нәтижесінде алынған жинақталған мәтіндер негізінде Түркияда тұратын қазақ түріктерінің тілі Түркия түрікшелерімен және стандартты қазақ түріктерімен салыстырылып, кейбір ортақ және әртүрлі деректер анықталды.

1. Құрастыру барысында мәтінді құру кезінде стандартты қазақ түрік тіліне сәйкес келмейтін сөйлем үзілімдері мен қате тіркестер анықталды. 2. Қазақстандағы қазақтардың тілін Түркияда тұратын қазақтардың тілдерімен салыстырған кезде Түркия қазақтарының сингармонизм (дауысты-дауыссыз дыбыс үндестігі) ережесін өте жақсы сақтағаны байқалады. 3. Көшіп келген жерлеріне (Ауған, Қытай) қарай қазақша айтылуында айырмашылықтар бар. Қытай қазақтары сингармонизм ережесін сақтай отырып, жұмсақ сөйлейді. Дегенмен, ауған қазақтары сәл қаталырақ. 4. Түркияда тұратын қазақтардың тілінде Түркия түрікшесінің әсері байқалады. 5. Түркияда тұратын егде жастағы адамдардың сөйлемде түрік сөздерін де қолданатыны анықталды. 6. Орыс тілінде қолданылатын күнделікті сөздер Түркияда тұратын қазақтардың тілінде де қолданылады. 7. Қазақ түріктері мен түрік түріктері қатар қолданылып, аралас сөз тіркестерінің жасалғаны байқалады. 8. Сөйлеуде кейбір дыбыстарды өзгертуге болатын мысалдар да бар. 9. Кейбір сөздер стандартты қазақ түрікшеден айырмашылығы түрік акцентіне сәйкес айтылады. [7, 220-221].

Түркиядағы ауған қазақтары бойынша жүргізілген зерттеудің нәтижесі мынадай: 1932 жылы Ауғанстан жеріне қоныстанған қазақ түріктері бұл өңірде қырғыз, түрікмен, өзбек,

ауғандармен бірге өмір сүрген. 1932 жылы Ауғанстанға қоныстанған қазақтар бұл өлкеде қырғыз, түрікмен, өзбек, ауғандармен бірге өмір сүрген. Сол себепті олардың тіліне парсы сөздерінен басқа, аз да болса басқа түркі тілдерінен енген сөздер де еніп отыр. Осы сөздермен қатар Ауғанстан қазақ тіліне басқа тілдердің дыбыстық ерекшеліктері де әсер етті. Зерттелетін тіл жалпы қазақ тілінің жазба тілімен бірдей. Дегенмен, дөңгеленген дауысты дыбыстары бар сөздердің түбірі мен түбірлеріне келетін жұрнақтардың дауысты дыбыстарындағы дөңгелектенуі бұл тілді қазақ тілінен, яғни жазба тілден ажыратады [8, 173-174].

Түркиядағы қазақ қауымдастығы

Түркиядағы қазақ қорлары мыналар: Түрік қазақтары қоры, Шығыс Түркістан қоры, Йесеви діни қоры, Ауғанстаннан көшіп келген қазақтардың Қорқыт ата қоры, Қазақ Білім Алу және Зерттеу Қауымдастығы, Алтай ауылы қыздар қауымдастығы.

Алтай жерінен Анадолы жеріне қоныс аударған қазақтар 1960 жылы бас кеңсесі Ыстамбұлда орналасқан «Шығыс Түркістан көшіп келушілер қауымдастығы» деген атаумен бірлестік құрды. Бұл қауымдастық Шығыс Түркістан ісін қолға алып, осы істі және оның келеңсіз жайттарын түсіндіру үшін жергілікті және шет тілдерде басылымдар дайындады. Кейін Түркияда «Шығыс Түркістан иммигранттар қауымдастығының жаналықтар бюллетені» атты бюллетень шығарыла бастады. Бұл бюллетень Түркиядағы түркістандық қазақтардың әлеуметтік және мәдени іс-әрекеттерін түрік бауырларына және әлемге жариялау мақсатында дайындалып, шығарылды; дегенмен, нысандардың жеткіліксіздігінен үш нөмір ғана шығарылды. Екіншіден, Ыстамбұлдағы Зейтинбурнудағы қазақтарға жан-жақты көмек көрсету; Қазақ түріктері қоры қазақтың әдет-ғұрыптарын насихаттау және қорғау мақсатында құрылды [9, 167- 228].

Қауымдастықты 2014 жылдың 3 шілдесінде Ыстамбұл қаласының Зейтинбурну ауданында тұратын 12 адам құрды. Абдулкелам Тюркер, Абдулсалам Малкоч, Ахмет Четинкая, Байрам Гөксу, Бурак Кахраман, Ертолкын Гейнетуллах, Хасан Инан, Хүмейра Айча Дөн-мез, Кадрие пгюнеш, Өмер Кесіжі, Сүлейман Өзтопрак, Шабан Серкан Динчтүрк. Түркияда және әлемнің түрлі елдерінде және Түркияда тұратын қазақтардың бір-бірлерімен танысып, бір-біріне қол ұшын беру, ұлттық мәдениетімізді дамыту, ынтымақтастық пен ұлттық бір-лікті нығайту, азаматтық қоғам қызметін жандандыру, осы мәселе бойынша жұмыс істейтін адамдармен ұйымдардың бірлескен жұмысын ұйымдастыру. Сондай-ақ, Түркия мен Қазақстан арасындағы мәдени қарым-қатынастарды дамытуға және нығайтуға үлес қосу, Түркиядағы қазақтарды бір орталыққа жинау олардың әлеуметтік жағдайын арттыру, Түркияның бизнес және түрлі салаларындағы мекемелермен қарым-қатынас орнатуға үлес қосу мақсатында құрылды [10].

«Қазақ елі» журналы Қазақ түріктері мен Білім және зерттеу қоры бірлесіп 2016 жылы шыға бастады. Қауымдастық 2021 жылы 21-ші басылымын шығарды. Қауымдастық 2021 жылы 21-ші басылымын шығарды. Журнал қазақ және түрік тілдерінде екі тілде шығады. Журнал жас ұрпаққа қолдау көрсетіп, қазақ тарихын, ұлттық санасын сақтауды мақсат етеді. Білім және зерттеу қорының жетекшілігімен 2020 жылы Ыстамбұлда Абай атындағы мәдениет үйі ашылды. Бірлестік академиялық және қоғамдық шараларды ұйымдастырады. Қазақтар туралы симпозиумдар мен конференциялар өткізуге белсене қатысады. Түркияда тұратын қазақтар үшін қазақ тілін үйрену курстары белсенді түрде ашылып жатыр. «Қазақ түріктері» мен «Білім және зерттеу қоры» баспасынан шыққан кітаптарды төмендегідей санауға болады:

• **Kazakistan'da Siyasi Modernleşmenin Kökenleri 1822-1920**/Қазақстандағы саяси модернизацияның бастаулары 1822-1920 жж. Ыбырайым Қалқан. «Арайс» хабар тарату агенттігі, 2013.

• **Hazin Göç** / Каралы Көш. Авторы: Жади Шакенұлы, Аудармашы: Нұргүл Берікболова. Қалендер баспасы, 2016.

- **Altaylarda Kanlı Günler**/ Алтайдағы қанды күндер. Хызырбек Ғайретулла). Білге мәдениет және өнер. 2017.
- **Maneviyat Önderi Halife Altay**/ Руханият көсемі, халифа Алтай. Қазибек Исламбек. «Календер» баспасы, 2017.
- **Osman Batur**/ Осман Батур. Ред. Ботагөз Аутқан, Аудармашы: Нұргүл Берікболова, Календер баспасы, 2017.
- **Çetin Zaman Zor Günler** /Қиын кездер Қиын күндер. Авторы: Делилхан Каналтай, Аудармашы: Текин Тунсер. Алтай басылымдары, 2019.
- **Altay Kazakları**/ Алтай казактары. Хызырбек Гейретулла, Языген баспасы, 2019.

Қорытынды

Біздің зерттеуімізде қазақтардың Түркияға қоныс аударуы сөз болады. Бұл көші-қонның күндері мен кезеңдері көрсетілген. Түркияға көшулер үш кезеңнен тұратыны айтылды. Сонымен қатар, Түркияда тұратын қазақтардан құрастырылған зерттеулер мен стандартты қазақ арасында салыстырулар жүргізіліп, нәтижесінде алынған деректер зерттеуімізде айтылды. Сонымен қатар, зерттеуімізде Түркияда тұратын қазақтардың құрған негіздері мен бұл қорлардың қызметі баяндалған.

Қазақ бірлестіктерінің Түркияда тұратын қазақ түріктеріне қосқан үлесін былайша санауға болады: Түркияда тұратын қазақтар арасындағы әлеуметтену, Түркияда тұратын қазақтармен танысып, көмектесу мүмкіндігі, ұлттық мәдениетін, имандылығын және интеллектуалдық өмірін дамыту, ұлттық санасын нығайту, Түркия мен Қазақстан арасындағы мәдени байланыстардың дамуы, Түркияға келіп, Түркияда білім алып жатқан барша қазақтарға жол көрсетіп, көмектесу, олардың әлеуметтік мәртебесін көтеруге ықпал ету.

Әдебиеттер

1. Bekmurzayeva, Z. Yurtdışı Kazakların Kazakistan'a Yeniden Yerleştirmeleri (Nurlı Köş) Politikası ve Kazak Milliyetçiliğindeki Rolü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.
2. Kara, Abdulvahap. "Türkiye'deki Kazaklar Hakkında Araştırmalar" Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü: Prof. Dr. Nejat Diyarbakırlı'ye Armağan. Ed. Yaşar Çoruhlu, vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006.
3. Kara, Abdulvahap. Kazakların Altaylardan Anadolu'ya Uzanan Göçü. (17 Ocak 2012). <https://www.abdulvahap.com/karavahap-2/> Erişim Tarihi: 05.12.2021.
4. Subanova, Aisiluu. Türkiye'deki Kırgız ve Kazak Kökenli Göçmen Girişimciler Üzerine Bir Alan Araştırması. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.
5. Gayretullah, Hızır Bek. Altaylar'da Kanlı Günler. İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1977.
6. Abdulvahap Kara, Türkiyede 20 Binden Fazla Kazak Yaşıyor, Ayqın Gazetesi, sayı 12, 3 Haziran, 2008.
7. Abdullayeva, Dametken. Türkiye'de Yaşayan Kazaklar (Kültür ve Dil İncelemesi). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 2020.
8. Biray, Nergis. Türkiye'deki Afgan Kazakları Ağzı. Ankara: Türk dil Kurumu, 2009.
9. Doğru, Ş. Türkistan'a Doğru (Türkistan, Türkiye, Kazakistan Arasında Anılar, Düşünceler, Bilgi ve Belgeler). İzmir, 2008.
10. https://el.kz/kandastar/detail/bez_granits/aza-t-rikterini-bilim-beru-zh-ne-zertteu-auymdasty-y/.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТТІСІНІҢ ДАМУЫНА СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ПАЙДАСЫ

Юлдашев Дастан Ислмович

Жамбыл облысы, Тұрар Рысқұлов ауданы Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі

Орта ғасырларда экономикалық мектеп ой мен сезім арасындағы байланыс принципін ұстанды. Ағарту дәуірінің философиялық ойына ежелгі ойшылдардың көзқарастары айтарлықтай әсер етті. Р. – рационализмнің негізін қалаушы. Декарт эмоцияны ерекше құмарлық ретінде қарастырды. Шотланд философы Д.Юм XVIII ғасырдан бергі ең ұлы ойшылдардың бірімен эмоционалды әсер етуге мүмкіндік берді. Дж. - Дж. Руссо білім берудегі эмоция-

лардың рөлі туралы өз ойын жеткізді. Философтар оқыту тек логикалық болжамдар мен қиын болуы мүмкін екенін дәлелдеді, өйткені адам танымынан эмоцияны іздеді.

«Эмоционалды ойлау психологиясы» ойлау түрлерінің жіктелуін ұсынды. Логикадан басқа, ол эмоцияларды эмоцияларға (Дін және эстетика) және ерік-жігерге бөлді. 1940 жылдары американдық психолог Д.Векслер «Интеллектуалды емес жалпы интеллект факторлары» басылымға эмоционалды қабілеттердің бар екендігі туралы жазды.

1940 жылдардың аяғында американдық зерттеуші Р.Липер эмоционалды ойлау идеясын алға тартты. 1950 жылдардың ортасында американдық психолог және когнитивті терапевт А.Эллис клиенттерге кеңес беру шеңберінде оларға эмоцияларды ойлау арқылы зерттеуге үйретуді ұсынды. 1960 жылдары «эмоционалды интеллект» ұғымы кейбір психиатриялық жұмыстарда пайда болды. Кейінгі бірнеше онжылдықтарда ойлау мен эмоциялардың өзара әрекеттесуіне ғылыми қызығушылық азаймағандығын айтып өтті. 1970-1980 жылдары журналдарда эмоциялардың шығармашылық процеске әсері, депрессияның ойлау сипатына әсері және эмоцияларды басқару туралы мақалалар жарияланды.

1985 жылы израильдік-американдық Р.бар-Хе өзінің дипломдық зерттеуінде «эмоциялар коэффициенті» ұғымын қолданды. Содан кейін, 1986 жылы В.Л.Пейн басқа формалармен қатар эмоционалды болатын интеллекттің түрлері мен формалары туралы материалдар жариялады. Американдық психологтар Дж.Мейер мен П.Саловей 1990 жылы «эмоционалды интеллект» терминін ғылыми айналымға енгізетін мақала жариялады. Олар эмоционалды интеллект туралы түсінікті адамның өз эмоцияларын және басқалардың эмоцияларын басқару қабілетімен байланыстырды, осылайша алынған ақпаратты әртүрлі әрекеттер үшін пайдалануға болатынын жазды. Сонымен қатар, американдық зерттеушілер эквалайзерді өлшеу әдісін егжей-тегжейлі сипаттады.

Шамамен 1990 жылдардың ортасынан бастап бұл термин ғылыми басылымдардан әлдеқайда асып түсті. Осы кезеңде эквалайзер туралы идеяларды насихаттауға американдық психолог және журналист Д. көп көмектесті, оған Гулман жазған аттас кітап көмектесті. Ол талдау тұжырымдамасын өзінің эмоцияларын басқару қабілетімен, өзін-өзі ынталандыру қабілетімен және «сәтсіздікке қарамастан» мақсаттарға жету үшін табандылық қабілетімен байланыстырды[1]. Д.Горман және оның ізбасарлары эмоционалды интеллектке ие болу адамға әр түрлі қызмет салаларында өркендеуге мүмкіндік береді деп бірнеше рет айтқан.

Эмоционалды интеллекттің табиғатын нақтылау мыңжылдықтардың басында және жаңа ғасырдың алғашқы бірнеше онжылдықтарында осы тақырып бойынша көптеген жарияланымдар жарыққа шыққан кезде пайда болды. Әр түрлі дереккөздерде «эмоционалды интеллект» терминімен бірге эмоционалды потенциал, эмоционалды ойлау, эмоционалды хабардарлық, эмоционалды қабілеттер және эмоционалды сезімталдық сияқты ұғымдар қолданылатындығын көруге болады [2].

Орыс психологиясында эмоционалды интеллектті зерттеу негізінен қолданбалы мәнге ие: проблемалар психологиялық кеңес беру, оқыту және тәрбие жұмысы, басқару қызметі және т.б. аясында талданады. Соңғы жылдары психология бойынша тек санаулы жұмыстар қорғалды, бұл ресейлік зерттеушілердің талданатын құбылыстарға қызығушылығын дәлелдеді [3].

1990 жылдардың аяғында жарияланған алғашқы жұмыстардың бірі эмоционалды интеллекттің анықтамасын тұжырымдады және Г.Г.Гарсковаға тиесілі болды. Автор EQ-ді «интеллектуалды талдау мен синтезге негізделген эмоционалды өрісті басқару» арқылы эмоционалды көрсеткіштер арқылы адамды түсіну қабілетімен байланыстырады [4].

2001 жылы Санкт-Петербург баспасы Е.П.Илнаның «эмоциялар мен сезімдер» оқулығын шықты. Шетелдік дереккөздерде тұжырымдалған анықтаманы талдай отырып, кітап авторы эмоционалды интеллект туралы ең жалпы түсінік берді. Бұл «эмоционалды интеллект қызметі».

«Эмоционалды интеллекттің акмеологиялық дамуы – мұғалімдер мен оқушылар» М.А.Манойлова. Эмоционалды интеллект деп аналық интеллект «басқа адамдардың эмоцио-

налдық күйлері мен сезімдерін түсіну, қабылдау және реттеу қабілеті, сондай-ақ өзін-өзі қабылдау» деп түсіндірілді [5].

И.Н.Андрееваның 2011 жылы жарияланған «EQ қазіргі психологиялық құбылыс ретінде» монографиясының мазмұны EQ туралы ғылыми ойды едәуір байытты. Ол EQ моделін қарастырады, оның құрылымын сипаттайды және эмпирикалық материалдарға негізделген EQ саласындағы гендерлік айырмашылықтарды дәлелдейді. Монография авторының көз-қарасы бойынша EQ – «эмоцияларды тану, түсіну және басқару үшін психологиялық қабілеттер жиынтығы» [6].

Бұрын ұсынылған мазмұннан басқа, соңғы 4-5 жылдағы жұмыстардан эмоционалды интеллекттің тағы бірнеше анықтамаларын тұжырымдады.

Бұл «Тұлғаның интеллектуалды – туынды және эмоционалды – ерікті салаларының құрылымындағы ажырамас категория», ол оның қызметінің сәттілігін және басқалармен қарым-қатынасын анықтады [8].

Бұл «өзіміздің және басқалардың эмоцияларын түсінуге, түсінуге және реттеуге мүмкіндік беретін жан-жақты білім» және табысты тұлғааралық қарым-қатынасты қамтамасыз етеді [9].

Бұл субъектілерге олардың мінез-құлқын басқаруға, проблемалық жағдайларда эмоцияларды басқаруға және экономикалық әл-ауқатқа қол жеткізуге мүмкіндік беретін «адамның эмоционалды реттеуінің ішкі эмоционалды ресурсы» [10].

Терминнің мағыналы аспектісі эмоционалды интеллекттің маңызды сипаттамаларын нақтылауға мүмкіндік береді. Оларға әрекетке итермелейтін эмоцияларды басқару қабілеті, басқалардың эмоцияларын түсіну қабілеті, эмоционалды хабардарлық және басқалардың эмоцияларына әсер ету қабілеті, нақты эмоциялар мен олардың еліктеу қабілетін ажырату және эмоциялардың себептері мен салдарын анықтаудамын.

Эмоционалды интеллект туралы айтатын болсақ, шетелдік және отандық зерттеушілер интеллекттің осы түрімен ауыратын адамдар қандай артықшылықтарға ие бола алатындығы туралы келіспегенін атап өткен жөн. Д. гулманның айтуынша, мұндай адамдар қоғамда белсенді және олардың қызметі нәтижелі; олар табысты; олардың өмірі оқиғаларға толы; оларға мазасыз ойлар тыныштық бермейді; басқалармен қарым-қатынас кезінде ол эмоционалды интеллект пен эмоционалды интеллект адамы. Анықтама жеткілікті түрде дамымаған және көңіл-күйдің өзгеруі әсер етеді, нәтижесінде өнімділікке әсер етеді [3].

И.Н.Андрееваның пікірінше, эмоционалды интеллекттің болуы адамға ішкі импульстарды бақылау қабілетінің арқасында қоғамдағы өзгерістерге бейімделуге мүмкіндік береді. Американдық психологтар тобы (С.Андерсон, Дж. В.Киаррочи, ф. п. Дин) басқалардың эмоцияларын түсіндірудің жоғары дамыған қабілеті, сондай-ақ сезімталдықтың жоғарылауы, жағымды және жағымсыз эмоционалдық күйлер депрессияға әкеледі деп санайды. Сондықтан төмен эмоционалды сезімталдықтың артықшылықтары бар.

Н.П.Александрова эмоционалды интеллекттің өзі «сәттіліктің болжаушысы» емес екеніне сенімді, дегенмен оның болуы белгілі бір нәтижелерге қол жеткізу үшін қажетті трамплин болуы мүмкін. Жоғарыда келтірілген жағдайға сүйене отырып, анық: жұмыстан сұрау мүмкіндігі қажет емес, сондықтан «ұйықтаңыз».

Осы мәселе бойынша келіспеушіліктерге қарамастан, бізбен ұқсас тақырыптарда жұмыс істеген көптеген зерттеулердің авторлары эмоцияларды басқара білу қоғамға сәтті интеграцияның қажетті шарты деп санайды. Сондықтан тиісті дағдыларды дамыту өте маңызды.

Анықтамалар әртүрлі болғанымен, эмоционалды интеллекттің ең жалпы түрінде біз адамның эмоциясын өзін және басқа да адам әрекеттерін орындау қабілетімен байланыстыруды ұсынамыз. Осы негізде Қазақстанда да қазақстандықтардың эмоционалды интеллектісін көтеру басты орынға қойылып отыр. Осы мақсатта қазақстандықтардың төрттен бір бөлігі мектеп жастағы балалар екені анық. Мектеп жасындағы балалардың эмоциялық интеллектісін арттыруды тәрбие бағытында қарастырып жұмыс жүргізіліп келеді. Аталған мектепте оқушылардың құқық бұзушылық фактілері де орын алып жатады. Сол фактілерді

болдырмас үшін тәрбие мен білімді оқушы бойына қатар меңгерте отырып, әртүрлі іс-шаралар мен сыныптан тыс сабақтар, психологиялық тренингтер жүргізіп, рөлдік ойындар, диалогтар мен пікірталастар түрінде ұйымдастырып келеміз. Оқушылар проблемаларды өз бетінше шешу туралы қосымша ақпарат көздерінен іздестіріп, онда олар барлық жағдайларды дұрыс шешуге үйретілуде. Ашулануға, аяушылыққа, ұятқа және т.б. өзіңізге және басқаларға жауап беруге дағдалынуда.

Осы тақырыпты талқылаудың соңында біз әлеуметтік дамудың осы кезеңінде эмоционалды интеллект адамның байланыста болуына, өз көзқарастарын икемді, толық және еркін білдіруге, басымдықтарды белгілеуге және мақсаттарына жетудің ең тиімді әдісін таңдауға мүмкіндік беретін маңызды жеке қабілетке айналатынын байқадық. Оқушыларды балалық шақтан, даналық жасқа жетудің бірден бір жолы мектеп жастан түрлі бағдарламалар мен тың идеялар арқылы тәрбелесек, жастарымыздың көзі ашық, көкірегі ояу болып өсетініне мен сенемін. Эмоциялық интеллектісі басым жастарымыз бар болғай.

Пайдаланылған әдебиеттер :

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д. Гоулман; пер. с англ. А.П. Исаевой. – М.: АСТ МОСКВА; Владимир: ВКТ, 2009.
2. Александрова Н.П. К вопросу о сущности понятия «эмоциональный интеллект» / Н.П. Александрова // Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика. – 2009. – № 1.
3. Кишиков Р.В. Эмоциональный интеллект как предиктор коммуникативной компетентности менеджера / Р.В. Кишиков // Актуальные проблемы современной науки. 2013. № 4.
4. Гарскова Г.Г. Введение понятия «эмоциональный интеллект» в психологическую теорию / Г.Г. Гарскова // Ананьевские чтения: тез. науч. - практ. конф.; редкол.: А.А. Крылов. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург, 1999.
5. Карпов А.В. Психология эмоционального интеллекта: теория, диагностика, практика: монография / А.В. Карпов, А.С. Петровская. – Ярославль: ЯрГУ, 2008.
6. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии: монография / И.Н. Андреева. – Новополюцк: ПГУ, 2011.
7. Давыдова Ю.В. Эмоциональный интеллект: сущностные признаки, структура и особенности проявления в подростковом возрасте: автореферат дисс. ... канд. психол. наук / Ю.В. Давыдова. – М., 2011.
8. Мещерякова И.Н. Развитие эмоционального интеллекта у студентов-психологов в процессе обучения в вузе: автореферат дисс. ... канд. психол. наук / И.Н. Мещерякова. – Курск, 2011.
9. Киселева Т.С. Эмоциональный интеллект как жизненный ресурс и его развитие у взрослых: автореферат дисс. канд. психол. наук / Т.С. Киселева. – М., 2015.
10. Голубина Ю.Ю. Взаимосвязь между эмоциональной креативностью и эмоциональным интеллектом / Ю.Ю. Голубина // Педагогика и психология образования. – 2013. – № 1.

2-СЕКЦИЯ
ШЕТ ТІЛДІ ДӘРІСХАНАДА ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕГІ
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТРЕНДТЕР

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕСЕН ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА
КАК ИНОСТРАННОГО

Айтпаева А.С.

ст. преподаватель,
кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев
КазНУ им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан.

Как известно, на современном этапе развития методики преподавания языка как иностранного перед преподавателями стоит первостепенная задача - сформировать коммуникативную компетенцию учащегося, а иными словами - научить речевому общению на иностранном языке. Ещё в 2005-ом году Советом Европы были приняты «Общеввропейские компетенции владения иностранным языком», где говорится о том, что в первую очередь необходимо развивать умения применять лингвостилистические средства для достижения прагматических целей в процессе реальной коммуникации, а не просто изучать систему языка.

В связи с этим, в методике преподавания иностранных языков все время идет поиск подходящих средств обучения, отвечающих современным требованиям, стимулирующих мотивацию учащихся, благодаря которым возможно преодолеть противоречия между живым реальным общением и искусственным содержанием учебной коммуникации.

Г.А. Китайгородская, Л.Л. Вохмина и другие теоретики и практики преподавания иностранных языков предлагают на каждом уроке максимально использовать коммуникативные упражнения. Конечно, в наше время в учебниках, например, русского языка для иностранцев, есть коммуникативные упражнения, кроме того, существуют учебные пособия, полностью состоящие из таких упражнений, например, «Русская грамматика в диалогах» (авторы Булгакова Л.Н., Захаренко И.В., Дементьевский И.С.), но таких упражнений недостаточно, чтобы иностранный студент мог почувствовать язык. Для этого дополнительно нужны его положительные эмоции.

Бесспорно, одним из ярких эмоциональных элементов жизни человека является музыка, песня. Почему большое количество молодых людей на нашей планете более или менее владеет английским языком? На улице, в автобусе, на перемене мы видим, что многие молодые люди в наушниках. И чаще всего они слушают песни на английском языке.

Что же песня на изучаемом иностранном языке может нам дать? Во-первых, музыкальный ритм, рифмы песенного текста усиливают эмоциональное воздействие и запоминаемость. Во-вторых, через песню мы знакомимся с особенностями коммуникации на этом иностранном языке, с языковыми средствами, которые подходят для передачи определённой коммуникативной ситуации. И в-третьих, песни являются страноведческим аспектом обучения. Через песни можно познакомить студентов с культурой, менталитетом, традициями и обычаями русского народа.

С точки зрения многих исследователей этой проблематики, любая песня, даже современная поп-песня, является продуктом социокоммуникации. Благодаря песенному материалу на русском языке можно изучить популярные русские женские и мужские имена, например, «...выходила на берег Катюша...», «Катя, Катерина, маков цвет, без тебя мне жизни нет...», «Ксюша, юбочка из плюша, русая коса...», «Лиза, ещё вчера мы были вдвоём...», «Антошка, пойдём копать картошку...», «Вася. Ну кто его не знает?» и др. Песни также дают возможность узнать практическое использование тех или иных антропонимов, например, в песне группы «Иванушки International» упоминают кукол Машу, Дашу, Мишу, Сашу и Аришу, которым «не стоит плакать». С помощью песен можно лучше узнать не только женские и мужские имена, но и названия профессий («Стюардесса по имени Жанна...», «Я морячка, ты моряк...», «Не кочегары мы, не плотники ...», «Строители вы создаёте города ...» и др.), рек и морей («Течёт река Волга ...», «Чёрное море, белые камни, тёплый песок ...»), названия животных и птиц («Собака бывает кусачей...», «Пропала собака...», «Белогривые лошадки, что вы мчитесь без оглядки...», «Три белых коня...», «Чёрный кот за углом...», «Лесной осень», «На медведя я, друзья, выйду без испуга», «Соловей мой, соловей...», «Над водой летели лебеди ...» и др.), названия цветов и деревьев («Жёлтые тюльпаны – вестники разлуки», «Миллион алых роз ...», «Ромашки спрятались, поникли лютики ...», «Белой акации гроздь душистые ...», «Тополя, тополя...», «Во поле берёза стояла...», «Старый клён...», «Я спросил у ясеня...», «Что стоишь качаясь, тонкая рябина...» и др.)

Положительным моментом является то, что современные Интернет-ресурсы и технические средства дают возможность использовать песни в качестве элемента обучения иностранному языку как в аудитории, так и в самостоятельной работе учащихся.

А то, что методисты многих стран работают над методами использования вокальных произведений при обучении иностранным языкам, например, А.А., Акишина Г.А. Китайгородская, Е.В. Логинова, Е.В. Житкова, Л.С. Журавлёва, С. Graham, Т. Murphey, и др., говорит о том, что этот метод работает.

Об использовании песен при обучении иностранных студентов в методике РКИ говорится немало. Как во многих культурах, так и в русской культуре песня – зеркало чувств, переживаний, памяти событий, отражение культурных элементов общения и т.д. Например, в статье «Авторская песня и русское общение» И.А. Стернин пишет, что русская «авторская песня представляет собой одну из форм проявления русского коммуникативного поведения», отражает черты «коммуникативного поведения русского человека как общительность, эмоциональность, стремление к неформальному общению, откровенность, широта запрашиваемой и сообщаемой информации, проблемность повседневного бытового общения...». [1]

Авторы, о которых говорилось выше, приводят методы работы с песнями, доказывают, что применение аутентичных песен повышает мотивированность к обучению студентов, познавательную активность, помогает быстрее адаптироваться к иной культуре и коммуникации на иностранном языке.

Но, надо признать, что несмотря на такое большое количество работ методистов по этой проблематике, до сих пор не выработаны чёткие критерии отбора песен для использования на разных этапах обучения иностранному языку.

С точки зрения автора, выбирая песню, преподавателю необходимо оценивать её текст с точки зрения соответствия образовательным задачам, которые стоят в конкретный момент обучения, её доступность для восприятия и легкость для усвоения и, конечно, обращать внимание на её музыкальную привлекательность. Кроме того, нужно обратить внимание на представленный лексический материал, с которым следует познакомить студентов, объяснить страноведческий материал, отражённый в песне. Так как иностранные студенты должны будут прослушать песню в исполнении певца, следует тщательно выбирать запись, чтобы произношение было достаточно чётким.

Автор согласен с выводами, которые сделала Болотова Ю.В. в своей диссертации «Методика использования песен в преподавании русского языка как иностранного: уровни А2-В1». Болотова Ю.В. считает, что «...обучение студентов уровней А2-В1 с применением песен будет эффективным при соблюдении такого комплекса условий: в используемых песнях отражены частотные ситуации общения (приветствие, поздравление, извинение и т.д.), а также процесс употребления языковых средств в русской речи; студенты включаются в ситуации общения как активные участники коммуникации; проводится коммуникативный анализ ситуации, отражённой в песне; акцентируется внимание на фразах и словосочетаниях, которые могут использоваться в различных ситуациях общения».

Конечно, знание мелодии какой-либо песни и знание её слов не одно и то же. Кто же не знаком с известной песней «Yesterday» группы «The Beatles» и не помнит её мелодию?! Но не каждый сможет полностью воспроизвести её точные слова. Слушать песни любят многие, но часто это пассивное слушание, когда человек просто знакомится с ритмикой, его внимание уделяется в основном музыкальному сопровождению, в слова не вслушивается. Чтобы слушание песни на уроке стало работать как аудирование, сначала необходимо подготовить студента к восприятию её текстового материала. Бесспорно, что аудирование служит средством, помогающим расширить лексический запас, помогает усвоению фонетической стороны русской речи. Но одного слушания/ аудирования песен недостаточно для эффективной работы по речевому развитию – необходимо не просто петь, а петь с желанием.

При пении студент обучается правильному интонационному оформлению речи, у него развиваются произносительные навыки, улучшается артикуляция.

А здесь-то у нас есть подводный камень, так как студент может отказаться петь. Это может случиться, например, в таких случаях: а) человек в принципе не поёт при всех, так как знает, что у него нет слуха / голоса; б) в его культуре не принято петь, кроме как в церкви.

Из опыта общения с иностранными студентами можно сказать, что студенты из Афганистана, Турции, Ирана, Испании, Мексики поют с удовольствием, независимо от слуха и голоса, а студенты из Европы, Америки, Китая, Японии часто выражают несогласие и недовольство, если преподаватель убеждает их начать петь вместе со всеми. Здесь преподавателю нужно поработать психологом, дипломатом, чтобы избежать негативных реакций, конфликтных ситуаций со студентом.

Какие же песни обычно рекомендуют методисты РКИ для работы с иностранными студентами? Для уровней А2 обычно предлагаются тексты детских песен, например, песен из мультфильмов. Это объясняется тем, что в таких произведениях довольно простой набор лексики, большое количество повторов, что помогает быстро освоить материал. В этом случае могут быть использованы песенки из мультфильмов «Кот Леопольд», например, «Если добрый ты» для уровня А1, где присутствуют антонимы (хорошо – плохо, легко – трудно, веселей – скучно), способы выражения условия (если добрый ты, то всегда легко), наречия (высок, звучно), и т.д. (Дождик по земле босиком прошёл, клёны по плечам хлопал. Если ясный день – это хорошо, а когда наоборот – плохо). Или из этого же мультфильма песенка «Я иду и пою» для уровня А2 (Я иду и пою обо всём хорошем и улыбку свою я дарю прохожим. Если в сердце чужом не найду ответа, неприятность эту мы переживём. Между прочим, это мы переживём.). Для уровня А1 также подходит песенка «Какой чудесный день» из мультфильма «Песенка мышонка», где можно отработать звук [ч'] (чудесный, ничуть, хочу). Мягкие согласные [н'] [з'] [т'] (день, друзья, ничуть), прилагательные (чудесный, весёлый), наречия (лень, скучно), и т.д. (Какой чудесный день! Не скучно мне ничуть. Пою, когда хочу! Работать мне не лень! Со мной мои друзья, и песенка моя!

Кроме детских песенок для начального уровня можно использовать неторопливые народные песни, текстовый материал которых не сложен, например, «Ой, мороз-мороз» или «Крутится, вертится шар голубой».

Из эстрадных песен для уровней А2-В1 можно попробовать песню Анны Герман «А он мне нравится», где хорошо отрабатывается звук [ц'] (нравится, признаться, солнце, оконце),

склонение местоимений (мне, меня, для меня, нас, вам, о нём), глаголы в настоящем времени (говорят, могу, краснеет) и др. (А он мне нравится, нравится, нравится, и для меня на свете друга лучше нет. И это все, что я могу сказать в ответ. Мне говорят: «Твой выбор не из лучших, ты нас послушай, ты нас послушай»).

В период изучения сложных предложений с придаточным цели (Зачем? / Для чего? ..., чтобы + инфинитив) предлагается работа с песней «Для чего?», которую в конце 20 века исполняла В. Круглова (Для чего нужны цветы? Чтобы их дарить. Для чего нужны мечты? Интересней жить. Для чего весна нужна? Чтобы солнцу быть).

Очень интересны песни-диалоги, например, «Миленький ты мой», «Верить или нет». Так, в русской народной песне «Миленький ты мой» представлен диалог между женщиной и женщиной, есть обращение, просьба, отказ в ответ на просьбу, существительные жена и сестра даются сначала в Именительном, а потом в Творительном падеже, видим склонение местоимений (тебе, тебя, с собой) и др. (Миленький ты мой, возьми меня с собой. Там, в краю далёком, буду тебе женой. Милая моя, взял бы я тебя, но там в краю далёком, есть у меня жена. Чужая ты мне не нужна). Песня «Ты мне веришь или нет» состоит из вопросов-ответов. Песня среднего темпа, с большим количеством повторов, что даёт возможность быстро её выучить. В тексте встречаются названия деревьев (сирень, сосна), глаголы в прошедшем времени (заметила, расцвели, видел, заблудилась, заснула, летели). В песне представлены вопросительные интонационные конструкции (Верить мне или нет? Разве могут быть сомнения?) и др. Эту песню с удовольствием поют иностранные студенты не только уровня А2, но и В1.

В качестве материала для изучения могут быть выбран любой музыкальный стиль: народная песня, детская песня, поп-музыка, рок-музыка, и т.д. В этой статье автор предлагал в основном музыкальные произведения 20 века, так как отдаёт предпочтение времени, где в песнях использовался по большей части литературный язык, в детских песенках простые конструкции. Авторские же песни, например, В. Высоцкого, Ю. Визбора, Б. Окуджавы, А. Розенбаума, С. Никитин и др., о которых говорилось в начале статьи, в моём опыте работы использовались довольно редко, так как в таких текстах большое количество метафор, сравнений, сложных речевых конструкций, и эти музыкальные произведения желательно использовать только на продвинутом уровне В1, и даже выше.

Работа с текстовым материалом песни мало отличается от традиционного изучения текста – основное внимание уделяется работе с новой лексикой, чтению и анализу. На начальном уровне достаточно много времени отдается также фонетической работе, когда формируются слухопроизносительные навыки, отрабатываются сложные звуки. В процессе работы затрагиваются все виды речевой деятельности: аудирование (пассивное и активное), чтение, говорение (обсуждение песни) и письмо.

Для уровня А2 хорошо подходит популярная песня «Если у вас нету тётки» из кинофильма «Ирония судьбы или с лёгким паром». В текстовом материале этой песни представлен уже пройденный студентами грамматический материал: Родительный падеж (при отрицании). Работая над текстовым материалом песни, у обучаемых есть возможность повторить разницу между [т] – [т'] (нет – иметь, уйдёт – думайте, решайте), вспомнить образование императива (Думайте сами! Решайте сами!), увидеть в действии Родительный падеж при отрицании (нет/нету дома, жены, собаки), познакомиться со сложным придаточным условием (Если у вас нет ..., то ...) и др. (Если у вас нету дома, пожары ему не страшны, и жена не уйдёт к другому, если у вас нет жены). Самой сложной частью работы с этой песней может оказаться текст припева, так как сложен для понимания при переводе.

Для уровня В1 выбрать песню гораздо легче, чем для студентов начального этапа обучения, так как студенты уже владеют базовой грамматикой и определённым запасом лексики. Использование песен на уроке может быть важно на этапе повторения грамматического материала. В качестве примера рассмотрим работу с песней после изучения темы

«Деепричастия» (уровень В1). Для повторения или закрепления этой темы предлагается использование песни «Как быть» в исполнении Земфиры.

В первую очередь преподаватель проводит предтекстовую работу, где повторяют, как образуются деепричастия и какие значения они передают. Затем разбираются новые лексико-грамматические конструкции: 1) кому+ не +инф СВ = я не смогу + инф СВ.

Данная конструкция присутствует в тексте песни, поэтому студенты должны придумать свои варианты её использования; 2) Как (же) (мне) быть? / Как быть? Преподаватель объясняет значение этой конструкции: как быть? = Я не знаю, что делать в этой ситуации.

При первом прослушивании студенты могут назвать деепричастия, которые они услышали, сказать, кто исполняет песню, какая это песня, грустная или весёлая и почему, поняли ли студенты проблему девушки.

Далее студенты получают текст песни и работают с содержанием, находят в словаре незнакомые слова самостоятельно. После прочтения нужно будет обсудить её содержание. Для закрепления грамматики студентам дается задание восстановить предложения, образуя деепричастия от глаголов, данных в скобках. Например, по телевизору тебя ... (увидеть), я так влюбилась. Другим видом задания может быть: найти и выписать предложения с деепричастными оборотами и трансформировать их в предложения с союзом «когда».

Для развития практики речи студентам может быть предложена работа с кейсом, когда группа делится на две команды и вместе готовят ответ на определенные вопросы. Отвечающий должен аргументировать ответ. Как пример вопросов, можно предложить такие: 1. Какое название лучше всего подходит для этой песни? 2. Как вы думаете, что может случиться в жизни девушки?

На основе содержания песни можно провести игру: преподаватель даёт каждой команде листок с заданием разыграть в пантомиме определенную ситуацию; команды не знают, какое задание получила другая команда; студенты показывают пантомиму другой команде, а они должны озвучить то, что им показали.

Нужно отметить, что любое из подобных заданий студенты могут выполнять индивидуально, в парах или в командах.

В заключение нужно отметить, что изучение языка с помощью песенного материала приносит массу полезного, начиная от расширения лексического запаса иностранного студента, закрепления им изученного грамматического материала, улучшения произношения и, заканчивая позитивным эмоциональным настроением, творческой атмосферой на занятии. Но для получения этого положительного результата требуется много усилий, в первую очередь, от преподавателя, так как очень сложно быстро найти нужный материал, учитывая такие требования, как: 1) наличие в тексте изучаемого грамматического материала; 2) не очень большое количество новых слов; 3) наличие словесных повторов; 4) отсутствие жаргонных слов и выражений; 5) предпочтительность простых предложений. Кроме того, выбирая материал, преподаватель должен быть готов к тому, что при прослушивании студентам может не понравиться мелодия, темп, высота тона и они не будут гореть желанием изучить эту песню. Поэтому необходимо иметь минимум 2 варианта, и желательно, чтобы песни были известными, достаточно лёгкими и узнаваемыми.

Литература:

1. Стернин И.А. «Авторская песня и русское общение», стр.1
<http://folk.phil.vsu.ru/publ/sborniki/bards2002/sternin.pdf>
2. Болотова Ю.В. Методика использования песен в преподавании русского языка как иностранного: уровни А2-В1 // Материалы диссертации. - 2017
<https://www.dissercat.com/content/metodika-ispolzovaniya-pesen-v-prepodavanii-russkogo-yazyka-kak-inostrannogo-urovni-a2-b1>
3. Иванова М.Г. Песня как социокультурный компонент методики преподавания русского языка как иностранного // Современные наукоемкие технологии. – 2021. – № 9. – С. 188-193; URL: <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=38835> (дата обращения: 22.01.2023).

4. Киндря Н.А. Использование песен как лингводидактического средства на уроках русского языка // Мир науки, культуры, образования. – 2018. – №2 (69)

<https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-pesen-kak-lingvodidakticheskogo-sredstva-na-urokah-russkogo-yazyka/viewer>

ПРЕЗЕНТАЦИЯ ВАРИАНТОВ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ПРЯМОЙ РЕЧИ В КОСВЕННУЮ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Ахмедова А.К.

старший преподаватель,

кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев

КазНУ им. аль-Фараби

г. Алматы, Казахстан

Изучение способов передачи прямой речи и умение грамотно и точно передавать слова говорящего или пишущего, пожалуй, одна из наиболее интересных проблем, с которыми сталкивается любой, кто изучает иностранный язык. Оперирование навыками преобразования прямой речи в косвенную - обязательное условие успешного овладения иностранным языком.

Уже с первых дней учёбы иностранный слушатель окунается в поток реплик, высказываний, обращений, вопросов на языке обучения. Диалоги, которые он выучивает на уроках русского как иностранного и затем пытается воспроизводить по аналогии, являются первыми образцами прямой речи. На первых порах слушатели передают друг другу слова, обращённые к ним на русском языке, переводя их на родной язык. Думается, вопрос «Что он или она говорит?» - самый распространённый среди тех, кто изучает иностранный язык. Ответ на него предполагает использование косвенной речи. Хочется отметить, что этот раздел синтаксиса изучается студентами-иностранцами с особенным воодушевлением, т.к. налицо его прикладное значение.

Обратимся к определениям понятий «прямая речь» и «косвенная речь», ибо в них мы находим главное, на что должен акцентировать своё внимание преподаватель русского языка как иностранного.

Высказывания других лиц, включённые в авторское повествование, образуют так называемую чужую речь, которая бывает прямой и косвенной. Прямая речь – дословное воспроизведение чужого высказывания. Косвенная речь – пересказ чужой речи в форме придаточного предложения или второстепенных членов простого предложения.

«Прямая речь - (от лат. oratio recta) – один из способов передачи чужой речи – воспроизводимая дословно речь какого-либо лица, оформленная как относительно самостоятельное предложение и вводимая в текст словами другого лица – автора этого текста, так называемыми авторским словами, комментирующими ситуацию. Употребление прямой речи – свидетельство достоверности, подлинности приводимого чужого высказывания, и, кроме того, она косвенно передает уважение к источнику информации и сказанному им. С точки зрения структуры, прямая речь представляет собой простые и сложные, полные и неполные, одно- и двусоставные предложения. Грамматические элементы в составе конструкций с прямой речью специфичны для разговорного стиля: обращения, форма повелительного наклонения глагола, междометия, частицы, личные местоимения, лексические и морфологические диалектизмы и проч.». [1,268]. Точная передача в косвенной речи использованных в прямой речи грамматических элементов является ключевой для изучающего иностранный язык. «Косвенная речь - это одна из форм передачи чужой речи, а именно - синтаксически организованная ее форма. Под чужой речью понимается речь, не принадлежащая говорящему, а лишь воспроизведенная (пересказанная) им с возможным указанием на ее цель, источник и ситуацию, в которой она реализовалась. Чужой называется также речь самого говорящего,

если она сопровождается комментарием, характеризующим говорящего как участника диалога». [2,485].

«В русском языке существует несколько способов передачи чужой речи, различающихся, во-первых, тем, как синтаксически организован авторский план - существует ли он отдельно или слит с планом чужой речи, и, во-вторых, тем, как этот план формально соотносён с чужой речью - подчиняет ее себе или нет. Если авторский план существует отдельно от плана чужой речи и к тому же синтаксически с ним не связан, имеет место прямая речь». [2,485]. В косвенной речи слова говорящего претерпевают изменения: все личные местоимения употребляются с точки зрения автора пересказа; обращения, междометия, эмоциональные частицы опускаются, заменяясь другими лексическими средствами. Вопрос, переведённый в косвенную речь, называется косвенным вопросом и оформляется двумя способами.

Исходя из вышесказанного определим ниже основные способы преобразования прямой речи в косвенную. Прямая речь может нести на себе следующие 4 основные вида коммуникативной нагрузки:

1. передача информации, ответ на поставленный вопрос;
2. вопрос с вопросительным словом;
3. вопрос без вопросительного слова;
4. побуждение к действию, выраженное повелительным наклонением (императивом)

глагола.

«С грамматической стороны косвенная речь – это речь, оформленная по принципу изъяснительной связи и вмещённая в синтаксические рамки придаточного предложения. В конструкциях с косвенной речью авторский план оформляется как главное предложение, структурно-семантическим центром которого являются глаголы со значением говорения, включая слова, называющие речевые проявления деятельности интеллектуальной (думать), эмоциональной (охать, ахать), оценочной (хвалить, ругать), волевой (просить, приказывать, запрещать, советовать) и познавательной (спрашивать, ругаться)». [2,485]. На начальном уровне изучения русского языка методистами рекомендуется использовать глаголы «говорить – сказать + кому? О₃», «сообщать – сообщить + кому? О₃», «спрашивать – спросить кого? О₄», «отвечать – ответить + кому? О₃», «думать», «просить – попросить кого? О₄», «советовать – посоветовать + кому? О₃», «хотеть». В главной части сложноподчиненного предложения возможно использование этих глаголов, как в прошедшем, так и в настоящем времени.

«В строго выдержанной литературной речи синтаксическая организация чужого высказывания, т. е. оформление его средствами подчинительной связи, сопровождается рядом преобразований структурного и стилистического порядка, во всей их совокупности обусловленных доминирующим положением авторского плана, активностью говорящего, который не просто пересказывает чужую речь, но конструирует ее в соответствии со своими целями и намерениями». [2,485].

Если высказывание прямой речи носит информативный характер, то при передаче информации из прямой речи в косвенную используется модель сложноподчиненного предложения с придаточным изъяснительным с союзом «что».

При преобразовании вопроса с вопросительным словом в косвенную речь, в придаточном предложении используется вопросительное слово, которое выносится на первое место.

Представляющими определённую трудность являются случаи, когда нужно перевести из прямой речи в косвенную вопрос без вопросительного слова. В этих случаях студенты должны научиться вычленять так называемое ключевое слово вопроса, которое непосредственно требует ответа. Преподаватель обращает внимание студентов не только и не столько на порядок слов в прямой речи-вопросе говорящего, сколько на его интонацию. После вычленения ключевого слова, оно выносится на первое место в косвенной речи, после него используется союзная вопросительная частица «ли».

«Литературная норма запрещает перенос в косвенную речь повелительного наклонения и других форм с императивным значением. На месте последних употребляется конструкция «союз чтобы (чтоб) – глагол в форме на –л». [2,486]. Побуждение к действию в прямой речи оформляется в косвенной речи сложными предложениями изъяснительными со значением желательности с помощью союза «чтобы», принадлежащего сфере волеизъявления. «Все преобразования стилистического характера направлены на устранение элементов с субъективно-модальной и экспрессивной окраской: частиц, междометий, интенсифицирующих и модальных слов, лексики и фразеологии живой речи». [2,486]. Например, если в прямой речи имеет место модальность, выраженная словом «пожалуйста», то в косвенной речи лучше использовать глагол «просить – попросить + кого? О₄». Если слова «пожалуйста» нет, т.е. в прямой речи налицо приказ, то в косвенной речи уместен глагол «хотеть». Ниже приведена Таблица, которая иллюстрирует сказанное.

Таблица

Значение	Прямая речь	Косвенная речь
Информация	Преподаватель: - Завтра будет рубежный тест!	Преподаватель сказал студентам, <u>что</u> завтра будет рубежный тест.
	Секретарь: - Ваша регистрация будет готова во вторник.	Секретарь говорит студенту, <u>что</u> его регистрация будет готова во вторник.
	Девушка: - Меня зовут Анна, мне 21 год.	Девушка сообщила, <u>что</u> её зовут Анна, ей 21 год.
Вопрос с вопросительным словом	Студент: - <u>Когда</u> у нас будет летняя сессия?	Студент спрашивает преподавателя, <u>когда</u> у них будет летняя сессия. Преподаватель отвечает студенту, <u>что</u> летняя сессия будет в конце мая.
	Преподаватель: - Летняя сессия будет в конце мая.	
Вопрос без вопросительного слова	Куратор: - <u>Откуда</u> вы приехали?	Куратор спросила студентку, <u>откуда</u> она приехала. Студентка ответила куратору, <u>что</u> она приехала из Америки.
	Студентка: - Я приехала из Америки.	
	Полицейский: - У вас есть паспорт?	Полицейский спросил иностранца, есть <u>ли</u> у него паспорт.
Побуждение к действию (императив)	Студент: - Ты любишь играть в футбол?	Студент спрашивает друга, любит <u>ли</u> он играть в футбол.
	Переводчик: - Вы говорите по-русски?	Переводчик спросил молодого человека, говорит <u>ли</u> он по-русски.
	Преподаватель: - Студенты! Выучите диалог!	Преподаватель хочет, <u>чтобы</u> студенты выучили диалог.
	Комендант:	Комендант хочет, <u>чтобы</u> студенты

- Студенты! Поменяйте постель!	поменяли постель.
Куратор:	Куратор хочет, <u>чтобы</u> студенты взяли карточки в банке.
- Возьмите карточки в банке!	
Дедушка:	Дедушка попросил внука, <u>чтобы</u> он дал его очки.
- Внук! Дай, пожалуйста, мои очки!	

Для оптимизации усвоения данных конструкций возможно применение моделирования. N – субъект, V – предикат, O – объект. «При том, что N – независимый субъект предложения, выраженный именем существительным; V – предикат, выраженный глаголом в изъявительном наклонении; O – управляемый объект, выраженный именем существительным или личным местоимением в косвенном падеже». [3,9].

Литература:

1. Стилистический энциклопедический словарь русского языка. — М.: "Флинта", "Наука". Под редакцией М.Н. Кожинной. 2003.
2. Шведова Н.Ю., Арутюнова Н.Д., Бондарко А.В. и др. Русская грамматика. Т.II. – М.: «Наука». 1980.
3. Нуршаихова Ж.А. «Русский язык и алгоритмы», - Алматы, 1999 г.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ МАҢЫЗДЫ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ

Берденова К.А.

Педагогика ғылымдарының магистрі, шебер-педагог, оқулық авторы
№ 81 мектеп-гимназияның қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
Бостандық ауданы, Алматы қаласы, Қазақстан

Қазақстан Республикасының егеменді мемлекетке айналуы, экономика бағытының нарықтық модельде құрылуы, ұлттық білім беру жүйесіне енуі білім берудің жаңашыл бағыты мен сипатының объективтік факторларымен түсіндіріледі. Қоғамымыздың түбегейлі жаңаруы сол жаңаруға сай мамандар потенциалын дайындамайынша мүмкін емес, ақпараттық және білім беру технологиясын жетілдіруге саяды. Бұл проблемалар ғылыми негізделген, оқыту процесінің мақсаттылығына, нормативтік-әдістемелік қамтамасыз етуге, оның ішінде оқу процесіне, оның мақсаты мен мазмұнына, ұйымдастырудың әдістемесі мен формасына қатысты жаңа жолын ойластыру қажеттілігі қоғамның дайындалған мамандар сапасына қанағаттанбауынан туындауда, ол бірінші кезекте педагогиканың әлеуметтік сұраныс деген категорияны нақтылау қажеттілігімен түсіндіріледі.

Еліміздің еркіндік алуы, тіл аясынын кеңеюі, қазақ мектептері санының көбеюі бүгінгі талапқа сай кадрларын әзірлеу, жас педагогтарға өзіндік бағыт, бағдары бар түйінді ойларды жинақтап жеткізу қажеттігін туындатып отыр. Сол себептен де қазіргі заман мектебі жоғары деңгейде маманданған кәсіпқой мұғалімді күтуде. Бүкіл әлем бұл күнде тәлім-тәрбие қызметіне ең білгір, ең талантты, өте жауапкершіл педагог - мамандардың қажеттігін мойындап отыр. Себебі, адам тағдырында мектептік кезең аса маңызды рөл атқарады. Сондықтан да педагог білікті маман, өз ісінің шебері болуы керек. Яғни, педагог шебер болу үшін: өзінің мүмкіндіктерін жаңа формация мұғалімі ретінде объективті бағалай алуы керек, кәсіби мамандығына қажетті қабілеттерді меңгеруі тиіс, жалпы мәдениетті, интеллектуалды іс-әрекетті, мінез-құлық, қарым-қатынас мәдениетін меңгеруі тиіс, өтіп жатқан интеграциялық процестерге, әлемдік білім беру кеңістігі қарқынына бағыттала алуы тиіс.

Қоғам дамуының жаңа саяси, әлеуметтік-экономикалық шарттарына байланысты болған білім саласындағы түбірлі өзгерістер қазіргі маманның кәсіптік шеберлігінің жоғарғы деңгейде болуын талап етеді. Педагогтың жұмысына қажет маңызды шарттардың бірі - өз ісі үшін жауапкершілік қана емес, оның жұмыстағы бостандығы еркіндігінің болуы. Педагог өзі істеген барлық жұмысына жауап бере алатын, дербес білімді маман болуы керек.

Менің мақсатым: Білім алушылар бойында оқыту мен тәрбиелеудің, өзін-өзі жетілдірудің өнерін үнемі жетілдіріп отырудың қажеттілігін қалыптастыру.

Менің міндетім: - педагогикалық шеберлік мазмұнын түсіну; - педагогикалық қызметтің мазмұнын ашу; - педагогикалық мамандықтың перспективалық мүмкіндіктерін көрсету; - жанашыл педагогтар идеясын, оқыту формасын пайдалану.

«Мұғалім өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, ал оқуды,ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімдігі де жойылады» дегендей біз, ұстаздар қауымы, өз білімімізді жетілдіріп, уақытпен бірге қадам басу үшін үнемі дамып, кәсіби шеберлігімізді шыңдап отыруымыз қажет.

Еліміздегі орын алған пандемияға байланысты қашықтан білім беруде оқушыларға қажетті білімді жеткізу және бағалауды жүзеге асыруда көптеген кедергілерге ұшырап, ұстаздар қауымына жауапты міндет жүктелді. Атап айтсақ, ол оқу бағдарламасының құрылымын қашықтан білім беру жүйесімен астастыру, оқушыларға тиімді интерактивті сервистерді, мақсатқа бағытталған тапсырмаларды даярлау,оларды заманауи платформалар арқылы сапалы жеткізу,бейнесабақтар түсіру.

2019-2020 оқу жылының төртінші тоқсанында біз қашықтан оқытуға көштік. Қашықтан оқыту кезеңіндегі оқушылардың орындаған тапсырмаларын тексеруге мұғалімдер көп уақытын жұмсап, тапсырмаларды орындауда біршама проблемалар туындады.Қашықтан оқуға көшкендіктен білім алушыларды бағалау форматы өзгерді. Біз, ұстаздар қауымы, қашықтан оқытуға қаншалықты дайынбыз?

Жалпы оқыту кезінде қандай платформа арқылы оқыған тиімді, оқушының білім сапасын арттыруға қандай оқыту және бағалау құралдарын пайдаланамыз деген сұрақтар төңірегінде және ақпараттық құзіреттілігімді арттыру мақсатында түрлі марафондар мен курстарға қатысып, білімімді жетілдірдім.

Өзіме үш сұрақ қойдым

1. Мен оқушыларымды неге үйреткім келеді ?
2. Оқушылар мұны қалай үйренеді (олар оқу нәтижелеріне қалай жетеді)?
3. Мен оларға қалай қолдау көрсете аламын?

Қандай форматта болсын жұмыс жасап жатқан мұғалімнің оқушыға сапалы білім беруі үшін жан-жақты ізденіп, тиімді әдіс-тәсілдерді таңдауы қажет, сол қажеттіліктің бірі сабақ тақырыбына байланысты сапалы бейнесабақ ұсыну. Бейнесабақтың екі түрі бар. Бірі-скринкаст, екіншісі – бейне дәріс.Мен бейнесабақтарды түсірмес бұрын сабағымның құрылымын жоспарлап,яғни күнтізбелік-тақырыптық жоспар бойынша мақсатқа бағытталған кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды бөлімде берілетін тасырмаларды,интерактивті сервистерді (learning Apss, Padlet, ward wall, jamboard, quiziz) креативті инфографикаларды пайдалана отырып презентация даярлап аламын.Сабақ құрылымы толық аяқталған соң Vandikam және Camtasia studio бағдарламалары арқылы бейнесабақ түсіремін. Camtasia бағдарламасында сабақ тақырыбына қатысты жасалған суреттер, презентация мен көрнекіліктерді тиісті жазылған аудиожазба немесе камераға түсірілген видеожазбамен сәйкестендіріп, қате тұстарын өңдеп, монтаждауға болады. Сонымен қатар, аталған бағдарламада тақырыпқа сай дайындалған материал бойынша мұғалімнің бейнесі көріне отырып нақты уақыт кезінде бейнесабақ жасауға, яғни скринкас жасауға болады.

Оқыту құралдарының мұғаліме де оқушыға да ыңғайлы болуы үшін бастапқыда бір - екеуін қолдану әбден жеткілікті. Бұл құралдардың неғұрлым қарапайым болғаны да жақсы. Белгілі бір құралды меңгеріп алғаннан кейін сізге және оқушыларыңызға онымен жұмыс істеу қаншалықты ыңғайлы екенін және өзіңізге пайдалануға қолайсыз деп тапқан құралды

алмастыруға дайын болу керек. Оқушылармен жұмыс істеуге пайдаланбас бұрын жаңа құралды міндетті түрде сынақтан өткізіп алу қажет.

Шебер педагог білімді, тәжірибесі мол, жан-жақты бола отырып, оқушыларды жеке тұлға етіп қалыптастыру мақсатында білім мен тәрбиені ұштастыра алуы қажет. Әр оқушының дарындылығын айқындау, олардың дамуына қолайлы жағдайлар жасау, мектеп, жанұя, мұғалімнің рөлін анықтау, оқушылар мен мұғалімдер ұжымын қалыптастыру - педагогикалық шеберлікті жетілдіруге негізделеді деп есептейміз.

«Талант» деген сөзді әркім әр түрлі ұғынуы мүмкін. Талант көбіне, ақын – жазушыларда, әртістерде, өнер адамдарында кездеседі. Ал, «мұғалім болу – талант па, ол әркімнің қолынан келе бермей ме?» - деген сұрақ туады. Ұстаздың барлығы талантты болып тумайды. Егер кез келген мұғалім ынта – ықылас қойып, табандылық танытатын болса, өз бетімен көп еңбектенсе, идеялық жағынан сенімді, өз пәнін жақсы білсе, оқытудың әдістемесін меңгеріп, бала психологиясын жете білсе, педагогикалық техниканы қалыптастыра алса, педагогикалық шеберлікке жету қасиеттеріне ие бола отырып, педагогикалық кәсіпті меңгерсе, педагогикалық әдепті бойына сіңірсе, онда талантты, шебер ұстаз бола алады.

Педагогикалық шеберлік – тек қана мұғалімнің жалпы, жанжақты және әдістемелік сауаттылығы ғана емес, ол – әр сөзді оқушыларға жеткізе білу, олардың толық қабыл алуы. Ұстаздық шеберлік: 1) мұғалімнің өмірге көзқарасы, оның идеялық нанымды, моральды бойына сіңірген адам екендігі; 2) пәнді жетік білген, ойын толық жеткізетін және оқушылардың бойында әдеп, әдет, дағды сияқты моральдық нормаларды сіңіре білгендігі; 3) оқыту мен тәрбиелеудің әдіс-тәсілдерін меңгерген, білгенін қызықты да, тартымды өткізе алатын, педагогикалық әдеп пен талантын ұштастырған адам ғана шеберлікке ие болады. Педагогикалық шеберліктің негізі – балалардың өз еркімен дамуына жол ашу, оқу-тәрбие процесінде оқушылармен педагогикалық ынтымақтастықтар, жұмыс атқарудың формаларын, әдістерін дамыту, шәкіртке деген қамқорлық пен сүйіспеншілікті арттыру педагогикалық шеберліктерінің басты сипаты болып табылады.

Шебер педагог - бұл жоғары мәдениетті, өз ісінің шебері, оқыту мен тәрбиелеу әдістемесін білетін, психологиялық білімі бар, сонымен қатар әртүрлі ғылым саласынан хабардар маман. Педагогикалық шеберлік – балаларды сүйетін, жүрек қалауымен жұмыс істейтін, әрбір педагогтың қолы жетерлік тәрбие мен оқытуда тұрақты жетілдіріліп отырылатын өнер. Педагогикалық үрдістің ерекшелігі, оның құрылымы және мазмұны дамыту, оқыту, тәрбиелеу функцияларын тәжірибе барысында тарататын шеберліктің ашылу себептері болып табылады. Педагогикалық шеберлік педагогикалық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі бола отырып, мынадай төрт жүйені қамтитын күрделі құрылымды қамтиды: 1. Педагогикалық технология (сөйлеу мәнерінің техникасы, ойлау логикасы мен нақтылығы, бейнелі көрсетілімдері, қажетті құралдарды тандай білу дағдысы, формалары мен тәсілдері); 3. Педагогикалық шығармашылық (шығармашылық талдау, стандартты емес ойлау, жаңа ақпараттар іздестірудегі қажеттілік, экспериментке ұмтылыс);

Педагогикалық шеберліктің тағы бір көрінісі – мұғалімнің педагогикалық шығармашылық іс-әрекеті, яғни оның тұлға ретінде жеке-даралығы және адамның индивид ретіндегі кейбір ерекшеліктерінің өзгеріске ұшырауы. Педагогикалық шығармашылық – педагогтың жекедаралығының, оның тәжірибесінің, дарындылығының, қабілеттілігінің және тұлғалығының, қиялы мен түйсігінің жоғары көрінісі. Кәсібилігі мен шеберлігінің жоғары өлшемі; мұғалімнің оқу-тәрбие процесіне тиімді және стандартты емес педагогикалық шешімдер әзірлеу мен орындауы, тәрбие мен оқытудың теориясы мен практикасын байытуы. Педагогикалық шығармашылық алдыңғы қатарлы инновациялық тәжірибеге, ғылым жетістіктеріне, педагогикалық шешім табудағы өз тапқырлығына сүйене отырып, мақсаттардың, құралдардың және нәтиженің тиімді арақатынасын іздеу түйсігі мен сипатының ықтымалдығына негізделген. Интегралды сипаттары: - педагогте терең, жан-жақты білімнің болуы және оларды сыни өңдеу мен пайымдауы; - теориялық және әдістемелік ережелерді педагогикалық әрекетке аудару білігі; - өзіндік жетілуі мен өз бетінше білім алу қабілеті; - жаңа әдістер,

формалар, амалдар мен құралдар әзірлеу және олардың бірегейлі үйлесімділігі; - іс-әрекет жүйесінің диалектикалығы, вариативтілігі, өзгермелілігі; - қолдағы бар тәжірибені жаңа жағдайларда қолдану тиімділігі; - өзінің жеке іс-әрекетін және оның нәтижесін рефлексивті бағалай білуі, педагог тұлғасының эталондық және жеке қайталанбас сипаттарын үйлестіру мен әзірлеуге негізделген кәсіби іс-әрекет стилін қалыптастыруға қабілеттілігі; - білім мен түйсікке негізделген импровизацияға қабілеттілік. Осыдан шығарар қорытындымыз: әрбір педагог мұғалім мамандығын тандап алған соң, ол жауапкершілігін бірге ала жүруі керек.

Ұстаз өз пәнін ғана емес, дүние сырын, қоғамдағы өзгерістерді, адам мінездерін, өнердің қуат әсерін білетін жан болуы қажет. Сонымен, педагогикалық шеберлік дегеніміз өзінің мамандығына сай игеруі тиіс барлық ерекшеліктердің жоғары деңгейін, тұлғаның кәсіби қызметті өзінше ұйымдастырудың жоғары деңгейін қамтамасыз ететін ерекшеліктерінің жинағын, сондай-ақ кейбір педагогикалық ерекшеліктердің дамуының жоғары деңгейінің салдарын білдіреді, ал педагогтың жалпы мәдениеті, оның теориялық білімі және педагогикалық техниканы меңгеруі осы шеберліктің іргетасы болып табылады. Қорыта келгенде, бүгінгі талапқа сай мектепте білім берудің 37 жаңа саласына жету - мұғалімнің мейірімділігімен, білімімен, шеберлігімен, тығыз байланысты. Өз мамандығына жан жүрегімен берілген ұстаз ғана ұстаздық этиканы, ұстаздық техниканы да, шеберлікті де жақсы меңгереді.

Бүгінгі ақпараттар ағылған технологиялық мәдениет дәуірінде заманауи ұстаздық қызметтің жауапкершілігі мол. Сондықтан да мен өз ісімді жоспарлауда ең алдымен «*XXI ғасырдың нағыз ұстазы қандай болуы керек?*» — деген сұрақ тұрады. Осы сұрақ жауабын табу жолындағы ізденіс жұмыстарым, бүгінгі заманауи жаңашыл мұғалімді қалыптастырудағы жаңа істеріме бастама болды. Себебі, XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры болғандықтан, ұстаздардың алдына қойған мақсаты – заман талабына сай, жаңашыл, АКТ технологияларын жетік білетін, жан-жақты, психолог, рухани бай болу, көшбасшы болуы. Жаңашыл мұғалімдер педагогикалық қызметтің барлық түрлерін зерттеп, кез-келген педагогикалық жағдайда өзінің білімділігі, парасаттылығы, ақылдылығы, мәдениеттілігі, іскерлігі, шеберлігі арқасында шеше алатын; педагогикалық үдерістің нәтижесін жақсартуға ұмтылатын жаңашыл әрі шығармашылықпен жұмыс алатын және тұлға болуы керек деп есептеймін.

Кәсіптік шеберлікті, заманауи ақпараттық технологияларды толық игерсе ғана, бүгінгі қоғамымызды интеллектуалды және мәдени байытатын, дамытатын және жаңартатын мол мүмкіндіктерге жол ашылатыны тәжірибеде дәлелденді.

Еліміздің қазіргі жағдайда жасалынып отырған «Педагогтың мәртебесіне» қанағаттанамын. Себебін түсіндіріп кетейін, біріншіден педагог қызметінің жылдан-жылға өсіп жатқан жалақысы. Екіншіден, педагог мәртебесі - прогресс факторы болып табылады. Барлық прогресстер – ұстаздың арқасында жүзеге асады емес пе? Ұстаз – үлкен тұлға. Үшіншіден, «Ұстаз мәртебесі» заңының қабылдануы дер едім, себебі мұғалімнің, педагогтың біздің еліміздің де, жалпы әлемнің де бүкіл білім беру жүйесінің басты тұлғасы екенін түсіну мен толық түсінудің қиын және ұзақ кезеңінің нақты аяқталуы болды. Мұғалім адамзат өркениетінде ерекше рөл атқарады. Ол, шын мәнінде, өркениетті төртінші өлшемде – уақытпен байланыстыратын буын ретінде қызмет етеді. Бұл адам жинаған білім мен дағдыларды әрбір келесі ұрпаққа беретін мұғалім. Тек білім ғана емес, сонымен бірге әлемді түсіну мен дүниетаным, ойлау тәсілдері, ұлттың жаны, адами құндылықтар, мәдениет және тағы басқалар. Мұғалімдер - бұл әрбір жаңа ұрпаққа ата-бабалар ұрпақтарының жетістіктері мен қамқорлығын жеткізіп, әрқайсысына болашаққа есік ашатындар. Мұғалімнің тұлғасынсыз адамзат өмірінің басты динамикалық процесі тиімсіз болмақ. Осы орайда ұлы Абайдың: «Ең жақсысы адамның – мұғалімнен» деген сөздері еске түседі. Сонымен, менің ойымша мұғалім мәртебесі бұрыннан болған да, бұдан кейін де биіктей бермек.

Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңістігіне енумен сипатталады. Қазіргі кезде мемлекеттік тіл– қазақ тілі, қарым-қатынас тілі – орыс тілі және ағылшын тілі – үш тілдік оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану–қоғамдық заман талабы болып отыр. Білім

берудің мазмұны жаңарып, оқытуда жаңаша көзқарас пайда болды. Осы негізде ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы – заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама. Оқушыларға білім мен тәрбие беруде ұстаздардың алдында үлкен жауапкершілік тұр. Әрбір оқушыны оқытып тәрбиелеуге байланысты мәселелерді өздігімен және шығармашылық ынтамен шешуге қабілетті жаңашыл мұғалім керек. Жаңа, тез өзгермелі, білімді де білікті, тың серпеліске, өзгеруге дайын және талап межесінен көріне алатын шығармашыл да кәсіби шебер мұғалімдерді қажет етіп отырғанына көзіміз жетті. Оқушылардың мектепте табысты оқуы ғана емес, өмірде де табысты болуы мұғалімнің қабілетіне, оның құзыреттілігіне байланысты екенін терең түсіндік. Мұғалім оқушылар үшін қандай да бір пән бойынша білім беретін адам ғана емес, сондай-ақ олардың оқудағы еңбегін қызықты, тиімді ұйымдастыра алатын, оларға үлгі болатын ерекше тұлға болуы керек. Жаңа заман мұғалімнен күнделікті оқушылармен қарым-қатынас барысында әрбір жағдаят үстінде ерекше білім деңгейін көрсетуді және шығармашыл шешім қабылдай алуын талап етіп отыр. Оны қанағаттандыру үшін қазіргі заманның мұғалімі жаңашыл, икемді, өзгерісті тез қабылдай алатын, жан-жақты, жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды меңгерген болуы керек.

Қазіргі жас мамандардың белгілі бөлігінің кәсіби қалыптасуына кедергі келтіріп отырған қиыншылықтардың туындау себептері неде? Көптеген мұғалімдермен әңгімелесу, жұмыс барысындағы жетістіктері мен қиыншылықтарын талдау барысындағы байқалатын басты кемшілік – мұғалімдердің жыл сайынғы заманауи өзгерістермен бірге түрленіп отырған оқушы психологиясындағы айырмашылықты көре білу мен соған қатысты қызмет саласындағы бетбұрыстарды уақытында енгізіп отырудан сәл кеш қалуы немесе осы басымдықтарға толық мән бермеуі тәрізді. Бұл жерде көптеген мұғалімдердің басты қателігі - тек қана өз пәніне оқушыларды қызықтыруды, жеке пәні бойынша әріптестері арасында жоғары көрсеткіштерге жетуді ғана ойлап, жоғарыда аталған педагогикалық - психологиялық ерекшеліктерге толық мән бермеу нәтижесі екендігін көрсету. Мектептегі білім сапасы мұғалімнің кәсібилігі мен мұғалімдер қызметінің сапасына тікелей байланысты. Мұғалім жайлы Ахмет Байтұрсынов былай деген: «...Мұғалім қандай болса, мектеп те сондай болмақшы. Яғни, мұғалім білімді болса, ол мектептен балалар көбірек білім алып шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі білімді, педагогикадан, методикадан хабардар, жақсы оқыта білетін мұғалім». Жас ұрпақты жан - жақты, терең білімді, интеллектуалдық деңгейі жоғары түрде қалыптастырудың бірден бір жолы – оқушыға білімді терең игертудің тиімді әдіс – тәсілдерін іздестіру, шығармашылыққа жетелей білу. Бұл жұмысты атқаруда мұғалімнің терең біліктілігі қажет. Біліктілік – бұл білімдегі, тәжірибедегі, берілген білімді меңгертудегі бейімділік, құндылықты бейнелейтін жалпы қабілеттілік. Бұған мұғалім бойындағы келесі қасиеттерді қосуға болады:

- білім беру үрдісіндегі жауапкершілікті сезіне білу;
- оқушы жұмысын проблеманы шеше білуге бейімдей білу қабілеті;
- білім беру технологияларын пайдаланудан бұрын толық түсіну, меңгеру, қолдануда жоғары шеберлік таныта алуы;
- өз жұмысының қоғамдық маңызын түсінуі;
- өз саласында үнемі ізденісте бола білуі;
- мұғалімнің өзін – өзі дамыту, өзіндік үздіксіз білім алу және оны жаңартып отыру қабілеті;
- барлық жинақталған ақпаратты жүйелеу, материалдар арасындағы сабақтастықты таба білу қабілеті;
- дүние жүзілік білім беру тәжірибесіндегі кең тараған педагогикалық тәжірибелердің өз тәжірибесіне қажетті тұстарын таңдай білуі мен сол элементтерді өз тәжірибесіне енгізе білу қабілеті;

- үздіксіз білім алу нәтижесіндегі алынған ақпаратты талдап, жүйелеп, пайдалану мүмкіндіктерінің ең тиімді тұстарын таба білуі қабілеттері түрінде алуға болады.

Жаңа заманның кәсіби мұғалімінің қалыптасуында қызметкердің өз міндеттері мен жауапкершілігін сезіне білу мүмкіндігінің де ролі зор. Мұғалімнің қоғам алдындағы, мемлекет алдындағы, ата - аналар мен қарапайым оқушы алдындағы өз міндетін біліп, сол міндетті мүлтіксіз орындауға деген, тек қана қоршаған орта алдындағы сыртқы бейнесімен ғана емес, пәк күйдегі ішкі сезімінің болуы арқылы – қазіргі замандағы қарапайым мұғалім мен «патриот», яғни шығармашыл, кәсіби мұғалім арасындағы басты айырмашылығын көреміз. Осының нәтижесі мұғалімнің өз жұмысын ұйымдастыра білу мүмкіндігі, өткен мен жаңаның байланысы арқылы тиімді тәсілдердің өміршеңдігін көрсете білуі, қоғам дамуына сын көзбен қарай отырып, оқушы бойындағы қиындықтарға және сенімсіздіктерге қарсы тұра білуі мен кез - келген құбылысқа (табиғи, әлеуметтік) жеке көзқарасын білдіру дайындығынан көрініп отырады, яғни мұғалімнің жұмысқа деген ниеттілігі деген тағы бір қабілеті байқалады.

Әдебиеттер:

1. Ш. Х. Құрманалина, Б. Ж. Мұқанова. Педагогика: Астана, 2007.
2. Н. Берікұлы. Педагогика. Оқу құралы, 2004
3. Ж. Б. Қоянбаев, Р. М. Қоянбаев. Педагогика. Алматы, 2002
4. Зязюн. Основы педагогического мастерства М., 1989
5. Слостенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки. М., Просвящение, 1976
6. Қ. Сейталиев. Педагогиканың жалпы негіздері. Ақтөбе, 2004.
7. Б. А. Молдағалиев. Мектеп мұғалімінің анықтамалығы. Орал, 2005.
8. Кондратеньков А.В. Труд и талант учителя: факты, мысль. М., 1989
9. Ж. Әбиев. Педагогика. Алматы. 2004.

ПОНЯТИЕ «ДВУЯЗЫЧИЕ» И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РЕБЕНКА ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Джиянбаева Л.А., Сарыбаев Д.Т.

Центрально-Азиатский Инновационный университет,

Асилов М.Б.

№99 школа- гимназия, г.Шымкент, Казахстан

В языкознании у терминов «билингвизм» и «двуязычие» нет однозначного определения, они могут трактоваться как в широком, так и в узком смысле. Многие лингвисты, занимающиеся языковыми контактами, считают, что к билингвизму (двуязычию) можно отнести явление, при котором происходит смена языкового кода в конкретном речевом акте. Это означает, что «билингвизм» в широком понимании есть способность индивида в той или иной степени использовать неродной язык при общении с носителями этого языка. В узком кругу – свободное владение неродным языком в устной и письменной формах во всех сферах общения.

Анализируя множество определений и объяснений билингвизма и двуязычия, можно сказать, что двуязычие – это языковое поведение, которое, в большей мере необходимо индивиду для социального взаимодействия, а билингвизм – естественное языковое поведение при естественных языковых условиях. Так, если индивид для взаимодействия в полиязычном социуме использует неродной язык, которым он владеет на том или ином уровне, то можно говорить о социальном двуязычии. Двуязычие не является естественным языковым поведением, так как второй язык осваивается человеком в процессе его изучения и является приобретённым, изученным и используемым в конкретных социальных ситуациях, когда для

успешного коммуницирования требуется использования языка большинства. Нередко подобные ситуации называют явлением частичного билингвизма.

Билингвизм является естественной языковой ситуацией, когда смена кода происходит свободно, говорящий не испытывает дискомфорта и затруднений при общении, так как степень владения родным и вторым языком практически одинаковая. Двужычие, как правило, возникает в тех социальных обществах, где функционируют два или более языков, каждый из которых имеет свои общественные функции. Примером активного двужычия может служить языковое поведение мигрантов, которые прибегают ко второму языку при общении с представителями другого языкового сообщества либо на официальном уровне. Дети мигрантов, посещающие школы с русским языком обучения, активно используется русский язык в стенах школы, а в кругу семьи общение происходит исключительно на их родном языке. Этот пример демонстрирует именно частичное или фрагментарное двужычие.

Для билингвов, владеющих на одинаковом уровне двумя языковыми системами, использовать попеременно два языка является естественным речевым поведением. В такой языковой ситуации возникает вопрос, какой язык является доминантным, а какой – дополняющим. Нередко сами билингвы затрудняются ответить однозначно какой из языков о месте и значении «главного» языка. Как правило, билингвы отмечают, что первым языком считают язык повседневного общения и «внутренний» язык, хотя и второй язык не характеризуется ими как второстепенный, дополнительный, так как оба языка были усвоены в естественных языковых условиях.

Одним из распространённых видов двужычия является «естественное» и «искусственное». Для естественного двужычия необходимо полиязычное общество, в котором происходят перманентные, непрекращающиеся языковые контакты носителей двух языков, а искусственный билингвизм формируется в условиях моноязычия, при целенаправленном формировании навыков использования другой языковой системы. Примером искусственного двужычия может служить русско-национальное двужычие, сформированное и функционирующее на территории бывшего Советского Союза. Л. Щерба выделял чистый тип двужычия и смешанный. Чистое двужычие характеризуется использованием одного языка в определённо конкретной ситуации, например, наличие только одного языка в кругу семьи и другого – общения вне дома. Отличительной чертой смешанного типа двужычия является попеременная смена кода, происходящая естественным образом, когда коммуниканты не замечают перехода с одного языка на другой. Иногда естественное двужычие приравнивают к бытовому, имея в виду, что второй язык усваивается только благодаря языковому окружению и постоянной речевой практикой. Искусственное двужычие называют учебным, так как второй язык усваивается с помощью учебно-методических правил.

В нынешнее время понятие «нестабильная политическая ситуация» знакома многим. Реалии таковы, что люди находятся в состоянии незнания, не понимания будущего своей жизни. Люди мигрируют в надежде улучшить качество своей жизни. На сегодняшний день существует тенденция к притоку населения на территорию Российской Федерации мигрантов из ближайшего зарубежья, бывших стран СССР. Оказываясь в новой для себя среде, люди вынуждены подстраиваться под местные законы, учить государственный язык и становится частью того общества, в котором они прибывают.

Язык – это та неотъемлемая часть любого народа, которая является отличительной и исключительной. В каждой народности, в каждом государстве он свой. В России – русский язык является государственным, и он разительным образом отличается от других языков. Как писал румынский мыслитель Эмиль Чоран, «человек живет не в стране, он живет внутри языка. Родина – это язык и ничего больше» [1]. Когда человек оказывается в ситуации миграции в другое государство, которое имеет свою культуру, традиции, законы, правила и, безусловно, свой национальный язык, ему необходимо адаптироваться в новых условиях.

Дети мигрантов испытывают в таких ситуациях максимальные трудности, ведь им нужно адаптироваться к новым условиям проживания, таким как: культурные, социальные, образовательные и ключевым – языковым.

Параллельно с процессом адаптации ко всему вышеизложенному, дети – мигрантов в домашней обстановке пользуются национальным языком, культурой, традициями, литературой, всем тем, что прививают им родители. Таким образом эти дети находятся в ситуации необходимости совмещения (?) в себе знания о двух культурах. В подобных ситуациях возникновение билингвизма является естественном процессом. Билингвизм подразумевает под собой смешение двух и более языков. С целью коммуникации, человека, который прибегает к данному явлению, называют билингвом.

В настоящее время нет единой формулировки понятия «билингвизм». Ученые, теоретики и практики трактуют это понятие как способность человека владеть и пользоваться двумя языками. Лингвист американского происхождения У.Вайнрайх дал определение билингвизма, которое на данный момент является классическим. Он считает, что билингвизм – это владение двумя языками и попеременное их использование в зависимости от условий речевого общения: «Практику попеременного пользования двумя языками мы будем называть двуязычием, а лиц, ее осуществляющих, двуязычными» [2].

Стоит отметить, что трактовка билингвизма, которую предложил У. Вайнрайх считается нейтральной. Многие ученые выдвигают свои трактовки понятия Билингвизм, в которых пытаются максимально полно и точно охарактеризовать данное явление. Авторы этих формулировок объединяет нехватка информации касаемой степени овладения билингвом второго языка. Возникает непонимание насколько хорошо овладевает неродным языком билингв и от чего зависит скорость и качество усвоения этого самого языка. По мнению Г.М. Вишневской, все эти концепции «можно разделить на две группы, отражающие противоположность взглядов учёных.

Первая концепция подразумевает владение вторым языком приблизительно так же, как своим родным. Вторая допускает значительные различия в знании двух языков, однако предполагает пользование вторым языком (неродным) в различной степени (с большим или меньшим успехом) в ситуации общения с носителем языка» [3].

На сегодняшний день не существует единого мнения касаемого влияния билингвизма на развитие ребёнка. Одни выступают в пользу него, говоря, что билингвизм никак не влияет на успеваемость ребёнка, другие же напротив высказываются о его негативных последствиях. И. Эпштейн, говоря о билингвизме, отмечает сложность в ассоциативном мышлении у ребёнка. Одновременное существование двух языковых систем, которые не зависят друг от друга, предполагает торможение одной из них в момент восприятия того или иного высказывания.

Одна будет подавлять другую, ребёнку будет сложно ориентироваться в момент появления представления, в его сознании появится два слова, а не одно. Л.С. Выготский считает, что данное явление имеет негативное влияние на развитии ребёнка - билингва в целом, т.к. происходит смешение двух языковых систем, с которыми сложно справиться ребёнку, т.к. в лексиконе происходит путаница. Ребёнок не в состоянии выразит свои желания и мысли, в результате чего появляется негативизм и трудности в обучении. В. Штерн, чьи взгляды поддерживает Л.С. Выготский считает, что различные значения слов в разных языках, различные синтаксические, фразеологические, грамматические нормы позволяют ребёнку сравнить родной и иностранный язык, и увидеть особенность и неповторимость своего родного языка, что в последующем поможет ему приобрести особую сознательность в его лингвистических операциях [4].

Ни для кого не секрет, что основная функция речи, это коммуникация. Коммуникация с окружающими нас людьми, с помощью которой, человек социализируется и адаптируется в новой для него среде. И на каком бы языке не осуществлялась речь, она выполняет эту основную функцию. Ученые, как отечественные, так и зарубежные схожи в мнении о том, что владение речевым процессом, является главенствующим фактором в становлении ре-

бёнка, в его полноценном развитии. Речь влияет на психические процессы, которые перестраиваются под ее влиянием и приобретают систематизированную структуру. Благодаря речи происходит развитие высших психических функций, совершенствуются процессы мышления. Л.С. Выготский полагал, что речь является центральной функцией, с помощью которой человек приобретает социальные отношения и приобщается к культурной жизни. Взаимодействуя со всеми психическими функциями, речь постепенно становится основным компонентом в развитии мышления, психики и личности человека в целом. [5].

Существует закономерность, которую можно наблюдать на практике. Она заключается в том, что дети, владеющие богатой, насыщенной и правильной речью показывают большие положительные результаты в способности познания окружающего мира, общения со взрослыми и со сверстниками. Психическое развитие таких детей происходит активнее. Основным аспектом при поступлении в школу является речь. То, насколько она грамматически и фонетически правильна, связна и логична зависит его дальнейшее обучение. Ребёнку недостаточно понимать обращённую речь, но он и сам должен быть способным выразить собственные мысли, выстроив предложения в правильном порядке.

Для поступающего в первый класс ребёнка, одним из основных факторов является способность изъясняться, его речь должна быть понятной и должна быть грамотно оформлена. Когда ребёнок хочет, но не способен выразить свои желания, выразив их предложениями, высока вероятность, что он будет не понят учителем и сверстниками. В связи с чем, ребёнок чувствует агрессию, злость по отношению к окружающим, отчаяние в связи с невозможностью исправить ситуацию и, как итог, отвращение ко всему процессу обучения. Существует перечень необходимых речевых навыков, которыми должен владеть каждый первоклассник:

- владеть звуковым рядом слов, привольно и четко произносить слова;
- запас активного и пассивного словарей;
- умение грамматически правильно оформить речь;
- умение высказываться сложносочиненными предложениями;
- умение склонять слова по падежам и применять подходящие;
- умение подбирать спряжение к глаголам;
- способность к монологической речи;
- способность рассказать о событиях прошлого, которые произошли с ребёнком;
- способность к пересказу, умение выделить начало, середину и конец повествования;
- способность описать окружающие предметы быта, а также явления природы.

Все вышеперечисленные навыки, относятся к числу необходимых для поступления в первый класс для всех учеников, как для монолингвов, так и для билингвов. Если эти навыки не скорректированы до необходимого уровня, ребёнку будет сложно осваивать программу обучения и адаптироваться в коллективе. Для ребёнка билингва освоение этих навыков на неродном языке может оказаться очень сложным испытанием, и задача родителя и специалиста помочь такому ребёнку и сделать его поступление в школу не пыткой, а ответственным и интересным опытом.

Литература:

1. Сиоран. Искушение существованием / Пер. с фр., пред. В. А. Никитина; ред., примеч. И. С. Вдовиной. – М.: Республика; Палимпсест, 2003. – (Мыслители XX века). – 431 с. RAR-архив
2. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, 2014
3. Вишневецкая Г.М. Билингвизм и его аспекты: Учебное пособие. Иваново, 1997. С.14.
4. Выготский Л.С. К вопросу о многоязычии в детском возрасте. Собр. соч. в 6 томах. М.: Педагогика, 1983. Т.3. 335 с.
5. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. М., Просвещение, 1960
6. Аврорин В.А. Двужычие и школа // Проблемы двуязычия и многоязычия. М., 1972. С. 49–62. 2. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты: Лингвистическая проблематика. Л.: Наука, 1972. 80 с. 3. Филин Ф.П. Современное общественное развитие и проблемы двуязычия // Проблемы двуязычия и многоязычия. М., 2005. С. 13–25.

ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ ЯЗЫК И ИДЕНТИЧНОСТЬ ИХ РУССКИМ АНАЛОГАМ

Джиянбаева Л.А., Бекпатша Г.Ж., Джаыылганова Ф.К.

Центрально-Азиатский Инновационный университет,
г.Шымкент, Казахстан

Связь языка и культуры, особенно явственно отражающаяся и наиболее четко проявляющаяся во фразеологических единицах, изучается лингвокультурологией, которая рассматривает язык как культурный код нации, а не только как орудие познания и коммуникации. Сопоставительное лингвокультурологическое исследование фонда английского и русского языков даёт возможность определить общее и национальное в вопросах восприятия величины представителями двух народов.

Перевод – это деятельность переводчика, направленная на наиболее точную передачу мыслей, чувств и эмоций от говорящего к слушающему. Как известно, наибольшую сложность представляет собой художественный перевод, так как различия в историческом развитии народов приводит к тому, что складываются различия и в культурной сфере этих народов, вследствие чего некоторые образные определения, устойчивые словосочетания и выражения могут иметься в одном языке и отсутствовать в другом, что и вызывает сложности перевода. Кроме того, некоторые устойчивые словосочетания, фразеологизмы в частности, могут иметься в обоих языках, быть идентичны по смыслу, но отличаться друг от друга стилистически.

Необходимо обратить внимание, что существует несколько категорий фразеологизмов, которые соответствуют стилям речи, в которых они употребляются. Однако, как правило, перевод фразеологизмов касается, прежде всего художественного перевода, так как именно художественная речь наиболее открыта разного рода образным средствам. Хотя существуют и другие стили речи, в которых используются и, соответственно, переводятся фразеологизмы: публицистический, разговорный и т.д. [1].

Также интересным является влияние или же заимствование одним языком фразеологизмов другого языка и их приспособление к условиям нового языка, т.е. изменения, которым они подвергаются в культурной среде заимствующего языка.

В данной статье мы рассмотрим проблему перевода фразеологизмов с английского языка на русский язык и их идентичность русским аналогам. Это позволит расширить знания в области фразеологии, что в дальнейшем может в определенной степени облегчить работу с практическим переводом, а также углубить общие знания о языке.

На сегодняшний день во всём мире не существует языков, за исключением искусственных, в которых не было бы фразеологизмов. Однако общеизвестно, что в некоторых языковых группах фразеологические обороты употребляются чаще, чем в других. Это создаёт сложности, как при переводе, так и при изучении языка с большим количеством и высокой частотой применения фразеологизмов в речи.

Одна из частых ошибок переводчика – это неумение замечать фразеологизмы и их буквальное перевод. Так, фразеологическая единица часто принимается за свободное сочетание слов. Это приводит к грубым ошибкам и искажению смысла высказывания. “John set a great store by the town where he grew up” – Джон открыл огромный магазин в городе, где он вырос. (Вместо – Город, в котором вырос Джон, имел для него огромное значение). “After the resounding success she decided to hang up her ax” – После оглушительного успеха она решила повесить свой топор. (Вместо – После оглушительного успеха она решила отойти от дел).

Следующая сложность – трудность восприятия фразеологической единицы. Переводчик должен подбирать вариант перевода в зависимости от контекста. Это является проблемой, так как выражение может быть употреблено с оттенком иронии, сарказма, обиды, горечи или

раздражения. Также переводчик должен учитывать то, что большая часть английских фразеологизмов обладает многозначностью. Например, выражение “to take the fl oor” в политической сфере означает «взять слово», «выступить», а в разговорной речи «пойти потанцевать». В зависимости от ситуации “you never can tell” можно перевести «почем знать» и «чем черт не шутит».

Фразеологические единицы, имеющие эквиваленты и аналоги в русском языке. Это русские выражения и пословицы, которые совпадают с английскими по содержанию, выразительности, грамматическому составу и стилистической окраске.

К таким фразеологизмам можно отнести: устойчивые сравнения (“like two peas in a pod” – как две горошины в стручке, русский эквивалент – похожи, как две капли воды; “like a red rag for a bull” – как красная тряпка для быка; “as thick as thieves” – водой не разольешь), пословицы и поговорки (“revenge is sweet” – месть сладка; “a first time for everything” – все когда-то бывает в первый раз; “the road to hell is paved with good intentions” – благими намерениями ад вымощен), глагольные словосочетания (“to take the bull by the horns” – взять быка за рога; “bite one’s tongue” – прикусить язык; “rest on one’s laurels” – почить (почивать) на лаврах; “kill time” – убить время; “to be green with envy” – зеленеть от зависти).

Безэквивалентные фразеологические единицы. Многие английские выражения не имеют аналогов в русском языке. В основном это несуществующие у нас реалии. Например, “a hot potato” – дело, от которого хочется поскорее избавиться, либо актуальная тема; “to hear something straight from the horse’s mouth” – услышать из первых рук, из надёжного источника; “to be the apple of someone’s eye” – быть любимым кем-то. При переводе безэквивалентных фразеологических единиц можно пользоваться калькированием или описательным переводом.

Русский, как известно, очень живой язык, характеризующийся относительно высоким процентным содержанием образных средств в речи, и фразеологизмов в том числе [2].

Стилистическая классификация фразеологизмов помогает их изучению и даёт понять, какие сферы жизни народа являются для представителей этого народа значимее других. Для анализа перевода фразеологических оборотов в каждом отдельном случае, а также общепринятых эквивалентов фразеологизмов английского языка фразеологизмам русского языка будем использовать следующую классификацию, которая, на наш взгляд, адекватно отражает особенности именно фразеологизмов как образных средств. Согласно этой классификации абсолютно все фразеологизмы делятся на следующие стилистические группы:

- I. Художественные.
- II. Публицистические.
- III. Разговорные.
- IV. Официально-деловые.
- V. Научные.

I. Художественные фразеологизмы:

“No sweet without sweat” – Не вкусив горького, не видать и сладкого. “Out of sight out of mind” – С глаз долой, из сердца вон (дословно: прочь из поля зрения, прочь из головы).

“One swallow does not make a summer” – Одна ласточка весны не делает (дословно: одна ласточка не делает лета).

“While there is life, there is hope” – Пока дышу/живу надеюсь.

II. Публицистические фразеологизмы:

“It takes two to tango” – В паре ответственные оба.

III. Разговорные фразеологизмы:

“As cool as a cucumber” – Спокоен как слон/невозмутим как удав (дословно: холоден как огурец). “Pigs to you!” – А вот фиг тебе!

“As snug as a bug in a rug” – Как сыр в масле катается (дословно: устроился, как клоп в ковре). “Break a leg!” – Ни пуха ни пера!

IV. Официально-деловые фразеологизмы:

“notice of amendment” – уведомление об исправлении (например, внесении в товарный знак)

“to aid and abet” – пособничать и подстрекать

“your humble servant” – ваш покорный слуга (ставится перед подписью в официальном письме)

V. Научные фразеологизмы:

“to be beyond the scope of (the paper)” – быть за рамками, не входить в задачу (данной работы).

Рассматривая приведённые примеры, можно отметить несколько интересных фактов:

Во-первых, с одной стороны, можно сказать, что некоторые художественные фразеологизмы невозможно перевести с английского языка на русский другими фразеологизмами из-за отсутствия даже приблизительных аналогов, что, конечно, приводит к определённым проблемам при переводе; в то же время, с другой стороны, необходимо отметить, что некоторая часть художественных фразеологизмов была заимствована и русским, и английским языком из латинского, отсюда и крайне совпадающий смысл [3].

Во-вторых, различия в устойчивых словосочетаниях русского и английского языков становятся очевидными, если взглянуть на разговорные фразеологизмы двух языков: в рассмотренных примерах нет ни одного идентичного фразеологизма, что говорит о разном историческом развитии двух народов.

В-третьих, так как фразеология официально - делового стиля несёт печать официальности, в ней сложились совокупности речевых оборотов и слов. Основное назначение которых состоит в том, чтобы точно, объективно и по возможности кратко обозначить стереотипные служебные ситуации, разного рода официальные церемонии, порядок их проведения, ссылки в деловом документе на тех или иных лиц, действия, причины, указание на последующее изложение и т.д. Это, в свою очередь, упрощает работу переводчика, так как перевод документов официально - делового стиля требует лишь знания чётких эквивалентов фразеологических слово сочетаний одного языка фразеологическим словосочетаниям другого языка и практически полностью исключает вариативность перевода [4].

В-четвёртых, переводчику, как, впрочем, и любому человеку, изучающему английский язык, будет крайне полезно изучить такую сферу языка, как фразеология, а также непосредственно примеры перевода фразеологизмов для лучшего понимания современных фильмов, книг и статей на английском языке, ведь фразеология по-прежнему является неотъемлемой частью современной речи носителей языка туманного Альбиона. К тому же переводчику сообразно его профессии придётся не раз столкнуться с необходимостью перевода фразеологизмов в художественных текстах и не только.

В-пятых, одной из стиливых черт научного стиля на лексическом уровне является фразеологическая единица, которая так же, как и в официально-деловом стиле, не терпит, как правило, вариативности и тем самым сокращает переводчику возможность ошибиться при переводе при знании точного эквивалента фразеологической единицы.

На основании вышеизложенного можно сделать вывод, что при переводе переводчик должен учитывать то, что фразеологические единицы многозначны. Переводчик, понимая смысл высказывания, может использовать такие приемы перевода, как толкование и описание, подбирая вариант в зависимости от контекста.

Литература:

1. Митчелл П.Д., Ахтамбаев Р.П. Влияние военных контактов на французские заимствования в английский язык // Язык и культура. 2014. № 2. С. 69–73.
2. Казакова Т.А. Художественный перевод. // Теория и практика: учебник. СПб.: ИнЪязиздат, 2006. С. 544.
3. Юнусова М.О. Фразеологизмы в научных текстах на английском языке // Актуальные вопросы филологических наук: материалы IV Междунар. науч. конф Казань: Бук, 2016. С. 54–57.
4. Воркачев С.Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа. - Краснодар, 2002. - 142 с.

5. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. - М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 192 с.

6. Буянова Л.Ю., Коваленко Е.Г. Русский фразеологизм как ментально-когнитивное средство языковой концептуализации сферы моральных качеств личности. — Краснодар, 2004. – 89 с.

ТІЛ ҮЙРЕНШІЛЕРГЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Дүйсенбаева Р.И.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру

дайындығы кафедрасының аға оқытушысы

Алматы қ, Қазақстан

Қазақстанның өзге тілді азаматтары мен шетелден келген тіл үйренушілерге мемлекеттік тілді меңгерудің тиімді жолдарын дамыту мақсатында «Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы ұсынылып отырғаны белгілі. Демек, қазір біз қазақстандық азаматтарға мемлекеттік тілді үйретудің аса маңызды және шешуші кезеңіне келіп отырмыз. Осынау мемлекеттік маңызы жоғары өзекті мәселе төңірегінде болып жатқан әңгіме ұшан-теңіз, жарық көріп жатқан оқулықтарда да сан жоқ. Мемлекеттік тілді оқытудың сан алуан тәсілдері мен жолдары да ұсынылуда. Жекелей алсақ, мемлекеттік тілді үйрету бүгінгі тәжірибемізде үш салада жүзеге асырылып отыр: олар – мектеп, жоғары оқу орны және түрлі курстар мен жеке оқулар. Бұлардың қайсысында болмасын, тіл мамандарының алдында тұрған басты талаптардың бірі – әрбір тыңдаушыға мемлекеттік тілді шет тілі ретінде үйретумен қатар, оларды қазақ ұлтының төл мәдениетімен таныстыру және қазақтың ұлттық идеясын олардың бойына жете дарыту болмақ. Бұл үрдіс негізінде ұлтаралық байланыс және тіл үйренушінің түрлі мәдениетті салыстырып, қатар қоюы арқылы мәдениетаралық компетенциясы жүзеге асады. Мәдениетаралық компетенция - мәдениетаралық қарым-қатынасты жүзеге асыратын факторлардың бірі. Сондықтан да мәдениетаралық коммуникацияға қатыса алатын тұлғаны қалыптастыру өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйрету әрекетінің басты мақсаты болып табылады. Біз, жоғарыда атап кеткендей, қазақ тілін тіл ретінде үйрету кезеңін бастан кешірдік.

Ал қазір қазақ тілін киім, тамақ, күнделікті тұрмыс, өмір т.б. мағынадағы тілдік компетенция ғана емес, сол тілдің иесі болып отырған елдің мәдени ерекшеліктерін білу жолдары ретінде (адамдар арасындағы қарым-қатынас, бала тәрбиесі, білім жүйесі, қарттарға деген көзқарас т.б.) оқытуымыз керек. Ұлттар арасындағы кейбір қарым-қатынастар (киім кию үлгілері, ас дайындау, салт-дәстүр, мәдениет те т.б.) ұқсастықтар болғанмен, әр ұлттың дүниеге көзқарасының өзіндік ерекшеліктері, әсіресе басқа ел мәдениетін өз мәдениеті тарапынан қабылдау бұл мәселені шешуде үлкен қиындықтар әкеледі. Сол себепті мәдениетаралық коммуникация өздігінен тиімді бола бермейді, оған нақты жолдармен үйретіп отыру қажет. Ол үшін оқыту материалдары мақсатқа сәйкес болғаны жөн. Сол жағдайда ғана тіл үйренуші бағдарламалық материалды меңгеріп қана қоймай, өзіне бейтаныс мәдени құндылықтармен танысады, бұл олардың ұлт мәдениетіне деген қызығушылығын арттырады. Қазіргі таңда адамзат баласы түрлі елдердің, халықтардың өзара байланысының арқасында дамып отыр. Бүгінгі адамның мәдени деңгейінің жоғары болуы оның халқының тұтастығы мен мәдени бейнесінің сақталуына және дамуына жағдай жасайды. Демек, өзара тығыз байланысты және біртұтас адамзат өзінің мәдени қырларын жоймайды, қайта ұлттардың бірін-бірі ұғынуы бұрынғыдан да жетіле түседі. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың рөлі осы мәдениетаралық коммуникация құралы ретінде жоғары болып келеді, ол тілді білу шет елдік азаматтың әлеуметтік компетенциясын арттырады. Ғалымдардың: «адам мәдениетаралық қарым-қатынас барысында неғұрлым көп тіл білген сайын оның сол елдің мәдени

ерекшелігі мен ұлттық менталитетін білуі жеңілдей түседі, ... өзінің өмірдегі орнын табу мүмкіндігі арта түседі», - деген пікірімен келісеміз.

Ғылыми зерттеулерге қарағанда, ежелгі Грекияда адам бойына «ақсүйектік» және «азаматтық» тәрбие дарытатын тек білім ғана болып саналған. Білімі бар бала ғана афин қоғамының толық құқылы мүшесі болып есептелген. Білім беру арқылы адамның қоғамдық өмірге белсене араласуы үшін ережелер мен талаптар қойып отырған және оларды «даналық табыстар» - нома (заңдар) деп атаған. Бұл - адамды ойлауға және өз пікірін айтуға, пайымдылық, салихалық, эстетикалық сезімдерді игеруге баулыды деген сөз. Осындай мәдени құндылықтар адамдар арасындағы мәдени қарым-қатынастардың философиялық бастауы болды. Осы негізде адам санасында мәдениет жайлы ұғым қалыптасты. «Мәдениеттілік» деген ұғыммен сабақтас келетін «өнер» ұғымы - адамның шығармашылық әрекетінің баламасы. Осы «өнер» ұғымын алғаш рет жүйелеген - Жүсіпбек Аймауытов. Ол «оқымыстылардың өнерді сөз (словесность), суретшілік (живопись), мүсіншілік (скульптура), үй ішілік (архитектура), ән-күй (музыка) деп бес түрге бөлетінін» айта келіп: «Бес түрлі өнердің артығы – сөз. Сөздің артықшылығы - өзге төртеуін сөзбен суреттеп айтуға болады. Басқа өнерлер қанша кәметке жетсе де, сөзді суреттей алмайды. Қазақтың «өнер алды – қызыл тіл» дегені терең тәжірибемен айтылған сөз», - деп сөздің артықшылығына айрықша тоқталады.

XX ғасырдың белгілі философы М.Хайдеггер бұл тұрғыда былай деген: «Человеческая деятельность понимается и организуется как культура. Культура теперь – реализация верховных ценностей путем культивирования высших человеческих достоинств. Из сущности культуры вытекает, что в качестве такого культивирования она начинает в свою очередь культивировать и себя, становясь таким образом культурной политикой». Ғалымдар мәдениетті қоғамның белгілі бір қасиеті, көрінісі, сипаты дей келіп, осы ұғымдардың негізінде қоғамдағы мәдениеттің бірнеше қызметін айқындайды. Олар:

1. Мәдениеттің адамды қалыптастыру қызметі (мәдениеттің нәтижесінде адам өзін-өзі өзгерте де алады).
2. Жалғастық және мәдениет мұрагерлік қызметі (ата-бабадан келе жатқан мәдени мұра ралады игеру).
3. Танымдық қызметі (мәдениет пен білімнің өзара қарым-қатынаста болатыны).
4. Реттеу қызметі (мәдениетте әдеттегіден гөрі үлгіге, идеалдыға көбірек көңіл бөлу).
5. Коммуникативтік, қарым-қатынастық қызмет (мәдени болмыстың тірегі – қарым-қатынас).

Сонымен бірге әр түрлі елдер мәдениетіндегі қимыл, ым-ишара қарым-қатынасын білу бұл тек мәдениеттер сұхбаттастығы мен адамдар қауымдастары арасындағы байланыстарды реттеу ғана емес, басқа мәдениет құрылымына ену, басқа елдер 135 мәдениетіндегі ым-ишара қарым-қатынасы белгілерін біле отырып, мәдениетаралық қарым-қатынасқа түсе білу, бұған қоса, өзінің рухани әлемін байытып, мәдениетаралық қарым-қатынаста ым-ишара белгілерінің мән-мағынасын білмеу салдарынан туындайтын дау-дамайлардан, тығырықтан шыға білудің қажеттілігі зор екендігін тіл үйренушілер жетік түсінеді. Сабақ барысында қазіргі Қазақстандағы жағдай мәдениетаралық құзыретті тұлғаны қалыптастыруға тамаша жағдай жасап отырғандығы, ал, оның мақсаты өзінің төл мәдениетін тұтастай: қарым-қатынас мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, ақыл-ой еңбегі мәдениеті деңгейін жоғарылату мен мәдениетаралық қарым-қатынастың негізгі компоненті болып табылатын түрлі елдер мәдениетіндегі ым-ишара, қимыл қозғалыс қарым-қатынасын жетік меңгертуге аса көңіл бөлінеді. Келесі кезең ол проблеманы шешу болады. Бұл кезеңде тіл үйренушілер тақтада көрсетілген суреттер мен бейнетаспа арқылы проблеманы айқындайды. Суреттер мен бейнетаспада этникалық қақтығыстар, этникалық үйлесімсіздік, интолеранттылық белгілері көрсетіледі. Берілген суреттер мен бейнетаспаға байланысты тіл үйренушілердің арасында әртүрлі ой пікірлер айтылады. Біз өз тарапымыздан оларға сұрақтар қоя отырып мәселені жетік түсінуге итермелейміз. Осы тақырып төңірегінде төмендегідей сұрақтар қойылады: Мына суреттер мен бейнетаспадан нені байқап отырсыздар? Суреттерде берілген ым-ишара белгілерін қалай

түсінесіздер? Бас бармақ пен сұқ саусақ арқылы жасалған шеңбер АҚШ, Канада, Ұлыбритания елдерінде нені білдіреді? Аталған ишарат белгісі Венесуэла, Түркия елдерінде неге түсініспеушілік тудырады? деген сұрақтар қойылады. Осы сұрақтар төңірегінде студенттер қасындағы жұбымен бірлесе отырып (1минут) ішінде, ой қозғайды. Тіл үйренушілердің осы сұрақтарға берген жауаптары төмендегідей болады.

1. Ұлттық ерекшеліктеріне қарамастан кез-келген ұлт өкілдерімен қарым қатынасқа түсуге дайын болу;

2. Өзге елдер мәдениетіндегі ым-ишара, қимыл қозғалыс қарым-қатынасын жетік меңгеру;

3. Көрсетілген ым-ишара белгісі «жарайды», «ок» деген мағынаны үстейді;

4. Венесуэла, Түркия елдерінде аталған белгі адамдар арасында түсініспеушілік туғызады, себебі бұл ишарат ол елдерде «құнын бес тиын» деген мағынаны білдіреді. Демек, біздің сабақ барысында алған жауаптарымызға байланысты түйген түйініміз түрлі елдер мәдениетіндегі қимыл, ым-ишара қарым-қатынасын білу – мәдениетаралық коммуникативтік құзыретті маманның маңызды бір міндеті. Ол тіл үйренушілердің өзге мәдениет, салт-дәстүр, өмір сүру тәртібі, халықтардың рухани құндылықтары туралы білімді игеруіне жағдай жасап, өзге мәдени жүйелерді сыйлау рухында тәрбиелейді, болашақ ұрпақтың этникалық сәйкестігін жоғарылатуға мүмкіндік береді.

Адамзат дамуында пайда болған мәдениеттің таусылмас қазынасы – ол оның тілі. Жоғарыда аталып өткен мәдениет қызметтерінің қайсысы болмасын тек тіл арқылы ғана жүзеге асады. «Тіл – қоғамның өмір қажеттілігін өтейтін, қоғам мүшелерінің өзара түсінісуінің, пікір алысуының, олардың барлық іс-әрекеттерінің құралы. Сонымен қатар, ол мәдениетке, әдебиетке, ғылымға, өнер-білімге және олардың дамуына, оқу-ағарту, тәлім-тәрбие, үгіт-насихат жұмыстарына қызмет етеді», - деген проф. М.Балақаев «Алыстан сермеп, жүректен тербеген», сөйтіп барып «шымырлап бойға жайылған» ата-баба мұрағаты – қасиетті ана тіліміздің таңғажайып сұлулығын жайлы қанша айтсақ та артық болмайды. Бұл тілді үйренушілер арасында сөйлеу және жазу мәдениетін жетілдірумен, қазақы ұғым мен түсінікті қалыптастырумен тығыз байланысты мәселелер. Шетел азаматтарына қазақ тілін оқытудың мәдениетаралық аспектілері ретінде біз танымдық, тәрбиелік және оқыту аспектілерін атай аламыз. Кез келген халық тәрізді, қазақ халқының да өмірінің мәдени мазмұны өте бай. Мемлекеттік тілді үйренушілер бұл халықтың рухани байлығын меңгеруі керек. Ол үшін олар алдымен халқымыздың ұлттық мәдени құндылықтары жайлы мағлұмат алады, келесі кезекте өз бетінше әрекет жасайды, ал, үшінші және соңғы кезеңде мәдени құндылық жайлы пікірі қалыптасып, оны өзінің төл мәдениеті деңгейінде ұғына алады. Бұл, әрине, ұзақ та болса, еліміздің даму перспективасында жүзеге асуы мүмкін болатын процесс. Тіл оқытудың тәрбиетік қуаты пайдаланылатын материалдың мәдени-ағартушылық мазмұнына мазмұнымен тығыз байланысты. Оқытушы қазақтың ұлттық мәдени құндылығын жеткізуші ретінде қызмет етеді. Ал, оқыту аспектісі тіл үйренушінің қарым-қатынас құралы болып табылатын айтылым, тыңдалым, оқылым және жазылым сияқты тілдік дағдыларды құрайды. Тілдік дағдылардың қалыптасуы дегеніміздің өзі тұтастай тілдік механизмнің қалыптасуы, ал, тілдік механизмнің қалыптасуы – тұлғаның қалыптасу үрдісі болмақ. Бұл аспектінің әлеуметтік мазмұны да бар, өйткені оның нәтижелері адамның әлеуметтік қажетіне - басқа социумда қарым-қатынас жасауға бағытталған. Қазақ тарихында орны айрықша тұрған Абай, Ыбырай, Шоқандар мен халықтың азаттығын аңсап, саяси жол бастаған алаш қайраткерлерінің шығармалары ұлттық идеяның шоқтығы биік көрінісі дерлік. Олардың шығармалары - әрдайым ойымыздың да, оқулығымыздың да көркі болмақ. Сол себепті ұлттық болмысымыздың әлгіндей кемістігін толықтыру мақсатында әрі қазақ тілін оқытудың жоғарыда атап көрсеткен мәдениетаралық аспектілеріне сай әрекеттерді жүзеге асыру үшін қазақ тілін үйретудің жоғары деңгейінде бірнеше ақын-жазушыларымыздың көркем туындыларынан үзінді-мәтіндер талдауды ұйғардық. Талдау барысында ұлт мәдениетін танып-білудің танымдық, тәрбиелеу мен оқыту мақсатындағы аспектілерді қамтуды көздедік. Мәтін талдау

негізінен үш түрлі бағытта жүргізіледі, біріншісі – ойталқы сұрақтар қойып, оған нақты жауап табу, екіншісі қазақтың салт-дәстүрінен мағлұмат беріп, нақты мысалдармен ұғындыру, үшіншісі – талдау барысында тест сұрақтарына жауап беру арқылы мәтін мазмұнын бекіту. Сөздік жұмысын мәтін талдау барысында жүргізіп отырамыз

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. ҚР Президентінің № 205 Жарлығы. - Астана, 2016 // www.akorda.kz
2. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: учеб. Пособие. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.
3. Громова Н.М. Специфика коммуникативной компетенции специалистов нефилологов – участников делового межнационального общения // Вестник МГЛУ. 2002. Вып.546. – 83 с.
4. Құнанбаева С.С. Қазіргі шетгiлдiк бiлiм берудiң теориясы мен практикасы. – Алматы: 2010. – 324 б.

ФИЛОЛОГИЯ И КОММУНИКАТИВНЫЕ НАУКИ

Елибаева Р.Д.

кандидат филологических наук, доцент

Бейбитова У.А.

преподаватель, магистр педагогических наук

Центрально-Азиатский инновационный университет,

г. Шымкент, Казахстан

Согласно точке зрения М. М. Бахтина, русского философа, культуролога, литературоведа, теоретика европейской культуры и искусства, «...язык является основой механизма сознания: «Где начинается сознание, там начинается и диалог» [1].

Человек, обладающий развитым языком, преумножает свой мир. С помощью языка, который обозначает предметы, он может иметь дело и с предметами, которые непосредственно не воспринимаются и не входят в состав его собственного опыта. В мир человека входят и непосредственно отражаемые предметы, и мир образов, объектов, отношений и качеств, которые обозначаются словами. «Человек может произвольно называть эти образы независимо от их реального наличия... может произвольно управлять этим вторым миром».

Вспомним определение термина «коммуникация». Коммуникация – это сообщение, общение, т.е. "предложение как средство коммуникации".

К коммуникативным наукам относятся все социальные науки, такие как социология, философия, политология и др.

Коммуникация (как связь и общение) – от лат. «communicatio» – сообщение, – делать общим, беседовать, связывать, сообщать, передавать – это принятый в исследованиях термин, которым обозначают операционные системы, повседневно обеспечивающие единство и преемственность человеческой деятельности

Вспомним в этой связи теорию коммуникации, науку о коммуникациях, коммуникационную науку, то есть коммуникативистику.

Процесс коммуникации (в том числе как формы взаимодействия) понимается в качестве одной из основ жизни человека и общества. При этом речь у исследователей идет как о процессах коммуникации, так и о его результатах¹.

Согласно одному из определений, под коммуникацией как наукой следует понимать совокупность исследований роли коммуникации в обществе, имея в виду её развитие, содержание и структуру коммуникационных процессов, использование их средств и т. д.¹.

Например, под коммуникацией можно понимать социально обусловленный процесс передачи и восприятия информации в условиях межличностного и массового общения по различным каналам с помощью разных средств коммуникации. Другие авторы ограничивают

понимание коммуникации исследованиями смысловых аспектов социального взаимодействия [4].

По определению Никласа Лумана (немецкий социолог, создатель оригинальной теории общества, классик социологии XX века) коммуникация- это «некое исторически-конкретное протекающее, зависимое от контекста событие» как совокупность действий, характерных только для социальных систем, при осуществлении которых происходит перераспределение знания и незнания.

Теория коммуникации развивается в рамках других наук.

Так, например,

- этнография изучает бытовые и культурологические особенности коммуникации как общения в этнических ареалах;
- психология и психолингвистика рассматривает факторы, способствующие передаче и восприятию информации, процесс межличностной и массовой коммуникации, а также различные аспекты коммуницирующих субъектов – коммуникантов;
- лингвистика занимается проблемами вербальной коммуникации – нормативным и ненормативным;
- употреблением слов и словосочетаний в речи – устной и письменной, диалогической и монологической и др. её типах;
- паралингвистика рассматривает способы невербальной
- коммуникации – жесты, мимику, и другие несловесные коммуникативные средства;
- социолингвистика рассматривает социальную природу языка и особенности его функционирования в различных сообществах, механизмы взаимодействия социальных и языковых факторов, обуславливающие контакты между представителями различных групп;
- социология коммуникации изучает социальную коммуникацию, и в частности – функциональные особенности общения представителей различных социальных групп в процессе их взаимодействия и в результате воздействия на их отношение к социальным ценностям данного общества и социума в целом;
- философия видит в коммуникации одно из атрибутивных свойств материи, обусловленных материальным единством мира и, следовательно, взаимосвязью, взаимозависимостью явлений и процессов действительности [2].

Коммуникация по-разному проявляется на разных уровнях организации материи: от универсальной способности отражения как свойства явлений живой и неживой природы до сложнейшего и многогранного мира человеческого общения.

Главная проблема, которая выдвинута в нашей статье – это коммуникация «глазами» филолога как объект исследования и образовательной деятельности.

Постановка данной проблемы в настоящее время вызвана тем, что филология и коммуникативные науки на современном этапе своего взаимодействия имеют широкое общее пространство. Его основой, выступает фундаментальная значимость для обеих наук человека как объекта исследования.

Усмотрение в этом объекте нашей проблемы позволяет найти центральную фигуру коммуникации при рассмотрении ее «глазами» филолога.

Соответственно естественный язык в его взаимодействии с языками иной природы видится как язык коммуникации, а текст – как сообщение. Таковы направления трансформации объектов современной филологии в объекты филологической теории коммуникации, что позволяет признать нами следующее:

1. Главный интерес филологической теории коммуникации сосредоточен на коммуникативной деятельности человека посредством текста на естественном языке.
2. Важнейшими категориями филологического исследования коммуникации являются категории коммуникативно-речевой деятельности и коммуникативной ситуации.
3. Описание коммуникации «глазами» филолога может быть осуществлено в категориях диалогичности как принципа организации коммуникации, интерпретативности, как основы

коммуникации, креолизованности, как принципа формы сообщения, эвокативности, как базового механизма коммуникации и некоторые др.

Проблема филологии и коммуникативных наук давно завоевала прочные позиции в университетах США и Европы. Решение этой задачи на данном этапе, как мы полагаем, возможно в только русле направления «Филология».

Дело в том, что именно в филологических науках человек изучается в его всесторонних характеристиках и связях. Таковы характеристики и связи формально-демографические и этнографические, социальные, социально-психологические, психологические, семиотические и герменевтические, культурно-антропологические, философско-мировоззренческие, когнитивные и коммуникативные, ситуационно-поведенческие и многие другие.

Без их учета центральная проблема филологии – проблема понимания, по мнению ученого С.С. Аверинцева (советский и российский филолог, культуролог), оказывается несостоятельной.

То же знание о человеке необходимо и при его изучении в процессах коммуникативной деятельности – собственной, общества, государства. Другие же гуманитарные науки рассматривают лишь «подведомственные» им характеристики и связи человека (сравним, например, психологию, социологию и др.). Становление направления высшего профессионального образования фактически невозможно и без опыта подготовки в данной области, и без методолого-теоретической разработки предметной области; и, наоборот: разработка и развитие той или иной научной сферы всегда стимулируется процессом подготовки будущих специалистов.

Регионами с полиэтнической средой являются территории России и Казахстана. Межкультурная коммуникация, таким образом, имеет свои типологические особенности в зависимости от языков общения, национальных традиций и других этнокультурных факторов. Так, например, при анализе риторических традиций казахского народа, выделяются «проблемы становления речевой культуры казахов, взаимовлияние казахских и русских коммуникативных традиций».

Филологи-ученые Казахстана накопили богатый опыт общей и профессиональной коммуникативной подготовки магистров филологии и их филолого-коммуникативной подготовки, включая опыт решения едва ли не самой сложной задачи – обучения методам исследовательской и практической деятельности в области коммуникации и текста, а также разработки таких программ магистратуры, как («Риторика и речеведение», «Теория и практика речевой коммуникации», «Теория и практика перевода» и др.) и программ учебных дисциплин коммуникативного спектра и учебных пособий.

Тем самым создана база для дальнейшей интеграции научного и образовательного процессов с целью коммуникативной подготовки обучающихся в бакалавриате и магистратуре по направлению «Филология», для создания отдельного направления подготовки в области коммуникативных наук.

Таким образом, пространство Филологии как науки и межкультурной коммуникации определяет и сложности, и богатые возможности коммуникативно-речевой практики, что создает особую ситуацию в современном высшем филологическом образовании.

Одна из центральных задач филологии и коммуникативных наук – это углубление влияния специалистов-филологов на коммуникативно-речевую практику, повышение уровня ее эффективности, то есть риторичности. Это означает, в свою очередь, необходимость развития в высшем филологическом образовании риторической составляющей, совершенствования магистрантами своих коммуникативно-речевых (риторических) умений.

Глоссарий:

- Интерпретация (лат. *interpretatio* – «толкование, объяснение») – истолкование текста с целью понимания его смысла.

- Креолизованный текст – это текст, смысл которого образуется несколькими знаковыми системами, например, песня – это креолизованный текст, потому что ее смысл создается словом и музыкой.

- Эвокативность представляется как свойство и функция знака особой формы порождать сложный, полифоничный план содержания. Эвокативный механизм используется в целях креативной речезыковой деятельности и воздействия на реципиента, реализуя, прежде всего, поэтическую и коннотативную функции языка.

Литература:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
2. Филология и коммуникативные науки: учебное пособие / ред.-сост. А. А. Чувакин, С. В. Доронина, И. Ю. Качесова [и др.] ; под общ. ред. А. А. Чувакина. – 3-е изд., стер. – Москва: Флинта, 2020. - 496 с. - ISBN 978-5-9765-1914-5. - Текст: электронный. - URL: <https://znanium.com/catalog/product/1140638>
3. Чернышова Т.В. Методы исследовательской и практической деятельности в области коммуникации и текста как важнейшая составляющая подготовки бакалавра и магистра филологии // Филология и человек. 2020. № 4.
4. Чувакин А.А. Коммуникативное образование и коммуникативная безопасность // Коммуникативистика в современном мире: эффективность и оптимизация речевого взаимодействия в социуме. Барнаул, 2020

APPLYING CLIL METHODOLOGY IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Есбулатова З.

Магистр филологических наук,
Казахстанско-Немецкий Университет

Nowadays, learning foreign languages is an integral part of modern people's lives. People want to learn foreign languages in order to understand other cultures. In the 21st century the language of intercultural communication is English. English is taught today in schools, colleges, universities, etc. After all, English is a necessary language for learning today. In this regard, the development of linguistics continues. There are many different methods and approaches in teaching English. One such method in the teaching of English is the CLIL method (Content and Language Integrated Learning).

CLIL is an approach or method which integrates the teaching of content from the curriculum with the teaching of a non-native language. It is increasingly important in our global, technological society, where knowledge of another language helps learners to develop skills in their first or home language and also helps them develop skills to communicate ideas about science, arts and technology to people around the world. It gives learners a different learning experience compared with most foreign language teaching because in a CLIL classroom, the curricular subject and new language are taught together. Thinking and learning skills are integrated too. CLIL can involve many methodologies from both subject and language teaching, so CLIL presents new challenges for teachers and learners [1, p. 5].

The CLIL methodology can be taught not only by English language teachers but also by subject teachers who teach their subjects in English. With the CLIL methodology, students can learn the English language and the specifics of the discipline they are studying. In addition, students learn at once the necessary terminology in English for their field of study. Here it is necessary first of all to understand the main thing - the peculiarities of language and speech, their relationship and the necessity of mastering the language in order to carry out foreign language speech activities for communicative and professional purposes. Language is the most important means of communication in society, economics, science and business.

When teaching and learning English using the CLIL methodology, it is necessary to develop a system for constructing the language as a system. This is the shortest route to success because any language is an extensive, strictly concrete system in its entirety. We owe the consideration of

language as a system to F. de Saussure and representatives of the Geneva school of linguistics - A. Sécher, Ch. Bally, as well as French linguists E. Benveniste and M. Grammons. Language, like any other subject, has to be understood, i.e. one has to get a clear view of it. Then what seemed incomprehensible at first sight suddenly becomes simple and accessible. To perceive a language as a system is to be able to analyze its structure, gradually putting it together brick by brick. All the more so because language has enormous combinatorial possibilities (grammatical and lexical) [2, p. 5].

The term CLIL was created in 1994 by David Marsh as a methodology similar to but distinct from language immersion and content-based instruction. The idea of its proponents was to create an "umbrella term" which encompasses different forms of using language as the medium of instruction [3]. The methodology has been applied in a business context in many countries and widely accepted as an effective approach. In Italy, for example, it is being used as an accelerated method to teach management concepts in English to business people. Among CLIL's proponents and practitioners there is Dr Maurizio Morselli, a Human Resources professional and Executive Coach, who believes that "this hybrid immersion approach produces a lot more immediate results and it appeals to self-motivated adult audiences who possess a basic knowledge and understanding of the target language".

CLIL is fundamentally based on methodological principles established by research on language immersion. This kind of approach has been identified as very important by the European Commission because [4]: "It can provide effective opportunities for pupils to use their new language skills now, rather than learn them now for later use. It opens doors on languages for a broader range of learners, nurturing self-confidence in young learners and those who have not responded well to formal language instruction in general education. It provides exposure to the language without requiring extra time in the curriculum, which can be of particular interest in vocational settings." This approach involves learning subjects such as history, geography, managerial skills/concepts or others, through an additional language. It can be very successful in enhancing the learning of languages and other subjects, and helping children develop a positive attitude towards themselves as language learners.

CLIL objectives are varied, but among the most relevant ones the following can be pointed out: To improve the educational system. To establish the necessary conditions that will allow students to achieve the appropriate level of academic performance in CLIL subjects. To improve students' proficiency in both their mother tongue and the target language, attaching the same importance to each. To develop the intercultural understanding. To develop social and thinking skills [5].

CLIL advocates claim that this educational approach: Improves L1 and L2 development. Prepares students for the globalized world. Increases students' motivation to learn foreign languages. Promotes the learning of a more extensive and varied vocabulary. Enhances students' confidence in the target language. Improves language competence in the target language, CLIL being more beneficial than traditional foreign language teaching courses. Helps develop intercultural competence [6].

CLIL methodology takes advantage of a wide range of teaching strategies, which, according to Hattie (2009), can have a huge impact on learning; in particular, Hattie's top ten teaching strategies are the following [7]:

- 1 Direct Instruction
- 2 Note Taking & Other Study Skills
- 3 Spaced Practice
- 4 Feedback
- 5 Teaching Metacognitive Skills
- 6 Teaching Problem Solving Skills
- 7 Reciprocal Teaching
- 8 Mastery Learning

9 Concept Mapping

10 Worked Examples.

These teaching strategies can be effective in terms of students' learning outcomes and teachers' innovative practices and are examples of techniques that can all be included in a CLIL approach. In fact, CLIL is considered by the European Commission as a driver to innovation and as an effective methodology, which can contribute to improve the quality of education all over the member states [8, p. 5].

Content and Language Integrated Learning (CLIL) refers to any educational approach in which a second/foreign language is used as a means of teaching the contents of a syllabus subject in the classroom. The use of an additional language is intended to develop the necessary ability to be proficient in that language itself, while contents are being learned alongside [9, p. 22]. In order to plan a successful CLIL lesson, the 3As framework provides useful guidance. This framework is based on three fundamental principles [9, p. 23]:

- Analyze;
- Add;
- Apply.

In the first place the contents of a lesson need to be clearly defined. Once the content has been defined, it has to be analyzed for specific language needs (specific vocabulary and grammar structures). This is known as the language of learning.

The next step is of crucial importance if the content and the language have to be fully integrated into a successful lesson: this step includes what is known as scaffolding. It is fundamental that the language difficulties do not interfere in the process of understanding content. In this aspect the role of the teacher is crucial: the teacher needs to add and provide the necessary strategies to make the most of a CLIL lesson. This stage includes metalanguage, language strategies, classroom talk and an analysis of task demands. All of them form the language for learning [9, p. 24].

The third stage is the application stage: the thinking skills need to be incorporated into the lesson through different tasks to ensure that the language which emerges through learning is built on and that there is progression in the emergent knowledge. This is called the language through learning. Cummins developed a matrix which explores the relationship between language and content. One of the greatest challenges in CLIL is to provide cognitively demanding lesson frameworks presented in the form of tasks that are linguistically accessible to students [9, p. 24]. The first things to think about when planning a CLIL lesson, or indeed a whole course, are the who and the what. That is who your students are – their level of English (or whatever the second language is), level of content knowledge, and their requirements. What refers to what you will teach, in terms of both content and language, and what materials to use. The who feeds in to the what.

So you will need to answer on some questions before planning the CLIL lesson:

- Where to start.
- Who your students are.
- Cognitive load (important factor to consider when selecting materials is cognitive load – that is you don't want to blow their brains with too much information. This can be done by choosing a relatively simple content area or by using an area that you have already covered in L1 and doing the CLIL lesson / course as revision and extension).
- Finding CLIL materials (there are also many sources of materials on the internet, some good ones are in the Links section of this site. One particularly useful one is Wikipedia, both the normal English and the 'Simple English' sites are great sources of texts that can be legally adapted and used in class).
- How to exploit materials (when you've found a text that you want to cover (written or listening), the next question is how to exploit it. Here language teachers are in familiar territory, but subject teachers are probably less familiar with the techniques of how to exploit a text for language. One of the first aspects to think about may be the vocabulary – is there any technical or specialist

vocabulary that your students need to know for the course or to understand the text? If so then you might want to pre-teach this by getting students to match words to definitions or pictures, or by making a gap-fill. Alternatively, you could help them discover the meanings through the text – helping them to guess meaning from context. Your main activity will probably concentrate on general comprehension of the text. You can do this with comprehension questions, information gaps, jigsaw tasks, jumble tasks, or many of the other ideas on the Try section of Teaching English [9, p. 45].

Using the example of teaching mathematics, algebra, geometry and statistics in English, it should be noted that the CLIL methodology helps students to master the scientific conceptual language tools for solving problems and equations. Thus, the language of mathematics in English looks like the following to understand how to solve an equation or task in English [10, p. 243]:

Example 1. When you manipulate any equation, always do the same thing on both sides of the equal sign. Otherwise, the two sides of the equation will no longer be equal.

To solve an algebraic equation without exponents for a particular variable, you have to manipulate the equation until that variable is one side of the equal sign with all numbers or other variables on the other side. You can perform addition, subtraction, or multiplication; you can also perform division, as long as the quantity by which you are dividing does not equal zero.

It can be seen that the mathematical terms, e.g. equation, addition, subtraction, etc., are used in the subject. Therefore, students, whose native language is not English, learn these terms and their definition through context and task-based approach. The CLIL methodology is necessary while teaching such terminology in a context like that. This is how this methodology can be used in teaching math to students. Task-based learning and CLIL methodology can be used in preparing learners and students for international and Kazakhstani admission examinations and tests, such as SAT (Subject Admission Test), UNT (Unified National Testing), or even for the examinations which are necessary for the admission to international Master's degrees, MBA or PhD levels, e.g. GRE (Graduate Record Examination), GMAT (General Management Admission Test), LSAT (Law School Admission Test), etc.

If we consider the structure of the GRE test, we will understand that in the Verbal Reasoning part, the CLIL methodology is used by teachers who prepare candidates for this complicated examination because in this part students have to learn many advanced words through the context in which they are used. The vocabulary in this part is taken from different fields of study and contexts. Thus, the teacher who prepares his/her students for this examination needs to apply the CLIL methodology during this difficult process. The context of vocabulary plays an important role in this situation. It is necessary to create special flashcards with the words that a candidate may face during the exam. This is the reason why CLIL should be used in preparing candidates for this exam. The candidates are learners during the process of preparation, they learn, they try to understand the meaning of vocabulary and specifics of this examination part and they memorize these new words through the context and methodology applied by the teacher.

On the example of the GRE examination, the context of other fields and subjects can be shown [10, pp. 64-65]:

Example 2. Organic farming is more labor intensive and thus initially more _____, but its long-term costs may be less than those of conventional farming.

uncommon

stylish

restrained

expensive

difficult

Example 3. As a result of the (i) _____ pace of life, urban living (ii) _____ many young professionals the opportunity to (iii) _____ their lives with a sense of constant excitement.

Blank (i)	Blank (ii)	Blank (iii)
<i>intrinsic</i>	<i>instigates</i>	<i>eschew</i>
<i>ephemeral</i>	<i>affords</i>	<i>inter</i>
<i>frenetic</i>	<i>arrogates</i>	<i>imbue</i>

These are the examples of context-meaning in the fields, such as farming and urban life. The advanced and proficiency vocabulary of English can be learned through the CLIL methodology. The teacher needs to explain to students how to use this vocabulary in which subject areas and directions of economical and social life.

Key concepts that can be used in preparing students for international examinations, language-oriented learning and subject areas: *cognitive skills, classroom activities and example activity*.

It is important to apply the following strategies for *cognitive skills*: remembering, identifying, ordering, rank ordering, defining, comparing and contrasting, dividing, classifying, predicting, hypothesizing, reasoning, creative thinking/synthesis and evaluating.

For *classroom activities* the following actions should be used: recall, recite, recognise, identify, label, order, organize, put, define, compare, divide, separate, predict, suggest, guess, imagine, choose, assess, etc.

For the part of **example activities**, the following should be mentioned: take turns to recite a verse from the poem (literature), name three different types of musical instrument you can see in the picture (music), write the dates on the time-line (history), etc.

In conclusion, the CLIL methodology allows students to develop their motivation in English language learning. They study different wide cultural contexts through CLIL. Through this approach in English language learning, students learn not only grammar, lexis and vocabulary, but also teachers try to personalize the teaching language. Learning foreign languages in their internal integrity, taking into account the properties of the whole system, as long-standing observations have shown, leads to freedom of thought transformations when communicating in a foreign language code.

References:

1. Bentley K. The TKT Course CLIL Module. – UK: Cambridge University Press, 2010. - 124 p.
2. Камянова Т.Г. Успешный английский. Системный подход к изучению английского языка. – Москва: Эксмо, 2017. – 480с.
3. What is CLIL? // *Электронный портал «onestopenglish.com»*: [Электронный ресурс. Информационный портал «onestopenglish.com». <https://www.onestopenglish.com/clil/what-is-clil/501038.article> – Дата обращения 22.01.2023]
4. Официальный сайт Еврокомиссии. // *Электронный портал «eur-lex.europa.eu»*: [Электронный ресурс. Информационный портал «eur-lex.europa.eu». <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2003:0449:FIN:EN:PDF> – Дата обращения 22.01.2023]
5. Coyle, D., Hood, P. & Marsh, D. (2010). CLIL. Cambridge: C.U.P
6. Lorenzo, F., Trujillo, F. & Vez, M. (2011). Educación bilingüe. Integración de contenidos y segundas lenguas. Madrid: Síntesis.
7. Hattie J. (2009). Visible Learning: a synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement. London-New York, NY: Routledge.
8. Cinganotto L., Benedetti F. and Guida M. Guidelines on CLIL methodology. – The European Commission: Co-funded by the Erasmus + Programme of the European Union, 2019. – 18 p.
9. Мальцева Е.Ю. Content Language Integrated Learning (Интегрированное обучение иностранному языку). – Самара: Издательство Самарского университета, 2020. – 80 с.
10. Ahn A., Alexeef M., Allsion G., Belinkie M. et al. GRE Premier. – New York: Kaplan Publishing, 2016. – 639 p.

ИЗУЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫМИ СТУДЕНТАМИ ТВОРЧЕСТВА АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

Ешимов М.П., Ахмедова А.К.

старшие преподаватели факультета довузовского образования

КазНУ им. аль-Фараби

г. Алматы, Казахстан

Нуртилеуова С.Р.

ЖОО дейінгі дайындық кафедрасының

аға оқытушысы

Программа изучения казахского языка студентами-иностранцами на кафедре языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев включает в себя знакомство с казахской литературой. В иностранной аудитории предмет «Казахская литература» изучается с целью ознакомления студентов с видами устного народного творчества, жанровыми образцами, поэтами и писателями, крупнейшими представителями казахской литературы.

На кафедре языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев работают высококвалифицированные специалисты КазКИ (казахского языка как иностранного). С целью познакомить студентов-иностранцев с казахской литературой преподавателем кафедры М.П.Ешимовым было написано учебное пособие «Давайте познакомимся с казахской литературой». Учебный материал пособия представлен таким образом, что иностранным студентам предлагается читать адаптированные разбитые на небольшие подзаголовки тексты о жизни и творчестве того или иного поэта или писателя. А потому изучающий язык может понять и сохранить в памяти необходимую ему информацию. В продолжающих группах изучаются более объемные тексты.

Важное место занимает изучение жизни и творчества Ахмета Байтурсынова, казахского просветителя, учёного-лингвиста, литературоведа, тюрколога, поэта и переводчика, общественного деятеля и политического публициста. В учебном пособии представлены три большие темы: «Ахмет Байтурсынов», «Творчество Ахмета Байтурсынова», «Ахмет Байтурсынов – ученый», которые позволяют студентам-иностранцам не только познакомиться с биографией величайшего казахского мыслителя, но и узнать, какие произведения были написаны им, получить понятие о баснях И.А.Крылова, стихах А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, переведенных на казахский язык. И, конечно, выяснить, какой вклад А.Байтурсынов внёс в развитие казахского языка, как тюрколог-лингвист. Студенты-иностранцы имеют возможность узнать, почему имя Ахмета Байтурсынова вписано в историю Казахстана золотыми буквами, почему его называют «Ұлт ұстазы» - «Учитель нации». Изучая жизнь и творчество этой исторической личности, студенты-иностранцы получают сведения и о трудных временах в истории нашей страны, т.к. в числе прочих А.Байтурсынов был репрессирован и расстрелян, как «враг народа» в 1937 году. Таким образом, изучая его биографию, студенты-иностранцы узнают лексику, связанную с политикой, политологией и идеологией.

Будучи редактором газеты «Қазақ», он занимался широким спектром социальных дел. В газете поднимались самые сложные вопросы жизни народа. А.Байтурсынов призывал страну к знаниям, стремлению к прогрессу. После Октябрьской революции 1917 года Ахмет Байтурсынулы стал одним из лидеров движения Алаш, ставившего целью создание независимого государства казахского народа. Позже работал первым министром народного просвещения Казахстана, руководителем казахстанского академического центра, профессором высших учебных заведений в Алматы и в Ташкенте.

Важнейшей частью наследия литератора Ахмета Байтурсынова являются собранные, систематизированные и опубликованные им образцы устного народного творчества. В частности, на основе фольклорных образцов, собранных А.Байтурсыновым, в Москве в 1923 году была издана поэма «Ер Сайын», в 1926 году - книга «23 плача». Ахмет Байтурсынов был

великим реформатором казахского языка, теоретиком и выдающимся ученым, внесшим огромный вклад в развитие казахского языка. Он создал образец написания алфавита на основе арабских букв, исключив чисто арабские буквы, не используемые в казахском языке, и добавил буквы, специфические для казахского языка. Тем самым казахи всего мира смогли пользоваться алфавитом (этнические казахи Афганистана, Китая, Ирана и в наше время используют графику, созданную А.Байтурсыновым). В своих книгах, таких как «Учебное пособие» (1912), «Средства языка» (1914), «Алфавит» (1924), «Новый алфавит» (1926), он подробно проанализировал научные, теоретические и методические проблемы казахского языка. Им сформированы система терминов казахского языкознания и даны новые и точные определения понятий и категорий грамматики казахского языка. Все эти сведения изложены в текстах, предлагаемых вниманию иностранных студентов. Таким образом иностранный слушатель узнает о том, кем является А.Байтурсынов, о его месте в казахской литературе, заслугах перед народом, тематике и идеях его произведений.

Перед чтением текстов прорабатывается новая лексика, составляются предложения, а также показывается на моделях, какими падежами управляют глаголы. Только после прохождения таких этапов изучается текст. Такие задания позволяют студентам составить свой собственный словарь, облегчает чтение и понимание текста. В начальной группе текст, написанный о жизни А.Байтурсынова, имеет небольшой объем и новые слова, встречающиеся в нем, находятся в адаптированном виде. А в продолжающих группах объем текста должен быть больше, а также к нему разработаны дополнительные материалы.

На уроках литературы главной задачей является изучение жизни и творчества поэтов и писателей. При рассмотрении текстов, составленных на основе жизни и произведений А.Байтурсынова, необходимо работать, во-первых, с фонетикой, во-вторых, с восприятием и пониманием слов и словосочетаний в тексте, в-третьих, с идеей, передаваемой произведением, т.е. тем, о чем хотел сказать автор. Например, при изучении темы «А.Байтурсынов – ученый» необходимо разъяснить сведения о произведениях Ахмета как ученого и о проделанной им научной работе. Каждый преподаватель должен проверить, в какой степени иностранный студент понял данную тему. Для этого следует разделить текст на значимые части и назвать каждую часть; составить план к тексту; написать вопросы по тексту. Кроме того, обучение разделению текста на части и составлению плана является одним из наиболее эффективных методов восприятия текста. Преподавание текста - это не только знакомство с новыми словами, но и развитие словарного запаса и разговорной речи иностранного студента. «Согласны ли вы с приведенными выше типами заданий, когда читаете о творчестве Байтурсынова? Как вы думаете? Объясните значение слов». Такие задания побуждают студента высказывать свои мысли, объяснять причины, вступать в дискуссии и тем самым развивают речь.

Необходимо использовать и технические средства обучения. В этой связи поможет, к примеру, просмотр документального фильма «Гиганты Алаша», снятый Национальной телерадиокомпанией «Казахстан» в 2012 году. На уроке можно показать слайды и видеоматериалы, прослушать и объяснить аудиозаписи. Так как видеоматериалы являются методическим подходом, позволяющим адекватно интерпретировать зрительно учебные данные с точки зрения наглядности. Наглядные художественные представления способствуют пониманию и усвоению содержания учебного материала. Здесь можно не только прослушать аудиозаписи, но и показать документальные фильмы, отрывки, короткометражные фильмы, связанные с жизнью или творчеством какого-либо поэта или писателя, деятеля искусства. Используя технические и аудиовизуальные средства, мы способствуем закреплению знаний студента о пройденном материале, его полному пониманию, формированию собственного представления о прочитанном.

В отличие от других технических средств, аудиовизуальные средства стимулируют различные психические процессы в деятельности восприятия материала, повышают внимание и память. Использование аудиовизуальных средств при обучении языку как иностранному или

второму языку помогает запомнить до 60% материала. Данные, полученные по слуховым, зрительным и осязательным каналам, запоминаются надолго, – подчеркивает ученый Г.А.Мусаева [1, 87].

Следующие слайды демонстрируют культурные достопримечательности имени поэта: дом-усадьба, где он жил, название улицы, памятник, научно-исследовательский институт и многое другое:

В целях обобщения и повторения всех тем о А.Байтурсынове проводится урок-экскурсия в дом-музей города Алматы, расположенный на пересечении улиц Ж.Жабаева и А.Байтурсынова.

В заключение хотелось бы сказать, что нет такой тупиковой методики преподавания этого предмета. Всем известно, что каждое занятие проводится на соответствующем методическом уровне. Например, можно рассмотреть одно произведение по определенной теме. В рамках одного и того же текста можно объяснить специальные новые слова, выполнить несколько упражнений и дать обучающимся задание составить диалоги.

Литература:

1. Мұсаева Г.Ә. Тілдерді оқыту үдерісінде сөйлеуді қабылдау мен тудыру // Тілдерді оқыту үдерісінде инновациялық технологияларды қолдану /Этнолингвистикалық (жексенбілік) мектеп оқытушыларына арналған семинар-практикум материалдары.– Алматы,2010.-142 б.
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/Байтурсынов,_Ахмет

**«ДОБРО ПОЖАЛОВАТЬ В КАЗАХСТАН!»:
СТРАНОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ПРЕПОДАВАНИИ
РУССКИЙ КАК ИНОСТРАННЫЙ**

Курманова Т.В.

старший преподаватель, кафедры языковой и общеобразовательной
подготовки иностранцев КазНУ им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

В современной методике преподавания иностранных языков, в том числе русского как иностранного, страноведению отводится определенная роль. При изучении иностранного языка учащиеся овладевают не только языковыми знаниями, навыками и речевыми умениями, но и знакомятся с географией, историей и культурой страны изучаемого языка.

На факультете довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби «страноведение» является учебной дисциплиной, предназначенной для иностранных слушателей начального этапа обучения (уровень А1-А2) в объеме 2 кредитов на осенний семестр и 3 кредитов на весенний семестр (что соответствует 20 и 30 часам аудиторного времени). Целью дисциплины является общее знакомство иностранных учащихся со страноведческой информацией о Казахстане: историей, культурой и современной действительностью страны, в которой проходит их обучение. Оно осуществляется в условиях постепенного овладения учащимися русским языком как иностранным и имеет социальное, лингвострановедческое, педагогическое и психологическое содержание.

Страноведческая информация, удовлетворяя коммуникативные, познавательные и эстетические потребности обучаемых, стимулирует их речевую деятельность, способствует формированию коммуникативных умений в различных сферах общения и обеспечивает устойчивый интерес к изучению языка. Дисциплина «Страноведение» в соответствии с содержанием обучения РКИ на начальном этапе обучения ориентирована на развитие коммуникативной компетенции, а также направлена на формирование как предметных, так и речевых знаний и умений во всех видах речевой деятельности. Это помогает студентам-иностранцам не только адаптироваться в новой для них языковой, социальной и культурной среде, но и дает им базовые знания, необходимые для продолжения обучения в вузах Казахстана. При этом важно помнить, что данный курс является *не самостоятельной учебной дисциплиной, а аспектом преподавания русского языка*, предполагающем развитие и совершенствование навыков чтения, аудирования, говорения, письма, а также расширение лексического запаса учащихся по социально-экономической, политической и культурной тематике.

Отсюда вытекает ряд условий, из которых приоритетными можно назвать следующие:

- поэтапное овладение языковым материалом (от простого – к сложному; от элементарных речевых образцов – к умению осуществлять речевое обращение);
- взаимосвязанное обучение всем видам речевой деятельности на материалах текстов социально-экономического и общественно-политического характера;
- формирование и развитие предметной компетенции;
- введение и закрепление необходимой и общенаучной, специальной лексики и синтаксических структур, характерных для научного стиля речи;
- формирование лексических навыков с помощью различных видов семантизации;
- развитие навыков монологической и диалогической речи.

Основным учебным материалом по курсу «Страноведение» является учебно-методическое пособие для студентов-иностранцев начального этапа обучения «Добро пожаловать в Казахстан!» (Курманова Т.В., Кильдюшова И.В., Азнабакиева М.А. Добро пожаловать в Казахстан! Учебно-методическое пособие. Изд. 2: дополненное и переработанное – Алматы, 2021).

Данное учебное пособие базируются на тематическом и хронологическом принципах. Круг использованных учебных тем широк и разнообразен: географическое положение, климат, рельеф, население, административно-территориальное и государственно-политическое устройство, столицы и крупные города, Конституция и государственные символы и др.

Содержание текстов пособия отвечает коммуникативным потребностям иностранных учащихся на данном этапе обучения. При подборе текстов соблюдались следующие принципы:

- страноведческая ценность (информативность) отбираемых фактов в познавательно-воспитательном отношении;
- современность;
- актуальный историзм;
- типичность;
- достоверность.

Именно эти принципы определяют основные параметры отбора учебного страноведческого материала, способствующего достижению коммуникативных, познавательных и воспитательных задач при обучении языку.

Тексты сопровождаются комплексом упражнений, направленных на развитие фонетических, лексических, грамматических навыков, с одной стороны, и с другой – предназначенных для развития умений чтения и извлечения информации в соответствии с учебной задачей по предмету.

Учитывая ограниченный лексический запас иностранных студентов, тексты и задания к ним подвергались тщательной методической обработке, включающей их адаптацию. Основное внимание было сосредоточено на языковой адаптации, целью которой было приближение текстов к уровню сформированности у иностранных студентов навыков и умений в каждом виде речевой деятельности, к уровню их языковой компетентности. При подготовке учебного пособия не менее важным явился и учёт трудностей, связанных с усвоением информации, содержащейся в самих заданиях. Поэтому на занятиях по страноведению была поставлена цель систематизации и структурирования изучаемого материала таким образом, чтобы при работе можно было использовать более рациональные (по сравнению с механическим) способы запоминания.

Структура всех уроков пособия идентична. Широко используется наглядность: таблицы, рисунки, картографические пособия и фотоматериалы. Организация учебного материала позволяет пользоваться пособием как рабочей тетрадью. Дизайн пособия, выполненный с использованием инновационных подходов, стимулирует эффективное восприятие и усвоение учебного материала по предмету.

Особенностью преподавания страноведения является и то, что данная учебная дисциплина вводится на раннем этапе обучения, когда у иностранных слушателей практически отсутствует языковой опыт. В этот момент наиболее важное значение приобретает лексическая работа в аудитории, поскольку процент незнакомой лексики у учащихся может достигать более 50%. Кроме того, для большинства студентов из Юго-Восточной Азии (а именно с представителями данного региона мы работаем) трудна фонетическая организация русского слова. И поэтому при презентации лексики преподаватель-предметник должен тщательно и достаточно долго заниматься отработкой произношения.

Для лучшего усвоения материала во время занятий по страноведению предназначены предтекстовые задания и упражнения, содержащиеся в пособии (например: составить словосочетания с новыми словами, подобрать антонимы или синонимы, распределить слова по смысловым группам, назвать глаголы, от которых образованы отглагольные существительные и т.д.). Таким образом, основная задача преподавателя-предметника - через понимание и усвоение лексического материала добиться усвоения информации, содержащейся в текстах

по страноведению. И это один из шагов, ведущих к формированию лингвистической компетенции.

Литература:

1. Курманова Т.В, Кильдюшова И.В., Азнабакиева М.А. Добро пожаловать в Казахстан! Учебно-методическое пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2021
2. Пассов Е.И. Урок иностранного языка/ Пассов Е.И., Кузовлева Н.Е. – Ростов/н Дон: Феникс; М.: Глосса-Пресс, 2010.
3. Федотова Н.Л. Методика преподавания русского языка как иностранного. Практический курс. – СПб: Златоуст, 2015.

БАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ КӨЗҚАРАСТЫ БІЛДІРЕТІН СӨЗДЕР

Г.Ә. Машинбаева

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру
дайындығы кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ, Қазақстан

С.Р. Нұртілеуова

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО дейінгі дайындық кафедрасының
аға оқытушысы

Түйіндемe: Мақалада БАҚ тіліндегі қолданылатын қоғамдық саяси көзқарасты білдіретін сөздер топтарына талдау жасалады, автор қоғамдағы саяси басқару жүйесіндегі өзгерістер мен көзқарастардың тілге әсерін көрсетуге тырысады.

Түйін сөздер: Қоғамдық саяси лексика, бағалаушылық лексика, ақпарат тілі, оң бағалау, теріс бағалау, газет тілі.

Күн сайын мемлекетте болып жатқан саяси реформалар мен дамулар, биліктегі ауысымдар, сондай-ақ кенеттен болған саяси толқулар мен ірілі-ұсақты қоғамдық өзгерістер мен оқиғалар тілде өз ізін қалдырып, нәтижесінде қоғам мен саясатқа қатысты қолданылатын сөздер пайда болып, қатары толығып, құрамы өзгеріп отырады, керісінше уақыт өткен сайын мемлекеттегі саяси көзқарастың ықпалынан олардың кейбірі жағымды мағынасын жоғалтып, пассивтеніп, ескерусіз қалып отырады. БАҚ мәтіндеріндегі қоғамдық көзқарасты білдіретін сөздерге талдау жасай отырып, мемлекеттің саясатына сипат беріп өтуге де болады. Осы тұрғыдан келгенде теледидардың рөлі басқа ақпарат құралдарына қарағанда пәрмендірек. Ол халыққа аудиалды, визуалды тұрғыда әсер етеді. Теледидардың басқа ақпараттық құралдарына қарағанда мүмкіндігі мол екендігі жөнінде орыс ғалымы В.В. Егоров: «Теледидар дегеніміз – бұл тек бейне мен дыбыс жеткізудің техникалық тәсілі ғана емес, ол сонымен қатар бағдарлама жасау барысындағы өзіндік талаптары мен оларды адамның түйсінуіне қатысты психологиялық әсер етуінің заңдылықтары бар ақпарат жеткізудің ерекше саласы», – десе [1, 190 б.], А. Юровский: «Басқа ақпарат құралдары, басқа өнер түрлері немесе публицистикамен салыстырғанда теледидар басым жағдайда адамға қоғамның, халықтың рухани тұрмысымен тыныс алуына, басқа адамдармен етене араласып, олардың ойы, іс-әрекеті, мақсаты мен арманы туралы білуіне мол мүмкіндік береді. Міне, оның қоғамдық мәні де осында. Кез келген өнер салалары сияқты теледидар саласы да қоғамның қызығушылығынан, оның қоғамдық қызметінен тыс өмір сүре алмайды», - деп жазды [2, 56 б.].

Адам өміріне енген жаңа ұғымдар халық ұғымында толық ізін қалдырып, айқын бейнеленіп бірден сіңісіп кете қоймайды. Осы жағдайларда да ұғымға қойылатын ат кездейсоқ болмайтыны белгілі. Көбінде тіпті бір ұғым бірнеше атпен де аталып жүреді. Терминдік лексиканы қалыптастыруда сол дәуір баспасөзінің орны ерекше. Өйткені қандай да болмасын жаңалық алдымен баспасөз, радио, теледидар арқылы жарияланады. Мерзімді баспасөз сол қоғамдағы әлеуметтік саяси, ресми қаулы-қарарларды өз беттерімен жариялап тұратын

ақпараттар ағыны. Осы мәселе тұрғысынан Б.Қ. Момынова: «Қазіргі кездегі өркендеп дамыған бұқаралық ақпарат құралдары оқылатын (визуалды) мерзімді басылымдар, тыңдалатын (аудиалды - радио), аудио-визуальды - теледидар, деректі кино болып үш түрге бөлінеді. Бұлардың коммуникативті құрылымдарындағы кейбір айырмашылықтар болмаса, атқаратын қызметтері ұқсас», – дейді [3, 15 б.]. Ғалымның осы көзқарасын растайтын мысалдарға тоқталсақ, Кеңес үкіметі тарағаннан кейінгі тарихта тоқырауға толы 90-жылдары қоғам жаппай дінге бетбұрыс жасай бастады. Кеңестік идеологияның орнына халықты тәрбиелеу құралы дін болды. Президент Н. Назарбаев елімізде тұратын ұлттар мен ұлыстардың дініне еркіндік берді. Осы уақыттарда: *Иманжүзді, сәждеге бас ұрған, ислами тұрғыдан, иман-нын сақтаған адам, діни сауатты, дін еркіндігі* т.б. сөздер мен сөз тіркестері белсенді қолданылатын лексикалар тобына жатты. Бұған қоса мемлекет экономикасына қарай бұл кезде *нарықтық экономика, бүгінгі нарық заманы, ақшаның құнсыздануы, пәй, купон, акция* т.б. сөздер қоғамдағы экономикалық өмірден сурет беріп тұратын сөздер ретінде көп қолданылса, қазіргі кезде біздіңше бұл сөздер белсенді қолданылатын сөздер қатарынан емес, кейінгі ығыстырылып қалған сөздер қатарынан орын алып келеді. Әрине бұлар қазір мүлдем қолданылмай қалған жоқ, бірақ олардың қолданысы пассивтенді деп айтуға болады. Оған қазіргі қоғамдағы дін саласында әлемде болып отырған келеңсіздік әсер еткен болуы керек. Оған керісінше *діни экстремизм, ислам діні өкілдерінің атын жамылғандар, діни қауымдар* т.б. *жаһидтер, ваххабисттер, әсіредінішілер, дәстүрлі емес діни және жалған діни ағымдар радикализм, экстремизм және терроризм, сақалдылар, орангандар, шолақ шалбарлылар, вахабтар сынды кері бағалаушылық мәні бар* сөздермен тіркесіп айтылып жүр.

Мемлекетімізде алғашқы президент тұсындағы халықтың билікке деген көзқарасына қатысты мәтіндерде ел президентінің имиджіне қатысты көп қолданылған тренд сөздер: *нұр, мәңгілік ел, ұлы дала, ұлы дала перзенті*, т.б. сөздер болды. Осыған орай *Нұротан, Нұрлы жер бағдарламасы, Нұр Астана мешіті* деген сөздерден қатары ең жағымды мағынадағы мемлекет саясатына қатысты қолданылса, қазіргі кезде Президент Қасым-Жомарт Тоқаев билікке келген соң біртіндеп ол сөздерге қарағанда *жаңа* сөзінің саяси мәні басым бола түсті. Айталық, *жаңа Қазақстан, жаңа Қазақстан идеясы, жаңа бастама, жаңа Президент, көпбалалы аналардың жаңа мәртебесі, жаңа экономикалық саясат, жаңа бастама, жаңа кезең, мемлекет пен Аманат партиясы* т.б. Қазіргі таңда *нұр* сөзі саяси тұрғыдан келгенде ескі жүйені, ескі басқаруды меңзеп тұрғандай болады.

Қоғамдық саяси көзқарасты көрсететін сөздер қоғам өміріндегі оқиғамен, ондағы басқару жүйесімен, сол жерде болып жатқан өзгерістерден жат емес, керісінше солардың өзінен туындаған сөздер болып табылады. Оған ғылыми әдебиеттерде қоғамдық саяси лексика ұғымына берілген анықтамалар мен қоғамдық саяси лексиканың ерекшеліктеріне байланысты айтылған ғылыми пікірлер куә. Қоғам мен саясатқа қатысты сөздердің біртіндеп қоғамдық саяси лексикаға қатысты лексикалық топтарға айналуы да, айналмауы да мүмкін. Олар уақыт пен сол мемлекеттің саяси көзқарасына, оның басқару жүйесіне, саяси тұрақтылығына т.б. факторларға тәуелді. Газет лексикасындағы қоғамдық-саяси лексика сөздің құрамындағы сандық, әрі сапалық толығулардың айнасы іспетті. "Қоғамдық саяси өмір саласына байланысты құбылыстар мен ұғымдар атауларын білдіретін мағыналық бірлігімен топтасқан, өз алдына біріккен сөздерді қоғамдық-саяси лексика деп атауға болады", – дейді Р. Барлыбаев.

Газет тілін жан-жақты зерттеген ғалым Б. Момынова тіл білімінде қоғамдық саяси лексика туралы ғалым А. Ысқақовтың еңбегінде, А. Қалыбаеваның еңбектерінде қарастырылатынын айта келе, қоғамдық саяси лексиканы толық зерттеген ғалым ретінде Р. Барлыбаевты атап көрсетеді, және қоғамдық саяси лексиканың газет беттеріндегі ең көлемді топтарды құрайтындығы жөнінде: ... "газет атаулының басты қасиеті – ақпарат жеткізу мен үгіт насихат жұмыстарының негізінен қоғамдық саяси лексикаға жататын сөздер тобы арқылы іске асатындықтан, ол газеттің төл лексикасы саналады" – дейді Б. Момынова [3, 92 б.].

Бүгінгі күні кезінде Қазақстанның ақпарат құралдары тіліндегі белсенді қолданылатын қоғам мен саясатқа қатысты сөздер тобының өзгеруі қалай деген сауалға жауап іздесек, мұндағы сөздердің белсенділігі бүгінгі мемлекет өмірінің саяси, экономикалық өзгерістеріне, ішкі сыртқы саясатына тәуелді деп айтуға болады. Әрине қоғам бір орнында қатып қалған құбылыс болмағандықтан ондағы ой да, көзқарас та түрлі көзқарастан туындағын саяси бағыт та, саясат та бір орнында тұрақтап қалмақ емес, олардың салмағы да, белсенділігі де, жиілігі де әртүрлі. Сөзіміз дәлелді болу үшін бүгінгі бұқаралық ақпарат құралдарында кездесетін қоғамдық саяси лексикалар тобының түрлеріне саяси өмірімізбен байланыстыра отырып талдау жасап көрейік.

Бұған дейінгі ақпарат құралдарындағы *Елбасы, Нұротан, Жас отан, Нұр Отаншылар, "Нұр Отан" партиясының белсенділері, мәңгілік ел идеясы, жарқын болашық, кемелденген саясат, көпұлтты Қазақстан, Назарбаев университеті, Назарбаев мектебі, Елорда, Елбасы мәртебесі, бәсекеге қабілетті ел, қолжетімді баспана, қолжетімді база, макроэкономикалық саясат* т.б. сөздер болса аталған стратегиялардың әрбір бөлімінде айтылған мәселелер бойынша қолданылатын қоғамдық саяси лексикалар тобын көрсетіп отыруға болады, соңғы жылдардағы ғылым, білім, экономиканы дамытуға қатысты жобаларға қатысты қоғамдық саяси лексика қатарындағы кейбір сөздер ығыстырылды: *жасыл экономика, "Балапан" бағдарламасы, "Қолжетімді баспана" бағдарламасы, "Дипломмен ауылға", "Айналады нұрландыр", ғылым мен білім саласын әртараптандыру, Орталық Азияны тұрақтандыру, аймақшілік бірігу, жаһандық қауіпсіздік, үштұғырлы тіл саясат, Қазақстан патриотизмі* сынды стратегиялардың әр тарауында қолданылатын қоғам мен саясатқа қатысты сөздер жатады. Уақыт өте келе олардың ақпараттық хабарлар мен мерзімді басылымдардағы белсенділігі баяулап қалды. Олардың орнын жаңа президенттің саясатына қатысты *Жаңа экономикалық саясат, әділетті Қазақстан, рухани жаңғыру, «Аманат» партиясы, «Бақытты отбасы», конституциялық жаңалық деген оң бағалаушытық сөздермен берілетіндер және теріс бағалаушытық сипаттағы қанды қаңтар, қаңтар оқиғасы, қаңтар қырғыны, қаңтар кесепаты* сынды сөздер басты. Осы тұста *бұрынғы желтоқсан оқиғасы, желтоқсаншылар деген сөздер оң бағалаушытық сипатқа ие болды да, қаңтар ай атымен келетін тіркестер теріс сипаттағы сөздерге айналды.*

Сонымен қорыта айтқанда, қоғамдық мен саясатқа қатысты ақпарат тіліндегі сөздер, олардың қатары қоғамдағы саяси, экономикалық проблемалардың жаңаруына қатысты толығып, белсенді түрлері пассивтеніп отырады, ол құбылыстың жиі өзгеруі мен көп жылдар бойы тұрақты қолданыста болуы қоғамдағы саяси көзқарастарға байланысты. Олардың белсенділігі саясат сахнасындағы идеологияның, басқарушының келуіне тікелей тәуелді. Олар ақпаратты қабылдаушының саяси мәселелерге деген көзқарастарына ықпалын тигізетін сөздер деп айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Егоров В.В. Телевидение и зритель. – М.: Мысль, 1977. – 196 с.
2. Юровский Л.Я. Телевидение – поиски и решения. – М.: Искусство, 1983. – 118 с.
3. Момынова Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы):– Алматы, 1999. – 267 б.

ПРОБЛЕМЫ УСВОЕНИЯ ЛЕКСИКИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Мацко И.В.

ст. преподаватель, кафедры языковой и общеобразовательной
подготовки иностранцев КазНУ им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

Из всех основных аспектов языка, которые должны быть усвоены учащимися в процессе обучения, наиболее важным и существенным следует считать лексику. Овладение словарным запасом языка является одной из центральных проблем обучения РКИ. Однако усвоение русской лексики американскими учащимися, как известно, вызывает у них значительные трудности. Это, в известной степени объясняется, во-первых, богатством лексической базы русского языка и многозначностью лексических единиц; во-вторых, языковой интерференцией, что затрудняет процесс лексической семантизации. В процессе обучения американских учащихся русскому языку большое место необходимо отводить именно **семантике** слов, т.к. с ней связано правильное понимание слова и употребление его в речи.

Особые трудности у учащихся вызывает усвоение многозначных слов. При работе над многозначной лексикой учащиеся должны усвоить, что разграничению значений слов способствует контекст, лексическое окружение слова, ситуация. В прямом значении слова сочетаются с одним кругом лексики, в переносном – совершенно с другим. Например, глагол «дать» в прямом значении «вручить» образует словосочетания с такими конкретными существительными, как «книга, журнал, шапка» и т.д.; выступая в значении «предоставить» или «предоставить возможность чего-нибудь», глагол «дать» образует словосочетания «дать квартиру», «дать комнату», «дать слово»; в сочетании с некоторыми существительными глагол «дать» выражает действие по значению данного существительного: «дать задание», «дать звонок», «дать согласие» и т.д.

При работе над семантикой слова необходимо учитывать различия в лексических значениях слов. В настоящее время принято выделять три типа лексических значений:

- прямое, или номинативное
- **фразеологически** связанное
- синтаксически обусловленное.

Большую часть лексического минимума, предназначенного для активного усвоения иностранными учащимися, составляют слова, обладающие первым типом значений и частично вторым.

С указанными типами лексических значений связан весьма актуальный для американских учащихся вопрос о лексической сочетаемости слов. Так как студенты овладевают определенным, ограниченным словарем, в него включаются далеко не все виды синонимов, а в первую очередь основное, стилистически нейтральное слово синонимического ряда. Затем, как правило, вводятся синонимы, различающиеся оттенками значений (большой – огромный), стилистические синонимы (взор – взгляд).

В процессе работы над синонимами учащиеся должны познакомиться и с тем, что в синонимический ряд могут включаться слова не только в своем прямом значении, но и в переносном. Многозначное слово способно входить, таким образом, в несколько синонимических рядов. Например, имя прилагательное «свежий» входит в следующие синонимические ряды: «свежий, мягкий (хлеб)»; «свежая, несоленая (рыба)»; «свежий, прохладный (ветер)».

Методика преподавания РКИ предусматривает также работу над антонимами (теплый – холодный, польза – вред, войти – выйти). Знакомясь со словами в антонимических парах, учащиеся глубже понимают и лучше усваивают значение и употребление каждого слова.

Большие трудности у американских учащихся вызывают **паронимы**. Незнание тонких смысловых нюансов ведет к смешению в речи учащихся таких слов, как «место» и «местность», «пушной» и «пуховой», «записи» и «записки», «припоминать» и «напоминать», «сменить» и «заменить». В этих случаях необходима большая работа по разъяснению семантики паронимов, их смысловых и грамматических различий. Например, прилагательное «практический» сочетается с существительными «занятия, деятельность», а «практичный», которое часто отождествляется с прилагательным «практический» вступает в связь с существительным «человек».

При обучении иностранцев русскому языку необходим четкий лексический минимум, отбор которого диктуется целями и задачами обучения. При отборе лексического материала для единого словаря минимума учитываются следующие принципы:

1. Статический принцип отбора
2. Сочетаемость слов
3. Словообразование
4. Семантическая ценность
5. Стилистическая нейтральность слова
6. Ситуативно-тематический принцип
7. Методическая целесообразность слова

В процессе обучения русскому языку иностранцев наряду с активным овладением лексикой предусматривается усвоение и пассивного словаря.

Активный словарь образует ядро словарного запаса учащихся, пассивный дополняет, а при определенных условиях и обогащает его: часть пассивного словаря постепенно становится достоянием активного словаря учащихся.

Важное место для формирования и обогащения словарного запаса учащихся занимает семантизация слов.

В методической литературе представлены различные средства и приемы раскрытия значений слова:

1. Наглядная семантизация
2. Средства русского языка (включение слова в контекст, краткое или расширенное толкование на изучаемом языке, использование грамматических значений слова и т.д.)
3. Средства родного языка (перевод, толкование на родном языке)

Практика показывает, что при обучении американцев русскому языку целесообразно, во-первых, использование не одного какого-либо приема семантизации, а комбинирование их; во-вторых, дифференцированное использование приемов семантизации соответственно этапу обучения и языковому материалу.

Пути обогащения лексического запаса иностранных учащихся разнообразны. Основными источниками являются, во-первых, учебники и учебные пособия по русскому языку, а также целенаправленное использование произведений художественной литературы, газет, журналов и т.д. и, во-вторых, окружающая речевая среда – управляемая и неуправляемая.

Основные приемы работы по тексту учебника русского языка, способствующие обогащению лексики, – это чтение **текста** и семантизация слов, выписывание слов по тематическим и семантическим группам, работа со словами с точки зрения их состава, замена слов и словосочетаний другими, близкими по значению, составление предложений с выделенными в тексте словами, пересказ текста, придумывание начала или конца рассказа с употреблением в речи заранее выделенных для усвоения слов и словосочетаний.

К наиболее универсальным типам упражнений, формирующим и расширяющим запас слов учащихся, относятся специальные лексические упражнения, которые можно и необходимо использовать при изучении всех разделов курса. Это упражнения на подбор **синонимов** (смелый, храбрый, отважный); на подбор **антонимов** (хорошо – плохо, пришел – ушел); на различение значений одного и того же **многозначного слова** в разных контекстах (завел часы – завел собаку), с помощью подбора синонимов (готовить уроки – учить уроки,

делать уроки; готовить обед – варить обед); на группировку по тематическим признакам (например, спорт: лед, каток, соревнования, кататься, выиграть, победить со счетом); на разграничение значений слов, близких по звуковому облику (прочитать – перечитать, золотой – золотистый и др.).

Формирование и обогащение словаря учащихся происходит также при выполнении упражнений, связанных с изучением фонетики, орфографии, грамматики. Специфика таких упражнений состоит в связи работы по лексике с другими уровнями языкового материала. Связь эта может быть прямой при выполнении языковых упражнений, например: на различение фонем (дом – том, забил – забыл); при изучении различных грамматических категорий (род, число, падеж, вид, время и т.д.).

Обогащение словаря особенно интенсивно идет в процессе выполнения устных и письменных работ на формирование продуктивных речевых умений. Особая роль здесь отводится отбору темы беседы или письменной работы, а также созданию речевых ситуаций соответственно программе обучения. Тематическое накопление и введение слов в речь позволяет усвоить лексику в системе смысловых связей, лучше запомнить эти слова и использовать их в нужной сфере речевой деятельности.

Необходимым условием обогащения лексического запаса учащихся является создание управляемой речевой среды и вне уроков – в процессе проведения вечеров, экскурсий и т.д.

Немаловажную роль в обогащении и развитии речи учащихся играет целенаправленное использование передач радио и телевидения.

Обогащение словаря учащихся происходит и стихийно. В таком случае накопление слов связано с неуправляемой окружающей средой – в процессе общения учащихся с городским населением, чтение на русском языке газет, журналов, и т.д., а также при непреднамеренном прослушивании радиопередач или просмотре телепередач, кинофильмов, спектаклей. Задача преподавателя в данном случае – постоянно наблюдать за речью учащихся, фиксировать появление новых слов, помогать им правильно понять смысл этих слов, правильно произносить, писать употреблять их в речи.

Таким образом, при обучении лексике русского языка американских учащихся целесообразно уделять внимание тем вопросам, которые связаны с практическим овладением русской речью, с трудностями при освоении русской лексики, т. к. эта работа связана с ее практической направленностью и имеет свою специфику.

Литература:

1. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. – М., 1979.
2. Балыхина Т.М. О системности русской лексики и о системе в обучении лексике. – М., 2002.
3. Барсуков Р.Ю. Основы обучения иностранному языку в условиях двуязычия. – М., 1970.
4. Беляев Б.В. Психологические основы усвоения лексики иностранного языка. – М., 1984.
5. Вагнер В.Н. Принципы отбора и системного обучения лексике русского языка с учетом языка студентов. Русский язык для студентов-иностранцев. – М., 1979. Вып. 18.
6. Колесникова А.Ф. Проблемы обучения русской лексике. – М., 1977.
7. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. – М., 1977.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУ МАҚСАТЫНДА ШАҚ КАТЕГОРИЯСЫН ҰСЫНУ

Мұсаева Г. Ә.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру дайындығы кафедрасының доценті, Алматы қ, Қазақстан

«Тілді үйрету үшін үйретудің негізгі үш тәсілі: ұсыну, табу, зерттеу жолдары оқыту қолданысында болғаны тиімді» деп көрсетеді отандық әдістемеші Қ.Қадашева. Автордың айтуы бойынша, ұсыну жолымен үйрету тәсілі бойынша берілетін тіл материалы жүйелі, ретті берілуі керек. Мұнда ұстаным, ұғым ерекшеленеді. Білім деңгейінде сұрап, қайта

түсіндіру қажет болады. Табу жолымен үйрету тәсілі негізінен үйренушінің өз қабілетіне байланысты. Мұнда оқытушы үйренушінің білім деңгейін дамытып отырады. Ал зерттеу жолымен үйрету тәсілі проблемалық шешу деңгейіне бағытталған әдіс. Мұнда үйренуші өз әрекетімен зерттеуді, толықтыруды және қарастыруды өз міндетіне алады [1. 55-56 б.].

Тілді шет тілі ретінде оқытқанда әдіс-тәсілдердің барлық түрі қолданылады. Әсіресе, түркі тілдерін үйрету барысында, тілдегі жұрнақ, жалғаулардың мағыналық, қолданыстық ерекшеліктерін түсінуде жоғарыда айтылған үш тәсіл ретімен қолданылса, тілді үйретудің тиімділігі артатыны хақ.

Тіл – қарым-қатынас құралы десек, тілді меңгерту үйренушінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру болмақ. Кез келген тілді шет тілі ретінде меңгертудің мақсаты да – осы.

Қазақ тілінің жалғамалы құрылымы тілді үйретуде жүйелілікті ұстануды талап етеді. Тіл меңгертудің бастапқы деңгейінде коммуникативтік әдісті басшылыққа ала отырып, тілдік материалды жүйелі түрде ұсынуға мүмкіндік болғанымен, жоғары деңгейлерде берілетін материалдың түрлі мағыналық реңктерді білдіретін грамматикалық, структуралық ерекшеліктері үйренушіге тілдік материалды ұсынуда тілдің құрылымдық-мағыналық жағына баса назар аударуды талап етеді. Қазақ тілінің шақ категориясының тілдегі көрінісі де осындай күрделі тілдік материалдардың біріне жатады. Ол қиындықтар А. Ысқақов, біріншіден, шақ мазмұнының бір-бірімен ұштасып жатқандығы, шақ формаларының жігінің ашылмағаны, екіншіден, қазақ тіліндегі рай категориясы мен шақ категориясының бір-бірінен мазмұн мен форма шегінің ажырамағандығынан деп түсіндіреді [2. 322 б.].

Амал-әрекет, қимыл-қозғалыс әрқашан мезгіл ұғымдарымен байланысты орныдалады. Қазақ тілі грамматикасында (2002 ж) етістіктің шақ категориясына мынадай түсінік береді. «Қимыл – іс әрекеттің сөйлеп тұрған сәтпен байланысты болып өткендігін, бірақ болатынын білдіріп, белгілі жолдармен жаслатын етістіктің грамматикалық категориясы шақ категориясы деп аталады. Сөйлеп тұрған сәтпен байланысты қимылдың мезгілі, шақтық мағынасы мынадай болады:

1) үнемі қайталанып, дағдыға айналған іс-қимыл, сөйлеп тұрған кезде болып жатқан қимыл, іс-әрекет.

2) сөйлеп тұрған сәттен бұрын болып кеткен қимыл, іс әрекет.

3) Сөйлеп тұрған кезде әлі болмаған, бірақ кейін болуға тиісті қимыл, іс-әрекеттер»

Осыған байланысты шақ категориясы морфологиялық белгісіне ((есімше, көсемше) және жіктік жалғау), шақтық мағынасына қарай өткен шақ, осы шақ, келер шақ атап көрсетіледі (3. 515 б).

Қазақ тіл білімінде етістіктің шақ категориясы туралы А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, Т. Қордабаев, Ы. Маманов, А. Ысқақов, Н. Оралбай және т.б. ғалымдардың еңбектерінде кеңінен сөз болады. Етістіктің үш шағын іштей саралауда түрлі ұйғарымдар жасайды. Қ. Жұбанов бір мезгілдің өзінде болатын іс-әрекеттің түрлі өңін көрсететінін ескеріп, өткен шақтың өзін іштей 9 түрге айғақ өңді (жазды), аулақ өңді (жазыпты), мойындау өңді (жазған), күмән өңді (жазған шығар), айғақ баяғылық (жазып еді), әдетше баяғылық (барушы едім), опық баяғылық (баратын едім), арман баяғылық (бармас па едім) деп бөледі. Келер шақты кесімді келер шақ (барамын), болжалды (барармын), мақсатты (жазбақпын), тілекті (жазар едім, тек 1 жақ-жазайын), сенімсіз төл шақ (жазса игі еді (өткен шақ, келер шақта бірдей)) деп 5 түрге жіктейді. Осы шақты дағдылы осы шақ және дәл осы шақ деп екіге бөледі де, дағдылы осы шаққа (жазады, оқиды) формасын, дәл осы шақты 4 түрге ажыратады. Олар: жалпы осы шақ (жазып жатырмын), кәдімгі осы шақ (жазып жүрмін), қазіргі осы шақ (жазып отырмын), әзіргі осы шақ (жазып тұрмын) [4. 388-389 б.].

Ы. Маманов шақ формаларының мағыналық ерекшелігіне баса назар аударған ғалым. Өткен шақ формаларының арасындағы айырмашылық әртүрлі мезгілдік мағына білдіруінде емес, әрқайсысына тән өзіндік семантикасында екенін дәлелдейді. Өткен шақтағы жедел өткен шақ формасы өткен қимылды жай хабарлау түрінде баяндауын білдіреді (Мен

кітапханаға кеттім.). Бұрынғы өткен шақ болған істі жай хабарлау түрінде емес, тыңдаушыға сол өткендегі істің, қимылдың болу, болмау нәтижесін баса түсіндіріп, соған көңіл аудару керек болған жағдайда қолданады (Мен ол жігітті жақсы танымын, институтта бірге оқығанбыз). Егер өткен шақ формасын сөйлеуші өткен істі, қимылды өз көзімен көрмей, екінші бір адамның айтуымен немесе басқа бір жағдай арқылы білдірсе, оны ежелгі өткен шақ формасында баяндайды, алайда ғалым бұл шартты атау екенін айтады. (Қайырбек кеше Москвадан қайтыпты). Дағдылы өткен шақ сөйлеу кезінен кем дегенде жарты не бір жыл бұрын болып өткен істі, қимылды білдіреді және істің, қимылдың ертеректе бірнеше рет қайталанып, әдетке, дағдыға айналғандығын көрсетеді. Оның синтетикалық және аналитикалық тәсілдері бар (Шешелер, малшылар болып – баршасы телміре тыңдайтын. Әбдірахман әкесі үшін қатты қиналып, оңашада ұзақ ойланып жүруші еді). Қатысты өткен шақ формалары сөйлеу кезінен бұрын болып өткен іс, қимылмен ұштасып, соған байланысты өткенін немесе белгілі бір мезгіл ішінде өткенін көрсетеді (Мен кеше киноға барып едім). *Еді* көмекші етістігі өткен шақ көсемше (-п, -ып, -іп), және өткен шақ есімше (-ған/-ген/-қан/-кен) және қалып етістіктремен тіркесіп қатысты өткен шақ формаларын жасайды. Ал келер шақ жөнінде ғалым «сөйлеу кезінен кейін болатын істі, қимылды білдіретін етістік формасы» деген анықтама береді де, оның үш түрін көрсетеді: а) ауыспалы келер шақ (жаз+а+мын), ә) болжалды келер шақ (жаз+ар+мын), б) ниет келер шақ (жаз+бақ+пын). Көсемшенің –а/-е-й формасымен жасалған етістіктің шақ көрсеткішін Маманов ауыспалы осы шақ емес, ауыспалы келер шақ формасы деп атайды. Себебі дәл осы сәтте не істеп жатырсың деген сұраққа жауап бере алмайды, сондықтан оның негізгі мазмұны келер шаққа тән екендігін айтады. Контексте ғана, яғни көлемдік үстеулермен (қазір, осы кезде, бүгін, осы айда, биыл, т.б.) тіркескенде осы шақтық мағынаны көрсетеді.

Ал осы шақтың арнайы грамматикалық шақ көрсеткіші жоқ. Қазақ тілінде осы шақ қалып етістіктерне және созылыңқы сыпатқа жіктік жалғауы тікелей жалғану арқылы жасалады. (Мен отырмын. Мен жазып жатырмын). *Отыр, тұр* көмекші етістіктері қимылдың дәл сөйлеу кезінде болып жатқанын білдіреді. (Сағат жүріп тұр. Иман кітап оқып отыр), *Жүр* көмекші етістігі арқылы жасалған созылыңқы сыпаттың осы шақтық мағынасы кеңірек уақытты қамтиды. Мұның шеңбері ай. Жылмен шектеледі. Мен биыл кружокқа қатысып жүрмін. *Жатыр* көмекші етістігі салт етістікпен тіркескенде, нақ сөйлеу кезінде болып жатқан қимылды білдіреді. Алайда объектінің түріне қарай мезгілдік шеңбер әртүрлі болады. (Дүйсен үйде кітап оқып жатыр. Дүйсен институтта оқып жатыр.) *Жатыр* көмекші етістігі отыр, тұр, жүр көмекші етістіктеріне қарағанда көп қолданылады да, кейде олардың орнына жұмсала береді [5. 123-143 б.].

А. Ысқақов етістіктің шақ категориясы туралы тың пікір білдіреді. «Шақ формаларын сыртқы тұлға-түрлеріне қарай да, ішкі мазмұн өзгешелігіне қарай да жіктеуге болады. Бірақ қашан да болсын мазмұн түрге жетекші болатынын ескергенде, шақтарды да мағыналарына қарай жіктеу әрі олардың мазмұнын тану үшін, әрі баяндау жүйесі ықшам болу үшін қолайлы да, ұтымды да болады. Сондықтан семантикалық сипаттарын ескере отырып, өткен шақты анық (айғақты) өткен шақ, танық (айғақсыз) өткен шақ және неғайбыл (ауыспалы) өткен шақ деген үш салаға бөлуге болады» [6. 327 б.]. Анық (айғақты) өткен шақ сөйлеушінің болған, я болмаған іс-әрекетті өзі басы-қасында болғандай, өз көзімен көргендей, тыңдаушы әбден қанық боларлықтай, сенерліктей етіп хабарлайтын формаларды айтамыз. Танық (айғақсыз) өткен шақ деп сөйлеуші болған, болмаған амал-әрекетті өзі басы-қасында болмай, көрмей тек басқа айғаққа (біреудің айтуына) сүйеніп немесе кейін өзі көріп, оқып, естіп, білген мәліметіне сүйеніп айтқанындай етіп көрсететін формаларды айтады. Неғайбыл (ауыспалы) өткен шақ сөйлеушінің бұрын істелмекші болған, жүзеге асырылмақшы болған ниетті, мақсатты, шартты, болжалды, тілекті сөйлеп отырған кезге дейін орындалған орындалмағанын белгісіз етіп көрсететін формаларды айтамыз. Келер шақ мағыналар мен тұлғалық түрлеріне қарай, жалпы (анық) келер шақ, болжалды келер шақ, мақсатты (арнаулы) келер шақ деп үшке бөледі.

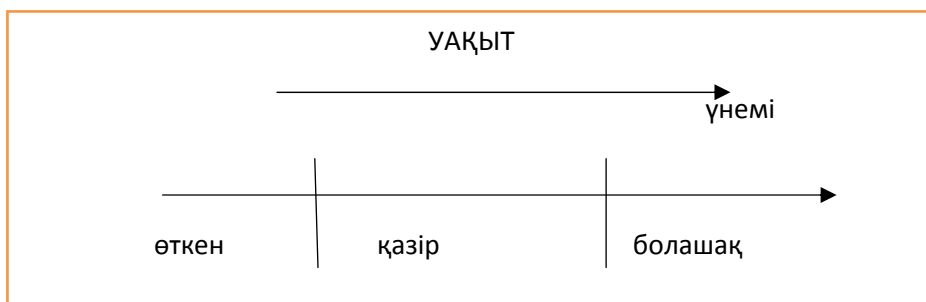
Осындай күрделі де қызықты етістіктің шақ категориясына шолу жасай келе, бұл мәселені біз тіл үйрету тұрғысынан қалай топтастырған жөн деген сұраққа жауап іздедік.

Қазақ тіліндегі шақ категориясының жүйесі өзге тілдер секілді негізгі үш топқа бөлініп қарастырылады, алайда жоғарыда аталған еңбектерде созылыңқы, шұбалыңқы процесті білдіретін, яғни нақ бір шаққа онша тәуелді емес формалар туралы айтылады. Бұл ауыспалы осы шақ көсемшенің -а/-е-й жұрнағы арқылы жасалған шақ формасы мен көсемшенің -ып/-іп/-п формалы етістігіне жатыр, жүр қалып етістіктерінің тіркесуі арқылы жасалған етістіктің шақ формасын, шын мәнінде, қазақ тілін өзге тілді азаматтарға үйреткенде, оны осы шақ категориясына жатқызу нақтылықты талап етеді. Мына мысалдарды салыстырып көрелік:

1) Мен қазір университетте оқимын / оқып жүрмін / оқып жатырмын. Күн күркіреді, найзағай жарқылдайды.

1) Балалар футбол ойнап жүр. Бала ұйықтап жатыр. Мен кітап оқып отырмын.

Мұнда бірінші топтағы сөйлемдер мен екінші топтағы сөйлемдердің мағынасының айырмашылығы айтарлықтай көрініп тұрады. Бірінші жағдайда амал-әрекеттің ұзақ уақыт аралығын немесе үнемі болатын процесті көрсетсе, екінші жағдайда дәл осы шақтағы әрекетті білдіріп отыр. Бұл формалардың мағыналық реңін ғалымдардың дәл сипаттап бергені жоғарыда айтылды. Ендеше, тіл үйретудің алғашқы (А1) деңгейінен бастап тілдегі шақтардың осы ерекшелігін жеке атап көрсеткен жөн. Әрине, терминмен беруге де болады, бірақ тіл үйренушілердің бәрі бірдей филолог маман бола бермейтіндіктен, форманың тілдегі жұмсалымдық атауын берген жөн деп санаймыз. Сонымен тіл үйреткенде етістіктің шақтарын шартты түрде үшеу емес, төрт шаққа топтастырамыз: өткен уақыттағы әрекет, дәл қазіргі әрекет, болашақ әрекет және үнемі (күнде) болатын әрекет. Бұл кестеде былай көрінеді.

Біздің тіл үйрету тәжірибемізде алғаш *тұру, оқу, жұмыс істеу, демалу* сияқты етістіктермен мағынасы тынбай жүріп жататын немесе дағдылы қалыпта болып тұратын амал-әрекеттерді білдіретін көсемшенің -а/-е/-й жұрнағы жалғанатын ауыспалы шақ формасын ұсынамыз. Бұл формамен тіл үйренуші қайда оқитынын, қайда тұратынын, егер жұмыс істесе, қайда жұмыс істейтінін немесе әдетте отбасымен, достарымен қайда демалатынын айтып үйренеді. Сөйлем құруға *әдетте, күнде, үнемі, әрқашан, қазір* сияқты көлемдік мағынаны беретін мезгіл үстеулер қоса беріледі. Сондай-ақ осы форма арқылы етістіктердің болымды, болымсыз мағынасын, сұраулық шылауды етістіктермен қолдана білуді, етістіктердің жіктелу ерекшеліктеріне жаттығып, жалпы етістіктерді қолдана білуге машықтанады.

Келесі қадамдарда осы кестені оқу мақсатына сай өтетін тілдік материалдарға сай толықтыра береміз. Етістіктің шақ формаларын ұсынудың алгоритмі біздің тәжірибемізде төмендегідей болмақ.

1. Дағдылы амал-әрекетті қолдануды үйрену. Көсемшенің -а/-е/-й жұрнағымен жасалған етістіктің ауыспалы осы шағы.

Мен Алматыда Абай көшесінде нөмірі 140 үйде тұрамын. Мен университетте бірінші курста оқимын.

2. Іс әрекеттің мақсаты мен бағытын үйретуге байланысты *Кімге не керек? Не үшін керек? Ол үшін қайда бару керек?* құрылымдарымен жұмыс істеу барысында *бару, келу,*

әкелу, *анару* 4 қимыл етістіктерінң нақ осы шақтағы формасы беріледі. *Бар+а / кел+е / әкел+е/ анара+а жатыр*. Мысалы: *Маған қазақша үйрену керек. Сондықтан қазір сабаққа бара жатырмын*.

3. Сөйлеп тұрған сәтпен байланысты қимыл-әрекеттің болып жатқанын, өтіп жатқанын айта алу. Төрт қалып етістігімен берілетін амал-әрекет және нақ осы шақтың көсемшенің –ып/-іп/-п формасымен берілетін күрделі формасы.

Мен сабақта отырмын. Мысық үстелдің астында жатыр. Аялдамада адамдар автобус күтіп тұр. Аулада екі-үш бала ойнап жүр.

Осындағы *жүр* және *жатыр* көмекші етістікпен келетін іс-әрекеттің кейбір контексте дәл сол мезеттен гөрі ұзағырақ мерзімді қамтитынын ескере отырып, бұл (*-ып/-іп/-п жүр/жатыр*) форманы біздің кестемізде көсемшенің –а/-е/-й формасымен берілген ауыспалы осы шақ етістіктердің жанына да орналастырамыз. Мысалы: *Мен университетте оқып жүрмін / оқимын. Қазір Алматы қаласында тұрып жатырмын / тұрамын*.

4. Сөйлеу кезінен бұрын болған іс-әрекетті айта алу. Етістікке –ды/-ді/-ты/-ті жұрнағы жалғану арқылы жасалғаншақ формасы. Бұл форма басқа өткен шақ формалары сияқты өткен іс-қимылған үстеме мағына бермейді. Тек сөйлеушінің сөйлеу кезінен бұрынғы амал-әрекет туралы хабарлау түрінде баяндауды білдіреді. *Мен 2005 жылы Алматы қаласында тудым. Мен кеше достарыммен театрға бардым. Сабаққа 25 автобуспен келдім*.

5. Мәтінде кездесуіне қарай өткен шақ мағынасындағы есімшенің –ған/-ген формасы беріледі. Алайда оны бұрынғы өткен шақ деп атап бере алмаймыз. Оның себебі –ған/-ген формасы арқылы кеше болған әрекет туралы айтқанда да қолдануымыз мүмкін. Бұл екі форманың ара жігін Ы. Маманов айқындап берген. «–ды/-ді формасы амал әрекетті тек хабарлап баяндап берсе, –ған/-ген формасы сөйлеу кезінен бұрын болған істі жай хабарлау түрінде емес, тыңдаушыға сол өткендегі істің, қимылдың болу, болмау нәтижесін баса түсіндіріп, соған көңіл аудару керек болған жағдайда қоладанады» Сондықтан –ды/-ді формасы мен –ған/-ген формасын тек контекст арқылы түсіндіре аламыз.

6. Сөйлеу кезінен кейін болған амал-әрекетті, қимыл-қозғалысты білдіретін ауыспалы келер шақ көсемшенің –а/-е/-й формасы ұсынылады. *Мен ертең театрға барамын. Мен келесі жылы еліме қайтамын*.

Тіл меңгерудің А1-А2 деңгейінде қамтылатын жоғарыда берілген етістіктің шақ формаларымен қоса, етістіктің қалау райы, бұйрық райы, шартты рай және іс-әрекетті істей алу/алмау формалары, есімшенің –ған/-ген/-қан/-кен және –атын/-етін/-йтын/-йтін формаларының сөйлемдегі заттық, сипаттық мәнде жұмсалыу ерекшеліктері үйретіледі. Бұл – тіл үйренуде етістік категориялары бойынша берілетін базалық грамматикалық материал.

Жоғары В1, В2 деңгейлерінде көбінесе, күрделі құрмалас сөйлемдердің құрамындағы етістіктің шақ, рай, модальдық категорияларының түрлі мағыналық реңктері базалық деңгейдің материалына сүйене отырып ұсынылады. Етістіктің белгілі бір шақта жұмсалыуындағы тілші ғалымдардың айтып өткен шақ формаларының дағдылық-дүркіндік, болжалдық, мақсат-ниеттік, т.б мәтін құрамына қарай талданып ұсынылғаны жөн.

Базалық грамматика болып табылатын шақ формалары жұмсалыуында ең қарапайым, яғни мағынасы, сөйлемде беретін мәні нақты, айғақ болып келеді: *көрді* (өткен шақ), *көріп отыр* (қазір), *көреді* (күнде немесе ертең). Бұл шақ формаларынан басқа көрсеткіштер белгілі бір шақтың атымен аталғанымен (бұрынғы өткен шақ, ежелгі өткен шақ, мақсатты келер шақ, болажалды келер шақ, т.с.с.), олардың ерекшелігі амал-әрекеттің орындалатын мерзімінен гөрі, айтылымға қосымша семантика үстеуінде болып отыр. Оны жоғарыда тілші ғалымдар еңбектерінде атап өтеді. Сондай-ақ іс-әрекеттің болжалдық, мақсат-ниеттік, танықтық мәндері тек бір шаққа ғана тәуелді емес екендігі де мәлім. Тек болашақ әрекетті ғана болжамаймыз (болжалды келер шақ), өткен, қазіргі әрекетті де болжай аламыз. Мақсатты келер шақ бар болса (-мақ/-мек), өткендегі мақсатымызды, қазіргі мақсатымызды қалай айтамыз деген мәселе тіл үйрету процесінде туындайтыны айқын. Олай болса, академиялық грамматикада қазақ тіліндегі шақтық мағына беретін формалардың атауы, олардың

мағынасы түсіндірілсе, тілді үйретуде инофонға олардың тілдегі жұмсалымдық қызметінің толық картинасын ұсына алуы қажет.

Сонымен шақ категориясы – өзіне тән мазмұны мен формалары бірте-бірте қалыптасып, бір жүйеге түскен грамматикалық категория. Шақтың мазмұн, тұрпаты шегі адамның сөйлеп я сөйлесіп отырған кезіне байланыстырылады. Соған қарамастан бүтіндей мәтін көлемінде кейде шақтардың ара жігін ажырату тіл үйренушіге қиындықтар әкелетіні сөзсіз. Мысалы есімше, көсемше көрсеткіштеріне және отыр, тұр, жүр, жатыр қалып етістіктеріне *еді, екен, болу* көмекші етістіктері тіркессе, жаңа модальдық семантика үстеледі. (*ған еді/екен/болды(болады/болыпты/болмақ...), атын еді/екен/болды ..., са еді/екен/болды/ болады/ болыпты ...мақ еді/екен/болды/болады*). Бұл жөнінде Жүнісова А. сөйлемдегі етістіктің қимылды білдіруі жеткіліксіз. Себебі өмірде қимыл әртүрлі жолдармен жүзеге асады. Қимылдың жасалуындағы әр алуан ерекшеліктерді білдіретін әдістер мен тәсілдер, сан алуан көрсеткіштер бар екенін айтады. [6, 125].

Тіл үйрету мәтіндері әр деңгейге сай бейімделіп алынады. Сондықтан мұндай күрделі аналитикалық форманттермен келетін құрылымдар да тіл меңгерудің В1 ден жоғары деңгейлерінде оқытылуы тиіс. Бұл формалардың мән мағынасын контексте талданып меңгерілгені абзал. Біз көрсетіп отырған алгоритм бойынша, етістіктің барлық шақ категориясын, рай категориясын, олардың модальдық реңктерін, есімшенің сөйлемдегі есім қызметіндегі сипатын, төл сөзді төлеу сөзге айналдыру жолдарын да түсіндіріп беруге негіз бола алады.

Әдіскер ғалым Қ. Қадашева көрсеткен тіл үйретудің негізгі үш тәсілі: ұсыну, табу, зерттеу жолдары дәл осы қазақ тіліндегі етістіктің шақ категориясын меңгеруде мұқият қолданылатын әдіс. Тақырыпты ұсыну қатаң жүйелілікті, реттілікті талап етеді. Одан әрі түрлі жаттығулардың көмегімен үйренушінің зердесіне сіңіру – ол ұстаздың шеберлігі аясындағы мәселе.

Әдебиеттер:

1. Қ.Қадашева. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы, «Мұрагер», 2005 ж.
2. А. Ысқақов Қазіргі қазақ тілі. А. 1991ж.
3. Қазақ тілі грамматикасы. А. 2002ж
4. Қ. Жұбанов Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. А. 2010 ж
5. Ы. Маманов Қазақ тіл білімінің мәселелері. А. 2014
6. Жүнісова А. Функционалды грамматикалық категория ұғымдары туралы кейбір мәселелер//ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2013, – №1-2, (141-142), 235 б.

ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ БИЛІКТІҢ МҰРАЛАНУ МӘСЕЛЕСІНІҢ МАҢЫЗЫ

Өзенбек Е.Р.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Алматы қ, Қазақстан.

Тәуелсіз Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси даму саласындағы жаңа қоғамның қалыптасу үдерісіндегі көрнекті жетістіктер еліміздің өткен тарихына негізделген. Қазақстан мемлекеттігінің тарихын зерделеу отандық тарихи ғылымның келелі мәселелерінің бірі болып табылады. Дала өркениеті тудырған шежіре мәлеметтеріне деректік талдау жасау, көшпелілік болмысқа тән тарихи ой-сана мен тарихи таным өрісін, оның табиғатын және құрамдық бөліктерін, әлеуметтік-мәдени қызметін тануға жол ашады.

Шығыстың ұлы ғалымы Әл-Фараби «Тарихты білмей өткенді, қазіргі жағдайды білу, болашақты болжау қиын» деп жазып кеткеніндей, ұлт ретінде одан әрі дамуымыздың басты кепілі ұлы дала тарихын дәріптеу, тарихымыздың өзекті мәселелерін кеңінен насихаттау және кез-келген тұлға өз ұлтының шежіресін зерделеуі маңызды болып табылады.

Бір жоғарғы билеушіге бағынатын көшпелі ру-тайпалық топтардың едәуір үлкен тобы объективті түрде өзіндік тәртіпті талап етті. Бұл жағдайда мұндай реттеуші механизм әскерлерді ұйымдастырудың ондық жүйесі аумақты және бағынышты халықты екі қанат пен орталыққа бөлетін болды [7]. Бұл көшпелі бірлестіктер қатаң иерархиялық көп сатылы сипатқа ие болды. Осылайша, саяси топтар өскен сайын көшпелі қауымдастықтардың сыртқы және ішкі табиғаты да өзгерді деп айтуға болады [6]. Бұл прото-мемлекеттік құрылымдарды (қағанаттар, хандықтар және т.б.) құруда көрініс тапты.

С.К. Ибрагимов, В.П. Юдин, К.А. Пищулина, М.Х. Абусейтова сынды шығыстанушылар қазақ халқының өткенін зерттеуде белгілі бір үлестер қосты. XV-XVI ғасырларға жататын «Тарих-и Абулхаир-хани», «Михман-наме-йи Бухара», «Шейбани-наме», «Фатухат-и хани», «Шараф-наме-йи шахи» сынды үзінділерді жариялай отырып, қазақтардың көрші елдермен және халықтармен сыртқы саясатының тарихын зерделеу үшін маңыздылығы зор екенін атап өтті. В.П. Юдиннің Қазақстан мен Шығыс Түркістан тарихын зерттеу үшін бұрын пайдаланылмаған Утемиш-хаджидің «Чингиз-наме» (XVIғ.), «Тарих-и шайбани» (XVIIғ.) Мухаммад Аваздың «Зийа ал-кулуб» (XVIIIғ.) сынды аз зерттелген қолжазбаларды талдауға арналған мақалалары үлкен қызығушылық тудырады.

Жаңа Османлы дереккөздер мен Стамбулдың қолжазба қорларындағы «Мират-ал-мамалик», «Тарих» Сейфтер, Тегераннан ирандық «Маджмуи-йи», «Алам-ара-йи Сефевидтерімен өзара қарым-қатынасының шығу тегіне ретроспективті талдау жасауға мүмкіндік береді [5, 23 б]. "Жалис-ал-муштакин", "Маджму ат-таварих", Ламахат мин нафахат ал-кудус сияқты сопылық әулиелер өмірінің агиографиялық шығармаларының мәліметтерін талдау, сопылықтың рөлін және исламның таратылуын және олардың Қазақ хандығындағы саяси оқиғаларға әсерін ашуға мүмкіндік береді. Абусейтова бастаған ұжымдық топтар тапқан жер сатып алу туралы құжаттар, шейх Джуибари ұрпақтарының жер туралы шағымдары боллуы, XVI-XVII ғасырлардағы Қазақ хандығының мемлекеттік істеріне джуйбар шейхтерінің айтарлықтай әсер еткенін көрсетеді.

О.Ф. Акимускиннің Шах Махмұд Чоростың «Хроники» атты түпнұсқа бөлімін жариялау қазақ, өзбек, қырғыз және ойрат тарихына қатысты қызықты материалдармен танысуға мүмкіндік береді. Бұл материалдар моғолдардың Шайбанидтермен және Аштарханидтермен, қазақтармен, қырғыздармен және қалмақ феодалдармен қарым-қатынасына, сыртқы саяси қатынастарына жарық алып келді. XVIғасырдағы қазақтар мен Ресейдің қарым-қатынас проблемалары, олардың саяси және сауда байланыстары В.Я. Басиннің еңбектерінде қарас-тырылған. Кеңес ғалымдары XVI-XVIII ғасырлардағы Орталық Азия мен Қазақстанның тарихына, мәдениетіне, әлеуметтік, экономикалық және сыртқы саяси тарихын зерттеудің қайнар көзін толықтырумен байланысты үлкен мәселелерге аса зор қызығушылық танытты. Нәтижесінде «Материалы по истории казахских ханств в XV-XVIII веках», «Материалы по истории киргизов и Киргизии», «Материалы по истории туркмен и Туркмении», «Казахстан в XVI-XVIII веках», «Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках» сынды осындай ұжымдық жұмыстардың пайда болуына алып келді. Диплом тақырыбына бірден-бір маңыз-ды еңбек ол «Материалы по истории казахских ханств в XVI-XVIII веках: (извлечения из персидских и тюркских сочинений)» болып саналады.

XVI ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан тарихын зерттеушілер үшін Хафиз Таныш бен Мир Мухаммед Бахаридің сол кездегі ортаазиялық тарихнамада кеңінен мәлім «Шараф-наме-йи шахи» (Шахтар даңқы кітабы) деген еңбегінің маңызы зор. Автор тікелей шайбанидтік II Абдаллах ханға қызмет еткен. Ол еңбекте II Абдаллах ханның әскери жорықтары, Орта Азиядағы көршілес өлкелерде болған оқиғаларды егжей-тегжейлі жазып отырған. Махмуд ибн Әмір Уәлидің «Бахр әл-асрар фи манакиб әл-ахйар» (Өнегелі адамдардың ерліктері жайлы ғаламат құпиялары) деген еңбегінде соңғы орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы жайында көптеген құнды материалдарды кездестіруге болады.

XVI ғасырдың екінші жартысында кездесетін шығармалар қатарына «Тазкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф» (Шарифтың ғұмырнама тарихы) атты еңбекті жатқызамыз. Бұл авторы беймәлім шығарма Қашқариядағы белгілі суфылық тұлғаға, яғни Қожа Мұхаммед Шарифке арналған. «Тазкира-йи Шариф» тұрмыстық әдебиет жанрында жазылған. Оның бірінші бөлімі аңыз негізінде жазылған және суфылық ізгілік рухына арналған. Ал тарихи мағлұматтарды екінші бөлімінде кездестіре аламыз. Ол жерде Шағатай ұрпағы Абд ар-Рашид ханның ұлы Абд әл-Латифтің қырғыздарға қарсы шапқыншылығы туралы және кейіннен оның өрлеуі туралы мағлұматтарды кездестіреміз.

Қазақтың жалайыр тайпасының өкілі Қадыр-али бек (Қадырғали, 1530-1605жж.)бізге дейін жеткен, шартты түрде «Жами ат-таварих» (Жылнамалардың жинақтары) деген тұңғыш тарихи еңбекті жазады. Бұл шығарма ауызша тарихи аңыздар мен Рашид ад-Диннің тарихи жинағы (XIVғ) негізінде жазылған. Кітаптың қазақ хандарының тарихын көп жағынан айқындайтын екінші бөлігінің дербес және өте құнды маңызы бар. XV-XVI ғасырларға жататын «Тарих-и Абулхаир-хани», «Михман-наме-йи Бухара», «Шейбани-наме», «Фатухат-и-хани» сынды үзінділерді жариялай отырып, қазақтардың көрші елдермен және халықтармен сыртқы саясатының тарихын зерделеу үшін маңыздылығы зор.

XVI ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан тарихын зерттеушілері үшін Хафиз Таныш бен Мир Мұхаммед Бұхаридің сол кездегі ортаазиялық тарихнамада кеңінен мәлім «Шараф-наме-йи шахи» («Шахтар даңқы кітабы») деген еңбегінің маңызы зор. Шығарма басқа аттармен де танымал: «Абдаллах-наме» - «Абдаллах жайында кітап», «Зафар-наме» - «Жеңіс кітабы», «Сахифа-йи шахи» - «Шахтың парағы». Автор Шайбани II Абдаллах ханға қызмет етіп, оның қызметін, әскери жорықтарын, Орта Азия мен көршілес өлкелерінде болған оқиғаларды егжей-тегжейлі жазып отырған [28, 8 б].

Абдаллах өзінің шайбанилік мемлекетті біріктіру жолындағы күресінде көршілес билеушілердің, атап айтқанда қазақ ханы Шығай мен оның ұлы Тәуекелдің әскери күштерін пайдаланған. Сондай-ақ, Қазақтардың Сыр өңірі қалалары үшін күресі туралы мәліметтер кездеседі. Абдаллах ханның Сарысуға дейінгі қазақ жеріне жасаған жорығын суреттеуден қалалардың, далалық аумақтың экономикалық жағдайы туралы әр түрлі материалдар, этнографиялық деректер алуға болады [8, 237 б].

Хафиз Таныш бен Мир Мухаммад ал-Бухари әдебиетте екі лақап ат (тахаллус) қолданған: Нахли (негізгі) және Кирами. Хафиз Таныш туралы ақпараттар ең алдымен өзінің еңбегінде жазылған. Қосымша қысқаша биографиялық материалдар Нисаридің «Музаккир ал-ахбаб», Насрабадидің «Тазкира-йи Насрабади», Дарвиш Алидің «Тухфат ас-сурур», Мұхаммед Йусуфа-муншидің «Та'рих-и Муким-хани», Шаме ад-Дина Самидің «Камус ал-а'лам» атты еңбектерінде кездестіруге болады. Нисба Бухари Хафиз Таныштың бұхаралық болғанын айтады. Әкесі Маулана Мир Мұхаммед, Убайдаллах ханның (1533-1540) жақын адамы болған және Бұхарада тұрған. Махмуд-и А'заманың «Джами ал-макамат» еңбегінде XVI ғасырдың 50-жылдарында туралы хабарламалар бар (Өзбек КСР Ғылым академиясының қолжазбасы, № 7638, 116а б.). Маулан Мир Мұхаммед Қашғарға кетіп, сол жерде екі жылдан кейін қайтыс болады. Хафиз Таныштың нақты туған күні белгісіз. Автордың өзі Шайбанид Абдаллах хан II (1583-1598) Мавераннахрды бағындырып, Бұхараны астанаға айналдырғанда оның отыз алты жаста болғанын айтады. Мұнда Хафиз Таныш сот акыны және шежіреші қызметін атқарды, ол музыканы білуші ретінде де танымал болды. Жазушының өмірінің алдыңғы жылдары мен кейінгі жылдары туралы мәліметтер аз келтірілген. Абдаллах ханның өмірінің соңғы жылдары мен оның ұлы Абд ал-Муминнің (1598 жылы өлтірілген) кезінде қайда болғандығы белгісіз. «Шараф-наме-йи шахи» Хафиз Таныштың негізгі еңбегі, осының арқасында оның есімі кеңінен танымал болды. Бұл көлемді шығарма ұйқас прозада, көркем және нақышталған әдеби тәжік тілінде (парсы) жазылған. Сонымен қатар, Құран мен хадистерден алынған үзінділермен жабдықталған. Лингвистикалық тұрғыдан оның шежірелігі қолданысын жоғалтпаған.

«Шараф-наме-йи шахи» шежіресінің атауы - бұл шығармадағы белгілі бір кезеңдерге байланысты болған оқиға. Абжад хронограммасы бойынша 922 ж, яғни 1584жылға сәйкес келеді. Шежіреде кейінгі жылдардағы оқиғалар сипатталғандықтан, шежіренің қай жылы жазылуының аяқталған жылы ретінде көрсетілмеген. «Шараф-ат-шахи»-де жазудың аяқталған күні де жоқ. Шығармада айтылған соңғы күндер жайында үзінді жолдарын келтірер болсақ: Разум невольно сказал дату завоевания: «Да будет к счастью ему (т. е. Абдулле-Хану) город Герат» [8, 240 б].

Хафиз Танышға дереккөздер жинағы ретінде өзінің әсерлері мен замандастарының, куәгерлердің және оқиғаларға қатысушылардың әңгімелерін тікелей жазып, ресми мемлекеттік құжаттарды қолдана отырып, қағаз бетіне түсірген. Хафиз Таныштың пайдаланылған әдеби дереккөздер қатарына: Наршахидің «Тарих-и Бухарасы», Ата Малика Джувайнидің «Та'рих-и джахан-кушайы», автордың аты-жөні көрсетілмеген «Кита-б масалик ва мамалик», Хамдаллаха Казвинидің «Нузхат ал-кулуб», Фазлаллах Рашид ад-Диннің «Джами ат-таварихы», Хафиз Абрудың «Тарих-и ал-и Саманы», Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди», Шараф ад-Дина Али Йаздидің «Зафар-намесі», авторы көрсетілмеген «Та'рих-и Шайбани», Фахр ад-Дин Али бен Хусайна Кашифидің «Рашахат айн ал-хайат». Автордың аты аталмаған «Та'рих-и Шайбани» дереккөзін қоспағанда осы дереккөздердің бәрі белгілі. [8, 241 б]

«Шараф-наме-йи шахи», «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар», «Тарих-и Кипчаки», «Бадай ал-вакай» атты тарихи шығармалардың үзінділері мен Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағы», Мухаммед - Юсуф Муншидың «Муким-ханская история» атты еңбегіндегі мәліметтерінен сұлтандардың қазақ қоғамындағы орынын біле аламыз. Қадырғали Жалайырдың еңбегінде Хақназар ханның шығу тегі, Шығай сұлтанның, оның ұлы Тәуекел сұлтанның билікке отыруы, ал Хафиз Таныштың «Шараф наме-йи-шахи» еңбегінің мәліметтерінен біз Шығай сұлтанды неліктен далалық жазықтың билеушісі атанғанын, Тәуекел сұлтанның өміріне қатысты мол материалдарды біле аламыз.

Махмұд ибн Әмір Уәлидің «Бахр әл-асрар фи манакиб әл-ахйар», (Өнегелі адамдардың ерліктері жайлы ғаламат құпиялары) деген энциклопедиялық еңбегінде соңғы орта ғасырлардығы Қазақстан тарихы жөнінде алуан түрлі және өте құнды материалдар бар. Махмұд ибн Уәлидің мәліметтері оқиғаларды көзімен көргендер мен қатысушылардың айтқандарына негізделген. Есім хан мен Тұрсын ханның ерегістері, Есімнің ойраттарға қарсы жорығы, Имамқули ханның ханның Ташкент пен Түркістанды Есімге беруі туралы материалдар мен басқа да деректер ынта-ықылас туғызады [8, 320 б]. Екінші бөлімде Моғолстан мен Моғулияның (Шығыс Түркістан) шағатайларының тарихы баяндалғандықтан, қазақтар туралы мәліметтер қазақ-моғол қатынастары тұрғысынан ұсынылған. «Бахр ал-асрар» - Тарих-и Рашидиден соң Моғол тарихы туралы баяндайтын бастапқы дереккөз. Шамасы, бұл пікір нақтылауды қажет етеді. Махмуд бен Әмір Уәли Амин Ахмад Разидің «Хаф iklim» туындысын - өзіндік географиялық және өмірбаяндық энциклопедиясында қолданды [8, 324 б.]. «Хаф iklimде» 1002 жылы жазылуын аяқтаған, яғни 1593/1594 жылдары, бұл еңбекте Шығыс Түркістан туралы деректерді кездестіруге болады. «Бахр әл-асрардың» екінші бөлімінде қазақтар туралы жаңалықтар сан алуан. Оларды төмендегідей қорытындылауға болады: 1) қазақ-моғолдық бәсекелестік және қазіргі Қырғызстан аумағын иелену үшін соғыс; 2) қазақтардың Шығыс Түркістан территориясына қоныс аударуы; 3) қазақ хандарының Моғол шағатайларымен одақтастық қатынастары: Есім Чалыш билеушісі және Турфан Абд ар-Рахим ханмен; Тұрсын Мұхаммед (Яркенд ханы) және Қашғар Абд әл-Латиф (Апак) ханмен; осы екі жол бойындағы династиялық неке; 4) Есім ханның Чалыш пен Турфанға араласуы және бірнеше жыл бойы оған бағынған қазақ руларының көшпенді болуы; 5) Есімнің бағыныштыларымен бірге Шығыс Түркістан шағатайларының халықаралық соғысына қатысуы [8, 326 б]. Қашғариядағы белгілі суфылық қайраткер Қожа Мұхаммед Шарифке арналған авторы беймәлім шығарма «Тазкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф» («Қожа Мұхаммед Шарифтің ғұмырнамасы») XVI ғасырдың екінші жартысына жатады.

Қасым ханға, сол тұстардағы қазақтардың өмір тіршілігіне де М.Х. Дулати бірнеше беттер арнаған. Қасым хан Саид ханның алдына келгенде жылы жүздесіп құрметтегені сондай, хан өмірінің соңғы сәтіне шейін оның кішіпейілдігін ұмытқан еместігін жазып өткен [9].

Мұхаммед Хайдар Дулатидің әңгімелерінен патшалықты басқару ережесіне тоқталайық. Опасыз дүние байлыққа сүйенбеген патша нағыз патша, себебі опасыз дүние өтпелі, тұрақсыз. Егер патшалар әлдебір қалаға шабуылмен кірсе, оны қиратпай тынбайды, атақты адамдарды қор етеді. Сәйкесінше оларда соны жасайды. Егер кімде кімнің маңдайына құдайдың құлдарына қамқоршы болу, патшалық билікке қол жеткізу жатса, онда ол патшалық етудің өзіндік шарттары бар. Яғни, патшаның құқықтары бар. Патша сол құқықтарға бағынбаса, қиямет азабынан құтыла алмаған. Патшалықтың өзіндік он шарты бар: белгілі бір істі шешерде патша, я әкім өзін көпшіліктің бірімін деп өзін санау қажет; басқаны өз алдында әкім ретінде қою керек, өзі құптамаған шешімді өзгеге лайық деп санамау қажет. Патша мұсылманның қажетін орындауды ғибадат санағаны абзал. Мұсылман патша ұдайы мұсылманның мұқтажын өтеуге дайын болуы қажет. Егер де мұсылман оның алдына қажеттілікпен келіп тұрса, ол сол мұсылманның талабын орындамай ешбір жұмысына кіріспеуі қажет; әр түрлі тағамдарды жеп, мәз болып, ішіп көңіл көтеріп, қымбат бағалы киімдер киіп еліктеген дұрыс емес. Билеуші кішіпейіл болуы ғибадатқа дұрыс; сыпайы сөйлеу, себепсізден қатал тіл қатпау, әлсіздермен, пақырлармен сөйлесуге арланбауы керек; патша халықты риза ету үшін үкімінде әлсіздік байқатпауға және алдамауға тиіс. Кез-келген адамды риза ету үшін хақ және шариатқа қарсы іс жасамауы қажет; билеуші елге төнген қауіптен қамсыз қалмауы қажет, ол әмір мен басқарушының билігі мәңгі игілікпен бақыттың құралы екенін білулері қажет [10]; патшаның дінді уағыздаушылармен, ғұламалармен сұхбаттасуларына болады, ал тақуа сипатындағы надандармен, өтірікшілермен, пасықтармен сұхбаттасудан аулақ болуы қажет; патша менменсініп, халықты жәбірлеп, өзінен шошытпауға тиіс, қол астындағыларға, әлсіздерге қолына келгенінше көмек көрсетіп, игілік, шапағат жасап қара халықтың сүйіспеншілігіне бөленуге ұмтылуы қажет; тарихи тұлғалардың өмір жолы мен тарихын Қазақ хандығының тарихымен байланыстыра отыра және бірнеше тың тұжырымдарды шартты түрде екі үлкен кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезеңге – хандықтың бір орталықтан басқарылып тұрған жылдары, ал екінші кезеңі Қазақ мемлекетінің бытыраңқылыққа ұшыраған жылдары [3]. Хандық дәуірдің бірінші кезеңі өз ішінде мынадай кіші кезеңдерге бөлінеді: хандықтың құрылу кезеңі; хандықтың күшею кезеңі; әлсіреу кезеңі; қайта өрлеу кезеңі; «текетірес» кезеңі; жоңғарлармен алғашқы күрестер кезеңі; «алтын ғасыр» кезеңі немесе Тәуке хан билік құрған жылдар кезеңі.

Ауыз әдебиетінің материалында «10 жылдай хандық құрған Керей хан Хан тауына жерленіпті»,- деген мәлімет көп нәрсенің бетін ашуға көмектеседі. Сол маңдағы таудың «Хан тау» аталуы осыған байланысты [1]. Қазақ хандығы тарихының «уақытша әлсіреу» кезеңінде болған ерекше жағдайға – хандықтың саяси бытыраңқылыққа ұшырауы жатады. Өйткені, осы тұста Қазақ хандығында бірнеше хан бір мезгілде, бірнеше аймақта билік жүргізе бастайды. Қадырғали Жалайыр еңбегінде осы кезеңде билеуші әулет өкілдерінің бірнешеуі уалайаттарда кіші (келте) хан болды деп айтады [4].

М.Х. Абусейтова Қазақ хандығындағы биліктің хандар, сұлтандар мен аксүйектер арасындағы биліктің бөліну жүйесін талдау арқылы құрылымын зерттеу маңызды деп санайды. Тәуке ханның тұсындағы «Жеті Жарғы» заңдары салық, әскер, хандар, сұлтандар, қалалық орталықтар, хандық билік мәселелеріне және де басқа тақырыптарға қолданылған. Тәуке заңдарын құрасытырушылар заңды жазбаша жазбаған. Қазақтардың өзі «Жеті жарғыны» жазбаған. Бұл бізге орыс ғалымдарының кейінгі жазбаларында түскен және екі басылымда белгілі. Оларды 1820 жылы Г. Спасский өзі шығарған «Сібір жаршысы» беттерінде жариялады. «Жеті жарғының» екінші басылымының мәтіні қазақтардың тарихы мен өмірі туралы белгілі сарапшы А. Левшиннің еңбектерінде берілген [10].

Ортағасырлардағы Қазақстан аумағында өмір сүрген қазақ халқының хандық биліктің ерекшелігі, оның мұралану үдерісі, сонымен бірге сол кездегі қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық өмірі, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігі, көшпенділердің көші-қон бағыттары мен әскери өнері туралы мол мәлімет берілетін деректердің айғақтық мәні, маңызы зор болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана.- Алматы: Дайк-Пресс, 2001.- 276с.
2. М.Х. Абусейтова Қазақстан и Центральная Азия в XV-XVII вв. (история, политика, дипломатия). – Алматы: Дайк-Пресс, 1998. - С. 268.
3. Noda Jin, Onuma Takahiro. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. IAS: Department of Islamic Area Studies Center for Evolving Humanities Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo, Japan. 2010. - 184p.
4. Б.Б. Кәрібаев. Қазақ хандығының құрылу тарихы; Монография, Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014.- 520б.
5. Государство и общество в странах постсоветского Востока : история, современность, перспективы : Материалы Международной конференции/Отв.ред. М.Х. Абусейтова. — Алматы: Дайк-Пресс, 1999. —276с.
6. Селезнев Ю.В. Элита Золотой Орды. – Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. – 232 с
7. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIIIв.: Проблема исторической преемственности- М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993.- 168с.
8. Материалы по истории Казахского ханства XV-XVIII веков. (извлечение из персидских и тюркских сочинений). – Алма-Ата: АН КазССР, 1969. - С. 651.
9. Дулат М.Х. Тарихи Рашиди. – Құрастырушы – М.Қойгелді. Алматы: «ҚАЗАқпарат».2015 – 320-321б.
10. Материалы III международной научно-теоретической конференции, посвященной 500-летию государственного деятеля средневековья центральной Азии, великому ученому историку М.Х. Дулати не тему: «Қазақстан и мировая цивилизация: история и современность». Тараз: ТарГУ, 1999. -174с.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОҚУ ҮРДІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Рустембеков М.К. п.ғ.м.

Мәдениет және өнер кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ. Қазақстан

Білім беруге жаңаша қарау адамзаттың ғасырлар бойы жастарды оқыту мен тәрбиелеу әдістерін үздіксіз жетілдіруі арқасында мүмкін болып отырғаны белгілі. Оқытуды жетілдіру үшін Я.А.Коменский бірінші рет көрнекі оқыту қағидасын ендіріп және бұл қағидасын «Сезімдік заттар әлемі» (Мир чувственных вещей) атты иллюстративті оқулығында жүзеге асырды. Оның физика, механика, жаратылыстану-тарихи ғылымдар, биология бөлмелерін, мектеп алдындағы жер телімін қамтыған пансофистік мектеп құрғаны белгілі. Бұл іс жүзінде инновациялық қоршаған ортаны құру, ортатану тұрғысынан келу, сондай-ақ студенттерге эстетикалық, эмоционалдық ықпал етуді жүзеге асырудың алғышарты болды. Бұл идея инновациялық педагогикада білім алушының инновациялық ойлауын қалыптастыратын оқу үрдісін ұйымдастырудың мағына құрушы жүйесі ретінде жүзеге асырылды. Инновациялық білім берудің мәнін бір сөзбен былай сипаттауға болады: «Өткенді ығыстырып шығармау, бірақ болашақты құру».

Өзінің озық үлгілерінде ол үнемі ескіріп отыратын білімдерді беруге емес, сондай-ақ қажеттілікке қарай білімдерді өз бетінше игеруге мүмкіндік беретін базалық біліктіліктерді игеруге бағытталған. Міне, сондықтан да мұндай білім беру дәстүрлі білім берумен салыстырғанда, тәжірибемен анағұрлым тығыз байланыста болуы тиіс. Біздің өркениетіміздегі ақпараттар көлемі әрбір бес жылда еселене түседі. Сондықтан білімдерді игеруден басқа жаңа ақпараттарды алуға, өңдеуге және пайдалануға септігі тиетін техниканы игеру де маңызды.

Бұл жағдайда білім алушылар білімді инновациялық білім беру бағдарламалары шеңберіндегі қабілеттер арқылы меңгереді» [1]. Адамдардың ойлау стилін зерттеуші психологтар зерттелушілердің 80%-ы консервативті стилімен сипатталатынын, ал қалған 20%-ы ғана белгілі бір деңгейде жаңалыққа, жаңа көзқарастарға бағдарланғанын атап көрсетеді.

Профессор М.Кувшинова әлемде адамдардың 4-5 пайызы ғана инновациялық ойлауға ие екенін айтады.

ЖОО-да алынған білімдер адамға өмір бойы, кейде бүкіл еңбек еткен жылдарында қызмет етсе, ал ақпараттық төңкеріс ғасырында алынған білімді үнемі жаңартып отыру керек.

Оған ең алдымен өз білімін жетілдіру арқылы ғана қол жеткізуге болады, ал бұл адамнан танымдық белсенділік пен өз бетінділікті талап етеді».

Инновациялық оқыту үрдісіндегі ойлаудың атқаратын рөлін түсіндіру барысында мынадай сұрақ туындайды: Инновациялық ойлауда ескі білімдердің алатын орны қандай?

Егер білімді тек ойлау әрекетінің нәтижесі деп түсінсек, онда олар педагогикалық ғылымның зерттеу пәні болып табылады.

Сонымен бірге, психологияда «білім» ұғымы көбіне бір мезгілде ойлау нәтижесін (ақиқаттың бейнеленуі), сонымен қатар оны алу үрдісін (ойлау әрекеті) де бейнелейді.

Іс-әрекет қағидасына сәйкес білім әрекеттен тыс өмір сүре алмайды, оның құрылымына кіреді.

Сондықтан «бұл ұғым тұрмыстың бейнеленуі және ойлау операциясының құралы да болып табылады».

Демек, білім сапасына қатысты қазіргі күнгі парадигма ойлау түрлерінің даму үрдісін есепке алмай тұра алмайды [2].

Ойлаудың мазмұндық құраушысы ретінде ұғымдар алынады, ал ақыл- әрекеті оның операциялық құраушысы болып табылады. Сонымен бірге, олар өзара тығыз байланысты. Жоғары мектепте білім беру барысында білімді игеру мәселесі екінші орынға кетіп, ал бірінші орынға белгілі бір ойлау операцияларын жүзеге асыру үрдісінің тиімділігі шыққан жағдайда мамандардың кәсіби дайындығының нәтижелілігі мен көшбасшыны қалыптастыру мүмкін болмақ. Ойлау операцияларын қалыптастыру лайықты оқу-материалдық базамен және жаңашыл-педагогтар қатарымен анықталатын мазмұндық материалдың қазіргі күнгі деңгейінде ғана мүмкін.

Ұсынылып отырған ұстанымға қарсы ойлау нәтижесін ойлау үрдісінен бөліп қарастыратын пікірлер де бар. Дегенмен, ойлау нәтижесі де, сонымен бірге, ойлау үрдісінің өзі де психологиялық зерттеулердің нысаны бола алады, бірақ екі жағдайда да олар ажырамас тұтастық ретінде қарастырылуы тиіс. Дегенмен, бұлай ой топшылауда ойлау құралы ретінде пайдаланылған ұғымдарды жеке адам игерген білімдермен теңестіруге болмайды. Осылайша, педагогика ғылымы сапалы оқытуды қалыптастыру механизмін қарастырады, ал бұл білім алушының ойлау әрекетінің дамуын бірінші орынға қояды.

Инновация – бұл таным және қандай да ментальдық үлгілерді тәжірибеге ендіру барысында пайда болған жаңалық.

Жаңаның пайда болуы көбіне тек сыртқы фактормен ғана емес, сондай-ақ ішкі, когнитивті факторлармен анықталады.

Педагогика ғылымдарының кандидаты Л.А.Холодкова инновациялық ойлауға философиялық тұрғыдан анықтама береді, бірақ біз үшін жұмыстағы «инновациялық ойлау» анықтамасының педагогикалық тұрғыдан қарастырғандағы мағыналық мазмұны маңызды.

Ол былай деп жазады: «Инновациялық ойлау – адамзат танымының, қоғамдық қатынастарда пайда болған қарама-қайшылықтарды ұғыну, жаңаның адамдар сұраныстары мен қызығушылықтарына сәйкестігін немесе сәйкес еместігін түйсіне отырып қайшылықтарды шығармашылықпен шешу үрдісінің жоғарғы сатысы» [3].

Инновациялық оқытудың мақсатына жетудегі, тұлғаны жалпы дамытудағы, оның кәсіби дайындығындағы жетекші фактор болып табылатын оқыту үрдісінде тұлғаның белсенділігін арттыру мәселесі оқытудың маңызды элементтерін (мазмұны, түрлері, әдістері) жан-жақты

түсіндіруді, сондай-ақ, білімнің түсініктілігіне дидактикалық, психологиялық жағдайлар жасауды талап етеді.

Сондықтан ойлау және практикалық әрекеттерге шақыратын белсенді оқыту әдістерін пайдалану адамның маңызды интеллектуалдық сапаларын дамытуға мүмкіндік береді.

Ал бұл сапалар өз кезегінде білім алушылардың бұдан әрі білімді игерудегі және алынған білімді тәжірибеде пайдалану белсенділіктерін қамтамасыз етеді [4]. Инновациялық тәсіл оқытушылардың жоғары сапалық деңгейіне арқа сүйейді, яғни олар тек пікірлес болып қана қоймай, сонымен бірге инновациялық оқыту мен инновациялық тәрбиеден тұратын инновациялық білім берудің мәндік мазмұнын терең түсінулері тиіс.

Инновациялық дәріс – дәріс мазмұнына инновацияны ендіруді бейнелейтін ұғым. Педагогикалық тәжірибеде оқу дәрістерінің инновациялық түрінің алуан түрі бар: дәріс-әңгіме (семинар), дәріс-интервью, дәріс-кеңес, дәріс-видеотренинг, проблемалық дәріс және т.б. Интерактивтілік оқыту үрдісінде студенттерге сабаққа белсенді араласуға (сұрақтар қою, күрделі бөлімдер бойынша дәл және қолжетімді түсініктер алу) мүмкіндік береді, ал мультимедия-технологияны пайдалану студенттер назарын материал мазмұнына едәуір белсендіреді және жаңа тақырыпқа қызығушылықтарын арттырады. Сонымен бірге, оның оқу үрдісіндегі рөлі өзгереді. Оқытушы назарын оқу материалының едәуір күрделі бөліктеріне аударып, дәрісті оқу уақытын тиімді пайдаланады.

Осылайша, оқу үрдісінде бір мезгілде педагог пен компьютерді пайдалану оқыту үрдісін белсендіруге мүмкіндік береді.

Оқытылып отырған пәнге студенттердің қызығушылықтарын және оқу үрдісінің тиімділігін арттырады. Ал бұл өз кезегінде білім беру сапасын жақсартады.

Инновациялық ойындар кешенді міндеттерді шешуге мүмкіндік береді: жаңа білімді игеру, кәсіби пәндерді оқыту барысында алынған білімдерді бекіту, шығармашылық қабілеттерді дамыту, кәсіби біліктіліктерді қалыптастыру, оқу материалын түрлі бағытта оқып-үйрену.

Бұл едәуір көп еңбекті қажет ететін оқытудың тиімді түрі. Өткізілген ойынның маңызды қорытындысы студенттердің алған практикалық біліктіліктері болып табылады.

Біз инновациялық оқу үрдісін ұйымдастыру мен педагогикалық қамтамасыз етудің кейбір инновациялық технологияларына тоқталдық.

Студентті инновациялық дамыту – үздіксіз, динамикалы, оқытушыдан ұдайы ой еңбегін талап ететін үрдіс.

Қандай да болмасын жаңа әдіс-тәсілдер әрбір білім алушының өз бетімен оқып-үйренуіне сенімін ұялатып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, қорытынды жасай алуына, сөйлеу мәдениетінің өсуіне ықпал етеді, білім сапасын арттырады. Оқыту технологияларын сабақта қолдану олардың білім сапасын арттырып қана қоймайды, олардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына әсерін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Карпенко М.П. Образование требует перемен //Аргументы и факты. – №41, 2006. – С 13.
2. Новикова Т.Г. Мартыненко О.О., Черная И.П., Антонов А.Г. Инновационные решения в организации образовательного процесса в вузе//Университетское управление: практика и анализ. №2. – 2005. – С 24-34.
3. Делия В.П. Инновационное образование, формирующее инновационное мышление. – Балашиха: ИСЭПиМ, 2005. – С 223.
4. Садуова Ж.Н. Жаңа педагогикалық технологиялар арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру. Қазақ тілі мен әдебиеті. – №36. – 2012. – 18 б.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ

Саденова А.Е., Игнатова Е.Р., Толмачева Д.С.

доценты кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев
КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Основная тенденция изменений, происходящих в настоящее время в системе образования, отражает направленность на гуманистические ценности, коммуникативную культуру, процессы развития и самоактуализации личности каждого участника образовательного процесса.

В этой связи актуализируется значение таких социально и культурно значимых дисциплин, как лингвистика, психология, педагогика, социология, история, риторика. Именно эти гуманитарные дисциплины призваны раскрыть уникальность и самобытность культуры страны, национального характера, развить личностные качества, без которых невозможна успешная социализация молодых людей в современном обществе и их профессиональное развитие.

В настоящее время иностранный студент должен обладать не только знаниями и умениями, но и высоким уровнем общей и коммуникативной культуры. В этой связи важным аспектом прикладного характера образовательного процесса является формирование коммуникативной компетентности, которая, являясь неотъемлемой частью коммуникативной культуры, становится профессионально значимой характеристикой личности (И. А. Зимняя, В.В. Сафонова, Е.Н. Соловова и др.). Поэтому в настоящее время в вузах наиболее востребована новая, «компетентностная» парадигма образования [2].

Несмотря на широкое использование понятий «компетентность / компетенция» в научной литературе, специфика данных понятий содержательно точно не определена, поэтому вопрос о разграничении названных терминов все еще остается актуальным.

Цель данной статьи – на основе анализа научной литературы разграничить и определить понятия «компетентность» и «компетенция», выявить взаимосвязь между понятиями коммуникативная компетентность и коммуникативная компетенция; очертить круг компетенций, формируемых на занятиях по русскому языку и казахскому языку как иностранному и являющихся конечной целью обучения языку и овладения языком иностранными студентами.

В работах некоторых исследователей термины «компетентность» и «компетенция» используются как взаимозаменяемые, тождественные, различия между ними не акцентируются (Н. Д. Гальскова, З. И. Клычникова, Н. Ф. Коряковцева, Е. Н. Соловова).

В ряде других работ понятие «компетентность» определяется как интеллектуально и личностно обусловленная способность человека к практической деятельности, а «компетенция» как содержательный компонент данной способности в виде знаний, умений, навыков (И.А. Зимняя, М.Г. Евдокимова и др.). По мнению И. А. Зимней, компетентность всегда является актуальным проявлением компетенции [5].

А. В. Хуторской определяет компетенцию как наперед заданное требование (норму) к образовательной подготовке студента, а компетентность как уже состоявшееся его личное качество и минимальный опыт по отношению к деятельности. По мнению учёного компетентность – это обладание человеком соответствующей компетенцией, включающей его личностное отношение к ней [11].

А. Н. Щукин в своих работах разграничивает понятия компетентность и компетенция, но при этом обращает внимание на взаимосвязь терминов и представляет это в виде следующей таблицы: Компетенция - комплекс знаний, навыков, умений, приобретенных в ходе занятий и составляющий содержательный компонент обучения. Компетентность - свойства личности,

определяющие ее способность к выполнению деятельности на основе сформированной компетенции.

Если придерживаться разграничения терминов компетенция и компетентность, то в приведенных выше толкованиях термина знания, навыки, умения, которые учащиеся должны усвоить, дают представления о содержательной стороне компетенции, а формируемая при этом способность к их применению в различных ситуациях общения – о компетентности владеющего языком в рамках приобретенной компетенции.

Таким образом, компетенция – это круг вопросов, в которых кто-либо хорошо осведомлен, обладает познанием, опытом. Компетентность же – это свойство личности, базирующееся на компетенции [10].

Также неоднозначна в научной литературе трактовка понятий «коммуникативная компетентность» и «коммуникативная компетенция».

Р. П. Мильруд считает, что коммуникативная компетентность является интегративным личностным ресурсом, обеспечивающим успешность коммуникативной деятельности. В то время как коммуникативная компетенция это демонстрируемая область успешной коммуникативной деятельности на основе усвоенных средств речевого общения, подкрепляемых языковыми навыками и речевыми умениями [6].

Долгое время в теории и практике обучения под речезыковой компетенцией подразумевалось сознательное или интуитивное знание системы языка для построения грамматически и семантически правильных предложений, а под ее реализацией – умения и способности посредством речи демонстрировать знание системы.

С возникновением психолингвистики ситуация в корне изменилась. Центральным объектом исследования стала коммуникативная деятельность, а целью обучения – овладение коммуникативной компетенцией в различных видах речевой деятельности и сферах общения.

Деятельностно-психологический подход к обучению иностранным языкам, разработанный в рамках теории деятельности и психолингвистики, позволил ученым и методистам-практикам понять сущность коммуникативной ориентации обучения языкам в целом и коммуникативной компетенции в частности. Коммуникативная компетенция в современном ее понимании – это сложное целое, и вряд ли она может быть описана в рамках одной теории.

По мнению О. Ф. Васильевой, проблемы коммуникативной компетенции могут быть разделены на методические, лингвистические, психологические и социолингвистические. Очевидно, что при таком подходе содержанием коммуникативной компетенции является методически, лингвистически, психологически и социолингвистически согласованное единство всех компонентов, образующих ситуации общения, а также знания и умения, необходимые учащимся для понимания и порождения собственных программ речевого поведения [3].

А. Н. Щукин в своих работах также представляет коммуникативную компетенцию как сложное целое. Коммуникативная компетенция означает способность средствами изучаемого языка осуществлять речевую деятельность в соответствии с целями и ситуацией общения в рамках той или иной сферы деятельности. Базируется коммуникативная компетенция в ее современной интерпретации на следующих видах компетенций, формируемых на занятиях по языку [10].

Лингвистическая (языковая) компетенция. Означает совокупность знаний о системе языка, о правилах функционирования единиц языка в речи и способность пользоваться этой системой для понимания чужих мыслей и выражения собственных суждений в устной и письменной форме.

Речевая компетенция. Означает знание способов формирования и формулирования мыслей с помощью языка, обеспечивающих возможность организовать и осуществить речевое действие и способность такими способами пользоваться для понимания мыслей других

людей и выражения собственных суждений в устной и письменной форме в различных ситуациях общения.

Социокультурная компетенция подразумевает знание учащимися национально-культурных особенностей социального и речевого поведения носителей языка, их обычаев, этикета, социальных стереотипов, истории и культуры страны, а также способов пользоваться такими знаниями в процессе общения.

Социальная компетенция проявляется в желании и умении вступать в коммуникацию с другими людьми, способности ориентироваться в ситуации общения и строить высказывания в соответствии с коммуникативным намерением говорящего и ситуацией.

Стратегическая компетенция. С помощью такой компетенции учащийся может восполнить пробелы в знании языка, а также речевом и социальном опыте общения в иноязычной среде.

Дискурсивная компетенция означает способность учащегося использовать определенные стратегии для конструирования и интерпретации текста.

Предметная компетенция способность ориентироваться в содержательном плане общения в определенной сфере человеческой деятельности.

Профессиональная компетенция, приобретаемая в ходе обучения, обеспечивает способность к успешной профессиональной деятельности [10].

В данном исследовании в связи с направленностью нашей работы – обучение русскому языку и казахскому языку как иностранному студентов, вслед за А. С. Андриенко, под коммуникативной компетентностью студентов понимаем совокупность лингвистической, фонетической, морфологической, синтаксической и лексикологической компетенций, определяющих правила вербального и невербального взаимодействия и социолингвистической целесообразности [2].

Составляющими коммуникативной компетенции студента являются: владение такими качествами речи и речевого поведения, как правильность, точность, ясность, выразительность, богатство языка; эффективное и уместное использование жанрового разнообразия профессиональной речи; владение логическими и языковыми средствами убеждающей аргументации; владение управленческой риторикой и законами общения в различных деловых и профессиональных ситуациях; умение вести телефонные разговоры, деловые беседы, деловую переписку; умение слушать партнера по общению, тактичность, внимательность; способность грамотно выстраивать стратегию речевого поведения в служебных ситуациях общения [2].

Динамика развития иноязычной профессиональной коммуникативной компетентности студентов осуществляется в следующей последовательности: от формирования лингвистической, речевой и социокультурной компетенций к развитию иноязычной профессиональной коммуникативной компетентности и далее к этапу становления и утверждения профессионализма языковой личности [2].

Все компоненты системы обучения находятся между собой в определенной иерархической зависимости. Но доминирующая роль в системе принадлежит целям обучения, которые формируются под влиянием среды и оказывают влияние на выбор подходов к обучению, методов, принципов, средств и организационных форм обучения.

Под целями понимаются предполагаемые результаты совместной деятельности преподавателя и учащихся. Цели влияют на выбор содержания, принципов, форм, методов и средств обучения. Обычно выделяют три основные цели: практическую, общеобразовательную и воспитательную.

Практическая (коммуникативная) цель состоит в формировании у иностранных учащихся коммуникативной компетенции, способности общаться на русском языке и на казахском языке.

Коммуникативная компетенция в таком случае состоит в формировании и развитии речевых умений, способности общаться языковыми средствами [3].

Специфика и объем коммуникативной компетенции зависят от целей овладения языком, которые ставят перед собой учащиеся, их интересов и мотиваций, избираемых ролей, видов коммуникативной деятельности, выполняемых в процессе обучения и после его завершения.

Коммуникативная компетенция представляет собой «гибкую, динамичную, продуктивную и генеративную систему» [3]. Чем больше выбор коммуникативных программ и речевых ресурсов, обслуживающих те или иные ситуации общения, тем совершеннее коммуникативная компетенция обучаемого, тем богаче потенциал содержательных и выразительных языковых средств.

Овладение каждым учащимся коммуникативной компетенцией является конечной целью изучения языка, а соответственно и конечной целью обучения.

Для достижения конечной цели очень важной частью является обучение устной иностранной монологической речи. Это одна из основных и труднодостижимых практических целей при формировании коммуникативной компетенции.

Обучение устной иностранной монологической речи строится на основе таких принципов: принцип поэтапности формирования умений устной иноязычной монологической речи, принцип профессионально - коммуникативной направленности обучения, принцип интеграции со специальными дисциплинами, принцип проблемной подачи материала, принцип адекватности упражнений характеру формируемого действия, принцип вариативности учебного материала, принцип автономности и самостоятельности обучения, которые в наибольшей степени способствуют формированию монологических умений [9].

В течение длительного времени устной речью считалось любое высказывание на иностранном языке, но главной задачей обучения коммуникативной компетенции является выработка умения «создавать» высказывания.

Ни один вид речевой деятельности не может осуществляться без мыслительной деятельности. В процессе мыслительной деятельности человек выступает как говорящий и как слушающий. Процесс освоения обучаемыми навыков и умений понимания и выражения мысли формирует устную речь учащихся.

Работа над устной речью необходима для развития речевых механизмов и других видов речевой деятельности. Преподаватель должен умело поддерживать и направлять речевую инициативу учащихся. Стимулирование неподготовленной речи – одна из главных задач обучения русскому языку и казахскому языку как иностранному. Следует учить необходимости осмысления содержания. Устное опережение способствует развитию навыков устной речи. Чтобы говорить на иностранном языке, необходимо обязательно говорить. Тема должна имитировать реальное общение, должна быть доступна и интересна всем. Задания должны быть творческими. Как диалогу, так и монологу следует обучать. Чтобы учащиеся быстрее «вышли в речь», необходимо на уроке как можно больше времени уделять слушанию и говорению, для чего очень продуктивно использовать игровые ситуации. Очень результативна работа с неразвернутой ситуацией.

Очень важным аспектом является комплексное развитие навыков (диалогические цепочки, диалог – расспрос, диалог – беседа, диалог – спор). Работа начинается с этапа подготовленной речи на основе определенной темы, затем следуют более разнообразные задания: пересказ, парная работа, имитирующая общение, высказывание своего отношения к сообщению. Эти приемы работы вовлекают в речевой процесс всех студентов.

Важной предпосылкой для развития творческой речи являются ответные реплики неподготовленного типа. Необходимо научить умению владеть разнообразием ответных форм, умению самостоятельно ставить вопросы.

Желание высказаться на иностранном языке тем сильнее, чем глубже затронуты личные эмоции, мысли, интересы, поэтому ситуации должны быть приближены к обучаемым.

Коммуникативная компетенция считается сформированной, если студенты создают свои высказывания на основе изученной лексики, что и является конечной целью обучения.

Таким образом, анализ научной литературы подтвердил необходимость разграничения понятий компетентность и компетенция, но при этом следует учитывать их тесную взаимосвязь: компетентность базируется на компетенции.

Компетентность – это обладание человеком соответствующими компетенциями и умение целесообразного их применения в различных ситуациях общения. Под коммуникативной компетентностью следует понимать совокупность лингвистической, фонетической, морфологической, синтаксической и лексикологической компетенций, определяющих правила вербального и невербального взаимодействия и социолингвистической целесообразности. Коммуникативная компетенция в таком случае состоит в формировании и развитии речевых умений, способности общаться языковыми средствами.

Специфика и объем коммуникативной компетенции зависят от целей овладения языком, которые ставят перед собой иностранные студенты, их интересов и мотиваций, избираемых ролей, видов коммуникативной деятельности, выполняемых в процессе обучения и после его завершения. Овладение каждым студентом коммуникативной компетенцией является конечной целью обучения русскому языку и казахскому языку как иностранному.

Литература:

1. Алещанова И. В. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции студентов технического вуза / И. В. Алещанова, Н. А. Фролова // Современные проблемы науки и образования. – 2010. – № 4 – С. 87-90.
2. Андриенко А. С. Развитие иноязычной профессиональной коммуникативной компетентности студентов технического вуза (на основе кредитно-модульной технологии обучения): автореф. дисс. ... на соискание науч. степени канд.пед.наук. / А. С. Андриенко. – Ростов -на-Дону, 2007. – 26с.
3. Васильева О. Ф. Лекции по методике преподавания РКИ [Электронный ресурс] / О. Ф. Васильева. – Режим доступа: <http://www.mng.rs.gov.ru/node/733>.
4. Гальскова Н. Д. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 336с.
5. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования [Электронный ресурс] / И.А. Зимняя // Интернет - журнал "Эйдос". – 2006. – 5 мая. – Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>.
6. Мильруд Р. П. Коммуникативность языка и обучение разговорной грамматике (упрощенным предложениям) / Р. П. Мильруд // Иностраный язык в школе. – 2002. – № 2. – С. 15.
7. Соловова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс: пособие для студентов пед.вузов и учителей / Е. Н. Соловова. – М.: Астрель, 2008. – 238 с.
8. Сафонова В. В. Социокультурный подход к обучению иностранному языку как специальности: дисс. ... д - ра пед.наук/В. В. Сафонова. – М., 1992. – 528 с.
9. Тарасенко В. В. Обучение иноязычной профессионально ориентированной монологической речи студентов исторического факультета: автореф.дисс. ... канд. пед.наук: спец. 13.00.02/ В. В. Тарасенко. – Санкт-Петербург, 2008. – 24 с.
10. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: Учеб.пособие для вузов / А.Н. Щукин. – М.: Высшая школа, 2003. –334 с.
11. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты / А. В. Хуторской [Электронный ресурс] // Доклад на отделении философии образования и теории педагогики РАО 23 апреля 2002. Центр «Эйдос». – Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ТИІМДІ СҰРАҚТАР ҚОЮ АРҚЫЛЫ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ

Спатай А. О., Шыналиева А. С.
Орталық Азия Инновациялық Университеті
Шымкент Қ, Қазақстан

Оқушыларға жоғары ойлау деңгейін неғұрлым жақсы білуіне көмектесу қажет. Оның не екенін және олар не үшін қажет екенін түсіндіру маңызды. Оларға күшті және әлсіз тұстарын түсінуге көмектесу керек. Мұны өздеріне жақсы сұрақтар қою арқылы көрсетуге болады.

Оқушылардың өздерінің құрдастарының немесе мұғалімдерінің теріс көзқарасынсыз, еркін түрде сұрақтар қоюға мүмкіндіктері бар болса - сынып креативті сынып болып табылады. Оқушыларды сұрақтар қоюға шақыру керек, және егер қандай да бір себептермен сыныптан уақытында сұраққа жауап табылмаса, онда оларға өз-өздеріне қалай жауап беруге болатынын түсіндіру керек.

Бір тұжырымдаманы басқасына қосу туралы үдеріс бойынша оқушыларды алып жүру. Бұны жасау арқылы оларға не үйренгені мен не үйренетіндігін қосуды үйретіледі. Бұл ойлау деңгейі оқушыларға мүмкіндігінше байланыстыруды үйренуге көмектеседі, бұл олардың жақсырақ түсінуіне көмектеседі. Мысалы, олардың үйреніп жатқан тұжырымдамасы - «мұсылмандар жаңа жылы», кеңірек тұжырымдамада «мереке» еді, ал егер оны бір қадам алсақ, ол «мереке» бола алады. Әрбір кіші тұжырымдама үлкен, кең түсінікке байланысты болуы мүмкін [1, 9 б].

Оқушыларға «Шынайы әлем» мысалдарын беру арқылы болжауға үйрету маңызды. Оларға кезек күтіп тұрған адамдардың суретін беру арқылы бастауға болады. Олардың суретке қарап, бөлшектерге назар аударуын сұраймыз. Содан кейін оларды суретте көрген нәрселеріне негізделген түсініктеме беруін сұрау қажет. Оқушыларға болжауды үйретудің тағы бір жолы - ауа-райы сияқты қарапайым тұжырымдаманы үйрету. Оқушылардан өздерінің сыртқы киімдері мен етіктерін киюді сұраймыз, содан кейін олар ауа-райының қалай болып жатқанын түсіндіреді.

Графикалық ұйымдастырушылар оқушыларды өз ойларын ұйымдасқан түрде қалыптастыруға жақсы мүмкіндік береді. Диаграммаларды немесе ақыл карталарын жасау арқылы оқушылар ұғымдарды жақсы байланыстырып, олардың қарым-қатынастарын көре алады. Бұл оларға тұжырымдамаларды біріктіру әдетін қалыптастыруға көмектеседі.

Оқушыларды проблемаларды шешудің қадамдық әдісін қолдануға үйрету ең маңызды қадам. Жоғары деңгейдегі ойлаудың бұл жолы оларды мәселелерді тезірек және оңай шешуге көмектеседі. Оқушыларды проблемаларды шешудің балама әдістерін қолдануға шақыра отырып, оларды шешудің әртүрлі әдістерін ұсыну керек.

Сонымен бірге, шығармашылық ойлау – оқушылардың өздері ойлаған нәрселерді қиялдап, суреттеп жасап шығаруы. Шығармашылық қабілеттерді пайдаланып, оқушылардың ақпаратты түсінуіне, жақсартуына көмек беру керек. Зерттеулер көрсеткендей, оқушылар шығармашылық ойлау қабілетін пайдаланса, бұл олардың түсінігін арттырады. Оқушыларды «Outside of the box» ойлауға ынталандыру керек.

Егер үйреніп жатқан тұжырымдар қиын болғанда, оқушыларды өз ойларында фильм жасауға шақырыңыз. Оларға көздерін жабуды және оны кино ойнау сияқты бейнелеуге үйретіңіз. Оқушыларды жауап беруге үйрету, жоғары деңгейлі ойлау оқушыларды ұғымның қайталанбауы немесе оны есте сақтай алмайтындығын түсінуін талап етеді. Оқушыларға олардың жауаптарын дайындауға және оқығандары туралы әңгімелесуге шақырамыз. Сондай-ақ оқушылардың жауаптарын толығырақ түсіндіретін дұрыс сұрақтарды сұрастыруын немесе баланың сұрақтарына тұшымды жауап беруін сұраймыз.

Question-answer relationships немесе QAR, оқушыларға сұралған сұрақ түрін белгілеуге үйрету керек. Содан кейін бұл ақпаратты жауапты тұжырымдауға көмектесу үшін пайдаланыңыз. Егер жауап мәтіннен немесе интернеттен табылса немесе егер олар жауап беру үшін өздерінің алдыңғы білімдеріне сүйенуі керек болса, оқушылар түсіну керек. Бұл стратегия жоғары деңгейлі ойлау үшін тиімді деп танылды, өйткені оқушылар жауапты іздеу қажет болғанда оларды қолдану стратегиясын түсіндіруге көмектесетін жанұялық және алдын алған білімдегі ақпараттың байланысын біледі.

"Scaffolding" әдісі сабақтың басында оқушыларды қолдауды қамтамасыз етеді және содан кейін біртіндеп жауапкершілікті оқушылардың өздерінің іс-әрекеттеріне аудара бастайды. Мұндай шектеулі уақытша қолдаудың арқасында оқушылар өз ойлау қабілеттерін дамыта алатындығы шамалы; дегенмен аса көп "Скаффолдинг" әдісі зиянды болуы мүмкін. Каушан мен Еггеннің ұсынысы бойынша мұғалімдер "оқушылар өз беттерінше жетістікке жету үшін

қажетті қолдауды көрсетуі" керек. Тым көп немесе тым аз қолдау жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын дамытуға кедергі келтіруі мүмкін. Аз мөлшердегі қолдау кезінде оқушылар абдырап қалады; олар бұл жайында көмек сұрамаса да қолдау оларға бұл тапсырманы өз беттерінше орындай алмайды деген ой әкеледі.

Каушан мен Еггинс келесі әдістерді ұсынады:

1. "Скаффолдинг" әдісін пайдалану:

- Бастапқы оқу кезінде қатысатын, көптеген мысалдармен сипатталатын ойлау жүйесі;
- Тек қажет болған жағдайда, бірінші түсінушілікті тексеру, ал өте қажет болса қосымша мысалдар мен түсіндірмелерді алға тарту;
- Оқушының мықты жақтарына негізделу және әлсіз жақтарын ескеру

2. Ойлау тапсырмаларының құрылымдық қойылымы мен талқылауды қамтамасыз ету:

- Көрнекіліктер ұсыну және сурет, графика, иерархия немесе кесте сынды нақты мысалдарды ұйымдастыру;
- Қиын мәселелерден шығып, бірнеше мысалдар арқылы ыңғайлы қадамдарға көшу және оқушылардың қосымша мысалдар ұсынуын қолдау;
- Мәселе мысалдарын және шешімдерін талдау, мәселелер табиғатын толығырақ түсіну және шешімдері қарастырылған мәселелер туралы айту. Мұндай тәжірибе оқушылардың мұғалімнің қосымша көмегіне деген тәуелділігін төмендетеді;

3. Мәселелерді шешудегі тәжірибе үшін мүмкіншіліктерді қамтамасыз ету:

- Мұғалімнің нұсқаулығымен жасалған тәжірибені өз бетінше жасалған тәжірибеден бұрын қамтамасыз ету, тәжірибедегі оң көрсеткіштерді таңдап тексеру және 30 секунд ішінде кез-келген жеке сұраққа қысқаша жауаптар ұсыну;

-Сынып жұмысының логикалық жалғасы бола алатын қысқаша үй жұмыстарын жиі дайындау;

-Мазмұндық аумақтағы байланыс тәжірибесі, шынайы өмір жағдайлары [2, 3 б].

Жаңа мазмұнды білім беруде оқушыларды бағалау Блум таксономиясына негізделген ойлау дағдыларының ретіне қарай жүзеге асады. Оқу мақсаттарынан бөлек ойлау дағдыларының реті бойынша бағалау критериялары Оларға күшті және әлсіз тұстарын және олардың дескрипторлары беріледі. Мұнда негізгі мәселе -ойлау дағдыларының ретіне қарай сұрақтарды дұрыс қоя білу. Өйткені тиімді сұрақ қоя білу қабілеті - төмен ойлау ретінен жоғары ойлау ретіне өту баспалдағы іспеттес.

Сұрақ-жауап әрекеті адамдар арасында қарым-қатынас құралы және байланыс орнатуда шешуші рөл атқарады. Біз сұрақ-жауап арқылы қажетті ақпарат аламыз, кері байланыс жасаймыз, алынған ақпаратты бағалаймыз, бақылап отырамыз, растаймыз не теріске шығарамыз және белгілі бір дүниеге қызығушылық танытамыз. Дегенмен бұл оңай қол жеткізетін дүние ме? Қажетті мәліметті оңай ала аламыз ба? Бұл неге тәуелді болуы мүмкін? Әрине, мұның бәрі дұрыс, тиімді сұрақ қоя отырып, жауап алу дағдыларымен тікелей байланысты.

Сұрақты дұрыс қоя білетін адам қасындағыларды қызықтырып, ақпарат алатын жағдай тудырады, ақпарат берушінің сөйлеуіне ықпал ететін сұрақтар қояды. Сұрақтар арқылы адам белгісіз нәрселерді анықтайды және шешім табуға тырысады, ал, мұғалімдер дұрыс сұрақтар қою арқылы оқушының құзыреттілігін дамытуға үлес қосады. Алисон Кингтің айтуынша, «ойлануға қабілетті адам дұрыс сұрақтар қоя алады», сондықтан мұғалімдер оқушылардың сұрақтары арқылы олардың ойлау деңгейін анықтай алады [3, 532 б].

Білім алу барысында оқушыларды сұрақ арқылы белсенді диалогке түсуге ынталандырып, коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру, іздену арқылы кез келген мәселені шешу жолдарын табуға үйрету қажет. Ендеше тиімді, жақсы сұрақ қоя білу дағдыларын қалыптастыру бүгінгі мектеп үшін өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Оқу барысында сұрақ-жауап әрекеті арқылы оқушыларды белсенді диалогқа, қарым-қатынас дағдыларын дамытуға және кез-келген мәселенің шешуін іздеуді ынталандыру

маңызды. Сондықтан да, қазіргі мектептердің ең маңызды мәселесі – оқушылардың дұрыс сұрақ қоя білу дағдыларын қалыптастыру болып табылады.

Оқу үрдісінде оқушылардың сұрақ қою қабілеттерін анықтауға байланысты зерттеу жүргізілген. Зерттеу нәтижесі бойынша мұғалімдер тарапынан қойылатын сұрақтардың кейбірі ғана оқушыларды ойлау мен сөйлеуге ынталандыратын «жоғары тәртіпті» сұрақ ретінде ұсынылған. «Психологиядағы сыни көзқарас» кітабында Хэлперн Тед Рагқа мындаған мұғалімнің сұрақтарын жіктеуді ұсынды:

- 57% сұрақтар басқарушылық сұрақтарды қамтыған (мысалы: Who goes to the kindergarden? - Кім балабақшаға барады?);

- 35% сұрақтар Блум таксономиясының білім мен түсіну деңгейлерін қамтыған (мысалы: What is the capital of Kazakhstan? - Қазақстанның астанасы қай қала?);

- 8% сұрақтар оқушыларды сөйлеу мен ойлауға ынталандыратын сұрақтар (мысалы: Can an elephant be domestic animal? - Піл үй жануары бола алады ма?)[4, 149 б].

Сонда сұрақты адамдар не мақсатта қолданады немесе білім беру процесінде оның пайдасы қандай, сұрақты дұрыс қоя білу деген не деген сұрақтар туындайды.

Сұрақ – бұл жаңа ақпарат алудың, жаңа нәрсені танып білудің құралы деп айта аламыз, себебі сұрақ адамдар арасында диалог құруға жәрдем береді. Сұрақ болмаса әңгіме тек монолог түрінде өрбиді және ұзаққа созылмауы мүмкін не қызықсыз өтеді. Диалогта сұрақ-жауап әрекеті арқылы кез-келген мәселе талқыланып, соңында алынған ақпараттар арқылы мәселенің шешімі шығарылады.

Оқыту процесінде қолданылатын сұрақтар легін үлкен екі топқа жіктейміз: оқушылардың білім деңгейін анықтауға арналған демонстрациялық сұрақтар және ойлау дағдысын анықтайтын түсініктемелік сұрақтар.

Бірінші сұрақтар тобы, яғни демонстрациялық сұрақтар Блум таксономиясы бойынша білім және түсіну деңгейін анықтауға бағытталған. Мұнда алдын ала сыныпта айтылған, меңгерілген тақырыптар бойынша оқушылар өз білімін көрсету мақсатында сұрақтарға жауап береді. Бұл сұрақтар тобына жабық сұрақтарды жатқызуға болады. Жабық сұрақтар қысқа жауапты талап ететін кім, не, қашан, неше деген сұрақтарды және ия немесе жоқ деп жауап беретін сұрақтар болып саналады. Ағылшын тілінде Yes/No questions дейміз: «Do you live in Astana? - Сен Астанада тұрасың ба?», «How many hours are there in a day? - Бір тәулікте неше сағат бар?»

Екінші сұрақтар тобы, түсініктемелік сұрақтар оқушылардың ойлау дағдыларын айқындайды. Бұл сұрақтар оқушылардан жауап беру кезінде өздерінің жеке ой-пікірлері мен көзқарастарын көрсетіп, түсініктемелер беруін талап етеді. Яғни, бұл топқа ашық сұрақтарды жатқызамыз. Ашық сұрақтар дегеніміз берілетін нақты жауабы жоқ, жауаптар саны шексіз, оқушылардан ойланып, көзқарастарын көрсете отырып жасап беруді талап ететін сұрақтар тобы. Неге? Қалай? Не үшін? Сенің ойыңша...? Сен туралы не ойлайсың?, Сен.....орнында болсаң не істер едің? Неліктен бұлай болды деп ойлайсың? – сияқты сұрақтар түсініктемелік сұрақтар болып саналады. Ағылшын тілінде Wh немесе How сұрақтары делінеді. Мысалы, «What do you think about the hero's character? - Сіздің пікіріңізше, ол кейіпкердің мінезі қандай? «Why did he do this? – Ол неге бұл әрекетке барды деп ойлайсыз?»

Ашық сұрақтардың жабық сұрақтан негізгі айырмашылығы оқушының жауабының түрлі, шексіз болуымен сипатталады. Сонымен бірге, ашық сұраққа жауап бергенде оқушылар жауабы мұғалімге алдын-ала белгісіз болады. Ашық сұрақтар Блум таксономиясының қолдану, талдау, синтездеу, бағалау деңгейлеріне сәйкес келеді. Сондықтан бұл сұрақтың түрі оқушылардың болжам жасау, дәлелдеу мен талдау, жинақтау сияқты жоғары ойлау дағдыларын дамыту үшін өте тиімді болады [5, 74 б].

Қорыта келе, болашақта шеберлік пен сенімділікті талап ететін пайдалы ашық сұрақтар, түрткі болу, сынақтан өткізу сұрақтарына және оқушылардың жоғары дәрежедегі сұрақтарды қоюды меңгеруіне жете мән беру керек екені анықталды. Американың атакты ойшылы Генри Фордтың: «Сұрақтары бар адамда ғана білім болады» деп айтқанындай сұрақты көп қоятын

оқушыларға үнемі қолдау көрсету керек және сұрақтар қоюға ынталандыру керек. Себебі, мұндай оқушылар жаңа ақпарат алғысы келетін, білімін жетілдіргісі келетін оқушылар. Сұрақ қою техникасын жақсы меңгерген оқушы келешекте кез келген жағдайда тиімді сұрақ қоя біледі, ойлау дағдысы қалыптасады яғни, сұрақ қою арқылы кез-келген мәселенің шешуін тез таба алады, адамдармен, қоршаған ортамен тез тіл табыса алатын болады.

Әдебиеттер:

1. Алимов А.Қ. Интербелсенді әдіс-тәсілдерді қолдану. – Алматы, 2015.
2. Гальскова Н.Д., Тарева Е.Г. Ценности современного мира глобализации и межкультурное образование как ценность // Иностранные языки в школе. 2012. № 1. С. 3-11.
3. Пахтусова Е.Э. Метод кейсов в обучении иностранному языку в вузе // Молодой ученый. 2014. № 7. С. 532-534.
4. Diaz, Z., Whitacre, M., Esquierdo, J. J., & Ruiz-Escalante, J. A. Why Did I Ask That Question? Bilingual/ESL Pre-Service Teachers' Insights. International Journal of Instruction, 2013.-1496
5. Туреханова Г.Б. Тиімді сұрақтар қою мақсаты мен техникасы. Әдістемелік ұсыным. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.

ОРЫС ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДА ШЕТЕЛДІК ТЫҢДАУШЫЛАРДЫҢ РЕЦЕПТИВТІ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Якубаева К.С., Ешимов М.П.

Шетелдіктердің тілдік және жалпы білім беру дайындығы
кафедрасының доценті және аға оқытушысы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ, Қазақстан

Орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың заманауи әдістемесінің ерекшелігі – студенттердің басқа адамдармен қарым-қатынас процесінде туындайтын қажеттіліктерін барынша ескеруге деген ұмтылыс. Бұл жағдай сөйлеу дағдылары мен біліктілігін қалыптастыруға бағытталған коммуникативті тапсырмаларды тұжырымдау кезінде ескерілуі керек. Бұл жағдайда сөйлеу әрекетінің психологиялық ерекшеліктері де, олардың нақты қарым-қатынаста жұмыс істеу ерекшеліктері де, игеруге жататын тілдік және сөйлеу материалының ерекшелігі де ескеріледі.

Сөйлеу әрекетінің рецептивті түрлері – тыңдау және оқу – сөйлеу хабарламасын қабылдауды және кейіннен өңдеуді жүзеге асырады. Сөйлеу әрекетінің рецептивті түрлерінде есту және көру анализаторлары жұмыс істейді, сөйлеу – қозғалтқыш ретінде өнімді түрде жұмыс істейді. Тиісінше, сөйлеу әрекетінің рецептивті түрлері есту және визуалды қабылдау ерекшеліктерімен анықталады, ал өнімді түрлері «сөйлеу тұжырымы мен сөйлеу қозғалтқышының бағдарламасын құрудың күрделі схемасын жасаумен» анықталады [1, 116].

Қарым-қатынас барысында сөйлеу және жазу белсенді рөл атқарады, тыңдау мен оқуды ынталандырады, олар жауап, реактивті процестер ретінде әрекет етеді. Коммуникациядағы екінші реттік сөйлеу әрекетінің түрлеріне қатысты тыңдауды пассивті түр деп атауға болмайды, өйткені тыңдаушының ақпаратты алу, өңдеу және түсіну жұмысы үлкен белсенділікті қажет етеді және сөйлеу мен жазудан кем емес қарқынды жүреді. «И.А. Зимняя: сырттан берілген семантикалық мазмұнды қалыптастыру және тұжырымдау қажеттілігінен туындаған ішкі белсенділіктің сыртқы көрінбейтін процестері тыңдау және оқу – деп атап өтеді» [2, 144].

Тыңдалым және оқылымның рецептивті іс-әрекетінің маңызды және ажырамас компоненті – түсіну болып табылады. Ең алдымен, бұл сөздерді, сөз тіркестерін, фразеологиялық бірліктерді және т.б. түсіну, яғни форма мен мағынаның арақатынасы процесі, содан кейін оқыған және естігеннің мазмұнын, мағынасын, мәнін түсіну. Түсіну – адамның күрделі ойлау

әрекеті. Оқырман / тыңдаушы дайын ақпаратты шығарып қана қоймай, оқылған/естілгендерді оның тәжірибесімен, білімі және ақпаратымен салыстырады.

Эксперименттік жолмен мәтінді түсінуге әсер ететін келесі факторлар анықталды [3]: 1) мәтіннің ақпараттық қанықтылығы; 2) мәтіннің композициялық-логикалық құрылымы; 3) мәтіннің логикалық, эмоционалды және ерікті ақпаратының тілдік іске асырылуы және ауырлығы; 4) оқитын/тыңдайтын адамның лексикасының, грамматикасының және сөйлеу мәнерінің лексикаға, грамматикаға және мәтін стиліне жақындық дәрежесі 5) оқу/тыңдау ұғымдары жүйесінің мәтінде ашылатын ұғымдар жүйесіне жақындау дәрежесі; реципиенттің эстетикалық талғамы мен әдеттерін қоса алғанда, оның алдыңғы тәжірибесінің әсері; 6) оқитын / тыңдайтын адамның үлкен контекст пен кіші мәтінді білуі; 7) мәтінді қабылдау кезінде зейіннің бағдарлануын ұйымдастыру; 8) оқушының/тыңдаушының қабылдау, есте сақтау, қиялы мен ойлау ерекшеліктері; 9) оқушының/тыңдаушының жеке-психологиялық ерекшеліктері (жасы, темпераменті).

Бұл факторлардың кейбіреулері мәтінмен, басқалары оқырманмен байланысты. Олар оқу мәтіндерін таңдау және оқу процесін ұйымдастыру кезінде ескерілуі керек. Тыңдалым мен оқылымның ортақ механизмдері бар: қысқа және ұзақ мерзімді есте сақтау, ықтималды болжау, түсіну, іштей сөйлеу, сөзді есту. Тыңдалым мен оқылымның психологиялық процестер ретіндегі құрылымы белгілі бір ұқсастыққа ие, ол тану, пайымдау және түсіну процестерінде көрінеді. Оқу кезінде де, тыңдау кезінде де талдау және синтездеу, абстракциялау және нақтылау, салыстыру және ажырату, себеп-салдарлық қатынастарды орнату, жалпылау және т.б. сияқты ойлау операцияларын жүргізу қажет. Өздігінен оқығанда, тыңдау сияқты, артикуляциялық аппарат жұмыс істейді және іштей сөйлеу түрінде айтылады.

Тыңдалым мен оқылымның психологиялық сипаттамаларының ортақтығы (құрылымы, пәндік мазмұны, сөйлеу механизмдері), тыңдаушы мен оқушының коммуникативті көзқарастарының ұқсастығы (дыбыстық немесе жазбаша мәтіннен ақпарат алу), сөйлеу әрекетінің осы түрлерін оқытуға арналған тілдік және сөйлеу материалдарының айтарлықтай сәйкес келуі тыңдалым мен оқылымды өзара байланысты оқытудың қажеттілігін анықтайды. Бұл қарым-қатынас рецептивті дағдылар мен қабілетті қалыптастыруға бағытталған коммуникативті тапсырмаларды тұжырымдау кезінде де ескерілуі керек. О.Д. Митрофанованың пікірінше: «егер сөйлеу әрекетінің әртүрлі түрлері бір-біріне жағымды әсер етсе және сөйлеу әрекетінің белгілі бір түрін дамыта отырып, оны басқаларға қарсы қоймау керек. Мысалы, жазбашаны сөйлеуге немесе оқуды тыңдауға, әсіресе оларды оқшаулап үйрету керек. Әртүрлі сөйлеу әрекеттері ортақ және сараланған механизмдерге ие, сондықтан олар өзара байланысты болып шығады» [4, 200].

Тыңдалым және оқылым үшін жалпы сөйлеу хабарламасын семантикалық өңдеу бойынша келесі дағдылар:

- ситуациялық-контекстік ақпарат негізінде сөйлеу хабарламасының тақырыбы мен мазмұнын болжау;
- сөйлеу хабарламасының тақырыбын түсіну;
- сөйлеу хабарламасын семантикалық бөліктерге бөлу;
- презентацияның жалпы логикалық жоспарын түсіну, яғни хабарламаның семантикалық бөліктері арасында логикалық қатынастар орнату;
- хабарламаның жалпы мазмұнын да, егжей-тегжейін де түсіну;
- эмоционалды-бағалау қатынастарын және жалпы хабарламаның эмоционалды көңіл-күйін түсіну;
- хабарламаның ішкі мәтініне ену, оның мазмұнын түсіндіру;
- бейтаныс тілдік бірліктер мен түсініксіз жерлерге қарамастан хабарламаның негізгі мазмұнын түсіну;
- жаңа ақпаратты белгілі ақпараттан бөлу;
- хабарлама авторының жалпы мағынасын, негізгі ойы мен идеясын анықтау;
- тыңдалған немесе оқылған хабарлама негізінде қорытынды жасау;

- тыңдалған немесе оқылған хабарламаға баға беру. Аталған дағдыларды қалыптастыру үшін студенттерге келесі коммуникативті тапсырмалар ұсынылуы мүмкін:
- кіріспені тыңдау/оқу (жағдайдың сипаттамасы) және әңгіменің (диалогтың) ықтимал тақырыбы (мазмұны) туралы болжам жасау;
- әңгіменің иллюстрацияларымен танысып, оның тақырыбын (мазмұнын) анықтауға тырысыңыз;
- бірқатар сөйлеу клишелерін тыңдау/оқу және оларды қолдануға болатын жағдайларды сипаттау;
- оқиғаның басталуын тыңдау/оқу (диалогтың бастапқы сызығы) және олардың жалғасын ойлап табу;
- оқиғаның атын, жоспарын, сұрақтарын, кілт сөздері мен сөз тіркестерін тыңдау/оқу және хабарламада не туралы болатынын айту;
- әңгімені/диалогты тыңдау/оқу және ұсынылған иллюстрациялардың ішінен оның тақырыбын дәл көрсететін суреттерді таңдау;
- екі әңгіме/диалогты тыңдау/оқу және олардың тақырыптарының сәйкестігін немесе айырмашылығын анықтау;
- әңгімені/диалогты тыңдау/оқу және ұсынылғандардың ішінен оның тақырыбын дәл көрсететін тақырыпты таңдау;
- әңгімені/диалогты өз тақырыбын көрсете отырып, өз бетінше атау;
- хабарламаны тыңдау/оқу және ұсынылған жоспарға сүйене отырып, семантикалық бөліктердің шекараларын анықтау;
- просодикалық/графикалық және синтаксистік белгілерге сүйене отырып, хабарламаны семантикалық бөліктерге бөлу;
- иллюстрацияларды логикалық ретпен тыңдалған/оқылған хабарламаға орналастыру;
- презентация логикасына сәйкес тыңдалған/оқылған хабарламаның жоспарына түзетулер енгізу;
- фактілерді/оқиғаларды олар тыңдалған/оқылған хабарламада болған ретпен топтастыру;
- осы қосымша ақпарат орналастырылуы мүмкін тыңдалған/оқылған хабарламадан орын табыңыз;
- хабарламаның екі нұсқасын тыңдау/оқу және екінші нұсқада не қосылғанын/өзгергенін айту;
- сөйлемдерді тыңдау/оқу және олардың қайсысы хабарламаның мазмұнына сәйкес келетінін айту;
- хабарламаларды тыңдау/оқу және хабарламаның жалпы мазмұнына да, егжей-тегжейіне де қатысты сұрақтарға жауап беру (алдымен ұсынылған бірқатар жауаптардан дұрыс жауаптарды таңдап, содан кейін сұрақтарға өз бетінше жауап беру);
- оқиғаны тыңдау/оқу және мәтін кейіпкерлері арасындағы қарым-қатынастың сипатын анықтау, тиісті фактілерді келтіру; автордың оқиға кейіпкерлеріне, сипатталған оқиғаларға, хабарламада қозғалған мәселелер бойынша оның көзқарасына қатынасын көрсететін фактілерді келтіру; хабарламаның жалпы эмоционалды көңіл-күйін анықтау (әзіл, ирониялық, байсалды);
- мәтінді тыңдау/оқу және қандай белгілі оқиға/тұлға туралы айту (мәтіндегі оқиғалар мен адамдардың есімдері аталмайды); кейіпкерлердің іс-әрекеттері мен олардың сөздері арасындағы сәйкессіздіктерді анықтау; хабарламадағы жеке орындарға түсініктеме беру, ішкі мәтінді ашу;
- зерттелмеген, көп мағыналы, аралас сөздерді қамтитын хабарламаны тыңдау/оқу және оның мазмұны бойынша сұрақтарға тілдік болжамды, контекст пен жағдайға сүйенуді, ықтималды болжауды қолдана отырып жауап беру;
- хабарламаны бөліктер бойынша тыңдау/оқу және әрбір келесі бөлімде қандай жаңа ақпарат бар екенін айту;

- хабарламаны тыңдау/оқу және бұрын басқа көздерден не белгілі болғанын және осы хабарламадан не белгілі болғанын айту;

- хабарламаны тыңдау/оқу және автордың негізгі ойы ашылатын орынды көрсету; ұсынылғандардың ішінен хабарламаның жалпы мағынасының ең сәтті тұжырымын таңдау; хабарлама авторының жалпы мағынасын, негізгі идеясын, идеясын өз бетінше тұжырымдау: хабарламаның ұсынылған атауымен келісу немесе келіспеушілік білдіру, оның жалпы мағынасын, негізгі идеясын көрсете отырып, басқа атау ойлап табу;

- тыңдалған/оқылған хабарлама негізінде қорытындылармен танысу, олармен келісу немесе мәтін ақпаратын пайдалана отырып, оларды жоққа шығару; хабарламада баяндалған фактілерді қорытындылау, қорытындыны тұжырымдау;

- хабарламаны тыңдау/оқу және оқиға кейіпкерлеріне, олардың іс-әрекеттеріне, хабарламада сипатталған оқиғаларға өз көзқарастарын білдіру; хабарламада қозғалған мәселелер бойынша өз пікірін білдіру; хабарламаға жалпы баға беру (ұнады, маңызды, қызықты, ерекше болып көрінді және т. б.); байланысты тағы не білгім келетінін айту хабарламада баяндалған тақырыппен, мазмұнмен, жеке фактілермен.

Тұжырымдамалардан көрініп тұрғандай, рецептивті дағдыларды өзара байланысты қалыптастыру бойынша сипатталған көптеген коммуникативті тапсырмаларды өнімді дағдыларды қалыптастыру үшін де қолдануға болады, яғни олар сөйлеу әрекетінің барлық негізгі түрлерін өзара байланысты оқытуға ықпал етеді.

Әдебиеттер:

1. Григорьева В.П., Зимняя И.А., Мерзлякова В.А. и др. Взаимосвязанное обучение видам речевой деятельности. – М.: Русский язык, 1985. – 116 с.
2. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку. – М.: Русский язык, 1989. – 219 с.
3. Клычникова З.И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке. – М., 1973.
4. Митрофанова О.Д., Костомаров В.Г. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1990. – 268 с.

3-СЕКЦИЯ

МУЛЬТИДИСЦИПЛИНАРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

КӘСІПТІК ТЕХНИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абдибекова А.Д.

Талдықорған өнеркәсіптік индустрия және жаңа технологиялар колледжі

Кәсіптік техникалық білім берудегі жұмыс тәжірибем математиканы оқыту әдістемесінде, жалпы білім беретін мектептерге қарағанда біраз айырмашылықтардың бар екендігінің дәлелі болып табылады. Көбінесе колледжге оқу дағдылары қалыптаспаған, танымдық қызығушылығы жоқ, логикалық ойлау деңгейі төмен, педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған жасөспірімдер келеді.

Сондықтан, кәсіптік оқу орындарының математика пәнінің оқытушылары білім алушыларды оқуға мәжбүрлемей, оқу материалын қызықты, есте сақтай отырып, таңдау арқылы пәнге деген қызығушылықты дамытуы керек.

Басқаша айтқанда, әркімнің қабілеттерін жан-жақты дамытуды жүзеге асыру мақсатында білім алушы қызығушылық танытатын және ең үлкен жетістіктерге жете алатын қызмет түрлеріне қабілеттіліктің өсуіне ықпал ететін оқытудың осындай тәсілдерін қолдануды назарда ұстау қажет. Оқу процесінде танымдық белсенділіктерін арттыратын және шығармашылық қабілеттерін дамытатын оқытудың осындай әдістері мен формаларын таңдаған жөн.

Пәнді оқытуда келесі ережелерді сақтау қажет:

- білім алушыға күтпеген сұрақ қоймаңыз және оған тез жауап беруді талап етпеңіз.
- шектеулі уақыт ішінде үлкен және күрделі материалды бермеңіз, оны ақпараттық бөліктерге бөліп, оны үйрену кезінде беруге тырысу керек.
- сауалнамалар мен марапаттардың дұрыс тактикасы арқылы сіз өзіңіздің қабілеттеріңіз бен білімдеріңізге сенімділікті арттыруыңыз керек.
- вербалды емес коммуникация құралдарын қолдану (анықтамалық сигналдар, сызбалар, кестелер, диаграммалар).

Сонымен қатар пәнді оқытуда негізгі ұстанымдарға мұқият болған жөн деп білеміз:

- білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру;

Оқытушының әрбір білім алушының мүмкіндіктері туралы, оның әлеуетінің өсу динамикасы туралы нақты түсініктерінің болуын нақтылайды, яғни орташа қабілетті студенттерге олардың шамалары жететіндей жеке тапсырмалар ұсынылуы керек, осылайша олардың сәтсіздікке ұшырамауына мүмкіндік жасалады. Бірақ бұл ретте болашақта жоғары оқу орындарында білімін жалғастыратын қабілетті студенттерді де ұмытпаған жөн.

- танымдық белсенділікті дамыту;

Сабақта танымдық белсенділікті қалыптастыру үшін жоғарыда сипатталған ерекшеліктерді ескеруге мүмкіндік тудыратындай сабақтың формалары мен әдістерін қолданудың маңызы зор, себебі болашақ мамандығымен тұрақты байланыс орнауына жағдай жасалады. Арнайы пәндерді оқуға қажетті мектеп курсының математикалық біліміндегі олқылықтарды толтыратын ауызша жаттығуларды қолдану нәтижелі болып табылады. Мысалы, «Автомобиль көлігіне техникалық қызмет көрсету, жөндеу және пайдалану», «Дәнекерлеу ісі» маман-

дықтарының білім алушылары үшін пайыздар мен бөлшектермен амалдарды орындауға арналған, «Технологиялық процестерді автоматтандыру және басқару» мамандығына аудандарды есептеу, бір өлшем бірлігінен екіншісіне ауыстыру және логикалық ойлауды дамытуға арналған тапсырмалар, «Газбен қамтамасыз ету жабдықтары мен жүйелерді құрастыру және пайдалану» мамандарына көлемдерді есептей білуге дағдыландыратын жаттығуларды ұсыну орынды.

Сонымен қатар, оқытудың әдістеріне келетін болсақ, интерактивті оқыту әдісі – студенттер мен оқытушының өзара тиімді әрекеттесу жүйесі деуге болады, себебі табысты қарым-қатынас дағдыларын үйретуге, өз бетінше білім алу дағдыларын дамытуға, көшбасшылық қасиеттерін дамытуға, топта және топпен жұмыс істей білуге қолайлы жағдай тудырады.

Жоғарыда аталған қасиеттер қызмет көрсету саласы мамандарына тән кәсіби қасиеттер болып табылады. Сабақтың нәтижелі болуы оның әртүрлі ойын формаларын қолданып, білім алушылар тек математика саласында білім алып қана қоймай, сонымен қатар өз мамандығының саласына қажетті жаңа дағдыларды меңгере алуына байланысты. Мысалы, «Интеграл» тақырыбы бойынша білімді жалпылау және жүйелеу, оның барысында студенттер интегралды есептеу бойынша білімдерін қайталап және бекіте отырып, оның өздерінің болашақ мамандықтарында қалай қолдануға болатынын дискуссия жасау арқылы бір-бірімен пікірлерімен бөлісіп, ең тиімді қолданулар нұсқаларын ұсына алады. Топта «Көпжақтар» тақырыбын өткенде әртүрлі көпжақтардың қолданылу аясын өз мамандықтарындағы кәсіби жұмыстарда көлем, аудан т б ұғымдарын білуді талап ететін іскерлік қажет болған жағдайларда бірден-бір таптырмайтын құрал ретінде көре білуі оқушы үшін үлкен жетістік болып саналатынын айта кету қажет деп ойлаймын.

Ойлау процесінің басталуы - проблемалық жағдай. Бұл әдіс формулаларды шығаруда, теоремаларды дәлелдеуде, бір есепті шешудің бірнеше жолдарын табуда қолданылады. Мысалы, білім алушылар тангенс пен котангенстің туындысын есептеу формулаларын өз бетінше шығарғанда, өзін-өзі бағалауы мен өзіне деген сенімділігінің жоғарылауы байқалады.

Білім мен интеллекттің бақылауда әр студенттің мүмкіндігіне қарай икемделген көп деңгейлі тапсырмалар қарастырылады. Сабақ барысында әрбір оқытушының міндеті – жасөспірімнің өмірден өз орнын тауып, белгілі бір мақсаттарға жетуіне мүмкіндік беретін тұлғалық өсуіне ықпал ету. Сондықтан, білім алушылардың математикалық білімдерді меңгеруін екі негізгі қағидаға сәйкес құру керек:

- математиканы оқытудың кәсіптік бағдарын жүзеге асыру;
- оқу қызметінің барлық кезеңдерінде білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру.

Математикалық есептермен жұмыс істеу кезінде білім алушылардың оқуға деген мотивациясының болуы маңызды. Мотивация іс-әрекеттің бағытын, біртұтас іс-әрекеттің ұйымдастырылуы мен тұрақтылығын, нәтижеге қол жеткізуге деген ұмтылысты білдіреді.

Осыған байланысты

- математика оқытушыдері мен кәсіптік пәндер оқытушыдерінің жұмысын байланыстыру, ортақ мақсаттарды, талаптарды келісе отырып қою;

- кәсіби модульдер мазмұнынан алынған математикалық ұғымдар мен сөйлемдерді мысалдармен көрсету;

- математика сабағында студенттермен өндірістік сектор мәселелеріне байланысты есептер құрастыру және шешу.

Тапсырманың нақты математикалық тұжырымы болуы керек, есепті шешу кезінде оның мазмұны мен шешу алгоритміне назар аудару керек.

Кәсіби бағдар бойынша есептерді құрастыру және шешу арнайы техниканы қажет етеді. Жалпы, бұл келесідей болуы мүмкін:

1. Кәсіби сипаттағы есептердің мазмұны мен шешімі өтілетін математика курсының белгілі бір тақырыбына сәйкес келуі.

2. Тапсырманың мазмұны қазіргі даму деңгейін көрсетуі: ғылым, техника, өндіріс.

3. Бірқатар міндеттерді шешу, оның техникалық мазмұны, терминологиясы бойынша түсініктемелермен қоса берілуі.

4. Өндірістік мазмұны бар тапсырмалар беріледі және есептеулерді орындауға арналған техникалық құралдармен жұмыс істей білуі (калькулятор, компьютер).

5. Кейбір тапсырмаларды орындау үшін дайын сызбалар және оларды қолдануға байланысты тапсырма мазмұнының түсіндірмелері сабақта уақытты үнемдеуге мүмкіндік беруі.

Біріктірілген оқыту жүйесі мотивацияға да ықпал ететіндігін ескере отырып, математикалық модельдердің қасиеттерін зерттеуге негізделген компьютермен жұмыс істеуді кәсіби деңгейде игеруге ұмтылыс туындауы жақсы жетістік болмақ.

Мұндай сабақтар оқу процесінің тиімділігін айтарлықтай арттырады, бірлескен жұмысты ұйымдастыруға мүмкіндік береді, оқытушыдер мен білім алушылардың шығармашылық жұмыстарын, пәнаралық байланыстарды кеңейтуге мүмкіндік туғызады. Сондай-ақ, бұл сабақтар білім алушылардың шаршауын, шамадан тыс жүктемесін азайтады. Себебі түрлі іс-әрекеттерді орындау болашақ мамандығын игеруге қызығушылығын арттырады. Олар қиялды, зейінді, ойлауды, сөйлеуді, есте сақтауды дамытуға қолайлы жағдай туындататынын білеміз.

Кәсіби бағытталған тапсырмалар білім алушылардың математиканың өзіне деген қызығушылығын арттырады. Бірақ бірінші курс білім алушыларының білім сапасына олардың көпшілігінде ойлау мәдениетінің, қарапайым дағдылардың жоқтығы қатты әсер етеді. Логикалық ойлау, өз бетінше жұмыс істеу дағдысы, есте сақтау қабілеті нашар, зейіннің ұзақ уақыт шоғырлану қабілетсіздігі.

Математика сабағында жиі қойылатын сұрақтардың бірі: «Бұл менің мамандығымда қай жерде пайдалы болуы мүмкін?». Математикалық материалды тұрақты иллюстрациялау осы сұрақтың жауабын табуға себеп болады. Курстың қолданбалы бағыттылығын бекіту мамандарды дайындау сапасын арттыру жолындағы маңызды қадам. Математиканың басқа модульдік пәндермен пәнаралық байланысын жүзеге асыру пәндерді оқытудың қолданбалы және практикалық бағытын, негізінен есептерді шешу арқылы орындалады.

Білім алушыны шығармашылық серпінмен «шабыттандыру» арқылы нақты математика ғылымының көмегімен оған өзін-өзі қамтамасыз ететін адам болуға көмектесіп, өз қабілеттері мен мүмкіндіктеріне сенімді және мақсатты көре алатын, шешім қабылдай алатын және оны жүзеге асыра алатын жоғары кәсіби маман болып шығуына барынша қолайлы жағдай жасау ұстаздық шеберліктің көрінісі екені сөзсіз.

Математика әлемдік ғылыми-техникалық прогрестің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі бола отырып, ғылымда, мәдениетте және қоғамдық өмірде ерекше орын алады. Математиканы оқыту адамның танымдық қабілетін, оның ішінде логикалық ойлауын дамыта отырып, басқа пәндерді оқытуға әсер етіп, білім беруде маңызды рөл атқарады.

Орта кәсіптік білім беру бағдарламасы еңбек нарығында бәсекеге қабілетті жоғары білікті мамандарды даярлауды көздейді. Бұған арнайы пәндерді ғана емес, сонымен қатар түлек тұлғасының маман ретінде қалыптасуына үлкен үлес қосатын жалпы білім беретін пәндердің де дамуы ықпал етеді. Осы пәндердің бірі – математика. Математика іргелі ғылым ретінде маманның кәсіби және тұлғалық негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыруға үлкен мүмкіндіктерге ие.

Оқытушының алдында білім алушының белгілі бір мамандықты игеруде математикалық білімнің қажеттілігін көрсету міндеті тұр. Оны шешу үшін оқытушыда жалпы мамандық туралы, арнайы пәндердің шамамен мазмұны туралы түсінік болуы қажет. Ол үшін мамандықты игеруде қандай математикалық аппарат қолданылатынын білу керек және оларды негізгі математикалық ұғымдарды оқыту кезінде білімді түсіндіру, проблемалық оқу жағдаяттарын құру үшін негіз ретінде пайдалану қажет.

Сонымен, колледжде математиканы оқытудың мақсаты, біріншіден, білім алушыға бағдарламаға сәйкес іргелі математикалық дайындық, екіншіден, болашақ кәсіби іс-әрекет саласында математикалық модельдеу дағдыларын меңгеру қажет.

Кәсіптік білім беру жүйесіндегі оқу орындарында математиканы оқыту міндетті түрде осы пәнді оқуға оң мотивация алуға ықпал ететін, кәсіптік бағыттағы оқу пәндерін одан әрі дамытуда оның маңыздылығын арттыратын және осыған байланысты кәсіптік оқытуға бейімдеуді қамтамасыз етуі тиіс.

Математикалық білім мен дағдылардың маңыздылығын түсінуге қалай қол жеткізуге болады? Ең алдымен білім алушының өз іс-әрекетінің нақты мақсаты болуы керек. Сондықтан олардың алдына мақсат қоя білуге үйрету керек.

Математика сабағында әсіресе проблемалық оқытуды жиі қолданған дұрыс деп есептеймін. Мұнда тәрбиелік мәні бар проблемалық жағдаят қойылады. Көбінесе бұл практикалық тапсырма. Мұндай тапсырма нақты өмірмен немесе басқа пәндер саласымен байланысты болуы мүмкін. Осылайша, білім алушыларда идея пайда болады: ол қай жерде және қашан берілген тұжырымдамамен немесе есептеу дағдыларымен кездеседі?

Бірінші курста «Векторлар» тақырыбын оқығанда техникалық механика есептерін қолданған жөн. Есептерді шығару барысында тікбұрышты үшбұрыштың сүйір бұрышының тригонометриялық функцияларының анықтамаларын, проекция ұғымын, векторларға амалдар қолдануды және сызықтық теңдеулер жүйесін шешуді білу қажет екені бірден аңғарылады.

Сонымен қатар геометрия сабақтарында білім алушылардың геометриялық объектілердің кеңістіктік конфигурацияларын өз бетінше құрастыру мүмкіндігі бар. Осылайша, біз теоремалардың сенімділігін тексереміз, есептер құрастырамыз. Осының барлығын білім алушы шын мәнінде көріп, өз қолымен орындаса, оның жадында ұзақ сақталады және сенімді кеңістіктік түсінік қалыптасады.

Математикалық сауаттылық деңгейі есептеу және өлшей білу қабілетін көрсетеді. Сабақта циркуль, транспортир сияқты өлшеу құралдарын қолдану қажет екені белгілі. Біз колледждің шеберханаларында жасалған әртүрлі конфигурациялардың бөліктерінің өлшемдерін өлшеп, формулалар арқылы көлемдерін есептейміз. Мұндай тапсырмалардың шарттарын өзгертуге болады. Мысалы, сіз массаны да есептей аласыз, бұл үшін сіз тығыздықты білуіңіз керек. Интернеттен болатын тығыздық мәнін таба аламыз, сол арқылы есептеулерді күрделендіруге болады.

Тәжірибеге бағытталған тапсырма, ең алдымен, математиканы жан-жақты меңгеруге ықпал етеді. Тәжірибеден алынған есептерді математика тіліне аудару – маңызды қадам болып табылады. Сонымен қатар, осындай есептердің функцияларының бірі – білім алушыларға басқа пәндердегі есептерді шешу үшін математиканы пайдалану мүмкіндігі туралы түсінік беру.

Білім беру стандартында көрсетілген маманның жалпы құзыреттіліктерін қалыптастыру үшін әртүрлі педагогикалық технологияларды (сыни тұрғыдан ойлауды дамыту, ізденіс технологиялары, кейс-әдіс, проблемалық оқыту) пайдалана отырып, білім алушы әрекетінің әртүрлі формаларын (топтық және жеке) қолданған дұрыс.

Сыныптан тыс жұмыстың нысаны да алуан түрлі: күрделілігі әртүрлі деңгейдегі сараланған тапсырмалар; жеке тапсырмалар, шығармашылық, стандартты емес тапсырмаларды құрастыру (тригонометриялық функциялардың графигін салу). Білім алушылар онлайн тестілеуді де ұнатады.

Сонымен, кәсіптік оқу орындарында математиканы оқытудың ерекшелігі оның оқытылатын кәсіптік пәндермен үздіксіз және жүйелі байланысында. Тәжірибе көрсеткендей, тәжірибеге бағытталған есептерді шешу, жобалау және әртүрлі әдістерді қолдану бойынша жүйелі жұмыс оң нәтиже береді. Күрделі математикалық материалды оқып-үйрену, егер білім алушылар оны өмірде немесе болашақ кәсіби қызметінде практикалық қолдануды білсе, сабақ тартымды болатыны түсінікті. Білім алушылар үшін бұл өмірлік кезеңде жетекші мотив кәсіби қызметке дайындық болып табылады. Сондықтан білім берудің, атап айтқанда математиканы оқытудың кәсіптік бағыттылығы маңызды мотивациялық құрал ретінде қарастырылады.

Жоғарыда айтылғандардың барлығын қорытындылай келе, білім алушының табысты кәсіби дамуы үшін математиканы оқытудың кәсіби-тұлғалық тәсілін жүзеге асыру қажет екенін және бұл пән оқытушының басты мақсаты болып табылатынын ескерген жөн деп есептеймін.

Әдебиеттер

1. Колмогоров А.Н. Математика – ғылым және кәсіп. — М.: Наука, 2008 ж. - 280 с.
2. Фарков А.В. Математикадан сыныптан тыс жұмыс. - М., 2007, 243 б.
3. Крутецкий В.А. Психология Математика

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ АРҚЫЛЫ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Абдраманова Г.Б.

И.Трубицын атындағы №17 мектеп Мерке ауданы, Жамбыл облысы

Әлемдік білім кеңістігіне енуде өмірге бейім, өзгеріске икемді, өзіндік ой-пікірін әрқашанда жеткізе алар, сыни тұрғыдан ойлайтын тұлға қалыптастыру заман талабы болып отырғаны анық. Осындай білім алушыны даярлауда олардың функционалдық сауаттылығын арттыру ең маңызды мәселе болып орын алады. Қазақ тілі сабақтарында оқу сауаттылығын дамыту жұмыстары әр сабақ сайын қарастырылуы зор нәтиже береді. Білім алушылар күнделікті шығармашылықпен айналысып, өзіндік пайымдауға дағдыланады. Қазақ тілі сабақтарында білім алушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру жұмыстарының мақсаты: оқу сауаттылығы – білім алушылардың мәтін мазмұнын түсіне білуі және оларға ой жүгірте білу, мәтін мазмұнын өзіндік пайымдау жасауға пайдалана білуге баулу.

Міндеттері:

- мәтіндерге өз тұжырымын жасай отырып, белсенділік таныту, шығармашылық тұрғыда ойлау, шешім қабылдай алуға даярлау;
- тілдік жағдаяттарда қарым-қатынасқа түсе алу даярлығын білдіретін құзыреттілікті қалыптастыру жолдарын қарастыру;
- ана тілін жетік білетін, ұлттық мәдени құндылықтарды бағалай алатын тұлға даярлау.

Қазіргі таңда қазақ тілін оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып жүйелі түрде қолдану - заман талабы. Білім берудің негізгі мақсаты – білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Жаңа заман мұғалімі өз білімін қолданумен қатар, шәкірттеріне зерттеушілік, ізденушілік әрекеттерін де меңгерту керек. Қазіргі таңда әдіс-тәсілдердің тиімді жолдарын мұғалім өз еркімен таңдайды. Әр ұстаз өзінің білім алушыларының талантты да талапты, дарынды да даралы болғанын армандайды. Осыған жетуге тырысып, оны шешу жолдарын іздейді. Мен де өз білім алушыларыма нәтижеге жету жолдарын көрсетуге тырысамын. Білім алушылардың шығармашылық және танымдық ерекшеліктерін анықтау мақсатында оның ерекше қабілеттерін айқындау жолдарын анықтауды қарастырдым. Білім алушылардың қабілеттері арнайы тапсырмалар нәтижесі бойынша және сыныптағы білім алушылардың қабілеттеріне байланысты анықтап:

- шығармашылық қабілеті;
- танымдық, зерттеушілік қабілеті;
- табиғи дарыны;
- мәнерлеп оқу қабілеті;
- ақындық шеберлік қасиеттері бойынша жеке тұлғаны дамыту жұмыстарына көңіл бөлім.

Бұдан соң білім алушылардың бойындағы ерекшеліктерді дамыту барысында әрқайсысының өз қабілетіне сай тапсырмалармен жұмыстар жүргіздім. Жүргізілетін жұмыстарға қойылатын талаптар:

- жалпы қабылданған бағдарламамен шектелмеу,
- білім алушы қызығушылығының спецификасын ескеру,
- білім алушылардың оқыған тақырыбына тереңірек үңілуіне тосқауыл қоймау,
- оңайдан қиынға көшу әдісін пайдаланып, білмегенін меңгерту,
- жіберген кемшіліктерін түзетуге мүмкіндік беру,
- өз ойын еркін жеткізуге үйрету.

Осы талаптарды орындаған жағдайда, білімді, талапты, ойын жүзеге асыра алатын, шығармашылық қабілеті дамыған білім алушы қалыптасады.

Өз тәжірибемде білім алушының коммуникативті құзіреттілігін арттыру арқылы функционалдық сауаттылығын дамытуда баланың шығармашылығын дамытуға кеңірек тоқталғым келеді. Әйгілі психолог Дейл Карнеги бүгінгі таңда білімнің 15% пайызын, коммуникацияның 85 % пайызын қолданған адам үлкен жетістікке жетеді деген ұғымды ұсынады. Білім алушыға тапсырма берерде тілдік білімді танымдық тақырыптармен сабақтасырып беру, білім алушының сөздік қорын қалыптастыруға қажетті практикалық сипаттағы жұмыстарды орындатуда білім алушылардың жас ерекшеліктеріне, қабылдау қабілеттеріне сай келуі қарастырылуы тиісті.

Сабақта әрбір өтілген мәтінді өмірмен байланыстырып отыру арқылы бүкіл табиғаттың, қоршаған ортаның сырын, өз туған өлкеңмен байланыстырып өту баланың қызығушылығын арттыруда үлкен септігін тигізеді. Білім алушылардың білімге ынтасының болуы, олардың сабақтағы белсенділігінің артуына білім сапасының жоғарылауына, білім алудың пайдасын түсінудің қалыптасуына мүмкіндік береді. Білім берудің құрылысын, білім алушы мұғалім берген мақсаттарды түсінетіндей, қабылдайтындай етіп құру керек және білім алушы мұғалім қойған мақсатты белсенді жүзеге асырушысы болуы тиіс.

Қазақ тілі сабақтарында әр білім алушыны дара тұлға деп танып, оның шығармашылық қабілеттерін дамыту жұмыстарын жүйелі жүргізу – жеке тұлғаның функционалдық сауаттылығын арттырудың негізгі шарты болып табылады. Тіл сабақтарында мәтіндер бойынша оқу сауаттылығын арттыратын сұрақтар мен тапсырмалар жүйесін беру мұғалімнен зор дайындықты қажет етеді. Сұрақтар жүйесі білім алушылардың белсенді ойлауын, білім мен білік дағдысын қолдана білуді қамтамасыз ететіндей етіп құрылуы керек. Мысалы: «Мәтіннің басты ойы неде? Мәтінде не жазылғаны туралы айтуға болады?(оның мазмұны туралы). Шығарма қалай жазылғаны туралы айтуға болады? (оның стилі туралы).» сұрақтары беріледі. Сұрақтарға жауап беру арқылы білім алушылар рефлексия жасай отырып, мәтін мазмұнын өз мақсаттарына қол жеткізу үшін қолданып, білімдері мен дағдыларын қоғамның белсенді өміріне араласуына бағыттайды. Келесі сұрақтар «Не мақсатпен көрсетілген? Қалай қолданасың?» - деп берілсе, білім алушылар мәтін мен сұрақты қолдана отырып, логикалық байланыс жасауға дағдыланады. Немесе, «Шығарманың қай бөліктері бір-біріне қарама қайшы? Неліктен?» сұрақтары арқылы байқағыштыққа, мәтіннің әр сөзін дұрыс қолдана білуге, тұжырымдауға үйренеді. Сондай-ақ, оқу материалдарының форматы аспектісін түсінуге бағытталған шығармашылық тапсырмалар ұйымдастыру сауаттылықты арттыруға бағытталады. Қазақ тілі сабақтарында Тыңдалым мен Оқылым бөлімдерінде «Екі жақты түсініктеме күнделігі», «Стиктердегі сұрақтар», «Тұжырым кестесі», «Пікірлер парағы», «Үндестік парағы», «Эйлер шеңберін құрау», «Балық қаңқасы», «FILA кестесін толтыру», «ПОПС формуласы» тәрізді тапсырмалар білім алушыларды өзіндік жеке қасиеттерінің дамуын қамтамасыз етеді.

Функционалдық сауаттылық – адамның сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті және сол ортаға барынша тез бейімделе алуы мен қарым-қатынас жасай алу деңгейінің көрсеткіші. Олай болса, функционалдық сауаттылық тұлғаның белгілі бір мәдени ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын және оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауын

қамтамасыз ететін білім, білік, дағдылардың жиынтығынан құралады. Ал кең мағынасында ол тек білік пен білімділік әлеміне барудың жолы ғана емес, ол – ұлттың, елдің немесе жеке адамдар тобының мәдени және әлеуметтік дамуының өлшемі. Осындай сапалық сипаты тұрғысынан қарағанда функционалдық сауаттылық жеке адамды дамытудың тетігі ретінде қолданылады. Қоршаған әлемде және табиғатта болып жатқан құбылыстарды түсіну, салыстыру, талдау, жіктеу, жүйелеу, жалпылау білік, дағдыларын меңгерту мақсаттары көзделгенде ғана білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға болады. Ол үшін күнделікті оқыту үдерісінде әрбір пәннен берілетін теориялық білімді өмірдегі жағдайлармен байланыстырып, практикалық жағына бағыттап отыру керек.

Сондықтан теория мен практиканың байланыста болуын қамтамасыз ету үшін әрбір пән бойынша берілетін білімнің мазмұны мен көлемін анықтағанда теориялық қағидалардың, заңдылықтар мен ережелердің, яғни ұғымдық-ақпараттық материалдардың бала өмірінде кездесетін түрлі проблемалық мәселелерді шешуге көмегі тиетіндей, бала оны қолдана алатындай практикалық маңызы ескерілуі тиіс. Сондай-ақ білім алушылардың оқу материалын тек жаттап қана алмай, оның мән-мағынасын терең түсінуін қамтамасыз ету міндетті боп саналады. Білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда қатысымдық, рөлдік ойын, дара тұлғаға бағдарланған оқыту және сұрақ-жауап әдістері арқылы жүзеге асатын жағдаяттық тапсырмалар, рөлдік ойындар, сұқбаттық тапсырмалар, құзыреттіліктерді қалыптастыратын тапсырмалар арқылы кешенді жүргізудің тиімділігі жоғары болады. Олардың шығармашылық, ізденушілік қабілеттерін дамытады.

«Шығармашылық» деген сөздің мәніне үнілсек, ол адамның мақсатты ісіне жету жолындағы талаптануы мен талпынысынан, жігері мен сабырынан, сұранысы мен ізденісінен түзіліп, ақыл ойы мен сезімінің, қиялының ерекше бітімінен көрінеді. Шығармашылық – адамның танымдық қызметі мен өзіндік әрекетінің жоғары формасы.

Сабақта видео көрсетіп, аудио-мәтін тыңдатып білім алушыларға өздерінің ойларын ортаға салдыртуға болады. Интерпретация ретінде мәтінмен, оның сюжеттік-композициялық құрылымын талдау арқылы, яғни «оқиға картасы» әдісін қолданып, оқиғаға жаңаша көзқарас тудыруға болады. Автор көзқарасын өз көзқарасымен салыстыру арқылы рефлексия жасатып, кері байланысты ұйымдастыру маңызды. Қазақ тілі сабақтарында білім алушылардың шығармашылығын дамытуда бар шеберлігімді пайдаланып, коммуникативті құзіреттілік арқылы жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттерін ашуға тырысып келемін. Осыдан білім алушылардың қазақ тілінде сөйлеу білік-дағдыларының жетілуін, сапа көрсеткіштері мен шығармашылыққа құлшыныстарының артқанын байқадым. Қазақстанның болашағы алдымызда отырған мектеп оқушылары. Сондықтан осы білім алушыларға жан-жақты білім беру, өз пікірін айтып, дәлелдей алатын, білімді, білікті тұлға тәрбиелеу ұстаздарға жүктеліп отыр. Сондықтан ұлтымыздың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының: «Білімдіден не пайда білгенін көпке айтпаса, үйреткеннен не пайда қайырымы қайтпаса» деген қанатты сөзінің мазмұны бүгінде артып отыр.

Білім алушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру арқылы таным көкжиегі кең, сөйлеу мәдениеті жоғары, өз ойын сенімді, жігерлі, шешен тілмен жеткізе білетін, көпшілікті өз сөзіне ұйыта алатын дағды, қасиеттерге бейімделген тұлға тәрбиелейміз. Осы мақсаттағы жұмыстар білім алушылардың ойын, тіл шеберлігін, сауаттылығын, шығармашылық қабілетін арттыратын, тіл шеберлігінің ұшталуын, тіл ұстартуды көздейді. Себебі, астарлы ойды түсіну қабілеті ұшталған, ойын жүйелі жеткізуге бейімделген, сөз сазына зер салатын, өз шеберлігі мен кемшілігін аңғара білетін, жазба тіл шеберлігі қалыптасқан, айшықты сөйлеуге бейімделген тұлғаның тәрбиеленіп шығуына жол ашу әр мұғалімнің міндеті деп түсінемін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012–2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы № 832 Қаулысы.

2. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. – Алматы: Атамұра, 1982.
3. Құрман Н., Есенова Г. Қазақ тілінен коммуникативтік жаттығуларды қолдану әдістемесінің ғылыми-әдістемелік негіздері. – Ақтөбе, 2010.
4. Бітібаева Қ., Құдайбергенова Г., Мұқашева М. Әдебиетті оқытудың инновациялық технологиясы. - Өскемен, 2002.

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Азимова Амира Муминовна

Олимжонова Асалабону Зиёджоновна

Узбекский государственный университет мировых языков

Аннотация: Статья посвящена основным способам формирования современных и эффективных методов для освоения иностранных языков. Также в данной статье рассматривается проблема поиска новых приемов и способов повышения мотивации к обучению иностранных языков. Одной из этих форм являются новые педагогические технологии, внедрение которых способствует эффективному изучению языка. В статье дается определение понятиям «Современный подход» и «Интерактивное образование», которые способны обеспечить высокий уровень обучения, соответствующий задачам и возможностям сегодняшнего мира, позволит молодым людям приспособляться в условиях быстроменяющейся, неустойчивой среды, обеспечит переход от книжного контента к актуальному с помощью единого общего хранилища учебных материалов при наличии аналитической системы поиска.

Ключевые слова: метод, процесс обучения, смарт-обучение, социальная значимость, ин-тернет-контент, коммуникативность, речь, результат, способ, источник знаний.

Abstract: The article is devoted to the main ways of forming modern and effective methods for mastering foreign languages. This article also discusses the problem of finding new techniques and ways to increase motivation to learn foreign languages. One of these forms is new pedagogical technologies, the introduction of which contributes to effective language learning. The article defines the concepts of "Modern approach" and "Interactive Education", which are able to provide a high level of education that meets the challenges and opportunities of today's world, will allow young people to adapt in a rapidly changing, unstable environment, will ensure the transition from book content to relevant using a single common repository of educational materials in the presence of an analytical search system.

Key words: method, learning process, smart learning, social significance, internet content, communication, speech, result, method, source of knowledge.

Создание любой методики предполагает разработку принципов и приемов обучения. Овладение языком может быть коммуникативным, если студенты овладевают системой языка в ситуациях общения. Это означает, что на занятиях студенты должны иметь возможность вступать естественное общение. Процесс обучения в рамках коммуникативного подхода строится по модели коммуникации. В соответствии с этой моделью обучение максимально приближено к реальному общению и расширению кругозора.

Главная цель обучения иностранным языкам – обучение свободному ориентированию в иноязычной среде и умение адекватно реагировать в различных ситуациях.

В настоящее время чрезвычайно актуален поиск новых педагогических технологий, методов и средств обучения, которые бы соответствовали обновленному содержанию и стандартам образования.

Стоит отметить, что в современной и быстро развивающемся мире каждая треть человека стремится успешно освоить иностранный язык, применяя всевозможные способы для эффективного обучения [5].

На наш взгляд, педагог, вооружённый одновременно знаниями и методикой, сможет обучить учащихся способами познания и практической деятельностью, которые выработаны учёными.

Исходя из изученных научных источников [6] можно сделать следующие выводы, где нами определены несколько самых распространённых подходов для успешного освоения изучаемого языка:

Цель. Если у человека есть определённая цель в обучении, то и соответственно будет желание максимально на высоком уровне изучить язык. Педагогам следует мотивировать и поддерживать обучающегося, проводить занятия так, чтобы у ученика было желание учиться и развиваться.

Для вышеизложенного можно применить следующие техники:

- Показывать все преимущества изучения этого языка, влияние на яркое будущее.
- Осуществлять организационную четкость каждого урока от первой до последней минуты.
- Формирование у учеников положительных мотивов учебной деятельности, познавательного интереса и потребность в расширении и приобретении знаний.
- дать человеку понять к чему он может прийти и чего он может достигнуть, выполнив чек-лист мотиватора или авторитета

Внести изменения к образу жизни. Основным звеном быстрого освоения иностранного языка является именно вовлечение, интерес. Получаемые в процессе изучения иностранного языка страноведческие знания расширяют общий кругозор, позволяют обучающемуся лучше оценить существенность и социальную значимость своей будущей профессии. Для данного этапа необходимо больше изучать бытовую жизнь той страны, язык которого изучается, а также применять Эти знания в повседневных действиях: смотреть фильмы, читать книги и слушать музыку, радио на этом языке. Когда человеку интересно занятие то, чем он занимается, можно быстрее увидеть результат.

Тренировка речи. Все люди учатся на ошибках, не нужно бояться совершать ошибку, чаще общаться на иностранном языке, желательно с носителями этого языка. Педагогу же в свою очередь следует чаще обращаться с учеником или же проводить урок именно на этом языке.

Суть данного подхода заключается, в том, что обучение носит деятельностный характер, поскольку реальное общение на занятиях осуществляется посредством речевой деятельности, с помощью которого учащиеся стремятся решать реальные или воображаемые задачи.

Применение новых технологий и интерактивных занятий. На уроке иностранного языка особенная специфика, которую учитель иностранного языка не может не учитывать. Вместе с применением технологий, презентаций, раздаточных материалов, видео занятий необходимо и внедрять интерактивные игры.

Игровое обучение – это форма учебного процесса в условных ситуациях, направленная на воссоздание и усвоение общественного опыта во всех его проявлениях: знаниях, навыках, умениях, эмоционально-оценочной деятельности.

В пример данного подхода можно привести:

- творческая, импровизационная, активная по своему характеру игра.
- эмоционально напряженная.
- приподнятая, состязательная, конкурентная.

Следует отметить, также, что в настоящее время существует также понятие «СМАРТ», которое является главным назначением развития образовательных систем. Основным источником знаний является электронный, образовательный интернет-контент, технологическими операциями являются обеспечение обратной связи учителей и учащихся, обмен знаниями между ними. Смарт образование – это концепция, которая предполагает комплексную модернизацию всех образовательных процессов, а также методов и технологий, используемых в этих процессах.

СМАРТ-образование способно обеспечить высокий уровень обучения, соответствующий задачам и возможностям сегодняшнего мира, позволит обучающимся приспособиваться в

условиях быстроменяющейся, неустойчивой среды, обеспечит переход от книжного контента к активному с помощью единого общего хранилища учебных материалов при наличии аналитической системы поиска. В свою очередь, качество учебных материалов в хранилище должно постоянно контролироваться за счет внедрения различных материалов и работать в единой связке с системами управления учебным процессом.

Исходя из вышеизложенного можно сделать такие выводы как:

- Смысл организации процесса обучения, заключается в создании условий для формирования у обучаемых опыта самостоятельного решения познавательных, коммуникативных, организационных, нравственных и иных проблем, составляющих содержание обучения.

- Урок – это важнейшая часть учебно-воспитательного процесса. На уроке, как в зеркале отражается методическая компетентность учителя. Однако профессиональное мастерство учителя проявляется не только в умении методически грамотно подготовить и провести урок иностранного языка, но и в способности проанализировать собственный урок и дать объективную оценку его результативности. Урок должен представлять собой относительно законченное произведение, построенное в соответствии с определенными требованиями, вытекающими из целей, содержания и технологии обучения этому предмету в школе.

- Главная задача любого учителя - развить в себе умение творчески планировать и проводить любые уроки на любом материале, в любых новых условиях.

Список использованной литературы:

1. Настольная книга преподавателя иностранного языка: справочное пособие / под ред. Е.А. Маслыко. – Минск: «Высшая школа», 2001.
2. Барышников Н.В. Параметры обучения межкультурной коммуникации в средней школе // Иностранные языки в школе. – 2002.
3. Галямова, Э.М. Методика преподавания технологии: Учебник / Э.М. Галямова. - М.: Academia, 2014.
4. Современные методы и технологии преподавания иностранных языков \https://kpfu.ru/staff_files/F_1487775798/Sovremennye_metody_i_tekhnologii_prepodavaniya_inostrannykh_yazykov.pdf
5. Постановление Президента Республики Узбекистан от 19.05.2021 г. N ПП-5117 "О мерах по поднятию на качественно новый уровень деятельности по популяризации изучения иностранных языков в Республике Узбекистан
6. Адонина Н. П. Кейс-стади: история и современность // Высшее образование сегодня.
7. \https://kpfu.ru/staff_files/F_1487775798/Sovremennye_metody_i_tekhnologii_prepodavaniya_inostrannykh_yazykov.pdf

ОРЫС ТІЛІНДЕ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІ ҚАЛАЙ ОҚЫТЫЛУДА?

Аймаков Бекзат Еркинулы

Алматы қаласы, Бостандық ауданы, №70 ЖББМ

Білім беру саласы қай кезде болмасын алдыңғы шепте тұратындығына шүбә жоқ. Оның ішінде ана тіліміз – қазақ тілін оқыту. Қазақ тілін оқытуда көптеген оқулықтар мен көмекші құралдар және т.б. дүниелер жасалынды, әлі де жалғасын табуда. Бұл жасалынып жатқан жұмыстардың мақсаты, оқушының бойына білім негізін берік және жүйелі түрде меңгертіп, дұрыс жазу мен сөйлеуге дағдыландыру дедік. Бірақ, көптеген еңбектер еш кетіп жатыр. Білім саласында да, жаңарту үстіне жаңартулар енгізіліп жатқандығы тағы бар. Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – бәсекеге қабілетті маман дайындау. Еліміздің басты ұлттық құндылығы – қазақ тілі болып табылады. Тіл – ұлттың ұлы жетістігі. Осы орайда тіліміз ғасырлар сынынан өтіп, мың өліп, мың тірілген тіл десек те болады. Еліміздегі басқа ұлт өкілдерінің мемлекеттік тілді меңгеруі қазіргі таңдағы басты мәселенің бірі болып отыр. Тәуелсіздік алғанымызға отыз жыл толса да, ана тіліміздегі отыз сөзді білмейтін отандастарымыз жетерлік. Осыған қарап-ақ қазақ тілінің мәртебесін көрсек болады. 2021 жылдың желтоқсан айындағы көрсеткішке назар салар болсақ, Алматы қаласындағы мектептер саны –

291 құрапты. Оның 209-ы мемлекеттік мектептер. Оның ішінде қазақ тілінде оқытатын – 79, аралас мектептер саны – 73. Орыс тілінде білім беретіні – 57 мектеп. Қазақстан – 2050 стратегиясы, қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты атты жолдауға үнілер болсақ, 2025 жылға қарай еліміздің 95% қазақ тілін білуге тиіс деген мақсат қойылғанын көреміз. Осы орайда қазақ тілін оқытуға басымдық беру керектігін көруімізге болады. Басымдық беріліп те жатыр. Жаңартылған оқу бағдарламасында орыс тілді мектептерінде қазақ тілі мен әдебиеті пәні кіріктірілген пән ретінде оқытылады. «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәнін кіріктіріп оқытудың мақсаты – оқушыларды шығармашылықпен жұмыс істеуге және сын тұрғысынан ойлауға дағдыландыру болып табылады. Оқушылар әңгіме, поэзия, драма, сондай-ақ, ғылыми және бұқаралық ақпарат құралдарының материалдарын сын тұрғысынан оқи отырып, өз түсініктерін дамытады. Оқу арқылы танымдық дағдыларын арттыра отырып, білім әлеміне жол ашады дедік. 2022-2023 оқу жылында қазақ тілі мен әдебиеті пәні бастауыш сыныптарда аптасына 2-3 сағат болса, орта және жоғарғы буындарда аптасына 4 сағат болып бекітілгенін көруге болады. Соның өзінде орыс мектептеріндегі қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мазмұнына қарай, тақырыптардың дұрыс таңдалмауына, күнделікті тұрмыс-тіршілікке қажетті сабақтардың оқытылмауына байланысты сапасы өте нашар екені жұртшылыққа кеңінен белгілі. Аптаның төрт күнінде қазақ тілі мен әдебиетіне сусындайтын өзге ұлт өкілдерінің ана тілімізді білмейтініне қайран қалмастан басқа шара жоқ. Он бір жыл мектеп қабырғасында оқып, қазақ тілінде сөйлей алмайтын оқушылар баршылық. Бұған кімді кінәлі қыламыз? Жыл сайын ауысатын Еуропалық стандартқа сай жасалған оқу бағдарламасын ба, әлде сабақты өз деңгейінде өткізе алмайтын әлі де болса дәстүрлі сабақ беруден алшақтай алмай жүрген мұғалімді ме, әлде оқуға құлшынысы жоқ білім алушыларды ма, әлде еліміздегі менмін деген ғалымдар жазған оқулықтарды ма? Тізбектеп кете берсек, кінәліні табу қиынға соғары анық. Сол себептен оқыту жайына зер салып көрелік.

Қазақ тілін оқыту қиын әрі қызықты іс. Орыс тілді аудиторияда оқытылатын қазақ тілі пәнінің мақсаты – білім алушыларға қазақ тілін меңгерту, ойлау қабілеті мен сауаттылығын арттыру, қазақ тілінде сөйлеп, жаза білетін дәрежеге жеткізу, қазақ халқының әдет-ғұрпын, тарихын таныстыру, Отанды сүйуге, тілін құрметтеуге тәрбиелеу. Білім алушы қазақ тілін оқу барысында мұғалімнің қойған сұрақтарын түсініп, оған жауап беруге, үйренген сөздерін дұрыс айтуға, әсіресе, құрамында қазақ тіліне тән дыбыстары бар сөздер мен сөз тіркестерін дұрыс қолданып, сөйлемді дұрыс құруға үйрету болып табылады. Орыс аудиторияда қазақ тілі мен әдебиетін үйрету қазіргі таңда басты мәселе болып отыр. Пәнді оқу барысындағы оқушыларға қойылатын талаптар:

* мемлекеттік тілде шебер сөйлеуге дағдылану;

* алған білімі мен білік-дағдыларын, қазақ тіліндегі сөздік қорын, дамытып отыруы;

* берілген тапсырмаларды мемлекеттік тілде көркем жеткізе білу;

* мемлекеттік тілде өзіндік көзқарасын таныта білу, оны дәлелдеп, қорғай білуі т.б. Осы сынды талаптар қалай орындалып жатыр? Кіріктіріле оқытылған қазақ тілі мен әдебиетінің жеңісі мен пәннің ұтымды тұстары қалай көрініс тапты? Осыған көңіл бөлгеніміз дұрыс сияқты. Қазақ тілінің өзіндік ережелері бар, дұрыс жазуға, сөйлеуге, өз ойын жеткізуге үйрету деген сықылды. Ал енді оған келіп әдебиетті тықпалау көпшіліктің наразылығын тудырғаны рас. Әдебиет – бөлек әлем. Демек бөлек оқытылуы керек дегендер көп. Осы орайда ойға келетін сауал – қазақ тілін жаңадан оқып жүрген білім алушы қазақ әдебиетінің қыр-сырына үңіліп, жан-тәнімен түсінуі мүмкін бе? Әрине жоқ. Өзі тілді ежіктеп білетін бала әдебиетке шорқақтау болатыны табиғи құбылыс. Бұған түсіністікпен қарамаққа керекпіз. Қазақ мектептерінде оқитын оқушылардың өзі қазақ әдебиетінің жілігін шағып, майын ішіп отырғаны шамалы. Өйткені білімге деген көзқарас, мектептерде қазақ тілін оқытуға деген көзқарас өзгермеген. Кел, оқы, айт. Қалай келмек керек? Қалай оқымақ керек? Не айтпақ керек? Бәрі тырнақшаның ішінде қалып қойып жатқан сықылды. Сол сияқты орыс мектептерінде оқытылатын қазақ тілі мен әдебиеті пәні қарым-қатынас тәсілі ретінде оқытылмайды, баланың жасына, тілді қаншалықты меңгергеніне қарай оқушы қабылдай алатын

деңгейде оқытылмайды. Қазақ тілін оқыту өте қиын. Тіпті 4-сыныпқа дейін, кем дегенде, күнделікті сөздер, грамматика баршылық, бала оны оңай ұғады. Бастауыштан орта буынға өткенде есте сақтау және үйрену оңай емес өте ауыр сөздер басталады. Орыс тіліне аударғанның өзінде белгілі бір сөзді сөйлемде қайда және қалай қолдану керектігін түсінбейтіміз тағы бар. Мысалы ретінде 5-сыныптың қазақ тілі мен әдебиеті пәнін алып қарайық.

3. Мына бір қызықты деректі қараңызшы: «Скифтер соғыста парсыларды әбден шаршатқаннан кейін Иданфирс Дарийға тарту ретінде құс, тышқан, құрбақамен садақтың оғын жібереді. Бұл тартудың **шешуін** Дарий: «Құс ауаны, тышқан жерді, құрбақа суды мекендейді ғой. Скифтер маған үшеуінің билігін берген екен. Садақтың оғы — скиф ерлігінің белгісі, оны сыйлағаны — маған **бас игені**» — деп, өзі үшін жақсылыққа жориды. Бірақ Дарийдің уәзірлерінің бірі — Гобри бұл жұмбақ тартудың мағынасын: «Сендер, парсылар, құс болып аспанға ұшып, тышқан болып жерге кіріп, құрбақа болып теңізге түсіп кетпесеңдер, біздің садағымыздың оғынан құтыла алмайсыңдар!» дегені болар, — деп басқаша шешеді. Көп ұзамай жұмбақ тартудың мағынасы шынында да осындай болғанына көзі жеткен Дарий патша: «Бұл жерден аман кетуді **ойлау керек** екен», — деп скиф жерінен көшіп кетеді.

Мына бір берілген сақтар туралы мәтіндегі, қазақ тілінің өзінде архаизмге айналған қолбасшы, патша, абыз, сауыт және т.б. сөздердің 5-сыныптағы қазақ тілін жаңадан меңгеріп жүрген оқушысына қажеттілігі шамалы және де қиындық тудырары сөзсіз. Тарихты үйреткен дұрыс. Бірақ үйретерде оқушының сөздік қорын, деңгейін меңгерген дұрыс сықылды. Тақырыптар қиындық деңгейіне қарай жіктелмеген тәрізід. Бұл жай ғана бір мысал. Осылайша жаңадан тілді үйреніп жүрген адамның оқып-білуге деген құштарлығын сөндіріп алмаймыз ба? Балалар мен ата-аналардың пәнге деген көзқарасы бастапқыда жақсы. Тіл үйренгісі келеді, оған ақылмен, сүйіспеншілікпен келеді. Не дегенмен де бұл — еліміздің мемлекеттік тілі. Бірақ күн өткен сайын, жыл өткен сайын заман талабы қазақ тілін білуге

1. Сақтар мемлекетінде жауынгерлердің, әсіресе **қолбасшылар** мен батырлардың орны жоғары болды. Одақты сақ **көсемдерінің кеңесі** сайлаған патшалар биледі. Тайпа көсемдерін тайпа мүшелері сайлады. Сақ қоғамы үшке бөлінді: әскерлер, абыздар, ру мүшелері (егіншілер, малшылар, қолөнершілер және т.б.). Патша мен әскер көсемдерін тек қана әскер тобынан сайлады. Адамзат дамуының бұл кезеңін «Әскери демократия» деп атайды. Сақ жауынгерінің қару-жарағы мен сауыт-сайманы түгел болған. Еуропада мұндай қарулар орта ғасырларда ғана пайда болды.

2. Геродот: «Біз білетін халықтардың барлығынан да скиф халқы данышпан... Өздері разылық етпесе, олардың еліне басып кірген ешбір жау сақтарды жаулап ала алмайды. Олардан қашып та құтыла алмайды. Өйткені скифтердің қаласы, қамалы жоқ. Баспанасын өздерімен ала жүреді, барлығы аттылы, садақ атқыштар; олар жеңімпаз. Ешкім жеңе алмайтын болмағанда қайтеді! Скифтер өздерін де, аттарын да **сауытпен** қорғаған», — деп жазған.

деген артып келеді. Орыс тілінде оқытатын мектептердегі қазақ тілін жетік меңгермеген оқушылардың санына қарасақ, мәселенің оқыту әдістемесінде, оқулықтарда, жүйеде екенін аңғарамыз. Заманауи тәсілдерді байланыстыруға, тың идеяларды ұсынуға болады. Күнделікті өмірде қолданатын жеңіл тақырыптарды, жеңіл лексиканы алсақ, өмірде кездесетін жағдайларға туырласақ. Адамдар қарапайым деңгейде сөйлесе бастайтындай етіп, алдымен мұны үйретіп, содан кейін ғана оны күрделендірсек дұрыс болатын тәрізді. Мектеп бағдарламасы балалар мен ересектер үшін біршама күрделі, сондықтан оны өзгерту және жеңілдету қажет. Заманауи тәсілдерден, идеялардан және осыған ұқсас нәрселерден бас тартудың қажеті жоқ. Сабақ — оқытуды ұйымдастырудың негізгі түрі болып табылады. Сабақтың нәтижелі болуы мұғалімнің ізденісіне және ұтқырлығына байланысты. **Жүсіпбек Аймауытовша айтсақ: Сабақ беру жай ғана үйреншікті нәрсе емес, ол-жаңадан жаңаны табатын өнер.** Замануи

сабақ қалай болу керек, қай жағына баса назар аудару керек, сабақтың сәтті өтуін қалай қамтамасыз етуге болады және сол сияқты сауалдар кімді де болса толғандырары сөзсіз. Сабақтағы басты тұлға білім беретін мұғалім емес, осы білімді қызыға қабылдауға дайын оқушының болуы. М. Беляев, С. Рубинштейн сынды ғалымдар: «Қызығу әр қырынан алып қарауға болатын күрделі ұғым, адамның белгілі бір объектіні ұнатып, білуге ұмтылған іс-әрекетіне қуаттандыратын психикалық ерекшелік» деген пікір айтады. Қызығу адамды жаңаны білуге, әрекеттің жаңа әдістерін іздестіруге құмарландыратынын ескерсек, қызығушылықты ояту жайын да айтпақ керекпіз. Сабақты жақсы, жоғары деңгейде өткізудегі мақсат – білім алушылардың қызығушылығын арттырып, заман талабына сай білім беру. Сабақ қызықты болса, оқушының сол пәнге деген қызығушылығы артып қана қоймай, мұғалім жаңалығы, ізденісі, қолданған әдісі арқылы ерекшеленіп, оқушы жүрегінен жол табады. Сабақтың сәтті өтуі біріншіден, мұғалімнің біліміне, іскерлігіне, тәжірибесіне байланысты болса, екіншіден, сабақ материалына тікелей байланысты. Сабақта ішпыстырарлық сабақтан ада болып, алдыңғы қатарлы озық іс-тәжірибелер мен жаңа технологияларды пайдаланған жөн. Тіл дамыту жұмыстарында жаңа әдістердің берері көп. Демек, білім алушылардың тілін дамыту жұмысы – ол баланың жалпы ойын дамыту деген сөз. Өйткені, білім алушы қай пәнде оқып үйренсе де, ол өзінің істеген жұмысын, көрген-білгені туралы күнбе-күн сөйлеп, ойын қалыптастырып отырады. Сондықтан, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарындағы тіл дамыту жұмыстары білім алушылардың жалпы ойын дамытуға бағытталады. Яғни, олардың тілін дамыту мәселесі ойлау қабілетімен байланыстырыла, сондай-ақ ойлау мен сөйлеу процесінің бірлігінде ұйымдастырылады.

Тіл дамыту жұмысы төрт бағытта жүргізіледі:

1. мәдени және әдеби сөйлеу білу (орфографиялық дағдыны меңгерте отырып, білім алушыға мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру);
2. лексикалық жұмыстар жүргізу арқылы оқушының сөздік қорын байыту;
3. жаңа сөздер үйрету, сөздерді үйрете отырып жаңа сөздер жасайтын формаларды меңгерту арқылы сөз бен сөздердің байланысын, сөйлем құрап үйрету;
4. білім алушының ойын жазбаша дұрыс, сауатты жаза, әрі сөйлей білуге үйрету;

Тіл дамыту – қазіргі мектептің оқу тәрбие ісіндегі басты мәселе – тіл мен сөйлеу процесін жіктей оқыту, оқушының дұрыс сөйлей білуіне көңіл бөлу. Оқушылардың ауызекі сөйлеу тілін, тіл мәдениетін арттыру мен дамыту, сапалы білім беру – қазіргі кезде мектеп мұғалімдерінің, тіл мамандарының алдында тұрған басты міндет. Қазіргі заман талабына сай білім беру үрдісі білімді жеке тұлғаға қарай бағыттай отырып, тұлғаны жан-жақты дамытуға, шығармашылықпен айналыстыруға жол ашып отыр. Алайда, осы іс-шаралардың барлығы мұғалімнің ұйымдастыруы мен шеберлігінің нәтижесінде іске асырылады. «Білім туралы Қазақстан Республикасының Заңында» «Жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы интеллектін байыту» дейтін тұжырымдар бүгінгі білім берудің мақсаттары мен міндеттерін ғана емес, тіл дамытудағы өзек жарды мәселелерді де айқындайды. Тіл дамыту мақсатындағы жүргізілетін жұмыстар студенттің ойлау қабілетіне, сондай-ақ өз ойын жеткізе білуіне, шығармашылық ізденісіне жол ашады. Білім алушының білімі ғана жетіліп қоймайды, қабілетінің, дарын көзінің ашылуына түрткі болады. Әр мұғалім тіл ұстарту жұмыстарын шығармашылықпен жүргізіп, дұрыс ұйымдастыра білсе, ол білім алушының күнделікті өмірдегі құбылысты жан-жақты түсіне білуіне, білген нәрселерін ауызекі сөздерінде қолдана білуіне жағдай жасайды. Тек теориялық түрде берілген білім еш кетері анық. Сол себептен де практиканы ұмытпаған жөн болар. Қазақ тілі сабағына келетін сыныптар оқу стандарты бойынша 24 оқушыға толмаса, екі топқа бөліп оқытылмайды. Сонда бір сыныпта 24 оқушы болса, ол сынып топқа бөлінбейді екен. 24-тен асса ғана топқа бөлініп оқытыла бастайды. Бұл талапты да қайта қарауға болатын сияқты. Оқушылардың 24-ке жеткенін күтіп отырмай, екі топқа, болмаса үш топқа бөліп оқыту керек. Сонда, бәлкім, «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәнінен нәтиже шығып қалуы

мүмкін. Сыныпта отырған 24 оқушы 45 минуттық сабақ ішінде тілді қалай үйреніп шығады? Біз осы жерден биылғы қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің сағат сандарының қысқартылғанының да бір зиянын көріп отырмыз. Сағат қысқарған сайын, мұғалімдер өздерінің дiттеген мақсаттарына жете алмайды. Осыдан кейін пән сағатының қысқартылуын тілге жасалған тікелей қиянат десек болады. Бұл пәнді оқытуда талап әлсіз. Ойлана қарасақ, қазақ тілі мен әдебиеті пәні ҰБТ кезінде негізгі пәннің біріне айналуы тиіс сияқты. Мемлекеттік тілді білмеген, мемлекеттік тілде сөйлей алмаған оқушы қалайша «Алтын белгі» иегері болуына жол береміз? Мектепке, жоғары оқу орнына, мемлекеттік және т.б. қызметтерге қабылдау жүргізілгенде, қазақ тілін білу ең бірінші кезекте талап етілуі тиіс. Бір сөзбен айтқанда, мемлекеттік тіл қажеттілікке айналуы керек. Сонда ғана қазақ тілі пәнін оқыту нәтижелі болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <https://egemen.kz/article/320947-ozge-tildi-synnyptarda-qazaq-tili-qalay-oqytylady>
2. Әбілқаев Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 1995.
3. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері. – Алматы, 19
4. Қордабаев Т.Р. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Қарағанды университеті, 1992.

ОТАНДЫҚ ТАРИХТЫ ОЗЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ТИІМДІЛІГІ

Амирканов М.Б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультеті
деканның оқу-әдістемелік және тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Болысбеков Н.Н.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультеті
Бейінді мектеп директорының орынбасары,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Отандық тарихты оқыту - өзара байланыста және үнемі қозғалыста болатын құрауыштардың басын біріктіретін өте күрделі процесс. Оқыту процесіндегі қозғалыс оның ішкі қайшылықтарын жою барысында іске асады. Тарихты оқыту әдістемесі қоғам алдында тұрған жас ұрпақты тәрбиелеудің кешінді міндеттерін іске асыруға қызмет жасайды.

Қазіргі оқытушы қоғамдағы тез өзгеріп тұратын педагогикалық ғылыми өзгерістерге тез төселгіш, жаңаша ойлау жүйесін меңгерген, жеке шығармашылық кәсіби түрде тыңдаушылармен тез ортақ тіл таба алатын, педагогикалық үрдісте жүйелі бағыттармен жұмыс істей алатын болу керек. Бүгінгі таңдағы оқытушылардан талап етіліп отырған үрдіс - озық технологиялар негізінде инновациялық іс-әрекет атқару.

Қазіргі таңда білім беру саласында оқытудың озық технологиялары көптеп қолданылуда. Жас ұрпаққа келешек ел тізгіні мен халық үмітінің мемлекет дамуының тізгінін ұстап көшбасшыларға білім беру барысында ұдайы бір ғана технологиямен дәріс жүргізу, сол арқылы оларды білім нәрімен сусындату мүмкін емес. Өйткені бұл жаңа заманның жаңашыл ұрпақтарын тәрбиелеу мен оларға білім берудегі қоғамның ең басты міндеті болып саналады. Сондай-ақ, бұл мәселе оқытушының әрқашан да үздіксіз еңбек етуі мен ізденуін талап етеді.

Қазіргі кезде білім беру саласында ұжымдық оқыту, дамыта оқыту, саралап оқыту, жекелей оқыту, топтық, қатысымдық, интерактивті әдіс, жеделдете, жобалап, сатылай кешенді таңдау, технологияның түрлері кеңінен таралуда.

Қазіргі уақыт интернет желісінің жетілген заманы. Қоғамды ақпараттандырудың басым бағытталған салаларының бірі – білім беру саласы. Ақпараттық коммуникациялық технологиялар ортасын пайдалануға негізделген білім беруді ақпараттандыру оқыту үдерісінің

қарқынын арттыруға, дамыта оқыту идеясын іске асыруға, оқыту үдерісін ұйымдастыру әдістері мен формаларын жетілдіруге бағытталған.

Жаңа ақпараттық технологияны оқу үдерісінде жан-жақты пайдалану бірінші кезекте оқытушыларға өз біліктілігін көтеруде және даярлауда ақпараттық әлемде оқу үдерісін ұйымдастырудың негізгі құралдарын, жаңа әдістер мен формаларды кез-келген уақытта таба білуіне мүмкіндік береді, өздігінен білім алуға мүмкіндік алады.

Отандық тарихты оқытудың мазмұны тарих ғылымының дамуы барысында өзгеріп отырады. Әдістеме отандық және жалпы тарихтың негізгі оқиғалары, фактілері мен құбылыстарын таңдауға, теориялық жинақтау мен анықтамалар қалыптастыруға көмектеседі. Әдістер әртүрлі болуы мүмкін. Олардың мәні қалай оқыту керек деген сұраққа жауап беріп, оқытушы мен тыңдаушының бойында екі жақтық әрекетін айқындайды. Жақсы жолға қойылған оқытудың әдістемесі тыңдаушылардың бойында тарихи білім мен танымдық дағдыларды қалыптастырып, дамытуда тиімді нәтиже береді.

Әдіс-тәсілдер мен оқытудың түрлері, сабақ типтері, сабақ үстінде оқытушы әрекеті мен білім алушының оқу құралдары тығыз байланысты.

Білім алушылардың танымдық мүмкіндіктері оның тарихи білім мен дағдыны игеру деңгейіне тікелей байланысты. Тарихи танымға ұмтылуға күш жұмсау тұлғаның ойлауын, қиялын, ерік-жігерін және сезімдік қасиеттерін дамытуға айтарлықтай ықпал жасайды.

Оқыту нәтижелері алға қойған мақсаттарды іске асырумен тікелей байланысты. Ол білім алушының қол жеткізген білім мен дағдысының, олардың интеллектуалдық, эмоциялық және ерік-жігерінің деңгейін танытады. Білімін дәлелдеу және негіздеу, ең бастысы бөліп алу, себеп-салдарлы байланыстарды анықтап, қажетті білімді қолдана алудан көрінеді.

Білім беру жүйесін компьютерлендіру – оқытудың, тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мақсаттарын іске асыруға бағытталған әдістемесін білім беру саласында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы қамтамасыз ету, ғылыми-педагогикалық ақпараттық-автоматтандырылған қорлары мәліметтерін пайдалану негізінде білім беру жүйесін басқару, білім алушының білім деңгейін бақылауға арналған компьютерлік болжау, тестілеудің әдістемесін құру және пайдалану үдерісі. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудағы сабақ ол – оқытушының сұрағына тез арада білім алушының жауап беруімен, интернет желісі арқылы барлық қажетті ақпараттармен таныстырумен ерекшеленеді.

Тарих пәнінің оқытушылары проектормен тарихи мағлұматтарды беру арқылы компьютерлік технологияларды пайдаланады. Бағдарлама бойынша өтілетін тақырыптарды білім алушылар тек ауызша ғана емес, сонымен қатар, интерактивті тақта арқылы көрсетілген аудио-бейне материалдар, карталар, кестелер арқылы танысуы білім алушыға анағұрлым түсінікті және тиімді келеді. Ал бұл атауларды тақтаға үнемі жазып отыру оқытушы мен білім алушының айтарлықтай уақытын алады. Сол себепті осы мәселеде де компьютерлік технологияларды үздіксіз пайдалану көп көмегін тигізеді. Бұл оқыту әдісінде оқытушының сабақ уақытын тиімді пайдалануына да ыңғайлы.

Проектормен ҰБТ материалдарын тест жұмыстары арқылы қайталау, нұсқаларға бөлу, жаңа сұрақтарын жаттау, қатемен жұмыс жасау да қолға алынған әдіс болып табылады.

Білім беруді ақпараттандыру, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар орталарының мүмкіндіктерін іске асыру негізінде дамитын оқытушы мен білім алушы әрекетінің бірігу тенденцияларын қуаттайды.

Оқытуда көрнекіліктің алатын орны ерекше. Иллюстрация, схема, картиналарды көрсету. Материалды қолданумен толықтырылғаны жөн.

Тарих пәні оқытушысы тыңдаушыларға тарихи білім беруде ұйымдастыратын педагогикалық шаралары мен қолданатын әдістемелік тәсілдерінде терминдермен жұмыс жасауға баса мән беруі тиіс. Әр сабақ үстінде термин сөздерді жиі сұрауға алып еске түсіреді.

Ойын арқылы оқытуды көптеген зерттеушілер болашақтың дидактикалық жүйесі деп атайды. Ойын сабақтары арқылы тыңдаушы білгенін дамытып, ой өрісін жетілдіреді. Бұл алдыңғы технологияларды пайдалану оқушының терең білім алуына үлкен септігін тигізеді.

Тарих пәнінен білім алушының алған білімін, қалыптасқан біліктерін одан әрі дамыта түсу, талап-тілектерін қанағаттандыру, таным белсенділігін арттыру үшін тарихты оқытудың басқа да түрлері де жүргізіледі. Олар: кеңес сабақ, экскурсия, лекция, семинар, конференция, тағы басқа түрлері. Белгілі бір тарихи кезеңдерге байланысты рөлдік ойындар орындаушылық қабілетке жетелейді, сонымен бірге, білімін ұштастырады.

Оқытушылар терең ғылыми, жүйелі, эмоциялы, бейнелі етіп сабақ өткізеді. Оқу үдерісінде білім алушылардың өзара қатынас белсенділігін арттыру үшін интерактивті әдісті жиі қолданады. Мұндай сабақ барысында олармен арада өзара әрекеттесу жоғары деңгейде өтеді.

Көп жағдайда ол пікірталас түрінде өтеді. Бұл жерде міндетті түрде белгіленген мәселені шешу емес, соны шешу үрдісін өткізудің өзі маңызды болып табылады. Әдіс-тәсілдерді түрлендіріп отыру арқылы оқу сапасы нәтижелі болмақ. Оқу материалдарын пайдалана білулерін айқындай келе, барлық өтілген тақырыптарды жүйелеп, біріктіре білудің орны бөлек.

Дәріс басындағы сұрақ білім алушыларға жаңа материалды игертуге дайындап, алдыңғы сабақ тақырыбындағы тестік сұрақтар мен тапсырмалар беріледі. Білімді тестік сұрақтар бойынша тексерудің артықшылығы: аз уақытта көп білім алушының білімі тексеріледі, бүкіл курс бойынша олардың білім деңгейін шамалауға болады, барлығы бағаланады, тестік сұрақтарға жауап беруге жаттығады. Сондай-ақ, білім алушылар өзіндік жұмыс істей алу дағдыларын қалыптастырып, терең білім алуға мүмкіндік туады. Білім алушылар бір-біріне сұрақ қойып және оған жауап беруде өздерінің білімдерін пысықтап отырады.

Осылайша, оқу үдерісіндегі озық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаға бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді.

Жаңа қоғамның тізгінін берік ұстайтын еркін елдің ертеңгі кемеңгерлерін оқыту, тәрбиелеу-бесіктен, баланың нәрестелік шағынан басталып, ұдайы үздіксіз даму барысында ғана қалыптасады.

Бүгінгі таңдағы ақпараттық қоғам аймағындағы білім алушылардың ойлау қабілетін қалыптастыратын және компьютерлік оқыту ісін дамытатын жалпы заңдылықтардан тарайтын педагогикалық технологиялардың тиімділігі жоғары деп есептейміз.

Оқу үдерісінде білім алушылардың іс-әрекеттерін тиімді қалыптастыру мүмкіндігімен қамтамасыз ете алатын оқыту жаңа оқу технологиясын таңдай білу – олар үшін аса маңызды. Оқу-тәрбие үрдісінде жаңа оқыту технологияларды ендірудің алғашқы шарты: білім алушылардың инновациялық іс-әрекетін қалыптастыру болып табылады. Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту оқытушылардың басты міндеті болып отыр. Ол бүгінгі білім кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару білім алушының қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылығының жемісінен келмек. Сондықтан да әрбір жеткіншектің қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық жаңа оқу технологиясыны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет.

Инновациялық әдістер тарих пәнінің мазмұнын тереңдетуге, оқытушының кәсіптік шеберлігін арттыруға, оқу ісін дамытуға бағытталған. Ең бастысы, білім алушыны келешек өмірге дайындап, білім-біліктерін, іскерлігін өмірде қолдауға жағдай жасайды. Осылайша, ақпараттық технологияны оқу үдерісінде пайдаланып, тарих пәнінің оқытушылары барлық әдіс-тәсілдер мен озық технологияларды пайдалану арқылы білім алушыларға тиімді етіп білім береді деуімізге негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құнапина Қ.Қ., Құмғанбаев Ж.Ж., Махаева А.Ш. Қазақстан тарихынан әдістемелік-анықтамалық нұсқау. 2011-2012 оқу жылы. 214-бет.

2. Тұрсын Х. Мектепте тарихты оқыту әдістемесі. А, 2004, 45-49 бет.
3. Тұрлығұл Т.Т. Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. А, 2001, 138-бет.
4. Берлібаев.Е.Т. Төл тарихын оқытуда ұлттық және аймақтық мәдениетті дамыту жолдарын іздестіру // Современность: мир мнений философский альманах. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2002. – № 2(8). – 86-90-бб.
5. Қараев Ж. «Инновациялық технологиялар ұғымдарының мәні» // Республика ұстазы 2005 ж., 28 ақпан

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ПӘНДЕРІНІҢ ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫ МЕН ОҚУ МАҚСАТТАРЫ БОЙЫНША ТАПСЫРМАНЫ ҮЙЛЕСТІРУ ЖОЛДАРЫН ЖЕТІЛДІРУ

Арзымбетова Салтанат Жаксылыковна
«Өрлеу»БАҰО» АҚФ Республикалық кәсіби даму институты
аға оқытушы, жаңартылған бағдарламалар тренері
Қазақстан, Алматы

Аңдатпа: Мақалада автор оқыту қазақ тілінде емес мектеп оқушыларына «Қазақ тілі» және «Қазақ әдебиеті» пәндерін басқа пәндермен кіріктіріп оқыту барысында лексикалық тақырыптар мен тапсырмаларды үйлестірудің тиімділігін көрсетіп, теориялық білімді практика саласында пайдалана білуге бағыттайтын өнімді білім дағдыларын дамытудың ұтымды жолдары туралы баяндайды.

Кілт сөздер: оқу жоспары, негізгі тілдік аспектілер, сабақ құрылымы, әрекеттер, өнімді дағды.

Оқыту қазақ тілінде емес сыныптардағы қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің оқу жоспары мұғалімге лексикалық тақырыптар негізінде, оқушы игеруге тиіс оқу дағдыларын дамыту жолдарын ұсынып, белсенді жұмыс түрлерін ұйымдастыруға көмек береді. Оқу жоспары оқушылардың ұлттық дүниетанымын кеңейтуге, шығармашылық қабілеттерін арттыруға, коммуникативтік дағдыларын жетілдіруге, алған білімін өмірдің кез келген саласында тиімді қолдана білуіне ықпал етеді.

Лексикалық тақырыптар оқушының белсенді сөздік қорын байытуға, алған білімін күнделікті өмірде қолдана алуға, өз ойын ашық, еркін жеткізе білуге мүмкіндік береді.

Оқу мақсаттары мұғалім мен білім алушыларға болашақ қадамдары жөнінде өзара ой бөлісуге, оларды жоспарлау мен бағалауға мүмкіндік беретін бірізділік пен сабақтастықты көрсететін 4 бөлімнен тұрады:

- 1) тыңдалым және айтылым;
- 2) оқылым;
- 3) жазылым;
- 4) әдеби тіл нормаларын сақтау.

Оқу жоспарында көрсетілген оқу мақсаттары оқушылардың айтылым, тыңдалым, жазылым, оқылым әрекеттерін қамти отырып, коммуникативтік дағдыларын сенімді қалыптастыруға, сол негізде сыныпты аяқтағанда күтілетін нәтижеге қол жеткізуге бағытталады. Мұғалім сабақ жоспарын құруда лексикалық тақырыпты басшылыққа ала отырып, сынып деңгейіне, тақырып қажеттілігіне қарай бір академиялық сағатта бір немесе екі коммуникативтік әрекетті негіз етіп алады, ал басқа коммуникативтік әрекеттер жанама түрде қолданыла береді. (Мысалы, тыңдалым/ айтылым, оқылым/ жазылым). Әрбір әрекет бірнеше оқу мақсаттары арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Сабақ жоспарын құру барысында коммуникативтік әрекеттің барлық түрін бір деңгейде қатар алмаған дұрыс. Олардың бірі не екеуі негізгі болса, қалған екеуі жанама түрде дамытыла береді. Мұғалім жоспарда ұсынылған лексикалық тақырыпқа бөлінген оқу мақсаттарының орын тәртібін сабақ түрі мен әдістерінің қажеттілігіне қарай өзгерте алады. Пәндерді кіріктіріп оқыту кезінде басқа пән мұғалімдерімен бірлесіп, командалық сабақ жоспарларын әзірлеуге болады. Мұғалім қазақ тілін басқа пәндермен тығыз байланыста оқыту арқылы оқушының академиялық сөйлеу және жазба тілін қалыптастыру мүмкіндіктеріне ие болады. Лексикалық тақырыптар ретінде сұрыпталып

іріктелінген мәтіндер мен оларға байланысты құрылған тапсырмалар шынайы өмірмен байланысты жағдаяттардан туындап немесе соған жуықтатылуы тиіс. Сонымен қатар, оқу материалдарының мазмұны мен тапсырмалардың орындалу логикасы оқушылардың даму деңгейіне сай ойлау, түсіну ерекшеліктеріне сәйкес таңдалынады.

Коммуникативтік әрекеттерді дамытуға бағытталған тапсырмалар өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес белгілі бір жүйемен жүзеге асады. Мысалы, тыңдалым дағдысын жүзеге асыру үшін тыңдалым алды, тыңдалым, тыңдалымнан кейінгі тапсырмалар ұйымдастырылуы тиіс.

Тыңдалымға арналаған сабақ құрылымы:

Тыңдалым алдындағы тапсырма: тақырыпты таныстыру;

• тыңдалымдағы маңызды сөздерді үйрету; тақырыпқа қатысты сұрақтар құра отырып, сол тақырыптағы оқушы білімін қозғау.

Тыңдалым тапсырмасы: әртүрлі тыңдалым дағдыларын қалыптастыруға арналған жаттығулар тобы; олар жалпы мазмұнын түсінуден бастап, детальді түсінуге бағытталады.

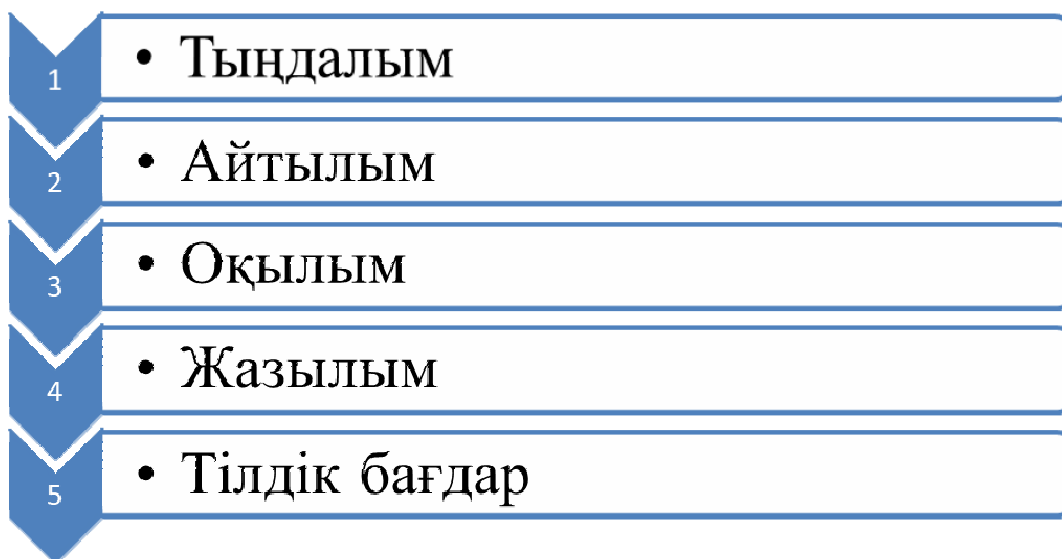
Тыңдалымнан кейінгі тапсырма: тыңдалымдағы тақырып туралы сұрақтардан тұрады және ол сұрақтарға өз көзқарастарын білдіріп, тәжірибелерімен байланыстыра отырып жауап берулері тиіс. Сонымен қатар сұрақтар жауап беру барысында тыңдалымдағы сөздерді пайдалана алатындай құрылуы қажет. Оқыту қазақ тілінде жүргізілетін сыныптарда тыңдалым/айтылым дағдысы қатар жүреді. Мұғалім тыңдалымнан кейінгі айтылым тапсырмаларын дискуссия, дебат, сұхбат және т.б. белсенді жұмыс түрлері арқылы ұйымдастырады.

Оқыту қазақ тілінде емес сыныптардағы қазақ тілі мен әдебиеті

«Қазақ тілі мен әдебиеті» оқу бағдарламасының негізгі міндеттері:

- 1) шығармашылық тұрғыда жұмыс істеуге, сын тұрғысынан ойлауға дағдыландыру;
- 2) білім деңгейі жоғары, ой-өрісі дамыған тұлға қалыптастыру;
- 3) туындаған мәселелерді шеше білетін, шынайы өмірге бейім жаңашыл ұрпақ тәрбиелеу;
- 4) оқушыларды сөйлесім әрекетінің түрлерін әлеуметтік ортада қолдана білуге үйрету;
- 5) оқушылардың тілдік дағдысы мен ойлау қабілетін дамыту;
- 6) оқушыны қазақ халқының мәдениетімен, әдебиетімен, ұлттық салт-дәстүрімен таныстырып, мәдени ортада пайдалануға баулу, қазақ еліне, мемлекеттік тілге деген құрмет сезімін тәрбиелеу.

Оқыту пәнінің мазмұнын 5 бөлім құрайды:

Оқыту пәнінің (оқыту қазақ тілінде емес сыныптардағы қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің) мазмұнын құрайтын негізгі бөлімдер туралы.

Тыңдалымның 4-бөлімшесі «Көркем шығармаларды тыңдау» дағдысы, Тыңдалымның 6-бөлімшесі «Тыңдалым материалдары бойынша жауап беру» дағдысы НЕГЕ БАҒАЛАУ ДЕҢГЕЙІНЕ ЖАТАТЫНЫНА және *Айылым бөлімінің* 6-бөлімшесі неге *БАҒАЛАУ деңгейіне жатады?* Етістіктеріне және сынып жоғарылаған сайын қалай кеңейетініне мән берейік:

Оқылымға арналған сабақ құрылымы:

Оқылым алдындағы тапсырма: мәтін тақырыбын ашуға бағытталған тапсырмалар, сөздерді алдын-ала үйрету, мәтін мазмұнын болжауға байланысты сұрақтар қою.

Оқылым тапсырмасы: әртүрлі оқылым дағдыларын дамытуға арналған тапсырмалар (сұрақтар). Алғашқы тапсырмалар жалпы мазмұнын түсінуге бағытталса, кейінгі тапсырмалар нақты ақпаратты табуға арналуы тиіс.

Оқылымнан кейінгі тапсырма: мәтінде көтерілген мәселеге, ақпараттарға байланысты талқылау сұрақтары. Мұндағы сұрақтар олар үйренген жаңа сөздерді, мәтінде кездестірген сөздерді қолдана отырып, жауап бере алатындай ұйымдастырылуы қажет. Сонымен қатар, сұрақтар оқушылардың өмірлік тәжірибесімен де байланысып, өз көзқарастарын білдіруге мүмкіндік бере алатындай құрылуы керек.

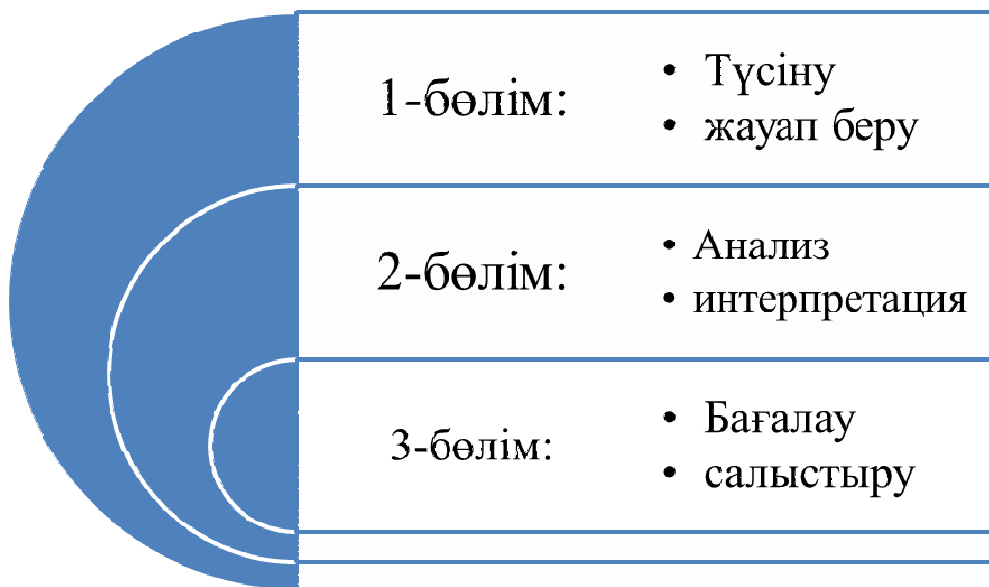
Жазылымға арналған сабақ құрылымы:

Жазылым – төрт дағдының бірі және ол өнімді дағдылар қатарына жатады. Яғни өнімді дағды дегеніміз – тіл құбылыстары туралы ережелерге, модельдерге сүйене отырып сөйлеу немесе жазу. Жазылым түрлері: тізім жасау, құттықтау қағазы, электрондық хат, күнделік, хабарлама, әңгімелер, эссе және т.б. Жазылым түрлерінің әрқайсысының өздеріне сай ерекшелігі болады. Ол жазылым түрлерінің құрылымына және мақсаты мен шешуі тиіс міндеттеріне байланысты болып келеді. Мысалы, жазу стилінің деңгейлері: ресми (ғылыми, іс қағаздар стилі) және бейресми (ауызекі сөйлеу сөздері); жазуда мәтінді немесе ақпаратты жазудың өзіндік тәртіптері ақпараттарды орналастыру реті; мәтіннің ұйымдастырылуы. Жазылым дағдысын қалыптастырудың бірнеше жолдары бар. Солардың ең бастылары - продуктивті жазылым және жазылым үдерісі. Егер жазылымды үлгі беру арқылы үйретсек, мұны продуктивті жазылым деп атаймыз. Яғни мұғалімдер жазылым түрлерінің үлгісімен таныстырып, мәтінмен жұмыс жасатуы керек. Белгілі бір жазылым үлгісі оның мазмұнымен, лексикасымен, стилімен және құрылысымен таныс болуға көмектеседі. Сонымен қатар, үлгілер оқушыға қалай жазуы керек туралы идеяны да береді. Ал егер мұғалім оқушыларға жазылымның барлық қадамдарымен жұмыс жасауды қамтамасыз етсе, бұл жазылым үдерісі деп аталады. **Жазылым бөлімінің 2-бөлімшесі «Эссе жазу» бөлімшесінің сынып жоғарылаған сайын қалай күрделенетініне және Жазылым бөлімінің 3-бөлімшесі «Көркем-дегіш құралдарды қолданып жазу» дағдысы сынып жоғарылаған сайын қалай кеңейетініне мән берейік:**

Толығырақ айтқанда, жазылымды жоспарлаудан бастап, алғашқы нұсқасын жаздырту, түзету, тексеруге дейінгі оқушылардың әрекетін ұйымдастыру. Бұл оқушыларға жазылымның әртүрлі аспектілерімен әртүрлі уақытта жұмыс жасай білуге дағдыландырады. Мысалы, жоспарлау кезеңінде идеяларды ойлап табады және ұйымдастырады, алғашқы нұсқасын жазу кезеңінде өз ойларын жеткізу үшін қажетті сөздерді, сөйлем құрылымдарын іздейді, түзету және тексеру кезеңінде жазылымның ұйымдастырылуы, сауаттылығы, ондағы идеяларды бағалауға, яғни өз жұмысының артықшылығы мен кемшіліктері туралы ойлануға мүмкіндік береді.

«Қазақ әдебиеті» пәні бағдарламасының мазмұны мен құрылымы оқу мақсаттарына негізделіп құрылған

Пәндік білімнің мазмұны бөлімдерге бөлінген: түсіну және жауап беру, анализ және интерпретация, бағалау және салыстыру, сонымен қатар, дағдыларды қалыптастыратын бөлімдерден, бөлімшелерден тұрады:

Кесте 2. Пәндік білімнің мазмұны бөлімдері туралы

1-бөлім. Түсіну және жауап беру.

2-бөлім. Анализ және интерпретация.

3-бөлім. Бағалау және салыстыру.

«Түсіну және жауап беру» бөлімі аясындағы бөлімшелер оқушылардың төмендегі дағдыларды үйренуіне мүмкіндік береді:

- көркем шығарманың мазмұны мен пішінін анықтау және талдау;
- әдеби шығарманың тұжырымдамасын айқындай білу;
- көркем шығармадағы образды ашу және сипаттау ;
- шығарма үзінділерімен жұмыс істеу дағдыларын дамыту.

«Анализ және интерпретация» бөлімі

бөлімі аясындағы бөлімшелер оқушылардың төмендегі дағдыларды үйренуіне мүмкіндік береді:

- әдеби шығарманың композициясын, композициялық амал-тәсілдерді талдау;
- шығармадағы автор бейнесін анықтау, оның рөлін талдау;
- көркем шығарманың тіліне, көркемдегіш құралдардың қолданысын талдау;
- көркемдегіш құралдарды пайдалана отырып, шығармашылық жұмыс жазу.

«Бағалау және салыстыру» бөлімі аясындағы бөлімшелер оқушылардың төмендегі дағдыларды үйренуіне мүмкіндік береді:

- шығарманың тарихи және көркемдік құндылығына баға беру;
- әдеби шығармаларды заманауи тұрғыда салыстырып, жаңашылдығына баға беру;
- шығарманың құндылығын талдап, әдеби эссе жазу;
- әдеби шығармаларды талдап, салыстыра отырып, сыни шолу және сыни мақала жазу

дағдыларын дамыту.

Қысқа мерзімді сабақ жоспарын құрылымдауды зерделеп көрейік!

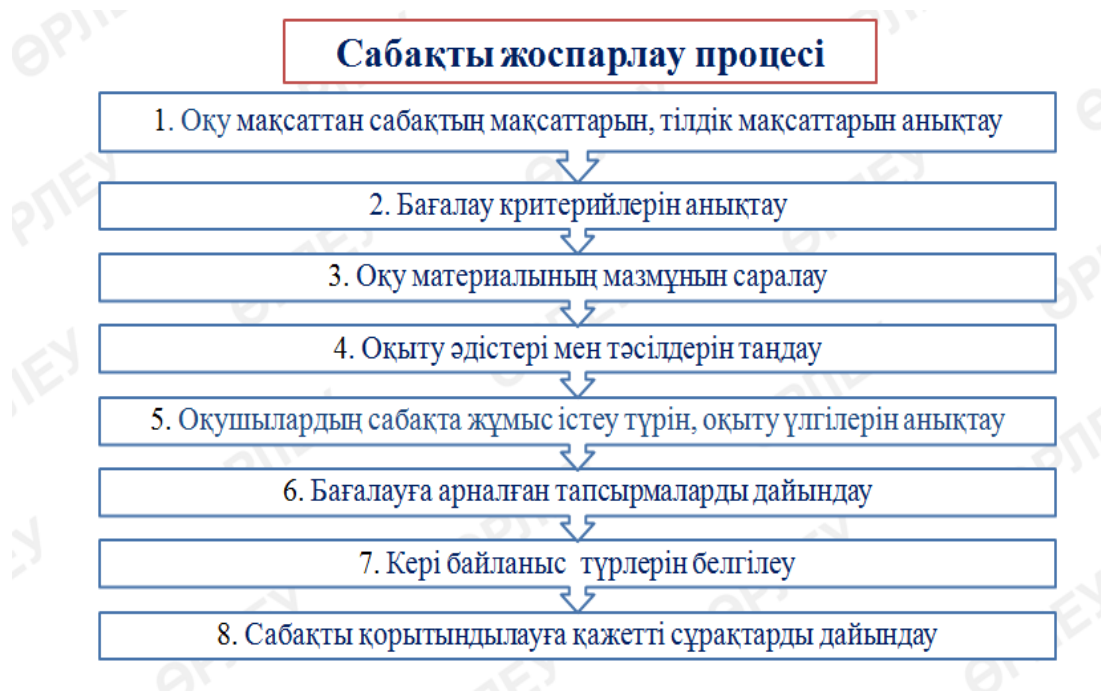
Сабақ дегеніміз не? Тиімді сабақты жоспарлау неден басталады?

- оқу бағдарламасындағы, бөлімдегі сабақтар топтамасындағы жоспарланатын сабақтың орнын белгілейді;
- оқу мақсаттарына байланыста сабақтың тақырыбын, мақсаттарын анықтайды;
- тақырыпқа қатысты негізгі ұғымдар мен түсініктерді зерделейді;
- өткен және келесі сабақтарға шолу жасап, осы тақырыппен байланысын ескеру арқылы бүгінгі сабаққа қатысты ойларды толықтырып жинақтайды.

Сабаққа негізделген оқу мақсаты

- Сабақтың басты міндеті-оқу мақсатын жүзеге асыру болғандықтан, сабақ жоспары толығымен оқу мақсаттарынан туындайды
- Сабақ мақсаты да, бағалау критерийлері мен тапсырмалар да осы бағытта құрастырылады
- Оқу мақсаттарын мемлекеттік стандарт, өзгертуге болмайтын инвариант деп түсінген орынды. Оқу мақсаттары оқу бағдарламасы мен ҰМЖ-дан алынып, тура сол қалпында ҚМЖ-да көрсетіледі. Оқушылардың барлығы да оқу мақсатына жетуі керек.
- Бағдарламада оқу мақсаттары төрт саннан тұратын кодтық белгімен көрсетіледі:

7.1.2.1

Кесте 3. Сабақты жоспарлау процесі туралы үлгі.

- Оқу бағдарламасында ұсынылған, ұзақ мерзімді жоспарда көрсетілген оқу мақсаттары негізінде жасалады.

- Көлемді оқу мақсаттарын бірнеше сабақ мақсаттарына жіктеуге болады.
- Сабақта 1-2 оқу мақсаттан артық алмағаны дұрыс. Себебі барлық мақсатқа бірдей қол жеткізу оқушылар үшін қиын болады.

- **Сабақ мақсаттары нақты берілуі керек. Жалпы болмауы керек. Мысалы:**

- оқу мақсаттарымен келісілген;
- пәннің ерекшеліктеріне бағдарланған;
- оқушылардың қажеттіліктерін сай, SMART форматында құрастырылған

- Сабақ басында оқу мақсаты мен сабақ мақсаты, сабақ нәтижесі оқушыларға түсіндірілуі керек.

Оқушылар сабақ соңында қандай нәтижеге қол жеткізу керек?

- Оқу мақсаттары әртүрлі нәрсеге бағытталады: тыңдалым, айтылым, грамматика, сөздік қор. Оқушылардың білім деңгейіне байланысты тілді меңгерудің өзге де мәселелеріне бағытталады.

- Сабақ үшін ең тиімді оқу мақсатына анықтау үшін екі сұраққа жауап беруіміз керек:

1. **Менің оқушыларым қазір нені біледі?**
2. **Қазір оқушыларыма нені білу маңыздырақ болып отыр?**

- Жоғарыда берілген сұрақтарға жауап беру белгілі бір уақыт, кезең үшін оқу мақсаттарын таңдауға көмектеседі.

Қорыта айтқанда, пәннің оқу бағдарламасы мен оқу мақсаттары бойынша тапсырманы құрастыру кезінде міндетті түрде оқу бағдарламасында берілген мақсатқа жету жолында тапсырманы ойлау дадыларының деңгейлерін, тілдік дағдыларды ескере отырып құрастыру керек. Сол кезде ғана оқушылар алған білімін өмірдің кез келген саласында тиімді қолдана білетін, дүниетанымы кең, шығармашылық қабілеттері дамыған, коммуникативтік дағдылары қалыптасқан жеке тұлға қалыптастыра аламыз. Бұл бағдарламаның да ерекшелігі осында.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы, 3-деңгей;
2. Қазақ әдебиеті, Қазақ тілі Оқу жоспарлары. «НАЗАРБАЕВ ЗИЯТКЕРЛІК МЕКТЕПТЕРІ» ДЕРБЕС БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМЫ. 2019 оқу жылы

УНИВЕРСИТЕТТЕРДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫЛЫҒЫНЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЫ – АКАДЕМИЯЛЫҚ ҰТҚЫРЛЫҚТЫ ДАМУ

Аширова Анар, Берікқызы Нұрсәуле

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ф. ғ. кандидаты

Алматы қ., Қазақстан,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты 1 курс,

Алматы қ., Қазақстан,

Аннотация: Жоғары оқу орындарының, ең алдымен университеттердің еңбек нарығында сұранысқа ие білікті мамандарды даярлаудағы қызметі тиімді болуы үшін осы оқу орындарының өздері кадрлар даярлаудағы мәселелерді шешуде инновациялық бағытта болуы қажет. Академиялық ұтқырлықты ұйымдастыру, тәжірибелеріне талдау жасау және сараптау, академиялық ұтқырлық шеңберінде қазақстандық, ресейлік және шетелдік жоғары оқу орындарымен ынтымақтастықтың даму мүмкіндіктері мен проблемаларын талқылау инновациялық бастаулардың негізгі факторы болып табылады.

Жоғары білім беруді интеграциялау әлемдік нарықта экономикалық бәсекеге қабілеттілікті нығайтудың құралы болып табылады, кадрларды сапалы даярлауды қамтамасыз ету, педагогикалық құрамның да, білім алушылардың да ұтқырлығын қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерді іске асыру үшін мемлекетаралық тетіктерді әзірлеуді және құруды талап етеді. Мәселенің мұндай тұжырымы әртүрлі мемлекеттердің әрекеттерін үйлестіруді және оларды әртүрлі мемлекетаралық конвенциялар мен келісімдер жасасу арқылы әртүрлі одақтарға біріктіруді талап етеді.

Кілт сөздер: академиялық ұтқырлық, білім беру, бағдарлама, даму, инновация.

Жаңа технологиялардың дамуы және «жаңа ақпарат құралдарының революциясы» (new media revolution) қарым-қатынастың мәтіндік, жазбаша формаларының басымдығы түбегейлі өзгерістерге алып келеді. Осы мәселеге арналған көптеген халықаралық пәнаралық зерттеулердің нәтижесінде жаңа мыңжылдықта сауаттылықтың жаңа тұжырымдамасы пайда болды. Ол әртүрлі мәтіндік және сандық ақпаратты өңдеу мен сыни ойлауға және соның арқасында кәсіби қоғамдастық пен жалпы қоғам үшін қызметтік, практикалық мәні бар жаңа білім құруға мүмкіндік беретін аналитикалық біліктер кешенін қамтиды. Бұл тұжырымдаудың маңызды салдары «сандық сауаттылық» (digital literacy) ұғымы және оның «академиялық сауаттылық» (academic literacy) ұғымына иерархиялы бағыныштылығы болды. Жаңа ұрпақта сандық сауаттылықтың дамуы өмір сүру барысында қалыптасатынын анық көрінді, ал академиялық сауаттылықты игеру тек білім беру жүйесінде ғана мүмкін екендігі анықталды. Сондай-ақ, жастардың академиялық сауаттылықты игермей сандық ресурсты білігі қолдануы олардың ХХІ ғасыр қоғамындағы сәтті әлеуметтенуге қабілетсіз болатыны да анық көрінді. Осылайша, академиялық сауаттылық білім беруді дамытудың жаңа бағытын анықтай бастады және дамыған елдердің білім беру жүйесі реформасының негізіне қаланды. Бұл пікір-таластан қазақстандық білім беру де тыс қалған жоқ.

Әлемдік дамудың қазіргі кезеңі және дағдарыс ретінде сипатталатын экономика жағдайы жоғары оқу орындары шығаратын мамандардың сапасына ерекше талап қояды. Қазіргі әлемдегі білім беру жағдайы күрделі және қайшылықты. Бір жағынан, XX ғасырда білім беру адам қызметінің маңызды салаларының біріне айналды: осы саладағы үлкен жетістіктер орасан зор әлеуметтік және ғылыми-технологиялық өзгерістердің негізін қалады және оның мәні XXI ғасырда арта түседі. Екінші жағынан, білім беру саласының кеңеюі және оның мәртебесінің өзгеруі білім беру дағдарысын көрсететін осы саладағы проблемалардың шиеленісуімен бірге жүреді. Сонымен, соңғы онжылдықтарда білім беру дағдарысын жеңудің жолдарын іздеу процесінде осы салада түбегейлі өзгерістер орын алып, жаңа білім беру жүйесі қалыптасуда [1].

Екі онжылдық бойы Қазақстанда ақпараттық технологиялардың рөлі мен білім беру туралы тұрақталған дәстүрлі көзқарастарды қайта ойластыру бойынша жұмыс қарқынды жүргізілді. PISA сияқты көлемді халықаралық зерттеу жобасы білім беру жүйесінің құрылымын өзгертуге, оны жаңа әлеуметтік-экономикалық қатынас шегіне қосуға икемдеді. Қазір көптеген зерттеулер, конференциялар мен жобалар білім беру сапасына, қазақстандық білім беру бағдарламаларының халықаралық талаптарға сәйкес келу мәселесі мен жаңа стандарттарды енгізуге арналуда. Дегенмен, Батыста білім беру реформасының негізінде жатқан сауаттылық сұрақтары бойынша пікір-таластар осы уақытқа дейін қазақстандық мамандардың назарынан тыс қалып қойған, сонымен қатар академиялық сауаттылық туралы көзқарас мүлдем дамымаған. Дәстүрлі қазақстандық білім беру жүйесі көптеген онжылдықтардан бүгінге дейін ақпаратты түсінуге емес есте сақтауға, оқулық пен оқытушының сөзін қайталауға, жауапты өз бетінше іздеуге емес, дайын ақпаратты пайдалануға, эссеге емес ауызша емтиханға негізделген [2, 2017: 80].

Қазіргі замандағы әлемдегі іргелі өзгерістер, жоғары білім беру жүйесіне белсенді ықпал ететін интеграциялық процестерді қалыптастыру болып отыр. Әлемнің әртүрлі елдеріндегі білім беру стандарттарын үйлестіруде көрініс тапқан қазақстандық жоғары білімнің міндеттерінің бірі оның жаңару міндеті болып табылады, ол білімнің қолжетімділігі, сапасы мен тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Профессор-оқытушылар құрамы, магистранттардың және студенттердің академиялық ұтқырлығын дамыту осы мақсаттарға қол жеткізуге ықпал етеді.

Қазіргі таңда Қазақстанда тиімді академиялық ұтқырлықты жүзеге асыру үшін практикалық қадамдар жасалуда. Шет елдердің тәжірибесін басшылыққа ала отырып, қазақстандық білім беру ерекшеліктерін ескере отырып, көптеген жоғары оқу орындары заманауи еңбек нарығында сұранысқа ие жоғары білікті мамандарды даярлаудың түпкі мақсаты ретінде халықаралық білім беру бағдарламалары мен жобаларын әзірлейді.

Жоғары білім беруді интеграциялау әлемдік нарықта экономикалық бәсекеге қабілеттілікті нығайтудың құралы болып табылады, кадрларды сапалы даярлауды қамтамасыз ету, педагогикалық құрамның да, білім алушылардың да ұтқырлығын қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерді іске асыру үшін мемлекетаралық тетіктерді әзірлеуді және құруды талап етеді. Мәселенің мұндай тұжырымы әртүрлі мемлекеттердің әрекеттерін үйлестіруді және оларды әртүрлі мемлекетаралық конвенциялар мен келісімдер жасасу арқылы әртүрлі одақтарға біріктіруді талап етеді, олардың бірі Болон конвенциясы болып табылады.

Академиялық ұтқырлық Болон процесінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады, яғни білім беру және ғылыми бағдарламалар мен процестердің алуан түрлілігіне ие және жоғары оқу орындары мен ғылыми орталықтардың салғастырымдылығы, өзара танылуы және тиімді өзара іс-қимылы, сондай-ақ білім беру траекторияларын дараландыру есебінен олардың оңтайлы өзара іс-қимыл жасау мүмкіндігіне ие бірыңғай еуропалық білім беру және ғылыми кеңістік-бірыңғай "білім Еуропасын" қалыптастыру процесі болып табылады.

Академиялық ұтқырлықты дамыту халықаралық деңгейде білім беру бағдарламаларын синхрондау және қазақстандық білім беру сертификаттарын, академиялық дәрежелері мен дәрежелерін нострификациялаудың (эквиваленттің) нормативтік негізделген процесін енгізу сияқты мәселелерді шешуге болмайды. Қазіргі заманғы әлемдік білім беру кеңістігінде

біліктілікті және білім беру құжаттарын тану академиялық ұтқырлықты дамытудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. Бұл фактор студенттердің жетістіктерін бағалаудың тиісті жүйесін құру қажеттілігін, және де қазақстандық жоғарғы оқу орындарындағы факультеттердің академиялық атақтары мен дәрежелерінің халықаралық стандартқа сай эквиваленттігін тану қажеттілігін өзекті мәселелерге айналып отыр [3, 2013:240].

Студенттер, оқытушылар мен қызметкерлердің академиялық ұтқырлығы Болон декларациясының негізгі қағидаларының бірі және заманауи білім беру мекемесінің маңызды іс-әрекеттерінің бірі болып табылады. Ол жоғары білім сапасын жақсартуға, ғылыми зерттеулердің тиімділігін арттыруға, сыртқы және ішкі интеграциялық байланыстарды орнатуға, әлемдік білім беру ресурстарын пайдалануға бағытталған.

Академиялық ұтқырлықтың маңыздылығы Болон құжаттарында көп кездеседі. Болон декларациясы осы саладағы келесі міндеттерді тұжырымдайды: «Кедергілерді еңсеру жолында қозғалуды ынталандыру кезінде, қозғалыс еркіндігін тиімді пайдалану арқылы, ерекше назар аудару қажет [4]:

- студенттер - оқу орындарына және тиісті қызмет-көрсету салаларына қол жетімділігі;
- мұғалімдер, зерттеушілер мен әкімшілік қызметкерлер - Еуропа елдерінде өткізілген мәртебесі мен заңды құқықтарына нұқсан келтірмеу арқылы зерттеу, оқыту және қайта даярлау мақсатында қолдану;

Ұтқырлықтың негізгі мақсаты - студентке таңдаулы білім саласына әмбебап «еуропалық» білім алуға мүмкіндік беру, ол дәстүрлі түрде қалыптасқан жетекші ғылыми мектептердің танымдық білім беру орталықтарына қолжетімділігін қамтамасыз ету, еуропалық мәдениеттің барлық салаларында студенттердің білімін кеңейту және оған еуропалық азаматтың сезімін тәрбиелеу.

Академиялық ұтқырлық дәстүрлі шетелдік тәжірибеден ерекшеленеді. Болон декларациясының ұстанымдарына сәйкес, әр студент шетелдік университеттерде семестрді толықтай аяқтаған жөн. Қазақстанның көптеген ЖОО-дарында, жоғары сапалы жоғары білім алуға тілек білдірген студенттер саны жылдан жылға артып келеді. Шетелде 20 мыңнан астам қазақстандық білім алады. Қазақстан Республикасы Президентінің «Болашақ» халықаралық стипендиясының 3000 жуық ғалымы, әлемнің 27 елінде оқиды. Бұл қазақстандық жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің академиялық және мәдени интернационализациясын нығайтуға, білім беру бағдарламалары мен ғылыми зерттеулердің сапасын арттыруға ықпал етеді. Академиялық ұтқырлық жеке тұлғаның дамуы мен жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін туғызумен қатар, бұл әртүрлілікті сақтауға және басқа да мәдениеттермен жұмыс істеу қабілетімен байланысты. Ол жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігін арттырады. ПОҚ пен студенттердің академиялық ұтқырлығы олардың жеке және кәсіби дамуына айтарлықтай әсер етеді [5, 2006].

Дүниежүзілік оқу орындарында академиялық мақсатта жазуға ағылшын тілінде оқыту (Writing for Academic Purposes) мәселесіне зерттеушілердің қызығушылығы шетелдік ғылыми басылымдардағы жарияланымдардың арқасында халықаралық танымалдылық алған ғалымдардың қарым-қатынас тілі ағылшын тілі болуына байланысты. Жарияланымдық белсенділік ғалым дәрежесі үшін де, ол қызмет ететін университет рейтингі үшін де маңызды мәнге ие. Бұған қоса, академиялық мақсатта жазудың жақсы қалыптасқан дағдылары, соның ішінде шет тілдерінің бірінде, заманауи университет оқытушысының кәсіби құзыреттілігінің маңызды құраушысы болып есептеледі.

Қазақстан демократиялық реформалардың басталуымен университеттердің планетарлық желісіне кіру, байланыстарды интернационалдандыру, жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларын үйлестіру, жоғары білім туралы құжаттарды өзара тану үшін алғышарттар жасау арқылы әлемдік білім беру кеңістігіне белсенді түрде кіріге бастады.

Қазіргі уақытта академиялық эссе педагогикалық қоғамның зейінін көп аулауда. Жазбаша жұмыстың аталған түрі «объективті өлшеуге» жататындығынан аралық және қорытынды есеп ретінде қабылданады. Академиялық жазу саласында практикалық жазу тәжірибесі

бар оқытушылар оның көрініп тұрған жетістіктерін еске салады. Ғылыми эссемен жұмыс:

1. білім алушыны «оқылатын пәнге байланысты мәтіндерді жүйелі жазуға» итермелейді;

2. оны ақыл ой пәніне үйретеді, одан «пәнге жай және ойланып енуді және жазбаша мазмұндауда өзінің ойын реттеуді» талап етеді, материалды бекітуге ықпал етеді;

3. берілген пән саласында тілді игеруге және «академиялық сауаттылық» дағдыларын өндіруге көмектеседі, «көзқарастың маңыздылығын», ұқсастылығын, байқампаздықты жаттықтырады; «кәсіби әңгімеге» нақты қатысу дағдыларын, «басқа пікірге төзімділікті», жеке дара жауапкершілікті қалыптастырады;

4. пәнаралық байланысты, зерттеушілік құзыреттілікті дамытады, жеке дара стиль қалыптастырады;

5. студент субъективті білімді объективті білім көздерімен үйлестіруді үйренеді;

6. оның зияткерлік дамуын бақылауға мүмкіндік береді.

Академиялық эссені қолданудың мақсатқа сәйкестілігі мен тиімділігі еуропалық, американдық және отандық жоғары оқу орындарында білім беру үдерісін ұйымдастырудың кейбір принциптерін қарсы қойғанда анық болады:

Сонымен, эксперимент нәтижелерін зерделей келе мынадай қорытындыға келдік:

Аталған мәселелер бойынша тәжірибе жасаған қорытындылардың көрсеткіші, Қазақстанда оқитын студенттердің академиялық ұтқырлығын іске асырудың негізгі мақсаты, студенттерді жоғары оқу орындарымен бірлесіп жасалған қос дипломды бағдарлама шеңберінде оқытуға жіберу; университеттер арасындағы келісімшарт жасасу арқылы (екінші диплом алумен қатар), оның ішінде академиялық алмасу бағдарламасы шеңберінде оқыту; тағылымдамалар (оның ішінде лингвистикалық); білім беру (ғылыми, өндірістік) практикасының өтуі; жазғы мектептерге (семестрлерге) қатысу болып отыр.

Оқу орнының академиялық ұтқырлығын дамыту үшін төмендегі шараларды ұйымдастыру қажет:

- студенттер, магистранттар мен оқытушыларға арналған гранттар жүйесін құру және дамыту;

- академиялық ұтқырлықты ұйымдастырушы механизмдерді және ішкі нормативтік-әдістемені қамтамасыз етуді жетілдіру;

- халықаралық ынтымақтастық бағдарламаларына қатысуға тілдік дағдыларды қалыптастыруды қамтамасыз ететін шет тілді студенттердің, оқытушылардың және университет қызметкерлерінің жоғары сапалы дайындықтарын қамтамасыз ету;

- академиялық ұтқырлық бағдарламалары туралы ақпараттандыру жүйесін дамыту.

Батыс Еуропа мен АҚШ жоғарғы оқу орындарында оқыту үдерісінің ұйымдастыру қазақстандық нұсқадан мүлдем басқаша. Басты көңіл жазбаша жұмыс жасауға бағдарланған студенттік өзіндік жұмысына қойылады. Дегенмен, біздің пікірімізше, басқа елдердегі әріптестерімізді елемеуге болмайды. Академиялық эссе жанрына жүгіну оң нәтиже береді, оқу үдерісін байытады, оны қызықты және қолданбалы қылады.

Стратегиялық жоспарда қойылған мақсаттарға қол жеткізу кешенді түрде шешілуі тиіс белгілі бір міндеттерді шешуді талап етеді, оның ішінде қазақстандық жоғары оқу орындарының, оның ішінде Инновациялық Еуразия университетінің оқытушылары мен студенттерінің академиялық ұтқырлығын дамыту да солардың қатарында болуға тиіс.

Осыған байланысты, авторлардың пікірінше, Инновациялық Еуразия университетінде академиялық ұтқырлықты дамыту үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- жоғары оқу орындарының студенттерін, оқытушылары мен қызметкерлерін шет тілдері бойынша сапалы даярлауды қамтамасыз ету, халықаралық ынтымақтастық бағдарламаларына қатысу үшін тілді меңгерудің барабар деңгейін қалыптастыру;

- университеттің материалдық оқу және ғылыми базасын жанарту, жаңа оқу және ғылыми зертханалар құру;

- ұтқырлықты бағалаудың ЖОО ішіндегі жүйесін әзірлеу;

- академиялық ұтқырлық бағдарламалары туралы ақпараттандыру жүйесін дамыту;
 - еңбек нарығының қажеттіліктерін, елдің индустриялық-инновациялық даму міндеттерін, жеке адамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын және білім беру саласындағы үздік әлемдік практикаларға сәйкес келетін көрсетілетін білім беру қызметтері сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізу;
 - жоғары білімнің еуропалық аймағына кірігуді қамтамасыз ету;
 - университеттегі қызметкерлер мен білім алушылардың халықаралық білім беру және ғылыми жобаларға белсенді қатысуы;
 - университет туралы мәліметтерді жоғары оқу орындары қызметінің нәтижелері бойынша оларды саралауды жүргізетін тәуелсіз ұлттық және Халықаралық ұйымдарға ұсыну;
- университет даярлауды жүзеге асыратын білікті мамандардың тұтынушылары, қалың жұртшылық алдында сенімді арттыру және оң имиджін нығайту мақсатында университеттің халықаралық аккредиттеу ұйымдарында аккредиттеуден өтуі.

Қазақстанда академиялық жазудың басқа түрі академиялық сауаттылық біліктерін кешенді дамыту жүйесіндегі арнайы бағдарламаларын жасау мен ендірудің қажеттілігі анық, себебі мұндай типтес бағдарламаларсыз сәйкес нәтиже алу мүмкін емес. Өз кезегінде, бұл жұмыс қажетті әдіснамалық құралдар мен оны сипаттаушы терминологияны ендіруді талап етеді және де бұл жүйені мамандардың деңгейлеп ендіруін қажет етеді. Академиялық ұтқырлық маманның жалпы көрінісі мен мәдениетаралық құзыреттілігін кеңейтуге мүмкіндік береді. Шетелде тұрып, басқа елдің дәстүрлерін, құндылықтарын және басқа университеттің корпоративтік мәдениетін зерттеуде өзіңіздің мәдениетіңізге, әдет-ғұрыптарыңыз бен салт-дәстүрлеріңізге және әртүрлі көзқараспен сіздің университетіңіздің білім сапасына көз жеткізуге мүмкіндік береді.

Осылайша, академиялық ұтқырлықты заманауи шарттармен дамытудың негізгі құралдарының бірі біліктілік пен білім беру құжаттарын тану болып табылады. Осыған байланысты әртүрлі ЖОО-дардың дипломдарын салыстыру бойынша ұлттық және халықаралық деңгейде нығайтуға көмектесетін белгілі бір құқықтық база арқылы жұмыстар жүргізу. Шет елдердің тәжірибесін басшылыққа ала отырып, қазақстандық білім беру ерекшелігін ескере отырып, әр түрлі салаларда жоғары білікті мамандарды даярлаудың түпкі мақсаты ретінде бірлескен білім беру бағдарламалары мен жобаларын әзірлеу қажеттігі туындауда.

Әдебиеттер

1. Анисимов В.В., Грохольская О.Г. Методологические основы интеграции образования России и Беларуси // Педагогика, 2003. - № 6. - С. 88-96.
2. Жексембинова А.К. Университеттік білім беру жүйесіндегі болашақ әлеуметтік педагогтардың зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру: философ док.дис... - Алматы, 2017. - 125 б.
3. Яновская О.А. «Глобальные вызовы и современные тренды развития высшего образования»: сборник матер. конф. - Алматы, 2013. - 240 б.
4. Бринёв Н.С., Чуянов Р.А. Академическая мобильность студентов как фактор развития процесс интернационализации образования//www.prof.msu.ru/publ/omsk2/060.htm
5. Тенденции обновления систем и образовательных стандартов высшего образования государств-участников СНГ в контексте Болонского процесса: итоговый анализ. Докл // М.: ИЦПКПС, 2006. — 158 с.

ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҰЛЫ ПЕДАГОГТЕРДІҢ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Әділханова Жанна Сайынқызы,
Әл Фараби атындағы ҚазҰУ-нің аға оқытушысы
Алимкулова Индира Орынкеновна
Абай олблысы, Аякөз қаласы № 7 КММ орта мектебінің
қазақ тілі мен әдебиеті пән мұғалімі

Әлемдік педагогикада тұлғаға бағытталған оқыту тәсілінің даму тарихына көз жіберсек, чехтың ұлы ағартушысы, педагог Я.А.Коменскийдің педагогтік қызметінен осы тәсілдің басты қағидаларын танымыз. Оның педагогтік көзқарасы бойынша, қайта өрлеу дәуіріндегі гуманистік бағыттың әсерімен мектеп жүйесін сынға алып, мектептегі оқу-тәрбие жұмыстары балаға сүйіспеншілік пен адамгершілік шеберхана орталығы болғанын қалаған. Ол, әсіресе, қарапайым халықтың балаларының мектепке қолдары жетпей отырғандығына, негізінде халық арасында көптеген дарынды балалардың таланты ашылмай, мемлекет болашағына зиян келтіргендігіне наразылық білдірді. Я.А.Коменский “Ұлы дидактика” деген еңбегінде адамды табиғаттың бір бөлігі ретінде қарап, оны тәрбиелеу мен оқыту табиғи қабілеті мен қасиеттерін дамытуға бағытталуы тиіс деп кеңес береді. Бұл талап тәрбие мен оқытудың жалпы ұстанымы ретінде саналып, кейін “табиғатқа сәйкестік ұстанымы” деп аталды. “Табиғатқа сәйкестік ұстанымы” – оқытудағы құрғақ жаттау мен догмалық білімге қарсы, баланың табиғатын, оқу мүмкіндіктерін ескеріп, білім мен тәрбие беретін ұстаным. Ол өмірге қажетті күнделікті істерге пайдалы білімдерді беруді ұсынды. Сол себептен мектептің мақсаты – ақылды адамды тәрбиелеу, адамның адамдық қасиеті тек тәрбие арқылы қалыптасады деді. Автордың “Ұлы дидактиканың” педагогикалық ойды және жаңа мектептің оқу-тәрбие жұмысының сапасын арттырудағы маңызы – дидактикалық ұстанымдардың жүйеленуінде. Олар оқытудың көрнекілігі, саналы оқу, оқытудың жүйелілігі, түсініктілігі, сатылы оқу, оқушының жас ерекшеліктерін ескеру, оқытудың негізділігінен тұрады. Ұлы педагог балалардың адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуде кішіпейілділікке, мейірімділікке, өзін-өзі басқару, ерлік, еңбек сүйгіштік сапаларын қалыптастыруға көп көңіл бөлуді талап еткен. Ал теріс мінез-құлықтан эгоизм, қаталдық, жалқаулық, өтірікшілік сияқты әдеттерден арылуға ата-аналар мен мұғалімнің бірлесу қажеттілігін ескеру керектігін айтты. Я.А. Коменскийдің еңбектері әлемдегі педагогикалық ойлар мен мектеп тәжірибесінің дамуына орасан зор әсерін тигізді. Дүние жүзінде оқулық жасауға үлгі боларлықтай көптеген оқулықтар жазып даярлады. Оқу жұмысын ұйымдастыру туралы прогресшіл дидактикалық идеялар, ұстанымдар, қағидалар ұсынды. Сыныптық-сабақтық жүйенің және мектепті ұйымдастырудың теориялық негіздерін, мектепке дейінгі тәрбие теориясын жасады. Коменскийдің педагогикалық көзқарастары – гуманизм мен демократияға негізделген.

Ал, ұлы ойшыл Әл-Фарабидің еңбектеріндегі тұлға қалыптастырудағы педагогикалық көзқарастар қанша ғасыр өтсе де өз құндылығын жоғалтқан жоқ. Әл-Фарабидің айтуы бойынша, нағыз ұстаз ғана шәкірт тәрбиелеуде айтқанын екі еткізбейтін, ешкім шағым жасауға батылы бармайтын, білімі телегей - теңіздей, ақыл-ой парасаты да, ерік-жігеріне де ешкім тең келе алмайтын адам. Осындай қасиеттері бар ұстаз ғана шәкіртке үлгі-өнеге көрсетеді, ол халықты соңына ертіп, оның мұң-мұқтажын, талап-тілегін орындай алады. Әл-Фараби түсінігінде, ұстаз да қала басшысы сияқты ел жетекші, халық қадірлісі. Медресе балаларды оқытып, тәрбиелесе, қала бастығы олардың ата-анасына өнеге көрсетеді, халықты ізгі қасиеттерге баулиды. Олай болса мұның екеуі де барша халықтан ілгері тұрған кісілер. Сондықтан бұл екеуіне де дара тұлғалар. Мұндай ізгі қасиеттерді бойға дарытқан адамдар елге пайдасын тигізетін, қоғамды алға жетелейтін тұлға болып шығатынын айтады. Ол мынандай қасиеттер еді:

1. Өзіне тапсырылған іске жауапкершілікпен қарайтын, әр істі нәтижелі қылып орындауға бейім болуы;

2. Нені болса да жақсы айырып, тез тұжырымға келе алатын;
3. Өзінің түсініп, сезгенін көріп, білгенін есіне жақсы сақтай алатын;
4. Ақылды болуы;
5. Шешен болуы;
6. Шығармашылық бейнеттен ләззат алатын;
7. Ұстамды;
8. Әділ, тура сөзді;
9. Арына кір шалдырмайтын;
10. Мал-мүлікке, дүние-жиһазға, мәнсіз ұсақ тіршілікке қызықпайтын;
11. Табиғатынан әділ, шынайы, шыншыл;
12. Басқаға дау, өзіне де қиянат қыңыр-қиқар болмай, әркез шешімге келе алатын байсалдығы мен батылдығы қатар жүре алатын, қорқыныш пен үрейге жол бермейтін адам тұлға болып қалыптасатын адам.

Ұстаз өз шәкірттерінен адалдық, сыпайылық, ізгілік, әділдік сияқты қасиеттерді көргісі келсе, онда оның өзінде де осы қасиеттер болу қажет. "Мұғалімдік" (ұстаздық) еткен адамның өлшеуі тым өкпелі болмасын және тым асыра босаңсытқан төмендікпен де болмасын. Егер тым қатты үнемі ызғармен болса, онда оқушылар мұғалімді жек көретін хәлге жетеді. Егер тым босатып жіберген кішіпейілдік болса, онда оқушылар жағынан мұғалімдерді кем санау, оның ғылымына жалқау қарау қаупі тұрады» деп жазды өзінің "Философияны үйрену үшін алдын-ала не қажет" деген еңбегінде. Ұлы ғұлама өз еңбектерінде адам тәрбиесі, интеллект түсінігі, білімді, парасатты тұлғаның қандай болуы керектігін бірнеше еңбектеріне арқау еткен. Мәселен, «Қайырымды қала тұрғындары», «Бақытқа жету жайында», «Адамзаттық ғылым», «Парасатты қабілет туралы», «Адамзаттық ғылым, фикһ және діни ілім туралы», «Әлеуметтік этикалық трактаттар», тағы басқа көптеген еңбектерде адамзат баласының қалай дұрыс тәрбие алуы, қалыптасуы, өмірдің мәнін ұғыну, адамзаттық мұраттарға жету жолын айтады. Әл Фараби этикалық қасиеттер туа бітпейді, бұл қасиеттер дағды мен тәрбие күші арқасында ғана осылай көрінеді. Адам парасатты күйінде тумайды, онда тек парасаттылыққа қабілеті ғана болады, дәл сол сияқты ол әуелден жауыз не бұзақы, хатшы немесе тоқымашы болып та тумайды. Жалпылама баяндауына қарамастан, әл Фараби көрсеткен, мемлекет қайраткеріне тән ақиқатты жарату, ізгілік, байсалды мінез, адамгершілік сипаттар қазіргі кезде де маңызы мен мағынасын жоғалтқан жоқ. Ол соғыс жағдайын сорақы нәрсе деп біледі, шамадан тыс тақуалықты айыптайды. Білімге деген құштарлықтың жетелеуімен ол жас шағында, дүниедегі құбылыс біткеннің бәрі кісіге әрі ғажап, бәрі таңсық көрінетін кезде саяхат жасап, сол замандағы мәдени әлемнің көптеген қалаларында болған. Өз өмірінің көбін ол араб халифатының саяси және мәдени орталғы болған Бағдатта өткізген. Мұнда ол өз білімін толықтырады, көрнекі ғалымдармен байланыс жасайды, сөйтіп, өзінің білімдарлығы, ақылының алғырлығы және асқан байсалдылығы арқасында көп ұзамай олардың арасында үлкен абырой беделге ие болады. Бірақ, өресі таяз кертартпа хадисшілер оны жек көріп, күндей бастаған, әсіресе олар әл Фарабидің бүкіл ойының негізгі мәніне қарсы шыққан, өйткені оның дүниеге көзқарасы шынайы болмысты танып білуге, адам бақытын о дүниеден іздемей, осы дүниеден іздеп табуға мегзейтін еді. Ақыр соңында ол лажсыздан Бағдаттан кетеді. Өзінің «Мемлекет қайраткерінің нақыл сөздері» деген соңғы шығармасында ол: адам ғылымға түрліше тосқауыл жасайтын мемлекеттен кетіп, ғылымы өркен жайған елде тұруға тиіс дейді. Әл-Фарабидің мұрасын зерттеуге жол ашқан Дитерици болды. Осынау зерделі зерттеушінің бағалауынша, әл-Фараби ғылымындағы ержүрек қаһар-мандар санатына қосылады, ол «соқыр сенім кесепатына қарсы, өзінің тарихын қанмен жазған, рухани бостандық пен гуманизмнің қасиетті заңдарын таптау үшін бар зұлымдығын жасап баққан баққұмар мансапқорлыққа қарсы» аянбай күресті. Рухани өнер білім тара-тып, ілгері бастыру жолында гуманизм мен адамгершілікті баяндау жолында күрескен ұлы ғұламаның ілімі аса бағалы, қастерлі. Әр заманның қозғаушы күшіне ие болар тұлға болу, оның бойындағы аса үлкен адами қасиеттердің бойға даруы үшін ілім алар қайнар бұлақ осында.

Ұлы ойшылдардың бұл ізгілікті қызметін ұлттық педагогикада XIX ғасырда ұлы Абай, Ыбырай, Шәкірім бабамыз жалғастырса, XX ғасырда А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов сынды Алаш көсемдері дамытты. Абайдың адам болмысы жөнінде түрліше ой тұжырымдары Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Әл-Дауани сынды көптеген ойшылдардың пікірлерімен жақындастығы дәлелденген. Абай адамды жеке тұлға ретінде, индивид тұрғысынан зерделеуі Абайдың ерекше тұсы. Абай ойынша «нөл» мен «единица» ойлары жеке тұлға мәселесі тұрғысындағы ерекше бір сонылықты көрсетеді. Абай ойынша, «единица» адамның айрықша биік деңгейі, қоғамда олардың атқаратын рөлі айрықша. «Нөл» арқылы тобырлық сана әшкереленеді. Рухани кемеліне келген, адамның ерекше мәдени деңгейі тұлға ұғымын кеңейтіп ұғындыруда оның «толық адам» идеясы да маңызға ие. Ұлы ақын бұл ұғымды тұлға мен адам, тұлға мен қоғам арақатынасында алған. Бұл ойдағы негізгі екпін адамдар құрайтын бірлестік - қоғамның тарихи жетілуіндегі жеке адамның, жан-жақты толысқан адамның алар орны жайында. Абайдың «толық адам» концепсиясы мен Ыбырай бабамыздың балаларға арнап жазған тәлімдік әңгімелері бүгінгі күнге дейін мазмұнын жоғалтпаған, күн өткен сайын құндылығын арттырып жатқан жауһар ойлар. Мәселен, «...Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек», – деп адам мінезіндегі орынсыз мақтан, ойсыздық, салғырттық, жалқаулық, күншілдік, көрсеқы-зарлық сияқты жаман әдеттердің ақыл мен ойды тоздыратынын айта келіп, естігенді еске сақтау, көргеннен үлгі-өнеге алу, жаман әдет-дағдылардан бойын аулақ ұстау, нәпсіні ақылға жеңгізу, ұстамды болу сияқты адамгершілік қасиеттерді қастерлейді. “Егер есті кісінің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасына бір, ең болмаса айында бір, өмірді қалай өткізгенің жайында өзіңнен өзің есеп ал” – дейді. Яғни, адамның өзін-өзі тәрбиелеу мәселесінің маңызы мен мәніне ерекше тоқталады. Абай: “Адам баласы бір-бірінен ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Онан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі ақымақтық”, – дей келе, адамды тәрбиелеудегі қоғамдық ортаның рөлінің ерекшелігін саралап көрсетеді. “Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, оның өзінің замандастарының бәрі виноват”, – дейді. Сонымен, ұлы Абайдың адамды жеке тұлға ретінде қарастыруы адамтанудың көркемдік табиғатына қатты ықпал етті. Бұл бағыт өзінің шәкірті Шәкәрімнен жалғасын тапқаны мәлім. Әсіресе, Шәкәрімнің ғылыми философияға ден қоюы, жеке тұлғаның интеллектуалдық қасиеттерінің рөлі жайындағы ойлары бұл мәселеге шын мәнінде жағаша келудің үлгісі ретінде қымбат. Бұл ойлардың бәрі дәл бүгінгі күнде айтылғандай мәнді, ұлттық мінезіміз бен дүниетанымыздың қанша заман өтсе де, құнды. Бүгінгі тәуелсіздігіміздің отызыншы жылынан ассақ та, қоғамда Абайдың ғақлия сөздерін күніне бір рет, болмаса аптасына бір рет, немесе айына бір рет ата ана, ұстаз, ғалым, қоғам қайраткері, ел басшысына дейін әдетке айналдырар болғанда, шын мәніндегі парасатты тұлға, мәдениетті қоғам қалыптасады.

XX ғасырдың басында М.Жұмабаевтың «Педагогика» деген еңбегі бар. Сол еңбекте автор ұлттық тәрбиенің негізінде білім бере отырып, баланы дүниеге келген күннен бастап, қалай тәрбиелеу керектігін төрт бағытқа жіктеп атап көрсетеді. М.Жұмабаев тұлға болып қалыптасуда бала дене тәрбиесін (туғанда жуындырып, майлап, сылап, керіп, созып, бесікке салып, тұлғасының сымбатты болуын, өсе келе қимыл әрекет арқылы баланы ұл болса шымыр қылып өсуін, қыз болса, кесте тігу, ұршық иіру, анасына көмектесу арқылы икемділікке баулу сияқты мәселелерді игеру арқылы), ақыл тәрбиесі (ес біле бастағаннан естіген ертегі, жыр, аңыздарды айту, түсінгенін сұрау, өздігінен әңгімелей білу әрекетінен), өнер тәрбиесі (ән, би, күй, шеберлікке баулу арқылы), әдеп тәрбиесі (жақсы әдетті қалыптастыру, сәлемдесу, кішіге қамқор, үлкенге құрмет көрсете алу әдебін, өтірік айтпау, сыртынан сөйлемеу, адалдық, имандылық қасиеттерін қалыптастыра отырып) бала бойына дарытуды атап көрсетеді. Осы тәрбие бағыттарын дұрыс ұстанған адам, перзентінің болашақта қоғам алдында жауапты тұлға, еліне адал қызмет ететін отансүйгіш азамат болып қалыптасатынын түсінеміз. Қазіргі қоғамда, ақпараттық технологиялардың дамыған заманында, әр отбасындағы балалар телефон мен интернетке тәуелді болып өсіп жатыр. Кітап

оқыту мәселесі күн тәртібінде өзекті мәселе болып, жүзеге аспай отырғаны өкінішті. Ұлы ғұламалардың іліміне сүйене отырып, дұрыс тәрбиені бала бойына сіңіруіміз керек. Жастарымызды ұлттық құндылықтарды білетін, түсінетін, қорғайтын тұлға етіп тәрбиелеу, отан-сүйгіштік қасиетті сіңіру - ұстаздардың абыройлы борышы. «Тәрбие түбі- тал бесік» деп, бекер айтылмаған, тамырынан бастау алған, ұлттық болмысын бойына сіңірген, салт - дәстүрімізді сақтап, қастерлейтін тұлға тәрбиелеу - парыз.

Әдебиеттер:

1. Әбу Насыр Әл Фараби, « Бақыт туралы кітап». Халықаралық Абай клубы. 2015
2. Ғ.Есімов «Абай дүниетанымындағы Алла мен адам болмысы», А.1994
3. М.Жұмабаев. Педагогика. А.2008
4. Ұлттың ұлы ұстазы. «Ұлы тұлғалар» ғылыми библиографиялық серия. А.2001
5. Коменский А.Я. Избранные педагогические сочинение. М.1982
6. Тольқбаева С.Т Тәрбиенің негізгі қағидалары. «Бастауыш мұғалімі» журналы, 2004/3

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДЕГІ МАТЕМАТИКАНЫҢ РӨЛІ

Байгереева Айгуль Жүнисбекқызы

Бірінші санатты, педагог-зерттеуші, математика пәнінің мұғалімі
Талдықорған қаласы, «№29 мектеп-лицейі» КММ

Математикадағы экологиялық есептер менің жеке тәжірибемде

Зерттеу тақырыбындағы құрастырылған, жинақталған есептерді шығару нәтижесінде төмендегі мағлұматтарды алуға болады. Осы төменде көрсетілген есептерден экология мен математиканың байланысын көре аласыздар.

Тәжірибе №1. Оттегі адам өмірі үшін өте қажет екендігі белгілі. Жылына әр адам тыныс алу үшін 173 мың литр оттегі қажет, ал өсімдіктер жылына (ғаламшарда) 400млн. тонна оттегін бөледі. Сондықтан «Жасыл ел» бағдарламасын жүзеге асыру аясында жасыл желек отырғызу жөнінде жұмысты жалғастыру керек.

Ол үшін:

а) орман шаруашылығының ережесі бойынша жылына 1га орман алқабынан 1,38м² көлемде ғана ағаш кесіледі.

ә) кесілген ағаштардың орнына қайтадан ағаштар отырғызылуы тиіс.

2. Су көздерін таза сақтау үшін:

а) Су көздеріне төгілетін өндіріс қалдықтарын тазартатын құралдар болу керек.

ә) Тазартқыш құралдар дұрыс жұмыс жасауы қажет.

3. Атмосфераға шығарылатын зиянды қалдықтардың таралу мөлшері артса, жаңа технологияны пайдалану қажет.

§ 1 Тамаша табиғат – денсаулық пен қуаныш негізі.

§ 2 Таза ауа – дертке дауа.

§ 3 Су – тіршіліктің қайнар көзі.

§4. Атмосфераға шығарылатын зиянды қалдықтардың мөлшері.

Табиғи ортаға жанашыр көзқарасты, табиғатты қорғау, көркейту, оның сұлулығын ұғынатын жауапкершілікті сезіну.

1.1 есеп. Егер Қазақстан Республикасындағы тұратын адамдардың әрқайсысына 0,7 гектар ағашты жерден келетін болса, өздерің тұратын қала мен облыс халқына қанша гектар ағашты жер қажет? Ақтөбе қаласының халқы 375 мың. Ақтөбе облысындағы халық 673 мың.

Шешуі:

1) $375000 \times 0,7 = 262500$ (га)

2) $673000 \times 0,7 = 471100$ (га)

Жауабы: 262500га қала халқына, 471100 га облыс халқына ағашты жер болуы қажет.

1.2.-есеп. Орманшы 2875 га жерге ағаш отырғызды. Барлық жердің 80 % қайың, қалған жердің 75% -іне емен, одан қалған жердің 24 % қарағай, қалған жерге жеміс ағаштарын отырғызды. Жеміс ағаштары қанша ауданға отырғызылды?

Шешуі:

- 1) $2875 \cdot 80/100 = 2875 \cdot 4/5 = 2300$ (га қайың);
- 2) $2875 - 2300 = 575$ (га қалған аудан);
- 3) $575 \cdot 75/100 = 575 \cdot 3/4 = 431 \frac{1}{4}$ (га емен);
- 4) $575 - 431 \frac{1}{4} = 143 \frac{3}{4}$ (га қалған аудан);
- 5) $143 \frac{3}{4} \cdot 24/100 = 575/4 \cdot 6/25 = 6/25 = 34 \frac{1}{2}$ (га қарағай);
- 6) $143 \frac{3}{4} - 34 \frac{1}{2} = 109 \frac{1}{4}$ (га жеміс ағаштары).

Жауабы: $109 \frac{1}{4}$ га жеміс ағаштары отырғызылды

1.3.есеп. 1 гектар самырсын орманы ал 1 гектар жерге егілген тозаңды жұтады.

Самырсынға қарағанда 6 есе шаң тозаңды артық жұтады екен. 3,2 гектар самырсын орманы қанша, 2,3 гектар жерге егілген қарағаш қанша шаң тозаңды жұтады?

Шешуі:

- 1) $3,2 \times 6 = 192$ (т қарағаш)
- 2) $3,2 \times 32 = 102,4$ (т шаң тозаңды самырсын орманы жұтады)
- 3) $192 \times 2,3 = 441,6$ (т шаң тозаңды қарағаш орманы жұтады)

Жауабы: 3,2 гектар самырсын орманы 102,4, ал 2,3 гектар жерге егілген қарағаш 441,6т шаң тозаңды жұтады.

1.4. есеп. Орман шаруашылығының ережесі бойынша жылына 1 га орман алқабынан $1,38 \text{ м}^3$ көлемде ғана ағаш кесуге болады және оның орнына ағаш отырғызылуы тиіс. Егер бір гектар орман алқабынан $5,52 \text{ м}^3$ ағаш кесілсе:

- 1) ол нормадан неше есе артық?
- 2) 10 жылда орман алқабының әр гектарынан нормадан тыс қанша көлемде ағаш кесіледі?

Шешуі:

- 1) $5,52 : 1,38 = 4$ (есе артық)
- 2) $5,25 - 1,38 \times 10 = 41,4$ (м^3)

Жауабы: 10 жылда әр гектардан $41,4 \text{ м}^3$ көлемде ағаш кесіледі. (нормадан тыс)

1.5. есеп. Көгалдандыру үшін екі көше бойына ағаштар отырғызылды. Бірінші көшедегі ағаштар саны екінші көшедегі ағаштар санынан 1,4 есе көп. 13 ағашты бірінші көшеден екінші көшеге ауыстырып отырғызғанда, екі көшедегі ағаштар саны бірдей болады. Алғашқыда әр көшеге қанша ағаш отырғызылды?

Шешуі:

Алғашқыда әр көшеге x ағаш отырғызылды деп алайық. Есептің шарты бойынша теңдеу құрып, оны шешік.

$$\begin{aligned} 1,4x - 13 &= x + 13 \\ 1,4x - x &= 13 + 13 \\ 0,4x &= 26 \\ x &= 26 : 0,4 \\ x &= 65 \end{aligned}$$

Жауабы: 65 ағаш отырғызылды.

Тәжірибе №2

Ауаны зиянды газдармен ластамау, атмосфера тазалығын сақтау мен жалпы ауаның құрамына есептер шығару

2.1 есеп. Адам демімен бірге тәулігіне 400 л көмір қышқыл газын шығарады. 1 м^3 көмірқышқыл газының массасы 1,98 кг. Адам демімен тәулігіне неше килограмм көмірқышқыл газын шығарады?

Ескерту: $1 \text{ л} = 1 \text{ дм}^3$.

Шешуі:

$$400 \text{ л} = 400 \text{ дм}^3 = 0.4 \text{ м}^3;$$

$$0,4 \times 1,98 = 0,792 \text{ (кг)}.$$

Жауабы: 0,792 кг

2.2 есеп. Ауаның 78%-і азот, 21% оттегі қалғаны әр түрлі газдар. Ауадағы азоттың, оттегінің, түрлі газдардың дөңгелек диаграммасын сыз.

Шешуі:

$$100\% - 3600;$$

$$1\% - 3,60;$$

$$3,60 \times 78 = 2810 \text{ (азот)};$$

$$3,60 \times 21 = 760 \text{ (оттегі)};$$

$$3600 - (2810 + 760) = 3600 - 3570 = 30 \text{ (әр түрлі газдар)}$$

2.3 есеп. Ересек адам минутына 16 рет дем алады және бір дем алғанда 0,5 литр ауа жұтады. 1 литр ауаның массасы 1,23 грамм болса, ересек адам 1 минутта неше грамм ауа жұтады?

Шешуі:

$$1) 16 \times 0,5 = 8 \text{ (л)};$$

$$2) 8 \times 1,23 = 9,84 \text{ (г)}$$

Жауабы: 9,84 грамм.

2.4 есеп. 1 м³ ауаның массасы 1,3 кг. Бөлменің өлшемдері: 7,5 м; 5,4 м; 3,2 м. Бөлме ішінде ауаның массасын табыңдар.

Шешуі:

$$1) 7,5 \times 5,4 \times 3,2 = 129,6 \text{ (м}^3\text{)};$$

$$2) 129,6 \times 1,3 = 168,48 \text{ (кг)}.$$

Жауабы: 168,48 кг.

2.5 есеп. 1 га орман жаздыгүні тәулігіне 280 кг көмірқышқыл газын жұтады да, одан 1,28 есе аз оттегі бөліп шығарады. 5 га орман жаздыгүні тәулігіне қанша оттегін бөліп шығарады?

Шешуі:

$$1) 280 : 1,28 = 218,75 \text{ (кг)};$$

$$2) 218,75 \times 5 = 1093,75 \text{ (кг)}.$$

Жауабы: 1093,75 кг.

Тәжірибе №3

Адамзат баласының әл-ауқатын, тұрмысын, мәдениетін жақсартуда су қажеттілігін математикалық тұрғыда көрсету.

3.1 есеп. Жер бетіндегі су қорының 96,5%-і дүниежүзілік мұхиттардың, 1,7%-і мұздықтардың үлесіне тиеді. жер бетіндегі су қорының мұхиттарға, мұздықтарға тиісті үлестерінің дөңгелек диаграммасын сыз.

Шешуі:

$$100\% - 3600$$

$$1\% - 3,60$$

$$3,60 \times 96,5 = 347,40$$

$$3,60 \times 1,7 = 6,120$$

3.2 есеп. Тірі организмнің өмір сүруі үшін организмдегі судың қалыпта мөлшерін сақталуы қажет. Адам массасының 65%-і, жануарлар массасының 59%-і, үйректер массасының 70%-і, балықтар массасының 75%-і және медуза массасының 99%-і су. Аталған организмдердегі судың проценттік мөлшерін бағанды диаграммада көрсетіңдер.

1) Судың проценттік шамасы ең азы қай организм?

2) Судың проценттік шамасы ең көбі қай организм?

Шешуі:

1) Судың проценттік шамасы ең азы — жануарлар.

2) Судың проценттік шамасы ең көбі — медуза.

3.3 есеп. Сыйымдылығы 200 л бөшкедегі бензиннің массасы қандай болса, сондай суды құю үшін сыйымдылығы қандай ыдыс керек?

1 дм³=1л бензиннің массасы 710 г

1дм³=1л судың массасы 1 кг .

Шешуі:

1) Бөшкедегі 200 л бензиннің массасын килограмм есебімен табамыз:

$200 \times 0,71 = 142$ (кг)

2) Табылған шамаға тең судың массасы көлемі қандай ыдысқа сияды?

$142 : 1 = 142$ (л).

Жауабы: 142 л.

3.4 есеп. Хауызға үш құбыр жүргізілген. Бірінші және екінші құбырлармен хауызға су құйылса, үшінші құбырмен су хауыздан ағады. Бірінші құбыр хауызды 6 сағатта, ал екінші құбыр 8 сағатта толтырады. Үшінші құбырмен толық хауыздағы су 10 сағатта ағып бітеді. Құбырлардың үшеуінен де су ағып тұрса, 1 сағаттан соң хауызда қанша су болады?

Шешуі:

1) Бірінші құбыр 1 сағатта бассейннің қандай бөлігін толтырады?
бөлігін толтырады.

2) Екінші құбыр 1 сағатта бассейннің қандай бөлігін толтырады?
бөлігін толтырады.

3) Үшінші құбырдан 1 сағатта бассейннің қандай бөлігіндей су ағады?
бөлігіндей су ағады.

Жауабы: су болады.

Тәжірибе №4

Атмосфераға шығарылатын зиянды қалдықтардың мөлшерін математикалық есептеу арқылы көрсету

4.1-есеп. 2002 жылы Ақтөбеде 48000 автокөлік болды. Әрбір автокөлік күніне 25кг жанармай жағады, оның 80%-ы атмосфераға газ түрінде таралады. Қала автокөліктері күніне атмосфераға қанша зиянды қалдықтар шығарады?

Шешуі:

1) $48000 \cdot 25 = 1200000$ кг = 1200т

2) 1200т — 100%

X — 80% Сондықтан $x = 960$ (т)

Жауабы: Қала автокөліктері күніне атмосфераға 960т зиянды қалдықтар шығарады.

4.2-есеп. Ақтөбе ферросплав зауытында атмосфераға зиянды заттар шығарудың 112 көзі бар. Олардың 53-і ғана газ – шаң ұстайтын қондырғымен жабдықталған. Неше проценті газ – шаң қондырғымен жабдықталған?

Шешуі:

1) 112 — 100%

53 — x% Сондықтан $112x = 5300$

$x = 47,32$ (%)

Жауабы: 47,32 %-ы газ – шаң ұстайтын қондырғымен жабдықталған.

4.3-есеп. Жеңіл автомобильдің двигателі күн бойына 20 кг жанғыш қоспа жақса, қоршаған ортаға қанша көлемде улы (зат) газ бөліп шығарады? Жанғыш қоспаның оОС температурада тығыздығы 0,002кг/м³.

Шешуі: $V = m/\rho = 20/0,002 = 10000$ (м³)

Жауабы: 10000 м³ улы газ бөлінеді.

4.4-есеп. 1988 жылы Ақтөбе облысының 172 кәсіпорны атмосфераға 121600т ластанған заттар шығарған, бұл көрсеткіш 1989 жылы 166636 т-ға жетті.

- 1) Қанша тонна артық шығарған?
- 2) Қанша процент артық?

Шешуі:

- 1) $166636 - 121600 = 45036$ (тонна)
- 2) 37,04%

Жауабы: 1) ластанған зат 45036 тонна артық шығарылған.

- 3) 37,04% артқан.

Әлемге әйгілі ойшыл, философ, математик Әл-Фараби: «Табиғат математикалық және геометриялық дәлдікпен жаратылған, оны орнынан сәл қозғасаң, дүниенің тас - талқаны шығады», - деген. Әрбір табиғаттың құбылысынан математикалық заңдарды шығарып алуға болады. Математика ғылымы табиғатты адам игілігі үшін мәңгілікке сақтап қалуға көмектеседі. Математикалық білім негізі қандай сала мамандары үшін де табыс кепілі екені өмірде дәлелденген. Математикалық ойлаудың айтпаса болмайтын құдіреттілігінің күштілігі сонша, адамзаттың дүниежүзілік ғұлама, ғалым лауазымын иеленуі үшін математикалық білімнің қажетті екенін тарихи деректерден көруге болады.

Математика ғылымын зерттеу барысында, экологиялық құпиялардың шешімін табуға болады деген тұжырымға келдім. Әртүрлі баспасөз деректерінің мәліметтерін зерттеп, математика мен экология арасындағы тығыз байланысты білдім. Математиканың табиғатты мәңгілікке таза, мол қазыналы, сұлу қалпында сақтап қалуға қосатын үлесі мол. Демек, математика ғылымын қолданбай табиғатты ұрпақ игілігіне сақтап қалу мүмкін емес. Сондықтан табиғат пен жер – ананы аялап, оларды қамқорлық пен қорғау – әрбір адамзаттың міндеті.

Адам табиғаттың құрамдас бөліктері: су, ауа, жасыл желектер және жер қойнауындағы табиғи байлықтарынсыз тіршілік ете алмайды.

Қортындылай келе экологиядағы математика саласы бізге өте қажет деп білемін.

ТӘУЕЛСІЗ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Байтанова Асем Каныбековна,

Ғ.Мүсірепов атындағы №86 мектеп-гимназия. Алматы қаласы

Сымылтырова Гаухар Адамбековна,

Ғ.Мүсірепов атындағы №86 мектеп-гимназия. Алматы қаласы

Мемлекетіміздің білім беру стратегиясының мақсаты – дайын берілген білімді жүйелі түрде меңгеру және қажетті дағдыларды меңгеру ғана емес, көкейтесті мәселені анықтай алатын, ұшқыр, ізденімпаздық іс-әрекеті қалыптасқан, және өзгермелі өмірде қолдана білетін, өзіне баға бере алатын тұлға тәрбиелеу деп көрсетілген.

Өңірлік және мектеп үйлестірушілеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулықта: бағалау жүйесінің терминдері мен анықтамалары, үйлестірушілерге көмек ретінде білім алушылардың оқу жетістігін қалыптастырушы және жиынтық бағалау үдерісін басқару, ұйымдастыру, жоспарлауға қатысты тәжірибелік ұсыныстар берілген [1].

Қазіргі жаһандану кезеңінде оқушыларды әлеуметтендіру мәселесі, қарапайым өмірде өз тәжірибелерінде басқалармен ынтымақтастықта қарым-қатынас жасай отырып, өзіндік дербестігі мен ерекшелігін дамытуға көмектесуі керек.

Ата-аналар баласының біліміне сенімді болуы керек, біз осы бағытта көп жұмыс жасауымыз қажет. Білім беру сапасын сырттай тәуелсіз бағалау жүйесі аса қажет [2].

Бағалау дербестігінің критериалды жүйесінің генезисі туралы сөз қозғағанда «Критериалды бағалау» терминімен байланыстыра қарастырамыз. *Роберт Юджин Глейзер* бұл терминді оқушылардың оқу жетістіктерінің қол жеткізген және әлеуетті деңгейлері арасындағы сәйкестікті анықтауға мүмкіндік беретін үдеріс дей келе, басқа оқушылардың жетістіктерін

салыстырмайды және бір-біріне тәуелді етпейді, сонымен қатар әр оқушының құзыреттілік деңгейі туралы ақпарат беруге бағытталады, – деген қорытынды [3]. Осыдан келетін қорытынды Роберт Юджин Глейзер «критериалды бағалау» терминін оқушылардың оқу жетістігін бағалау мақсатында қолданғанын байқауға болады.

Harlen мен Sadler бойынша, бағалау – бұл оқушылардың үлгерімі мен оқу үдерісіндегі қазіргі үлгерімді бағалау үдерісі болып табылады [4]. Ғалымдардың пікірлерін тұжырымдай келе, қазіргі таңда бағалау оқушылардың материалды түсінуін және алған білімдерін пайдалану қабілетін бағалауды мақсат ететін оқытудың негізгі аспектілерінің бірі, – деп қорытындылаймыз.

«Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы оқушыларының оқу жетістіктерін критериалды бағалаудың Ережелерінде: критериалды бағалау – бұл үдеріс, берілген жүйе бойынша оқушының оқу жетістігін алдын-ала барлық қатысушыларға белгілі (оқушыларға, мектеп әкімшілігіне, ата-анасына және заң өкілдеріне) нақты анықталған, ұжымдасып жасалған критерийлермен салыстыруға негізделген. Бұл бағалау жүйесі ең алғаш оқушыларды жақсы оқуға жетелеп, оның өсу қарқыны мен біліміндегі ақауларды анықтауға бағытталғау, – деген анықтама берілген [5]. Критериалды бағалау оқушылардың күнделікті білімін өз бетімен меңгеруге деген қызығушылығын арттыра отырып ары қарай дамытып, қажетті ақпаратты ізденіп, берілген критерийлер бойынша тапсырмаларды орындауының деңгейінің нәтижесі бағалануы тиіс, – деп санаймыз.

Бағалау – оқу үдерісі мен нәтижелерін жүйелі түрде және сыни талдау, соның негізінде ағымдағы және кейінгі оқу үдерісіне қатысты тұжырым жасап, шешім және немесе ұсыным шығаруға бағытталған қызмет.

Критериалды бағалау – қалыптастырушы бағалау жүйесінің жалпы ұстанымы. Критерий – (грек. *krition*-пайымдау құралы) – бағалау жүргізілетін белгі, тексеру құралы, бағалау өлшемі. Критериалды бағалау кезінде бағалау критерийлері барлығына (бірінші кезекте оқушылар мен мұғалімдерге) ашық және түсінікті, операция жасалған, яғни жетістіктердің көрсеткіштері (индикаторлары) анықталған. Критериалды бағалау оқушылардың оқу жетістіктерін білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес келетін нақты анықталған критерийлермен салыстыруға негізделген, оқушылардың оқу-танымдық құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Критериалды бағалау – оқушының оқу нәтижелерін білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес келетін, білім беру үдерісіне қатысушылардың (оқушылар, мектеп әкімшілігі, ата-аналар, заңды тұлғалар және т.б.) барлығына алдын ала таныс, ұжым талқысынан өткен, нақты анықталған өлшемдер арқылы оқушылардың оқу – жиынтық және қалыптастырушы, – деген анықтама берілген [6]. Бұл анықтамадан келесідей тұжырым жасаймыз - қазіргі таңда білім беру үдерісінде критериалды бағалаудың мазмұны аталған екі бағалау түрлері, яғни қалыптастырушы және жиынтық бағалаумен жүзеге асырылады.

Критериалды жүйе негізінде бастауыш сынып оқушыларының бағалау дербестігін қалыптастырудың бастапқы кезеңінің диагностикасындай төмендегідей көрсетеміз.

Зерттеу жүргізу барысында жалпы білім беретін орта мектептің бастауыш сыныбында оқытылатын дүниетану, жаратылыстану пәндерін алып отырмыз. Анықтау экспериментінде оқу мотивациясының бағытын диагностикалау әдістемесін (Т.Д.Дубовицкая бойынша) пайдаландық.

Әдістеменің жалпы сипаттамасы. Әдістеме 20 пікірден және ұсынылған жауап нұсқаларынан тұрады. Артықшылықтар мен кемшіліктер түріндегі жауаптар арнайы нысанда немесе шешімнің реттік нөміріне қарама-қарсы қарапайым қағаз парағында жазылады. Өңдеу кілтке сәйкес жүзеге асырылады.

Сауалнама көрсеткіштерін есептеу кілтке сәйкес жасалады, мұнда «Иә» оң жауаптарды білдіреді (дұрыс; мүмкін, дұрыс), ал «жоқ» теріс (мүмкін дұрыс емес; дұрыс емес).

Кілт

Иә	1, 2, 5, 6, 8, 11, 12, 14, 17, 19
----	-----------------------------------

Жоқ	3, 4, 7, 9, 10, 13, 15, 16, 18, 20
-----	------------------------------------

Кілтпен әр сәйкестік үшін бір ұпай беріледі. Жалпы балл неғұрлым жоғары болса, тақырыпты зерттеудің ішкі мотивациясының көрсеткіші соғұрлым жоғары болады. Төменгі жалпы баллдарда тақырыпты зерттеудің сыртқы мотивациясы басым болады.

Тесттің сенімділігін тексеру. Сенімділікті тексеру талдау негізінде жүргізілді

Нәтижелерді талдау. Сыналушының жауаптарын өңдеу үдерісінде алынған нәтиже былайша түсіндіріледі:

0-10 баллон — сыртқы мотивация;

11-20 балл — ішкі мотивация.

Ішкі мотивация деңгейін анықтау үшін келесі нормативтік шекараларды да қолдануға болады:

0-5 балл — ішкі уәждеменің төмен деңгейі;

6-14 балл — ішкі уәждеменің орташа деңгейі;

15-20 балл — ішкі мотивацияның жоғары деңгейі.

Біздің зерттеу жұмысымыз эксперименттік және бақылау топтарынан тұрады. Алдымен біз оқушылардың креативтілік деңгейін анықтаймыз. Креативтілік даму деңгейі төменде 1 кестеде көрсетілген.

1 кесте – эксперимент және бақылау тобындағы оқушылардың креативтілігінің даму деңгейі

Оқушылардың ішкі мотивациялық деңгейі	Эксперименттік топ	Бақылау тобы
	Эксп дейін	Эксп дейін
Төмен	14,1%	19,5%
Орташа	60,2%	59,6%
Жоғары	25,7%	20,9%

Келесі 2 кестеде оқушылардың оқу мотивациясының бағытын диагностикалау бойынша нәтижелерін ұсынамыз. Эксперимент тобындағы оқушылар саны – 58, бақылау тобындағы оқушылар саны – 63.

2 кесте – Эксперимент және бақылау тобындағы оқушылардың нәтижелері. «Оқу мотивациясының бағытын диагностикалау әдістемесі» (Т.Д.Дубовицкая) бойынша

Шкалалары	Экспериментке дейін	
	ЭТ (n=58)	БТ (n=63)
Білімнің құндылығы	62,39%	67,62%
Пәнді оқудағы дербестік	55,65%	70,45%
Пәнді оқудағы пассивтілік	74,78%	80,05%
Пәнді меңгерудегі қиындық	74,86%	79,63%
Пәнге деген қызығушылық	51,64%	57,47%
Оқуға теріс көзқарас	75,30%	80,05%
Пәнге теріс көзқарас	81,65%	68,33%

Жоғарыда көрсетілген 2 кестеден көріп отырғанымыздай экспериментке дейін екі топта да статистикалық айырмашылығы жоқ екенін көреміз.

Жалпы білім беретін орта мектептің бастауыш сыныбында оқытылатын дүниетану, жаратылыстану пәндерінің мазмұнын талдауда айқындалған кемшіліктердің орнын толтыру бізге зерттеу жұмысымызда оларды жоюдың бірнеше бағыттарын ұсынуға мүмкіндік туғызды:

1. «Бастауыш сынып оқушыларының бағалау дербестігінің критериалды жүйесі» атты оқу-әдістемелік семинар бағдарламасы мен әдістемесін;

2. «Дүниетану» және «Жаратылыстану» пәндерінен оқу-танымдық және рефлексиялық тапсырмалар жүйесін;

Оқу-әдістемелік семинардың негізгі мақсаты: бастауыш сынып оқушылары «критериалды бағалау», «өзін-өзі бағалау» ұғымдарының мәнін түсініп, бағалаудың теориялық негіздерін және құрылымы мен қызметі, бастауыш сыныпта критериалды бағалау арқылы әділ, айқын, нақты бағалаудың мүмкіндіктері жайлы білімдер, білік, дағдылар қалыптастыру тәжірибеде қолдана алуға қол жеткізу.

Бастауыш сынып оқушыларының бағалау дербестігін критериалдық жүйе негізінде қалыптастыруды зерттеу барысында тәжірибе жасауды ұйымдастырудың басты міндеті оқушылардың бағалау дербестігін қалыптастыру үшін сол мәселені жетік білуге үйрету көзделді.

Қорыта келе, зерттеу жұмысымыздың негізгі нысаны болып отырған сынып оқушыларының бағалау дербестігін критериалдық жүйе негізінде қалыптастыруда олардың оқу-танымдық, рефлексиялық, дескрипторлық тапсырмаларды өздігінен ізденіп орындауы, оқу іс-әрекетінің нәтижесінде табысқа жетуге ынта-ықыласын туғызуды көздейді.

Төменде аталған тапсырма түрлеріне сәйкес тапсырмалар жүйесін ұсынамыз.

Оқу-танымдық тапсырмасы – өзіндік оқу жұмысының мазмұны мен көлемі тұрғысындағы түрлері. Мұғалім нұсқауымен оқушылар орындаған оқыту үдерісінің ажырамас бөлігі және оны белсендірудің маңызды құралы. Олар оқытудың барлық кезеңдерінде қолданылады. Оқушылардың өз бетімен жұмыс істеуін, ақыл-ойын ынталандыруды қажет ететін тапсырмалар өте құнды болады. Оқу-танымдық тапсырмасы оқушының оқу жұмысын ұйымдастыру дағдысын, өз күштерін дұрыс бағалау, алға қойылған мақсатқа жетудің неғұрлым анық құралдарын дұрыс таңдауын қалыптастырады.

Зерттеу жұмысымызға байланысты оқу-танымдық тапсырмалар жүйесін ұсынамыз.

Дүниетану пәні бойынша оқу-танымдық тапсырмалар:

Топтық жұмыс. (Белсенді оқытудың «Түсіндіру және сипаттау» тәсілі) Постер қорғау

Бағалау критерийі

- Жойылып бара жатқан жануарлармен таныса отырып, оларды қорғау жолдарын ұсынады.

Дескриптор:

- Жойылып бара жатқан жануарлардың атайды
- Олардың жойылу себебін анықтайды
- Оларды қорғау жолдарын ұсынады

Келесі ұсынылған оқу-танымдық тапсырма: «*Жер қабықтары қалай орналасқан?*» тақырыбындағы зерттеу жұмысы арқылы топтық жұмыс орындатылды. Жұмысты орындау үшін жаңа тақырыпты оқушыларға аштырып, оның мазмұнын түсінуге, білімді өздіктерінен алуға жағдай жасай білді. Мысалы: «Жер қабықтары» атты бейнероликті көрсете отырып, жетекші сұрақтарға, атап айтқанда: «Ғаламшарымызды қорғап тұрған ауа қабығы мен жердің қатты қабығы қалай аталады? Жердің мұхит пен теңіз, көл мен өзен суларынан тұратын қабығын қалай атаймыз? Өсімдіктер, құстар, бунакденелілер, жануарлар және адамзат тіршілік ететін жер қабығы не деп аталады?» - деген сұрақтарға жауап алу барысында «Атмосфера», «Литосфера», «Гидросфера», «Биосфера» деген сөздерді айтқан оқушы жауабынан соң, бүгінгі өтетін тақырып «Жер қабықтары қалай орналасқан?» деп аталатындығын айтты.

Дескриптор:

- Жер қабықтарының орналасу ретін біледі;

- Атмосфера-ауа мен су буынан тұратын күрделі жүйе екендігін ажырата алады;
- Ауаны сезінуге болатындығын дәлелдей алады;
- Биосфера-жердің тіршілік қабығы екендігін ажырата біледі;

3 кесте – Эксперименталды және бақылау тобындағы оқушылардың креативтілігінің даму деңгейі

Оқушылардың мотивациялық деңгейі	ішкі	Эксперименталды топ		Бақылау тобы	
		Эксп дейін	Эксп кейін	Эксп дейін	Эксп кейін
Төмен		15.3%	5,1%	17.7%	14,5%
Орташа		61.0%	54,2%	59.7%	61,3%
Жоғары		23.7%	40,7%	22.6%	24,2%

4 кесте – Эксперименттік және бақылау тобындағы респонденттердің «Оқу мотивациясының бағытын диагностикалау әдістемесі» (Т.Д.Дубовицкая) нәтижелері

Шкалалары	Экспериментке дейін		Эксперименттен кейін	
	ЭТ (n=58)	БТ (n=63)	ЭТ (n=58)	БТ (n=63)
Білімнің құндылығы	62,39%	67,62%	93,22%	72,58%
Пәнді оқудағы дербестік	55,65%	70,45%	89,83%	64,52%
Пәнді оқудағы пассивтілік	74,78%	80,05%	67,80%	85,48%
Пәнді меңгерудегі қиындық	74,86%	79,63%	84,75%	77,42%
Пәнге деген қызығушылық	51,64%	67,47%	88,14%	59,68%
Оқуға теріс көзқарас	75,30%	70,05%	81,36%	75,81%
Пәнге теріс көзқарас	81,65%	68,33%	79,66%	66,13%

Жоғарыда көрсетілген 3, 4 кестелерден көріп отырғанымыздай экспериментіміздің басында және эксперимент соңындағы көрсеткіштер арасында пайыздық көрсеткіштердің өзгергендігін байқаймыз.

Қорытындылай келе, тәуелсіз бағалау жүйесіндегі критериалды бағалаудың тиімділігі бойынша төмендегідей ой тұжырымдауға болады:

Бағалау әр оқушының өзіне сыни көзқараспен қарап, өзінің мүмкіндігін бағдарлай білуі, ойын жинақтай алу қабілеттілігінен көрініс табады. Өзін-өзі бағалау адамның өзіне деген сенімін арттырып, рухани үйлесімділігін дамытады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Өңірлік және мектеп үйлестірушілеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық. Оқу-әдістемелік нұсқаулық /«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ / О.И. Можаяева, А.С. Шилибекова, Д.Б. Зиеденованың редакциясымен/ – Астана, 2016. –46 б.

2. ҚР Оқу-ағарту министрлігінің апталық жұмысына шолу. Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі. <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/news/details/489236?lang=kk>

1. Измагамбетова Р.К. Бастауыш сынып оқушысының білім сапасын критериалды бағалау жүйесі арқылы жетілдіру // «Заманауи мектепке дейінгі білім беру: трансформация, даму векторлары» Халықаралық онлайн-конференцияның материалдары 24 қараша 2021.

2. Harlen, W. (2010). What is quality teacher assessment? In J. Gardner, W. Harlen, L. Hayward, G. Stobart, & M. Montgomery (Eds.), *Developing teacher assessment* (pp. 29 – 52). Maidenhead: Open University Press.

3. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру. <https://adilet.zan.kz> > kaz

4. Мейрсеитова С. Технология разработки и оценивания программ дополнительного профессионального педагогического образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. – Р-на-Д., 2006. – 145 с.

ПРОФЕССИОГРАММАНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Бақтыбаева Мақпал Серіковна

Алматы облысы, Қарасай ауданы,

«Еңбекші ауылындағы орта мектеп» КММ

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог - шебер

Жас ұрпақтың интеллектуалдық негізін және рухани дүниесін қалыптастырушы басты тұлға – педагог. Қызметі өте күрделі және сан салалы бұл істің қоғам алдындағы жауапкершілігі де өте жоғары. Еліміздің бәсекеге қабілетті болашағын тәрбиелеуші негізгі тұлға да осы педагоктар. Олар жас ұрпақтың жеке басының дамуы мен қалыптасуына, оны оқыту мен тәрбиелеуге жауапты қоғамның басты өкілі болып табылады. Тәуелсіздігіміздің соңғы жылдарында осы мамандықтың мәртебесі өсіп, абыройы асқақтағаны рас. «Ел боламын десең, бесігіңді түзе», - деген дана халқымыз, бала тәрбиесіне, оның болашағына аса үлкен жауапкершілікпен қараған. Жас ұрпаққа сапалы білім беруде әлемдік үрдісте озық тәжірибелер екшеліп, түрлі инновациялық тәсілдер, зерттеу еңбектер жарыққа шығап жатыр. Ақпараттар ағымының өркендеген уақытында қайсысы тиімді, қайсысы ұлттық санамызға жақын, болашағымызға пайдалы деп, сараптап, педагоктар ауқымды іс атқарып жатыр. Бұл кәсіпті кез келген адам таңдай алмайтын және оны арнайы қабілетке ие тұлғалар атқару тиіс деп, өкімет те педагогикалық мамандықтарды игеретін жастарға арнайы педагогикалық тестен өткізу механизімін енгізді. Бұл осы кәсіптің маңыздылығын көрсететін маңызды факторлардың білі. Себебі, әр мемлекетте ең алдымен құндылықтар қатарында адам факторы, оның ішінде сапалы адам факторы маңызды. Сапалы адам- білімді, дені сау, алдына айқын мақсаттар қоя білген тұлға. Мұндай тұлғаларды тәрбиелеп шығару тек білікті ұстаздардың еңбегінде жатқаны белгілі. Ендеше, біз негізге алып отырған ұстаздың профессиограммасы дегеніміз не дегенге жауап іздеп көрейік. Ол жан-жақты қасиеттерді бойға жинай білген мамандық иелері. Мәселен, ұстаз мамандығын таңдаған адамның бойында болуға тән қасиеттердің санын педагог-психологтар зерттегенде елуге жуық екенін анықтаған екен. Олар: білімділік, мейірімділік, әдептілік, адамгершілік, іскерлік, жауапкершілік, сенімділік, ұқыптылық, сезімталдық, мұқияттылық, белсенділік, ұйымдастырушылық, сыншылдық, ұстамдылық, төзімділік, жомарттық, байқампаздық, шыншылдық, ұлтжандылық, адалдық, және т.б. В.А.Крутецкий педагогикалық қабілеттердің жүйесін құрастырғанда адам бойында ерекше қабілеттердің сипатына тоқталған: дидактикалық қабілеттер, берілетін материалдарды кәсіби шеберлікті пайдалана отырып, нақты әрі түсінікті етіп, күнделікті өмірмен байланыстыру отырып жеткізу арқылы олардың пәнге деген қызығушылығын арттыру және білімдерін дамыту; академиялық қабілет-белгілі бір ғылым саласын жан-жақты қарастырып, оның басқа ғылым салаларымен байланысын тереңдете отырып жеткізу арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыру; Перцептивті қабілет-психологиялық біліктілік пен білімділік арқылы оқушының жан-дүниесін тани білу, түсіне білу қабілеті; Сөйлеу қабілеті- өз ойын анық әрі, түсінікті тілмен нақты жеткізу қабілеті. Сабақты өткізу барысында мұғалім анық, нақты тілмен байланыс орнату керек; Ұйымдастыру қабілеті- алдына қойған мақсатына жету үшін, топ мүшелерін дұрыс ұйымдастырылған жұмыс кестесін пайдалана отырып мақсатты жұмылдыру. Дұрыс нәтиже алу үшін жұмыс уақытын нақты жоспарлап, тиімді жұмыс кестесін құрып алу қажет; Коммуникативті қабілет - қоршаған ортамен жан-жақты дұрыс қарым қатынас орната білуі. Шәкірт көңіліне жол тауып, тіл табыса білу қабілеті; болжай білу қабілеті - мақсат қоя жүргізіп отырған жұмыстың нәтижесін шамалап, болжау қабілеті. Сондай-ақ шәкірттерінің келешекте қандай нәтижелерге жететінін алдын-ала бағдар жасай алу қабілеті; Зейінін бөле білу қабілеті - бір уақытта өз зейінін әртүрлі нәрселерге бөле білу қабілеті. Мұғалім алдында отырған әрбір баланың іс-әрекетін бірдей назарында ұстануы керек; Бедделге ие болу қабілеті - өзінің білімділігімен, жан-жақтылығымен, тапқырлығымен, төзім-

ділігімен шәкіртінің алдына беделге ие бола білу. Шәкірттеріне мүмкіндіктер туғызу, сенім арту. Міне, осы қасиеттердің үйлесуі профессиографиялық әдістемені танытады. Бүгінгі инновациялық тәсілдерді игере отырып, жан-жақты білім беретін педагоктардың әрқайсының бойынан осы ізгі қасиеттер табылғанда, толыққанды нәтижеге жете аламыз. Себебі, ұлттың жарқын болашағы білім беріп қана қою емес, білімді ұрпақты ұлтжанды рухта тәрбиелелеуді де басты мақсатымыз етіп отырмыз. Бұл әр елдің қоғам алдындағы маңызды қағидасы. Педагоктардың біліктілігін шыңдайтын басты әрекеті.

Ұстаз тұлғасына қойылатын талаптардың өсіп күрделенуін педагогикалық теорияда профессиографиялық тұрғыдан зерттеген көрнекті ғалым В.А.Сластениннің пікірі бойынша: «Мұғалім профессиограммасы мамандықтың куәлігі ретінде оның квалификациялық сипаттамаларын, қоғамдық саяси, әлуметтік және педагогикалық-психологиялық білімдерінің көлемдерін және ғылыми негізделген өзара қатынастарын сонымен қатар болашақ мұғалімге қажетті педагогикалық әдістемелік іскерліктер мен дағдыларды қамтулары қажет», - дейді. Педагогика ғылымының бұл саласында профессиограмма - белгілі бір кәсіпке жан-жақты сипаттама бере келе, оның адамға қоятын талаптарын, ол қызметті атқару үшін қажетті жеке тұлғалық, моральдік қасиеттер сапасын, ойлау қабілеттерінің ерекшеліктерін сол арқылы білімі, білік және дағды әрекеттерін іске қосатын жүйе болып саналады. Профессиограмманың құрылымдық мазмұнына тоқталатын болсақ: бірінші, кәсіптің әлеуметтік-экономикалық сипаттамасын: саласы, маманға сұраным, кәсіп ауқымы, ұйым, мекеме түрі, еңбектің ұйымдасырылу формасын қамтиды. Екінші, кәсіптің өндірістік сипаттамасына: еңбек мақсаты, пәні, құрал-жабдықтары, еңбек мазмұны, еңбек шарты, еңбекті ұйымдастыру, қажетті кәсіби білім, білік, дағды енеді. Үшінші, кәсіптің санитарлық-гигиеналық сипаттамасы: еңбектің күнделік деңгейі, жасы мен жынысына байланысты шектеулер, жұмыс және демалыс режимі, ауысымдылығы, талдау жүктемесі, жағымсыз факторлар, медициналық қарсы көрсетілімдерді құрайды.

Ұстаздардың қоғам алдындағы зор жауапкершілігі тұрғысынан алғанда, кәсіпке байланысты маманның жеке психологиялық ерекшеліктеріне сай қойылатын талаптар болады: нейродинамика, тәуліктік биоритмика, психооторика, сезгіштік аумағы, есте сақтау қабілеті, зейіні, ойлауы, парасаттылығы, еркіндігі, мінез-құлқы, тұлғаның кәсіби сапалық қабілеттері жатады. Білім беруде оқу орнының сипаты, оқыту мерзімі, жалпы білім беретін пәндерді меңгеруі, кәсіби шеберлігін шыңдау мәселелері кіреді. Сонда бүгінгі таңда адамзат өмірінде білім игеру мәселесінің маңыздылығы артып ортыр деген сөз. Өйткені, өркениеттер елінде адами құндылықтар білімі мен кәсіби біліктілігімен есептеледі. Кешегі ғұламаларымыз да есте жоқ ескі заманда осы қағиданы дәлелдеумен, көптеген ғылыми тұжырымдар айтқын. Әл-Фараби: «Жанның ақыл-парасатты теориясы теориялық бөлігінің де, ақыл-парасатты ойлау бөлігінің де өздеріне сәйкес ізгілігі болады. Ол теориялық ақыл-парасат, білім және даналық. Ойлау бөлігінің ізгілігі практикалық ақыл-парасат, естілік, зеректік, көзқарастың артықшылығы және пікірдің дұрыстығы», - деген болатын. Бұл сөз осы біз нысана қылып отырған ұстаздық профессиограммасын тантатын пікір. Ғалым В.А.Сластенин осы тұрғыда бұл мәселені былайша тұжырымдайды:

Бірінші, мұғалімнің қасиеті мен сипаттамасы. Идеялық, кәсіптік педагогикалық, танымдық бағыты. Екінші, психологиялық-педагогикалық дайындығына қойылатын талаптар: білімі, білігі, дағдысы. Үшіншіден, арнайы даярлықтың көлемі мен құрамы. Мамандық бойынша әдістемелік жағынан даярлық мазмұны. Сонымен, кез-келген қоғамда мұғалімдерге аса жауапты істер жүктелінген. Олар өздерінің бүкіл күш қайраттары мен ерік-жігерлерін өз мақсаттарына сарп еткен. Ұстаз бойында жоғарыда келтірілген қабілеттердің болуы, оның абыройы да, беделді нағыз педагог болуының кепілі болмақ. Профессиограмма түрлерін зерттеудің тереңдігі мен дәлдігі әлеуметтік сұранысқа байланысты. Яғни, бүгінгі күнгі ұстаздардың қоғамдағы қызметі маңыздылығын арттырған кезде, осы зерттеу принциптерін атап көрсету қажеттілік тудырып отыр деп санаймыз. Профессиография кәсіптік қызметтің әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-экономикалық, психофизиологиялық, тарихи, техни-

калық құқықтық сияқты жақтарын қамтиды, олардың тиімділігін әс жүзінде арттыратын міндеттерді ұйымдастырады. Яғни, білім берудегі кәсіптің жан-жақты зерттейтін әдістемесін, тәжірибелік мағлұматтарды жинақтайтын, соларға сараптама жасайтын, тәжірибелік бақылауды сапалық тұрғыдан бағалайтын, статистикалық мәліметтерді іріктейтін, сондай ақ, психологиялық түсіндірменің құрылымдық-жүйелілік және функционалдық құрылымдық талдау тәсілдерінің жиынтығы болып табылады.

Қорыта айтқанда, профессиография тәсілі педагогикалық кәсіптіктің өзегі деуге болады. Білім беруге, ұлт болашағын ұстар жастарды жан жақты білім мен тәрбие беруде жоғарыда атап өткен қасиеттер мен критерилер әр ұстаздың бойынан табылуы тиіс басты факторлар. Сабақ өткізу барысында жаңа ақпаратты өз пәні бойынша түсіндіру, бекіту, оқыту, дамыту. Қоғамдағы әр түрлі және пайдалы шараларға баулу, бағыттау, жетекші болу, мәселелерді шешу. Бұл барлық білім беру ошақтарына тән қызмет түрі, қоғам болып атқаратын біліктілікті танытатын ауқымды міндеттер. Әр түрлі бағытта пайда болып жатқан инновациялық әдіс-тәсілдерді дер кезінде меңгеріп, қозғаушы күш ретінде нәтижеге жеткізу. Қазіргі таңдағы ақпараттық білім мен оқытудың алуан түрлі әдістемелері дамыған жаһандану дәуірінің білім жүйесі оқытушылардың жан-жақтылығы мен біліктілігін арттыруда жаңашыл көзқарастар мен озық технологияларды талап етеді, сондықтан жаңа буынды болашаққа бастаудың зор мүмкіндіктерін пайдалана білуіміз керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Слестенин В.А., Филиппенко Н.И. Профессиональная культура учителя., М., 1993ж.
2. Өстеміров К., Шіметов Н. Кәсіптік педагогика. А., 2006
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология. М., 2004

МАТЕМАТИКА ПӘНІ САБАҒЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Бодаубаева И.К.

«М. Төлебаев атындағы орта мектебі» КММ

Әбдібекова К.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Қазіргі қоғамда орын алып отырған қарқынды өзгерістер бүгінгі таңда адамның жаңа жағдайларға тез бейімделуін талап етуде. Егер жақын уақытта мұғалімнің алдында тұрған негізгі міндет белгілі бір білімді оқушыларға беру болса, қазіргі кезде оқу процесінде оқушылардың шығармашылық ойлауын дамыту, оқу процесінде өзіне қажетті ақпаратты тауып, шығаруды білетін тұлғаны дайындау міндеті тұр. Бүгінгі таңда біздің түлектер қазіргі жоғары технологиялық, бәсекеге қабілетті әлемде өздерін сенімді сезінуге мүмкіндік беретін қажетті білім, дағдылар мен қасиеттерге ие болуы керек.

Математикалық білім берудің қазіргі тұжырымдамасы бойынша оның ең маңызды мақсаты «оқушылардың интеллектуалдық дамуы, математикалық әрекетке тән және адамның қоғамда толыққанды өмір сүруіне қажетті ойлау қасиеттерін қалыптастыру» болып табылады. Осыған байланысты оқу процесінде математикадан білім, білік, дағды жүйесін ғана емес, сонымен қатар оларды меңгеру мен қолданудың әмбебап оқу әрекеттерін меңгеру мәселесі ерекше өзекті болып табылады. Бұл әр оқушыға өз қарқынымен және оның қабілетіне сәйкес деңгейде білім алуға мүмкіндік береді. Мұғалімнің міндеті – оқушылардың нәтижелі іс-әрекетін ұйымдастыру, пәнді ойдағыдай меңгеру үшін өз бетінше қосымша білім алуға үйрету.

Таңдалған тақырыптың өзектілігі білім сапасы мен пәнге деген қызығушылығын арттыру мақсатында математика сабақтарында және сыныптан тыс жұмыстарда инновациялық

технологияларды кеңінен қолдану қажеттілігінде. Тәжірибемізде қолданып жүрген келесі заманауи білім беру технологияларын атап өтуімізге болады

- Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар
- Деңгейді саралау және даралау технологиялары
- Интерактивті технологиялар (жоба әдісі, оның ішінде проблемалық оқыту және зерттеу әрекеттері)

- Модульдік технология
- Ойын технологиясы
- Сынақ технологиялары

1. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Оқуға деген қызығушылықтың төмендеуінің себептерінің бірі ескі көрнекі материалдарды пайдалану, оқулықтарды, кестелерді, диаграммаларды бір сарынды пайдалану.

Қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникациялық технологиялар оқу үдерісінде бірінші орындардың бірін алады. Кең мағынада ақпараттық-коммуникациялық технологиялар – бұл заңды негізде ақпаратпен тиімді және нәтижелі жұмыс жасау мақсатында ақпараттық процестерді жүзеге асыру үшін компьютерлер мен телекоммуникация құралдарын пайдалану.

Бұл технологияның артықшылығы презентацияның көрнекілігі, қолжетімділігі болып табылады, өйткені ақпараттың көп бөлігі көру арқылы қабылданады. Ақпараттық технология сабақты шығармашылық, қызықты және оқушыға бағдарланған етіп өткізуге мүмкіндік береді, оны түсінікті, көңілді етеді және студенттерді пәнді күнделікті меңгеруден алшақтатады, оны тек қабылдаушы ғана емес, сонымен қатар үлгілеуге мүмкіндік береді. жағдай, оның белсенді қатысушысы болу, бұл тамаша нәтижелерге әкеледі. Пәнді меңгеруде нәтиже береді.

Жаңа материалды түсіндіру үшін презентацияларды қолдану кезінде оқушылардың тақырыпқа үлкен қызығушылық танытатыны байқалады. Компьютерлік технологияны қолданатын сабақтар оқу үрдісін жандандырып қана қоймай, оқуға деген ынтасын арттырады.

Ақпараттық компьютерлік технологияларды сабақтың кез келген кезеңінде қолдануға болады:

1. Сабақтың тақырыбын көрсету.
2. Сабақтың басында зерттелетін тақырып бойынша сұрақтар арқылы проблемалық жағдаят құру.
3. Мұғалімнің түсіндіруіне қосымша ретінде (презентациялар, формулалар, диаграммалар, сызбалар, бейнероликтер және т.б.)
4. Білімді бақылау үшін
5. Ауызша есеп.

2. Деңгейді саралау және даралау технологиялары.

Саралау білімді неғұрлым күшті және терең меңгеруге, жеке тұлғаның қабілеттерін дамытуға, өз бетінше шығармашылық ойлауды дамытуға ықпал етеді.

Деңгейлік дифференциация кезінде бір сыныпта оқитын және бір оқулықты пайдаланатын оқушылар оқу материалын меңгеруде әртүрлі талаптар қояды. Көп деңгейлі тапсырмалар сабақта сабақты ұйымдастыруды жеңілдетеді, оқушылардың өз мүмкіндіктеріне сәйкес оқуда ілгерілеуіне жағдай жасайды. Оқушылармен дифференциалды түрде жұмыс жасай отырып, олардың зейіні сабаққа түспейтінін көреміз, өйткені әркімнің қолынан келетін тапсырма болады, «күшті» оқушылар жалықпайды, өйткені оларға үнемі ойлануды талап ететін тапсырмалар беріледі.

Деңгейлік саралау және даралау технологиясын қолдануда оқушыға жеңіл тапсырма беріп, құрбыларының алдында кемсітпеу үшін, оған барлық адамдармен бірге мүмкіндік беру үшін мұғалімнің ерекше педагогикалық әдептілігі қажет. Жекешелендірудің бір түрі - өзіндік жұмыс. Дегенмен, оның өзіндік ерекшеліктері мен жағымды жақтары да бар. Өздік жұмысты жазып алып, нұсқау беріп үйренгенбіз. Өзіндік жұмысты да әртараптандыруға

болады екен. Жұмысты жазып алып, балаларға кез келген тапсырманы орындауды ұсына аламыз. Мысалы, 25 көп деңгейлі сызықтық теңдеулердің ішінен кез келген 10-ын таңдап, шешіңіз. Біз оқушыға жұмыстың мақсатын өзі анықтайтын және оны орындау тәртібін белгілейтін еркін әрекетті толық ұсына аламыз.

Оқушылардың жеке қабілеттерін ескере отырып, топпен немесе бір оқушымен жұмыс жасай отырып, әлсіз оқушыларға жаңа материалды түсіндіруді жиі қайталады, ал басқалары өз бетімен жұмыс жасады.

Қарастырылып отырған іс-әрекетті ұйымдастыру технологиясы мұғалім мен оқушының ынтымақтастығы арқылы жүзеге асады, ол өзара жанашырлық, қолдау, өзін-өзі дамыту атмосферасын қалыптастырады, оқушылардың физикалық және психикалық денсаулығын сақтауға және нығайтуға көмектеседі, оқуға деген ынтасын арттырады және танымдық қызығушылығын дамытады. Балалардың сабақтан шығып: «Мен қабілеттімін, мен керекпін, қолымнан келеді, мен білемін» деп қуана айтуы ең үлкен жеңіс деп білеміз.

3. Интерактивті технологиялар.

Соңғы кезде белсенді оқыту технологиялары тобында білім алу процесінде мұғаліммен бірге оқушы белсенді позицияны (егер студент өз бетімен жұмыс істесе – зертханалық әдіс, кітаппен, құжаттармен жұмыс) алады, интерактивті технологиялар ерекшелене бастады.

Интерактивтілік (inter - өзара, act - әрекет ету) өзара әрекеттесу, әңгімеде болу, бір нәрсемен (мысалы, компьютермен) немесе біреумен (адам) диалогты білдіреді. Оқушылардың оқу іс-әрекетінде өзін-өзі жүзеге асыруы топтық жұмыс, оқушылардың бір-бірімен, мұғаліммен, оқу ақпараттарымен, компьютермен өзара әрекеттесуі жағдайында мүмкін болады. Бұл шарттар оқушылардың бір-бірімен, мұғаліммен, компьютермен, оқу әдебиеттерімен өнімді қарым-қатынасын ұйымдастыру ережелерінің жүйесін білдіретін, жаңа тәжірибе игерілетін, жаңа білім алынады және оқушылардың жеке басының өзін-өзі жүзеге асыруына, қабілеттерін анықтауға және ашуға мүмкіндік беріледі.

Қазіргі уақытта әдіскерлер мен әдіскер ұстаздар топтық жұмыстың көптеген түрлерін әзірлейді. Олардың ең танымалдары «үлкен шеңбер», «айналмалы», «аквариум», «миға шабуыл», «дебат». Бұл формалар сабақта оқушылардың сабақта немесе күнделікті тәжірибеде бұрын алған бастапқы идеялары бар кез келген проблема тұтастай талқыланса тиімді болады.

Топтық жұмысты аяқтағаннан кейін көп жағдайда топ аралық байланысты ұйымдастыру қажет (жалпы көріністі нақтылау, жүйені құру, жалпылау, рефлексия мен өзара бағалау мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін). Бұл коммуникативті оқытуды ұйымдастырудың қосымша мүмкіндігі (сөйлеу мәдениеті, логика, дәлелдеу өнері және т.б.).

Тәжірибе көрсеткендей, топтық жұмыс іс-әрекетті ұйымдастырудың бір түрі, ал ең бастысы топтық әрекеттің мазмұны болып қала береді. Сондықтан бұл жұмыс нысанын барынша тиімді пайдалану мәселесін шешу қажет, яғни ой-өрісін дамытуға жағдай жасау, материалды «қарапайымнан күрделіге» принципі бойынша іріктеу қажет. Бастапқы дағдыларды меңгергеннен кейін топта жұмыс істеу үшін конструктивті, шығармашылық сипаттағы тапсырмалар беру қажет.

4. Модульдік технология.

Қазіргі мектептің міндеті – оқушының ақпаратты есте сақтау және ұсыну қабілетін дамыту, оған білімнің барынша мүмкін көлемін беру емес, оны өзінің және қоғамдық тәжірибесін меңгеруге үйрету, проблемалық жағдаяттарды шешуде сауатты ету.

Модульдік технология деп оқушыға бағытталған технологияларды, яғни кез келген типтегі мектептегі қалыпты сыныпта қолданылатын технологияларды айтады. Модульдік технологияда оқушылардың оқуын ұйымдастыру дәстүрлі оқытудан түбегейлі ерекшеленеді. Модуль – оқушылар орындайтын жұмыстың белгілі бір түрі. Бұл оқу-танымдық іс-әрекеттің мақсатына жетуге арналған нұсқаулық, мақсатты іс-әрекет жоспарын қамтитын жеке бағдарлама, ақпараттық банк, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі талдауды жүзеге асыру нұсқаулары.

Бұл технологияны жүйелі қолдану арқылы «өзіндік» оқушылардың барлық дағдылары жүзеге асады: өзін-өзі оқыту, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау, өзін-өзі талдау, өзін-өзі жүзеге асыру.

Модульдік оқыту төрт негізгі тұжырымдамаға негізделген:

1. Оқу блок-модульді (модульдік бағдарлама).
2. Уақыт циклі (аяқталған материал блогының модулі).
3. Тренинг сессиясы (көбінесе бұл «жұптық сабақ»).
4. Тәрбие элементі (оқушының сабақтағы іс-әрекетінің алгоритмі).

Модуль мыналарды қамтиды:

- 1) нақты мақсаттары бар іс-шаралар жоспары;
- 2) ақпарат банкі;
- 3) осы мақсаттарға жету үшін әдістемелік басшылық.

Ақпараттық банк оқу мазмұны болып табылады. Ол дидактикалық мақсаттарға сәйкес құрылады және оқушы оны тиімді меңгеретіндей болуы керек.

Модульді құрастыру кезінде келесі ережелер қолданылады:

1) Модульдің басында олардың әрі қарайғы жұмысқа дайындық деңгейін анықтау үшін студенттердің дағдыларын енгізу бақылауы жүргізіледі. Қажет болған жағдайда білім қосымша түсіндіру арқылы түзетіледі.

2) Әрбір жаттығу элементінің соңында ағымдағы және аралық бақылауды міндетті түрде орындаңыз. Көбінесе бұл өзара бақылау, үлгілермен салыстыру және т.б. Оның мақсаты – тәрбие элементін игерудегі олқылықтардың деңгейін анықтау және оларды жою.

3) Модульмен жұмыс аяқталғаннан кейін шығысты басқару жүзеге асырылады. Оның мақсаты - модульдің ассимиляция деңгейін кейіннен нақтылаумен анықтау.

Модульдік сабақтарда оқушылар жеке, жұппен, тұрақты және ауыспалы құрамдағы топтарда жұмыс істей алады. Интернат формасы тегін, олардың әрқайсысы таңдауға құқылы: ол жалғыз немесе жолдастарының бірімен жұмыс істейді.

Мұғалімнің сыныптағы рөлі – оқу процесін басқару, кеңес беру, оқушыларға көмектесу, қолдау көрсету.

5. Жобалар әдісі.

Жобалық әдіс оқудағы авторитаризмнен арылуға мүмкіндік береді, ол әрқашан оқушылардың өзіндік жұмысына бағытталған. Бұл әдістің көмегімен оқушылар қандай да бір білімдердің жиынтығын алып қана қоймайды, сонымен қатар бұл білімді өз бетімен меңгеруге, оны танымдық және практикалық есептерді шешуге пайдалануға үйренеді.

Жоба жоспарды, болжамды, құжаттың алдын ала мәтінін, техникалық құжаттардың (есептер, сызбалар, макеттер, формулалар және т.б.) жиынтығын білдіреді.

1. Проблеманың болуы. Жобалық жұмыс әрқашан белгілі бір мәселені шешуге бағытталған. Жоба әдісін оқу процесінде бір немесе екі сабақтың (шағын жобалар немесе қысқа мерзімді жобалар) аясында әртүрлі шағын проблемалық тапсырмаларды шешу үшін қолдануға болады. Бұл жағдайда жобаның тақырыбы сабақтың тақырыбымен немесе осы тақырыпты әртүрлі өмірлік жағдайларда қолданумен байланысты.

Математикадағы ұзақ мерзімді жобалар тақырыбын таңдау өрісі өте үлкен. Жоба мектеп бағдарламасында оқытылмаған математиканың кез келген тақырыбын немесе математиканы ғылым мен практикада қолданумен байланысты болуы мүмкін.

Мысал ретінде «Логарифмдік және көрсеткіштік функцияларды тәжірибеде қолдану» тақырыбы бойынша жобаларды келтіруге болады.

2. Міндетті іс-әрекетті жоспарлау. Жобаны талдау және талқылау барысында оқушы мен мұғалімнің бірлескен іс-әрекетінің жоспары жасалады. Бүкіл жұмыс барысында мұғалім мақсат қоюға көмектеседі, жұмысты түзетеді, бірақ ешбір жағдайда оқушыға мәселені шешуге өзінің көзқарасын жүктемейді.

Жобаға қатысушыларды сыныптағы оқушылардың санына қарай 3-5 адамнан тұратын топтарға бөлінеді. Әр топқа рөлдер бөлінеді: мысалы, идея генераторы, баяндамашы, дизайнер, сыншы, энциклопедист, хатшы және т.б.

3. Ақпаратты іздеу әрбір жобаның міндетті шарты болып табылады. Бұл ретте интернет ресурстары үлкен қолдау көрсетеді. Табылған ақпарат өңделеді және түсініледі. Бірлескен талқылаудан кейін негізгі нұсқа таңдалады.

4. Еңбектің нәтижесі – өнім. Оқушылар компьютерде жұмыс жасаудың мүмкін болатын технологияларын таңдап, жинақталған ақпаратты нақтылайды, талдайды, қорытынды жасайды. Аяқталған жобалардың нәтижелері, олар айтқандай, «материалдық» болуы керек. Егер бұл теориялық мәселе болса, оның нақты шешімі, практикалық болса – қолдануға дайын нақты нәтиже (сыныпта, мектепте, өмірде).

5. Нәтижелерді ұсыну – дайын өнімді көрсету. Басқаша айтқанда, жобаны жүзеге асыру соңғы кезеңде өнімнің тұсаукесері мен жобаның өзін қорғауды талап етеді, мен оны конкурс, көрме, презентация түрінде жүргіземін.

Жобалау әдісі әрқашан оқушылардың белгілі бір уақыт аралығында орындайтын жеке, жұптық, топтық – оқушылардың өз бетінше әрекетіне бағытталған. Ол бір жағынан алуан түрлі әдістерді қолдануды, ал екінші жағынан ғылымның, техниканың, технологияның және шығармашылық салалардың әртүрлі салаларындағы білім мен дағдыларды біріктіруді көздейтін қандай да бір мәселені шешуді қамтиды.

Әдебиеттер:

1. Аджемян Г. Математика сабағындағы инновациялық технологиялар. Мұғалім. - 2010 ж.
2. Е.А. Аникушина, О.С. Бобина, А.О. Дмитриев. Инновациялық білім беру технологиялары және оқытудың белсенді әдістері: Әдістемелік нұсқау V-Spectrum, Томск. – 2012 ж
3. Селевко Г.К. Қазіргі білім беру технологиялары: Оқулық. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008 ж.
4. Хуртова Т.В. Оқытудың инновациялық технологиялары / Т.В. Хуртова //Тренинг-семинарлар: Күзиреттілікке негізделген оқытуды әдістемелік қамтамасыз ету/ Т.В. Хуртова. - Волгоград: Мұғалім, 2007 ж.

EVALUATION CATEGORY IN MODERN LINGUISTICS ЗАМАНАУИ ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ БАҒАЛАУ КАТЕГОРИЯСЫ

К.В. Dautbayeva, V.E. Baizakova

PhD student of L.N.Gumilyov Eurasian National University

PhD student of L.N.Gumilyov Eurasian National University

Abstract: The article presents a description of evaluation as a linguistic category in modern linguistics. The category of evaluation is considered within the framework of pragmatics, semiotics, axiological theory, it is an important and relevant topic of scientific research of scientists-linguists, philosophers. We provide the substantiation of the axiological approach to the studied linguistic phenomena. The convergence of anthropocentric, cognitive and functional approaches to the study of linguistic units observed today contributes to a more complete penetration into the field of language associated with evaluative semantics. The article includes an axiological analysis of English and Kazakh evaluative words in order to determine the similarities and differences.

Key words: axiology, linguistics, value, assessment, judgment.

Аңдатпа: Мақалада қазіргі лингвистикадағы лингвистикалық категория ретінде бағалау сипаттамасы келтірілген. Бағалау категориясы прагматика, семиотика, аксиологиялық теория шеңберінде қарастырылады, бұл ғалым-лингвистердің, философтардың ғылыми зерттеулерінің маңызды және өзекті тақырыбы. Біз зерттелетін тілдік құбылыстарға аксиологиялық көзқарастың негіздемесін ұсынамыз. Қазіргі кезде байқалған лингвистикалық бірліктерді зерттеудегі антропоцентристік, когнитивтік және функционалдық тәсілдердің жақындасуы бағалау аймағымен байланысты тіл саласына толығырақ енуге ықпал етеді. Мақалада ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау мақсатында ағылшын және қазақ тілдеріндегі бағалаушы сөздерге аксиологиялық талдау жасалған.

Кілт сөздер: аксиология, лингвистика, құндылық, бағалау, пайымдау.

In the new era of the 21st century, science and civilization, oriented towards absolute truth, having made a turn towards spiritual values, set themselves the goal of relying on language and culture, which are strong keepers of the inner spirit of the people. Currently, science does not disregard the issue of language perception of the truth of the world, area and space. In addition, now it is possible to comprehend the picture of the world as a form of individual subjective opinion and human mental abilities through the mechanisms of an integral cognitive process.

The process of transition of linguistics in recent periods to the anthropocentric paradigm opened the way to close inter-sectoral ties of humanitarian scientific research, based on the trinity of "man-world-language", "man-language-thinking", "man-language-culture" and "man-language -value".

In connection with the acquisition of the country's independence and the development of international, political, economic, cultural ties, giving the Kazakh language the status of a state language, as well as expanding its social role, the problem of studying the significance of the picture of the world in the Kazakh-speaking society becomes urgent. The new scientific paradigm, which aims to characterize the manifestation in the language of worldview concepts that serve as the most important achievements of human civilization, has become the basis for the formation of branches of knowledge of an anthropocentric orientation.

An axiological picture is a system of knowledge formed on the basis of basic concepts with a value basis, therefore, they represent an important component of socio-cultural significance.

The relevance of this work defines the problem of cognition of the axiological image of the world with the help of the category of value concept. Also this article is devoted to the concept of evaluation of the English and Kazakh national character in comparison.

In philosophical science, values are defined as "specifically social definitions of objects of the surrounding world that represent their positive or negative significance for a person and society". Values ensure the integration of society and form the inner core of culture. A value can be a phenomenon of the external world (an object, an event, etc.) or a fact of thought (an idea, an image, a scientific concept). Value manifests itself as the desire of the subject to the object of his need. Values reflect needs – ideas about how a person wants to see the world for himself, norms and a view of how the world should be arranged and what qualities people should have.

At present, we are experiencing a "crisis of the value system", which manifests itself "in the loss of former goals, existential meanings, and often in the change of the axiological sign". The main condition for the restoration of cultural identity is the re - creation of the spiritual values that make up the core of culture, and the reproduction of basic value orientations. Therefore, in our opinion, the study of moral and ethical values is of particular practical importance.

A positive or negative moral and ethical value acts as an object of moral judgment, since in such a judgment something is approved or rejected from the point of view of existing moral norms. On the one hand, moral and ethical values determine the dignity of a person (or groups of people), characterize actions and individual personality traits. On the other hand, moral and ethical values can be understood as value representations about good and evil, related to the field of moral conscious.

Values are an integral part of the picture of the human world, an extremely significant social phenomenon, as well as the basis for both unity and disunity of people and societies. It is thus natural that the problem of values is of increasing interest among linguists today. The axiological side of oral and written communication is becoming one of the most important factors in the study of various phenomena in linguistics. Values have, in recent decades, become the subject of modern lingua-axiological studies and are considered within the anthropocentric paradigm that has been established in linguistics as a linguistic category [A.Kozhakhmetova and oth. 225p].

At the end of the XX century, evaluation became the object of close attention of linguists. The interest of linguists in the problem of evaluativeness is reflected in numerous fundamental studies. Thanks to the numerous works of scientists (N. D. Arutyunova, E. M. Wolf, G. von Wright, V. V. Vinogradov, V. A. Zvegintsev, N. M. Razinkin, V. I. Shakhovskiy, V. N. Teliya, T. I. Vendin, S. D. Pogorelov, Z. K. Temirgazin, R. A. Vafeev, L. K. Zhanalin, etc.), a new approach has emerged in

linguistics that recognizes evaluation as an independent category of language. We will call the semantic category of evaluation, since this term has, first, a sufficient degree of abstractness, second, the necessary brevity and, therefore, convenient to use, and third, allows us to distinguish evaluation as a semantic category from logical and ontological interpretations. The logical and linguistic features of the evaluation category have attracted the attention of scientists in many areas of human communication since ancient times (Plato, Aristotle, B. Spinoza).

Modern research in this category was continued by the works of T. Hobbes, J. Locke, J. Moore, G. von Wright, N. D. Arutyunova, M. M. Bakhtin, T. V. Boguslavsky, A. Vezhbitskaya, T. I. Venina, E. M. Wolf, A. A. Ivin, Yu. N. Karaulov, T. V. Markelova, Yu. G. Stepanov, V. N. Teliya, Z. K. Temirgazina, and others. The attention of scientists is focused not only on the general issues of the status of the evaluation category, its functioning in the language, but also on more specific issues: methods of expressing certain types of evaluation, belonging of language utterances with the meaning of evaluation by parts of speech, etc. The question of the relationship between evaluation and emotions is still relevant in the works of scientists: E. M. Galkina-Fedoruk, I. V. Arnold, I. A. Sternin, O. S. Akhmanova, R. A. Vafeev, L. G. Babenko, M. B. Amalbekova, A. A. Kiyasheva, S. A. Turbekova, etc. Studies of their relations are conducted both from the standpoint of emotions (their role and place in evaluative statements) and from the standpoint of evaluation (the structure and essence of the evaluative value of emotive vocabulary). It should be noted that among linguists there is no single point of view on the nature of their relationship. Thus, a number of researchers consider emotions and assessments as an indissoluble unity (N. A. Lukyanova, V. I. Shakhovsky, etc.). E.M.Wolf, on the contrary, considers the components "emotionality" and "evaluation" as a part and a whole. The question of the primacy of the emotional or rational factor in the assessment is crucial in determining subjectivity/objectivity in the theory of assessments.

Current research focus mostly the universal and more narrow-subject definition of "national character" (S. M. Harutyunyan N. Dzhangildin, A. Inkeles, A. Kardiner, K. Kasyanov, etc.); the allocation of this phenomenon from the circle of related phenomena (mentality, stereotype, mentality, etc.) (A. Y. Gurevich, P. A. Dodonov, W. Lippmann, Pantin I. K., N. With. Galina, etc.); description of the matrices of the national the nature of the particular ethnic group (I. A. Ilyin, V. Z. Sikevich, K. Fox, M. Sasaki etc.).

British national identity as a highly specialized research category is characterized by a hybrid character and a symbiotic coexistence of elements of cultural heritage brought to the British Isles from outside. Scientists have made repeated attempts of systematization and illustrations dominant elements of 'Englishness' (J. Barnes, John. O Driscoll, P., Langford, E. Miell, D. Milsted, K. Fox, K. Hewitt, M. V. Tsvetkova, etc.), however, until now it was not proposed simulation methods and peripheral components of the British national character through the prism of the products of the nation's life creation - in particular, its linguistic layer[Gorokhova A.M 470p.].

The value plan of a communicative personality is manifested in the norms of behavior fixed in the language. Norms of behavior generalize and regulate many specific situations of communication and therefore relate to particularly important knowledge recorded in the meanings of words and phraseological units. These norms are heterogeneous, and their linguistic study is of interest both in practical terms (for understanding foreign cultural values and teaching adequate behavior in the language). Norms of behavior have a prototypical character, i.e. we store in memory knowledge about typical attitudes, actions, expectations of responses and evaluative reactions in relation to certain situations. At the same time, we allow possible deviations from the behavioral norm, and such deviations always contain an additional characteristic of the participants in the communication. Finally, there are behavioral taboos, the violation of which causes a negative reaction of participants in communication and stops communication. For example, in an English-speaking environment, there are various ways to complete in particular, several typical speech cliches are presented for the informal end of communication. The specificity of English-language communication is, as you know, in the choice of regional behavior: what is acceptable to the British, may be unacceptable to the Americans, and vice versa. In the USA, you can often hear the phrase: "Have a nice (good)

day!" At the same time, the British dictionary contains a note that such a phrase is appropriate primarily when communicating between the seller and the buyer: the seller wishes the buyer all the best, saying goodbye to him: «When you are leaving someone, the most normal thing to say is 'Goodbye', but there are more informal alternatives like 'See you', 'Bye' and, most informal of all, 'Cheers'. In the USA, shop assistants often add 'Have a nice day', but this is not common in Britain» (OALD). Thus, we can conclude that this speech formula contains additional status-role information about the participants of communication for the British [Karasik V.I. 22p].

In Kazakh languages there are some important evaluative notions as *"obal and sauap"* which means a figurative meaning of evaluation. They use these notions in order not to waste valuable things. For instance *"Сүтті төкпе, обал болады"*, (tr. *Don't spill your milk*) *"Нанды үзін тастама, обал болады"* (*Don't scatter the bread*), and the notion *"sauap"* is used in the meaning of doing good things for others. *"Балам, анау қарияның жүзін көтерісін, батасын алышы сауабы тусін"* (tr. *Sonny, help that old man with a bag*). This example shows a great appreciation of Kazakh people to older generation.

Normative situations are reflected in the language and are presented in the most explicit form in proverbs, which in a concise form contain the most significant prescriptions and assessments of people's behavior. Of course, the proverb as a genre of verbal creativity is peculiar primarily to the peasant class and therefore in modern culture reflects the values of the entire population. It is no accident, in particular, that in English-speaking communication there is a tendency to avoid the proverb in communication, since the proverb contains an element of teaching and puts the addressee in the position of the guilty or not enough experienced people. A characteristic feature of proverbs is that the rules of behavior in them are expressed not directly, but indirectly.

V. I. Karasik considers values from various points of view, including as an integral part of the discourse, representing values, along with other parameters, the fundamental characteristics of institutional discourse [4]. Norms of behavior are actualized primarily when there is a choice between a particular behavioral strategy. The most important contrast between behavioral strategies is the contrast between ethical (moral) and utilitarian norms of behavior. In the first case, the interests of other people are emphasized, in the second case, the interests of the individual.[4, 28p] These interests are interrelated and to a certain extent are in harmonious unity, but a conflict of such interests is possible, which, repeating itself, finds a typical solution formulated in typical value judgments, for example: *"Су ишетін құдығыңа түкірме"* (tr. *Don't split into the well you may have to drink from it one day*).

The spiritual part of culture is all spheres of spiritual production: art, philosophy, science, norms, values, human aspirations, and emotional and sensory experiences. Any component of spiritual culture must be objectified, find its material expression.

The concept of a linguistic picture of the world as an image of everything that exists, as an integral and multi-part world that represents the material and spiritual life of a person and everything that surrounds it. The linguistic picture of the world acquires epistemological value, since it can be considered as a database on the basis of which it is possible to draw conclusions about the features of the worldview. The analysis of the world picture in terms of cultural communities allows us to understand how they differ, and how they harmonize the space of world culture. Culture is seen as the result of mentality and is understood as a spiritual attitude of a person or group of people, without which the organization of society is impossible. The culture of humanity is a collection of ethnic cultures.

The mentality reflects the internal organization and differentiation of the mentality. It affects the perception of the world and understanding: the same objects and phenomena can be perceived from different points of view. The peculiarities of the mentality are reflected in the paremiological fund, which is the transmitter and keeper of the information accumulated by humanity. The units of this fund are paremia (proverbs, sayings), phraseological units, wise sayings, slogans that function in the paremiological space. The paremiological space is an environment of functioning and education It

is a fragment of the Kazakh and English language picture of the world and is a complex, multi-layered formation characterized by dynamic and open borders.

Consideration of the issues of linguoaxiology, being a priority in determining the linguistic picture of the world and the nature of the national mentality and being, affects the optimization of the processes of intercultural communication and an increase in the level of its communicative function.

References:

1. Kozhakhmetova A., Ospanova Zh., Mussatayeva M., Bissenbayeva Zh. Axiological concepts of journalistic texts (lingua- stylistic analysis) // XLinguae, Volume 13 Issue 2, April 2020, P.225-234.
2. Gorokhova A. The British National. Identity Through the Prism of Concept Matrix // European Science and Technology [Text] : materials of the II international research and practice conference. Vol. III, Wiesbaden, May 9th-10th, 2012 / publishing office «Bildungszentrum Rodnik e.V.». - c. Wiesbaden, Germany, 2012. [ISBN 978-3-9811753-7-0] - P. 470-477
3. Oxford Advanced Learner's English Encyclopedic Dictionary (OALD)
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

ОЙЫН АРҚЫЛЫ БАЛАНЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ЖӘНЕ ОТБАСЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ

Даурембекова Айсұлу Нұрбопақызы

«Ж.Жапаров атындағы орта мектеп мектепке дейінгі шағын орталығымен»
коммуналдық мемлекеттік мекемесінің қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі

Отбасы - адам баласының алтын дінгегі. Тәрбиенің кілті – отбасының өмір тіршілігіне байланысты. Ата-ананың адамгершілік бейнесі балаларды тәрбиелеудің негізгі көзі. «Қыран ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» деген. Отбасының берік негізі – рухани мүдденің бірлігінде болмақ.

Қазақ отбасында өз баласын мейірімділікке, имандылыққа баулып өсірген. Үнемі жанұясында осылай тәрбие көрген бала ақырында, өздігінен тіл алғыш, адал, тиянақты, ұқыпты болады. Тәрбие басы әдептілік деп білген ата-ана әуелі баласына өздерін сыйлап-құрметтеуді, өзгелерге, әсіресе үлкендерге, сыпайылық танытуды, ешкімді мұқатпауды үйреткен. Балаларының ер-азамат болып, халқына еңбек етулерін басты міндет еткен. Халқымыздың кемеңгер ұлы Мұхтар Әуезов : «Адам баласының жаман құлқы жаратылысынан емес, өс-кен орта, көрген үлгі-өнеге білетіндігінен, көпшілікті адамшылыққа тәрбиелеу үшін жас буынды жақсылап тәрбиелеу қажет » деген сөзі ұстаздық қызметте басты ұстаным бо-лып отыр. Баланы жақсы адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеуде өскен ортаның, құрбы-құрдастың, тәрбиелі адаммен жолдас болудың әсері күшті екенін халқымыз ежелден ба-ғалай білген.

Бала балқыған қорғасын, оны қалай қалыпқа салса да құюға болады» дейді халық. Ата заңымыздың өзінде «Балаларға қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу - ата-ана-ның құқығы, әрі парызы» деп түсіндіреді. Атамыз қазақ: «Бала адамның бауыр еті», «Балалы үй-базар» деп баланы ерекше сүйген. Өйткені, бала ұрпақ жалғасы, отбасының жеміс берер гүлі екендігі даусыз. Отбасы – қоғамның негізі. «Отанды сүю - отбасынан басталады» - дегендей, болашақ ұрпақтың еңбексүйгіш, патриот болуына отбасының ық-палы зор.

Бала бойынан асыл қасиеттерді ашып, оның жақсы қасиеттерін дамытып, дәріптеп, байқап отыратын бірінші ата-анасы, содан соң ұстаздары. Біз кейінгі ұрпаққа отбасы болып, мектеп болып баланың бойына қастерлеу, кие тұту, киелі деген ұғымдарды сіңі-руіміз керек. Осы ұғымды отбасында жиі-жиі айтып, құлаққа құйып отыру керек. Адам алдына мақсат қойып, өзінің ерік –жігерін жұмсап, кейбір заттармен үнемі шұғылданып отыратыны белгілі. Бұған да отбасының әсері бар. Балаға үнемі қолдау жасау керек. Бала-ның жақсы оқуына, әдепті болуына олардың бойынан адамгершілік қасиеттерді енгізуде ықпал етіп, қолдау көрсететін

ата-анасы. Ата-анадан шынайы махаббат көріп, аялау, мә-пелеу сияқты құштарлық пен мейірімді көрген бала да өмірге деген өмір сүруге деген қызығушылық басым болады. Ал қызығушылық деген, кең мағынада беріледі. Ол адам-ның саналы әрекеті. Қызығушылықтың үлкен бір орын алатын психикалық әрекетінің бірі - тілек. Адам не тілесе де, барлығы мұхтаждықтан туындайды. Ол қызығатын нәр-селер адамға тек жағымды эмоциялық сезімдер туғызуы керек.

Арманға жету - адам бақыты. «Арман», «бақыт» дегендердің бәрі де қызығушылық-пен астасып жатса керек. Баланың ойыны, оқу еңбегі тек қана қызығушылық болған жер-де нәтижелі. Бала қызығушылығын тәрбиелеуде оқу мен еңбектің, ойынның маңызы ерекше. Бұлар жоқ жерде қызығушылық жоқ. Ойын - бала әрекетінің негзгі түрі. Ойын арқылы адам баласының белгілі буыны қалыптасады. Бұнда отбасының рөлі - баланың ойынын, ойнайтын уақытын дұрыс ұйымдыстырып, қадағалау. Сондықтан «Келешекке тәр-биелеу бәрінен бұрын ойын арқылы болады» деген ұлы педогог А.Макаренконың сө-зін есте ұтасак. Ал ұлы педагог В.А. Сухомлинский ойын ойнамай бала толыққанды дамы-майды деп жазған. Ойынға да басқа оқыту формалары сияқты арнайы психология-лық қағидалар талап етіледі.Басқа да кез-келген іс-әрекеттер сияқты ойын әрекеті де са-бақ кезінде ынталандыруды қажет етеді, ең бастысы оқушылар ойынның қажеттілігін сезіну керек деп ойлаймын. Ойынның мазмұны қатысушылар үшін қызықты және ойын соңында нәтижиесі. Әр баланың ойын әрекеті сабақ кезінде алған білімдері мен білік – дағдыларына негізделеді, ол әрекеттер күделікті әсерлі шешімдер қабылдауға, өздерін және қоршаған орта мүмкіндіктерін дұрыс бағалай білуге тәрбиелейді. Әр сабақ мұғалімнің жемісі. Сондықтан сабақты түрлендіріп, ойын түрлерін сәтті қолданып өткізсе, сабақтың мазмұны ашыла түседі. Өйткені ойын оқушының бойындағы жақсы қасиеттерді қалыптастыруға, әлеумет-тік өмірдегі процестерге өзінше баға беру мен пайыздай алушылыққа үйретіп, адамдар-мен қарым- қатынас жасауға тәрбиелейді, зейіні арта түседі, есте сақтау қабілеті дамиды. Ойын арқылы балалар әлем есігін ашады, шығармашылық қабілеттері артады.

Ойынның бірнеше түрлері бар: қимыл-әрекеті, логикалық, ұлттық, грамматикалық, ди-дактикалық, рөлді-сюжетті. Тиімді қолданылған ойынның түрлері оқытушының түсіндіріп отырған материалын, оқушылардың зор ынтамен тыңдап, берік меңгеруіне көмектеседі. Өйткені, төменгі сыныптағы оқушылардың аңсары сабақтан гөрі ойынға ауыңқырап тұрады. Қызықты ойын түрінен кейін олар тез серігіп, тапсырманы ықыласпен орындайды.Ойын кезіндегі баланың психикалық ерекшеліктері өзгереді, олар ойланады, ерік қасиеті артады, эмоциялық әсері пайда болады, қиял елестері дамиды, белсенділігі артады. Сабақ барысында ойын түрлерін дидактикалық әдіс ретінде пайдаланудың маңызы зор. Бала ойын арқылы өзі өмір сүріп отырған белгілі бір әлеуметтік ортадағы норма мен әрекетті қабылдайды. Ойын арқылы баланың бойына адамгершілік қасиеттермен қатар білімге, өнерге құштарлығы қалыптасады. Тіпті нашар оқиды-ау деген оқушылардың өздері де ойын түрлері араласқан сабаққа зер салып, ынталана түседі. Оқушылар жолдастарынан қалып қоймау үшін сабаққа белсенді қатысып, қойылатын сұрақтарға жауап іздеп, ойлана бастайды. Сабақта ойын түрлерін пайдалану оқушылардың ой-өрісін дамытуға әсер етеді. Тілдің дамуына да, ақыл-ой дамуына да әсер етеді, бала ойын үстінде заттар мен іс-әрекеттерді жалпылауды, сөздің жалпылама мағынасын қолдануды т.б. үйренеді. Ойын арқылы ұйымдастырылатын сабақ балаларға жеңіл әрі тартымды, түсінікті болады. Оқытудың түпкі мақсаты- оның сапалы болуы, яғни сабақтың түрлері мен әдістерін, мазмұнын жетілдіруге, оның әдіскерлік, танымдық, білімдік, тәрбиелік жағынан сапалық жаңа деңгейге көтеру. Ойын түрін оқу үдерісінде пысықтау, жаңа сабақты пайдалану тиімді. Ойын түрі сабақтың тақырыбы мен мазмұнына неғұрлым сәйкес алынса оның танымдық, тәрбиелік маңызы да арта түседі. Баланың әдепті, көрегенді, қайырымды болып өсуі қоршаған ортасына, үлкендерге байла-нысты екені мәлім. Ойын қызметінің тағы бір ерекшелігі - оның өз әрекеттік сипаты. Балалар ойыншыға рушылар, ойынды жасаушылар болып табылады. Олар жоғарыда айтылғандай, ойында өздеріне мәлім өмір құбылыстары мен оқиғалар туралы білімдерін бейнелейді,

оларға өздерінің қатынастарын білдіреді. Ойынның құрылымдық элементтері: ойынның түпкі ниеті, сюжеті, немесе мазмұны, ойын әрекеттері, рөлдер, ойынның өзінен туатын және балалар жасайтын немесе ересектер ұсынатын ойын ережесі. Бұл элементтер өзара тығызбайланысты және ойында ойында балалардың өзінше бір іс- әрекеті ретінде көрсетеді. Ал белгілі педагог М.Жұмабаев « бір сабақтан бала күшті әсер алуы үшін баланың сол сабаққа құмары болуы шарт. Баланы құмар қылу үшін мұғалім өзі – мары болуы керек» – дейді. Соны менбірге бала бір затпен танысқанда, сыртқы сезімдердің көбі қатынасса, ол зат ұмытылмайды. Мысалы, бір заттың түрін де көрсет, дыбысын да естірт, ұстатып та көр, иіскет, дәмін татқыз, сипат, суретін салғыз, қызықтыр, баланың жаратылысының өзі осыны тілейді. Бала өзінің естіген нәрсесін көргісікеледі, көрген нәрсесін ұстағысы келеді. Ұстаған нәрсесінің дәмін татқысы келеді. Осы жолды ұстағанда баланың білімі берік болады деген пікірді айтады. Оқушы қарастырғанда В.П. Беспальконың деңгейіне яғни шығармашылық деңгейге тоқталу қажет. Мұнда әр оқушы өзіндік шығармашылық жұмыспен айналысады. Оқушы ойынға қызығу арқылы шығармашылық тапсырмаларды жеңіл әрі белсенді түрде орындайды. А.И. Субетто: «Ойын – әркез бақытты өмір үлгісі. Ойын тудырушы, тудыра отырып шығармашылықты өрнектейді, адамды шығармашылыққа даярлағандай өмірге де дайындайды» десе, В.А. Сухомлинский: «Ойын кезінде балаларалдын да әлем, дүние айқындалады, жеке тұлғаның шығармашылық қабілеті ашылады. Ойынсыз толық мәнді ақыл – ойдың дамуы болмайды, болуы мүмкін де емес» деген. Ойын – өз алдына оқыту үрдісі, жеткіншектерді еңбекке дайындаудың белсенді құралы. Ойын сабақтары түрлерін тандап алу, оны жүргізу мұғалімнен үлкен шығармашылық ізденісті талап етеді.

Ұлы Абай атамыз: «Балаға көбіне үш алуан түрлі мінез жұғады: біріншісі – ата-анадан, екіншісі – ұстаздан, үшіншісі – құрбысынан». Сондықтан қаншалықты шаршап-шалдығып жүрсе де, ата-ана бала тәрбиесіне мән берулері тиіс. Ұрпақтар сабақтастығы тек осылайша жалғасын таппақ. Олай болса, өз бақытымызды бағалай білейік. Ата-ана, ұстаз, қоғам – үшеуі, тәрбиеге болар басты өлшем. Бір тұтасып, біріктірсе күштерін тәрбиенің үш мектебі адамның мінез-құлқын қалыптастырып, адамгершілік болмысын жетілдіріп, құзіретті тұлғаны қалыптастырады. Тұғыры берік елдің отбасы да берік болады, отбасы қазығы нық қағылса, шаңырағы берік тәрбиеленер ұрпағы да өнегелі болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Р.М.Қоянбаев «Педагогика» Алматы 2003ж
2. Р.М. Қоянбаев.Ыбырайымжанов Қ.Т. «Педагогикалық сөздік» Түркістан 2006
3. Ә.С.Әмірова, Г.Т.Назаралиева «Педагогикалық технологияларды оқу-тәрбие үрдісінде пайдалану әдістемесі» Алматы 2011ж
4. Найманбаева К.Қ, Игисинов Т.Қ. «Заман ұстазының келбеті» Алматы 2009ж
5. Б.И.Иманбекова, Ф.Т.Саметова «Бастауыш мектепте оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру» Алматы 2004ж.

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК ОБЪЕКТИВНАЯ ПОТРЕБНОСТЬ

Ембергенова К.Р.

Средняя школа №36 Илийского района
Алматинской области

Технология - это совокупность приемов, применяемых в каком-либо деле, мастерстве, искусстве. Понятие "технология обучения" на сегодняшний день не является общепринятым в традиционной педагогике.

В документах ЮНЕСКО технология обучения рассматривается как системный метод создания, применения и определения всего процесса преподавания и усвоения знаний с учетом технических и человеческих ресурсов и их взаимодействия, ставящий своей задачей оптимизацию форм образования.

С одной стороны, технология обучения - это совокупность методов и средств обработки, представления, изменения и предъявления учебной информации, с другой - это наука о способах воздействия преподавателя на учеников в процессе обучения с использованием необходимых технических или информационных средств. В технологии обучения содержание, методы и средства обучения находятся во взаимосвязи и взаимообусловленности. Педагогическое мастерство учителя состоит в том, чтобы отобрать нужное содержание, применить оптимальные методы и средства обучения в соответствии с программой и поставленными образовательными задачами. Технология обучения - системная категория, структурными составляющими которой являются:

- цели обучения;
- содержание обучения;
- средства педагогического взаимодействия;
- организация учебного процесса;
- ученик, учитель;
- результат деятельности.

Педагогическая технология (от [др.-греч.](#) τέχνη – искусство, мастерство, умение; λόγος – слово, учение) – специальный набор форм, методов, способов, приёмов обучения и воспитательных средств, системно используемых в образовательном процессе на основе декларируемых психолого-педагогических установок, приводящий всегда к достижению прогнозируемого образовательного результата с допустимой нормой отклонения.

- Педагогические технологии могут различаться по разным основаниям:
 - по источнику возникновения (на основе педагогического опыта или научной концепции),
 - по целям и задачам (усвоение и закрепление знаний, воспитание и развитие (совершенствование) природных личностных качеств), по возможностям педагогических средств (какие средства воздействия дают лучшие результаты), по функциям учителя, которые он осуществляет с помощью технологии (диагностические функции, функции управления конфликтными ситуациями)
 - по функциям учителя, которые он осуществляет с помощью технологии (диагностические функции, функции управления конфликтными ситуациями),

Любая педагогическая технология должна удовлетворять основным методологическим требованиям - критериям технологичности, которыми являются:

- концептуальность;
- системность;
- управляемость;
- эффективность;
- воспроизводимость

Концептуальность педагогической технологии предполагает, что каждой педагогической технологии должна быть присуща опора на определенную научную концепцию, включающую философское, психологическое, дидактическое и социально-педагогическое обоснование достижения образовательных целей.

Системность означает, что педагогическая технология должна обладать всеми признаками системы:

- логикой процесса,
- взаимосвязью его частей, целостностью.
- *Управляемость* предполагает возможность диагностического целеполагания, планирования, проектирования процесса обучения, поэтапной диагностики, варьирования средств и методов с целью коррекции результатов.
- *Эффективность*, указывает на то, что современные педагогические технологии существуют в конкурентных условиях и должны быть эффективными по результатам и оптимальными по затратам, гарантировать достижение определенного стандарта обучения.

• *Воспроизводимость* - подразумевает возможность применения (повторения, воспроизведения) педагогической технологии в других однотипных образовательных учреждениях, другими субъектами.

Создавшееся положение в науке не помогает практике. В реальности мы имеем технологии в виде методик преподавания, слабость которых состоит в одностороннем - предметном обосновании, при этом отсутствуют психологическое и общедидактическое обоснования. Эффектом этих методик являются предметные знания, которые плохо сочетаются с логическими действиями их выведения, обобщения и систематизации.

Еще одно негативное последствие состоит в том, что предметные методики не формируют умения учащихся переводить знания в действия. Именно такое положение вещей имеет место при так называемых традиционных технологиях профессиональной подготовки учителя, когда молодой учитель слабо владеет технологиями в силу их теоретической неосознанности. А если к этому добавить и недостаточность оперирования диагностическими приемами и умением трансформировать имеющиеся технологии в условиях обучения, то профессиональная деятельность приобретает исключительно репродуктивные характеристики.

Технология обучения отражает теорию обучения, является стратегией и тактикой действий учителя в зависимости от того, какой технологический уровень она моделирует. Технология обучения связана с методами, но их зависимость может определяться по-разному в связи с различной трактовкой метода обучения.

Технологии обладают качественной спецификой, отражающей способы организации учебной деятельности. Многообразие педагогических технологий может применяться педагогом на основе различных критериев.

Основанием для выбора технологий обучения является, прежде всего, уровень самостоятельности учащихся в учебной деятельности. Посредством технологий обучения можно предусмотреть степень репродуктивности и творчества учащихся. В этом направлении крайними видами будут технологии, нацеленные на организацию репродуктивной и творческой деятельности учащихся. Между ними возможно выделить сколько угодно переходов и соответствующих технологий - от трансляции готового знания до проблемного обучения, педагогической эвристики.

Дидактическое выведение технологий может быть произведено на основании структуры деятельности. Поскольку необходимо сформировать у учащихся полный цикл познавательного акта и профессиональной деятельности, то основным принципом формирования будет подбор технологий, направленных на обучение:

- видению проблемы, пониманию связей и отношений, способам формирования мотивации, постановке познавательной задачи как цели и результата, формированию личностного смысла деятельности, связанного с осознанием личной значимости процесса познания и результата;
- технологиям, обучающим планированию, проектированию, моделированию;
- технологиям, обучающим составлению учебных задач, выдвижению и разработке гипотезы, управлению решением задач, мыслительному прослеживанию гипотетического метода решения учащимися, формированию способов решения нормативно-стандартных и эвристических задач, а также сочетанию эвристических и логических процедур в решении задачи;
- технологиям решения профессиональных задач в конкретных условиях, проверки правильности и эффективности решения, оценивания результата и внесения необходимых коррективов;
- технологиям по оцениванию ситуации, предполагающим афферентный синтез состояния учебно-педагогической системы и уровня готовности учащихся к восприятию новых знаний.

В процессе применения технологий целевого назначения очень важно помнить, что цель - важнейший показатель в оценке результатов деятельности, в цели заложена модель будущего. Цель, отраженная в учебном процессе, перерастает в интерес при условии ее осознания и перерастания в личностный смысл. Познавательный интерес формируется в деятельности и является внутренним стимулом учения. Благодаря этому учебный процесс становится активным и творческим.

Проблемы для обсуждения:

1. Уровень самостоятельности учащихся в учебной деятельности как основной критерий выбора педагогической технологии.

2. Основные качества, которые должна формировать у обучаемых технология.

3. Цель обучения как критерий выбора педагогической технологии.

Существует множество интересных определений сущности педагогических технологий - термина, ставшего довольно популярным в последнее десятилетие:

- Технология - это совокупность приемов, применяемых в каком-либо деле, в искусстве ("Толковый словарь русского языка").

- Технология - это искусство, мастерство, умение, совокупность методов обработки, изменения состояния (В.М. Шепель).

- Технология обучения - это составная процессуальная часть дидактической системы (М. Чошанов).

- Педагогическая технология - совокупность психолого-педагогических установок, определяющих социальный набор и компоновку форм, методов, способов, приемов обучения, воспитательных средств; она есть инструментарий педагогического процесса (Б.Т. Лихачев).

- Педагогическая технология - это содержательная техника реализации учебного процесса (В. П. Беспалько).

- Педагогическая технология - это описание процесса достижения планируемых результатов обучения (И. П. Волков).

- Педагогическая технология - это продуманная во всех деталях модель совместной педагогической деятельности по проектированию, организации и проведению учебного процесса с безусловным обеспечением комфортных условий для учащихся и учителя (В.М. Монахов).

- Педагогическая технология - это системный метод создания, применения и определения всего процесса преподавания и усвоения знаний с учетом технических и человеческих ресурсов и их взаимодействия, ставящий своей задачей оптимизацию форм образования (ЮНЕСКО)

- Педагогическая технология - системная совокупность и порядок функционирования всех личностных, инструментальных и методологических средств, используемых для достижения педагогических целей (М. В. Кларин).

- Педагогическая технология - содержательное обобщение, вбирающее в себя смыслы всех определений всех предыдущих авторов (Г. К. Селевко).

Классификация педагогических технологий В педагогической литературе представлены несколько классификаций педагогических технологий. В наиболее обобщенном виде все известные в педагогической науке и практике технологии систематизировал Г. К. Селевко. По уровню применения выделяются общепедагогические, частнометодические (предметные) и локальные (модульные) технологии.

- По философской основе: материалистические и идеалистические, диалектические и метафизические, научные (сциентистские) и религиозные, гуманистические и антигуманные, антропософские и теософские, прагматические и экзистенциалистские, свободного воспитания и принуждения, и другие разновидности.

- По ведущему фактору психического развития: биогенные, социогенные, психогенные идеалистские технологии. Сегодня общепринято, что личность есть результат совокупного

влияния биогенных, социогенных и психогенных факторов, но конкретная технология может учитывать или делать ставку на какой-либо из них, считать его основным. В принципе не существует таких монотехнологий, которые использовали бы только какой-либо один-единственный фактор, метод, принцип -- педагогическая технология всегда комплексна. Однако благодаря своему акценту на ту или иную сторону процесса обучения технология становится характерной и получает свое название.

- По научной концепции усвоения опыта выделяются: ассоциативно-рефлекторные, бихевиористские, гештальттехнологии, интериоризаторские, развивающие. Можно упомянуть еще малораспространенные технологии нейролингвистического программирования и суггестивные.

- По ориентации на личностные структуры: информационные технологии (формирование школьных знаний, умений, навыков по предметам - ЗУН); операционные (формирование способов умственных действий - СУД); эмоционально-художественные и эмоционально-нравственные (формирование сферы эстетических и нравственных отношений - СЭН), технологии саморазвития (формирование самоуправляющихся механизмов личности - СУМ); эвристические (развитие творческих способностей) и приходные (формирование действенно-практической сферы - СДП).

- По характеру содержания и структуры называются технологии: обучающие и воспитывающие, светские и религиозные, общеобразовательные и профессионально-ориентированные, гуманитарные и технократические, различные отраслевые, частнопредметные, а также монотехнологии, комплексные (политехнологии) и проникающие технологии. В монотехнологиях весь учебно-воспитательный процесс строится на какой-либо одной приоритетной, доминирующей идее, концепции, в комплексных - комбинируется из элементов различных монотехнологий. Технологии, элементы которых наиболее часто включаются в другие технологии и играют для них роль катализаторов, активизаторов, называют проникающими.

- По типу организации и управления познавательной деятельностью В. П. Беспалько предложена такая классификация педагогических систем (технологий). Взаимодействие учителя с учеником (управление) может быть разомкнутым (неконтролируемая и некорректируемая деятельность учащихся), цикличным (с контролем, самоконтролем и взаимоконтролем), рассеянным (фронтальным) или направленным (индивидуальным) и, наконец, ручным (вербальным) или автоматизированным (с помощью учебных средств). Сочетание этих признаков определяет следующие виды технологий (по В. П. Беспалько - дидактических систем): Принципиально важной стороной в педагогической технологии является позиция ребенка в образовательном процессе, отношение к ребенку со стороны взрослых. Здесь выделяется несколько типов технологий.

а) Авторитарные технологии, в которых педагог является единоличным субъектом учебно-воспитательного процесса, а ученик есть лишь "объект", "винтик". Они отличаются жесткой организацией школьной жизни, подавлением инициативы и самостоятельности учащихся, применением требований и принуждения.

б) Высокой степенью невнимания к личности ребенка отличаются дидактоцентрические технологии, в которых также господствуют субъект-объектные отношения педагога и ученика, приоритет обучения перед воспитанием, и самыми главными факторами формирования личности считаются дидактические средства. Дидактоцентрические технологии в ряде источников называют технократическими; однако последний термин, в отличие от первого, больше относится к характеру содержания, а не к стилю педагогических отношений.

в) Личностно-ориентированные технологии ставят в центр всей школьной образовательной системы личность ребенка, обеспечение комфортных, бесконфликтных и безопасных условий ее развития, реализации ее природного потенциала. Личность ребенка в этой технологии не только субъект, но субъект приоритетный; она является целью образовательной системы, а не средством достижения какой-либо отвлеченной цели (что имеет место в авторитарных и дидактоцентрических технологиях). Такие технологии называют еще ан-

тропоцентрическими. Таким образом, Личностно-ориентированные технологии характеризуются антропоцентричностью, гуманистической и психотерапевтической направленностью и имеют целью разностороннее, свободное и творческое развитие ребенка. В рамках личностно-ориентированных технологий самостоятельными направлениями выделяются гуманно-личностные технологии, технологии сотрудничества и технологии свободного воспитания.

г) Гуманно-личностные технологии отличаются прежде всего своей гуманистической сущностью, психотерапевтической направленностью на поддержку личности, помощь ей. Они, отвергая принуждение, "исповедуют" идеи всестороннего уважения и любви к ребенку, оптимистическую веру в его творческие силы.

д) Технологии сотрудничества реализуют демократизм, равенство, партнерство в субъектных отношениях педагога и ребенка. Учитель и учащиеся совместно вырабатывают цели, содержание занятия, дают оценки, находясь в состоянии сотрудничества, сотворчества.

е) Технологии свободного воспитания делают акцент на предоставлении ребенку свободы выбора и самостоятельности в большей или меньшей сфере его жизнедеятельности. Осуществляя выбор, ребенок наилучшим способом реализует позицию субъекта, идя к результату от внутреннего побуждения, а не от внешнего воздействия.

ж) Эзотерические технологии основаны на учении об эзотерическом ("неосознаваемом", подсознательном) знании - Истине и путях, ведущих к ней. Педагогический процесс - это не сообщение, не общение, а приобщение к Истине. В эзотерической парадигме сам человек (ребенок) становится центром информационного взаимодействия со Вселенной. Способ, метод, средство обучения определяют названия многих существующих

Литература:

1. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика: Учеб. для вузов. - Сб.Питер, 2000.
2. Педагогика/Под ред.П.И. Пидкасистого. - М.,1996.
3. Харламов И.Ф. Педагогика: Учеб. Мн.: Университетское, 2000.
4. Столяренко Л.Д., Самыгин С.И. 100 экзаменационных ответов по педагогике: Экспресс-справка для студентов вузов. Ростов н/Д: МарТ, 2000.
5. Маркова А.К. Психология труда учителя: Книга для учителя. - М.:Просвещение,1993.
6. Захарова Л.Н. и др. Профессиональная компетентность учителя и психолого-педагогическое проектирование: Учеб. пособие. Н.Новгород: Изд-во Нижегород. ун-та, 1993.
7. Подласый И.П. Педагогика. - М.: Просвещение, 19
8. Савинкова Н.Н. Современные педагогические технологии как объективная потребность. Москва. Троицк. 2015.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ ЖАҒДАЙЫНДА БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ – САПАЛЫ ОҚУ КЕШЛІ

Ергонисова Багдат Ералиевна

Жамбыл облысы, Тұрар Рысқұлов ауданы
Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі

Тәуелсіз елдің негізгі тірегі – білімді ұрпақ. Қазіргі таңда білімдінің алға түсіп, бәйгеден озып келетін заманы енді туды. Мемлекет болашағының кепілі – жастарға білім мен тәрбие беру мәселесінен өткір мәселе жоқ екені белгілі. Қазақтың кемел талантты ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынов: «Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек», - деген.

Қазақстан Республикасының білім беру реформаларының негізгі мақсаты – білім беру жүйесін жаңа экономикалық ортаға бейімдеу. Білім беру жүйесін жетілдіру осы мақсатқа қол жеткізуде маңызды рөл атқарады. Болашақта өркениетті, дамыған елдер қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Ал, дамудың негізі білім мен ғылымға келіп тіреледі. Сондықтан да, әлемдегі дамыған елдер сияқты Тәуелсіз елімізде білім жүйесі сапасын жетілдіру

ең негізгі өзекті мәселелердің бірі болып отырғаны белгілі. Осыған орай, білім беру жүйесінде жастарға сапалы білім беріп, олардың үйлесімді дамуы мен тұлға ретінде қалыптасуында ұстаздың кәсіби шеберлік көрсеткіштерінің бірі – жалпы педагогикалық, ғылыми-теориялық, әдістемелік жаңалықтар мен озық тәжірибені жетік меңгерудің маңызы зор.

Қазіргі ұстаздар алдындағы міндет: ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес оқушының білімі терең, іскер және ойлауға қабілетті, әлемдік стандарттар негізінде жұмыс істей алатын құзырлы тұлғаны қалыптастыру. Мұндай талапқа сай қызмет істеу үшін ұстаз үздіксіз ізденісте кәсіби білікті болуы тиіс.

Қазіргі таңда жаңа буындағы болашағымызға заман талабына сай білім және тәрбие беру ең маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Болашағымыз өскелең ұрпақты білімді де білікті, жаңашыл рухта бағыттап, бәсекелестікке түсе алатындай етіп тәрбиелеу әрбір ұстазға жүктелген парыз деп түсінемін.

Күнделікті сабақта тақырыпқа байланысты бейнетаспаларды пайдаланып «Жүз рет естігеннен, бір рет көрген артық» деген сөздерді ескере отырып, сабақтарымызда мүмкіншілігіне қарай жүйелі өтсе өз нәтижесін берері анық.

Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс-тәжірибесі зерттеліп, мектеп өміріне енуде мұғалімнің өзі толерантты, білімді болуы керек. Қазіргі мұғалімді: педагогиканың қыр-сырын жақсы меңгеріп, балалардың жүрегіне жеткізіп білім мен тәрбиені қатар ала жүруі керек. Бұрынғы оқушы тек тыңдаушы, орындаушы болса, ал қазіргі оқушы – өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән беруіміз керек. Қазіргі оқушы: дүниетаным қабілеті жоғары дарынды, өнерпаз; іздемпаз, талапты өз алдына мақсат қоя білу керек, оқыту барысында осындай әдістерді пайдалану мұғалімнің өзінің шеберлігі қарай жүзеге асады. Қазіргі болып жатқан саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік өзгерістер халыққа білім беру жүйесінің барлық буындарында білім беру ісін жаңа сатыға көтеруді талап етіп отыр. Мұғалімдердің алдына қойылып отырған басты міндеттерінің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияларды меңгеру. Педагогикалық технология – мұғалімнің кәсіби қызметін жаңартушы және сатыланып жоспарланған нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін іс-әрекет жиынтығы. Технология мен әдістеменің мақсаты бір – «қалай оқыту мәселелерін қарастырады». «Сабақ беру жай ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер» деп Ж.Аймауытов айтқандай бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі жаңа технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде. Ұстаз үшін ең басты мәселе – оқыту әдісін дұрыс таңдау. Жаңа педагогикалық технологиялар оқушының жеке тұлғалық күшін арттырып, шығармашылық ойының дамуында басты рөл атқарады. Тек оларды тиімді, жүйелі түрде қолдану оқытушының шеберлігіне байланысты әр қилы жүзеге асырылуы мүмкін. Біз ұстаздар қауымы қандай болмасын жаңалыққа құлақ түре жүретініміз айқын. Жаңа технологияларды сабақта қолданудың тиімділігін қашан да жолға қоярымыз анық. Қазіргі кезде білім беру үрдісінде көптеген технологиялар қолданылады. Соның бірі «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясын басшылыққа алдым. Бұл бағдарламаның мені қызықтырғаны сол баланың өзі ізденіп, дәлелдеуі. Ол бұрын тыңдаушы болса, енді ізденуші, ойлаушы, өз ойын дәлелдеуші, ал мұғалім осы әрекетке бағыттаушы, ұйымдастырушы. Жеті модуль бойынша оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдер. Бұл бағдарламаның басты міндеті – мұғалімдерге педагогикалық тәжірибесін жетілдіру мен бағалай білуге көмектесу, сындарлы ойлауға бағыттау. Бағдарлама жеті модульден тұрады:

- ✓ Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер.
- ✓ Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету.
- ✓ Оқыту мен оқуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану.
- ✓ Талантты және дарынды балаларды оқыту.
- ✓ Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту және оқу.
- ✓ Оқытудағы басқару және көшбасшылық. Осы 7 модуль бойынша сабақтарды

қызықты етіп өткізу үшін үнемі оқушылардың сабақтан жақсы әсер алуына байланысты инновациялық технологияны қолдану қажет. Әсіресе әдебиеті пәнінде бұл әдіс өте маңызды. Әдеби оқиғаларды балалар түсініп, өз ойларын әдеби тілмен өз көзқарастарын саралап жеткізуді қалыптастырады. Қазіргі кезде ҰБТ-ға байланысты балалар жаттанды сөйлеуді әдет етіп алған. Біздер оларды сын тұрғысында сол болған көркем әдебиеттегі оқиғаны жіктеп өз тілдерімен айтуға дағдыландыруымыз керек.

Білім – қоғамды әлеуметтік, мәдени-ғылыми үрдіспен қамтамасыз ететін ғажайып құбылыс, қоғам үшін де жоғары құндылық. Оның ең негізгі қызметі – адам бойындағы адамгершілік қасиетті арттыру, шығармашылық қабілетін дамыту. Білім беру парадигмасының орын алмасуы: жаңа мазмұн, өзгеше жағдай, өзгеше қарым-қатынас, өзгеше тәртіп, өзгеше педагогикалық менталитет қалыптасуда. Білім беру мазмұны жаңа ақпарат алмасу, ғылым мен нарық практикасындағы проблеманы шығармашылық түрде білім беру процесінде жеке тұлғаға бағытталған дағдылармен байытылуда. Педагогикалық технологиялар, жалпы білім берудеңгейіне барабар ғылымның рөлі артып келеді. Жаңа инновациялық технологияларды пайдалану – заман талабы.

Ұлы ағартушы К.Д.Ушинскийдің: «Балаға күштеп білім беруден гөрі, баланың білімге деген құштарлығын ояту ең маңызды мақсат», – дегені білім мен тәрбие саласындағы мұғалімдерге терең ой салады. Сондықтан қазіргі заманда оқушының білім алуға құштарлығын ояту үшін мұғалім көп ізденіп, сабақтың тиімді өтуіне жағдай жасауы тиіс. Білім сапасы оқушының білімге деген құштарлығы мен қызығушылығына тікелей байланысты. Оның бастысы – оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, оқушының оқудағы іс-әрекеті арқылы ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу, әрекет ету. Мақсатқа жету оқушының өзі арқылы іске асады.

Қазіргі жаңа талаптар оқушыға емес, қазіргі заман мұғаліміне қойылады, мұғалімдер тек «сабақ беруші» ғана емес, баланың оқу ортасын құра алатын адам болуы керек. Жаңа заман мұғалімдерінің білім мазмұнына өзгеріс енгізе алатын, оқыту мен тәрбиеге жаңа әдістер мен технологияларды енгізе алатын зор шығармашылық әлеуеті бар. Осы орайда, критериялды бағалау-сапалы оқу кепілі деп айтсақ артық емес.

«Критериялды бағалау» терминін алғаш рет Роберт Юджин Глейзер (1963) қолданған және бұл термин оқушылардың оқу жетістіктерінің қол жеткізген және потенциалды деңгейлері арасындағы сәйкестікті анықтауға мүмкіндік беретін үдерісті сипаттайды.

Критериялды бағалау – оқушылардың оқу жетістіктерін білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес, ұжым ішінде өңделген, оқушыға, ата-анаға және мұғалімге түсінікті нақты анықталған критерийлерге негізделген үдеріс. Критериялды бағалау оқушылардың жетістіктерін бір-бірімен салыстырмайды және бір-біріне тәуелді етпейді, сонымен қатар әр оқушының құзыреттілік деңгейі туралы ақпарат беруге бағытталады.

Критериялды бағалау жүйесінің мақсаты:

Бағалау критерийлерінің негізінде оқушылардың оқу жетістіктері туралы шынайы ақпарат алу және оқу үдерісін жетілдіре түсу үшін оны барлық қатысушыларға ұсыну. Критериялды бағалау қалыптастырушы, жиынтық болып бөлінеді. Қалыптастырушы бағалау – оқушы мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз ететін және оқу үдерісін дер кезінде түзетуге мүмкіндік беретін бағалаудың түрі болып табылады. Сабақ мақсатына жету үшін оқушылардың уәж дағдыларын дамытуға жағдай жасау керек. Бұны іске асыру үшін:

- ✓ сабақта түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану;
- ✓ әр оқушының сабақ процесіне белсене қатысуына жағдай жасау;
- ✓ оқытуда саралап және даралап оқытуды қолдану;
- ✓ бейімделушілік қабілеттерін, құрдастарымен және жеке жұмыс жасай алу қабілеттерін дамыту керек.

Оқушылардың өздері оқуға қатысқанда ғана оқу қызықты әрі тамаша болып шығады: жобалау, құрастыру, зерттеу, ашу, осы сөздің шынайы мағынасында жаңалық ашу болып табылады. Мұның бәрі тек заманауи педагогикалық технологиялар негізінде өз бетімен білім алу жағдайында ғана жүзеге асады.

Жаңа оқыту технологиясы арқылы оқушы қандайда болмасын ақпаратты өздігінше игеріп, өз

өміріне жарата алатын әмбебап тәсілдерді үйрену керек. Технологиялық жүйелікті сақтай отырып, қазіргі сабаққа қойылатын талапарды қатаң ескерген мұғалім, оқушылар шығармашылығын арттырып, білім бәсекелестігіне дұрыс бағыт-бағдар бере алады.

- Оқушылардың жұмыс әдісін.
- Оқу бағдарламасының түрлендірілген нұсқаларын құрастыру.
- Топтық жұмыс үшін тапсырмалар дайындау.
- Жаңа технология бойынша жүргізілетін әртүрлі типтегі сабақ жоспарларын жасау.
- Жаңа технологияны пайдаланатын жекелеген әдістермен тәсілдерді қолдану.
- Өткізілген сабақтарға талдау жасау, жіберілген кемшіліктердің себептерін анықтау.
- Оқу жобалары бойынша оқушыларға арналған тапсырмалар құрастыру.

Қорытындылай келгенде, жанартылған білім беру мазмұны алған білімге сын көзбен қарау, іздену, оның ақиқатын дәлелдеу, яғни, білімді саналы түрде алу. Бұл оқушының құзыреттілігін арттырып ғана қоймайды, сонымен қатар:

Жаңартылған білім беру мазмұнының әдіс-тәсілдерін сабақтарымызда қолдана отырып тұлға қалыптастырудың тиімді жақтары өте көп екендігіне көзім жетті. Жалпы сын тұрғысынан ойлау технологияның жетістіктері мынандай болып табылады: Қорыта айтқанда біздер әр заманның тек жақсы, жақтарынан сабақ алуымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық.
2. Интернет ресурстары.
3. «Жаңа тұрпатты мұғалімнің кәсіби іскерлік сапалары» қазақстан мектебі журналы, №9 2011.
4. «Өзгеріс. тәжірибе. ойтолғау» ғылыми әдістемелік журнал «ұстаз» (қосымша) 1 (41) 2016.
5. 2016-2017 оқу жылында ҚР жалпы орта білім беретін ұйымдарына оқу процесін ұйымдастырудың ерекшелігі туралы әдістемелік нұсқау хат
6. «Қазақ ұстаз» республикалық ғылыми-педагогикалық журнал №1 2017, №5 2016
7. «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы білім беруді дамытудың жаңа мүмкіндіктері: заманауи білім берудегі инновациялар мен әдістемелер» I республикалық педагогикалық оқуларының жинағы

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ И ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Жайлыбаева Ақерке Мұратқызы

Жамбылская область, район Т.Рыскулова, средняя школа
имени «А.Бокейханова» учитель русского языка и литературы

Информатизация образовательного процесса - это новые инновационные методы и технологии обучения повышение эффективности и качества всех уровней учебно-воспитательного процесса с реализацией целей развивающего обучения. Большое значение имеет применение новых технологий в сфере образования, отвечающих требованиям сегодняшнего дня. Современное образование представляет собой непрерывный процесс обучения, направленный на обеспечение высокого уровня нравственного, интеллектуального развития и образования учащихся, повышение его эффективности и качества. Основная цель любого учителя дать учащемуся качественное образование. Сегодня эффективным способом для молодого поколения осмысления любой дисциплины являются основы новых технологий.

Новые технологии очень помогают повысить качество знаний учащихся, увеличить возможности самостоятельной работы. В последние годы новые технологии обучения широко используются в сфере образования. Среди них технологии «Модульная технология обучения» (М. Жанпеисова), «Уровневые задания» (Ж. Караев) и другие технологии, разработанные отечественными учеными-методистами, повышают интерес учителей и широко внедряются в учебные процессы. О таких методах и новых технологиях обучения можно говорить с помощью специальных трудов и научно – методических пособий, различных курсов и ступеней обучения. Поэтому важно выбрать конечный результат, уметь организовать его по

назначению. От методического мастерства и творческого поиска учителя будет зависеть превращение любого вида методов обучения в активную деятельность. Отсюда и необходимость в учебной деятельности в соответствии с учебным содержанием и целью вести индивидуальную, групповую, коллективную работу.

Повышение уровня знаний учащихся в социально-экономических условиях современности в той или иной степени в первую очередь направлено на создание условий для всестороннего самосознания и становления личности. В связи с этим использование различных новых технологий в сегодняшней системе обучения вошло в практику, дает результаты. Внедрение эффективных методов обучения на каждом уроке оказывает существенное влияние на качество знаний. Для того, чтобы любой урок был интересным, каждый учитель должен стремиться к новизне и быть в поиске.

Не ограничиваясь одним подходом в ходе урока, я на своих уроках выборочно применяю современные инновационные технологии в зависимости от возрастных особенностей учащихся. В частности, модульная технология, критическое мышление, развивающее обучение, уровневое обучение. Для меня использование инновационных методов в каждом уроке приводит к большим достижениям и на каждом своем уроке я вижу, что использование передовых технологий дает хорошие результаты.

В обучении русскому языку обращаю особое внимание к технологии уровневого обучения с использованием элементов новых технологий. Ведь данная технология ориентирована на индивидуальные возможности ребенка. Ученые Л. Выготский, В. Давыдов, Д. Эльконин и др. основательно изучили это и определили тесную связь между обучением и развитием. Одной из технологий, используемых в современной педагогике, является технология дифференцированного обучения. Данная технология считается эффективным методом обучения современному русскому языку. На пути к достижению этой цели языковой материал может формировать свои деловые навыки опорными таблицами, текстом, подготовленными по главам и темам, другими видами работ, выполняемых в любознательном, творческом направлении.

Для начала, чтобы определить учебные возможности класса, необходимо знать уровень его работоспособности и обучаемости. На уроках русского языка уровень работоспособности своих учеников я определяю по объёму выполненной работы. Уровень обучаемости проверить сложнее и для него я использую в начале проверку, рассчитанную на три урока.

- объявляется тема (например, дефис в наречиях), в течение 10-15 минут идёт объяснение; письменная проверочная работа, определяется количество учащихся, не справившихся с заданием;

- на следующем уроке я предоставляю ученикам результаты проверки работ и предлагаю прослушать этот же материал ещё раз, и снова даю проверочную работу;

- на третьем уроке вновь анализирую полученные результаты и убеждаю детей, что нужно прослушать объяснение того же материала ещё раз. И опять письменно закрепляю его. С заданием справились почти все, но остались те, кому нужен сугубо индивидуальный подход. Еще одна главная потребность в уровневом обучении- это обучение ученика самостоятельному поиску, развитие его творческих способностей и умений. Одним из основных средств успешного решения творческих задач является самостоятельная работа учащихся, которая способствует формированию личности, развитие мышления, потребность в получении знаний, применение их на практике в жизни.

Одним из творческих задач для учащегося является применение технологии «критическое мышление через чтение и письмо», которую я использую на уроках русской литературы. Эта технология внедрена в практику 18 стран. Данная технология повышает интерес учащихся к занятиям, формирует мыслительную активность, смекалку, уверенность в себе, деловые навыки. Структура урока по технологии критического мышления воспитывает умение пробуждать интерес, различать смысл, вставать с этапов созерцания, ставить перед собой цели, исследовать проблему, искать ответы, открыто высказывать свои мысли, используя

различные стратегии воспитательных и учебных целей на каждом этапе. В наше время стратегия «критическое мышление через чтение и письмо» очень эффективна при планировании урока, потому что здесь можно отточить мышление учащегося и достичь успехов, соответствующих его уровню развития. Проект критического мышления состоит из трех следующих структур:

- пробуждение интереса;
- познание смысла;
- задумчивость.

В этой технологии сочетаются прежние знания и новое понятие. Например, на уроках русской литературы я применяю упражнение «Построй мост», которое помогает понять собственный процесс мышления и обучения, учитывая ваши представления о теме до и после изучения, и то, как они изменились. Включает 3 стадии:

1. **До изучения:** записывают первоначальные мысли по выбранному произведению: 3 слова (или мысли), 2 вопроса и 1 метафору (или сравнение).

2. **После изучения:** после изучения, обсуждения, исследования произведения записывают снова 3 слова (или мысли), 2 вопроса и 1 метафору (или сравнение).

3. **Мост:** в конце ученики объясняют, как новые ответы связаны с первоначальными ответами, или изменились по сравнению с ними.

На последнем этапе ученик может проявить свои творческие способности. Идея упражнения состоит в том, чтобы буквально «наводить мосты» между идеями при получении новой информации, между своим первыми и новыми идеями. Это упражнение помогает развить умение сосредоточиться на идее понимания темы, объединения своих мыслей и рефлексии.

Особое значение в технологии критического мышления имеет то, что ученик сам ищет доказательства. Раньше он был только слушателем, теперь он ищущий, мыслитель, аргументатор своей мысли, а учитель в этом начинании является проводником, организатором.

В настоящее время так же трудно представить учебный процесс без информационно-коммуникационных средств. Сегодня перед языковедами стоит очень сложная задача: с одной стороны, совершенствовать обязательный уровень знаний, умений и навыков, а с другой - развивать потенциальные творческие возможности и мыслительные способности учащихся высокого уровня. Использование информационных технологий на уроке рассматривается не как цель, а как один из путей совершенствования мира учащегося, как источник дополнительной информации по предмету, как форма развития среды индивидуальной активности ребенка, как способ самостоятельной работы преподавателя и учащегося и совершенствования собственных знаний.

Перед современной школой, в том числе сельской, стоит задача обеспечения доступности качественного образования с учетом возможностей, интересов и умений обучающихся, развивать социализирующую активность личности и пересмотреть методические пособия в целом. Новые информационные технологии, несомненно, играют важную роль. Использование ИКТ на уроке формирует познавательную деятельность обучающихся, способствует

повышению качества знаний, качественно и быстро готовится урок. Основной целью применения ИКТ является развитие мышления, формирование способов мыслительной деятельности.

Использование компьютера освобождает учителя от ежедневной повторяющейся работы на уроке, то есть писать на доске, протирать доску. Работа также облегчается при выборе наглядных пособий. Компьютер создает новые возможности для учителя. Современные информационные технологии направляют учащихся к нетрадиционным источникам информации, учат осваивать новые методы и приемы обучения.

Пробуждение интереса к преподаванию русского языка и литературы в настоящее время является проблемой, но я считаю, что есть возможность. Здесь на помощь приходят мультимедийные презентации, которые можно использовать на этапах объяснения нового урока, закрепления урока, повторения. В своей учебной работе я использую интерактивную доску. Моя цель - воспитание активной личности с высоким уровнем знаний, которые я могу использовать в жизни.

Для реализации этой цели я ставлю перед собой следующие задачи:

- Формирование готовности к интерактивному обучению;
- Развитие навыков взаимодействия в учебно-воспитательной ситуации;
- Внедрение в преподавании своего предмета новых интерактивных подходов, формирующих и развивающих коммуникативные способности учащихся.

Я считаю, что интерактивные методы на уроках русского языка и литературы - очень необходимая вещь в процессе обучения. Интерактивная доска предоставляет новые возможности в работе с презентациями, а это значит, что при отображении слайдов можно внести разметку маркером в текст, представленный на доске. В тренировочной работе - ставить буквы, знаки препинания на слова, открывать скобки. Услуга интерактивной доски дополняет возможности компьютера и помогает преобразить урок, выделить ключевые моменты урока и сохранить его в памяти. Ценность интерактивных методов в том, что они обучают ученика, тренируют знания, умения и навыки на уроках и в реальной жизни. Кроме того, развивающемуся обществу нужны современные, образованные, воспитанные, способные принимать ответственные решения, способные к взаимодействию, ответственные люди. Исходя из собственного опыта работы, хочу отметить, что через интерактивное обучение мы воспитываем свободную личность с активной жизненной позицией. Человек, умеющий не только отстаивать свое мнение, но и слушать другого.

Для любого учителя основной целью педагогической деятельности является рациональное использование новых педагогических технологий в учебно-воспитательной работе с учащимися. Для этого в современном мире необходимо постоянное освоение новых технологий и обучение инновационным технологиям. Известный ученый Ахмет Байтурсинович отмечал: «Отличительной чертой мастерства является разноплановый подход». Перед каждым учителем встают вопросы: как стабилизировать интерес ученика, как повысить качество знаний? Его ответ - изучить новые технологии, а затем применить их в своей работе, используя разные методы на разных этапах одного и того же урока можно добиться больших результатов.

Список использованной литературы:

1. <https://ppt-online.org/532765>
2. <http://edu.resurs.kz/metod/tehnologiya-modulnogo-obucheniya-zhanpeisovoy>
3. https://www.tspu.edu.ru/oldfiles/libserv/files/Artemenko_Teoria_i_metodika_obuchenia_russ_ayziku.pdf
4. <https://www.at.alleng.org/d/ped/ped028.htm>
5. <https://stranatalantov.com/news/primenenie-innovacionnyix-technologij-v-obrazovatelnom-processe/>
6. <https://da-azbyka.online/blog/10-lessons-criticalthinking>
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%BC%D1%8B%D1%88%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5

ИНОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР – ӨМІРГЕ БЕЙІМ ОҚУШЫЛАРДЫ ДАЙЫНДАУДЫҢ БАСТЫ ҚҰРАЛЫ

Жайсанова Зухра Нуржановна

Жамбыл облысы, Тұрар Рысқұлов ауданы
Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі

Бүгін адамзат жаңа өнеркәсіптік революция дәуіріне аяқ басып отыр. Қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі – әлеуметтік, экономикалық өзгермелі жағдайларда өмір сүруге дайын болып қана қоймай, сонымен қатар оны жүзеге асыруға, жақсартуға игі ықпал ететін жеке тұлғаны қалыптастыру. Мұндай тұлғаға қойылатын бірінші кезектегі нақты талаптар шығармашылық, белсенділік, жауаптылық, терең білімділік, кәсіби сауаттылық. Бұл талаптарды жүзеге асыру үшін оқушы білімін бағалауда мүлдем жаңа бағытта жұмыс істеу қажеттілігі туындайды. Жаңа бағдарламада білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. Қазіргі таңда қазақ тілі – мемлекеттік тіл, қарым-қатынас тілі – орыс тілі және ағылшын тілі – әлемдік кеңістікті тану тілін оқытуда жаңа идеяларды қолдану заман талабы болып отыр. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты – білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Бүгінгі күні оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау оқу үдерісінің маңызды да салмақты бөлігі болып табылады. Сол себептен, зерттеу іс-әрекеттерін кеңінен қолданып, оқушылардың жетістіктерін бүгінгі күннің талабына сай жаңаша бағалау жүйесі қажет етіледі. Ал, бағалаудың жаңа әдісінде оқушы бағаны қандай критерийлер бойынша алғанын, келесі сабақтарда қандай критерийлерге көңіл бөлу керектігін ұғынады. Бұл жүйеде оқушының нәтижесімен бірге іс-әрекеті де бағаланады. Онда басқа оқушыларды бағалауда мұғалім түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана алады. Біріншіден, оқушының қызығушылығы артады, екіншіден, мұғалімнің жұмысы да жеңілдейді[1].

Білім сапасын анықтау құралдары ретінде оқуға ынталандыратын және оқушының жеке дамуын анықтауға мүмкіндік беретін қалыптастырушы бағалау мен жиынтық бағалау түрлері белгіленген. Жаңа стандарт оқуын өз бетімен құруға қабілетті өмір бойы білім алуға ұмтылатын оқушы тұлғасын дамытуды көздейді. Жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында біліктілікті арттыру курсы жаңа стандартпен оқыту әдістемесін үйретумен қатар функционалды сауатты, сыни тұрғысынан ойлай алатын мұғалімдер қатарын көбейтуде.

Жаңа бағдарламаның басты мақсаттарының бірі де баланы оқыта отырып ой еркіндігін, белсенділігін, ізденімпаздығын қалыптастыру, өз бетінше шешім қабылдауға дағдыландыру және критериялды бағалау жүйесін енгізді. Сондықтан тек дәстүрлі оқытумен шектеліп қалмай, мұғалім әрқашан ізденісте болып, өзіне және шәкірттеріне тиімді жақтарын қарастырып отыруы тиіс. Жан-жақты, қызыға алатын қызығушылығы мол, өмірге талпынысы жоғары ұрпақ тәрбиелеу – жаңартылған білім мазмұны аясында толық өмірмен байланыстыра отырып, қарастырылған.

Қоғамның дамуы әр кезде де білім беру сапасына лайық болған. Қазіргі кезде білім берудің мазмұны балалардың оқу-танымдық іс-әрекеттерді өз бетінше жүргізу дағдысы қалыптастыруға бағытталған. Мұны жүзеге асыру балаларды жинақтылыққа, өзін-өзі дұрыс басқаруға үйретеді, білімді саналы түрде игеріп, оны танымдық шығармашылық және қарапайым тапсырмаларды орындауда дұрыс қолдана білуге жетелейді.

Сондықтан тәрбиешілер мен әдіскерлер баланың қызығуын толық түрде қанағаттандыратындай, өздерінің танымдық белсенділігі мен дербестігін жүзеге асыратындай жағдай туғызуы тиіс.

Педагогикалық қызметке ынтасы жоғары, білім беру саласындағы үнемі жаңарып отыратын өзгерістерге икемді, жаңа технологияларды оқу-тәрбие үрдісінде қолдана алатын мұғалім ғана қоғамдағы өзгерістерге бейім оқушының жеке тұлғасын қалыптастыруда түйінді тұлға болып табылады. Бүгінгі таңда білім берудегі басты міндет – әртүрлі әдіс-тәсілдерді, жаңа технологияларды қолдана отырып оқушының пәнге деген қызығуларын арттыру және білім сапасын жақсарту [2].

Балалардың ынтасын арттыратын инновациялық технологиялар. «Инновация» термині ғылымға XIX ғасырда енді. XX ғасырдың екінші жартысында инновация әлеуметтік өзгерістердің жалпы үрдістерінің сатысы ретінде қаралып, оның негізгі элементтері атап көрсетілді: «жаңашылдық», «жаңашыл», «бағалаушылар». Үрдістің сындарлы, өзгермелі мерзімін қандай да бір жаңа енгізілмелерге сәйкес «бағалаушылардың» іс-әрекетіндегі өзгерістер айқындайды. Жаңашылдық – нағыз құрал, ал инновация осы құралды меңгеру үрдісі. Сауатты түрде таңдап алынған жаңашылдық барынша мүмкін дәрежеде жаңа енгізілімнің табысқа жетуіне кепілдеме беруі тиіс. Инновациялық үрдіс деп жаңалықты жасау, меңгеру, пайдалану және тарату бойынша жүргізілетін кешенді іс-әрекетті айтады. Бүгінгі жағдайда жаңа ғылыми, тәжірибелік білімді жасау және оларды меңгеру мен іске асыруды инновациялық тұрғыдан қарастыруға болады.

Педагогикалық технология оқу үрдісімен, яғни мұғалім мен оқушының іс-әрекетімен, оның құрылысымен, құралдармен, әдістері және түрлерімен түбегейлі байланысқан. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнен асқан шеберлікті, арнайы дайындық пен ізденісті, сауаттылықты қажет етеді. Инновациялық оқыту білімді тереңдетумен қатар оқушыны оқу әрекетіне жетелеп, олардың оқуға деген ынтасын оятады. Бұл жаңа технологиялар шығармашыл қабілеттің дамуына жағдай туғызады. Әр мұғалім қазіргі жаһандану саясатына сәйкес жаңа технологияны өз ыңғайына, пәніне лайықтап пайдалануға тиіс. Сабақты тартымды өткізу және оқушылардың оқуға деген қызығуын арттыру үшін әр сабақты түрлендіріп, арттыруы шарт. Ол үшін тек бір технологиямен шектеліп қалмай, әр түрлі технологияның сан қилы элементтерін пайдалану артық етпесі анық. Сабақта инновациялық технологиялардың тиімді әдіс-тәсілдерімен оқыту – оқушыны өз бетімен ізденуге үйрету, олардың танымдылығы мен шығармашылық икемділіктерін дамыту. Ерекшелігі: оқу материалында баланы қызықтыратындай құпиясы бар мәселе туғызу. Инновация көпсалалы, кең қолданыста. Педагогика ғылымында өзіндік категориясы болмаса да, зерттеуші ғалымдар білім беру жүйесіне жаңалық енгізу деп қолданып жүр. Инновация ұғымы ең алғаш мәдениет танушылардың зерттеулеріне енді, ал қазір барлық салада кеңінен қолданылады [3].

Соның бірі – орта білім беру мазмұнының жаңаруы болып отыр. Кәсіби тұрғыда жаңа сатыға қадам басып, Білім жүйесіне енген жаңалықтың барысымен таныса бастаған сәтімде арнайы курсқа баруым бағдарлама туралы туындаған сұрақтарымның жауабын табуға берілген мүмкіндік секілді көрінді. Қазіргі таңда оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – заман талабы болып отыр. Оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты – білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ-ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге

асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары [4].

Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша менің жүрегіме түйгенім: алдымызға бір мақсат қоя отырып, сол мақсатқа жету жолында шәкірттердің жүрегіне жол тауып, әрекеттендіре білу шеберлігіне жетсек, егемен елдің ұл-қыздары білімді де білікті болып шығатынына сенімім мол. Соның арқасында біз бәсекеге қабілетті, іргесі мықты ел боламыз. Ол үшін көптеген еңбек пен тер төгуіміз керек. Яғни балаларды бірінші бағалау жүйесіне икемдегеніміз дұрыс. Бағалаудың түрлері: Критериалды бағалау.

Критериалды бағалау жүйесінің тиімділігі:

- ✓ Заман талабына сай бәсекеге қабілетті, білімді, әскер, ойлау жүйесі дамыған, логикалық тұжырым жасауға бейім, ойлай алатын жеке тұлғаны қалыптастырады;
- ✓ жеке жұмыстар жүргізу арқылы білім дәрежесін, ой-өрісін әрі қарай дамытады;
- ✓ оқушылардың білім сапасын арттырады;
- ✓ оқушының тұлғалық бағытын белсенді позициясына бағыттауға мүмкіндік беретін бірден-бір бағалау жолы;
- ✓ тұлғаны өзіндік жауапкершілікке, тұғырлы нәтижеге, бағытқа жеткізетін, шығармашыл бағалау жүйесі.

Критериалды бағалау екіге бөлінеді. 1. Қалыптастырушы бағалау. 2. Жиынтық бағалау.

Қалыптастырушы бағалау – оқушы мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз ететін және оқу үдерісін дер кезінде түзетуге мүмкіндік беретін бағалаудың түрі болып табылады.

Қалыптастырушы бағалау қағидаттары:

- ✓ оқу мен оқытудың бір бөлігі («оқу үшін бағалау»);
- ✓ барлық оқу мақсаттары қамтылады (оқу мақсаттары барлық сыныптарда пәндер бойынша оқу жоспарларында нақтыланып белгіленген);
- ✓ бағалау белгіленбейді.

Қалыптастырушы бағалау барысында мұғалім белгілі дағдыларды бағалаудың тиімді тәсілі ретінде топтық жұмыстарды қолдана алады.

Топтық жұмыс барысында мұғалім әрбір топтағы білім алушылардың талқылауын тыңдайды және бақылайды: кейбір білім алушылар бағалау критерийлеріне сәйкес оқу мақсатына жеткендігін жылдам көрсете алады [5].

Мұғалім одан әрі оқу мақсатына жетуге ұмтылған білім алушылардың іс-әрекетін бақылауы және қосымша сұрақтар қоя алады. Топтық жұмыс барысында мұғалім барлық топтардың жұмысын бақылауы тиіс. Топты бақылауды тапсырманы орындауға қатысумен бірге жүргізуге де болады. Жауаптарды бағалаудан кейін мұғалім оқу мақсатына жетуге ұмтылған топтарға қайтадан келіп, олардың оқу мақсатына жетулеріне тағы бір мүмкіндік беруіне болады.

Мұғалімдер жаңартылған білім беру бағдарламасының құрылымын, ондағы материалдардың күрделілігінің өсу ретін, мазмұнын және мақсаттарын біледі және түсінеді. Мұғалімдердің орта білім мазмұнын жаңарту жағдайында пән бойынша жаңартылған білім беру бағдарламасын іске асыру үшін қажетті біліктері мен дағдылары қалыптасқан деп ойлаймын. Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша біліктілігін арттыру курсынан алған әсерім өте көп. Жаңартылған білім беру бағдарламасы – озық технологиялардың барлық қыр-сырын білуге жетелейді.

Инновациялық технологиялардың негізгі мақсаты оқушылардың танымдық міндеттерін қалыптастыру, шығармашылық қабілеттері мен қызығушылығын жетілдіру, білімге құштарлығын ояту. Мұғалім сабақта әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, балалардың ұсыныс-пікірлерін еркін айтқызып, ойларын ұштауға және өздеріне деген сенімін арттыруға мүмкіндік туғызып отыру қажет. Әдіс-тәсілдер арқылы өткізген әрбір сабақ оқушылардың ойлануына және қиялына негізделіп келеді, баланың тереңде жатқан ойын дамытып оларды сөйлетуге үйретеді. Түрлі әдістемелік тәсілдер пайдалану арқылы қабілеті әртүрлі балардың

ортасынан қабілеті жоғары баланы іздеп, онымен жұмыс жасау, оны жан-жақты тануды ойлап, оқушылардың шығармашылық деңгейін бақылап отыру әрбір мұғалімнің міндеті [6].

Жаңартылған білім аясында сұрақ қою, білім беру спираль бойымен жеңілден күрделіге қарай өсетінін, тапсырмаларды оқушылардың өздері орындайтындай етіп жоспарлауды үйреніп, түсіндік. Ең қызықтысы, жаңадан жаратылыстану пәні енгізіліп отырғандығы. Себебі, бұл пән түрлі зерттеу жұмыстарына негізделген, оқушының бойында тірі табиғатқа, заттардың қасиеттеріне, жер және ғарыш, табиғат физикасына деген қызығушылықтары зерттеу жұмыстарын жүргізе отырып арттырады [7].

Жалпы қорыта айтқанда, аталған бағдарламаға сәйкес алынған тәсілдерді сабақта тиімді қолданысқа енгізсеңіз, баланың танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал етеді, оқушылар оқудың қызықты жеңіл өтетіндігін, ұжымда бірлесіп жұмыс жасауға үйрететіндігін, білімнің тереңдігі, әрі тиянақтылығы артатындығын баяндайды. Яғни, оқушы өз ой-пікірін ашық еркін айтады, бірлесе отырып, жұптаса отырып жұмыс жасай алады, бір-бірін тыңдауға үйренеді сыныпта ынтымақтастық атмосферасы қалыптасады. Сондықтан басқа пәндердің де осындай оқыту формасымен оқытылса, тиімді болатындығын айтуға болады. Осы бағдарламаны меңгергенде ғана жан-жақты дамыған, болашағы айқын, бағдары анық, бәсекеге қабілетті рухани бай тұлға қалыптастыра алатынымызға сеніміміз мол. Бұл жағартылған білім беру бағдарламасы бойынша менің көкейге түйгенім: алдымызда бір мақсат қоя отырып, сол мақсатқа жету жолында шәкірттердің жүрегінен жол тауып, әрекеттендіре білу шеберлігіне жетсек, егемен елдің ұл-қыздары білімді де, білікті болып шықпақ. соның арқасында біз бәсекеге қабілетті, іргесі мықты ел боламыз.

Ұлы ағартушы жазушы Ахмет Байтұрсынов айтқандай «Ұстаз үздіксіз ізденгенде ғана, шәкірт жанына нұр құя алады», – деген сөзі ізденімпаз, шығармашыл, жаңашыл ұстаздарға арналғандай. Осыны әрбір ұстаз жадында сақтауы тиіс. Ендеше, құрметті әріптестер, алға қойған мақсаттарыңыз бен жоспарларыңызға сәттілік пен табыс тілейміз! Маңызды бағдарлама туралы мәнді ойларыңызбен бөліскендеріңізге шын жүректен ризашылығымызды білдіреміз. Ұстаздықтың ұлы жолында өзімнің бар күш жігерімді салып, еліме пайдамды тигізіп жатсам, бұл ғаламда одан артық бақыт жоқ деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бөрібаев Б., Балапанов Е. «Жаңа ақпараттық технологиялар», Алматы, 2003.
2. Истемиров Н «Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары», Алматы, 2007.
3. Педагогика, Ж.Қоянбаев. –А. 2002.
4. Халық тәлімі // №7. 2006.
5. Бастауыш мектеп // №7, 2001. №9, 2003.
5. Бегалиев Т. Педагогика. 2001.
6. Омарова Р. Оқу – танымдық әрекетті белсендіру // Қазақстан мектебі, №12, 2006.
7. «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы білім беруді дамытудың жаңа мүмкіндіктері: заманауи білім берудегі инновациялар мен әдістемелер» I республикалық педагогикалық оқуларының жинағы. – Тараз 2018.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОЗЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Жаналиева Г.М.

Іле ауданы, 40 орта мектеп

I. Болашақтың бүгіннен де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күдіретті күш тек білімде ғана. Қай ел болсын, өсіп-өркендеуі, әлемде өзіндік орнын алуы сол мемлекеттің біліміне, білім сапасына байланысты екенін Қ.К.Тоқаев жыл сайынғы халыққа Жолдауында ерекше айтуы да сондықтан. Қазақстан Республикасының білім берудегі басты мақсаты-жан-жақты дамыған, білімді, өмір сүруге бейім, өзіндік ой-талғамы бар, адамгершілігі жоғары, бәсекеге қабілетті жеке тұлға тәрбиелеу. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін оқушыға білім мазмұнын терең игертудің тиімді жолдарын іздестіріп, шығармашылыққа жетелейтін қазіргі заман талабына сай ғылыми-әдістемелік біліммен қаруланған, білікті маман, шебер мұғалім дайындау қажет. Ал жаңа формация мұғалімі-оқыту технологиясының жүйесімен оқушыларды өмірге дағдыландыру құзырлығын айқындау бағытындағы әдіс-тәсілдерді жетік меңгерген тұлға.

Қазіргі Қазақстандық қоғам көпұлттық, көптілділік және көпмәдениеттілік жағдайда - Сондықтан осы қоғамға бейімделген көп тілді меңгерген мәдениетті тұлға қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі. Қазақстанның дүние жүзіндегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіруі жоспарланған. Ол мақсатқа жету үшін, ең алдымен, әрбір қазақстандық бәсекеге қабілетті болу керек. Қазақстандықтар кем дегенде үш тілді біліп, қазақ, орыс және ағылшын тілдерін еркін білу тиіс. Сонымен қатар ағылшын тілін кеңінен білмейінше, ұлттың бәсекеге шынайы қабілеттілігі туралы айту қиын болатындығын ескерте отырып, барлық ата-аналарды балаларын үш тілде оқытуға шақыру керек. Қазіргі таңда өркениетті ел ретінде көптеген шет елдермен қарым-қатынасымыз күннен-күнге нығайып, беделіміз артып келеді. Бұл шетел тілін оқытуды жақсартуды, оны терең меңгертуді талап етеді. Ал, оқытуды жақсарту дегеніміз, біздіңше, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру. Бүгінгі күннің талабы, шет тілі оқытушысының алдына қойған мақсаты тіл үйренушілерді шет тілінде сөйлету болғандықтан, оқытушы шет тіліне үйретудің түрлі әдістерін сұрыптай келе, оның ішіндегі ең тиімдісін өз сабағында қолдануды басты міндет деп біледі. Дегенмен, шетел тілін меңгертуде көптеген қиыншылықтар кездесетіні белгілі. Солардың бірі – оқушылардың ағылшын тілінде сөйлеу дағдыларын дамыта отырып мәтін мазмұнын баяндау немесе шет ел тілінде өз ойын айту. Мектептерде ағылшын тілін оқытудың негізгі элементтерінің бірі – сөздік жұмысын жүргізу. Ол оқушылардың сөздік қорын байытуда ерекше орын алады. Сөздік жұмысын ұйымдастырудың басты қағидасы – оқушының лексикалық материалды белсенді түрде меңгеріп, сөйлеу тілінде оларды бекітіп, сөйлеуде белсенді түрде қолдана білуге үйрету негізінде қалыптасады.

Шәкірттер қазақ тілін толық әдеби нормада меңгеріп, орыс тілі мен ағылшын тілін еркін білу қажет. Ал ғалымдардың зерттеуінше, бала жас кезінде тілді қиналмай әрі еркін меңгереді екен. Бүлдіршін жаста меңгерілген білімнің іргетасы берік әрі мықты болмақ. Ал осы берік әрі мықты білімді санаға себелеп, жанға ұялататын әрине мұғалім. Ағылшын тілі пәні мұғалімдері қазіргі кезде ағылшын тілін оқыту сапасын жақсарту мақсатында тіл үйрету саласында әлемдік озық тәжірибелерды, жаңа технологиялар мен әдістерді барынша қолдануда. Ағылшын тілін саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру, бір жылғы мәселе емес, сондықтан ағылшын тілін оқыту ісімен шұғылданатын мамандар арасында туындайтын, ағылшын тілінде өз ойын ауызша жеткізе алатын, оқушылардың ауызша сөйлеу дағдысын қалай қалыптастыруға болады? деген сұрақ туындайды. Менің байқап бақылағаным бойынша оқушылардың сөйлеу дағдысы алғаш сабақ басталғаннан бастап қалыптаса бастайды. Ағылшын тілі сабағында оқушылардың тілін дамыту, білім – білік

дағдыларын қалыптастыру, сөйлеуге деген қызығушылығын, белсенділіген арттыру мақсатында жүргізілетін жұмыстарға төмендегідей әдістерді жатқызуға болады:

1. Ауызша әдіс – теория және фактіге негізделген білімді қалыптастыруда, үй тапсырмасын және жаңа сабақты пысықтауда, ережелерді қайталауда пайдаланылады.

2. Көрнекі әдісті – бақылау қабілетін дамыту, оқылатын мәселеге ықыласын көтеру және оқу материалының мазмұнын көрнекілік арқылы түсіндіруде қолданылады.

3. Практикалық әдіс – практикалық іскерлік пен әдетті дамыту үшін және тақырып мазмұнына сәйкес практикалық жұмыстарды жүргізу үшін түсіндірілген материалды оқушылардың қаншалықты меңгергенін бақылау үшін пайдаланылады. 5- сыныпта What do you want to be? тақырыбындағы сабақта жаңа сөздер және жаңа сөз тіркестерімен танысқан соң, жұптық тапсырма бердім. Яғни әрбір оқушы көршісінің қимыл қозғалыстары арқылы сабақта үйренген жаңа сөз тіркестерін пайдалана отырып қандай мамандық иесі екенін табу керек. Оқушылардың белсенді жұмыстануына жақсы септігін тигізеді.

1. 4. Іздену әдісі – өзінше ойлануды және зерттеу қабілеттерін дамыту үшін оқушыларды тақырыпты проблемалық оқытуға әзірлеуде қолданылады

2. 5. Индуктивтік әдіс – қорытынды жасау қабілетін дамыту күрделендіре оқыту үшін, ойлау қабілетін қалыптастыру үшін пайдаланылады

3. 6. Өзіндік жұмыс әдісін – оқу әрекетінде жұмыс істеуде қабілетті дамыту және оқу еңбегінде дағдыны қалыптастыруда жеңіл тақырыптарды өз бетінше дайындауға, дидактикалық материалдармен тиімді жұмыс жасай білуге баулу үшін қолданылады

4. 7. Ойын әдісі – оқушының сабаққа деген қызығушылығын оятып, белсенділіктерін арттыра түседі, сонымен қатар оқушылардың сөйлеу-білік дағдыларын қалыптастырады

Тапсырмалары

1. Мәтінді қатесіз, дауыс ырғағын сақтай отырып оқу;

2. Мазмұнын түсіну;

3. Тірек – сызба сөздері арқылы баяндау;

4. Мазмұнын түсінуі бойынша сурет салып, суреттеу;

Келесі жаттығу түрі сөйлеуге үйрету. Диалогты сөйлеуде – оқушылар сұрақ – жауап, өтініш айту, нұсқау беру және тағы басқа жұмыстары ретінде қарапайым іс-әрекеттерді жасай алуы тиіс. Балалар бөлік элементтерден жаңа, тұтас жағдай құрай алуы керек. Оқушылар жалпы арнаулы сұрақтарды қоя алуы, әр-түрлі сұрақтарға жауап бере алуы, өтініш, бір нәрсемен келісетінін немесе келіспейтіндігін білдіре алуы керек. Оқушылардың сөйлеу қарқынын өсіру қажет және әр оқушы сөйлегенде екі репликадан айтуы қажет.

Қазіргі кезеңде пән мұғалімдерінің кеңінен қолданып жүрген тілдік жаттығуларының біріне «Warming up» жаттығуын кіргізуге болады. Тілдік жаттығудың мақсаты – сабаққа деген бетбұрыс туғызу. Тілдік жаттығу барысындағы мұғалімнің жылы дауысы, сұрақтардың алдын ала ойластырылып тапсырмалардың дұрыс жоспарлануы мұғалім мен оқушының арасындағы жақсы қарым – қатынас туғызып, алдағы сабақтың нәтижесін жоғарылата түседі.

Шағын шығарма жазу оқушылардың тек жазу, тілді түсіну, сөйлеу қабілеттерін арттырып қана қоймай әр баланың жеке тұлға ретінде қалыптасуына себеп болады. Бұндай шығармаларды көп уақыт алмай 5 минуттық жазу ретінде өткізу әбден мүмкін немесе үй тапсырмасына беруге болады. Баланың іздену қабілеті дамиды. Тексеру кезінде баланың жіберген қателеріне көңіл бөлмей, оның идеясына, өмірлік тәжірибесін сипаттай білу қабілетіне, өз бетінше жұмыстанан мәтіннің құрылымына көбірек назар аударған жөн. Тақырыптар түрі сан алуан: “Young people and their problems”, “My favourite singer or actor”, “My hobby”, “Environmental problems” т.б

Келесі жаттығу түрі «Find the words» деп аталады. Нұсқау бойынша балалар сөзді табу тиіс.

Bread

E – is exactly in the middle.

D – is at the end.

B – is one of the letters before e.

R – is between b and e.

A – is between e and b.

Соңғы кезде көп қолданылып келе жатқан жұмыс түрінің бірі – «Brainstroming» әдісі, яғни суреттеліп берілген белгілерді қолдану арқылы біртұтас әңгіме құрастыру, оны әңгімелеп айту болып табылады.

Аталған әдістерді пайдалана отырып түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды, теориялық мәселелер мен қағидаларды меңгерту тиімді болып табылады. Сонымен қатар оқушылардың ағылшын тілінде ауызекі сөйлеу қабілеттерін дамыту бағытында түрлі іс-әрекет ұйымдастыруға болады. Шет тілі пәні бойынша оқушы ереже мен ұғымдар анықтамасын тек жаттап алғаннан гөрі, оларды іс жүзінде саналы түрде қолдана алуы қажет. Түрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы теориялық білімді шыңдауға болады. Мысалы, белгілі бір мәтін бойынша жұмыс істеу үшін мынадай жаттығулар беріледі. Өз тәжірибемнен мысал келтіретін болсам осы оқу жылында 5 сыныпта өткізген ашық сабағымда түрлі әдіс-тәсілдермен жаттығуларды, сонымен қатар жаңа оқыту технологиялардың элементтерін қолданып оқушылардың шет тіліне деген қызығушылығын арттыруға тырыстым. Тәжірибе алмасу мақсатында әріптестер, сіздерге ұсынғым келіп отыр.

1-тапсырма. Сабақ басталар алдында тіл жаттықтыру мақсатында Tongue-twister мен бастайтынымыз белгілі.

1. Pat's black cat is in Pat's black hat.

2. A girl sees six big grey geese.

3. A cup of nice coffee is a nice coffee cup.

4. Snow is so snowy when it is snowing.

2-тапсырма. Ask Yes-No questions and guess the Animals

Is it ...?

Does it ...?

Has it got ...?

Can it ...? (Сұрақты мағынасына қарай аяқтап қандай жануар жасырып тұрғанын табу керек. (Сурет бойынша)

3- тапсырма. Guess the Animals (Мәтін бойынша табу)

I'm brown, black or grey. I live on the trees. I move, jump, run very quickly. I eat plants. I am funny. I can hang by my long tail. (a monkey)

There is an animal that has a beautiful yellow skin with black stripes on it. It is a very dangerous wild animal. It lives mostly in hot countries. (a tiger)

This animal has got long legs and a long neck. It is brown. It can run fast. It can go without food and water for a long time. What is it? (a camel)

I'm grey and I'm big. I live in the jungle, but you can also find me at the zoo or in the circus. I don't eat meat. I like leaves, vegetables, grass and fruit. (an elephant)

Қорыта келе оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін тиімді әдістерді пайдалана отырып, жаттығулар орындатудың маңызы зор екендігін байқауға болады. Демек олардың іскерлік сөйлеу дағдыларын белсенді ұйымдастыра отырып, тиянақты білім беру – мұғалімнің ой ұшқырлығына, коммуникативті күзінеттілігіне байланысты. Заманауи білім беру жүйесі экономикалық және әлеуметтік-мәдени процестердің жаһандануының күшеюі, қызметтің әртүрлі салаларындағы интеграция жағдайында дамып келеді. Осыған байланысты қазіргі мектеп оқушыларын тәрбиелеуде мәдениетаралық өзара әрекеттестіктің және жеке тұлғаның жалпы дамуының маңызды құралы ретінде шет тілдерін үйрену маңызды рөл атқарады. Ең бастысы – орта мектепте шет тілін меңгеру кезеңі, яғни оқушылардың басқа ұлттың мәдениетімен, тілімен алғаш танысуы. Дәл осы уақытта осы оқу пәніне деген көзқарас қалыптасады, оның негізінде оны одан әрі ассимиляциялау жүзеге асырылады. Орта мектепте шет тілін терендетіп оқыту кезінде көптеген балалар мен ата-аналар қиындықтарға тап болады, бұл кейіннен оқытылатын пәнге деген қызығушылықтың төмендеуіне әкеледі. Сондықтан мұғалімнің бірінші оқу жылынан бастап қызығушылықты ояту, әр баланы

шығармашылық тұлға ретінде қарастыру өте маңызды. Мен сабақ барысында сөйлеу дағдысын қалыптастыру мақсатында көбінесе диалогтік, рөлдік ойын стратегияларын қолданамын. Себебі өз ойын жеткізу, өзара сөйлесе алу, алған білімін күнделікті өмірде қолдана алатын оқушы қалыптастыру басты мақсатым. Сабақ барысында қолданып жүрген әдіс-тәсілдерімнің оқушы бойынан сабаққа қызығушылық танытқаны байқалды. Қоғам дамуында білім берудің ең маңызды мәселе екендігі белгілі. Әрбір мемлекеттің өсіп-өркендеуінің, бәсекеге қабілетті болуының ең басты ошағы ұстаз берген білім. Сондықтан да дамудың ең биік көкжиегінен көрінгісі келетін кез келген мемлекет, ең алдымен, білім беру саласын жолға қойып, сапасын көтеруді мақсат етеді. Ендеше осындай бәсекеге қабілетті, рухы биік ұрпақ тәрбиелеу жаңа формация мұғалімінің еншісіне тиері анық. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау» бағдарламасының қазіргі таңда білімді, білгенін өмірге пайдалана алатын шәкірт тәрбиелеуде алатын орны ерекше. Қытай философының «Маған жәй айтсаң – ұмытамын, көрсетсең есімде сақтаймын, ал өзімді іс-әрекетке қатыстырсаң үйренемін» деген даналығы білім алушының білімге ықыласын артыруда ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдалана отырып, өзіндік ізденіс жүргізуді практикада жүзеге асырудың маңызды екендігін көрсетеді. «Педагогтік шеберлік» – дарынды талант емес, үйрену, ізденудің нәтижесі. Жаңартылған бағдарламаға көшу бүкіл білім беру жүйесінің жаңартылуын талап етеді. Бұл көшуді жүзеге асыру үшін біз өзімізден бастауымыз қажет. Мұғалім менің түсінігімде зергер. Осы мамандықтың қаншалықты қиын екенін бәріміз білеміз. Оның жұмысының күрделілігі асыл тастарды құнды бұйымдарға айналдыру. Біздің қоғамымыздың асыл тастары – балаларымыз. Ал мұғалімнің мақсаты осы балаларды бәсекеге қабілетті азамат етіп тәрбиелеу. Еңбегімнің ел кәдесіне жарағаның сезіну-үлкен бақыт. Және де сөзімнің соңында Елбасымыздың сөзімен аяқтауды жөн көрдім: «Біз уақыт талабын лайықты қабыл алып, елімізді одан әрі жаңғырту жөніндегі міндеттерді орындаудан басқа жол жоқ. Біздің ұлы халқымыз бірегей тарихи мүмкіндіктерді толықтай пайдалана алатынына сенемін.»

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Гордон Д. Терапевтические метафоры: оказание помощи другим посредством зеркала. - СПб.: Белый кролик, 1999, - 252б.
2. Джекобс Д. English fairy-tales. – UK,- 1999, – 208б.
3. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. - М.: Просвещение, 1999, - 222б.
4. Колкер Я.М. Практическая методика обучения иностранного языка. - М.: Академия, 2004, - 264б.
5. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. - М.: Русский язык, 1997, - 216б.
6. Щерба Л.В. Преподавание языков в школе. - М.: Академия, 2003,- 160б

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА КРЕАТИВТІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУ**Жексенбиева А.А.**

И.Трубицын атындағы №17 жалпы орта білім беретін мектеп-гимназиясы,
Меркі ауданы

«Креативтілік» – тез ойлап табу, жаңалық ашу, аяқ астынан ақыл табу, терең сезім, толғаным, интеллектуалдық биіктік, ұшқыр ойлылық деп анықтама беріледі. Креативтілік – өркендеуге, дамуға, нәтижеге жетуге бағытталған. Креативтік технология бойынша ізденушілік, зерттеушілік, эвристикалық әдістермен жұмыс жасалады, қиялдауға итермелейді, қысылмай өз ойын айтуға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі:

Қазіргі мұғалім білім алушының жеке тұлғасын қалыптастыруда креативтіліктің қандай маңызы бар екенін жақсы түсінуді керек. Креативті ойлау білім алушының өмір жағдайларына тың көзқараспен қарап, өзіне тиімді, қажетті болашаққа сенім артатын шешімдер қабылдай білуіне ықпал етеді.

Жұмыстың мақсаты:

Қазақ тілін үйрету үдерісінде мұғалімдердің креативті құзыреттілігін қалыптастыруды теориялық әдіснамалық негіздеу, әдістемесін жасау және оның тиімділігін тәжірибелік экспериментте тексеру.

Мақсатымызға жету үшін мынандай міндеттер жүктеледі:

- креатор болуға өзімді дағдыландыру;
- жинақталған мәліметтерді сұрыптау;
- креативті әдіс-тәсілдердің қалай қолданылатынын анықтау.

Міндеттерді шешу әдістері:

- креативті әдіс-тәсілдердің түрлерін жинақтау;
- қазақ тілін үйретудегі нейрогимнастиканың, артикуляциялық жаттығулардың түрлерін топтастыру;
- білім алушылармен тәжірибе жүзінде қолдану;
- өзіндік ой топшылау, нәтижесін анықтау.

Жұмыстың жаңашылдығы:

Жаңартылған білім беру мазмұнының негізгі міндетінің бірі – креативті ойлайтын тұлға дамыту. Тіл және әдебиет пәндері кіріктіріле жүргізілетін сабақтарда креативті ойлау тәсілдерін қолдану арқылы төрт дағдыны: айтылым, оқылым, тыңдалым, жазылым дағдыларын дамыту жүзеге асырылады. Жаңаша әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы креативті ойлауды дамытудың жолдары өзіндік тәжірибемен ұштастырыла қарастырылды.

Жұмыстың практикалық маңызы:

Креативті әдіс-тәсілдерді қазақ тілі мен әдебиеті сабағында қолдана отырып, қазақ тілінің төл дыбыстарын дұрыс айтуға, жазуға, оқуға көмектеседі, есте сақтау қабілетін жақсартып, жаңа сөздерді тез жаттауға, еркін ойлап, ойын еркін жеткізуге мүмкіндік береді, білім алушының көңіл-күйін жақсартады, акцентпен жұмыс жасап, оны түзетуге өз септігін тигізеді.

Қазіргі таңда «креатив» сөзі қоғамда ең көп қолданысқа ие сөздердің қатарында. «Креативті сөйлеу», «креативті киіну», «креативті қолдану» деген сөз тіркестерін қолданып жүрміз. Ал креативті коммуникация дегеніміз - бұл адамға әсер қалдыратын, стандартты емес, әрекетке итермелейтін ақпаратты тарату әдісі болып табылады. Оның басты мақсаты адамның назарын аудару, оны қызықтыру және берілген ақпаратты толықтай қабылдауына ықпал ету. Ол дегеніміз мұғалім оқушының назарын ең алдымен өзіне қарату арқылы, пәнге деген қызығушылығын арттырады. Ғылыми тілде айтқанда «креатор» болуымыз керек. Креатор-креативті коммуникацияны жүзеге асыратын адам. Креатор барлық назарды аудару емес, өзіне аудару керек, содан кейін барып тіл үйренуге бағыттайды. Кейбір оқушылар мұғалімді жеке тұлға ретінде сыйлайды немесе сол адамның сөйлеу мәнері, киім кию үлгісі, түрі, мінезі сияқты жеке қасиеттерін ұнату арқылы, соған назар аудару арқылы пәнге деген қызығушылығы артады. Креативті ойлау қабілеті- әдеттегі қалыптан шығып, еркін ойлау, мәселенің шешімін өзгеше ұсыну, елдің бәрі жасап жатқан жаттанды істі басқаша орындап, тұтынушыларға өзгеше өнім ұсына білу.

Нейрогимнастика немесе ми гимнастикасы қарапайым, әрі оңай болса да кез-келген жастағы оқушы бойындағы мүмкіндікті аша білуге көмектеседі. Аз ғана минут (5 - 7) жаттығу миға біраз энергия береді. Білім алушы жазуды, оқуды ұнатпаса, жалпы сабаққа құлшынысы болмаса ми гимнастикасы арқылы олардың сабаққа қызығушылығы оянады. Бұл жаттығуларды топтық немесе жеке сабақтарда қолдану керек. Бұл жаттығулар мидың 2 жақ бөліктерінің қатар жұмыс істеуін жақсартады.

Сонымен қатар:

- есте сақтау қабілетін жақсартады;
- сол қолдың синхронды жұмыс істеуі EQ жұмыс істеуіне, шығармашылыққа, креативті сөйлеуге жол ашады.
- сөйлеу аппараттарын жақсартады.

Екі қолға арналған жаттығулар. Әдетте адам миы екі бөлікке бөлінетіні белгілі: оң жақ және сол жақ. Екеуі қатар жұмыс жасай бермейді. Ал екі қол қолдың синхронды жұмыс жасау арқылы екі жақ қатар жұмыс жасайды. Мұнда бала ең бірінші ол жаттығулардың жасалып жатқандығын көреді және оны жасау үшін ойлануы керек, есте сақтау қажет және оны қимыл түрінде көрсете алуы керек. Бұл жерде тек мидың бір жарты шары ғана емес екі жарты жары да және қимылдардың үйлесімі дамиды.

Осы жаттығулар арқылы білім алушыны қызықтырып, оған мотивация беруге таптырмас құрал, себебі, бала келесі жаттығулар түрін немесе өзінің жасатып жатқан нейрогимнастикалық жаттығуларды одан да жақсы жасаймын деген мотив пайда болады және баланың нейралогиалық жүйесін қалыптастырады, зейінін, қабылдауын, есте сақтау, дыбыс шығару қабілеттерін және өз денесін шынықтырады. Сонымен қатар жаттығу жасай отырып, түрлі қазақ тілінде атауларды, сәлемдесудің түрлерін, ай, жыл атауларын, әр саусақтың атауларын және тағы басқа да көптеген мәліметтерді қоса оқушыға бірлесе айтқыза отырамыз. Нәтижесінде:

- эмоционалды интеллект қалыптастырамыз;
- баланың қызығушылығын оятамыз;
- қазақ тіліндегі лексикалық минимум мөлшерін ұлғайтамыз;
- есте сақтау қабілетін жақсартамыз.

Ауада түрлі бейнелердің суретін салу. Бұл әдіс нейрогимнастиканың бір түрі болып саналады. Екі қолмен ауада синхронды түрлі математикалық фигуралардың суретін салу, жемістің түрлерін, көптеген заттардың пішінін бейнелей отырып, оқушыға қосымша қазақ тілінде сол туралы қатар сұрақтар қойып отырамыз. Мысалға алманың суретін салғыза отырып, оның пішіні, түсі, түрлері қандай екенін қоса сұрап отырып, сөз тіркестерінен сөйлем құратуға болады. Ал түрлі математикалық фигуралардың суретін ауада екі қолмен салдырта отырып, оның қазақша атауларын, түрлерін, бір-бірінен айырмашылығын қатар сұраймыз. Тіпті оқушылар бір-біріне сұрақтар қою арқылы диалогқа да түсе алады. Нәтижесінде:

- салынған сурет бойынша кеңінен мәлімет беріледі;
- сол атауға байланысты білім алушылар оны сипаттап үйренеді;
- сөздік қоры молаяды;
- тыңдалым, айтылым дағдылары қалыптасады

Артикуляциялық жаттығулар. Бұл жаттығуларды орындатуда басты назарға алынатын мәселе - қазақтың төл дыбыстарын дұрыс айту, қолдану, сонымен қатар акцентпен жұмыс жасау болып табылады. Қазақ тілін оқытуда басты туындайтын қиындық - білім алушылар қазақ тіліне тән дыбыстарды дұрыс айтпайды немесе басқа әріптермен алмастырып қолданады. Осы мәселені сабақта алдын алу, болдырмау мақсатында бірнеше жаттығу түрлерін ұсынғым келеді.

«Тіл біліміне кіріспе» дәрістерінен білетініміздей, дыбыстар айнала бізді қоршаған ортаға еліктеуден басталып, оған арнайы «Дыбысқа еліктеу теориясы» деп атау беріп, зерттелінген. Мысалға «Қ» әріпін дұрыс қолданып, айту мақсатында білім алушыларға қаздың қаңғылын және тағы басқа әртүрлі жан-жануарлардың дыбыстарын топпен айтуды ұсынамын.

«Ы» және «І» дыбыстарын дұрыс, әрі орынды қолдану, оларды бір-бірімен ажырату мақсатында да түрлі жаттығу түрлерін ұсынамын. Орыс тілді аудиторияларда көбіне «І» дыбысын қолдануда оқушыларға қиындық туып жатады. Өйткені орыс тіліндегі «Ы» дыбысы қазақ тіліндегі «Ы» дыбысынан жіңішкірек қолданады. Мысалға орыс тіліндегі «жили-были» сөзінде «Ы» дыбысы жіңішкелеу естілсе, қазақ тіліндегі «ыдыс» сөзінде барынша жуан айтамыз.

Тағы да қазақ тілінің спецификалық дыбыстарын дұрыс айтуда «Тамағымызды сумен шаямыз» (Горло поласкаем), «Жөтелу» жаттығулары да тиімді болмақ. Тағы ерінді синхронды алға шығару арқылы еріндік дауыстыларды (ө, ү, ұ), «Голливудская улыбка» әдісі арқылы езулік дыбыстарды (э, і) дұрыс айтуды, айырмашылықтарын ажыратуды үйренеді. Нәтижесінде:

- қазақ тіліне тән дыбыстарды дұрыс айтуды үйренеді;
- акцентпен жұмыс жүргізіліп, оны мейлінше жою қарастырылады;
- білім алушыларда еріксіз қабылдау қалыптасады.

Жаңылтпаштарды төрт түрлі жылдамдықпен айтқызу. Әдетте, сабақ өту барысында жаңылтпаштарды білім алушыларға оқытқызып, жаттатқызып жатамыз. Алайда оны айтуда жылдамдыққа аса назар аудармаймыз. Мен ұсынып отырған әдіс бойынша білім алушыларға уақыт аралығын белгілеу арқылы төрт түрлі жылдамдықта айтқызу ұсынылады. Жылдамдықты арттыра отырып, бала жеңілден қиынға көшуге бейімделеді деп ойлаймын. Осы ретте «Дирижер» әдісін қоса қолданса да тиімді болмақ деп ойлаймын. Қолмен, ыммен, түрлі қимылмен жаңылтпаштарды дұрыс, әрі жылдам айтып үйренеді. Мысалға, «Алғыр аттар- арғымақтар, Арғымақтарды әркім мақтар» деген жаңылтпашты төрт түрлі жылдамдықта айтқызып, қазақ тіліне тән дыбыстарды дұрыс, әрі жылдам айтқызуға тырысамын. Нәтиже-сінде,

- білім алушылар тез әрі дұрыс сөйлеп үйренеді;
- креативті коммуникация түзіледі;
- мақам қалыптасады.

Қорыта келгенде, осындай түрлі деңгейдегі креативті әдіс-тәсілдерді ұсыну арқылы, мен өзіме келесідей ережелер мен мақсаттар тізімін құрастырдым:

- Өзімнен бастау;
- Білім алушыларға алдымен психологиялық зерттеу жасау;
- Қызығушылықтарына басымдық беру;
- Оқулыққа байланып қалмау;
- Жеке тұлғалық дамуға басымдылық беру. Трендтен қалмау;
- Өзіме білім алушыларды қызықтыру арқылы, қазақ тіліне, пәнге деген қызығушылығын арттыру;

- Не керек екенін анықтап, оны мақсаттарымен үйлестіруге тырысу,
- Жеке бренд қалыптастыруға талпыну.

Қазақ тілін қалай креативті өткіземіз?

- Сабақты әдеттегідей өзгеше заманауи коммуникацияға құру;
- Акцентпен жұмыс жасау;
- Білім алушыларға мотивация беру;
- Миды оятатын жаттығудан бастау;
- Санамақ, тақпақ, жаңылтпаш айтқызу, ассоциация тудыру;
- Нейрогимнастика, артикуляциялық жаттығуларды жасату арқылы есте сақтауға дағдыландыру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қ.Әбдібекқызы Оқушылардың көркем шығармашылық қабілетін дамыту. Алматы: Рауан,
2. Қадырова Б.Н. Оқушылардың шығармашылық әрекетін дамытудың кейбір ғылыми-педагогикалық проблемасы // Білім. 2021. №1.
3. Ошақбаева Г Жаңашылдық шеберлікті арттырады.Қазақстан мектебі.- 2021ж №10

ӘМІР ТЕМІР ДЕРЕКТЕРІ**Ибрагимова М.Н.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, аға оқытушы

Рзағазы Г.Б.19 ЖББМ КММ тарих пәні мұғалімі, педагог зерттеуші
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Темір әулеті тарихнамашыларының шығармалары Ақ Орда мемлекеті мен оның билеушілерінің тарихынан құнды мәліметтер беретін дерек көзі болып табылады. Біржақтылығына қарамастан бұл деректер қолданыс аясынан өз орнын тауып келеді. Алайда әлі күнге дейін бұл шығармалар деректік талдауды қажет ететін деректер қатарына жатады.

Темір және оның ұрпақтарына арналған шығармалар мыналар: әмір Темірдің «Тузук-и Теури», Низам ад-Дин Шамидің «Зафар-наме», Му'ин ад-Дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини», Шараф ад-Дин ' Али ибн Шайх Ходжи Йаздидің «Зафар-наме», Мырза Ұлықбектің «Тарих-и арба ' улус», «Маджма ' ат-таварих-и султанийа» және Шихаб ад-Дин ' Абдаллах ибн Абд ар-Рашид ал-Харавидің (Хафиз-и Абрудың) «Тарих-и Хафиз-и Аbru», Абу-л-Хасан Са 'ид ' Али ал-Джурджани, Фасих Ахмад ибн Джалал ад-Дин Мухаммад ал-Харавидің «Муджмал-и Фасихи», Камал ад-Дин ' Абд ар-Раззак ибн Джалал ад-Дин Исхак Самаркандидің «Матла ' ас-са ' дайн ва маджма 'ал-бахрайн», Мухаммад ибн Саййид Мухаммад ибн Амир Бурхан ад-Дин Хаванд-шах ибн Шах Камал ад-Дин Махмуд Балхидың (Мирхондтың) «Раузат ас-сафа фи сират ал-анбийа ва ал мулук ва ал-Хулафа», «Ма 'асир ал-Мулук» және Гийас ад-Дин Мухаммад ибн Ходжа Хумам ад-Дин Мухаммад ибн Ходжа Джалал ад-Дин ибн Ходжа Бурхан ад-Дин Мухаммад Хусайни Ширази Херавидің (Хондемирдің) «Хабиб ас-сийар фи ахбар афрад ал-башар», «Му'изз ал-ансаб» және де Захир ад-Дин Мұхаммед Бабырдың «Бабыр-намесі», «Силсилат ас-салатин» шығармалары. Зерттеуіміздің мақсаты осы деректер негізінде Ақ Орда билеушілерінің тарихына қатысты мәселелерді зерттеу.

Му'ин ад-дин Натанзи Сасы-Бұқадан бастап өрбіткен Орда Ежен ұрпақтарының билігі жайлы көп мәліметтер береді. Ол Ақ Орда билеушісі Сасы-Бұқа Ноғайдың ұлы деп көрсетеді. Алайда Сасы-Бұқа Ноғайдың емес Баянның ұлы екендігі зерттеушілермен дәлелденген болатын. Му'ин ад-дин Натанзи Сасы-Бұқаны сол уақытта Алтын Орда тағына отырған Тоқтының ұлы Тоғрылдың замандасы ретінде таныды. Алайда Низам ад-дин Шами мен Шараф ад-дин Йазди, Ұлықбек шығармаларындағы мәліметтерінде Алтын Орда тағына Тоқтыдан кейін билікке Тоғрыл емес, оның ұлы Өзбек хан отырған. Бұл деректердің ешқайсысында да Тоғрылдың таққа отырғандығы жайлы мәліметтер кездеспейді. Тек Му'ин ад-дин Натанзидің шығармасында ғана оның билеген уақытынан мәліметтер беріледі.

Му'ин ад-дин Натанзи Сасы-Бұқаның бұрынғысынша бағыныштылық ережесін сақтағандығын айтады. Ол 30 жыл билігі тұсында Тоғрыл хан мен Өзбек ханның бірде бір шақырылуынан қалған емес дейді. Сөйтіп 720 х.ж. (1320-1321) қайтыс болатындығын айтады.

Сасы-Бұқа қайтыс болғаннан соң оның орнына Өзбек ханның бұйрығы бойынша Сасы-Бұқаның ұлы Ерзен отырады. Ол жайлы «Мунтахаб ат-таварих-и Му'иниде» былай суреттеледі: «Он был царем крайне умным, праведным, превосходным, богобоязненным.» [1, 129-130] Сонымен қатар Му'ин ад-дин Натанзи Ерзеннің Сығанақты көркемдетіп, Отырарда, Сауранда, Жентте, Баршыкентте талай ғимараттар салдырғанын хабарлайды.

Ерзеннің орнына оның ұлы Мүбәрәк-қожа келеді. Му'ин ад-дин Натанзи мәліметіне сенетін болсақ, ол 6 ай ғана билік құрған және де оның билікке келуімен елде бүлік, тәртіпсіздік орнайды деп көрсетіледі. Әбден тыныштыққа үйренген халық оған алты айдан артық шыдай алмады. Сөйтіп Мүбәрәк-қожаның биліктен кетуіне тура келді. Одан соң ол тағы «2 жыл 6 ай Алтай мен қырғыздар елінде үйсіз-күйсіз қаңғырып жүріп, соңында сол жерде қаза табады» деп Му'ин ад-дин Натанзи Мүбәрәк-қожаның өмірін қысқаша ғана баяндайды. Ал Гафари дерегіне сүйенетін болсақ, ол 6 ай билік құрғаннан кейін өледі. [1, 211] Тарих ғылымдарының докторы З.Қинаятұлы Мүбәрәк-қожа 6 ай ғана билік құрды деген Му'ин ад-дин Натанзидің мәліметіне сүйене отырып: «Әрине, Мүбәрәк-қожа билігі ұзаққа созылмағанымен, ол аз уақыт ішінде әкесінің тұсында басталған игі істерді (дербестікті Қ.З) ақырына жеткізуге тырысып бақты. Әйгілі Орыс-хан «Мүбәрәк-қожаның ісін жалғастыруды» өз алдына мақсат етіп қойғанына қарағанда, Мүбәрәк-қожаның Ақ Ордада атқарған қызметі салмақты сияқты», - дейді [1, 190].

Сонымен қатар З.Қинаятұлы «"Бүркеншік Искандерде" Мүбәрәк-қожаның тұсынан Ақ Ордада бүліншілік басталды деп жазуы бұл Шибан әулеті тарихшыларының Мүбәрәк-қожаның тәуелсіздік саясатына қарсы пікірінің әсерінен болуы мүмкін. Олай дейтініміз егер Ақ Ордада Мүбәрәк-қожаның тұсында бүліншілік етек алғаны рас болса, оның інісі Шымтай 17 жыл дербес билік құрып Алтын Орда тағына отыруға арнаулы шақыру алмаған болар еді», - деген пікірі көңілге қонарлық [1, 191].

Ал кейбір зерттеушілер Му'ин ад-дин Натанзидің Мүбәрәк-қожа 6 ай ғана билік құрды деген пікірін жокқа шығарады. Н.Н. Мингулов: «...Мүбәрәк-қожа ханнан (1320-1344) бастап Ақ Орда билеушілері Алтын Ордаға тіпті сөз жүзіндегі тәуелділігінен де түпкілікті құтылды», - дейді. Автор өз мәліметіндегі 1320-1344 жылдар Стэнли Лен-Пульдің деректері мен ақша материалдары бойынша осылай деп көрсетеді.

Босфорт өз зерттеуінде Сасы-Бұқадан соң билікке Ильбасан (1315-1320) келді, одан кейін Мүбәрәк-қожа (1320-1344) таққа отырды деп келтірсе, Қ. Салғараұлы да сол жылдарды көрсетеді, бірақ Мүбәрәк-қожаны Ерзен деп біледі.

З.Қинаятұлы 1320-1344 жылдар, яғни П.С. Савельев бойынша келтірілген Мүбәрәк-қожаның билік құрған жылдары Орда Еженнен соң Ақ Орданың шынай тәуелсіздікке қол жеткізген уақыты болып табылады, - дейді [2, 190]. Ал Қ. Салғараұлы: «...Алтын Орда екіге бөлінді дегенде кейінгі Ақ Орданы тәуелсіздік алып, Алтын Ордаға бағынбай кеткен кезі деп айтамыз. Бұл бөліну парсы тарихшысы Му'ин ад-дин Натанзидің жазуына қарағанда, Алтын Орданың ханы Тоқтаның тұсында болған секілді. Ал оның хандық құрған кезі 1290 мен 1312-жылдардың аралығы. Демек, Ақ Орданың Алтын Ордаға бағынбайтын дербес жеке хандық құрған кезін осы жылдардан бастау керек. Мұны Өзбек ханның Орда-Ежен балаларын бұрынғы тәуелділік қалпына келтіру үшін баласы Тыныбекті зорлықпен оларға қоятыны да дәлелдейді. Алайда Тыныбек көп кешікпей өлтіріліп, Орда-Ежен балалары билікті өз қолдарына қайтарып алады», - деп Ақ Орданың өз дербестігін алған уақытын одан әрі ұзартып жібереді. Мүбәрәк-қожадан кейін Ақ Орда тағына Му'ин ад-дин Натанзи мәліметі бойынша Өзбек ханның жарлығымен Ерзеннің ұлы Шымтай (1344-1361) отырып, ол 17 жыл жеке-дара билік жүргізеді. Бұл жерден бір байқайтынымыз Му'ин ад-дин Натанзидің деректерінде Орыс ханға дейінгі Ақ Орда хандары Алтын Орда хандарының бұйрығымен таққа отырған. Демек Ақ Орда тек Орыс ханнан бастап қана өзінше жеке мемлекет ретінде өмір сүре бастаған.

Деректерде Шымтайдың қалай өлгендігі жайлы ешқандай мәліметтер кездеспейді. Шымтай өлімінен кейін оның ұлы Ұрұс хан билікке келеді. Ұрұс ханның өмірі мен саясаты жайынан темірлік деректер толығырақ мәліметтер келтіреді. Әсіресе Му'ин ад-дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» шығармасындағы мәліметтер нақтырақ деп айтуға болады.

Ұрұс хан тарихта қазақ хандары әулетінің негізін қалаушы ретінде танымал. Ол мықты әскери қолбасшы, мемлекеттік қайраткер және де өз заманының қажыр-қайратты билеушісі.

Сонымен қатар Ұрұс хан түрлі діни мекемелер (мешіттер, медреселер) салу арқылы өз мемлекетінің соның ішінде Сығанақ қаласының мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосты. Му'ин ад-дин Натанзи бойынша Ұрұс хан «өте соғысқұмар, күшті және құдыретті патша» ретінде сипатталады. Му'ин ад-дин Натанзи Ұрұс хан Шымтайдың ұлы, Шымтай Ерзеннің ұлы, Ерзен Сасы-Бұғаның ұлы, Сасы-Бұға Ноғайдың ұлы деп көрсетеді. Бұл деректе Сасы-Бұға Ноғайдың ұлы деп танылады. Ал Рашид ад-дин және басқа да деректер бойынша Сасы-Бұға Баянның ұлы. Му'ин ад-дин Натанзи шығармасындағы Ұрұс хан шежіресін Рашид ад-дин мәліметтері бойынша жалғастырар болсақ, Ақ Ордада Сасы-Бұғаға дейін Орда (Орда-Ежен) – Сартақан (Сартак) – Қуынжы (Қоңшы) – Байан билік еткен [1, 41-48]. Осы жерде Ұрұс хан Орда-Еженнің ұрпақтарынан тараған деген пікір қалыптастыруға болады.

Енді сол Ұрұс ханның шежіресі жайлы келтірілген деректерді екі топқа бөліп қарастырып көрелік. Біріншісі қазақ хандарының әулетін қалыптастырған Ұрұс ханды Тоқа-Темірден таратып көрсеткен деректер тобы:

1. «Шаджара-йи турк», Хива ханы Әбілғазының (1603-1664) шығармасы.

2. «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» («Нусрат-наме»); шамамен 1504 жылы Орта Азияда жазылған.

3. «Муизз ал-ансаб»; Темір әулетінің ұрпағы Шахрухтың бұйрығымен құрастырылған 829/1426 жылғы белгісіз автор шығармасы.

4. ХҮІ ғасыр авторы Өтеміс Қажының «Шыңғыснамесі».

5. ХҮІІ ғасыр тарихшысы Махмуд ибн Валидің «Бахр-ал-асрар» шығармасы.

Екіншісі Ұрұс ханды Орда-Еженнің тікелей ұрпағы ретінде көрсететін деректер тобы:

1. «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» немесе «Ескендір анонимі»; 816/1413-1414 жылғы әмір Темір ұрпақтарының тарихшысы Му'ин ад-дин Натанзидің шығармасы.

2. «Нусах-и джаханара» - 972/1564-1565 жылы жазылған әл-Гафари шығармасы.

3. «Тарих-и Хайдар» - жалпы тарих, 1611 мен 1619 жылдар аралығында Хайдар ибн Әлі Хұсайн Разимен жазылған.

4. ХҮІІ ғасырдағы османдық тарихшы Мунаджжим-башидің «Джами ад-дувал» шығармасы.

Бірінші деректер тобына сүйене отырып Ұрұс ханды Тоқа-Темірден тарататын зерттеушілердің пікірлеріне тоқталып өтелік. Оның бірі белгілі шығыстанушы В.П. Юдин «Шыңғыснамеге» сүйене отырып Ұрұс ханның Тоқа-Темірдің ұрпағы екенін дәлелдеп көрсетеді. Оның шежіресі «Жошы ұрпағының генеалогиясы» бойынша былай: Жошы, одан Тоқа-Темір, одан Үз-Темір, одан Қожа, одан Бадық, одан Ұрұс хан. Шайбан ұрпақтарын жақтаушы «Шыңғыс-наме» және басқа дереккөздер де Ұрұс ханның Тоқтамыс ханның, Темір-Құтлық ханның, олардың ата-бабалары мен ұрпақтарының осы мәселесіне, яғни шыққан тегіне ерекше көңіл бөлген. Өйткені бұлардың бәрі Тоқа-Темірдің ұрпағы болатын. Тоқа-Темірдің ұрпағы, негізінен, ХҮ және одан кейінгі ғасырларда Шайбан ұрпақтарының Алтын Ордадағы және Шығыс Дешті Қыпшақтағы билік үшін күрестегі бірден-бір қарсыластары болды. Сондықтан «Шыңғыс-наменің» Ұрұс хан мен Тұғлық-Темірдің (Тұғлық-Темірдің Тоқа-Темірдің ұрпағы екеніне шек келтіруге болмайды) шыққан тектерінің бірлігі жөніндегі дерегі Ұрұс ханның және қазақ хандарының Тоқа-Темірден тарайтынын қосымша және нақты дәлелдейтін дерек болып есептеледі» [1, 121] -дейді.

Шығыстанушы М.Әбусейітова да Хива ханы Әбілғазының «Түрік шежіресі» мен Махмуд ибн Валидің «Бахр ал асрар» шығармаларына сүйене отырып В.П. Юдиннің пікірін толықтай қуаттай түседі. Әбілғазы өз шежіресінде былай дейді: «Шыңғыс хан – Жошы хан – Тоқай Темір - Өз Темір – Хожа Бадақұл ұғлан – Орыс хан – Құйыршық хан – Барақ хан - Әбусағит (лақабы Жәнібек хан). Оның тоғыз ұлы бар еді: Ираншы, Махмұт Қасымке, Мұхаммед хан. Шибанимен соғысып, Мұхаммед ханның шәйіт болғанын айттық. Одан соң Етік, Жаныш, Қанбар, Тыныш, Өсік, Жәуік» [4, 119]. М. Әбусейітованың көзқарасы бойынша Әбілғазы Шыңғыс ханның ұрпағы болғандықтан өзінің шежіресін анық білген болуы мүмкін. Сондықтан оның мәліметтері басқа деректерге қарағанда анағұрлым дәлірек. [5, 77]

«Бұл мәселе баяғыда ақ талас арқауы болудан қалған»-деген В.П. Юдин пікірі ақталмады. Өйткені «дәстүр бойынша Ұрұс хан Орда-Еженнің ұрпақтарынан шыққан деп саналғанымен» [6, 328-329] әлі күнге дейін зерттеушілер нақты бір пікірге тоқталған жоқ.

Т.ғ.д. З. Қинаятұлы «қазақ хандарының атасы Ұрұс хан – Орда-Ежен әулетінен делінетін екінші бағытты» [2, 173] жақтайды. Ол Орда-Еженнің әулет шежіресі жайлы жүйелі мағлұмат беретін еңбек негізінде Рашид ад-диннің қолданысында болған және қазақтың ортағасырлық тарихнамалық айналымына Т.Сұлтанов алғаш енгізген «Муизз ал-ансаб» болып табылатындығын атап көрсетеді. З. Қинаятұлы П. Савельевтің Б.Д. Греков пен А.Ю. Якубовскийлердің «Золотая Орда и ее падение» атты еңбегінде келтірілген кестесіне сүйене отырып Ұрұс хан Сасы-Бұғадан тарайды деп шешім қабылдайды. «Қазақ мемлекетінің бастауында Ұрұс хан, оның ұрпақтары тұрғандығы – ғылымда мойындалған шындық. Сондықтан да Ақ Орда – Қазақ мемлекетінің бастауы, ал Ұрұс хан қазақ хандарының атасы деп танылады» [2, 227] Осы орайда З. Қинаятұлы жоғарыда келтірілген екінші деректер топтамасын монғолдық төл тарихи шежірелерінің бірі «Чингис хааны язгуур Торлийн цадигууд» (Шыңғыс ханның ата шежіресі) дерегімен толықтыра түседі. Шежіренің (цадиг) №5 кестесінде Жошы әулетінің Ақ Ордалық хандар кестесін Шыңғыс хан– Жошы – Орда – Кали (Кули) – Буян (Баян) – Сасы-Бұға – Абисан (Ерзен) – Шымтай – Ұрұс хан деп Ұрұс ханды Орда- Еженнің тоғызыншы ұрпағы деп таниды. Монғол шежірелерінде Орда-Ежен ұрпақтары Ұрұс ханнан бастап «Шығыс қыпшақ хандары» деп аталады.

Сонымен қатар Қ. Өскенбай М. Тынышпаевтың көзқарасы бойынша қазақ хандары әулетінің шығу тарихы жайлы мәселенің тарихнамасына тоқталады. «Ол, - дейді Қ. Өскенбай, - отандық тарих ғылымында алғаш рет қазақ хандары Тоқа-Темірден тарады деген пікірді сынады, батыс тарихнамасындағы қазақ хандар династиясын қалыптастырған Ұрұс хан Жошының ұлы Орда-Еженнен тарады деген жорамалдың дұрыстығын дәлелдеді...

... Му'ин ад-Дин Натанзидың және басқа деректердің хабарлары М. Тынышпаевтың Ұрұс хан Жошының үлкен ұлы Орда-Еженнің ұрпағы деген көзқарастың шындыққа неғұрлым жақын екендігін дәлелдейді» [7, 121].

Басқа да бірқатар ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеушілер [8, 116] қазақ хандары әулетінің негізін қалаушы Ұрұс хан Орда-Ежен ұрпағы екендігіне тоқталады.

Алайда К.А. Пищулина «Ұрұс хан мен оның ұрпақтарының Жошы тармағындағы Тоқа-Темірден тарайтындығының немесе олардың Орда-Еженмен байланысты болуының принципті маңызы жоқ. Олардың екеуі де дәстүр бойынша Ақ Орданың дәрежесі тең билеушілері деп саналған, өйткені Тоқа-Темір ағалары Орданың ұлысында үлес берілген және бәрі бірігіп Жошы иеліктері мен әскерінің сол жақ қанатын құрған ағайынды төртеудің (Удурмен, Шингкуммен және Шинкурмен бірге) ішінде болған» [6, 328-329]-дейді. Дегенмен бәрібір шындықтың бетін ашып, бәрін анықтап алған артық болмайды. Сондықтан Ұрұс хан Орда-Еженнің ұрпағы деген бір пікірге тоқталған жөн болар. Біз өз зерттеуімізде осы екінші бағытқа жүгінетініміз.

Ұрұс хан әкесі Шымтайдың билік құрған кезінің өзінде мемлекеттік істерге белсене араласқандығы белгілі. Ол әкесін Алтын Орданы басып алып, Ақ Ордаға қосуға үгіттейді. Алайда Му'ин ад-Дин Натанзидің айтуы бойынша «Шымтай оны тыңдамаған». Ол билік басына келе салысымен осы іспен айналыса бастайды.

Ұрұс ханның билікке қай жылы келгендігі жайлы да деректерде нақты мәліметтер жоқ. Ұзақ уақыт бойы Ұрұс ханның билікке келген жылын 1361 жыл деп зерттеушілермен қолданылып келген болатын. Бұл кездейсоқ емес екендігі белгілі. Өйткені дәл осы жылы деректерде Шымтайдың қайтыс болған жылы ретінде көрсетіледі. 1361 жылы Шымтай қайтыс болды, оның орнына Ұрұс хан билікке келді. «Қазақ ССР тарихында» да осы жыл Ұрұс ханның билікке келген жылы деп ортақ шешіммен қабылданған еді.

Кейбір зерттеушілердің пікірінше Орыс ханды «1361 жылы Дештінің бір бөлігінің көшпелі тайпалары ғана (ақ киізге отырғызып) хан деп жариялаған, ал Ақ Орданың астанасы Сығанақта түбегейлі бекітілуі және өз атынан теңге шығарған уақыты 1368 жыл.» [7, 104]

Бірақ оқырмандардың көпшілігі қолданатын «Қазақстан тарихында» тек «Ұрұс 1368 жылы Ақ Орда ханы болды», деп көрсетілген. Бұдан Шымтай 1361 жылы қайтыс болғаннан соң Ақ Ордада жеті жылға дейін билеуші болмаған ба?-деген сұрақ туындайды. Неліктен 1361 жылы Шымтай қайтыс болып, одан соң тек жеті жылдан соң ғана, яғни 1368 жылы Ұрұс хан Ақ Орда тағына отырғандығы жайлы «Қазақстан тарихының» екінші том авторлары түсіндірмейді. Оның үстіне «1368 жылы "державаның тіректері мен сарай шонжарларының" қолдауына сүйенген Ұрұс хан Еділ бойы жағына жорық жасады.» Сонда Ұрұс хан билікке келе салысымен жорыққа аттанған болып отыр. Алайда ол жорыққа аттанбас бұрын ел ішіндегі тоқатемірлік сепаратизмді басу қажет еді, ал оған көп уақыт керек болды. Ұрұс хан 1374-1375 жылдары Сарайды алды, Хажы-Тарханды (Астрахань) қоршады, деректемеде «Ұрұс хан жұрты» деп аталған Кама бұлғарларының жерін бағындырды.

Алайда Ұрұс ханның табысы ұзаққа бармады, сөйтіп келесі жылдың өзінде-ақ ол Еділ бойынан кетуге мәжбүр болды. Ұрұс хан өзара қырқыс кезеңінде феодалдардың қолдауымен Алтын Орданың батыс бөлігінде едәуір билікке қол жеткізген Алтын Орданың уақытша билеушісі Мамайды жолынан тайдырды. Ұрұс хан 1375-1376 жылдары Сырдария жағасына қайта оралды, ал онда Ақ Орданың оңтүстік шегінде Орта Азияның билеушісі әмір Темір өзінің агрессиялық қимылдарын өрістетіп жатқан еді.

Ұрұс ханның сыртқы саясатындағы әмір Темірмен қақтығыстары жайлы Темір әулеті тарихшыларымен жақсы сипатталған. Осы қақтығыстардың бірінде кенеттен Ұрұс ханның ауырып қайтыс болғандығы туралы хабар келеді. Бұл 1377 жылдың көктемі еді. Алайда Ұрұс ханның қалай қайтыс болғандығы жайлы деректемелерде нақты мәліметтер кездеспейді. Шығыс Дешті Қыпшақтың саясатынан көбірек хабардар авторлардың бірі Му'ин ад-Дин Натанзи «өзінің ажалынан өлді», деп жазады.

Ұрұс ханның өлімі жайлы жағдайлармен қазақстандық тарихшы-деректанушы В.П. Юдин өзінің «Ұрұс ханның қазасы жөніндегі белгісіз дерек» атты мақаласын осы мәселеге арнайды. Ұрұс ханға бағынғысы келмеген Тоқтамыс шырын, барын, арғын, қыпшақ тайпаларының көсемдерімен бірігіп Еділ өзенінің бойына қарай көшіп кетеді. Ұрұс хан олардың артынан қуып барады. «... Тоқтамыс пен тайпа көсемдері өз кезегінде Ұрұс хан басым күшпен келді, сөзсіз қырыламыз деп ойлайды. Осы жағдайда олар кетіп бара жатқан тайпаларды Ұрұстан қорғап, мүмкіндіктері келгенше оның шабуылын тойтара тұруға шешім қабылдайды. Алайда ұрпақтарын сақтап қалу мақсатында олар өз беттерінше ерге отыратын ұлдарды бөліп алып, оларға түн құшағында байқатпай шығып кетіп, қауіпсіз қашықтықта болуын тапсырады...» Балалардың арасында Тоқтамыстың 12 жасар ұлы Жалал ад-Дин да бар еді. Әкелерін тыңдамаған «Жалал ад-Дин және оның жолдастары өз кезегінде Ұрұс хан әскерінің бір қанатына шабуылдауға ұйғарып, лап береді. Жалал ад-Диннің атқан жебесі әлдеқалай Ұрұс ханға тиіп, ол содан қаза табады... Осы кезден бастап «Ұрұс ханды Жалал ад-Дин өлтірді» деген ақиқат кең тараған.» [1, 138-139]

Түрік тарихшысы Мұстафа Кафалы Өтеміс-қажының шығармасына сүйене отырып, ханның өлімі жайлы былайша хабарлайды: «Темір Ұрұс ханға қарсы аттанғанда, соңғысы соғыспай Батыс Сібірге қарай қашады. Содан соң, Темірдің өз ордасына қайтқандығын пайдаланып Ұрұс хан жорыққа аттанады. Үстірт аймағында қарсыластарының арасында болған шайқаста Ұрұс хан жеңіліп, көп ұзамай шайқаста алған жарақатынан қайтыс болады.»

Ұрұс ханның өлімі жайлы мәселені зерттеген жас тарихшы Қ. Өскенбай өз мақаласында темірлік деректерге сүйене отырып, Ұрұс ханды өлтірген жоқ ол өзінің ажалынан өлді деген қорытындыға келеді. Оны дәлелдейтін бірнеше фактілерді атап-атап көрсетеді. Қай ханның қалай қайтыс болғанына көңіл бөліп қарайтын темірлік тарихшы Натанзи да бұл жолы Ұрұс ханның қалай қайтыс болғанын нақты көрсетіп береді: «Когда истекло 9 лет правления Урус-хана, он скончался от естественной болезни.» [1, 131]

Т.ғ.д. З. Қинаятұлы: «...Қадырғали Жалайырдың Ұрұс хан "солтүстік жақта Қыштам деген жерде дүние салды" деген хабары орындылау сияқты. Ұрұс хан қолы 1377 жылдың күзінде Сауранға жетіп, Темір-Тоқтамыс қолымен соғысуға бел буып дайын тұрған болатын. Бірақ

үш айға созылған нөсер, қарлы боран ақыры сүйек қарыған аяз соғысуға мүмкіндік бермейді. Му‘ин ад-Дин Натанзидің "Қатты аяздан болып Ұрұс хан аяқ астынан кері қайтты" дегеніне қарағанда, Ұрұс хан осында науқас алды ма деген қорытынды туады», - [2, 228] дейді.

Қорытындылай келе Ұрұс хан 1377 жылы өз ажалына қайтыс болды деуге толық мүмкіндік бар екенін байқадық.

Сонымен Ұрұс ханның тұсында Ақ Орда жеке дербес мемлекет ретінде танылады. Ақ Орда біз білетініміздей Қазақстан аумағында өмір сүрген қазақтың алғашқы мемлекеті. Қазақ хандығының құрылуын біз осы Ұрұс ханның билік еткен кезеңінен бастауымыз керек. Оны қаншама рет зерттеушілеріміз айтты да.

Авторы беймәлім Темір әулеті сарайында жазылған шығармалардың бірі «Муизз ал-ансаб» бойынша Ұрұс хан әулетінен 1) Тоқтақия, 2) Темір-Мәлік, 3) Құйыршық хан шаңырақтары тарайды. Тоқтақия шаңырағынан Қазақ хандығының алғашқы ханы Керей хан ұрпақтары тарайды. Құйыршық хан шаңырағынан Барақ хан тарайды. Барақ ұлы Жәнібектен Кеңесары Қасымұлына дейінгі барлық хандар - Құйыршық хан шаңырағының түлек-тері.

Осылайша Ақ Орда мемлекетін басқарып, оның гүлденуіне, экономикасы мен мәдениетінің дамуына елеулі үлес қосқан билеушілері жайлы Темір әулеті тарихнамашылары қызықты, әрі нақты мәліметтер жазып қалдырғанына көз жеткіздік. Сонымен қатар зерттеуіміздің арқауы болып табылатын Темір ұрпақтарының тарихшысы Му‘ин ад-Дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му‘ини» шығармасындағы мәліметтерге сүйене отырып Ұрұс хан Жошының үлкен ұлы Орда-Еженнің ұрпағы деп нық сеніммен айта аламыз. Байқағанымыздай Темір және оның ұрпақтарына арналған шығармалардың мәліметтері Ақ Орда билеушілеріне қатысты күрделі мәселелердің шешімін табуға көмек-теседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. - М.-Л., 1941, т. II, с. 129-130.
2. Қинаятұлы Зардыхан. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. - Астана «Елорда», -2004. 228-б.
3. Юдин В.П. XIV ғасырдағы қазақ даласындағы биліктің тайпа билеріне және Тоқа-Темір ұрпақтарының белгісіз әулетіне өтуі // Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. I том. Өтеміс қажы. Шыңғыс-наме. - Алматы, «Дайк-Пресс», 2005. С. 121.
4. Әбілғазы. Түрік шежіресі. - Алматы, 1992. С. 119.
5. Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия. - Алматы, 1998. С. 77.
6. Пищулина К.А. Жәнібек пен Керей / Қазақстан тарихы .Бес томдық. – А., 1997. С. 328-329.
7. Ускенбай К. М. Тынышпаев о некоторых спорных вопросах казахского средневековья и современная историография // Отан тарихы, 2000, № 1-2. – С. 121.
8. Исин А.И. Трактовка политической истории Кок-Орды // Вестник Университета «Семей». 1997, № 1. – С. 102-103; Ибрагимов С.К. Новые материалы по истории Казахстана XV-XVI вв. // История СССР. 1960, № 4. – С. 154; Мингулов Н.Н. К некоторым вопросам изучения истории Ак Орды / Казахстан в эпоху феодализма (проблема этнополитической истории). – А., 1981. – С.81, 85; Султанов Т.И. Правители первого казахского государства (1470- 1718). – С. 23-24; Пищулина К.А. Главы в кн.: История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. – А., 1997. С. 115-116, 320.

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ОҚЫТУДАҒЫ ДИАЛОГ ПЕН МОНОЛОГТІҢ МАҢЫЗЫ

Ибраева Ж.М.

«Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы, Алматы қаласы бойынша ПҚ БАИ
Қазақстан, Алматы

Мақалада орыс тілді мектептерде қазақ тілін үйретудегі диалог пен монологтің маңызы, сауатты жазудың, сауаттылықты қалыптастырудың негізі – емле ережелері туралы айтылады.

Орыс мектептерінде қазақ тілін үйрету, білу қазіргі таңда басты мәселе болып отыр. Қазақ тілі сабақтарында бұл мәселені шешу жолдарының бірі – әр түрлі әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану, жаңа технологияларды енгізу. Сабақта оқушылардың тілін диалог, монолог арқылы дамытуға болады. Диалогтық, монологтық сөйлеу барысында туындайтын қиыншылықтар да бар:

- Диалогтық сөйлеуде қабылдаушы баяндаушының айтқан ойын, көзқарасын бірден түсінуі қажет.

- Қабылдаушы бірден аяқ асты жауап беруі тиіс.

- Сөйлеу барысында қабылдаушы тыңдалым мен айтылым әрекетін бір-бірімен сабақтастыра меңгеру керек.

- Монологтық сөйлесу барысында қабылдаушы баяндаушының айтқан ойын, көзқарасын саналы түрде ұғынып, оны логикалық жүйеікпен айтуы керек.

Монолог арқылы оқушылардың мынадай іскерліктері қалыптасады:

- белгілі бір тақырыпқа өз көзқарасын білдіреді

- белгілі бір тақырып бойынша ақпарат береді

- сөз тіркесі мен сөйлем құрай білу дағдылары қалыптасады

- сөйлеу тілін байтады

- сөздік қорын байытады

- нақты, дәл, анық жауап беруге үйретеді

- әдеби тіл нормасында сөйлеуге дағдыландырады.

Бір пән – бір мұғалім. Қазақ тілі пәнін оқытуда – ең алдымен мұғалімнің шеберлігі мен кәсіби құзыреттілігі туралы айтып өткен жөн.

Әр сабақты сөйлеу тілімен бастаған жөн, себебі оқушылар тілді есту арқылы тез үйренеді. Сабаққа керекті көрнекті құралдар, дидактикалық материалдар іздестіріп, әр кезеңі ойластыру керек. Сабақ тартымды, қызықты болу үшін, оқушыларды қалай белсене қатыстырамын деген сұрақтарға мұғалім жауап іздейді. Осы мақсатта сабақты ұйымдастыру барысында оқушылардың алған білім дағдыларын өмірлік тәжірибеде қолдана білуге үйретудің тиімді жолдарының бірі диалогтық және монологтық сөйлесім болып табылады. Диалогтың сөйлесім тіл үйренушінің ақпаратты дұрыс қабылдауына, яғни адресаттың адресанттың айтқанын дұрыс түсінуге, сөйлеу тілін дамытуға көмектеседі. Монологтар сөйлесіммен қатар айтылымның, адамның ой-пікірін еркін жеткізуіне септігі мол.

Айтумен қатар, сауатты жазудың да рөлі зор. Сауатты жазудың қоғамдық мәні зор. Сауаттылықты қалыптастырудың негізі – емле ережелері.

Мектептегі жазба жұмысы алдына бірнеше ұстанымдар қояды:

1) Тілдің фонетика, морфология, синтаксис салаларын тығыз байланыста оқытады.

2) Әртүрлі тілдік құбылыстарды бір-бірімен салаластыра оқыту (дыбыс пен әріпті, фонеманы позиция тұрғысынан).

3) Мағыналық-құрылымдық ұстаным (морфемалардың құрамы мен мағынасы туралы білімді тірек ету).

Қазақ тілін сауатты үйрету үшін оқушыларға берілетін жазба жұмыстарын дұрыс жоспарлаудың маңызы зор.

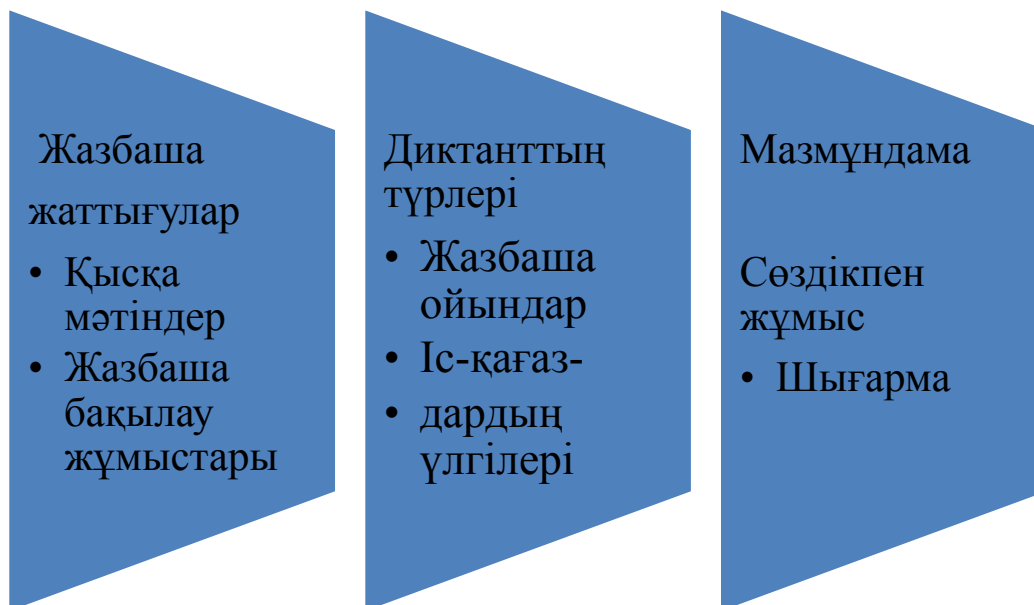
Оқыту орыс тілінде жүргізілетін мектепте оқушылар қазақ тілінің дыбыстық құрамын, дыбыстардың айтылу нормасын, дыбыстық заңдылықтарын, грамматикалық құрылысын меңгеруге, ойын еркін жеткізуге, жеткілікті дәрежеде сөздік қорын меңгеруге, сонымен бірге қазақша сөйлеуге жаттығып, қазақ тілінде қарым-қатынас жасай алуы қажет. Оқушыны мұндай дәрежеге жеткізу үшін педагог-мамандар түрлі жаңа технологиялардың тиімді жақтарын алып, оқушыны жеке тұлға ретінде дамыту жолында жұмыс жасай алулары қажет.

Оқыту орыс тілінде жүргізілетін мектеп оқушыларының қазақ тілінде тілдік қатынас жасау деңгейін жетілдіруде, әсіресе жазылым әрекетін дамытуда арнайы қарастыруды қажет ететін мәселелер бар.

Мектеп оқушылары мемлекеттік тілде өз ойын нақты, дәл жеткізе алмайды, олардың жазбаша сауаты нашар, тіл тазалығы мен сөйлеу мәдениеті талапқа сай емес.

Мектеп бағдарламасының талабына сай сауатты жазу дағдысын қалыптастыру үшін бірнеше жазба жұмыстар жүргізілуі тиіс. Мұндай жазба жұмыстарына жататындар:

1. Жазбаша жаттығулар
2. Қысқа мәтіндер
3. Жазбаша бақылау жұмыстары
4. Диктанттың түрлері
5. Жазбаша ойындар
6. Іс – қағаздарының үлгілері
7. Мазмұндама
8. Сөздікпен жұмыс
9. Шығарма

Кесте 1. Мектеп бағдарламасының талабына сай сауатты жазу дағдысын қалыптастыру үшін ұсынылатын жазба жұмыстарының түрлері туралы.

Оқушылардың жазбаша сөйлеу тілін дамытуда орфографиялық дағды қалыптастырып, өз ойын жазбаша дұрыс бере білуге дағдыландыратын және үйрететін жаттығу жұмысының тәжірибелік әдістерінің бірі - диктант жаздыру жұмысы.

Жазбаша сөйлеу тілін дамыту бағытында жүргізілетін диктант жұмысының ең тиімді түрлері сұрыпталып, оқу бағдарламасында берілген модуль мазмұны бойынша аталған

диктант түрлеріне мәтін қоры дайындалды: сөздік диктанты, жатқа жазу диктанты, терме диктант, бақылау диктанты, шығармашылық диктант.

Орыстілді оқушылардың жазбаша тілін дамытуда жүргізілетін жазба жұмысының тағы бір түрі – шағын эссе.

Шағын эссе жұмысын орыс тілді сыныптарда жүйелі түрде ұйымдастырып, нәтижесін бақылап отыру қажет.

Мәтін мазмұнын түсініп, ауызша баяндап беруге даярлауда жеке сөйлемдерден бастаған орынды.

Оқушылардың жеке сөйлемдерді жаттап алу дағдысының қалыптасуы диктант пен эссе жұмыстарын орындауда көмектеседі, есте сақтау қабілеттерін дамытады.

Жеке сөйлемдермен жұмыс істеу дағдысы қалыптастырылғаннан кейін оқушыны шағын, қысқа мәтінмен жұмыс істеуге дағдыландырады. Мәтінмен жұмыс алдында мәтінге дейінгі жұмыс түрлерін де қысқартуға болады. Мәтіннің тақырыбын айтып, осы тақырыптың төңірегінде қандай ақпарат немесе мәселелер сөз болуына болжам жасату. Сонымен қатар мәтіннің тақырыбына сай ақпараттарды білетіндігі туралы сұрау арқылы диалогтың сөйлеуді дамытуға және де мәтіннің мазмұны бойынша берілген кілт сөздерді немесе тезисті оқушылардың назарларына ұсыну арқылы да мәтіннің мазмұны туралы шолу жасатуға болады.

Мәтін мәнерлеп оқытылып, мазмұны айтқызылады.

Мәтінмен жұмыста орындалатын жұмыс түрі:

Кесте 2. Мәтінмен жұмыстың негізгі де жиі қолданылатын түрлері туралы.

1. Мәтінді мәнерлеп оқу; 2. Мәтінді жаттау; 3. Мәтінді ауызша мазмұндау секілді орындалатын жұмыстар оқушылардың дұрыс сөз саптау, сауатты сөйлеу дағдыларын қалыптастырады.

Ал оқушылардың жазбаша сөйлеу тілін дамытуда орындалатын жазба жұмысының бір түрі – шығарма.

Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне меңгертуде де жазылым әрекетіне жаттықтыруда жүргізілетін шығарма жұмысының ерекшеліктері оқу-әдістемелік, ғылыми еңбектерде қарастырылған.

Жазылым әрекетін жетілдірудің ең жоғары сатысы болып табылатын шығарма жұмысын орындауға, жаттығу арқылы тақырып мазмұнын әңгімелеуге, жоспарды өз бетімен құрастыруға, ой қорытындысын жасауға үйренеді.

Шығарма – тіл дамыту жұмыстарының ішіндегі оқушылардың өзіндік ойын, тілін, сөйлеу мәнерін қалыптастыру ісіне тікелей қатысы бар тілдік қатысымды дамытатын жұмыс түрі.

Жаттығу жұмыстары қазақ тілі пәнінен жинақтаған теориялық білімді бекітуде, дұрыс жазу емлесі мен дұрыс сөйлеу өлшемдерін қалыптастыруда, оқушылардың тілін ұстарту, байланыстырып сөйлеуге үйретуде ауызша және жазбаша сөйлеу тілін дамыту дағдыларын қалыптастырады.

Алдыма қойып отырған мәселенің бірі – оқушыларға қазақ тілін игеруге жағдай тудыру, қазақ халқының мәдениетімен, салт-дәстүрімен жалпы таныстыру. Қазақ тілінде еркін, сауатты, сапалы оқу, іс-қағаздарды жаза білуге дағдыландыру, сан алуан мемлекеттік қоғамда, ортада сөйлей білуге үйрету. Тілді үйретуде оқушының қарым-қатынастық мәдениетін қалыптастыру, танымдық, инабаттылық, эстетикалық мәдениетін дамыту – ең басты орын алады.

Әдебиеттер мен сілтемелер тізімі:

<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>

<http://rmebrk.kz/journals/1650/498.pdf>

<https://articlekz.com/kk/article/16002>

1. Қазақстан Республикасындағы Білім туралы заңнама. Заң актілерінің жиынтығы. — Алматы: ЮРИСТ, — 180 б.
2. Күлекеев Ж. Тілдік қарым-қатынас мәдениет айнасы // Қазақстан мектебі. — 2004. — № 4. — 3–7-б.
3. Ермахан Г. Нравственное воспитание школьников посредством казахской народной педагогики на уроке иностранного языка // Бастауыш мектеп. — 2004. — № 2. — 32–34-б.

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ҚОЛДАНУ

Ильясова Эльмира Салихатовна

Физика пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші
«15 орта мектебі» КММ, Талдықорған қаласы

Қиындығымен қызығы қатар жүрген физика пәні бүгінгі таңда тереңнен танылып, ойып орын алатын негізгі пәннің бірі болып отыр. Ұлттық бірінғай тестілеуде бір ғана емес, бірнеше түлекке таңдау болған бұл пәннің бір қыр-сыры мынада жатыр.

Жалпы физика тілі-ғылыми стильде жазылғандықтан күрделі болып келеді. Оқушының ойына оңай оралып, санасына сіңіп сақталуына оқытушысының орасан зор еңбегі керектігі негізгі мақсат қой. Ия, дана елім «Ұстазы жақсының, ұстамы жақсы», деп тегін айтпаған. Осы орайда оқытушы ретінде өзімнің әдісіммен бөлісуді жөн көрдім. Физикалық құбылыстардың күнделікті қолданыста жүрген мақал-мәтелдермен мән мағынасының бір болуы сәйкестік пе, әлде пәннің кеңінен қанат жайғаны ма? Түйдектеген тірліктің түйгенін шешетін шешен қазақ елінің оқымаса да, түсінерге тоқитыны аз емес екенің аңғарарыңыз-ақиқат.

Иә, ауыз әдебиетінің бір бұтағы болған мақал-мәтелдермен физикалық құбылыстармен байланысы бар.

Енді белгілі бір тақырыпты өткенде, мақал-мәтелдерді қалай қолданғанымды екі-үш мысалдар арқылы түсіндіре кетейін. Жетінші сыныпта «Найза салу-ерліктен, ат жауыры-терліктен». Тәрбиелік мәні елді қорғау, жауға тойтарыс беру, нар тәуекел жасу, біреуге шынайы жақсылық жасау тек нағыз ердің ісі-ерліктің белгісі екендігі, ал тапсырылған міндетке немқұрайды қарап, жауапкершілікпен орындамау ортақ іске кесірін тигізетіндігі меңзеледі.

Ал, физикалық мағынасын былайша түсіндірелік: ат жауырынының пайда болуы, ол аттың арқасына ердің қапталы батып үйкелуінен. Осы үйкелісті болдырмау үшін және де терді сіңіру үшін қойдың жабағы жүнінен тоқымның астына терлік жасалады. Егер терлік

дұрыс салынбаса, ат жауыры осыдан болады, демек терлікті дайындауда оны атқа дұрыс жабу да үлкен өнер болып табылады. Сол сияқты «Саусақ бірікпей-ине ілікпейді» деген мақал-мәтелдерді талдап түсіндіруге болады.

Қазақстанның білім беру жүйесінің мақсаты-әлемдік білім беру кеңістігіне ықпалдас-тырылған және жеке тұлға мен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын көп деңгейлі үздіксіз білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру болып отыр. Білім беру жүйесіндегі инновациялық процестердің жүзеге асып дамуы – бұл білім беру жүйесінің дамуы, оны жаңарту мен тиімділігін арттырудың шарттары. Сондықтан да қазіргі таңда балаға деген көзқарас пен қарым-қатынаста баланы объект деп қарамай оны дамушы тұлға ретінде қабылдап, балалармен жүргізілетін оқу-тәрбие жұмысы да осыған лайық өзгерістерге ұшырап, қазіргі педагогикадағы тұлғаны қалыптастыруға бағытталған жаңа технологияны енгізудің қажеттілігі туып отыр. Ал жаңа технологияны пайдаланудың мақсаты-міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып, мүмкіндік деңгейге жету. Ал физика пәнінде мақал-мәтелдерді қолданып оқыту, дәстүрден тыс инновациялық технологияға жатады.

Мақал-мәтелдер дегеніміз сөз арқылы ықшамды, өтімді түрде айтылатын белгілі бір күрделі ойлардың қорытындысы қоғамдық өмірдегі тұрмыс-салттағы болып өткен елеулі оқиғалар, мақал-мәтелдердің шығуына негіз қалаған. Өйткені көпшілік назарын аударатын кейбір іс-әрекеттер белгілі бір тиянақты ұғым, тұжырымды ой тудырып, мақал-мәтелге айналып отырған. Мақал-мәтелдер ықшам, бірақ толық бір ой-пікірді білдіріп, барынша жинақталған, бейнелі тіл байлығы болып есептеледі. Мақал-мәтелдер әркімнің құрғақ қиялының туындысы болмастан, қайта тұрмыстағы алуан түрлі құбылыстардан нәр алған өмір тәжірибесінің қорытындысы. Онда халықтың данышпандығы, асыл тәжірибелері және өткір де шынайы талғамдары бейнеленген. Көшпелі ата-бабаларымыз сонау ерте дәуірден-ақ мақал-мәтелге ерекше мән беріп, оларды ақылмен байыптай алатын адамды қастерлеген. Көшпелі тұрмыс салтында мақал-мәтелдер мектеп пен мұғалімнің, кітап пен баспасөздің қызметін атқарды. Ол айнала дүние туралы білімнің сығынды жиынтығы, өзінше шағын ауызекі энциклопедия ғана болып қоймай, ұстаздық, тәлімгерлік міндетті де атқарды. Адам бойындағы барлық жақсылықты паш етіп, жамандық атаулыны жерлеп, күлкіге, әзіл-оспақ, келекеге айналдырды. Ал мұндай ақыл-кеңестер қысқа да нұсқа, әрі иланымды болды.

Сондықтан мақал-мәтелдердің оқушының сөйлеу қабілетін жетілдіруде рөлі өте зор. Мақал-мәтелдердің көбі өлең формасында ұйқасып келетіндіктен оны есте сақтау оңай болады. Мақал –мәтелдердің барлығы мәтіндердің ішінде кездеседі және көптеген мәтіндердің соңына, мәтін мазмұнына сәйкестендіріліп, арнаулы орналастырылған. Оқыту барысында бұлардан аттап өтіп кетуге мүлде болмайды. Мақал-мәтелдерді оқытуда мыналарға көңіл бөлу керек:

1) Мәтіндердің соңына қосылып берілген мақал-мәтелдерді сол мәтіннің мазмұнымен бірлестіріп, түсіндіру керек. Түсіндіруде мазмұн көлемінен шығып кетуге болмайды.

2) Мақал-мәтелдер тіл жетілдірудің ықшам бейнелі бейнелеудің тамаша құралы, ол оқушылар тілін дамытуға анық та бай мазмұн қосады.

Мазмұндама жазғанда немесе сөйлегенде мақал-мәтелдерді лайықты пайдаланса, мазмұндама немесе сөздің тілі жанданып, логикалық қуаты күшейіп, жалпыға бірдей түсінікті болып шығады. Сондықтан мақал-мәтелдерді оқыту арқылы оқушылардың сөздік қорын көбейтуге болады.

Белгілі бір тақырыпты өткен кезде мысал ретінде қажетті мақалды келтіре отырып, оның тәрбиелік және физикалық мәніне түсінің берген өте пайдалы. Мақалды тәрбиелік мәні, жіберген қатені екінші рет қайталамай дер кезінде қорытынды жасауға меңзесе, физикалық тұрғысынан мысалы ыстық нәрсені үрлесек, кебу процесі тездетіліп, оның температура-сының төмендейтінін ұғуға болады. Осы сияқты басқа да мақал - мәтелдерді тақырыпқа сай айтып отырса, оқушылардың ұлттық сана - сезімін оятуға, дамытуға берер әсері көп.

Физикалық құбылыстардың күнделікті қолданыста жүрген мақал- мәтелдермен мән мағынасының бір болуы сәйкестік пе, әлде пәннің кеңінен қанат жайғаны ма? Түйдектеген

тірліктің түйгенін шешетін шешен қазақ елінің оқымаса да, түсінерге тоқитыны аз емес екенің аңғарарыңыз-ақиқат. Иә, ауыз әдебиетінің бір бұтағы болған мақал -мәтелдермен физикалық құбылыстармен байланысы бар.

Жетінші сыныпта «Найза салу-ерліктен, ат жауыры-терліктен». Тәрбиелік мәні елді қорғау, жауға тойтарыс беру, нар тәуекел жасу, біреуге шынайы жақсылық жасау тек нағыз ердің ісі-ерліктің белгісі екендігі, ал тапсырылған міндетке немқұрайды қарап, жауапкершілікпен орындамау ортақ іске кесірін тигізетіндігі меңзеледі. Ал, физикалық мағынасын былайша түсіндірелік: ат жауырынының пайда болуы, ол аттың арқасына ердің қапталы батып үйкелуінен. Осы үйкелісті болдырмау үшін және де терді сіңіру үшін қойдың жабағы жүнінен тоқымның астына терлік жасалады. Егер терлік дұрыс салынбаса, ат жауыры осыдан болады, демек терлікті дайындауда оны атқа дұрыс жабу да үлкен өнер болып табылады. Сол сияқты «Саусақ бірікпей-ине ілікпейді» деген мақал-мәтелдерді талдап түсіндіруге болады.

Ал, сегізінші сыныпта «Кебу және конденсация» тақырыбын өткенде мынадай мақал-мәтелдерді мысал келтіріп, талдадық. «Аузы күйген үрлеп ішеді» мақалдың тәрбиелік мәні жіберген қатенді екінші рет болдырмауға, ол қатеннен тиесілі қорытынды жасай білуге меңзесе, физикалық тұрғыдан ыстық нәрсені үрлесек, содан кебу процесі тездетіліп, нәтижесінде оның температурасының төмендейтіндігін ұғуға болады.

Мақал-мәтелдер физика ғылымында

1. «**Аузы күйген үрлеп ішеді**» мақалының тәрбиелік мәнін аштық: Жіберген қатенді екінші рет болдырмау керектігін, ал қатеннен тиесілі қорытынды жасай білуге меңзейтінін, физикалық тұрғыдан – ыстық нәрсені үрлесек содан кебу үрдісі тездетіліп, нәтижесінде оның температурасының төмендейтінін ұсынуға болады. Бұл физикада оқып үйренілген кебу құбылысына әбден үйлесіп жатады.

2. «**Дән себілмей астық өнбейді, дария буланбай шық түспейді**» мақалының тәрбиелік мәнін аштық: өмірдегі барлық құбылыстар өзара себеп-салдарлы байланыста болатындығынан болса, физикалық тұрғыдан – астында да, жер бетіндегі судың температурасының артуынан ол буланып (кебу) ал температура төмендегенде су тамшыларының суынып – конденсациялануынан ішкі энергия кемуінен шық пайда болатындығын түсіндіреміз.

3. «**Күн шыққан соң суарған суды күн жұтады. Күн батқан соң суарған суды жер жұтады**» мақалының тәрбиелік мәнін ашамыз: егістіктің таңертең күн шықпай, не күн бата суару керектігі айтылады. Ал физикалық тұрғыдан күн шығып тұрғанда егістікті суарса температураның жоғарылағанынан кебу үрдісі жақсы жүреді. Жер тез кеуіп қалады, ал кеш бата суарғанда температура төмендегендіктен кебу үрдісі баяу жүреді де су толығымен жерге сіңіп үлгереді.

4. «**Отты үрлеген жағады, Шындықты іздеген табады**». Отты үрлеген кезде, отқа жаңа таза ауа келеді, от жақсы жанады. Өтірік айтпау керек. Әр уақытта шыншыл, әділ болу керек, әр уақытта шындық жеңеді, шындықты қажымай іздеу керек.

5. «**Теректің жануында мін жоқ, Бірақ жылуында мән жоқ**». Терек жақсы жанады, оның меншікті жану жылуы аз болғандықтан тез жанып кетеді де, жылуы аз береді.

6. «**Азықсыз адам алысқа бармайды**». Адам әр уақытта энергияны астан алады, егер тамақтанбаса, адамның әл-ауқаты да болмайды, сондықтан күнделікті дұрыс тамақтану қажет.

7. «**Тонның жылуы терісінен емес - жүнінен**». Тонды әдетте қойдың, түйенің терісінен илейді, ал жүннің арасында ауа болады. Ауаның жылу өткізгіштігі нашар, сондықтан тон адамның жылуын сыртқа, ал сыртқы суықты адам денесіне нашар өткізеді.

8. «**Нан піскенше күлше күйеді**». Неғұрлым қыздырылған дененің массасы аз болса, оған соғұрлым аз жылу керек. Таба нан салғанда нан жұқа болса, әрі кіші болса, ол күйіп кетпеу үшін отты аз қалау керек. (Меншікті жылу сыйымдылығы)

9. «Түндіксіз үйден түгін түзу шықпайды». Ертеде біздің ата-бабаларымыз көшіп-қонып жүргенде, киіз үйлерде тұрған, киіз үйдің төбесінде уығы болған, оны киізбен жапқан. Күндіз киізді ашып, жоғары жақтан салқын, таза ауа кіргізгенде, оны түндік деп атаған.

10. Отаның тыныш-сен тыныш. Бұл мақалдың физикалық мағынасын ашу үшін Ньютонның бірінші заңын қолданып көрейік; Ньютонның бірінші заңында: егер тыныштықта тұрған денеге сырттан күш әсер етпесе немесе әсерлері теңгерілсе онда ол ұзақ уақыт тыныштық күйін сақтайды делінген, яғни отаныңның іргесі тыныш болса, сен де тыныш өмір сүре бересің.

11. Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді. Диффузия құбылысын түсіндіруге болады. Диффузия – бір зат молекулаларының басқа бір зат молекулалары арасындағы бос кеңістікке енуі, немесе араласуы.

12. Батыр туса-ел ырысы, жаңбыр жауса-жер ырысы. Бұл мақалда будың сұйыққа айналу құбылысы конденсация жайында айтуға болады. Яғни жер бетіндегі өзен, көлдер, мұхит бетіндегі су буы кеуіп, атмосфера қабатына барған соң конденсацияланып жаңбыр болып жерге жауады.

13. Болат қайнауда шынығады, батыр майданда шынығады. Бұл мақалды «жылу құбылыстары» негізге түсіндіруге болады, яғни болатты қайнату, балку температурасына дейін жеткізгенде оны ары қарай түрлі қалыпқа келтіреді, меншікті балку жылуы тақырыбында осы мақалды сабақта қолдана отырып түсіндіруге болады.

14. Ер жігіттің екі сөйлегені өлгені, еменнің иілгені сынғаны. Бұл мақалдағы «еменнің иілгені» созылу деформациясы жайында айтуға болады, мысалы әр заттың қаттылығы болады. Яғни дененің қаттылығынан артық күш түссе ол сынады, бұл жерде физиканың Гук заңы орындалады.

15. Ерінбеген електен су ішеді. Елекпен су әкелуге және електен су ішуге бола ма? Әрине болады, бұл жерде физикадағы заттың агрегаттық күйлері негізге алынады, яғни елек тесік болғандықтан, мұз күйінде суды әкеліп, ерітіп су жасауға әбден болады.

16. Жұмыла көтерген жүк жеңіл. Бір түзудің бойымен әрекет ететін күштерді қосу тақырыбында: денеге бір мезгілде әрекет ететін бірнеше күштің әрекетіндей әрекет жасайтын күш сол күштердің теңәрекетті күші деп аталады. Яғни жүк ауыр болса, бірнеше адам жұмыла көтерсе барлығының күші қосылып жүкті жеңіл көтереді.

17. Оқу инемен құдық қазғандай. Қысым – белгілі бір бетке түсетін күш әрекетінің нәтижесін сипаттайтын шаманы айтады. Бұл жерде иненің ұшы өте жіңішке және бетінің ауданы аз болған сайын көп қысым түсіретінін біз білеміз. Яғни білім алу үшін өте көп миға қысым түседі.

18. Күннен де білім жарық. Бұл мақалда «Жарық құбылыстары» есепке аласа болады. Негізгі жарық көзі болып күн саналады және айналасына сәулесін шашады. Білімді күн жарығымен теңеген.

19. Тас түскен жеріне ауыр. Бұл мақалда физиканың салмақ деген ұғымын түсіндіруге болады. Осы мақалды қолданып тура мағынада айтатын болсақ тас өзі жатқан жеріне әрқашан салмақ түсіреді. Дененің тірекке немесе аспаға түсіретін күші салмақ деп аталады.

20. Жамандық қылғанға-Жақсылық қыл. Бұл мақалды Ньютонның екінші заңына сәйкестірсек; әрқашан бір күшке қарама – қарсы күш бар болады. Жамандық пен жақсылық қарама – қарсы күштер деп айтуға болады.

21. Балық аулай алмаған суды лайлар. Осы мақал арқылы диффузия құбылысын түсіндірсе болады, яғни балық аулай алмасаң судың балшығын шығарып лайлайсың яғни балшық молекулалары мен су молекулаларының үздіксіз қозғалысы нәтижесінде диффузия құбылысы өтеді. Диффузия – бір зат молекулаларының басқа бір зат молекулалары арасындағы бос кеңістікке енуі, немесе араласу деп аталады.

22. Аузы күйген үрлеп ішеді. Сұйықтың бетінде жүретін булану кебу деп аталады. Күнделікті өмірде биз ас ішкенде, ыстық шай ішкенде үрлейміз бұл жерде біз кебу процессін жылдамдатып жатырмыз. Кебу жылдамдығы яғни биз физика курсынан білетіндей желге

тікелей тәуелді болатын, жел бу молекулаларын сұйықтан ұшып шыға салысымен ілестіріп әкетіп отырады.

23. Ауру желмен кіріп, Термен шығады

24. Тер шықпаған кісіден, Дерт шықпайды. Диффузияның рөлі мен оның қолданылуы кеңінен танымал. Адам организмінен диффузияның мәні зор. Оттег ауадан өкпенің қан қылтамырларына диффузия жолымен өте отырып бүкіл организмге тарайды. Көмірқышқыл газы араласу арқылы қан қылтамырларынан өкпенің ауа қапшықтарына өтеді. Тағамдағы қоректік заттар клетканың ішінде араласады. Сонымен қатар, адам терісі арқылы да тыныс алады, айналадағы нашар экология, темекі түтіні адам терісі арқылы ішкі организмге диффузия арқылы өтеді. организмдегі зиянды, артық заттар тер арқылы шығады. Міне мақалдың физикалық мағынасы.

25. Көсеу ұзын болса қол күймейді

26. Қол жұмылмай жылынбас. Осы мақалды қолдана отырып жылу берілудің түрі жылуөткізгіштікті түсіндіруге болады. Ішкі энергияның көбірек қызған бөлігінен дененің басқа азырақ қыздырылған бөлігіне тікелей немесе аралық денелер арқылы берілу құбылысы жылуөткізгіштік деп аталады.

27. Нөсер алдында найзағай ойнайды. Бұл мақалдағы найзағайды электр ұшқындары деп қарастырса болады. Найзағайдың пайда болуы туралы шынайы ғылыми болжамды В. Франклин 1706-1790 жж ұсынды. Оның болжамы бойынша найзағай әртүрлі зарядталған бұлттардың арасындағы немесе бұлт пен Жердің арасындағы аса қуатты электр ұшқыны.

28. Күн күркіресе көп дүркірер. Күннің күркіреуі дыбыстың ауада бойлық толқын арқылы таралуы. Дыбыс барлық ортада тарала алады. Дыбыс ауада баяуырақ тарайды. Сондықтан да найзағай жарқылынан кейін күннің күркіреуі жайырақ естіледі. Жарық аса зор 300 000км/с жылдамдықпен таралатындықтан найзағай жарқылын біз сол мезетте ақ көреміз, ал күннің күркіреуі бізге сәл кешігіңкіреп жетеді. Дыбыстың ауада таралу жылдамдығы шамамен 330-340 м/с –қа тең.

29. Қыстың көзі қырау. Десублимация құбылысы яғни қырау қай кезде пайда болады қыста үйдің ішкі жақ терезесінде, үй ішіндегі ауадағы су буы бірден қатты күйге ауысады. Немесе даладағы өсімдіктерді аязда қырау басады, бұл да ауадағы су буының бірден қырауға яғни қатты күйге ауысуы. Десублимацияға кері процесс сублимация, яғни қатты күйден бірден газға ауысу процесі

30. Сәуір болмай тәуір болмас. Күн эклиптика бойымен жылжи отырып, аспан экваторын 21 наурыз және 23 қыркүйекке сәйкес келетін күн мен түннің теңелуі деп аталатын нүктелерді екі рет қиып өтеді. Сәуір айында күн ұзарып, жылынып жерге көк шығып жақсара түседі.

31. Тоқты тоймас, Шөміш кеппес. Бұл мақал арқылы оқушыға кебу процесін түсіндіруге болады. Шөміш су алып басқа ыдысқа құюға арналған ыңғайлы ыдыс. Ол әрқашан сұға малынғандықтан, кеуіп үлгермейді. Ал кебу сұйықтың буға айналып ауаға ыдырауы.

Мақал-мәтел адам баласының тұрмыс тіршілігіне терең еніп, халықтың өмірін, еңбек әрекетін, оның табиғат құбылыстарымен қарым қатынасын дөп басып шынайы көрсетіп отырған. Мақал мәтелдердің ескірмес, тот баспас қасиеті оның бейнелеу, теңеу, суреттеу ерекшеліктеріне жете көңіл бөлінгендігінде. Сондықтан да, олардың зор дидактикалық және тәрбиелік мәні бар.

Мақалдың тәрбиелік мәні, әрбір алға қойылған іс әрекеттің ойдағыдай, табысты орындалуы үшін бірліктің, ынтымақтастықтың қажеттілігі туралы болса, ал физикалық тұрғыдан адам жылуды алақаны арқылы бере алатындығы және жылу берілудің дененің ауданына тәуелділігі, қол жұмылғанда жылудың ұзағырық сақталатындығын байланыстыра болады. Тағы бір мақал «Жұпарды жасыра алмайсың».

Тәрбиелік мәні жақсының жақсылығын жасырғанмен ел таниды. Адал адам қашанда жақсы ықыласқа бөленетіндігі меңзеледі. Ал, физикалық мәнін былай түсіндіруге болады.

Жұпардың иісінің молекулалары ауа молекулаларымен араласып таралатындықтан диффузия құбылысы болып өтеді, сондықтан жасырылған жұпарды иісінен тануға болады. Мақал-мәтел адам баласының тұрмыс тіршілігіне терең еніп, халықтың өмірін, еңбек әрекетін, оның табиғат құбылыстарымен қарым қатынасын шынайы көрсетіп отырады. Мақал мәтелдерде теңеу, суреттеу жете көңіл бөлінеді.

Мақал-мәтел қолданылған сабақ физикалық білімдерді жақсы түсіну және бекітуге көмектесіп қана қоймай адамгершілікке, эстетикалық тәрбие алуға көмектеседі, физика пәні «құрғақ» деп есептеп келген кейбір балалардың түсінігін жоққа шығарады. Сондықтан мақал-мәтелдерді оқыту арқылы оқушылардың сөздік қорын көбейтуге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жылғы 14 желтоқсан.
2. Калиев С.К. Қазақ фольклорындағы халық педагогикасы. 1987.
3. Тажибаева Р.Д. Мақал-мәтелдердің айырмашылығы мен сәйкестігі. // Вестник КазНУ. - №2. 2006. 7
4. Больтирик Альменулы. Шешендік сөздер. Алматы: Ғылым, 1993. 302 с.
5. Габдуллин М. Қазақ мақалдарының күші Алматы: 1975.
6. Габдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы: Санат, 1974. - 320 с.
7. Қазақ мақал-мәтелдері. Алматы:
8. Ел аузынан. Алматы: Жазушы, 1989.
9. Қазақ мақал-мәтелдері. –Алматы: Атамура 2006.

ПРИМЕНЕНИЕ ПРИЕМОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Каптагаева Айгуль Шамирбаевна

Учитель русского языка и литературы средней школы имени Алихана Бокейханова
района Т. Рыскулова Жамбылской области

Аннотация. Ведущим направлением модернизации является компетентностный подход. Компетентностный подход в обучении предполагает создание условий для самостоятельного добывания знаний учащимися и развития способности применять их в незнакомых ситуациях. Сейчас важно научить детей самостоятельно добывать знания, то есть необходима педагогика сотрудничества. Возможность создать условия, при которых учащиеся могут самостоятельно овладеть знаниями, формировать собственное мнение, умение аргументировать, дает технология критического мышления.

Ключевые слова: образование, технология критического мышления, мотивация, развитие, методы и приемы, ученик, сотрудничество, интеллект, навыки, интерес, формы работы.

Аннотация. Жаңғыртудың жетекші бағыты құзыреттілік тәсіл болып табылады. Оқытудағы құзыреттілік тәсіл оқушылардың өз бетінше білім алуына жағдай жасауды және оларды бейтаныс жағдайларда қолдану қабілетін дамытуды көздейді. Қазір балаларды өз бетінше білім алуға үйрету маңызды, яғни ынтымақтастық педагогикасы қажет. Оқушылар білімді өз бетінше игере алатын, өз пікірін қалыптастыра алатын, дәлелдей алатын жағдай жасау мүмкіндігін сыни ойлау технологиясы береді.

Түйінді сөздер: білім, сыни ойлау технологиясы, мотивация, даму, әдістемелер мен әдістер, оқушы, ынтымақтастық, интеллект, дағдылар, қызығушылық, жұмыс формалары.

Annotation. The leading direction of modernization is the competency-based approach. Competence-based approach to teaching involves the creation of conditions for independent acquisition of knowledge by students and the development of the ability to apply them in unfamiliar situations. Now it is important to teach children to acquire knowledge on their own, that is, a pedagogy of cooperation is needed. The ability to create conditions under which students can independently acquire knowledge, form their own opinion, the ability to argue, gives the technology of critical thinking.

Key words: education, critical thinking technology, motivation, development, methods and techniques, student, cooperation, intelligence, skills, interest, forms of work.

В настоящее время особое внимание нужно уделять качественному образованию в школах. Перед нами, учителями-предметниками, стоит задача не просто научить детей языку, а построить обучение так, чтобы дети были заинтересованы развивать свои способности и возможности. В данный момент в практике нашей школы применение технологии критического мышления является основополагающим. Приоритетная деятельность которых освоение и внедрение технологии критического мышления в процесс урока с целью развития интеллекта у детей. Критическое мышление объединяет понятие как «аналитическое мышление», «логическое мышление», «творческое мышление» и т.д.

Д. Халперн определяет критическое мышление в своей работе «Психология критического мышления» как направленное мышление, оно отличается взвешенностью, логичностью, и целенаправленностью, его отличает использование таких когнитивных навыков и стратегий, которые увеличивают вероятность получения желательного результата. [7]

Любой ли человек может мыслить критически? Ж. Пиаже писал, что к 1-16 годам у человека наступает этап, когда создаются наилучшие условия для развития критического мышления. Но и это не говорит о том, что данные навыки развиты у каждого из нас в одинаковой степени.

Для того, чтобы каждый мог мыслить критически, ему важно развить в себе ряд таких качеств как:

1. Готовность к планированию. Важно выстроить последовательность своих мыслей. Упорядоченность мысли является признаком уверенности в себе.

2. Гибкость. Стать генератором собственных идей и мыслей. Умение использовать информацию с различных источников.

3. Настойчивость. Вырабатывая настойчивость, учащийся обязательно добьется лучших результатов в обучении.

4. Готовность исправлять свои ошибки. Критически мыслящий ученик делает для себя выводы.

5. Осознание. Ученик в процессе мыслительной деятельности, отслеживает ход рассуждений.

6. Поиск компромиссных решений. Важно, чтобы принятые решения воспринимались другими людьми.

Педагоги хотят, чтобы усвоение знаний детьми было не механическим, а осмысленным. Школьники должны научиться самостоятельно рассуждать, делать выводы, сопоставлять, анализировать, находить частное и общее. Но этого чаще всего наблюдается не у всех детей. Некоторые из них затрудняются обобщать, сравнивать, анализировать, делать выводы. В связи с этим у детей пропадает интерес к предмету. А пассивное восприятие и усвоение нового не могут быть опорой прочных знаний. Поэтому задача педагога – развитие умственных способностей учащихся, вовлечение их в активную деятельность.

Чтобы любому ученику было хорошо в школе, а значит, были условия для успешного обучения, ребёнку, по мнению психологов, нужны интерес к предмету, доброжелательность учителя, отсутствие страха за неудачу, право на ошибку.[9]

Учитель должен уметь правильно организовать систематическую познавательную деятельность, от которой зависит степень интереса учащихся к учебе. Наиболее эффективными средствами развития интеллектуальных способностей учащихся является использование разных методов и форм обучения. А именно: эвристическая беседа, проблемное изложение учителя, кроссворды, ребусы, дидактические игры, схемы, опорные таблицы и пр. С помощью таких методов у учащихся развиваются устойчивость и сосредоточенность внимания, умение анализировать, давать определения понятиям, способность устанавливать логическую последовательность между предметами, прослеживать причинно-следственные связи. Для развития интеллектуального потенциала учащихся также является использование различных видов игр: занимательных, дидактических, сюжетно-ролевых, а также решение ре-

бусов и т.д., что является важнейшей предпосылкой приобретения прочных знаний, умений и навыков.

Именно в игре русский язык может предстать перед ребенком совершенно в другом ракурсе. В игре снимается напряжение, страх. И для очень многих детей игра – то связующее звено, через которое он может подружиться с русским языком.

Польский исследователь Стефан Шуман отмечает, что игра - характерная и своеобразная форма активности ребёнка, благодаря которой он учится и приобретает опыт. Шуман указал на тот факт, что игра побуждает в ребёнке самые высокие эмоциональные переживания и активизирует его самым глубоким образом. Согласно Шуману, игру можно воспринимать как процесс развития, направленный своеобразным образом на формирование наблюдательности, воображения, понятий и навыков.[4]

Лучший способ организовать внимание подростка это внедрение в процесс урока обучающих игр. В своей практике, на разных этапах урока я использую различные обучающие игры. Хочу предложить несколько вариантов игр, которые способны активизировать учебный процесс, заставить ребёнка мыслить. Игра «Четвертое лишнее», «Вставить букву», «Кто быстрее?», «Кто и что» и т.д.[10]

Работая по технологии критического мышления, учитель перестаёт быть главным источником информации. Используя на уроках приемы и стратегии технологии, превращает обучение в совместный и интересный поиск.

Технология критического мышления выделяется среди других инновационных технологий эффективными методами и приемами. Уроки русского языка способствуют развитию критического мышления благодаря разнообразному материалу и интерактивным подходам. Развивая критического мышления у детей, тем самым учитель развивает личность ученика, в результате чего происходит формирование коммуникативной компетенции.

Учитель должен осознавать, что продуктивной его работа будет в том случае, если правильно выбран информативный материал, который способствовать развитию КМ, а также метод, прием, стратегия занятия.

Использование различных стратегий, приемов позволяет детям лучше уяснить материал, вызывает их интерес к предмету.

Что же сделать для того, чтобы ученики не только усвоили программный материал, но и мыслили нестандартно, развивали свои творческие способности? Что такое «критическое мышление»? Для меня - это свобода мысли, мнений. Для учащихся - это умение выражать свои мысли, развивать способность понять и принять мнения других, работать в сотрудничестве, это желание творить, открывать что-то новое.

Для формирования КМ необходим ряд учебных условий; давать возможность учащимся размышлять принимать разумные идеи и мнения; способствовать активности учащихся в учебном процессе; активизировать мышление. [1]

Своеобразна структура урока по критическому мышлению. Чтобы пробудить интерес, необходимо заинтересовать. Отсюда 1-ая стадия урока – это вызов, побуждение. 2-ая стадия – осмысление полученных знаний. 3-я стадия – рефлексия, целостное осмысление полученной информации.

На каждой из стадий урока используются свои методические приемы. Их достаточно много. Приведу некоторые из них в примеры.

На стадии вызова можно провести индивидуальную или групповую формы работы. Можно применить следующие приемы: «Кластер», «Ассоциация», «Корзина идей», «Лови ошибку», «Верные/неверные утверждения», «Мозговая атака». На этой стадии важно дать ученикам возможность высказаться по теме урока свободно, без боязни ошибиться, и быть исправленным учителем.

Стадия «осмысление» занимает наибольшее значение на уроке, где изучается новый материал. Дети вступают в контакт с новой информацией. Особенностью данного этапа является возможность связать новую информацию с уже имеющимися знаниями, за счет

постановки репродуктивных вопросов. Учитель предлагает для организации работы с текстом различные приемы для вдумчивого чтения и размышления о прочитанном, способствует активности учащихся. Ученик на этом этапе читает, слушает текст, используя предложенные учителем активные методы чтения, делает пометки на полях, выполняет задания. Используются такие приемы как таблица «ЗХУ», «Чтение с остановками», «Направленное чтение», «INSERT», «Фишбоун», «Толстые и тонкие вопросы», «Подумай. Обсуди. Поделись», «Вижу. Думаю. Удивляюсь». [8]

Стадия «рефлексия» предполагает использование учениками полученных навыков, уметь производить анализ информации, обобщение учебного материала. На этом этапе можно использовать следующие стратегии: «Синквейн», «Авторский стул», «ПОПС-формула», «РАФТ», «Да/нет», «Аргументированное эссе».

При умелом использовании стратегии КМ можно обеспечить прочное и осознанное усвоение учебного материала. Стратегии технологии позволяют все обучение проводить на основе принципов сотрудничества. [2]

Особый интерес представляет приемы работы с текстом. С помощью текстов осуществляется речевая коммуникация, поэтому у учащихся должно быть сформировано умение создавать и воспринимать тексты в процессе речевой коммуникации. И это умение Н.И. Жинкин называет «неотъемлимым свойством человеческого интеллекта и его потребностью». [2] Этот важный вывод убеждают нас в том, что текст должен стать основной коммуникативной единицей обучения русскому языку учащихся национальной школы.

Например, на своем уроке в 7-м классе по теме «Наречие», я использовала прием «Направленное чтение», для того чтобы учащиеся умели логически мыслить, правильно строить предложения.[5] Объяснив тему, на этапе закрепления предлагаю поработать по тексту «Спор». Дети, ознакомившись с текстом, дают ответы на «Тонкие и толстые вопросы». Этот метод используется для организации взаимопроса, опроса на уроке, парной групповой работы. Применяется на этапе «осмысление» и «рефлексия».

Тонкие вопросы, требующие простого, односложного ответа. Толстые вопросы, требующие подробного, развернутого ответа.

«Тонкие» вопросы	«Толстые» вопросы
1. О чем идет речь в тексте? 2. Почему мальчики поспорили? 3. Кого из мальчиков похвалила учительница и за что?	1. Охарактеризуйте Петю и Андрея. 2. Что бы вы сделали,если сами оказались на месте Андрюши? 3. Если бы вы были автором, то как бы вы написали концовку рассказа?

Отвечая на «толстые» вопросы, учащиеся должны понять текст, осмыслить его – значит ответить на вопросы, зачем, почему, с какой целью он создан, для чего автор предпринял попытку его создания. [3]

Написание эссе развивает у детей желание творить, фантазировать, сочинять. Плавно переходя одно в другое, дети пишут «Аргументированное эссе» по последнему «толстому» вопросу: «Если бы вы были автором, то как бы вы написали концовку рассказа?». Чтобы урок имел свое логическое завершение, я предложила затем одну из стратегий: «Авторский стул», где предложила детям прочитать свои эссе, для того чтобы контролировать собственные способы мышления и уметь сосредоточиться по конкретной теме.

Хочу привести пример из отрывка эссе, написанный ученицей Кали Дании: «.. Если бы я была бы автором, то все-таки подвела бы рассказ к определенному концу. Я добилась бы правды и справедливости по отношению к учительскому труду.»

При изучении темы «Отрицательные частицы» применила следующий прием «Предположение», который вызвал интерес у учащихся. [6] Рассматривая картинки (мама, руки,

сердце, солнышко) делают предположение, о чем будет идти речь. Составляют по картинкам рассказ, затем зачитывают свое предположение. После этого раздается готовый текст. Прочитывают и сравнивают со своим предположением. Делают вывод: есть ли сходство. Далее, читая текст, выполняют задания по теме т.е. идет самостоятельное добывание знаний учащимися. На стадии «рефлексия» был использован прием «Продолжи предложение», где учитель читает начало фразы, а учащиеся с удовольствием продолжают предложения до конца.

При закреплении темы «Однородные члены предложения» были использованы такие приемы как «INSERT», «ЗХУ», «Ассоциация». «INSERT» - такой прием, где во время чтения текста необходимо делать пометки на полях, а после прочтения текста заполнить таблицу, где эти же значки станут заголовками граф таблицы. Препятствие возникает, когда заполняют таблицу. Так как дети у нас не умеют выбирать минимум нужной информации, они стараются переписать в таблицу все, что отметили полными предложениями. Я учу их выписывать значимые фразы, просто отдельные слова, которые характеризуют факт или явление. Выписывают наиболее значимые фразы, просто отдельные слова, которые характеризуют факт или явление.

Учащиеся прочитывают данный текст, озаглавливают, заполняют таблицу.

V (осознать новые знания)	+ (исправить неверные предположения)	- (исправить неверные утверждения)	? (побудить дальнейший интерес к теме)
Я это знал	Это для меня новое	Это противоречит тому, что я знал	Я хочу знать об этом больше
Плохая земля среди болот. Что посеешь, то пожнешь. Земля – кормилица человеку.	Гжель Кринки Квасники	В огонь землю бросать	В чем богатство земли? О гончарном ремесле

Ответы на вопросы «Хочу узнать об этом больше» учитель предлагает найти им самим, то есть остается домашним заданием.

Таким образом, использование стратегий и приемов КМ предполагает сотрудничество учителя и учащихся, создание условий для формирования интеллектуальных умений детей, для снятия психологического напряжения, а также развитие коммуникативных навыков. В данной работе показала возможности работы над текстом с целью развития коммуникативных навыков.

В процессе такой работы наблюдается рост качества знаний по предмету. Вырабатываются навыки коллективной и самостоятельной работы с текстом; возрастает интерес к урокам русского языка и литературы.

Очень важно не останавливаться на месте, ставить новые цели и стремиться к их достижению, так как современный учитель должен уметь ориентироваться в потоке учебных средств, должен владеть новой методикой.

При этом следует помнить, что реальные ценности не достигаются легко. Высокоинтеллектуальная среда, пытливые целеустремленные ученики – все это возможно при условии, что КМ является фундаментом в образовательном процессе.

Список использованной литературы:

1. Философия развития критического мышления. <http://900igr.net/prezentatsii/filosofija/Razvitie-kriticheskogo-myshlenija/007-Kriticheskoe-myshlenie-imeet-kharakteristik-D.html>
2. Т. А. Ладыженская «Методика развития речи на уроках русского языка» Москва, 1991
3. С.С. Мирсеитова. «Философия и методы RWCT в действии» Алматы, 2006
4. С. Шульман «Игра как вид обучающей деятельности» <http://www.edmask.ru/magjws-737-2.html>

5. Учебник для 7 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения/ У.А. Жанпейс, Н.А. Озекбаева, - Алматы: «Атамұра», 2017
6. Учебник для 8 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения/ У.А. Жанпейс, Н.А. Озекбаева, - Алматы: «Атамұра», 2018
7. Д. Халперн «Психология критического мышления» » <http://www.litmir.me/br/?b=138731&p=1>
8. «Что такое критическое мышление?» <http://otys.ru/journal/chto-takoe-kriticheskoe-myshlenie-zachem-ono-nuzhno-i-kak-ego-razvit/>
9. «Как развивать интеллект у ребенка?» <http://paidagogos.com/kak-razvivat-intellekt-rebyonka.html>
10. Ишбулатова Г.А. «Обучающие игры на уроках русского языка в национальной школе» <http://urok.1sept.ru/articles/562996>

БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫН СТО ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІМЕН ОҚЫТУ

Кенджаев Ерлихан Даньярович
Жамбыл облысы, Тұрар Рысқұлов ауданы
Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі

Қазіргі жағдайда мектепке құзыретті білім беруді жүзеге асыру мәселесі қойылды. Осы мәселе аясында мұғалімнің алдында нақты танымдық объектілермен байланысты логикалық, әдіснамалық, жалпы білім беру іс-әрекетінің элементтерін қамтитын тәуелсіз оқу-танымдық іс-әрекет саласында оқушылардың құзыреттіліктерін қалыптастыру және диагностикалау үшін дидактикалық құралдарды құру міндеті тұр.

Оқушылардың өзіндік жұмыс әдістерін игеруіне байланысты мұғалімнің таным процесіне тікелей араласу деңгейі төмендейді, бірақ мұғалімнің оқушының өзіндік жұмысына жанама әсер ету қажеттілігі артады. Оқушылардың өзіндік танымдық және практикалық қызметін ұйымдастырудың тиімді құралы – көп деңгейлі тапсырмалар жүйесі. Мұғалім арнайы тапсырмалардың, жаттығулардың, тесттердің бүкіл жүйесін құра және игере отырып, оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандырады, олардың оқу мақсатына, нәтижеге жету қозғалысын жобалайды, бірақ тиімді бағалау жүйесін де қолдануы керек [1].

Қазіргі педагогикада көп деңгейлі тапсырмаларды әзірлеудің бірнеше тәсілдері бар. Сонымен, В.П.Беспалько оқу материалын игеру деңгейлерін төрт түрге бөледі: оқушы, алгоритмдік, эвристикалық және шығармашылық. Оқушы деңгейі – бұл білімді өзгертуді қажет етпейтін ұқсас тапсырмаларды дұрыс орындау. Алгоритмдік меңгеру деңгейі толықтық пен тиімділік сияқты білім сапасын қамтамасыз етеді. Осы типтегі тапсырмаларды орындай отырып, оқушы білімнің барлық жетекші элементтерін бөліп көрсетеді және тізімдейді, олардың әрқайсысына негізгі белгілерді сипаттайтын анықтама береді, алынған білім мен дағдыларды қолдана отырып, берілген іс-қимыл алгоритмі бойынша тапсырмаларды орындайды. Эвристикалық және шығармашылық деңгейлер жоғарыда аталған білім қасиеттерінен басқа, олардың хабардарлығын, жүйелілігі мен беріктігін қамтамасыз етеді [1]. Оқу процесін төменгі деңгейден жоғары деңгейге дейін ұйымдастыру дағдыларды, мотивтерді, белсенділікті, білім мен ойлау сапасын дамытуға мүмкіндік береді және осы процестің дамушы сипатын анықтайды [2].

Қазіргі Қазақстанда Ж.А.Караев пен Ж.У.Кобдикова әзірлеген үш өлшемді әдістемелік жүйенің педагогикалық технологиясы кеңінен қолданылды. Жоғарыда аталған зерттеушілер танымдық белсенділіктің үш деңгейін репродуктивті, сындарлы және өнімді (шығармашылық) ретінде ұсынады және әрбір оқушының барлық үш деңгейдегі тапсырмаларды дәйекті түрде орындауы қажет деп санайды. Осылайша, оқу процесіне жеке және белсенді көзқарас қамтамасыз етіледі. Үш өлшемді әдістемелік жүйенің технологияларын қолдану бойынша эксперименттік жұмыстарды талдау ақыл-ой әрекетінің әдістерін қалыптастыру оқу материалын игерудің жоғары деңгейін қамтамасыз ететіндігін көрсетті [2].

Аристотель сонымен бірге кез келген қызметтің сәттілігі екі жағдайға байланысты екенін атап өтті: түпкі мақсатты дұрыс анықтау және оған жетудің қажетті құралдарын таңдау.

Б.Блумның Зерттеулері, Дж. Дьюи, В.П.Беспалько және т.б. оқыту мақсаттарын диагностикалық қою білім беруді сәтті реформалаудың қажетті шарты екенін көрсетеді. Диагностикалық мақсат қою әдістемесі, өз кезегінде, қалыптасқан мақсаттарға жетудің мазмұнын, құралдарын, әр оқушының жеке мүмкіндіктері мен мүдделерін, білім беру қызметінің аралық және түпкілікті нәтижелерін қамтитын оқытудың барабар әдістемелік жүйесін құруды талап етеді.

Қазіргі білім, ең алдымен, оқытудың даму функциясына бағытталған. Психологиялық-педагогикалық контексте қазіргі білім беру жүйесінің негізгі даму тенденциялары:

- Білім берудің негізгі мақсаттарын айқындау кезінде «центристік» тәсілден бас тарту, басымдық сот (ақыл-ой әрекетінің тәсілдері) ЗУННАН (білім, білік, дағды) жоғары.

- Оқытуды саралау және даралау.

- Оқытудың сыртқы мотивациясынан ішкі моральдық-ерікті реттеуге көшу.

Қазіргі уақытта Б.Блум әзірлеген ең танымал таксономия, кейінірек Д.Кратволь және басқа ғалымдар толықтырды. Таксономия – объектілердің табиғи байланысы негізінде құрылған жіктелуі және жүйеленуі. Ол өсіп келе жатқан күрделілікке сәйкес дәйекті түрде орналастырылған санатты сипаттау үшін қолданылады. Таксономия – иерархиялық құрылымы бар шындықтың күрделі ұйымдастырылған салаларын жіктеу және жүйелеу теориясы [3].

Таксономия қажет:

1. Оқу мақсаттарын дұрыс қою;
2. оқушыларға арналған мәселелер мен тапсырмаларды дұрыс тұжырымдау;
3. тиісті бағалау құралдарын дұрыс таңдау;
4. оқу нәтижелері бойынша рефлексияны дұрыс жүргізу.

Б. Блум ойлау қабілетінің иерархиясын жасады, онда ойлаудың жоғары деңгейлері төменгі деңгейлердегі барлық танымдық дағдыларды қамтиды. Б.Блумның таксономиясы қарапайым оқу әрекеттерінен ең күрделіге дейін жіктеу әдістерін анықтайды.

Таксономияда когнитивті, аффективті және психомоторлық салалардағы мақсаттардың үш тобы ерекшеленеді. Танымдық салада білімді игеруге байланысты мақсаттар, аффективті салада қоршаған әлем құбылыстарына эмоционалды-құндылық қатынасты қалыптастыруға, қызығушылықтарды, бейімділіктерді, сенімдерді және т.б. қалыптастыруға қатысты мақсаттар ұсынылған. сөйлеу және жазу дағдылары [4].

Осылайша, көп деңгейлі тапсырмалар оқытудың сәттілігін бағалау мәселесін шешуге ықпал етеді, өйткені олар талдау, бағалау және тұжырымдау үшін критерийлер, құралдар жинағын әзірлеу қажет болатын жасырын нақты және әлеуетті мүмкіндіктерді қамтиды, бұл болашақта жаңа перспективалық педагогикалық зерттеулердің тақырыбы болуы мүмкін. Көп деңгейлі және тест тапсырмаларымен жұмыс процесі мәтінді оқумен, түсінумен және талдаумен, алынған ақпаратты жұпта, топта және т. б. талқылаумен қатар жүреді. Субминалды деңгейде сіңірілетін «жанама ақпараттың» өте кең ауқымын қамтамасыз ететін процедуралар. Бұл тапсырмалар әмбебап, алгоритмдік, яғни технологиялық, олар өзіндік жұмысты ұйымдастыруға, өзін-өзі тәрбиелеуге және өзін-өзі дамытуға ыңғайлы. Олар оқу процесін даралайды және оқушылардың танымдық белсенділігін белсендіреді. Оқу-тәрбие процесінде көп деңгейлі және тест тапсырмаларын қолдану педагогикалық мақсаттар мен міндеттердің барлық кешенін жүзеге асыруға жағдай жасайды: білім беру, дамыту және тәрбиелеу. Деңгейлік тапсырмалар топтамасын жасау кезінде білім алушылардың жеке ерекшеліктерін, олардың мүмкіндіктерін, қызығушылықтарын, қолда бар тәжірибесін ескеру қажет. Мұндай тапсырмаларды жобалау кезінде тақырыптың ерекшелігі маңызды рөл атқаратынын есте ұстаған жөн.

Жоғарыда аталған артықшылықтардан басқа, көп деңгейлі және тест тапсырмаларында жасырын нақты және әлеуетті мүмкіндіктер бар, оларды талдау, бағалау және тұжырымдау

үшін критерийлер, құралдар жинағы әзірленуі керек, бұл болашақта жаңа перспективалық педагогикалық зерттеулердің тақырыбы болуы мүмкін.

Блумның бұл таксономиясы когнитивті процесті ең қарапайым деңгейден бастап біртіндеп күрделене түсетін 6 деңгейге жіктейтінін ескере отырып, қарапайым деңгейден кейін есте сақтау, түсіну, есте сақтау қабілеті, ал кейінгі түсіну деңгейінде сол ақпаратты өз сөздерімен басқаша жеткізу керек. Жаңа ақпаратты бөліктер бойынша зерттегеннен кейін, бұрынғыға қарағанда күрделі әрекет орын алады, мысалы, оны өз тәжірибесінде тасымалдау мүмкіндігі. Қарама-қайшылықтар туғызу, шешім қабылдау, баға беру

Мақсат жүйесі оқушылардың қызмет

Білім – оқушыға меңгерілетін және берілетін білім негіздері

Түсіну – оқушы білімді қабылдайды, түсінеді, түсіндіреді

Қолдану – алған білімдерін пайдаланады

Талдау – тек білімнен бас тартады талдайды, саралайды және салыстырады

Жинақтау – алынған білімнен жаңа өнім жасайды

Бағалау өз пікірін білдіреді, сынайды, жоққа шығарады немесе мақұлдайды оқушының білімін дамытуда ойлаудың жоғары деңгейінде болатын жұмыстар.

Танымдық процестің мақсаттары айтылған деңгейлерге сәйкес біртіндеп күрделене түсетіні заңды. Әр қадам сайын осы деңгейде орындалған қызметті бағалай отырып, білім деңгейі артып, оқушының шығармашылығы жетілдіріледі. Шығармашылық жұмыстарды орындау кезінде оқушылар әртүрлі құбылыстар арасындағы байланыстарды болжау, топтау, салыстыру қабілетіне сүйене отырып, қорытынды жасайды, жаңа шешім табады, өз жаңалықтарын жасайды. Бұл жаңалықты балалар шығармашылығының дамуында пайда болған ерекше өнім ретінде қарастыруға болады. Оқушылардың білімін шығармашылық деңгейге жеткізу нәтижелі тәсілдермен жүзеге асырылады. Бұл өнімді деңгей деп аталады.

Оқушы неғұрлым көп білсе және сұрақтар-тапсырмалар қызығушылық тудыратын, ынталандыратын сипатта болса, оқушы көркем шығарманы соғұрлым көп қабылдайды. Бұл жұмыстың негізгі проблемасы – мұғалім оқушыларды өз бетінше іздеуге жетелейді. Сондай-ақ, баланың қиялына ерік беру керек. Белгілі тапсырмаларды өткеннен кейін мұғалім оқушыны осы тапсырмаға байланысты әлемді елестете отырып, өз ойларын жазуға үйретеді. Мұнда мұғалім бағыт береді, ал тапсырма мен мазмұнды оқушының өзі табады. Мұндай тапсырманы орындау кезінде оқушының ойлау, қиял, шығармашылық қабілеттері дамиды. Сабақта проблемалық жағдай жасау да маңызды. Нәтижесінде берілген тапсырмаларды толық танысуға деген ұмтылысы артады.

Блум таксономиясының сабақтың мазмұнын игерудегі мақсаты – оқытудың біртұтас түрін құру. Таксономия – олардың иерархиясы нақты критерийлер мен принциптер бойынша жобалау мақсатында ұсынылған объектілерді жіктеу [5].

Оқушылардың білімін шығармашылық деңгейге жеткізу нәтижелі тәсілдермен жүзеге асырылады. Бұл өнімді деңгей деп аталады. Ғалым әдістерді оқушының танымдық іс-әрекетімен байланысты білімді игеруде қолдана отырып, өнімді емес деңгейге бөледі.

Негізінде, Блум таксономиясы оқушылардың білім деңгейін анықтауды және бір ізге реттелген мақсаттар жүйесі арқылы шығармашылық деңгейге жетуді ұсынады. Блум когнитивтік салада алты деңгейді анықтады, атап айтқанда ол ең күрделі деп жіктеді, фактілерді қарапайым қабылдау мен танудан ең төменгі деңгей ретінде күрделі және дерексіз психикалық деңгейлерге көшті. Осылайша, Блум таксономиясының негізгі белгісі осындай жүйелі мақсаттар болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. ҚР орта білім мазмұнын жаңарту аясында қазақ тілінде оқытатын мектептердің қазақ тілі мұғалімдерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы, Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББ, - 2015.
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші (негізгі) деңгей «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, - 2012.
3. Бағалау саясаты. Астана қаласындағы Назарбаев зияткерлік мектебі. - 2014. <http://www.nis.edu.kz/>.

4. Срт. Кз. Үшінші негізгі деңгей. Бірінші бетпе-бет, 3 апта, 1 күн ресурстары.

5. Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан – 2030» Ел президентінің Қазақстан халқына жолдауы «Барлық Қазақстандықтардың өсіп өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы». Алматы: Дәуір, - 1997

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

А.Ж. Кулиева

№208 орта мектебінің мұғалімі

Ж.О. Байдосова

«Авимед» колледжінің оқытушысы

Алматы қаласы

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуы барлық қазақ тілін үйретуші ұстаздар мен оқытушылардың алдына сабақты терең де мазмұнды және сапалы өткізу талабын қойып отыр. Өзге ұлт өкілдерінің қазақ тіліне деген игі көзқарасын қалыптастыру үшін қазақ елінің сан ғасырлық мәдениетінің, салт-дәстүрінен, ұлттық құндылықтарынан танымдық ақпараттар беретін қарапайым әрі ұғынуға жеңіл тілмен жазылған шағын мәтіндер және түрлі дидактикалық материалдарды жаттықтыру жұмыстары кезінде пайдалана білу тіл үйренушіден үлкен шеберлікті талап етеді.

Тілді оқытуда мәтінді қолдану әдістемелік жүйесі – Ы.Алтынсариннен бастау алып, А.Байтұрсынұлы жалғастырып дамытқан, Т.Шонанов, Қ.Кемеңгерұлы, Ғ.Бегалиевтер, Ш.Х.Сарыбаевтар қалыптастырған, М.Балақаев, А.Ысқақов, Р.Әміров, К.Аханов, Н.Оралбаев, С.Рахметова, Ы.Маманов, Ш.Ш.Сарыбаев, К.Сариева, Ғ.Қалиев тәрізді көптеген оқулық авторлары дәстүрге айналдырған көп қырлы әдістемелік жүйе

Сабақ үстіндегі күнделікті қарым-қатынаста қазақ тілінің грамматикалық және лексикалық материалдарын мәтіндер мен өлеңдер арқылы игертіп, олардың тілге деген қызығушылығын арттыра отырып, қатысымдық құзыреттіліктерін қалыптастыруға арналған жұмыс түрлерін орындатуға үлкен мән береміз.

Тіл үйренуші әрбір адамның жоғарыдағы құнды пікірді өз сабақтарында орнымен пайдалана білуі тіл үйренушінің сабаққа қызығушылығын арттырып, оның тіл үйрену барысында қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыруға әсерін тигізеді. Қазақ тілін мәтін арқылы үйрету – оқытудың ең тиімді жолдарының бірі. Мәтіннің лингвистикалық негізін жан-жақты меңгерген оқытушы оны игерту кезінде жүйелі жұмыс жасап, үлкен нәтижеге жете алады.

Қазақ тілін үйренушілерге мәтінмен жұмыс жүргізу барысында мәтін туралы, оның негізгі ерекшеліктері, құрылымы мен байланысу тәсілдері туралы түсіндірген жөн. Бұл олардың кез келген мәтінді түсініп, қабылдауында үлкен рөл атқарады. Мысалы, мәтін құрылымы жағынан кіріспе, негізгі, қорытынды бөлімдер болып бөлінетінін білу тіл үйренушіге кіріспеде тақырыпқа байланысты жалпы баяндау болатынын, негізгі бөлімде тақырыптағы негізгі ой ашылып, жан-жақты түсіндірілетінін, қорытындыда айтылған ойдың қорытындысы жасалып, тұжырымдалатынын алдын ала біліп отыруына көмектеседі. Сонымен қатар, мәтіндегі таныс емес сөздер мен сөз тіркестерін түсіндірудің де маңызы зор. Мұндай жұмыс түрі сөздік қорын молайтып, сөздердің бір-бірімен байланысын меңгеруіне септігін тигізеді.

Қазақ тілі сабақтарында студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың жүзеге асыру барысында оқытушы түсіндіргелі тұрған проблемасынан қызықты қысқа хабар және ерекше карточкалар таратып және сол арқылы баланың жаңа сабаққа деген ойының оянуына себеп тудырады. Оқытушы сабақ жоспарында тұжырымдаған сұрақтарды түгелдей хабарлайды да, 1-2 минут ойланудына рұқсат береді. Негізгі тақырыпқа байланысты не білетіні жайлы сұрау. Егер жауап бере алмай жатса, оқытушы оларға көмек ретінде қосымша сұрақтар қойғаны жөн. Сұрақтар баланың білім деңгейіне қарай қиындатылып немесе жеңілдетіліп беріледі. Содан соң берілген жауаптарды топтастырады.

Сұрақтар неғұрлым тақырыпты ашуға ықпалды болса, балалар ойын жақсы жүйелеп сөйлей алады. Сондықтан сұрақты бала ойланатындай, тіпті үйде сабаққа дайындалуға мұршасы келмеген студент өзі кешегі (алдыңғы сабақта) оқытушы түсіндірген мәселені ойына жылдам түсіндіре алатындай шешімін табуға шақырып тұратын сұрақтар қажет-ақ. Бала жауап беріп тұрғанда сәл мүдірген жерін тәптіштемей, баланың өзі жөндеуіне мүмкіндік жасау қажет. Баланың дұрыс сөйлеуіне, тіл шеберлігіне, пікірін дәлелдеуіне, өзіндік қорытындылар жасауына жағдай тудырып отыру керек.

Қазақ тілін оқыту барысында коммуникативтік, тәрбиелік және жетілдіру мақсаттардың (оның ішінде жетекші орын коммуникативтік мақсатқа беріледі) кешенді түрде іске асырылуының маңызы зор.

Оқытудың коммуникативтік мақсаттары балалар бағдарламада белгіленген тақырыптар мен тілдік материалдар көлемінде қазақ тілінде өз ойын еркін жеткізе білуі, сөйлеуі, мәтіндерді мазмұнын сөздіксіз, ал қиын мәтіндердің мағынасын сөздіктің көмегімен оқып түсіне алуы керек.

Қазақ тілін оқытудың коммуникативтік мақсатын жүзеге асырудың алғы шарты – оқыту барысында коммуникативтік бағдар беру. Демек, баланы қазақ тілінде ауыз екі сөйлеуге және кітап арқылы жұмыс істеуге баулу қажет. Қазақ тілін практикалық тұрғыда меңгеруге үйреткенде балаларды өз бетімен жұмыс істеуге баулып, алған білімін, икемділік дағдыларын жаңа жағдайларға тап болған кездерде шығармашылықпен қолдана білуге машықтандыру көзделеді. Осы мақсатпен анықтама әдебиеттерді пайдалана білу, мәтін мазмұнын өз бетімен түсінуге бейімделу және оған түйгенін қысқаша етіп қағазға жазып алу, аңдатпа жазу, шағын хабарлар дайындау және өз пікірін айтып баға бере білу сияқты әрекеттерге дағдыландырудың маңызы зор.

Жанам түрдегі (кітап арқылы) қарым-қатынас кезінде автор ойын, мәтін мазмұнын түсіну және оған сын көзбен қарау біліктілігін дамыту маңызды болып табылады.

Білімділік мақсатында филологиялық білімін арттыру, баланың жалпы ой-өрісін кеңейту мақсаттары жүзеге асырылады. Оқулық, оқу кітаптары, журналдар арқылы белгілі адамдардың еңбектерін оқу арқылы жалпы білімдік ой-өрісін кеңейтеді.

Қазақ тілін оқыту бала тұлғасының барлық жағынан: олардың дүниетанымын, ой-өрісінің, жадының, сезімі мен эмоциясының, адамгершілік және эстетикалық көзқарасының, мінез-бітістерін қалыптастырады.

Қазіргі заман талабына сай оқытушының сабақ мазмұнын саралай отырып, сабақта сөз болатын тақырыпты дұрыс таңдап, оның мазмұнын аша білуі, жаттығудың ең тиімді дегендердің іріктеп алуы қазақ тілін тез әрі сауатты меңгертуге бастайтын ұтымды жолдардың бірі болып табылады. Таңдап алған мәтіннің танымдық және тәрбиелік мәніне де ерекше көңіл бөлу сабақ үрдісінде үнем естен шықпауы керек.

Мәтін – тіл үйретудің негізгі құралы. Мәтін арқылы қазақ тілінің фонетикасы, лексикасы, морфологиясы, синтаксисі меңгертіледі. Мәтін бойынша жай және күрделі жоспарлар жасап, тіл үйренушінің тілді білудегі жеке мүмкіндігін де ескеріп, қажетті әдістемелік тәсілдерді таңдай білу тіл үйренушінің оқуға қызығушылығын арттырып, сабақ үстіндегі қатысымдық құзыреттілігін дамытады. Сондықтан қазіргі өркениетке бет бұрған заманның талғамы жоғары әрбір азаматы өзге тілді үйретушінің де сол заманға лайық терең білім бере алатын деңгейден көрінуін талап етері сөзсіз.

Қазіргі уақытта заман талабына сай білім шыңдау оқытушылардың бір міндеті болып табылады. Студенттердің бойындағы жоғарғы идеялық, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру, еңбекке дайындауда оқыту әдістемесі мүмкіндіктерін барынша толық пайдалану қажет. Демек, өзінің мазмұн ерекшеліктеріне, оқу-тәрбие ісін ұйымдастыру мен оқыту әдістеріне қарай әрбір пәннің тыңдаушылығына дүниеге ғылыми көзқарасын қалыптастыру міндеті тұр.

Қазіргі уақытта компьютердің жетілген заманы. Қоғамды ақпараттандырудың басым бағытталған салаларының бірі – білім беру саласы. Ақпараттық коммуникациялық техноло-

гиялар ортасын пайдалануға негізделген білім беруді ақпараттандыру оқыту үдерісінің қарқынын арттыруға, дамыта оқыту идеясын іске асыруға, оқыту үдерісін ұйымдастыру әдістері мен формаларын жетілдіруге бағытталған.

Инновациялық технологиялар білім алушының тілдік білім сапасын арттырып, қарым-қатынаста еркін қолдана алу мүмкіндіктеріне жол ашады. Қазақ тілін игертуге қатысты инновациялық технологиялардың әдістерін қолдану студенттің қазақ тілін үйренуге деген ынтасын, зейінін, қызығушылығын дамытып қана қоймайды міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып, жаңа мүмкіндік деңгейлерін ашады.

Сондай –ақ, жаңа технологиялар, жаңа инновациялық әдістемелер бар. Мәселен белгілі ұстаздар Ж.Қараевтың оқушылардың білімін бағалау, деңгейлеп оқыту әдістемесі, Қ.Бітібаеваның әдебиет пәнін оқыту әдістемелері, Н.Оразақынованың сатылай талдап оқыту технологиясы, Вольдорф педагогикасы, проблемалық оқыту технологиясы, оқыту технологиясы, ойната отырып оқыту технологиясы, проблемалық оқыту технологиясы, деңгейлік дифференциалау технологиясы, жекелей оқыту, ұжымдық оқыту, топтық оқыту, компьютермен оқыту, интерактивті тақтаны пайдаланып оқыту, өзіндік оқыту технологиясы, т.б. көптеген ізденгіш педагогтардың ойлап тапқан инновациялық әдістемесі көп-ақ.

Тіл байлығы сөздің мағыналық дамуға түсіп, түрлі қолданыста ренк алып қарым-қатынас қажетін өтеуімен тығыз байланысты. Адамзат баласы тілдің ерте дәуірінде сөздердің ешқандай қосымшасыз, мағыналық дамуға түскен бірліктермен коммуникативтік қажеттерін өтеген. Осыған қарап, сөз – коммуникативтік талапты орындаушы бірден-бір категория деуге толық болады.

Сонымен, сабақта ақпараттық-коммуникативтік технологияны қолданудың тиімді жақтары айтарлықтай маңызды. АКТ қолдану қазақ тілі сабағының мазмұнын байытып, жаңа сабақты түсіндіру барысында, сабақты қорыту кезінде тиімді. Осылайша оқу үдерісінің тиімділігін арттыруға болады. Ендігі міндет – тәжірибесі терең технологияны игеру.

Қоғамның экономикалық дамуындағы жоғары деңгейге шығуға талпынысы қоғамдық өндірісті ұйымдастыруға, нарықтық экономика жағдайындағы техникалық-технологиялық әрекеттерге байланысты жаңа талаптарды белгілейді. Республиканың ғылыми-техникалық әлеуетінің дамуы материалдық өндірісті түбегейлі өзгеруімен, оларға кәсіби құзырлығымен байланысты біліктілігі жоғары мамандарды даярлаумен, ғылым мен техниканың дамуымен, технология мен өндірісті басқарумен тығыз байланысты.

Жоғары оқу орындарының педагогикалық мамандықтары түлектерінің даярлық деңгейі жалпы білім беретін мектептердің, гимназиялардың, лицейлердің және кәсіби мектептер мен колледждердің оқушыларының дайындығын да анықтайды.

Жалпы және кәсіби білім беру мектептерінің негізгі міндетінің бірі – оқушының қабілеті мен бейімділігіне қарай, білім беру мекемесінің дәстүрі мен деңгейіне сәйкес экономиканың қандайда бір саласына белсенді еңбек етуге дайындау.

Пәнаралық байланыс проблемасын бірқатар ғалымдар өз еңбектерінде қарастырған. Атап айтқанда, Бейсенбаев А.А., Бельский Г.И., Зверев М.Л., Куагин П.Г. және т.б. Яғни, зерттеушілердің пәнаралық байланыстың мәніне көзқарастары да әр қилы екендігін аңғарды. Пәнаралық байланыстың мән-мағынасын білімнің мазмұнына ғана емес, ол оқыту үдерісінің барлық құрамды бөліктеріне қатысты деген оймен толықтырады. Пәнаралық байланысты дидактикалық қағида деп қараудың қажеттілігі жоқ деп пайымдайды, себебі оның педагогикалық мақсатындағы оқытудың жүйелілік қағидасынан туындайды, білімнің тұтастай жүйесінің негізгі бөліктерінің, атап айтқанда табиғат, қоғам және адам туралы нақтылы айқын түсініктердің өзара байланысын білдіреді.

Кәсіби оқыту педагогы технологиялық білім және іскерліктермен қатар экономика мен кәсіпкерлік саласында білімі болу керек. Бұл жерде технологиялық және экономикалық дайындық өзара тығыз байланысты және осы байланыстардың бір-біріне әсері көп екенін естен шығармау керек.

Технологиялық бағытты арттыру барысында кең кәсіби профильдің керектігіне және қазіргі заманғы өндіріс саласындағы жұмыскердің жоғары технологиялық мәдениетіне ерекше жоғары технологиялық мәдениетіне ерекше көңіл бөлінеді. Ол еңбек заңдылығының өзгеруі негізінде және болашақ жұмыскерді кәсібиге дейін дайындайтын мұғалімнің білімін кеңейтуді талап етеді.

Сонымен қатар оқыту уақытының көбі экономикалық дайындауға ауысқан болғандықтан студенттерді технология мен техникалы пәндерді оқытуға кететін технологиялық дайындау деңгейінің төмендеу тенденциясы байқалады. Оқу жұмыс жоспарын құру кезінде осы мәселені ескеріліп технологиялық және экономикалық құрамдардың кәсіби шешімін табу керек.

Бұл жерде кәсіби оқыту педагогын қалыптастыру үшін технологиялық және экономикалық дайындық беру жеткіліксіз екенін ескерген жөн. Технологиялық білімді неғұрлым толық тиімді түрде жеткізу үшін оған терең психологиялық-педагогикалық және әдістемелік дайындық керек. Бұл жерде әдістемелік цикл пәнін жақсы меңгеру үшін технологиялық пәндерді білу қажет. Пәнді білмей сабақ беру әдістемесін игеру, оның ішінде сапалы білім беруге қол жеткізу мүмкін емес.

Сараптаудың толықтығы мен оның нәтижелерінің жеткіліктігі үшін пәнаралық байланыстың тиімділігін бағалау арқылы анықтау қажет. Бұл жерде тиімділік ретінде бастапқы түсініледі. Ол үшін қабылданған жіктемені қолдану, ең қарапайымын алу керек. 1. Түсіну-оқушы оқып жатқан пәндер мен құбылыстар туралы пәндердің кейбір түрлерін олардың айырықша белгілері бойынша жалпылай алатын деңгейдегі түсінік алуы (ойша бөліп алу). 2. Білім – пәннің , құбылыстың, үрдіс пен оның заңдылығының және өзара байланыстың негізін түсіну. 3. Іскерлік – білімді практикалық міндеттерді шешу үшін қолдана алу.

Пәнде бір-бірінің жағдайына өзара әсер ететін болса, пәнаралық байланыстар бір жақты (бір бағытта) немесе екі жақты болады. Қосалқы пәннің негізгі пәнге әсерін көрсететін байланыстар, яғни қосалқы пәндер арқылы қол жеткізілген білімді қалай қолдану керектігін көрсететін байланыстар негізгі пәнді оқу барысындағы тура байланыстар , қосалқы пәндерді оқу барысында нәннен алынған белгілі бір білімдер кері байланыс болып табылады. Осы байланыстарды есепке ала отырып оқыту үрдісін ұйымдастыру студенттердің технологиялық даярлығын жетілдірудің тиімді жолдарының бірі.

Пәнаралық байланыс зерттеу тәсілдерінің ортақтығы жөнінен де айқындалуы мүмкін. Іс жүзінде оқытушыға пәнаралық уақыттық байланыстардың үш түрімен жұмыс істеуіне тура келеді: болып өткен, ілеспелі, (қатарлас), және перспективалық.

Ілеспелі пәнаралық байланыстар дегеніміз – бірнеше пәндер бойынша бірқатар сұрақтар мен түсініктерді бір уақытта оқытуды көздейтін байланыс.

Перспективалық пәнаралық байланыстар дегеніміз – белгілі бір пәннен материалды өту, басқа пәндер бойынша оның қолданылуының алдын алу үшін пайдаланылады.

Пәнаралық байланыстардың бір пайдалы жағы – ол бүкіл оқыту ісін, яғни бір оқу орнының барлық жұмысын бір жолға салуға, барлық оқытушыларға бірыңғай талаптар қоюға және әр түрлі пәндерді ортақ мүддені шешуге жұмылдырады. Пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудың жолдары мынадай.

- Әрбір жеке пәнді оқытқанда басқа пәндерді оқыту ісіне өз ықпалын тигізетіндей болуын көздеу;

- Әр түрлі пәндерді оқып-үйренуде өтілетін материалдарды уақыт жағынан үйлестіріп отыру;

- Оқушылардың ғылыми теориялар мен заңдылықтарды игеруін, олардың жинақтылығымен, шеберліктерімен, дағдыларымен сабақтастыра қалыптастыру,

- Жалпы теориялық, білім алуды және практикалық шеберліктер мен дағдыларды бірыңғай әдіспен жүзеге асыру;

- Оқушыларға(білім алу икемділік пен дағдыларды қалыптастыру барысында) бірдей талап қою;

- Оқушылардың бір пәнді оқып-үйрену барысында екінші бір пәннен білім алуға, икемі мен дағдыларын кеңінен пайдалана білуге әдеттендіру;
- Әр түрлі пәндердің зерттеу әдістерінің ортақтығын, ерекшелігін көрсете білу;
- Пән сабақтарында оқытылатын құбылыстардың ортақ байланысын ашып, дұрыс диалектикалық дүние танымын қалыптастыру.

Ғалымдардың пікірінен әрбір баланың қызығуының дамуы және қалыптасу мүмкіндігі шектелмегендігін, бірақ әлеуметтік ортаның оқыту мен тәрбиелеудің мүмкіндіктеріне негізделгендігін, оқытуда қызығудың болу қажеттілігін, оның әсерін, қарым-қатынасын, өзара әрекетін жеке тұлғалық қызметімен байланыстыру қажеттігін түсінеміз. Бұл тұжырым баланың қызығушылығының қалыптасуы автономиялық емес, ішкі заңдар арқылы жүзеге асады, ол қажеттіліктермен тығыз байланысты деген қорытынды жасауға болады.

Тіл үйрету жұмысы – өте күрделі процесс. Сондықтан тіл үйрену барысында қоданылатын аталған инновациялық технологиялардың барлығы бір-біріне байланысты. Бірінсіз бірін жүзеге асыру мүмкін емес. Дидактиканың заңдылығына сәйкес инновациялық технологиялардың тиімді әдістерін пайдалануда берілетін тапсырмалар мен жаттығулар жеңілден ауырға қарай, сатылап жүргізілуі қажет. Студенттер қазақ тілі сабағында тек тіл мүйреніп ұана қоймайды, олардың сабақ үдерісінде қазақша ойлау дағдылары қалыптасып, өмірге өзіндік көзқарасы айқындалып, ұғым-түсінігі кеңейеді. Сондықтан да оқытушы әр студенттің қабілетін, қазақ тіліне деген көзқарасын білуі қажет. Өйткені тіл үйрену барысында әрбір студенттің жеке қабілеті еске алынады, жан дүниесі ескеріледі. Кәсіби тіл үйрету барысында әрбір студенттің жеке қабілеті еске алынады, жан дүниесі ескеріледі. Кәсіби қазақ тілі сабағында студенттер болашақ мамандығы бойынша ғылым негіздерімен танысып, білімді игеруде түрліше оқу әрекеттерін орындай отырып, өзінің шығармашылық қабілеттерін жетілдіреді. Ойлау қабілетіне тәрбиелеу студентті жан-жақты дамытумен тығыз ұштасып жатады. Бұл оның білу құмарлығы, көзқарасы мен сенімін тәрбиелеумен қоса жүргізілуі тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Г.Әбдірайымова. Жастар жаңарып жатқан қоғамда: кеше, бүгін, ертең // Саясат- 2004 ж. №9
2. Жастарды тәрбиелеудегі қазақ ұлттық саяси элитасының ықпалы // Саясат №2003ж.
3. Әбдікәрім Т.М. «Әліппе» мен «Ана тілі» оқулықтарында мәтін түзудің ғылыми-әдістемелік негіздері. ПҒД дис., авторефераты. 2007ж. 48-б.
4. Мұхамбетқалиева М. Оқу мәтіндері арқылы қазақ тілін үйрету әдістемесі. 2001ж. 22-б.
5. Самарин Ю.А. Очерки психологии ума. Особенности умственной деятельности школьников. – М: АПН РСФСР, 1962.
6. Бейсенбаев А.А. Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру. Оқу құралы. – Алматы. Республикалық баспа кабинеті, 1995. – 117б.
7. Беленский Г.И. Интеграция // Литература в школе. – 1998. - №8. – С. 86-90.
8. Зверев И.Д. Максимова В.Н. Межпредметные связи в современной школе. – М. 1981.

ЗЕРТТЕУ СҰРАҒЫН ҚАЛАЙ НАҚТЫЛАУҒА БОЛАДЫ?

Қыдырбаева Газиза Нуркадилқызы

Ақтам ауылы, Ақтам орта мектебі, Ұйғыр ауданы, Алматы облысы

Lesson Study – мұғалім тәжірибесі саласындағы білімді жетілдіруге бағытталған, сабақ-тағы іс-әрекеттегі зерттеудің ерекше үлгісі болып табылатын педагогикалық тәсіл. Ол ХІХ ғасырдың 70-жылдарында Жапонияда бастау алып, осылайша Батыста қолданылатын «Іс-әрекеттегі зерттеу» тәсілінен 70 жыл бұрын қолданыла бастаған. Lesson Study-ге шараны бірлесе жоспарлап, өткізетін, қадағалайтын, оқыту мен оқуды талдай отырып, өз қоры-тындыларын қағаз бетіне түсіретін мұғалімдер тобы қатысады. Lesson Study циклін өт-кізу кезінде мұғалімдер оқыту тәжірибесіне жаңа әдістер енгізеді немесе оны жетілдіреді, кейін ашық

Lesson Study өткізу немесе жұмыс сипатталған құжатты жариялау арқылы әріп-тестеріне таратады.

Егер мұғалім айтылған ұстанымдарды қолданса олардың кәсіби әрекеттері «Бірлесу, ақылдасу, қолдау» ұғымдары аясында жүзеге асырылады. Осылайша Сабақты зерттеу (Lesson Study) әдісі мұғалімдерді тұрақты түрде, толассыз кәсіби шеберлігін дамытуға ынталандырып, ұжымдағы ынтымақтастықты дамыта түседі. Сондықтан қазіргі кезде көптеген мектеп оқытушылары өз жұмыстарын осы әдіске негіздей бастаған. Бұлда дұрыс болар, өйткені бұндай топтардағы ұстаздар өзін-өзі басқарып, өз әлеуметін өзі дамытатын ортасын қалыптастырады. Осылайша Сабақты зерттеу (Lesson Study) топтарын тұрақты түрде өзін-өзі реттейтін, өзін-өзі дамытатын мектептің құрамдас бөлігіне айналдырған дұрыс және де бұндай топтарға барша ұстаздар қауымын араластырған дұрыс. Lesson Study әдісін пайдаланған мұғалімнің сабаққа дайындалуы да сабаққа қатысу мәдениетінде өзгерері сөзсіз. Мәселен, мұғалімдер сабаққа «түнде, үйде, жалғыз» форматында дайындалса, енді олар сабақ жоспарларын «күндіз, мектепте және бірлесе» форматы ауқымында дайындайды. Қазіргі күні көп мектептер осы қағиданы ұстанып, сабақ жоспарларын бекітуді әр күннің кешіне қалдыруда. Бұның өзі ұстаздар қауымы үшін тиімді.

Lesson Study топтары өз жұмыстары барысында мынандай дүниелерді назарға алуы қажет:

Біріншіден, Lesson Study топтарының жасақталуы мұғалімдердің өз еркі бойынша жүзеге асырылғандығы дұрыс. Осы арқылы оларда өз жұмысының нәтижесіне деген жауапкершіліктің артатындығы анық.

Екіншіден, әрбір оқушы сабаққа белсене ат салысуы үшін оқушыларды сабақты жоспарлауға қатыстыру қажет. Ол үшін сабақ басталмастан бұрын таңдалған сыныппен не бірнеше оқушымен сұхбаттасу қажет. Сұхбаттасу барысында оқушыларға мынандай сұрақтар қойған дұрыс болар: «Алдағы сабақтан не күтесіз? Не білгіңіз келеді? Осы тақырыптың ең басты ұғымдары қандай деп ойлайсыз? Осы сабақта қандай әдіс-тәсілдерді қолданған тиімді болады деп ойлайсыз? Топтарға қалай бөлу керек? Сіз кіммен бір топта болғыңыз келеді? Сізге сыныпта кім жақсы көмектеседі? Сабақтың нәтижесі қандай болуы керек деп ойлайсыз?. Айтылған ұсыныстар мен жауаптар параққа не болмаса оқушы рұқсатымен аудиожазбаға жазылуы керек.

Үшіншіден, Lesson Study топтары мұғалімдердің ұстаздақ шеберліктерін арттырудың негізгі құралы болғандықтан, туындаған проблеманың теориялық мәселелерін зерттеп, оны шешудің амалдары мен тәсілдерін сабақтар топтамасы басталмай тұрып айқындау қажет. Енді зерттеу сұрағын нақтылауға тоқталсақ.

Зерттеу сұрақтарын талдамас бұрын, ең бірінші «зерттеу» деген сөздің мәніне көңіл бөлсек. Жалпы, зерттеу – бұл жаңа білімді қалыптастыру процесін құрайтын таным іс-әрекетінің бір түрі. Яғни, жаңа білімді қалыптастыру үрдісі.

Зерттеу сұрағы – бұл нақты, топталған, ықшамды, кешенді, және дәлелді талап ететін сұрақ. Ф.Киркман. Зерттеу сұрағының жауабы - бұл зерттеу нәтижесінде мұғалімнің алатын білімі. Яғни, білім алушы сұрақтың жауабын табу барысында зерттейді, ізденеді, басқалармен біріге жұмыс жасайды, тәжірибе жинайды. Мұның нәтижесінде, білім алушының тақырып бойынша білімі артып, өзіндік нақты бір көзқарасы қалыптасады. Теориялық әдебиеттер мен интернет көздерін талдай келе, зерттеу сұрақтарның негізгі 4 түрін жіктеуге болады.

- Сипаттамалық (Мысалы, оқушылыр мұғалімнен қаншалықты жиі көмек сұрайды?);
- Өзара байланыстырушы (Оқушылырдың эмоциялық интеллект деңгейі мен өзін басқара білу қабілеті арасындағы байланыс қандай?);
- Салыстырмалы (Адал немесе авторитарлы көшбасшы кезінде команда жұмысының айырмашылығы қандай?) ;
- Себеп-салдарлы (Белсенді стратегияларды қолдану оқушының қызығушылығын арттыруға қалай әсер етеді?)

Ең бірінші тақырыпты таңдауымыз қажет. Бұл-тәжірибеде жетілдіргіміз келетін бағыт. Егер біздің зерттеу тақырыбымыз, мысалы оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту болатын болса, зерттеу сұрағымыз да осыған сай болуы қажет. Ары қарай, алдын ала зерттеу жұмысын жүргізіңіз.

Зерттеу сұрағы қалай жасалады?

- Зерттеу тақырыбын таңдаңыз;
- Таңдалған тақырыбыңыз бойынша алдын-ала зерттеу жүргізіңіз;
- Таңдаған тақырыбыңыз бойынша Қалай? және Неге? деген ашық сұрақтар қойыңыз;
- Әртүрлі типтегі сұрақтарды ойластырыңыз;
- Өз аудиторияңызды зерделеніз;
- Ең жақсы сұрақты таңдаңыз.

Ең жақсы сұрақ – зерттеушіні тәжірибені терең зерттеуге итермелейтін сұрақ

Іс-әрекетті зерттеуді жоспарлаудың ең күрделі бөлігі-жақсы сұрақ қою

Зерттеу сұрақтары

Зерттеу тақырыбы-оқыту үшін бағалау

А) Оқыту үшін бағалау оқушылардың оқуын жақсартуға көмектесе ме? ;

Ә) Оқыту үшін бағалауды мектепте жақсарту үшін не істей аламыз?;

Б) 7 сыныпта математика пәні бойынша оқытуды жақсарту үшін оқыту үшін бағалауды қалай пайдалануға болады?

Келесі типтегі сұрақтардан аулақ болу қажет :

«Иә» немесе «Жоқ» деп жауап беретін сұрақтардан;

Әдебиеттерді оқи отырып жауап беруге болатын сұрақтардан;

Жауабы сұрақтың ішінде болатын сұрақтардан.

Мұғалімдерде тәжірибе барысында туындайтын, жауап алуды қалайтын бірқатар өзекті сұрақтары болатыны сөзсіз, алайда сұрақтардың арасынан күнделікті жұмыста аса маңызды және қызықты болып табылатын бір мәселені анықтап алу өте маңызды. Бұл іс-әрекеттегі зерттеудің бірінші кезеңі болып табылады. Бұл кезеңде жан-жақты жоспарлау зерттеуді бастағанда қателікті болдырмауға көмектеседі, әрі мәселені зерттеу барысында көңілі қалмай, ынтамен жұмыс істеуге септігін тигізеді. Проблеманы зерттеуді бастар алдында бірнеше критерийлерді ескеру қажет болады.

Зерттеу сұрағын таңдау бұл ең маңызды әрі күрделі кезеңдердің бірі.

Себебі жұмыстың әрі қарай қалай жүретіні сұрақтың дұрыс таңдалуына тікелей байланысты.

1. Зерттеудің жалпы фокусы. Қандай проблеманы зерттейтініңізді, жалпы атауын жазасыз. Мысалы, бағалау. 2. Жалпы фокустың аспектісі. Бұл жерде таңдалған проблеманың шағын бір бөлігін, ең маңызды деп тапқан тұсын жазасыз. Себебі проблема аясы неғұрлым тар болса, зерттеу нәтижесі соғұрлым дәл болады. Мысалы, қалыптастырушы бағалау. 3. Мақсаты/ықпалы. Қандай құрал арқылы проблеманы шешкіңіз келетінін көрсетіңіз. Мысалы, кері байланыс. 4. Зерттеу мәнмәтіні. Нені зерттейтініңізді жазасыз. Мысалы, қазақ тілі сабағы, оқу үлгірімін жақсарту 5. Қатысушылар. Кімді зерттейтініңізді жазыңыз. Мысалы: 5-сынып оқушылары. 6. Сұрақ. Зерттеу сұрағын құрастыру үшін сұрақ таңдайсыз: Қандай? Қалай? Неге ?

Ендігі кезекте осы анықталған факторларды біріктіре отырып зерттеу сұрағын құрастырасыз. Мысалы, жоғарыда жазғандарымызды біріктірсек, мынадай сұрақ шығады: «Қазақ тілі сабағында 5-сынып оқушыларының қалыптастырушы бағалауды жүргізу дағдысын кері байланыс арқылы қалай арттыруға болады?»

Зерттеу сұрағын құрастыру әдістері: Сайман Браунхил ұсынған «Балмұздақ» әдісі. Халли С.Б. ұсынған «FINER файнер критерийі».

Енді бұл әдістердің құрылымын қарастырайық: «Балмұздақ» әдісін қолданар кезде 5 пункт негізделеді. Бұл жердегі ерекшелік, үлкеннен кішіге қарай жүру. Ең бірінші зерттеудің жалпы фокусын анықтау - бұл ауқымды бағыт болуы мүмкін. Екінші кезекте, жалпы

фокустың ішіндегі бір аспектісі таңдалады; Одан соң осыған сай мақсат анықталады, мақсат анықталған соң зерттеу контексті қалыптасады, контекст анықталған соң қатысушылар таңдалып, сұрақ қалыптастырылады.

«FINER критерийі- Feasible, Interesting, Novel, Ethical, Relevant- Мүмкін, Қызықты, Жаңа, Этикалық, Өзекті)/ Бұл әдіс жалпы зерттеушіге оның зерттеу жүргізуге деген қызығушылығы, мүмкіндігі бар ма екендігін анықтауға мүмкіндік береді. Және оның ертенгі қажеттілігін баға бере алады. Жеке факторлар бойынша қарастырсақ: Fiasible-Қолжетімді. Бұл проблеманы шешу мүмкін бе? Бұл сұраққа қатысты Сізде қажетті білім мен дағды бар ма? (егер жоқ болса, мүмкін оны дамыту қажет немесе басқа әріптестермен бірігу қажет болар) Interesting-Қызықты. Бұл проблеманы шешу Сізге және басқаларға да қызықты ма? Novel-Жаңа және оригиналды. Бұл проблеманы шешу қандай жа жаңа идея, жаңа шешім, жаңа білім алуға ықпал етеді ме? Бұл проблема аясында басқа зерттеулер бар ма? Ethical-Этикалық. Бұл проблеманы шешу іс-әрекеттегі зерттеуіне қатысушыларға жағымсыз ықпал етеін қандай да бір қатерлер бар ма? Relevant-Релевантты. Бұл проблеманы шешу қандай да бір дамуға әкеледі ме? Күтілетін нәтиже: Мұғалімдер Lesson Study үдерісін оқытуды жетілдіру және онын сапасын арттыру құралы ретінде мектептерде Lesson Studydі пайдалану үшін әріптестермен қалай ынтымақтастық орнатуға болатынын; Lesson Study кезінде әріптестерге қалай қолдау көрсетуге болатынын түсінуді үйренеді, мұғалім әрбір жеке оқушының оқуына қатысты өзінің оқыту тәжірибесі туралы ойлануға мүмкіндік алады; Lesson Study циклінде сабақтың оқушылар қажеттілігіне сәйкес келуі мақсатында мұғалімдер жаңа әдіс-тәсілдерін жетілдіруге немесе оның сапасын арттыруға мүмкіндік алады.

Түйінді идеялар

* Lesson Study-сыныпты зерттеу нысандарының бірі. Мұғалімдердің педагогикалық білімдері мен тәжірибесін дамытуға арналған.

* Lesson Study-мұғалімдерді оқыту және олардың тәжірибесін дамытудағы ынтымақтастық тәсілі.

* Lesson Study – оқу сапасын арттыруды көздеген тәжірибені жақсарту үшін демократиялық тәсіл

Қорыта айтқанда, қай кезде де мұғалім білім мекемелерінде негізгі тұлға болып қала береді, себебі оқушыға білімді өз бетімен үйренуі үшін жетекшілік қызметін атқарады. Мұғалім тек қана өз шәкірттеріне ғана емес, жан-жақты, білімді, заман ағымына сай жаңашыл ұстаз болса, өз идеяларымен, ой-мақсаттарымен өз әріптестері үшін соңынан ілестіреп көшбасшыларына айналады. Lesson Study-оқушыларға саналы білім берудің көздеген бір мақсатқа жұмсалған ұстаздар шеберханасы десекте артық етпейді.

ЖТОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН ОҚЫТУЫН МАМАННЫҢ ІС-ӘРЕКЕТ МОДЕЛІ НЕГІЗІНДЕ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Қалықпаева Р.С., Сәрсенбаева С.Н.

Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті,
аға оқытушылары

Бұл мақалада маманның іс-әрекет моделі жтоо студенттерін кәсіби бағытталған оқытуды ұйымдастыру негізі ретінде көрсетіледі.

Түйін сөздер: іс-әрекет, кәсіби құнды қасиеттер, кәсіби бағытталған оқыту

Ақпараттық – іс-әрекеттік оқытудың алғашқысы және негізгісі – бұл білім беру және өздігінен білім алуға жеке тұлғаның қабілеттерінің дамуы.

Берілген мақалада ЖОО студенттерінің кәсіби бағытталған оқытуын қалыптастыру негізі ретінде болашақ маманның іс-әрекет моделі көрсетілген. Модель негізінде оның екі құры-

лымдық компоненті мен кәсіби іс-әрекетінің негізгі түрлері көрсетілген. Сонымен қатар телекоммуникация инженерлерінің кәсіби есебі ұсынылған.

Нарықтық экономиканы жоғары деңгейлі мамандармен қамтамасыз ету, яғни инженердің басты қызметтері – шығармашылық жобаларды жүзеге асыруға қабілетті жаңа техника мен технологияларды тиімді қолдана білетін жоғары білікті мамандарды дайындау - заманауи жоғары техникалық мектептің міндеті болып табылады. Ғылыми-техникалық прогрестің және ақпараттық-компьютерлік төңкерістердің жетістіктеріне байланысты үздіксіз өзгеріп тұратын кәсіби іс-әрекет шарттары болашақ маманның кәсіби құнды қасиеттерін (ҚҚҚ) дамытуды талап етеді. Бұл жағдайда болашақ мамандардың кәсіби саладағы іс-әрекетінің табысты болуы үшін қажетті жоғарыда аталған қасиеттерді қалыптастыру мәселесі өзекті болып табылады.

ЖТОО студенттерін дайындаудағы мақсат олардың келешек кәсіби іс-әрекетінің мамандығын меңгеру екені белгілі. Маманның кәсіби іс-әрекеті студенттің тек оқу іс-әрекетінің барысына және дамуына байланысты, тек соның шеңберінде ғана пайда болып, дамиды және қажетті кәсіби құнды қасиеттері қалыптасады, қажеттілік пен мотивтер жүйесінде қайта құру болады, танымдық кәсіби қызығушылықтары дамиды. Бірақ аталған мақсаттарға жету үшін ЖТОО студентінің оқу іс-әрекеті оның болашақ іс-әрекетінің дидактикалық бейнесі болуы тиіс. [1,2].

Олай болса, ЖТОО төменгі курс студенттерінің кәсіби құнды қасиеттерін қалыптастыру үшін жаратылыс ғылымы және жалпыинженерлік пәндерді оқыту барысында қалыптасатын студенттердің оқу іс-әрекетін болашақ кәсіби іс-әрекетімен сәйкестендіру керек. Бұл оның болашақ маманның қажетті кәсіби құнды қасиеттерін қалыптастыруға неғұрлым жақын келетін кәсіби есептерді шешуде, болашақ кәсіби іс-әрекетке сәйкес түрлерін, формалары мен әдістерін анықтауды талап етеді. Осы мәселені шешу үшін міндетті компоненті кәсіби құнды қасиеттерді қалыптастыру болып табылатын ақпаратты – іс-әрекетті оқытудың оқу үдерісінің дидактикалық моделін құру қажет. Басқа сөзбен айтсақ, техникалық жоғары оқу орны төменгі курс студенттерінің кәсіби құнды қасиеттерін қалыптастыру мәселесін ақпараттық – іс-әрекеттік оқытуды әзірлеу және ұйымдастыруда жалпығылыми және жалпы инженерлік пәндерді оқып үйрену барысында шешуге болатынын көреміз, іс-әрекеттік компонент арқылы нығайтумен сипатталатын оқыту субъектінің меңгерген білімі мен іскерлігін, сонымен бірге оны меңгеру жолдарын анықтайды.

«Ақпараттық - іс-әрекеттік оқыту» ұғымы жоғары мектептің педагогикасының теориясы мен практикасына етене енгенмен, көпшілігі оны оқыту технологияларымен ғана байланыстырып, мағынасына жете түсіне бермейді [3].

Ақпараттық - іс-әрекеттік оқытудың алғашқысы және негізгісі – білім беру және өздігінен білім алуда жеке тұлғаның қабілеттерінің дамуы. Модельді жаңартудың және оны жүзеге асыратын технологияларды құрудағы негізгі мақсат құрылымдық және мазмұндық тұтастыққа ие студенттің тұлғалық өсуін ынталандыратын және таңдап алған болашақ кәсіби іс-әрекетіндегі қызметтік міндеттердің орындалуын қамтамасыз ететін білім мен іскерлікті қалыптастыратын оқу ортасын құру.

Осындай ақпараттық - іс-әрекеттік оқытуда болашақ маманның өз іс-әрекетінің объектісі жөнінде мағлұматы болуы мүмкін және болуы қажет: ғылыми-өндірістік үдерісте және ақпараттық жүйелерде оның түпкі мақсаты – әлеуметтік-экономикалық тапсырысқа сәйкес инженерлік-басқарылатын шешімдерді әзірлеу және түрлерін алу. Осындай жағдайда ғана болашақ маманда кәсіби іс-әрекет жүйесі оның өндірістегі еңбек іс-әрекеті басталғанға дейін қалыптасуы мүмкін. Кәсіби іс-әрекет моделіне бағдарланған жоғары оқу орнының оқу үдерісінің іс-әрекеті жоғары техникалық мектепте осы бейіндегі мамандарды кәсіби даярлаудың біртұтас жүйесінде оқыту мүмкіндігін береді және бірмезгілде оның болашақ кәсіби іс-әрекеті мәнмәтінінде оқыту мазмұнын қалыптастыруға арналған бірыңғай әдіснамалық негізін құрайды.

Ғылыми әдебиеттерге жасалған талдау студенттің оқу іс-әрекеті сабақ беру мен оқытудың өзара байланысқан және өзара шарттасқан үдерістерін қамтитын оқу үдерісінің бір бөлігі болып табылатынын көрсетті. Егер оқу үдерісін ұйымдастыру мен басқару жағынан қарасақ, онда басқарушы қосалқы жүйенің жетекші ролін айта кеткен жөн. Кез келген күрделі динамикалық жүйенің тиімді қызмет етуі тек басқарушы және басқарылатын қосалқы жүйе үйлесімді жұмыс істегенде ғана мүмкін болады. Басқарушы қосалқы жүйе ретінде маманның іс-әрекет моделін қолдану мүмкіндігін, ал басқарылатын қосалқы жүйе ретінде - ақпараттық-іс-әрекеттік оқытуды қарастырамыз. Олай болса, біз кәсіби бағытталған оқытуды ұйымдастыруға келеміз. Жалпы және оның ішінде жекелеген пәндерді оқытудың осы түрі оқыту мен оқу іс-әрекетінің қажетті үйлесімділігіне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

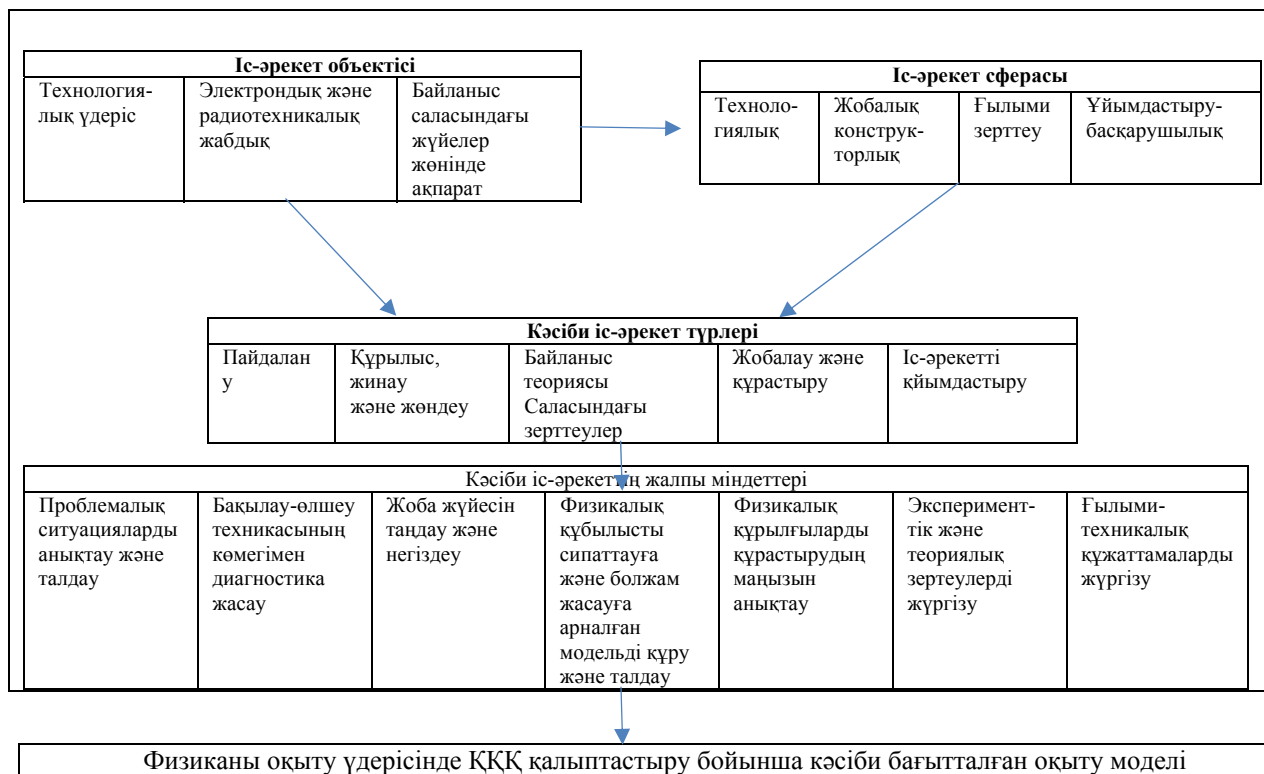
Сурет 1 – Кәсіби бағытталған оқытуды ұйымдастырудың қосалқы жүйелерінің байланысы

Сонымен қатар техникалық ЖОО-да пәндерді оқытудың нақты жағдайын зерттеу студенттерді келешек кәсіби іс-әрекетті объектісін тануға және оның өзгеруіне даярлау үдерісінде оқу пәндерінің мазмұны толық берілмейтінін көрсетті. Бұл пәндердің көбі (әсіресе бұл жалпыбілім беретін пәндерге қатысты) шынында кәсіби іс-әрекет объектісінің маңызын, саласын және түрлерін тікелей қамтитын материалдарды бермейтіндігімен түсіндіріледі. Сондықтан, кәсіби бағытталған оқытуды маманның іс-әрекет моделіне сүйене отырып ұйымдастыру төменгі курста оқытылатын әрбір пәннің мазмұнының кәсіби іс-әрекет объектісінің жұмыс істеу заңдылықтарын тануда және ҚҚҚ табысты қалыптастырудағы мүмкіндіктерінің толық жүзеге асуын қамтамасыз ете алады.

Басқаша айтсақ, болшақ мамандарда ҚҚҚ қалыптастыру мәселесінің шешімін жалпы теориялық пәндерді оқу ақпараты ғана емес, сонымен бірге сәйкес білім мен іскерлік жүйесін және оларды меңгеру жолдарын анықтайтын іс-әрекет компонентін қамтитын кәсіби бағытталған оқытуды әзірлеуде және ұйымдастыруда екенін көреміз.

КБО-ды практикалық түрде жүзеге асыру оқудың ең алғашқы күндерінен бастап қажеттілік – мотив – мақсатты бағытталған іс-әрекет психологиялық бөлімдер тізбегінің бірігуіне ықпал етеді. Негізінде әрбір адамның маңызды қажеттілігі өзін-өзі жүзеге асырудағы қажеттілік болып табылады. Бірақ маман болу үшін және «ғылыми білімдерді, жоғары дамыған іскерлікті қолдану арқылы кәсіби іс-әрекетінің білікті түрін» тиімді қолдану үшін жоғары мектептің оқу үдерісінде білім мен іскерлік нормативтерін меңгеру, таным тәсілдері және кәсіби іс-әрекет тәсілдерін меңгеру, кәсіби құнды қасиеттерді дамыту қажет. Студенттің аталған қажеттілікті сезінуі оқу мотивациясын құрады.

Телекоммуникация саласында жұмыс істейтін маманның іс-әрекет моделін құру мақсатында біз жоғары білім мамандықтарына сәйкес Мемлекеттік жалпыға білім беру стандартын, типтік оқу жоспарларын зерттедік, салыстырдық. Телекоммуникация саласында зерттеулер жөнінде ғылыми ақпарат және педагогикалық үдерістер зерттеліп, талданды. Мұның бәрі бізге ҚҚҚ қалыптастыру бойынша оқыту жүйесін құру мәнмәтінінде телекоммуникация инженер-маманының іс-әрекет моделін құруға мүмкіндік береді (2 сурет).

Сурет 2 - Телекоммуникация инженерінің іс-әрекет моделі

Модель негізінде оның құрылымдық екі компоненті кіреді: телекоммуникация инженерінің іс-әрекет объектісі мен оның іс-әрекет сферасы. Іс-әрекет объектісі - бұл маманның іс-әрекеті бағытталған және іс-әрекетті детерминдеу факторы кіретін үдерістер, тақырыптар мен құбылыстар.

Оның айрықша ерекшеліктерін анықтап, маманның іс-әрекетіне қандай да бір шектеулер қояды. Телекоммуникация инженерінің іс-әрекет объектісі ретінде келесі жағдайларды қарастырамыз:

а) өндірістегі технологиялық үдеріс, тарату. Телекоммуникация желілерінде ақпаратты қабылдау, өңдеу және сақтау;

б) көрсетілген жүйелердің электрондық және радиотехникалық жабдықтары;

в) осы жүйелер мен олардың жұмыс істеу режимдері жөнінде ақпарат түрлері.

Іс-әрекет сферасы осы бейінде жинақталған маманның жалпыөндірістік функцияларымен сипатталады және өндірістік үдерісте инженердің технологиялық және ұйымдастырушылық рөлін анықтайды. Олар модельдің функционалдық компонентін құрайды, оның құрамына инженердің технологиялық, жобалық-конструкторлық, ғылыми-зерттеу және ұйымдастырушылық-басқарушы функциялары кіреді. Іс-әрекеттің заттық және функционалдық құрылымын бірге қарастыру көрсетілген бейіндегі инженердің кәсіби іс-әрекетінің негізгі түрлерін анықтайды, ал олар арқылы жалпылама кәсіптік есептерді айқындауға болады. Телекоммуникация инженерінің кәсіби іс-әрекетінің негізгі түрлеріне жатады:

- байланыс және телерадиохабар тарату жүйелерін қолдану;
- телекоммуникация объектісінің құрылысы, жинақтау және жөндеу;

- байланыс теориясы саласындағы зерттеулер, соның ішінде электромагниттік толқындардың әр түрлі ортада таралуын зерттеу және радиоэлектрондық құралдардың электромагниттік сәйкестік шарттарын;

- желілер мен байланыс жүйелерін есептеу және жобалау, электрондық құрылғылар мен радиотехникалық құралдарды жасау және құрастыру;

- өндірістік ұжымның іс-әрекетін ұйымдастыру;

Біздегі ақпараттарға жасалған талдау физиканы оқытуды қолдану мүмкін телекоммуникация саласындағы кәсіби іс-әрекеттің келесі ортақ міндеттерін көрсетті:

- проблемалық ситуацияларды байқау және талдауға ақпаратты қабылдау және өңдеу; инженерлік шешімдерді іздеу;

- бақылау-өлшеу техникасының көмегімен диагностика жасау;

- жобалау жүйесін таңдау және негіздеу, жабдықтарды таңдау;

- физикалық құбылыстарды сипаттауға және оларға болжам жасау үшін модельдер құру және талдау жасау және жаңа шешімдер параметрлерін анықтау;

- параметрлері берілген қондырғылар;

- эксперименттік және теориялық зерттеулерді жүргізу, алынған нәтижелерді жалпылау және ұсыныстарды өңдеу мақсатында талдау жасау;

- ғылыми-техникалық құжаттамаларды құру.

Әзірленген модель кәсіби іс-әрекет объектісін, саласын, түрлері мен ортақ есептерін қамтитын төрт блоктан тұрады. Бұл модель жеткілікті түрде кеңейтілген ерекше ақпаратты береді, бірақ сонымен бірге оны қосымша өңдеуді және оқу-тәрбие үдерісіне енгізуде мағынасын ашуды талап етеді. Ол осы модельді ЖТОО бірінші-екінші курстарында жаратылыстану ғылымы пәндерін оқыту барысында студенттердің ҚҚҚ моделін жасау кезінде қажетті кезең ретінде қолданған жағдайда айқындала бастайды. Телекоммуникация инженерінің іс-әрекетінің бұл моделі ақпараттық-іс-әрекеттік оқыту моделінде нақты оқу пәні деңгейінде дайындау моделін іздеу бағытын анықтауға мүмкіндік береді, яғни студенттер сәйкес кәсіби бағытталған іс-әрекетті игеріп, өздерінің кәсіби құнды қасиеттерін дамыта алады.

Оқу іс-әрекетін басқару оқыту үдерісін жобалау бойынша алдын ала жұмыс істеуді талап етеді. Ақпарат инженерінің іс-әрекет моделінің мағынасын түсіну, оның ішкі байланыстарын анықтау студенттің нақты пәндерді оқу мақсаттарын тұжырымдау мәселесін шешуге мүмкіндік береді, бұл дидактика тілінде оқу пәнінің заттық-іс-әрекет мазмұнын кәсіби іс-әрекетінің негізгі түрлерімен, оның типтік есептерімен байланыстырады.

Сонымен, нақты оқу пәні деңгейінде дайындау моделін жасау келесіні қамтиды:

- берілген бейіндегі инженер мен студенттердің ҚҚҚ қалыптастырушы модель мәнмәті-
нінде оқытудың дидактикалық мақсаттарын жасау;

- студенттің іс-әрекет түрлерін анықтау, бұл ҚҚҚ мотивациялық, мазмұндық және операциялық компоненттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді;

- ҚҚҚ қалыптастырудың мақсаттары мен міндеттеріне барабар даярлаудың заттық мазмұнын анықтау;

- сәйкес оқыту үдерісін ұйымдастыру;

Кәсіби іс-әрекетке жүргізілген талдау бойынша ЖТОО кәсіби даярлау мазмұнына қатысты осы іс-әрекеттің жүйе түзуші функциялары білім, іскерлік, дағды жүйесінің реттелуімен ғана шектеліп қалмайтыны жөнінде қортындыға келеміз. Олар болашақ маманның ҚҚҚ қалыптасуы және дамуының нақты кәсіби іс-әрекетке жалпы дайындық деңгейін анықтайтын арнайы ұйымдастыратын үдерістер ретінде оқу үдерісіне енуін алдын-ала анықтайды. Оқытудың бұл түрі оқыту нәтижелерін бағалаудың жаңа критерийлерін енгізуді, соның ішінде кәсіби құнды қасиеттерін қалыптасу деңгейін анықтауды қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мажитова Л.Х. «Педагогические основы формирования профессиональных интересов учащейся молодежи»: автореферат д-р. пед.наук:13.00.0-Алматы: АГУ, 1995.-51 с.

2. Чешев В.В. Взаимосвязь инженерной деятельности и научного знания // Вопросы философии. - 1986. №3. - С.53-60.

3. Мажитова Л.Х. Информационно-деятельностное обучени физике в техническом университете. Вестник АУЭС. 2013. - №4. - С. 86-91.

ӨЗГЕ ҰЛТ ӨКІЛДЕРІНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУ ІСІНДЕ ТІЛ ДАМУЫ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУ ӘДІСТЕМЕСІ

Ш.П. Қарсыбекова

ф.ғ.к., Ахмет Ясауи университетінің доценті

Мужигова Гульназира Маулетхановна

«Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті» КеАҚ Жоғары оқу орнына
дейінгі білім беру факультеті, Жоғары оқу орнына дейінгі дайындық
кафедрасының аға оқытушысы

Мақалада қазақ тілін оқыту әдістемесі туралы қарастырылған. Тіл дамуы жұмысында ауызекі сөйлеу мен жазба тілінің бір – бірімен байланыстылық қағидасы да басты орын алатыны, адам бір-бірімен сөйлеу тілі арқылы тікелей қарым қатынас жасайтындығы айтылған. Сөйлеу тілі арқылы адам екінші бір адамның айтқан сөзін естиді, тыңдайды әрі онымен пікір алысып сөйлеседі. Адам осындай сөйлеу барысында тілдің түрлі көркемдік тілдік құралдарын пайдаланылатыны дәлелденген. Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқыту мәселесі жан-жақты талданған. Тіл үйренушінің қазақша сөйлеуге үйретудің тиімді әдістері көрсетілген. Өзге ұлт дәрісханасында қазақ тілі сабағын жүргізудің әдіс-тәсілдері берілген.

Кілт сөздер: коммуникация, технология, талдау, сөздік құрамы, пунктуация, сөйлеу тілі, грамматикалық құрылысы, ауызша тілдік қатынас, стилистика, синтаксистік қызмет, морфологиялық құрылыс.

Ш.П. Карсыбекова

Кандидат филологических наук, доцент Университета Ахмета Ясави
(Туркестан, Казахстан) e-mail: sholpan.karsybekova@ayu.edu.kz

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ ЛЮДЕЙ ДРУГИХ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ МЕТОДЫ РАБОТЫ

В статье рассмотрена методика обучения казахскому языку. Говорят, что принцип взаимосвязанности устной и письменной речи также играет ключевую роль в развитии языка и что люди напрямую общаются друг с другом посредством разговорной речи. Через речь человек слышит, слушает и общается с другим человеком. Доказано, что в такой речи человек использует различные средства художественного языка. Подробно анализируется вопрос обучения казахскому языку людей других национальностей. Есть эффективные способы научить изучающего язык говорить на казахском языке. Есть методики обучения казахскому языку в классах других национальностей.

Ключевые слова: коммуникация, технология, анализ, лексика, пунктуация, речь, грамматическая структура, устное общение, стилистика, синтаксическая функция, морфологическая структура.

METHODS OF LANGUAGE DEVELOPMENT IN THE TEACHING OF THE KAZAKH LANGUAGE TO PEOPLE OF OTHER NATIONALITIES

Sh.P. Karsybekova

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Ahmet Yasawi University
(Turkestan, Kazakhstan)

The article deals with the methods of teaching the Kazakh language. It is said that the principle of interdependence of spoken and written language also plays a key role in the development of language, and that people communicate directly with each other through spoken language. Through speech, a person hears, listens to, and communicates with

another person. It has been proven that a person uses various artistic means of language in such speech. The issue of teaching the Kazakh language to people of other nationalities is analyzed in detail. Effective methods of teaching a language learner to speak Kazakh are shown. There are methods of teaching the Kazakh language in the classrooms of other nationalities.

Keywords: communication, technology, analysis, vocabulary, punctuation, speech, grammatical structure, oral communication, stylistics, syntactic function, morphological structure.

Бүгінгі күні қазақ тілінің өзінің мемлекеттік биік мәртебесіне лайық деңгейде қызмет атқару қажеттілігі – заман талабынан туып отыр. Мемлекетіміздің кез келген оқу орнында қазақ тілі ана тілі және мемлекеттік тіл ретінде оқытылады

Өзге ұлт дәрісханасында қазақ тілі сабағын жүргізу мәселесімен айналысып жүрген ұстаздар, тілшілер, ғалымдар көптеп саналады. Олардың әрқайсысы әр түрлі мәселелерді қарастыра келіп, қазақ тілін оқыту саласының дамып жетілуіне үлес қосуда. Көптеген ғалымдар өз зерттеулерінде өзгетілді дәрісханада оқитын шетелдік білімгерлерге тіл үйретудің өзекті мәселелерін айтып келеді. Көп жылдық тәжірибемнен анықталғаны: Мен өзімнің ең алғашқы еңбек жолымды Түркия Республикасынан келген тіл үйренуші білімгерлерге қазақ тілін үйретуден бастадым. Дәрісханаға алғаш қадам басып кірген кездегі өте қиын жағдай – тіл білмеу, өзгетілді шетелдік білімгерлер қазақ тілін білмейді, түсінбейді, оқытушы түрік тілінде сөйлей алмайды, түсінбейді. Осындай жағдайда қандай әдісті қолданған тиімді? Әрине, ым-ишара және қимыл әрекет арқылы сәлемдесу, танысу кезеңдерін өткіземіз. Ең тиімді әдісі - қимыл-әрекет. Қимылмен білімгерлерді бір-бірімен қол алыстырып, амандастырып таныстыру керек. Сосын түрік тілі мен қазақ тілінде қарым-қатынас жасауда қолданылатын сөздік қорларын сөздік дәптерлеріне жаздыру керек. Бәрнеше рет сөздерді қайталап қызып, тілін жаттықтыру керек. Сол сөздердің қалай жазылатындығына баса назар аудару керек. Өзге ұлт аудиторияларында қазақ тілін оқыту барысында білімгерлердің пікір айту, ауызша, жазбаша сауатты сөйлеу, қоғамның өзге өкілдерімен дұрыс қарым-қатынас жасау, яғни, әрбір адамға керекті коммуникативті дағдыларды қалыптастыру мәселелерін шешуге міндеттіміз. Тілді мазмұнсыз, мағынасыз меңгеру мүмкін емес. Тіл арқылы қазақ халқының тарихы, әдебиеті, мәдениеті, ұлттық салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, болмысы танылады. Өзге тілді дәрісханада оқитын Түркия Республикасынан келген тіл үйренуші студенттерге қазақ тілін жылдам меңгертудің бір жолы тіл дамыту. Мақсаты – тіл үйренушінің ауызша және жазбаша ойын грамматикалық және стилистикалық жағынан дұрыс бере білуге үйрету. Тіл дамыту, негізінен, төмендегідей төрт бағытта жүргізіледі:

– мәдени, әдеби сөйлеу білудің мөлшеріне үйрету, яғни орфографиялық жағын меңгерте отырып, мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру.

– лексикалық жұмыстар жүргізу арқылы сөздік қорын байыту.

– жаңа сөздер үйрету, сөздерді үйрете отырып, жаңа сөздер жасайтын формаларды меңгерту арқылы сөз бен сөздердің байланысын, сөйлем құрап үйрету.

- тіл үйренушінің ойын жазбаша дұрыс, сауатты жаза, әрі сөйлей білуге үйрету мақсат етіледі [1,56-б]. Тіл дамыту жұмысының негізгі мазмұны осындай төрт мәселе айналасында қарастырылып іске асырылады. Әрбір шетелдік білімгерлердің жанында айтылуы қиын да күрделі сөздерді жазып отыратын үй жұмысы дәптері міндетті түрде болуы керек, күніне бірнеше рет қайталап, тілін жаттықтыру қажет. Бұл тілді тез меңгерудің бір жолы. Дидактикалық қағидалар әр пәнді оқыту методикасының, соның ішінде қазақ тілін оқыту методикасының теориялық негізі болып саналады.

Қазақ тілін оқыту мен тіл дамыту *сөйлеу мен ойлаудың бірлігі қағидасы арқылы жүргізіледі. Тіл үйренуші тіл мен ойлау бір-бірімен байланыста екендігін ұғады.* Тілсіз ойлаудың болмайтындығы әрбір ой тіл арқылы ғана көрінетіндігін яғни, сөйлеуді ойлаудан бөліп алудың мүмкін еместігін түсінеді, бір нәрсені екінші затпен салыстыру, талдау, жинақтау, қорытындылау, жүйелеу, белгілі затты белгісізбен салыстыру тағы да басқа түрлі ойлау әрекеттерін үйренудің нәтижесінде ой арқылы білім жүйелерін меңгереді.

Екінші мәселе – тіл үйренушілердің орфографиялық ережелерді саналы меңгеруін қалыптастырып, дұрыс сөйлей білуге, сауатты, қатесіз жазуға дағды беру.

Сөз тіркесі, сөйлем құрауға үйрету жұмысы студенттің ойын байланыстырып айта білумен бірге жаза білуге дағды береді. Оқытушы сөз тіркесі және сөйлемді дұрыс құрату арқылы студенттің тілдік фактілерді орынды қолдана білуге, синонимдік қатарларды, сөзді таңдап қолдана білуге үйретеді. *Студенттерге төмендегідей жұмыстарды орындату тиімді:* сөз тіркестері арқылы сөйлемдер құрату, жай сөйлемдерді жалпылама сөйлемге айналдыру, аяқталмаған сөйлемді аяқтау, диалогты сөйлем құрату, әңгімені аяқтау, таныс тақырыптар бойынша бір-бірінің жұмысын өздеріне тыңдату, түрлі тақырыптарға байланысты мәтіндер құрату, сөздік жұмыстарын жүргізу. Осындай бағытта жүргізілген жүйелі жұмыстар арқылы студент сөйлем құрауға дағдыланады. Өзге ұлт дәрісханаларында мемлекеттік тілді оқыту барысында тіл дамыту жұмыстарының орны ерекше. Әдіскер-ғалым Ф.Оразбаева [2,89-б] «Тілдік қатынас теориясы және әдістемесі» еңбегінде тілдік қатынасты, оның түрлерін, ұстанымдарын қарастырады. Тілдік қатынас пен қатысымдық әдіске байланысты көптеген терминдер ұсынып, олардың мән-мағынасын түсіндіреді.

Жоғары оқу орындарының өзге тілді дәрісханаларда қазақ тілін дамыта оқытуда студенттердің жеке қабілеттерін ескеру басты орында болады. Дамыта оқыту әдістемесі бойынша оқытушы әрбір студентпен тікелей қарым-қатынас арқылы тілдік, ойлау қабілеттерінің шамасын айқындайды. Дамыта оқыту - бұл дәстүрлік білім беруге қарама-қарсы әдіс. Дәстүрлі оқыту оқытушының жеке түсіндіруі, қойылған сұрақтарға жауап беруі, студенттердің үлгі бойынша жаттығу жұмыстарын орындауы, дайын білім алуға негізделсе, дамыта оқыту студенттерге сұрақ қоя білуге және олардың көзқарастарымен санасатын, жалпы пікірлесе отырып қорытынды шығаруға, жалпы ойлауын, танымын дамытуға бағытталған оқыту түрі. Оқытушы студенттердің жеке қабілеттерін ескере отырып олардың арнайы қабілеттерін (тілдік) дамытуға күшін салады. Әрбір білімгерлердің ойлау қабілеті, білім деңгейі әртүрлі, бірі айтылған ойды тез қабылдайды, бірі кеш қабылдайды, сондықтан әр білімгердің деңгейіне қарай жұмыс жасауды қажет етеді. Қазақша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үш түрлі мәселеге тікелей қатысты: біріншіден - оқытудың мақсаты (тіл үйренушілерге қазақша дұрыс сөйлеу нормаларын үйрету, қазақ тілін өмірде іс жүзінде қолдана білу, қазақша тілдесімді іс жүзіне асыру), екіншіден - оқытудың мазмұны (тілді үйрету үшін қандай мәселелерге басты назар аудару керек, нені оқыту керек (тілді үйрету керек пе, әлде сөз бен сөйлемді үйрету керек пе) соларды анықтау), үшіншіден - оқытудың кезеңдері (тілді үйрету барысында оқытушы мен оқушының орындайтын жұмыс уақытының өлшемдері мен ерекшеліктері) [3,11-б]. Қазақ тілін үйретуге қатысты сабақта жүргізілетін кезеңдер: дайындық кезеңі, кіріспелік кезең, жаттықтыру кезеңі, игерімдік кезең, тұжырымдық кезең, яғни жаңа сабақ бастамас бұрын білімгерлерге жаңа сабақтың тақырыбы аясында бірнеше сұрақтар беру арқылы өз пікірлерін ортаға салып, талқылау қажет.

Өзге тілді дәрісханаларда тіл дамыту жұмысын ұйымдастырудың негізгі мақсаты – студенттің ауызша және жазбаша ойын грамматикалық және стилистикалық жағынан дұрыс бере білуге үйрету. Тіл дамыту төрт бағытта жүргізіледі:

– мәдени, әдеби сөйлей білудің мөлшеріне үйрету, орфографиялық дағдыны меңгерте отырып, студентке мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру.

– лексикалық жұмыстар жүргізу арқылы оқушының сөздік қорын байыту. Тілдің лексика және фразеология бөлімдерінен кеңірек түсінік беру.

– жаңа сөздер үйрету, сөздерді үйрете отырып, жаңа сөздер жасайтын формаларды меңгерту арқылы сөз бен сөздердің байланысын, сөйлем құрап үйрету. Сөйлемнің құрылысын білдіру арқылы синтаксистік лексикадан мәлімет беру. Сабақты жүргізу кезінде көбінесе ойын түрлерін қолдана отырып, өз бетінше сөйлеуге, қаншалықты жаңа сөздерді меңгергендігіне баса назар аудару керек.

- оқушының ойын жазбаша дұрыс, сауатты жаза, әрі сөйлей білуге үйрету мақсат етіледі. [4,10-б] Міне, тіл дамыту жұмысының негізгі мазмұны осындай төрт мәселе айналасында

қарастырылып іске асырылады. Тілсіз ойлаудың болмайтындығы әрбір ой тіл арқылы ғана көрінетіндігін, сөйлеуді ойлаудан бөліп алудың мүмкін еместігін түсінеді. Бұл қағида арқылы студенттің ойлау әрекетін дамыта отырып, түрлі ой қортындыларын жасай білу дағдылары қалыптастырылады. Бір нәрсені екінші затпен салыстыру, талдау, жинақтау, қорытындылау, жүйелеу, белгілі затты белгісіз затпен салыстыру, басқа түрлі ойлау әрекеттерін үйренудің нәтижесінде ой арқылы білім жүйелерін жылдам меңгеретіндігін тәжірибе барысында байқадық. Дамыта оқыту - студенттерге сұрақ қоя білуге және олардың көзқарастарымен санасатын, жалпы пікірлесе отырып қорытынды шығаруға, жалпы ойлауын, танымын дамытуға бағытталған оқыту түрі. Оқытушы студенттердің жеке қабілеттерін ескере отырып, олардың арнайы тілдік қабілеттерін дамытуға күшін салады. Тілдік қабілеті төмен немесе нашар дамыған студенттермен тікелей диалогтік қарым-қатынас жасауға, пікірталасқа қатыстыруға, көркем-әдебиет шығармаларын оқып талдауға үлкен күш салынады. Сөйлеуге үйретуде жүргізілетін жұмыстардың түрлерін айқындау ұстанымы дамыта оқытудың сапалы болуын қамтамасыз етеді. Себебі студенттерге тілді меңгеруде қандай жұмыстар мен тапсырмалар орындау керектігін оқытушы алдын ала белгілеп алуы керек. Жұмыс түрлерін айқындау ұстанымы оқытушының жан-жақты ізденуін, алдына нақтылы міндет қоя отырып әр сабақтың мақсатын айқындап алуын талап етеді [5,14-б]. Тіл үйрету барысында оқытушыға еркіндік береді, белгілі бір мақсатқа орай оқытушы жұмыстың түрлері мен талабын студенттің жеке басының қажеттілігіне сай жетелдіріп не азайтып отыруына болады.

Өзге тілді дәрісханаларда оқытын түркиялық студенттерге тілді оқытып үйретуде ең қажетті әдіс – қатысымдық әдіс. Қатысымдық әдіс арқылы белгілі бір тіл туралы білім берілмейді, белгілі бір тілдің өзін қалай қолдану керектігі жөнінде оқытылады, сол тілде сөйлеу мәнері үйретіледі. Қатысымдық әдіс дегеніміз – студент пен оқытушының тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас және әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен принциптердің жүйесінен тұратын, тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, бір өзекке бағындыратын оқыту әдісінің түрі. Кейбір білімгерлердің қазақ тілінің төл дыбыстарын айтуда қиындық туады, ондай жағдайда уақытпен санаспай қиын сөздерді бірнеше рет қайталап айтқызып айтқызу қажет. Қатысымдық әдіс арқылы қазақ тілін үйрету студенттердің қазақша сөйлеу дағдысын қалыптастыру ерекшеліктеріне байланысты. Қазақ тілін үйретуге қатысты сабақта жүргізілетін кезеңдер: дайындық кезеңі, кіріспелік кезең, жаттықтыру кезеңі, игерімдік кезең, тұжырымдық кезең [6,16]. Сондықтан, әр сабақта қай студенттің нені білетінін және соған көмектесу үшін не істеу керектігін анықтап, есеп жүргізген жөн. Сонда әр студентке жекелей қандай тапсырма беру керек, кіммен қандай жұмыс жүргізу қажет екендігін шатастырмай білесің, бұл әдіс қабылдау қасиеті төмен студенттерге көп көмек береді. Студенттің жіберген қатесін дәптерге жазып, оның себебін анықтағаннан кейін, сол қатесін екінші рет қайталамау үшін соған сәйкес қосымша жұмыс ұйымдастыру қажет. Мысалы: оқуға, жазуға үйрету барысында олар жеке әріптерді, дыбыстарды жаттайды да, олардың әрқайсысының мәніне көңіл бөлмейді, сөздерді дұрыс байланыстырып оқып, жаза алмайды. Сондықтан әрбір сөздің айтылуы мен жазылуын салыстырып, сөзді буынға, буынды дыбысқа бөліп немесе керісінше дыбыстардың буын, буыннан сөз құрыстыруы арқылы үйретсе, сол сөзді студенттер дұрыс жазып оқиды және есінде ұзақ сақтайды. [7,16-б]

Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйрену әр сабақта жаңа сөздерді құрғақ жаттау емес, сол сөздердің мағынасын саналы түрде ұғынып, ауызша және жазбаша қолдана білу керек. Үйреткен жаңа сөздерді студенттер ұмытып қалмау үшін жаттығудың мынандай түрлерін орындатқан пайдалы: жаңа сөздерді оқыту, қиын сөздерді хормен оқыту немесе үнтаспаға жазып қайталап тыңдату, жаңа сөзді сөз тіркесі, сөйлем ішінде оқыту, ауызша сұрақ-жауапты қолдану, сол сөздерді қолданып, сурет бойынша сөйлем құрату.

Жазылым – тілдік тұлғалардың графикалық, фонемалық жүйесіне негізделген, лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктерге қатысты тілдік материалдың мазмұны мен формасын бірдей қамтитын, адамдардың ұзақ мерзімдегі қарым-қаты-

насына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет. Шетелдік білімгерлерге қазақ тілінің төл дыбыстарын жазу көп қиындық тудырады. Сондықтан, әрқайсысының жазу дәптерлеріне үй тапсырмасына жазуда қиындық тудыратын әріптерді бірнеше рет қайталап жазып, қолын жаттықтыруға үйрету керек. Жазылым, біріншіден, әріптің, сөздің графикалық таңбасы арқылы іске асады; екіншіден, бұл графикалық таңбалар белгілі бір фонемалық, мағыналық қасиетке ие болады; үшіншіден, жазылым құбылысында сөйлесім әрекетінің барлық түрі қатысады; төртіншіден, жазу үстінде тіл үйренуші адам сөйлемнің мазмұн-мағынасына ғана емес, формасына да көңіл аударуға мәжбүр болады; бесіншіден, жазылым қағаз бетіне түскен материалдың түсінікті, жүйелі болуына тікелей байланысты жүзеге асады. Оқытушы тіл білімі салаларының әр түріне негіз етіп алынатын сызбаларды басшылыққа ала отырып, тілдік анықтамаларды студенттің ұғымына сай, түсінігіне жеңіл дәлелдемелер түрінде қатесіз жазбаша ұсынады. Тілдік материалдарды толық жазылым бойынша сатылай кешенді талдауда сөйлеу іс-әрекетінің түрлері былай орналасады: жазылым → тыңдалым → оқылым → сөйлесім. Бұл – талдаудың алғашқы да негізгі тірегі. Себебі мұнан кейінгі талдау деңгейлері сауатты жазу, сауатты айту, үйренген жүйесін сауатты жеткізуде осы бастапқы деңгейге жүгініп отырады. Өзгетілді дәрісханада оқитын тіл үйренушілер көбінесе өздеріне сөздік дәптерлерін арнап, жаңа сөздерді қағазға түсіріп, жаттап, күнделікті сөйлеу кезінде пайдалану арқылы да тілді тез меңгереді. Тәжірибе барысында анық байқалған жағдай бастапқыда оқытушы жазылым бойынша талдаудың бір сөзін, сөз тіркесін немесе сөйлемді қате қолданса, студент санасынан оны қанша өшіремін деп түрлі әрекеттер жасағанымен, оның ешбірі жүзеге аспайтындығы анықталды.

Сондықтан оқытушы талдаудың үлгісін студенттерге ұсынарда жазғанын алдын ала бірнеше рет оқып, ауызша айтып, талдаудың ең сауатты нұсқасын өзі санасында тұрақтандыру қажет. Тілді жылдам меңгеру барысында қарапайым деңгейде жазылған мәтіндерді қолдану да маңызды. Бірінші деңгейде студент:

- Сауатты жазып, оқып, айтуға дағдыланады;
- Тіл білімінің әр саласынан өтілген материалдарды жүйелі түрде түсініп, ғылыми тілде баяндауға машықтанады;
- Сөйлеу мәнері белгілі жүйеге түсіп, әуезді сөйлеуге үйренеді;
- Өзі талдап тұрған сөздің құрамын, құрылысын, буынын, дыбыстардың өзіндік ерекшелігін дұрыс ажыратып, жолдастарына, мұғалімге нанымды түрде жеткізуге бейімделеді;
- Тыңдаушы студенттер де назар қойып, жолдасының жауабын мұқият тыңдауға дағдыланады.

Айтылым, яғни сөйлеу, негізінен, бір адамға тән әрекеттер болғанымен, тілдік қатынаста екіжақты байланыстың болуын қажет етеді. Адам өз ойын екінші біреуге жеткізу үшін айтады, сол үшін сыртқа шығарады” [8, 71-б] деп көрсеткендей, өзге тілді дәрісханада оқитын тіл үйренушілерге ең қиындық тудыратын жәйттерді басты негізге алу дәріс беретін оқытушының назарында болуы тиіс. Түркі дүниесінен және Түркия Республикасынан келген тіл үйренушілерге көп жылдардан бері дәріс беріп келемін, ең алғаш дәрісханаға кірген оқытушы егер тіл білмесе, онда өте келеңсіз жәйттерді кездестіресіз, себебі оқытушы – тіл үйренуші, тіл үйренуші – оқытушы арасында ешқандай қарым-қатынас туындамайды. Дәрісханада үнсіздік туады. Өйткені, қарым-қатынас жасау үшін тіл білу қажет. Мұндай жағдайда, ым-ишараны, қимыл-әрекетті пайдалану көп көмек болады. Партада отырған барлық тіл үйренушілермен екі қолдап амандасып, сәлемдесіп шығамын. Сосын тыңдаушы тіл үйренушілер менің іс-әрекетімнен-ақ сәлемдесу керектігін түсіне қояды. Содан қазақ тілінде «сәлеметсіз бе?» деген сөзді үйреніп, дәптерге жазамыз. Ары қарай өзімнің аты-жөнімді айтып, оқушылармен танысамын, ары қарай рет-ретімен өздерінің аты-жөндерін сұрап танысамын. Шығатын нәтиже: тек қана қарым-қатынас жасау арқылы ғана тілді оңай әрі тез үйренуге болатындығын тәжірибе анықтап көрсетіп берді. Екінші нұсқа, тіл білмейтін өзге ұлт өкілдерін сөйлеу тілі жаңа шыға бастаған екі-үш жасар бүлдіршіндермен бірге сөйлетіп,

бірге қыдыртып, әліпбиді үйретсе, жылдам қабылдап, санасына ұғып алады. Олай болса, тілді үйрену барлық түрлі жағдаяттарда әртүрлі тәсілдермен де атқарылады екен.

Дұрыс баяндауға қажет толық үлгісі, сөйлем құрылысы алдыңғы сатыда толық қамтылып, үйретілген. Сондықтан студент кез келген сөзді көрсетілген жүйе бойынша баяндауға машықтанады. Сондай-ақ алдыңғы деңгейде де, бұл деңгейде және кейінгі деңгейлерде де тыңдалым үнемі жүзеге асырылып отырады. Тыңдалым арқылы баяндаушы оқушының жауабын сыныптағы барлық студент мұқият тыңдайды, талдау барысында жіберілген кемшілікті байқайды, оны түзетуге әрекет жасайды. Тыңдалымды дұрыс жолға қою арқылы мұғалім оқушыны мұқият тыңдауға, тез шешім қабылдауға, дұрыс жауапты іркіліссіз айтуға баулиды. Осы арқылы оқушыларды бірте-бірте іскерлік қарым-қатынасқа баулиды.

Тыңдалым жайлы ғалымның пікіріне жүгінсек: “Тыңдалымды жете меңгеру үшін қойылатын алғы шарттар:

1. Тыңдауға ұсынылатын мәтінде әңгімеде, пікірде айтылатын басты ой түсінуге жеңіл болу керек.

2. Үннің ырғағы мен әуені дұрыс естілуі қажет.

3. Тілді жақсы үйрену үшін тыңдалым бірінші сабақтан бастап, үздіксіз жүргізілуі тиіс.

4. Оқушының тілге қатысты білімі мен дайындығы ескерілген жөн.

5. Тыңдалымға қатысты жұмыстардың бәрі бақылауға алынған дұрыс” [9, 68-б.] деген пікірді басты назарға ұстана отырып, тіл үйренушілермен түрлі сөйлеу жағдаяттарын да пайдалану ең маңызды рөл атқарады. Қазақ тілін мүлдем білмейтін өзге ұлт өкілдеріне жүргізген мынадай бір көріністі айтып өтсем: жиырма-жиырма бес оқушылар арасына әртүрлі түсті бір құшақ гүл топтамасын алып кіріп, ортаға үстел үстіне қойып қоялық. Содан, ең алғаш өзім: - Мен гүлді өте ұнатамын, гүл шоқтары қандай түстерден екен т.б. сұрақтарды айта бастағанан тіл үйренушілер де өз пікірлерін айта бастайды. Олай болса, тілді тез меңгеру үшін ең алдымен әріптерді жаттаудан да сөйлеп, қарым-қатынас жасау маңыздырақ.

Дәстүрлі оқыту жүйесінде тыңдалым көбіне жауап беруші студент пен оқытушының арасында жүзеге асып, біржақты қызмет атқарады. Онда тыңдалым туралы мынадай түсінік қалыптасқан: оқушының жауабы баға алу үшін өзіне қажет те, мұғалімге оқушыны бағалау үшін қажет. Сондықтан сыныптағы оқушылар сырттай қарағанда оқушының жауабын мұқият тыңдап отырған сияқты, ал шын мәнінде іштей ол басқа бір ойдың жетегінде отыруы мүмкін. Ал сатылай кешенді талдау технологиясында талдау жүйесі барлық оқушыға түсінікті және кез келген уақытта оқытушының тыңдаушы оқушылардан талдаудың белгілі бір сатысын жалғастырып жіберуді сұрап қалуы мүмкін, сол үшін де тыңдаушы оқушылар жауап беруге дайын отыруға дағдыланған. Сондықтан сатылай кешенді талдау технологиясында тілдік қатынастың тыңдалым әрекеті ерекше орын алады. Соңғы кездері мұғалімдер тәжірибесінде талдау үлгісін ұнтаспаға жазып тыңдату немесе компьютер арқылы талдауды дауыстап талдап отырып жазу жиі қолдануда. Мұның нәтижесі жоғары. Мұғалім немесе сыныптағы өте жақсы талдайтын оқушы дауыстап талдап әрі компьютерге жазып отырады, қалған оқушылар да іштей дауыстап талдап, компьютерге жазып отырады. Мұнда екі жақты үрдіс бірдей жүзеге асады. Оқушылар тыңдайды әрі олардың компьютермен жұмыс істеу машығы артады. Әрине, компьютерге жазу оңай емес. Онда түрлі сызбалар, таңбалар (символдар) қолданылады. Оқушылар оларды түрлі бағдарламаларға (программаларға) кіру арқылы іздеп, қажетті орынға дұрыс қоюды үйренеді. Мұнда компьютер көрнекі құрал ретінде емес, оқу құралы тұрғысынан пайдаланылып, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, оқу үрдісін тиімді ұйымдастыруды мақсат етеді.

Қорыта айтқанда, өзгетілді дәрісханаларда қазақ тілін үйретудің тиімді жолдары:

- студенттерге өз беттерінше іздену тапсырмаларын орындату арқылы оларды өз беттерімен жұмыс жасай білулеріне дағдыландыру;

- белгілі түсініктен жаңалықты көруге тәрбиелеу мақсатында шығармашылық тапсырмаларды орындату. Сабақ үрдісінде тірек белгілерін қолдану оқытушыдан шығармашылық ізденісті, іскерлікті, шеберлікті, эстетикалық талғамды, психологиялық үйлесімділікті қажет

ете отырып, өз пәніне деген қызығушылығын арттырса, оқушының өз бетімен іздену, ауызекі сөйлеу тілін дамыту, есте сақтау қабілетін арттыру, тұжырымдап топшылау дағдыларын қалыптастыру сияқты, бірқатар іскерлік мүмкіндіктері деңгейлерін арттыруға көмектеседі. [10,74-бб] Өзгетілді дәрісханада оқитын шетелдік білімгерлерге мемлекеттік тіл қазақ тілін оқытып үйрету, аса көп шыдамдылық пен сабырлықты, талмай еңбек етуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 159 б.
2. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. - Алматы: РБК, 2000. – 207 б.
3. Оразақынова Н.А. т.б. Сатылай комплексті талдау (фонетика, сөзжасам, морфология, лексика, синтаксис). Оқу құралы. – Алматы: Телеарна, 2006. – 302 б.
4. Әбілқаев Ә., Құлмағамбетова Б. Қазақ тілін оқыту. - Алматы, 1984
5. Әлімжанова Д., Маманов Ы. Қазақ тілін оқыту методикасы.- Алматы, 1991
6. Әміров Р. Бірінші сыныпта оқушылардың тілін дамыту үшін істелетін жұмыстар.-Алматы, 1967
7. Абдразахова Ф.Ж. Қазақ тілін шетелдік студенттерге жазылым әрекеті арқылы үйрету әдістемесі (жоғары оқу орындарының филология фак.): пед.ғыл.канд. авторефераты, Алматы, 2003
8. Қадашева Қ. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: Пед. ғыл. док. ... дисс. – Алматы, 2001.
9. Мұратбекова А.М. Қазақ тілінің кәсіби лексикасын жазылым әрекеті арқылы оқыту әдістемесі (тарих мамандығы үлгісінде): пед.ғыл.канд. авторефераты, Алматы, 2003
10. Әміров Р. Оқушылардың тілін дамыту үшін істелетін жұмыстар.-Алматы, 1967.

References

1. İsabaev. Kazakh principiis lingua doctrina. - Almaty: Kazakh University, 1993,-159 p.
2. Orazbaeva F.Ş. Lingua Access: et doctrina methodologia. Almaty: RBC, 2000. -207 p.
3. Orazaximova etc. Integrated recta linea analysis (phonetics, verbum formation, Insecta, vocabula usurpem). Textbook. Almaty, TV, 2006. - СССР p.
4. Äbilqaev A., B. Kulmagambetova. Kazakh lingua disciplina permanent. - Almaty, 5. D. Alimzhanova victimam, s. Kazakh lingua doctrina metodİKası.- Almaty,
6. R. Amirov Nam per primum genus of development in lingua alumni jumistar. Almaty, 1967.
7. Abdrazaxova F.J. Kazakh linguae, modi docendi aliena instituta studiorum superiorum educationem alumni conatus per subscriptionem (re philologica.): Ped.ğil.kand. Abstracte Almaty., 2003.
8. Qadaşeva. Mutatio ex doctrina novae scientiae eiusque viae Domini: dārisxanalardağy Kazakh lingua, ped. Scripsi. docking. ... inaug. - Almaty, MMI.2008.
9. AM Muratbekova Modi docendi Kazakh linguae vocabula amet operatio per subscriptionem (historical) ped.ğil.kand in forma eum. Abstracte Almaty., 2003.
10. R. Amirov Nam bonum alumni 'lingua progressionem jumistar. Almaty, 1967.

КЕЙС-СТАДИ (CASE-STUDY) ӘДІСІН БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ

Қожахметова Оралсын Жолдасбаевна
Талдықорған қаласы, №15 мектеп

Білім игерудің маңыздылығы күн өткен сайын артқандығын байқап отырмыз. Соған орай бұл саланың дамуы да, түрлі әдіс тәсілдердің пайда болып жатқаны да заңды құбылыс. Қазіргі ақпаратты ресурстардың дамыған кезеңінде білім беру саласында да ізденістердің, зерттеулердің ұтымыды тәжірибесін өзімізге іріктеп алуға мүмкіндіктер туып отыр. Бәсекеге қабілетті инновациялық тәсілдердің түрлері көп, әрі олардың тиімділігі мен пайдасын екшеп алу да бүгінгі заманның талабы. Сондай тәсілдердің бірі кейс стади әдісі. Бұл әдісті білім беруде қолдануда ұтымдылықты байқап отырмыз. Кейістерді қолдану әдісі алғаш рет ХХ ғасырдың бас кезінде Еуропа университеттерінде құқықтану және медицина пәндері бойынша шәкірттерді үйретуде қолдана бастаған екен. Бұл кезде кейс-стади құқықтық немесе медициналық практикада орын алған оқиғаларды зерттеу тәсілі ретінде танылып, оның негізін білім алушылардың өзіндік жұмыстары құрады. Практикалық оқиғаны зерттеу үшін

шәкірттер көптеген теориялық мағлұматтарды қарастыруға мәжбүр болды. 1910 жылы американдық профессор Копленд нақты ситуацияларды талдауда пікірталасты бизнеске оқыту әдісі ретінде қолдана бастайды. Ал, бизнес пәндері бойынша оқудың негізгі әдісіне кейс-стади тек 1920 жылдарда Гарвард университетінің (АҚШ) Бизнес мектебінде ғана айналған. Кейстердің бірінші жинағы 1921 жылы «The Case Method at the Harvard Business School» деген атпен осы университетте жарыққа шыққан.

Бүгінгі күні кейс-стадидің екі негізгі мектебі қалыптасқан: америкалық (Гарвард мектебі) және батыс еуропалық (Манчестер мектебі). Олардың айырмашылығы көлемі мен дұрыс шешім келтіру тұрғысында ғана.

- а) американдық кейстер шешімдері бірнешеу болады;
- б) гарвардтық кейстер бір ғана дұрыс шешім табуды талап етеді.

Еуропалық кейстердің бірнешеу болып, сан қилы шешімдер ұсынуы: мұндағы ең басты мәселе - шәкірттердің өз шешімдері мен көзқарастарын теориялық тұрғыдан негіздеп, оларды дәлелдеп және қорғап шығуы; еуропалық кейстерде оқытушы көзқарастардың сан алуандығын және пікірталастардың өрбуін қолдап отырады, алайда ол оқушыларды кейстердің дұрыс шешіміне қарай жетелемейді. Кейстердің жан-жақты анықтамасы 1954 жылы шыққан Гарвард бизнес мектебінің басылымында келтірілген: «Ұстаз бен шәкірттердің арасындағы мәселелер немесе ситуациялары бойынша пікірталастарға қатынасатын оқу\оқыту әдісі. Оқитудың өзекті проблемаларының мысалы ретінде ситуациялар жазба түрде келтіріледі. Шәкірттердің оларды өзіндік тұрғыдан зерттеп, қарастырады. Білім алушылардың бұл жұмысы болашақта оқытушының басқаруымен аудиторияда бірлесе талқыланып, пікір таластырудың негізі болады. Сонымен, кейс-стади әдісі арнайы дайындалған оқу материалдары мен бұл материалдарды оқу процесінде қолданудың арнайы технологиясынан тұрады».

Кейс-стадидің басты қағидасы «Ақиқатты іздену ақиқаттың өзінен де маңызды» деп тұжырымдауға болады, өйткені бұл әдіс оқу/үйрену/іздену процесі ретінде қарастырады: оның негізін проблема шешу деп танып, талқылау мен пікірталасты, шешім қабылдауды оның басты құралдары қатарына жатқызады.

Кейс-стади әртүрлі әдістер мен тәсілдерді біртұтас күрделі жүйеге біріктіреді. Олардың қатарына мынандай бірлескен жұмыс тәсілдерін жатқызуға болады: ой қозғау/модельдеу/пікірталас/талқылау мен жүйелі талдау/іскерлік және рөлдік ойындар/тәжірибе жасау/проблемалық әдіс/жазу тәсілдері.

Сонымен, бұл әдіс таңдау жасау мен шешім қабылдау дағдыларын қалыптастыратын тиімді әдіс. Оны нақты ситуацияларды (жағдаяттарды) практикалық тұрғыдан талдау мен оларды өмірде кезігетін түрінде қайталауға, «ойнап» шығуға негізделеді. Сол себепті де кейс-стадиді «нақты оқу ситуациялар әдісі» деп те атайды. Ағылшын тілінен ауырғанда «кейс» сөзі «жағдай», «оқиға» дегенді білдіреді.

- Кейс-стади мақсаты: мынандай әрекеттерге жұмылдыру:
- Кез-келген теориялық мәлімет пен ақпаратты талдау;
 - Негізгі проблемаларды айқындау;
 - Проблемаларды шешудің әртүрлі балама жолдарын табу;
 - Сараптау арқылы олардың ішінен ең тиімдісін таңдау;
 - Өз іс әрекеттерін жоспарлау;

Кейс-стади практикалық мәселелерді жан-жақты қарастыру арқылы пәннің теориялық мазмұнын толықтырады. Кейс-стади әдісі көмегімен пәннің теориялық мазмұнын толықтырады. Бұл кезеңде оқытушы білім алушының жаңа мағлұмат бойынша ойланып, ол жөнінде өзара пікірталасу мен талқылауды ұйымдастырады. Шәкірттер осы сабақты білгендері мен үйренгенін тұжырымдайды, олардың қолданысы туралы пікірлесіп, проблема шешуде қолданылады.

Бұл әдісті әр ғылымның саласын меңгеруде түрліше икемдеп пайдалануға болатынын айтқымыз келеді. Кез келген ғылымның теориялық мәліметтерін игеріп, талдап, негізгі проблемасын айқындап, солардың ең тиімді, пайдалы бағытын алып, жоспар құруда, сол

саланы тереңдеп игеруде өте пайдалы деп есептейміз. Жаңа педагогикалық тәжірибе танымдық және практикалық іс әрекет бар жерде, нәтижелі білім сапасы да бары анық. Бүгінгі қоғам жағдайында терең білімді, ой өрісі, рухани адамгершілігі, танымдық қабілеті жетілген, ұдайы шығармашылық ізденісте жүретін жастарды тәрбиелеу білім беру жүйесінің негізгі мәселесі. Бұл ғасырлар бойы азамат жинаған тәжірибені жастарға жеткізетін педагоктардың алдына қойылатын талап деңгейлерін айқындап алуды қажет етеді.

Педагог қоғамның болашағын жасаушы. Мемлекеттің дүниежүзілік деңгейде беделінің биік болуы педагог еңбегінің көрінісі, сондықтан да педагогикалық үрдістің жоғары дәрежеде болуы педагогтың теориялық және практикалық әдістердің және дүниетанымдық мәдениетін қалыптастыру көкейтесті мәселелердің біріне айналған.

1111 Оқытудың интерактивті әдісі ретінде кейс білім алушы тарапынан қолдау табуда: олар мұнда оқу материалының теориялық ережелерін меңгеру мен практикалық игеруді қамтамасыз ететін ойынды көреді. Сонымен қатар, жағдайды анализ жасау студенттердің кәсіби жетілуіне өте күшті әсер етеді, олардың есеюіне әкеледі, олардың сабаққа деген қызығушылығы мен оң көзқарасын қалыптастырады.

Кейс-әдісі оқытушының ойлау бейнесі ретінде көрініс табады, оның басқаша ойлау мен әрекет жасауына, өз шығармашылық күш-жігерін жаңартуға әсер ететін ерекше парадигмасы. Бұл жерде негізгі мәселелер оқу барысын кең түрде демократияландыру мен түрлендіру, оқытушылардың еркіндігі, олардың прогрессивті ойлау стилін, педагогикалық қызметінің этикасы мен мотивациясын қалыптастыру ретінде көрініс табады.

Кейс өз тұрғысында кейбір рөлдік жүйе ретіндегі көрініске ие болып табылады. Роль деп белгілі әлеуметтік позицияда тұрған адамдарға қойылатын талаптар жиынтығын айтамыз. Кейстегі рольдердің жоғары концентрациясы кейс-әдісін оның шеттетілетін рольдік формасына айналуына әкеліп-соғады-оқытудың ойын әдісі, яғни, ол ойын өзіне интеллектуальды жетілудің нәзік технологиясы бақылаудың тотальды жүйесін жинақтайды. Кейстегі әсерлер жазбаша түрде болуы ықтимал. Бұл жағдайда оларды дұрыс ойластыруымыз қажет (алынатын нәтижесі, тиімділігі). Немесе олар мәселені шешу тәсілі ретінде ұсынылуға тиіс. Қалай болғанда да практикалық әсер ету моделін түзу оқушылардың кәсіби сипасын қалыптастырудың тиімді құралы түрінде көрініс табады. Кейс әдісінің білім беру жүйесіндегі орны біркелкі емес. Ол брлық кәсіп өкілдерінің кейбіреулерінде басым болуға тиіс сапаларды қалыптастыруға көмектеседі. Осыдан келіп кейс-әдістің стратегиялық даму қағмдаларын құрастыруға және оқытуға ендіруге болады. Ол қағидалар төмендегідей: Біріншіден, кейс-әдісті қазіргі нарық мамандықтарына, оның ішінде менеджер, экономист, әлеуметтанушы, маркетинг, брокер және т.б мамандықтарға оқытуға тезірек ендіру қажет. Оларда ситуациялық білім және ситуациялық қызмет басым. Шын мәнінде, кейс-әдісі бұл мамандықтарға қандай да бір қозғалтқыш болып табылады, стандартты емес жағдайларда нәтижелі әсер етуге қабілетті. Екіншіден, ол ересектерге білім беруде, олардың білімін жетілдіруде ерекше тиімді, ситуативтілік арқылы бар білім жүйесін жаңасына жеңіл ендіреді. Бұл әдіс ересектердің дайындық түрі мен деңгейіне, оның мотивациясына, білімді тез жетілдіру мен жаңарту әдісіне көбірек сәйкес келеді. Ересектерге әруқытта пән бойынша кейбір білім деңгейі әруақытта бар, ол белгілі әдіснамалық парадигманы, ойлаудың қалыптасқан тәсілдерін және әдістерін меңгерген. Оның бойында қалыптасқан біраз құндылықтар жүйесі, мінез стандарттары және т.б. бар. Бір жағынан, ересектермен оқу жұмысы өскелең жастарды оқытқаннан әлдеқайда жеңіл, өйткені бұл оқыту басынан басталған жоқ. Екінші жағынан, ойлау консерватизмі мен өзгерісі келмейтін негитивті көрініс орын алуы ықтимал. Сондықтан, оқытушы кейсологтың алдына қойылатын бірінші міндет, догматтар мен амбицияларды жоюға бағытталуы, сонан соң өз тұлғасын прогрессивті өзгертуді алдымен қалауы, соңынан соған ұмтылуы болмақ. Жастар аудиториясында жеңіл жетістікке қол жеткізуге болатын нәрселер, ересектер аудиториясында қосымша, кей жағдайда ерекше күш жұмсаумен жүзеге асырылады. Үшіншіден, кейс-әдіс оқытудың басқа әдістермен, соның ішінде дәстүрлі түрлерімен де органикалық үйлесімде қолданылуы тиіс, өйткені, бұл студенттер бойында

міндетті, нормативті білімді қалыптастырады. Ситуативті оқыту болса динамикалық ситуация жағдайында білімді іздену мен пайдалануға үйретеді, иілгіштік пен ойлау диалекталығын жетілдіреді. Мұнда шектен тыс пайдалану болашақ маманды қажетті нормативті «қаңқасыз қалуға ұрындырады. Оның барлық білімі көптеген ситуацияларды білуге шоғырланады да, онда ешқандай әдіснамалық қағидалар мен жүйелер болмайды. Оның меңгергені өзі кездескен ситуацияларды ойластырумен шектеледі де, жаңа ситуацияларға кездескенде «рулсіз және желдеткішсіз» қалып қояды. Төртіншіден, оның қолданылуы әдістемелік, ақпараттық, ұйымдастырушылық, және педагогикалық тұрғыдан негізделген жәнет қамтамасыз етілген болуы тиіс. Бұл қамтамасыз ету ЖОО оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру деңгейінде де қажет. Мамандықтарды, оқу пәндерін және олардың тарауларын оқытуда кейс-әдісін қолдану дәстүрлі әдіспен салыстырғанда аса үлкен тиімділік беретінін өте алдын ала анық диагностикалау және эксперттік бағалау қажет. Бұл әдіс әдістемелік семинарда пікірталас негізі, оқытушылардың озық педагогикалық тәжірибе өзегі болып, оқытушылар білімін жетілдіру мақсатында көрініс табуы тиіс. Кейстердің бұл функционалды өрісі әзірге потенциалды сипатқа ие болғанымаен, яғни біздің елімізде кейс-әдісін жақын болашақта оқу үрдісінде кең етек алуда. Украиндық, ресейлік және қазақстандық алғашқы кейстер батыстың дәстүрлі түрінен өзіндік ерекшеліктерімен, ізденіс қызметінің басымдылығымен айқындалады. Оның ішінде отандық кейс-әдіс тек қана экономикалық мамандықтар, пәндер және олардың тарауларын оқыттумен шектелмей, білім беру саласындағы пәндердің басым көпшілігін қамтуда. Оның басты себептерінің бірі Қазақстан ағарту қызметкерлерінің ғылыми әдіснамалықтұрғыдан жетіктігі, ұстаздардың ізденімпаздығы, жаңа оқыту технологияларын жете зерделеп, іс-тәжірибеде сынақтан өткізуге ұмтылуында. Еліміздегі өзгерістердің қоғамның барлық салаларындағы, соның ішінде ағарту саласындағы түбегейлі өзгерістердің сапалы бағыты мұғалімдердің ізденіске толы қызметімен тікелей араласуы арқылы жүзеге асырылуда. Кейс – стади амал-тәсілі немесе оқытудың нақты жағдаяттар әдісі(метод конкретных учебных ституаций») хх ғасырдың басында Америка Құрама Штаттарының Гарвард университетінің бизнес мектебінде пайда болған. Кейс-стади амал-тәсілі термині алғаш рет американдық ғалым Коплендтің еңбектерінде пайдаланылған. Копленд 1921 жылы оқытудың нақты жағдаяттар жинағын шығарып, кейс-стади амал-тәсілін қолдану жолдарын көрсеткен. Кейс амал-тәсілі алғашқы кезде бизнес мектебінде ғана қолданылып келсе, бүгін де бұл әдіс арқылы оқытудың қолданылу аясы кеңіп, ол құқық, мәдениеттану, медицина және т.б. Салаларда жемісті қолданылуда. Қазір кейс-стади амал-тәсілін педагогикалық оқыту үрдісіне енгізу әдіс-тәсілдерін: Л. Барис, В.А. Ясвин, К. Кристенсен, Э.хансен, М.В. Коротков, М.В. Кларин, А.И.Наумова, А.М.Зобина, М.С.Керимбаева, В.А.Канн-калик, Н.Д.Никандров, Б.Н.Киселева, И.В. Липсина, Г.А.Полонский, Д.Экинсон, И.Уилсондар қарастыруда. Кейс амал-тәсілінде басты назар оқушылардың ұсынылған реальды немесе қиялдық (алдын-ала құрастырылған) жағдаяттарды талдауы және осы жағдаятқа өзіндік баға беруі, өзінің ой-пікірін нақты әрі толық айтып беруі т. б. Шәкірттің жекетұлғалық қабілеттерін жетілдіруге аударылады. Демек, мектеп оқушыларының ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда кейс-стади амал-тәсілін қолдану – қазіргі білім беру талабына оқушының сабаққа деген қызығушылығын туғызатын жеке педагогиканың жаңа инновациялық жүйесі.

Әдебиеттер:

1. Ержанова А. Білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану. А, 2005.
2. Абдуллина Г. Интенсивті оқыту таным белсенділігінің қазіргі бағыты. Ұлт тағлымы. 2009
3. А.Әлімов Интербелсенді әдістемені оқыту. А. 2009
4. Цукерман Г.А. Инновации в мировой педагогике. Рига. «Эксперимент», 1998
5. Барсай Б., Таубаева Ш.Т. Мұғалімнің педагогикалық жаңалықтарын ұйымдастыру. А. 2007
6. Бұзаубакова К.Ж. Инновациялық технология. А. 2009

БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Қыдырбаева Фарид Нуркадиловна
Александр Селезнев атындағы АХУ-нің
қазақ тілі және әдебиеті пәндерінің оқытушысы

*Сабақ беру – жай ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер
(Жүсіпбек Аймауытов)*

Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде. “Инновация” ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әртүрлі анықтамалар берген. Мысалы, Э.Роджерс инновацияны былайша түсіндіреді: “Инновация- нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея”. Майлс “Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз” дейді. Ендеше инновация ұғымы – педагогикалық сөздік қорына ежелден енген термин. Ол кейбір ғалымдардың еңбектерінде “жаңа”, “жаңалық енгізу”, деп көрсетілсе, кейбіреулер оны “өзгеріс” деген терминмен анықтайды. “Инновация” деген сөз – латынның “*novus*” жаңалық және “*in*” енгізу деген сөзінен шыққан, ал оның қазақша аудармасы “жаңару, жаңалық, өзгеру” деген мағынаны білдіреді. Елімізде “Инновация” ұғымын пайдалану соңғы бес-алты жылда қарқынды қолданысқа енді. Ең алғаш “Инновация” ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол “Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі” деген анықтаманы ұсынады. Н.Нұрахметов “Инновация” білімнің мазмұнында, әдістемеді, технологияда, оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда, мектеп жүйесін басқаруда көрініс табады деп қарастырып, өзінің жіктелуінде инновацияны, қайта жаңарту кеңістігін бірнеше түрге бөледі: жеке түрі (жеке – дара, бір-бірімен байланыспаған); модульдік түрі (жеке – дара кешені, бір-бірімен байланысқан); жүйелі түрі (мектепті толық қамтитын). Әдіскер С.Көшімбетова өзінің зерттеуінде оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін қолданудың мынадай ерекшеліктерін атап көрсеткен :

- ізгілендіру технологиясында педагогика ғылымының алдыңғы қатарлы ғылыми жаңалықтарды тәжірибеде “бала-субъект”, “бала-объект” тұрғысынан енгізіле бастайды да, ал ғылыми білімдер оның тұрмысының әлеуметтік жағдайы мен іс-әрекетінің әлеуметтік нәтижесінің бірлігінде қарастырады;
- ақпараттық бағдарламалап оқыту – оқытудың мазмұнын пәнаралық байланыс тұрғысынан ұйымдастыру;
- қоғам мен табиғат заңдылықтарын кіріктіру негізінде меңгеруі;
- иллюстрациялы түсіндірмелі оқытуда “адам-қоғам-табиғат” үйлесімдік бағыттағы дүниетанымында жүйелі саналы мәдениет қалыптасады;
- саралап деңгейлеп оқыту технологиясында оқытудың мазмұны мен әдістері шығармашылық ізденіс іс-әрекет жасау негізінде адамның инновациялық қабілеттерінің қалыптасуына бағытталады;
- оқытушы білмейтін шығармашылық ізденіс негізінде өмірге келген жаңа қабілет;
- дербес оқыту технологиясы оқу-тәрбие үрдісінде ғылымның негіздерін игерту үшін ізгілік, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыра отырып, жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық жауапкершілігін арттырады;

Ал жалпы инновацияны **модификациялық, комбинаторлық, радикалдық** деп үш түрге бөлуге болады.

Модификациялық инновация – бұл бұрын қолда барды дамытумен, түрін өзгертумен айналысу. Бұған В.Ф. Шаталовтың математикаға жазған тірек конспектісі және оны көптеген мұғалімдердің пайдалануы мысал бола алады.

Комбинаторлық модификация – бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі дәлел.

Радикалдық инновация – білімге мемлекеттік стандарттарды енгізу жатады. Мемлекеттік стандарт білім беруде, негізінен, мөлшерлерді, параметрлерді, деңгейлік және сапалы оқытудың көрсеткіштерін қалыптастырады.

Қазіргі кезде елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда.

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі. Өйткені, жаңа педагогикалық технологияны меңгеруге оқытушыларды даярлау – оларды кәсіби білімін көтеруге дайындау аспектісінің бірі және педагогтың жеке тұлғасын қалыптастырудың үрдісіндегі іс-әрекеттің нәтижесі болып табылады.

Ғылым мен техниканың жедел дамыған, ақпараттық мәліметтер ағыны күшейген заманда ақыл-ой мүмкіндігін қалыптастырып, адамның қабілетін, талантын дамыту білім беру мекемелерінің басты міндеті болып отыр. Ол бүгінгі білім беру кеңістігіндегі ауадай қажет жаңару оқытушының қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылық жемісімен келмек. Сондықтан да әрбір студенттің қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді. Сол оқу орындарына толыққанды сапалы білім алған, оның бағдарламасын толық меңгерген ұрпағымыздан, болашақта жақсы маман, білімді азамат шығары анық.

Себебі, біз қадам басқан ХХІ ғасыр жан-жақты дамыған, білімді, өз ісіне және өзгенің ісіне әділ баға бере алатын, өзіне сенімді. Отанының әлеуметтік-экономикалық дамуына зор үлесін қоса алатын азамат тәрбиелеуді талап етіп отыр. Оқу-тәрбие процесінде жаңа педагогикалық технологияларды ендірудің алғы шарты: оқытушылардың инновациялық іс-әрекетін қалыптастыру болып табылады. Жаңа педагогикалық технологияны меңгерген әрбір оқытушы өз сабағын нәтижелі даму жағынан көре алады.

Оқытушы алғаш педагогикалық технологияларды оқып үйренеді, екіншіден, меңгереді, үшіншіден, жаңа педагогикалық технологияларды тәжірибеде қолданады, төртіншіден, оны дамытып, нәтижесін тексереді.

Жаңа технологияны қолдану төмендегідей кезеңдер арқылы жүзеге асырылады: 1 кезең – оқып үйрену; 2 кезең – меңгеру; 3 кезең – өмірге ендіру; 4 кезең – дамыту. Қазіргі пән оқытушыларының негізгі міндеті — білім беруді нәтижеге бағыттау, яғни инновациялық жаңа технологияны меңгеру екені баршамызға мәлім. Оқу үдерісіне қоғамның жаңа қажеттіліктеріне сәйкес инновациялық тәсілдерді енгізу, оқытушының қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылық жемісін талап етеді. Осыған орай кез-келген оқытушының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын заманауи инновациялық технологияны меңгеруге ұмтылу керек. Қазіргі таңдағы еліміздегі білім беру жүйесіндегі ең басты міндеті – білім берудің ұлттық модуліне көшу арқылы жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу. Қазіргі заман талабына сай пән оқытушысы ғана болу аз, оқытушы - ұстаз, инноватор, иннотехник болуы тиіс. Мұғалім иннотехник дәрежесіне көтерілу үшін инновациялық технологияларды меңгеру керек, содан кейін пән бойынша қандай тақырыпқа пайдалану керектігіне тиімді зерттеу жүреді. Яғни әрбір инновациялық технологияларды меңгереді, содан кейін меңгерген технологияларды апробациядан (сабақ барысында қолдану) өткізеді, мұғалім талдау жасай отырып, тақырыпқа сай технологияны таңдайды. Оқытушы білім алушының табиғи дарын, қабілетін ашу жас ерекшелігін ескере отырып, технология элементтерін тиімді пайдалана алу керек.

Қазіргі заманғы оқыту технологияларына келесі талаптар қойылады:

- оқыту мақсатының нақты қойылуымен, оның ғылыми негізделуі, іс-әрекетінің нәтижесінің жоғары сапалы болуы;
- оқу материалын толық қабылдау мүмкіндігінің болуы;
- оқу процесінде қарым - қатынастың еркін болуы;
- оны үнемі жетілдіріп, толықтырылып отыру мүмкіндігінің болуы.

Инновациялық әдістердің ең негізгісінің бірі – «интерактивті оқыту әдісі».Интерактивті әдіс-тәсілдерді жиі пайдалану, әр сабақта оның мүмкіндіктерін түрлендіріп отыру – қауымының басты міндеті.

Интерактивтік оқу технологиясы (ИОТ) – деп нәтижесінде оқу әрекеті барысында олардың өзара мотивациялық, интеллектуалдық, эмоциялық және басқа да жақтарынан жетістіктерге жетуді сезіну ситуациясын тудыра алатын, білім алушыларға педагогикалық әсерлі танымдық қарым-қатынас құруға кепілдік беретін, оқытушы мен білім алушының іс-әрекетін оқу - ойындар түрінде ұйымдастыру тәсілдерін айтамыз.

Интерактивті әдістерге мыналар жатады:

- ◆ миға шабуыл әдісі;
- ◆ топпен жұмыс;
- ◆ проблемалық шығарма әдістері;
- ◆ рөлдік ойындар;
- ◆ зерттеулер;
- ◆ іскерлік ойындар;
- ◆ сын тұрғысынан ойлау әдісі;
- ◆ пікірталастар және т. б.

Сондықтан, педагог мамандардың кәсіби құзыреттіліктерін мақсатты дамыту- білімнің инновациялық дамуының маңызды факторы.

Осылайша, жоғарыда қарастырылған педагогикалық инновацияның болмысын ұғу амалдарындағы ортақ нәрсе олардың басты назары педагогикалық шығармашылықтың үдерісі мен нәтижесінде болуында. Барлық зерттеушілер білімнің инновациялық үдерістердің болмысын жаңа теориялық талдап, түсінік беруге, үздіксіз инновациялық қозғалысты қамтамасыз етуге қажеттілігін атап өтеді. Бұл қажеттілік, өз кезегінде мамандардың арнайы даярлау, соның ішінде педагогикалық инновация саласында құзыретті педагогтерді даярлау мәселелесін өзектендіреді. Инновациялық іс-әрекетке, үздіксіз инновациялық режимде жұмыс жасауға педагогтерді даярлау арқылы инновациялық білім беруді дамытудың сәттілігі анықталады. Осы даярлықтың маңызды құрылымдық бөліміне қоғамның, еңбек нарығының, тұлғаның, технологиялардың және үздіксіз ақпараттық ортаның жаңаруына өз кәсіби іс-әрекетінде оперативті әрекет етіп, икемді болу қабілеті жатады. Сонымен, педагогтің құзыреттілігі білім берудегі инновацияның дамуының тұрақтылығының маңызды шарттарының бірі. Сондықтан, педагог мамандардың кәсіби құзыреттіліктерін мақсатты дамыту - білімнің инновациялық дамуының маңызды факторы.

Біліктілікті арттырып тәжірибеге араласқаннан кейінгі мұғалімдердің дәстүрлі оқыту әдістемесіне көшіп кетпеуі үшін мектепшілік, аудандық, қалалық, облыстық, республикалық әдістемелік қолдау мен біріккен әрекетті жүйелі жүзеге асыру маңызды. Бүгінде желілік қоғамдастықтар, әртүрлі формада тәжірибе алмасулар, ортақ ойды ортаға салатын басылымдар, іс-тәжірибені тарату жұмыстарының жүйелі жүзеге асырылуда. Бұл өз кезегінде мұғалімге кәсіби қолдау, даму, кәсіби құзыреттіліктің арттыру қолайлы факторлары болып табылады.

Ал білім беру саласындағы технологиялық идеялар бұдан 400 жыл бұрын пайда болған. Бұл күнде оқыту технологиясы үлкен өзгеріске ұшырап отыр. Оқытушылар мен студенттерге әртүрлі дидактикалық материалдармен қоса оқытудың техникалық құралдары жәрдемге келеді.

Қазіргі кезде білім беру саласында болып жатқан ауқымды өзгерістер түрлі ынталы бастамалар мен түрлендірулерге кеңінен жол ашуда. Осы тұрғыдан алғанда ұрпақ тәрбиесімен

айналысатын әлеуметтік-педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыру, оны жаңа сапада ұйымдастыру қажеттігі туындайды. Бұл үшін оқытушылардың инновациялық іс-әрекеттің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі мақсат етіледі. Ал жаңа технологияны пайдалану міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып мүмкіндік деңгейге жеткізеді. Сондықтан оқытушының біліктілігін көтеру мен шығармашылық педагогикалық әрекетін ұйымдастыруда қазіргі педагогикалық педагогикалық технологияларды меңгерудің маңызы зор.

Қандай сабақтың болмасын қызықты өтуі оқытушының үнемі іздену, ұтымды әдіс – тәсілдерді қолдану, оқыту әдістемесін жаңартып отыруына байланысты. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

Қазіргі күні инновация деп көбінесе жаңа технологияларды, әдістер мен құралдарды жасау және қолдануды айтса, сонымен бірге жаңа идеяларды, процестерді бірлікте жетілдірудің де жүйесі. Сондықтан оқыту мен тәрбиедегі жаңа технология инновациялық идеяларды енгізу, жаңарту нысаны болып табылады.

Ұлы Абайдың «Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, оның замандастарының бәрі кінәлі» деген әйгілі сөзін еске алсақ, қазір құдайға шүкір, еліміз еңсе көтеріп, әлемдік өркениет пен ұлттық рухани құндылықтарымызға бет бұра бастадық. Жалпы инновациялық білім прогресінің негізіне педагогиканың екі маңызды проблемасы жатыр:

- педагогикалық тәжірибені оқыту проблемасы;
- психологиялық – педагогикалық ғылым жетістіктерінің практикасына дейін жеткізудің проблемасы.

Білімдегі инновациялық процестің нәтижесі теория мен практиканың тоғысында пайда болатын – теориялықта, практикалықта жаңалықтарды пайдалану болып табылады.

Жаңа технологияның басты мақсаттарының бірі баланы оқыта отырып, оның еркіндігін, белсенділігін қалыптастыру, өз бетінше шешім қабылдауға дағдыландыру.

Қорыта айтқанда, жүрегі «Қазағым» деп соғатын, нәтижем – шәкіртім деп түсінетін әрбір ұстаз жаңалықтан қалыс қалмай, өз ісін адал атқаруға талаптанады, өйткені инновациялық технологияны пайдалану - заман талабы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қабдықайыров Қ., Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А, 2015
2. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік. – //Қазақстан мектебі, №4, 2011.«Әлеуметтік әріптестік жағдайында техникалық және кәсіптік білім беру», Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы №2 (26) 2013ж;
3. Бұзаубақова К. Жаңа педагогикалық технологияны меңгеру - міндет. // Қазақстан мектебі. № 9-10. 2005. 25-26 б.
4. Арысбаева З. Инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану ерекшеліктері. // Қазақстан мектебі. № 1. 2007

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ОҚУШЫЛАРДЫ ЛОГИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Мәдіхан Асқат Маратұлы

Жамбыл облысы, Тұрар Рысқұлов ауданы Әлихан Бөкейханов атындағы
орта мектебінің информатика пәні мұғалімі

XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры болғандықтан бүгінгі таңда ақпараттық-коммуникативтік технологияларды кез келген сабақта пайдаланудың маңызы өте зор. Оқушылардың өз бетінше білім алуына, ізденуіне көп мән берілуі тиіс. Оларды білім алуымен қатар ізденімпаз, тапқыр, ой-өрісі жоғары дамыған, өз ойын, пікірін ашық білдіретін, жаңашыл, креативті, заман талабына адамгершілігі мол тұлға етіп тәрбиелеу керек. Бүгінгі заман талабы – қоғамның дамуымен бірге болашақ жастарды жаңашылдыққа, ізденімпаздыққа,

еңбексүйгіштікке тәрбиелеу. Осы аталғандарды іске асыру үшін кез келген сабақта инновациялық технологияларды құзыреттілігін арттырып, тиімді пайдалану маңызды болмақ.

Ондай инновацияны тиімді пайдаланатын ұстаз – қабілетті, жан-жақты шәкірт тәрбиелей алады. Шәкіртті қарапайым бала деп емес, жеке тұлға ретінде дамыту қажет. Әр ұстаз оқу тәрбие жұмысына шығармашылықпен қарап, жаңа заман талабына сай, осы технологиялардың мазмұнына сай, сабақты түрлендіру мақсатында оқытудың түрлі әдістерін пайдаланса, игі нәтижеге жетері сөзсіз. Қоғамымыз өте тез, шапшаңдықпен қарқындай дамып отырған мына заманда халық ағарту саласының қызметкерлеріне түсер салмақтың жеңіл болмасы да анық. Заман талабы мен уақыт көшінеілесу ұстаздар қауымына үлкен сын[1].

Бүгінгі заманда техниканың дамуы, оның ішінде өзім қызмет етіп жатқан ұстаздық қызметімде күнделікті өзгеріс әкелуде. Ғаламтордың алдына қызығушылықпен отырған бала, уақытын босқа өткізіп отырғанын білмей, өзін-өзі басқара алмай отырғанында, терең салмақ жатыр. Ал, ұстаздың міндеті әлеуметтік желіге қызығып отырған баланың назарын оқуға аудару. Иә, өте ауыр да, күрделі міндет. Ұстаз қай заманда да төзімділік танытып, қиындықты жеңе білген. «Шәкірт тәрбиелесең, болашағың тұнық» деген сөз бар халықта. Қазіргі алдымызда отырған шәкірт компьютерді жақсы меңгеріп, бағдарлама мен ойындардың мындаған түрлерін жетік біледі. Оларды оңайшылықпен оқытамыз деген әрекетіміз бекершілік екендігіне сабақ өткізген сайын көзім жете түскендей. Шешімді, қорытындыны баланың өзіне қалдырғанда, олардың ойларын тыңдап, таңқаласың! Таңқаласың, бірақ сол таңданыс саған күш-қуат береді, жігерлендіріп, шәкірттің талабына сай жұмыс жасау қажеттігін түсініп, өзіңнен-өзің жаңа жолдар іздеуге талпынасың. Сол жолдардың бірі де бірегейі бағалау. Оқушыларды сабаққа ынталандыру мақсатында өзара бағалау мен өзін-өзі бағалауға қосылдыру. Бағалау түрлерін енгізу – оқушылардың өзіне деген сенімділігін, өзгеге деген шынайы көзқарасын қалыптастырады. Оқу үрдісінде бағалау түрлерін қолдану, білім сапасы, таным мен оқу үдерісінің дамуына ықпал етеді. Оқушылар бағалау кезінде өздерінің қате жіберіп қоюлары мүмкін екенін түсінеді және мұндай жағдай ұят емес, керісінше одан сабақ алу керек деп қарастырады. Бағалау түрлеріүнемі іске асқан жағдайда, оқушы табысқа қол жеткізуге ұмтылады, өзгенің пікірін қабылдауды үйренеді, менсінбеушілікті тастап, керісінше өзгенің пікірін құрметтеуді үйренеді. Оқушы өзін-өзі бағалау кезінде оқыту дәлелдемелерін жинайды, олардың мағыналарын өзінше түсіндіреді. Өз жұмыстарын салыстырады және талдайды. Топтағы өз жұмыстарына ынтымақтаса отырып, түзетулер енгізеді, жаңа мақсаттар қояды. Өзін-өзі бағалау кезінде ағаттықтарды жоюға, мақсатқа қол жеткізуге тырысады. Жұмыс барысында өз ойын, өз пікірін білдіреді[2].

Мұғалімдер бағалау түрлерін оқыту тәжірибесінде күнделікті қолданады. Ал оқушының өз-өзіне, басқаға, топқа баға беруі өте маңызды, себебі оқыту тәсілдерін жақсартуды емес, оқушыларды өзінің оқуына анағұрлым тиімді тартылуына мүмкіндік береді, дамытады. Біз осы уақытқа дейін мұғалімнің жауап алу әдістерін жақсарту жолдарымен қоятын бағасына басты назар аудардық. Егер де біз балаларды өзінің оқуына тартқымыз келсе, біз ең алдымен баланың өзіндік ойын айтуға, өзіндік пікірін қалыптастыруға көп көңіл бөлуіміз қажет. Мұғалімдер оқушылардың бірқатар көрсеткіштер бойынша алға жылжуын бағалау үшін, сабақтарда бағалау түрлерін қолданды. Бағалау түрлерін сабақ үрдісінде пайдалануда қандай қиындықтар, қандай нәтиже бергендігін апта сайын кездесіп, талқылап отырды. Сонымен қатар, мектебімізде әкімшілік тарапынан арнайы топ құрылып, топ мүшелері әр мұғалімнің бағалау түрлерін қалай, қай дәрежеде қолданып жатқанына сараптама жасады және маңыздылығына тоқталды. Сараптама барысында бағалау критерийлерін құруда және түсіндіруде әлі де қиыншылықтардың кездесіп жатқаны туралы айтылды. Оқушы табысқа қол жеткізу үшін, әлі де уақыттың аздығы қол байлау болуда. Топ мүшелері мұғалімдердің жеткен жетістіктері мен кемшіліктерін анықтап, қалай жақсартуға болатындығын қарастырды.

Қазіргі таңда Қазақстанда білім беру жүйесін дамытуға баса көңіл бөліп отыр. Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басым бағыты өскелең ұрпақты тәрбиелеу жүйесін дамыту. Қазақстан Республикасының білім беру стандартында білім берудің басты міндеті

логикалық ойлауды дамыту болып табылатындығы атап айтылған. Логика дегеніміз – ойлауды дұрыс құрудың заңдары мен формалары, ережелері туралы философиялық ғылым. Ойлау – шындықтың санада бейнеленуі. Ол біріншіден – дүниетанудың нәтижесі болса, екіншіден – дүниені тереңірек, толығырақ танып – білудің құралы. Оқушыларды логикалық ойлауға үйретуді, сол арқылы ой-өрісін кеңейтуді, информатикалық тілде сөйлетуді, ұқыптылыққа баулуды мақсат еткен әрбір мұғалім қызықты тапсырмалар арқылы оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру, логикалық есептерді тиімді тәсілдермен шешу жолдарын үйрету проблемасын қояды. Логикалық тапсырмалар оқушының жас ерекшелігін ескере отырып құрастырылады да, теориялық білімдерін кеңейтіп, оны практикада қолданылуына ықпал етеді. Оқушылардың логикалық ойлауға үйренуі және логикалық ойлауының дамуы олардың өздігінен ізденіп жұмыс жасауына жол ашады. Логикалық тапсырмалар оқушының интеллектуалдық деңгейін көтеретін болғандықтан әр сабақта тапсырмаларды түрлендіріп, қызықтырып қолдану көзделеді. Бұл оқушылардың жеке тұлғасын, рухани әлемін, ынтасы мен қабілетін дамыту, оқушылардың өз күшіне сенімін арттыру, шығармашылық қабілетін дамыту мәселесін шешуге көмектеседі. Оқушылармен ойындар, ауызша есептер, шығармашылық тапсырмалар жүргізіп, олардың ойша болжай білу, тапқырлығы мен аңғарымпаздығын байқауға болады. Аңғарымпаздық оқушының өз білімін пайдалана білуінің көрсеткіші[3].

«XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры» деп аталады. Қазақстан Республикасы да ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді. Қазіргі кезде біздің қоғамымыз дамудың жаңа кезеңіне көшіп келеді, бұл кезең ақпараттық кезең, яғни компьютерлік техника мен оған байланысты барлық ақпараттық-коммуникативтік технологиялар педагогтар қызметінің барлық салаларына кірігіп, оның табиғи ортасына айналып отыр. «Білім берудегі ақпараттық-коммуникативтік технологиялар» ұғымы «оқытудың жаңа инновациялық технологиялары», «қазіргі ақпараттық оқыту технологиялары», «компьютерлік оқыту технологиялары» және т.б., тіркестермен тығыз байланысты.

Инновациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникативтік байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. Жедел дамып отырған ғылыми – техникалық прогресс қоғам өмірінің барлық салаларын ақпараттандырудың ғаламдық процесінің негізіне айналды. Ақпараттық технологиялық дамуға және оның қарқынына экономиканың жағдайы, адамдардың тұрмыс деңгейі, ұлттық қауіпсіздік, бүкіл дүниежүзілік қауымдастықтағы мемлекеттің рөлі тәуелді болады[4].

Заман ағымына қарай ақпараттық технологияларды қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Кез келген сабақта электрондық оқулықты пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Инновациялық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр. Инновациялық технологияны пайдалану жөніндегі қызметтің мақсаты:

- үйренушінің шығармашылық әлеуметін дамыту;
- коммуникативтік әрекеттерге қабілетті болуды қамту;
- сараптамалық – зерттеу қызметі дағдыларын қалыптастыру;
- оқу қызметі мәдениетін дамыту;
- оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерін жеделдету, оның тиімділігі мен сапасын арттыру.

Ақпараттық мәдениетті, сауатты адам – ақпараттың қажет кезін сезіну, оны тауып алуға, бағалауға және тиімді қолдануға қабілетті, ақпарат сақталатын дәстүрлі және автоматтандырылған құралдарын пайдалана білуі керек. Жаңа мыңжылдық – бұл күнтізбедегі жаңа

уақыт өткелі емес. Ол – өткенді таразылап, өмірдің мәнін жаңаша түсінуге, болашақты ба-рынша жете дұрыс анықтайтын уақыт. Қоғамның қарқынды дамуы, көбіне оның білімімен және мәдениетімен анықталады. Сондықтан, біздің ойымызша, білім жүйесін құру, қоғамды мына күнде дамып отырған әлемге дайындау – бүгінгі күннің ең негізгі және өзекті мәселесі. Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі – тек біліммен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше өрлеуіне қажеттілік тудыру. Қорытындысында білім беру – адамға үздіксіз оқуға, білім алуға жан-жақты білім қызметін ұсынатын әлеу-меттік институт болуы керек[5].

Білім беруді ақпараттандыру – жаңа технологияны пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асырады. Педагогикалық технология – мұғалімнің кәсіби қызметін жаңартушы және сатыланып жоспарланған нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін іс-әрекеттер жиынтығы. Педагогикалық технологиядағы басты міндет – оқушының оқу-танымдық әрекетін жандандыра отырып, алға қойған мақсатқа толықтай жету. Ал бұдан педагогикалық технологияның тиімділігі шығады. Оқыту үрдісінде технологияны қолдану мұғалім мен оқушы қарым-қатынасының бұрынғы қалыптасқан жүйесін, олардың іс-әрекеттерінің мазмұнын, құрылымын үлкен өзгерістерге ұшыратады. Қалыпты білім беру жүйесінде мұғалім – оқушы – оқулық түрінде құрылған үш жақты байланыс бұзылып, мұғалім – оқушы – компьютер – оқулық жүйесі пайда болды. Мұндай жүйеде білім беру оқыту процесінде компьютерді қолдану білім мен біліктілікке қоятын талаптарды қайта қарап, жетілдіріп, жүйелеуді талап етеді. Ақпараттандыруда технологияның негізгі бағыты ХХІ ғасырдың талаптарына сәйкес қоғамды дамытудың жоғары тиімділікті технологияларына сүйенген жаңа білім стратегиясына көшу болып табылады. Осыған сәйкес қазіргі білім жүйесінің ерекшеліктеріне – оның іргелілігі, алдын алу сипаты және оларға қол жеткізу мүмкіндіктері жатады[3].

Оқу процесінде қолданылатын технологиялық құралдарын орналастырудың бірнеше жолдары бар. Ең перспективтісі және мазмұндысы жіктелу критерийі ретінде тағайындау болатын жол құрылымдық элементтері болып табылады. Ақпараттық технология құралдарын меңгеру, жаңа элементтің енгізілуінің негізінде адам қызметінің өзгеруі сияқты мәселелер көп уақыттан бері психологтарды қызықтыруда. 1937 ж. Л.С.Выготский былай деп жазған: «Адамның өмір сүру процесіне құралдың ендірілуі осы құралды қолдану және басқарумен байланысты көптеген жаңа қызметтерді өмірге әкеледі, осы құрал орындай алатын көп жай процестерді керек емес қылады, психикалық процестер және олардың ұзақтылығын, интенсивтілігін, жүйелілігін өзгертіп, бір қызметті екінші қызметпен ауыстырады, қысқаша айтқанда, бүкіл өмір сүру құрылымын өзгертеді». Қазіргі таңда білім саласы қызметкерлерінің алдында тұрған басты мақсат – жаңа технологиялар арқылы білім мазмұнын жаңарту. Технологиямен жұмыс жүргізу 4 саты арқылы іске асады. Олар:

- ✓ оқып меңгеру;
- ✓ тәжірибеде қолдану;
- ✓ шығарма шылық бағытта дамыту;
- ✓ нәтиже.

Бұл технологияның мақсатын төмендегі сызбадан көре аласыздар. Жаңа ақпараттық технологиялар дегеніміз – білім беру ісінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру процесі. Бұл процесті іске асырудан негізгі құрал компьютер болып табылады. Компьютер – білім беру ісіндегі бұрын шешімін таппай келген жаңа, тың дидактикалық мүмкіндіктерді шешуге мүмкіндік беретін зор құрал. Бірақ әлі күнге дейін біз осы зор құралдың шексіз мүмкіндіктерінің оннан бірін де пайдалана алмай отырмыз.

Информатика сабақтарында логикалық тапсырмаларды көптеп қолданудың нәтижесінде оқушылар информатика сабағын асыға күтіп, барлық ынтасымен дайындалатынын байқаймыз. Ақпараттық есептердің қиындығынан қорықпай, қызықты есептер көп екендігіне сеніп, сабақты басқа – логикалық ойлау қырынан тануға көмек береді. Логикалық тапсырмаларды біртіндеп қиындату және оқытылатын тақырыпқа сәйкестендіру де қажет. Логикалық ойлау

дегеніміз – логика заңдылықтарын пайдалана отырып, ой-пікірлерді тұжырымдарды қолдануға негізделген ойлаудың бір түрі. Баланың логикасын дамыту, ұғымдарын өсіру, оқу-тәрбие үрдісіндегі ұдайы жүргізілетін жұмыс. Логикалық ойлаудың ерекшелігі – қорытындылардың қисындылығында, олардың шындыққа сай келуінде. Логикаға түскен құбылыс түсіндіріледі, себептері мен салдарлары қатесіз анықталады. Ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады. Информатика пәнінің мұғалімі ретінде өз ойым мен іс-тәжірибемнен және сабақ барасында болған жайыттарды қара сөзбен жазып бөлісіп отырмын[6].

Қорыта айтқанда, соққан жел егінді тербейді, тербелген егін елді тойдырады, тоқ халық дүниеге ақылды, мықты адамды дүниге әкеледі, саналы бала білім алуға тырысады, жақсы білім беретін адам, ол – жаңашыл ұстаз. Ұстаз мерейін асыру, бұл қажырлы еңбектің нәтижесі деп білемін. Сабаққа ыждаһаттылықпен дайындалатын оқушы өз пікірін жеткізуге талпыныс жасайды. Сабақта қалыптастырушы бағалауды жүйелі өткізу – жиынтық бағалаудың нәтижелі, сапалы болуының баспалдағы. Жиынтық бағалау тоқсан соңындағы оқушы білімінің жетістігін саралайтын жұмыс, ендеше осы жұмыстың бастауы негізі қалыптастырушы бағалауда қаланады. Жеке тұлға тәрбиелеуде тіл құзыреттілігінің маңызы ерекше екені белгілі. Әлеуметтік топтарда, қоғамдық түрлі әлеуметтік орындарда тұлғалармен қарым-қатынас жасауды және әрекет етуді қамтамасыз ететін ана тілін және басқа тілдерді меңгеру – заман талабы. Олай болса, білім алушының тіл құзыреттілігін жетілдіруге критериялды бағалау жүйесінің ықпалы өте зор.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Бешімбаева Қ.Е. Білім алушының тілдік құзыреттілігін жетілдірудегі критериялды бағалау жүйесі. Әдістемелік нұсқау.
2. Красноборова А.А. Критериальное оценивание в школе. Учебное пособие.
3. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы білім беруді дамытудың жаңа мүмкіндіктері: заманауи білім берудегі инновациялар мен әдістемелер» атты I Республикалық педагогикалық оқуларының жинағы., 2018.
4. Мұғалімге арналған нұсқаулық «оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау»
5. Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім. – // Қазақстан мектебі, №4, 2008
6. Сұлтанова Г. Жаңа технологияларды ұтымды пайдалану - // Бастауыш мектеп №12.

АТАМЕКЕНГЕ БІЛІМ АЛУҒА КЕЛГЕН ШЕТЕЛДІК ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНА ҚАТЫСТЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Наралиева Рахила Турсиновна,

Қазақстан, Алматы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың, аға оқытушысы,

Сафиуллина Флера Садриевна,

Ресей, Казан Мемлекеттік университетінің, профессоры, филол. ғыл. док.

Біздің ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті 2011 жылы 1985 жылы ұйымдастырылған шетел азаматтарына арналған дайындық факультетінің негізінде қайта құрылды.

Екі мыңыншы жылдықтың басталуы жаңа заманның лебін ала келді: біздің факультет маңызды қадамын – шетелдегі қазақ диаспорасының өкілдерін оқыту ісін бастады. 2001 жылдан бері факультетте президенттік бағдарламаның аясында шетелдік қазақ жастары білім алып жатыр.

Университеттің даму стратегиясы мен талабына сай факультет өз мақсаты мен міндеттерін, бағыт-бағдарын, парызын, оқу үдерісін модернизациялаудың негізгі бағыттарын белгілеп, стратегиялық жұмыс жоспарын жасайды. Стратегиялық жоспардың міндеттерін іске асыру барысында факультет Қазақстандағы отандық ЖОО-ға түсуге шетелдік қазақ тыңдаушыларын дайындайтын, сонымен қатар өз жұмыстарының барлық бағыттарында корпоративті менеджменттің ұтымды жүйесін меңгерген, өз әдістемесін оңтайлы пайдалана

алатын және алдыңғы қатарлы әдістер мен технологиялары қалыптасқан оқу-әдістемелік орталық ретінде отандық білім кеңістігінде өзін таныта білді.

Осы кезеңнен бастап факультет алдына қойған үлкен міндетті: этникалық қазақтарға еліміздің отандық жоғары оқу орнына грантпен түсуге мүмкіндік беретін ҰБТ сынағына даярлау мақсатында негізгі пәндермен қатар болашақ мамандығына қатысты таңдау пәндері бойынша оқыту ісін жүзеге асыруда. Жыл сайын шетелдік қазақ жастарына арнайы бөлінетін грант саны да артуда. Факультетте шетелден қазақ жастарына білім беру ісімен ЖОО-ға дайындық кафедрасының еңбек ұжымы айналысып келеді. Шетелдік қазақ жастарының біздің білім ордасында білім алып жүргеніне жиырма жылдан асты. Бірақ кафедрада шетелден келген қазақ тыңдаушыларының контингентін қалыптастыру барысында туындайтын бірқатар мәселелер әлі де оңтайлы шешім тапқан жоқ. Шетелдік қазақ жастарына атамекенге келе сала мемлекетіміздің Ата Заңына сай құжаттарын ресімдеуі қажет. Осы құжаттарын ресімдеу барысында кейде қандастар тарапынан қателіктер кетіп жатса – құжаттарының толық болмауы, дер кезінде құжаттарына апостоль қойылмауы, нострификациядан өтпеуі, миграция бөлімшесіне уақтылы белгіленбеуі, ресми тіркеуге тұрмауы, виза мәселесі, тіркеу уақтының өтіп кетуі секілді, т.б. мәселелермен қатар жергілікті мекеме қызметкерлерінің жауапкершілігінің төмендігінен, мемлекеттік тілді меңгермегенін алға тартып, ресми тілде – орыс тілде жауап беруі, дұрыс нұсқау, толық кеңес бермеуінің салдарынан туындайтын мәселелер аз емес. Ескеретін жайт, біздің елімізде цифрлық технологиямен қызмет көрсету деңгейі жақсы дамыған: шетелден келген білім алушы қазақ жастарына «egov» электрондық қызметінің мобильдік қосымшасын жүктеп алуға және осы порталда 100-ден астам қызмет түрі онлайн жүйеде жүзеге асырылатындығы туралы пайдалы кеңес беру және оны тиімді пайдалану жолдарын түсіндіру, үйрету керек, деп санаймын. Мүмкін, болашақта шетелдік қазақтарға және жалпы елімізге келетін шетелдіктерге ақылы болса да (авто ХҚК-дағы секілді) қызмет көрсету жүйесін, ұшқыр топтарды құру керек болар. Мысалы, өткен оқу жылы білім алған 1-топ тыңдаушысы Манат Қарақат тіркеу мерзімін өз уақтысында созбағандықтан, құжатын ресімдемей жүре бергендіктен қомақты айыппұл төлеуі қажет болды. Факультет пен кафедра басшылығы бұл жайттан хабардар болған сәтте-ақ, ұстаздар ұжымы мәселені қолға алып, Манат Қарақатқа моральдық қолдау көрсетіп, материалдық көмек берген соң, мәселе оң шешімін тапты. Осы бағытта біздің кафедра оқытушыларының, әсіресе, куратор-эдвайзерлердің еңбегі зор. Тыңдаушыларды медициналық тексерістен өткізу, олардың ЖСН-ы мен электрондық кілттерін, банк карталарын ресімдеу секілді т.б. басқа әр тыңдаушының жеке басына қатысты құжаттарын ресімдеуге, реттеуге ат салысатын біздің кураторлар үшін мұндай қысқарту өте тиімсіз. Себебі атамекеніне білім алуға шетелден келген қазақ жастарын еліміздің саяси-экономикалық, ментальдық өзгерістер мен екітілділік немесе поли тілділік экстралингвистикалық факторы бар жергілікті жағдайға бейімдеу қажеттілігі туындайды. Тағы да бір аса назар аударуды қажет ететін жайт – тіл мәселесі. Біздің тыңдаушылар контингентінің ауқымды бөлігін, негізін Қытай Халық Республикасынан келген қазақ жастары құрайды. Олардың көпшілігі қытай мектебінде қытай тілінде немесе қазақ мектептерінде оқығандары төте жазумен білім алып келеді. Басым көпшілігі ана тілін тек күнделікті тұрмыстық, күнкөрістік деңгейде меңгерген. Қазіргі уақытта таяу шетелдерден келетін қазақ жастарының үлесі азайған, бұрын аз болса да Ресейден келетін, ал соңғы онжылдықта ресейлік қазақ жастары дайындық бөлімінде білім алмады. Ресей қазақ диаспорасының көп екеніне қарамастан, атамекенінде білім алуға, келуге қазақ жастары көп емес, олар БАҚ құралдарына берген сұхбаттарына назар салсақ, ана тілін нашар біледі немесе мүлде білмейді және біздің менталитетке бейімделу де оларға кедергі екенін алға тартады. Соңғы жылдары біздің дайындық бөліміне Моңғолиядан келіп білім алып жүрген жастардың саны арта түсті. Олардың басым көпшілігі моңғол мектебін бітіріп келеді. Заманауи моңғол жазуы кириллица негізделген болғанымен, қазақ тілінде жуан, жіңішке дыбыстарды дұрыс игере алмай қиналады. Болашақта шетелдік қазақ жастары отандық ЖОО-ларға оқуға түскенде ана тілінде білім алады және дәрістерді қазақ тілінде жазуы керек болады. Осы сәтте

қазақша жазу мәселесі үлкен қиындық тудырады, отанында ана тілінде білім алған қазақ жастарына ілесе алмайды, қытай мектебінде оқығандар кириллицаға негізделген қазақ әліпбиімен дәрісті мүлде жаза алмай қиналады. Төте жазумен оқығандар әуелі дәрісті араб графикасының бейімделген төте жазуымен жазып, содан кейін кириллицамен көшіріп жазып әуре болады, ал таза қытай иероглифімен оқығандардың да, т.б. тыңдаушылардың алдынан да қазақша жазу мәселесі шығады. Осы мәселені ескере отырып, заман талабына, тұтынушылардың/тыңдаушылардың сұранысына қарай біздің оқу бағдарламасына өзгеріс енгізіп, қазақ тілі фонетикасының сағатын көбейту керек, алғашқы жеті аптада қазақ тілі фонетикасын тереңдетіп оқытып, тыңдаушылардың функционалдық сауаттылығын – тілдің негізгі төрт аспектісі: оқылым, жазылым, тыңдалым, сөйлесім бойынша қалыптастыру қажет. «Білім беру жүйесіне енгізіліп отырған өзгерістерге сай оқу процесінде тәрбие тәсілдерін ұлттық психологияға бейімдеу, кәсіби бағдар беру оқушының қабілетін, талап-талғамын ескере отырып, жеке пәндерді теориялық әрі практикалық жағынан тереңдетіп оқыту іске асырыла бастады» [1, 3]. Біздің ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасы еңбек ұжымының негізгі мақсаты – шетелдік қазақ тыңдаушыларын отандық жоғары оқу орындарына оқу түсуге дайындау, сонымен қатар олардың білім сапасын көтере отырып, олардың ЖОО-ға түсуінің пайыздық көрсеткішін арттыру. Қазақстан Республикасының жоғары оқу орнына дейінгі білім беру саласының басым бағыттарын әлемдік білім беру үдерістерін дамыту жолына сәйкестендіру мақсатында, білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру қазіргі таңда отандық оқу-ағарту ісінде өзекті мәселелердің бірі болып табылады. «Оқу сауаттылығы» пәнін Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультеті мен даярлық курстарында оқыту мемлекеттік жалпыға міндетті білім берудің стандартына сәйкес «Филология» білім беру саласына енгізілген және даярлық курстарында жалпы орта білім беру мектептің негізгі деңгейінде міндетті түрде оқытылатын пән. «Оқу сауаттылығы» пәнін оқытудың маңыздылығы қазақ тілінің Мемлекеттік тіл мәртебесімен дәйектеледі. «Оқу сауаттылығы» пәнін оқыту – оқу үдерісінде қазақ тілін функционалды-коммуникативтік бағытта оқыту жүйесіне – «тілден – тілдік формаға және тілдің функциясына» және «тілдің функциясынан - тілге» қарай ойысу логикасына негізделеді. «Оқу сауаттылығы» пәнін оқу барысында тыңдаушылардың теориялық білім алумен қатар, жазбаша мәтіндерді ұғына оқу қабілеттілігі қалыптасады және оларға рефлексия жасау, жұмыстың нәтижесін, мазмұнын өз мақсаттарына қол жеткізу үшін қолдана, білімдері мен дағдыларын қоғамның белсенді өміріне араласуы үшін дамыта алады. Оқу сауаттылығын тексеруге бағытталған білім мониторингі – білім алушының оқу техникасы немесе мәтіннің мазмұнын нақты түсінуін бағалауға емес, оқу барысында меңгерген білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайларда қолдана білуге икемділіктерін бағалауға бағытталады.

Тарихи отанына білім алуға келген қазақ жастарын атамекені – Қазақстанды – Отаным деп тануға баулу, отанына адал қызмет етуге дайын патриоттық рухта тәрбиелеу, оларға қажетті жағдайда моральдық және материалдық қолдау көрсету, еліміздің қазіргі таңдағы саяси-экономикалық жағдайына, мәдени ортасына қарай бейімдеу болып табылады. «Оқытуда тағы да бір мәселеге ерекше назар аудару керек: шәкірттің әлеуметтік тәжірибесін арттыру. Басқаша сөзбен айтқанда, оқу процесінде әлеуметтік мазмұн басым болуы қажет» [2,74]. Әлемдік білім-ғылым кеңістігінде жаңа мазмұнды білім жүйесіне интеграциялау – инновациялық оқу үдерісін ұйымдастыру жұмысы барысында ақпараттық және педагогикалық технологияларды тиімді түрде пайдалана отырып, білім алушының сұранысына қарай оффлайн білім берумен қатар, онлайн форматта қашықтықтан оқыту жүйесінде сапалы білім беру жұмыстарын ұйымдастыру қажет.

Қазақстан мемлекеті көк аспанның астында тәуелсіздіктің көк байрағын желбіреткеніне, міне, отыз бір жылдан асып барады. Он бес жасар балғындай тәуелсіз жас еліміз аз уақыт ішінде-ақ талай-талай толымды табыстарға қол жеткізді. Кенес дәуірінде кейінгі орынға ысырылған ұлттық құндылықтарымызға да баса назар аударылып, осы мақсатта көптеген игі шаралар жүзеге асырылуда. Басты қазынамыз, аса құнды ұлттық мұрамыз, ана тіліміз шын

мәнінде мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болды. Кешегі “мың өліп, мың тірілген” қазағымның өшкені жанды, өлгені тірілді. Ата-бабаларымыздың дәстүрлі ақ жолын қасиет тұтып, ту етіп ұстаған халқымыз бен еліміздің ынтымақшылдығының арқасында жас та болса еліміз іргелі мемлекет болып отырмыз. Тәуелсіз еліміздің іргетасы мен тұтастығын нығайту мақсатында кезінде тағдыр толқыны әр тарапқа лақтырған қандастарымызды елбасымыз бен үкіметіміз тарихи отанына қайтару үшін үлкен шаралар ұйымдастыруда. Игі шараның негізгі бастамаларының бірі – шетелдегі қазақ диаспорасына ата жұртында ана тілінде білім алуға мүмкіндік тудыру мақсатында еліміздің түкпір-түкпірінде дайындық факультеттері ашылды. Біздің университетте де шетел азаматтарына арналған дайындық факультетінде оралман жастарға білім беретін дайындық бөлімі ашылды. Ашылған күннен бастап университет басшылығы мен факультет ұжымы ынтымақтаса еңбек етіп келеді. Дегенмен де оралман жастарға арнайы ұйымдастырылған оқу жұмысында әлі өз шешімін таппаған мәселелер жетерлік. Мәселенің бір түйіні таңдаған мамандығына негізделіп құралған топ құрамындағы тыңдармандар білімінің ана тілінен ала-кұла болуы, оқу құралдардың тапшылығы, сонымен қатар олардың келген ортасына байланысты сабаққа қатысу белсенділігінің де әр түрлі болуында жатыр. Мысалы, Қытай елінен жас жерлестеріміздің сабаққа қатысуы қалыптасқан ортасына байланысты болып келеді: өр Алтайдан, таза қазақи ортадан тәрбие алып, білім алып келген жастарымыз қытай мектебінен немесе аралас мектептерден білім алып келген жерлестеріне қарағанда ширақ келеді әрі күнделікті сабаққа белсенді түрде қатысып отырады. Қытай мектептерін бітіріп келген балалар өздерін құрбыларына қарағанда бұйығы ұстайды, олар өздері бұның себебін қытайдың дәстүрлі мектептерінде сынып оқушыларының саны көп болады, сондықтан тәртіп қатаң сақталады. Ұстаздың талабы мен рұқсатынсыз оқушыға өз бетінше әрекет жасауға тыйым салынады. Апай, бала жастан біз солай тәрбиеленгенбіз деп, түсіндіреді. Тыңдарман жастардың осы тобы сабақты біліп отырса да қол көтеріп, сабақ айтуға ұмтылмайды. Осы жасқаншақтықтың пердесін сыпырып тастау үшін сабақ барысында үнемі ізденіп тыңдарман жастардың жүрегіне жол табуға тырысу керек. Тыңдаушылардың тұлғалық жетістіктерін ескеру ұстанымы түрлі деңгейдегі күрделі тапсырмаларды шешуге, өздік жұмыстарды орындауға, оқыту мотивінің тұлғалық-мәнділігін қалыптастыруға, оқытудың ұтымды технологиясы мен оқу материалдарын таңдауға және бейімдеуге, білім деңгейлері әр түрлі оқушылардың жоспарланған нәтижелерге жетуіне мүмкіндік береді Қазақ тілі сабағын ұйымдастыру барысында шәкірттердің белсенділігін арттырумен қатар терең білім беру үшін сабақтың тақырыбына байланысты алуан түрлі әдістер мен амалдар қолданып, көрнекі құралдарды тиімді пайдалануға ұмтылған жөн. Тыңдармандар жауаптарының жалаң болмай, мазмұнды, ойлы болуға дағдыландыру үшін және бірыңғай ұлттық теске дайындық ретінде тренинг жаттығу жұмыстарын өзара байланыстыра жүргізу барысында пән оқытушысы дәрісханадағы психологиялық жайттарды ескере отыруы тиіс. Осы мақсатта “Бүгінгі шәкірт – ертеңгі маман”, “Өзін-өзі басқару”, “Бәйтерек”, “Алтын сандық” немесе “Қазыналы қобдиша” атты қалыптан тыс әртүрлі қызықты сабақтар ұйымдастырамын. Күнделікті сабаққа дидактикалық материалдар сұрыптау барысында жалаң грамматикаға ғана негізделмеген тәрбиелік мәні зор мәтіндерді таңдап ұсынамын. Біздің дайындық бөлімінің негізгі мақсаты мен міндеті тыңдармандарды бірыңғай ұлттық тест тапсыруға дайындау болғандықтан “Білім бәсекеде бекиді”, “Қайталау – білімнің анасы” атты айдармен білім бессайысын ұйымдастырамын. Бұл білім бессайысында дәстүрлі шағын тест тапсырмалары ықшамдап осы сайысқа бейімдеп түрлендіріп ұсынылады. Осындай қалыптасқан дәстүрден тыс сабақтарды өз тәжірибе барысымда сабақтарды қайталау, өткен тақырыптарды пысықтап, білімін бекіту, тексеру мақсатында пайдаланамын. Бүгінгі ұсынып отырған сабақ үлгісі құрмалас сөйлемдерді қайталауға арналған сайыс сабағы. Сабақтың құрылымына қарай топ екі команда бөлінеді. Сайыста ұпай санап отыратын қазылар алқасы болмаған жағдайда оқытушы білімді бағалау шкаласы ретінде үлгерім мониторын қолдана алады. Білім сапасының мониторингі - ұлттық білім беру жүйесінде әртүрлі деңгейдегі білім берудің нәтижелерін жинақтап көрсететін жүйелі де тұрақты үдеріс. Білім сапасының

мониторингін құрайтын бөліктер стандарттық жүйені құруға және оны жүзеге асыруға, сонымен қатар барлық деректерді жинап бағалауға, нәтижелердің көрсеткішін анықтап бағалауға, оқу жоспарының стандартына сәйкес білім сапасын арттыруға қолданған шараларды іске асыру әрекеттері мен оның нәтижелеріне негізделеді. Мемлекеттік білім базасының үлгерім мониторингінің үлгісін басшылыққа ала отырып, сабақ барысында үлгерім монитормын қолдануға болады. Үлгерім монитормы қарапайым әдіспен плакат қағаздан жасалады: плакат екі бөліктен тұрады. Әр бөлімнің басына команда аты, содан соң сол жағына команда мүшелерінің аты-жөні баған түрінде жазылып, әр шәкірттің тұсына сайыс кезеңіне сәйкес бірнеше қалташалар жапсырылады. Сайыс барысында қалташаларға шәкірттердің жауабына сәйкес ұстаз белгілерді салып қояды. “Өте жақсы” – қызыл бес жұлдызбен, “жақсы” – жасыл төртбұрышпен, “қанағаттандырарлық” күлгін үшбұрышпен таңбаланады. Үлгерім мониторинг жасау арқылы тыңдаушылардың білім деңгейін анықтаймыз. Сонымен қатар бүгінгі білім алушылардың ертеңгі студент, яғни олар елімізде отандық жоғары оқу орындарының студенттері болатынын назардан тыс қалдырмауымыз керек. Сондықтанда олардың функциональдық сауаттылығын қалыптастыру үшін сабақтарды тиімді ұйымдастырып, пәндерді кіріктіріп өткізуге болады. Дайындық курсына алған білімін жоғары оқу орнының партасына отырғанда дұрыс пайдалана алу үшін сабақ үдерістері, оқу барысы тыңдаушыларды тілдік негізгі төрт аспектісін өз дәрежесінде меңгертуге бағытталады. Бүгінгі білімді студент – болашақта білікті маман. Тыңдаушылардың білім сапасын арттыру мақсатында университетте, факультетте біліми-танымдық, кәсіби бағдарлық жұмыстар жүргізіліп отырады. ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті мен ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының басшылары және профессор-оқытушы құрамы осы мақсатта оқу бағдарламаларын жасап, оқу-өндірістік базасын құрды, жыл сайын уақыт талабы мен білім алушылардың сұранысына сай оқудың әдістемелік материалдардың мазмұны, формасы мен оқу-өндірістік базасы толықтырылып, жаңартылып отырады. Шетелден атамекеніне білім алуға келген әрбір қазақ жасына сапалы да терең білім алумен қатар Тәуелсіз Қазақстанның қазіргі өмір сүру салтына, қоғамдық өміріне, тыныс-тіршілігіне бейімдеу үшін әлеуметтік-тәрбие жұмыстары ұштастырыла жүргізіледі. Олардың шығармашылық қабілеттерін ашу, дамыту мен болашақ мамандықтарын дұрыс тандауына көмектесу жолында аз жұмыстар атқарылмайды. Ұстаздар шығармашылық және пәндік сайыстарға қатысуына, жас ғалымдар конференцияларына, семинарларына қатысуына жетекшілік етеді. Оқу үдерісімен қатар мәдени-танымдық, кәсіби бағдарлық, саяхат сабақтарын ұйымдастыру олардың Қазақстанның тұрмыс-тіршілігіне тез сіңісіп кетуіне оңтайлы жағдай туғызады. Тағы да бір көңіл аударатын құбылыс: шетелден келген қазақ жастарының басым көпшілігі болашағын атамекенімен байланыстырғысы келетінін қуантарлық жайт.

Қазіргі уақытта жаңа да әділетті қоғам құруға қадам басқан Жаңа Қазақстанға отансүйгіш, білімді де білікті жас мамандар аса қажет. Шетелден келген қазақ жастары келіп оқып жатыр, атамекеніндегі оқуларын бітіріп, мамандық алған соң, осында тарихи отанында қалып еңбек етіп, Тәуелсіз Қазақстанның дамуына өзіндік үлестерін қосып жатыр. Қандас-тардың қосқан үлесі жайлы еңбектер жарияланды, ғылыми тұрғыдан талқылап қарастыру үшін біздің кафедра ұжымы 2021 жылы желтоқсанда халықаралық конференция ұйымдастырды, шараға шетелдік ғалымдармен қатар жат жерде қызмет етіп жүрген қандас бауырларымыз, шетелдік қазақ ғалымдары, жазушылары, белгілі тұлғалар қатысып, конференция барысында қандас бауырлардың атамекенінің өркендеуіне қосқан үлестері талқыланып, болашақтағы қосар әлеуеті зерделенді.

Қорыта айтқанда, шетелдегі қазақтарды атажұртқа тартудың, олардың елімізге көбірек келуіне мүмкіндіктер туғызудың ең ұтымды жолдарының бірі – шетелдік қазақ жастарын оқуға шақыру. Осы орайда біздің ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының еңбек ұжымы шетелдік қазақ жастарын атамекенге келіп білім алып, әрі қарай орнығуы үшін іс-әрекеттер кешенін жүзеге асыруда. Ондай шаралардың қатарында шетелдердегі қазақ диаспорасына

барып, жастарды атажұртта білім алуға, еңбек етуге шақыру, келген жастарға бағыт-бағдар беру, бейімдеу, ЖОО-на оқуға түсуіне, еңбекке араласуына көмектесу болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Құрманғалиева С. Қазақ тілін тереңдетіп оқыту. X-XI сыныптарға арналған оқу құралы. Алматы, «Рауан», 1995. Б.;
2. Асхат Әлімов. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. Оқу құралы. Алматы «Кантана пресс», 2013.

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Г.К. Наурызбаева, аға оқытушы

Г.Т. Алджамбекова, т.ғ.к., доцент

М.Ш. Нагиева, ағылшын тілі пәні мұғалімі

Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті

Алматы қаласы, Қазақстан

148-мектеп-гимназия, Алматы қаласы, Қазақстан

Бүгінгі таңда отандық педагогиканың заманауи әдебиетіне талдау жасау кезінде көптеген жұмыстарда құзыреттілік білімнің, шеберліктің және дағдылардың тұтастығы ретінде анықталғаны, ал құзырет идеалды тұлғаның элементі ретінде қарастырылғаны көрінеді (Н.Д. Хмель, Л.Х. Мәжитова, Ш.Т. Таубаева және басқалар) [1, 14-22 б.].

Педагогикалық энциклопедияға сәйкес «құзыреттілік» тұжырымдамасы кәсіптік білімдер мен дағдылардан басқа: «бастамашылдық», «ынтымақтастық», оқуға, бағалауға, логикалық ойлауға, ақпаратты іріктеуге және пайдалануға мүмкіндік береді, ал «құзырет» тұжырымдамасы объектілердің, процестердің белгілі бір шеңберіне қатысты адамның өзара байланысты қасиеттері (білімі, шеберлігі, дағдылары, жұмыс істеу жолдары) және олармен байланысты сапалы жұмысы [2-3].

Зерттеушілердің бірқатар жұмыстары құзыреттілікті қалыптастырудың педагогикалық негіздерін дамытуға арналған, білім беру және шығармашылық үдеріспен бірлікте болу дағдыларын қалыптастыруда интегралдық жүйе ретінде қарастырылған (Атлягузова И., Пинский А.А., Агапов И.Г.) [4, 272 б.].

Ал шетелдік авторлардың шығармаларында бұл аталған терминді түсіндіруде біраз айырмашылықтардың бар екендігі байқалады. Бургоин Д. өз жұмысында құзыретті тұлғаның өндірістік тапсырмаларды оңай орындай алуымен байланыстырады [5, 164-168 б.]. Басқа жұмыстарда (R.E., Clelland M., Boadzis M.) құзырет адамның осы ұйымның өндірістік міндеттерін тиімді орындау үдерісінде көрсеткен мінез-құлқы болып табылады, бұл белгілі бір нәтижелерге (табысқа) іс-әрекеттердің және біртұтас мінез-құлық тәртібінің сақталуына, тиімді жұмыс ұйымдастыру тәртібіне және жағдайына байланысты екендігі айтылады, бұл құзыреттердің белгілі бір сипаттамаларын иеленуін алдын-ала анықтайтын және өндірістік қызметтің тиімділігіне әкелетінін дәлелдейді (Widdett A., Holliford J., Marshal P.) [6, 31-37 б.].

У. Бихамның жұмысында техникалық құзырет үш санатқа бөлінеді:

1. Жеке тұлғаларға бәсекеге қабілетті болуына мүмкіндік беретін факторлар;
2. Қызметтік міндеттерін орындауға және өндірістік тапсырмаларды орындауға тиімділікке жету үшін маманның көрсететін жұмыс сапасы мен дағдылары;
3. Адам қызметінің дағдыларын, жетістіктерін және нәтижелерін білдіретін жеке аспектілер.

Осылайша, автор техникалық құзыретті жеке маманның тұлға бірлігі ретінде, оның сана мен белсенділігі, іс-әрекеттер мен қарым-қатынас процестерімен бірге қарастырады [7, 189-196 б.].

Л.А. Борисованың жұмысында «Студенттің техникалық құзыреті» түсінігі жеке тұлғаның даму деңгейін сипаттайтын және техникалық білім, дағдылар мен интеллектуалды қабілеттердің синтезін, құндылық бағдарларының жиынтығын, студенттің кәсіби өзін-өзі жетілдіруінің себептері мен қажеттілігін сипаттайтын болашақ маманның жеке және кәсіби қасиеттерінің кешенді интегралдық жүйесі ретінде анықталған [8, 6 б.].

Өз кезегінде, Н.Агеева, инженердің аксиологиялық және әдістемелік негіздерін талдай отырып, техникалық құзырет - қызметкерлердің өздерінің қызметтік міндеттерін тиімді орындау үшін қажетті білімі, дағдылары мен қабілеттері деген қорытындыға келеді. Бұл құзыреттер басқалардан ерекшеленеді, өйткені олар арнайы білім мен дағдылар саласына әсер етеді. Адамның тиімді жұмыс істеуі үшін қажетті білімі дағдылар мен қабілеттерде жүзеге асырылуы тиіс екендігін жазады [9, 14 б.].

Сонымен қатар шетелдік авторлардың (Джон Замбони, Лаура Брамбл және басқалар) шығармаларында техникалық құзырет былай сипатталады:

1. Тиімді жұмыс істеу үшін қажетті білім мен дағдыларды ұйымдағы белгілі бір рөлде немесе жұмыс орындарында қолдану. Олар мамандандырылған салаларда табысқа жету үшін қажетті білім мен дағдылармен тығыз байланысты.

2. Табысты жұмыс істеу үшін қажетті дағдыларға және «ноу-хауға» назар аударатын басымдықтағы жұмыс профилдерін жасау үшін жалпы немесе жеке тұлға құзыретін бірге пайдалануы.

3. Жұмыс орындарын функционалдық аймақта ажырата білу қабілеті [10-11, 27 б.].

Жоғарыда аталған зерттеулердің ғылыми және практикалық құндылығын құрметтей отырып, ғалымдардың қызығушылығына және бүгінгі күнге дейін алынған нәтижелердің маңыздылығына қарамастан, білім беру процесінде студенттердің техникалық құзыреттерін қалыптастыру мәселесі әлі толығымен шешілмегендігін атап өту керек, себебі ғылыми және педагогикалық әдебиетте техникалық құзыреттің болуын және критериалды деңгейдегі құрылымын дамыту тәжірибесі аз, болашақ маманның кәсіби қызметінің мазмұнды түрлері жаратылыстану ғылымдарының типтік (жалпылама) тапсырмаларына негізделген түрде зерттеулер жеткілікті түрде жүргізілмеген.

Сонымен қатар, жоғары оқу орындарының тәжірибесін зерттеу болашақ мамандарды даярлаудың қазіргі заманғы жүйесі студенттердің техникалық құзыреттерін қалыптастыру мен дамытуға ерекше көңіл аударылмайтындығын және студенттердің арасында оның қалыптасуын зерттеу білім беру үрдісінің өздігінен қалыптасуы заманауи талаптарға сәйкес келмейтіндігін көрсетті.

Біз техникалық құзыреттерді қалыптастырудың тиімді әдістерінің жоқтығына бірнеше себептер бар деп есептейміз:

- студенттердің техникалық құзыреттерін қалыптастыру үшін теориялық және педагогикалық негіздердің болмауы;

- техникалық университеттің студенттерін кәсіби даярлау сапасын бақылау технологиясының жетіспеушілігі, күрделі құбылыстың техникалық құзыретті қалыптастырудың педагогикалық жағдайларын анықтау үшін арнайы ұйымдастырылған шараларды қажет ететінін түсінбеу.

Талдау нәтижелері бойынша, көріп отырғанымыздай, әдебиетте «құзырет» және «құзыреттілік» терминдерінің анықтамаларына бірдей көзқарас жоқ, себебі техникалық мамандар даярлау жағдайында технологияларды педагогика теориясы мен практикасы және оларды қалыптастыру әдістері жоқ. Бұл әсіресе жаратылыстану пәндерін оқыту процесінде студенттерді дайындауға қатысты.

Әрбір студент өзінің білімі мен шеберлігі, дағдысы, өзінің жеке қасиеттері, үздік оқушы атануы, өз жоғарғы оқу орнына, оның басшылығына деген көзқарасы, университеттің ішкі жағдайларына бейімделуі мен белсенді атсалысуы жағынан сипатталуы мүмкін. Барлық осы көрсеткіштер студенттердің құзыреті түсінігін құрайды [12, 74-76 б.].

Сонымен қатар, техникалық құзырет студенттің немесе маманның күнделікті қызметіндегі кәсіби жұмысына жоғары деңгейде техникалық дайындығы мен қабілеті ғана емес, оның жеке тұлға қасиеттерінің мұғалімдер мен болашақ әріптестерге тиімді әсер ете алуымен сабақтастығы болып табылады.

Осылайша, техникалық құзыреттер студенттің жеке басының ең маңызды сипаттамаларының бірі болып табылады. Құзырлы студент мәселенің өзін ғана түсініп қоймай, оны іс жүзінде қалай шешуге болатындығын білетіндіктен (дағдылар), құзыреттердің құрамына мазмұндық (білім) және үрдістік (шеберлік) құраушылар кіреді деп айтуға болады.

Осыған байланысты біз техникалық құзыреттер тұрғысында қажетті кәсіби-бағдарланған білімді, шеберлікті, дағдыларды және жеке қасиеттерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін кәсіби бағытталған оқытуды пайдалануды ұсынамыз.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мажитова Л.Х., Наурызбаева Г.К. Информационно-деятельностное обучение как основа организации самостоятельной работы студентов // Вестник АУЭС. - Алматы, 2014. - №3, С.14-22.
2. Большая российская энциклопедия. – Москва, 1993-1999.
3. Арабаджи В.А. Творческий поиск в работе с педагогами // Управление ДОУ. 2010. № 3, - С.26-28.
4. Атлягузова Е.И. Формирование базовых компетенций студентов технического профиля: дисс. канд. пед. наук. Тольятти, 2011. - 272 с.
5. Martin L. Developing entrepreneurial competencies-an action-based approach and classification in education. Licentiate Thesis, ISSN: 1654-9732. Report number L2013:070. © Martin Lackeus, 2013.
6. Boyatzis L., Richard E. *The competent manager: a model for effective performance*. John Wiley & Sons, 1982.
7. W .C. Byham. *Developing dimension-competency-based human resource systems* // Development Dimensions International, Kevin W and Bernthal, 1996.
8. Борисова Л. А. Развитие технических компетенций студентов на основе информационных технологий обучения. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук, Казань, 2006.
9. Агеева Н.В. Разработка модели технических компетенций // Кадровое Дело. М, 2004.
10. Aldous H. Education and business: partners in building human capital, in Human Capital and Corporate Regulation, ed A. Carey and N. Sleigh-Johnson. Institute of Chartered Accountants, London, 2000.
11. Armstrong M., Baron A. *Managing Performance: Performance management in action*, CIPD, London, 2004.
12. Мажитова Л.Х., Наурызбаева Г.К. К проблеме формирования профессионально-ориентированных компетенций студентов младших курсов втуза // Мат-лы III Республ.научно-практ.конф. «Сравнительный анализ модернизации системы образования Каз.-на и заруб.стран в контексте глобализации и интеграции». – 2010. – С. 74-76.

ИНФОРМАЦИОННО-ОБУЧАЮЩАЯ СРЕДА КАК ОСНОВА ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ НА АУДИТОРНЫХ ЗАНЯТИЯХ

Г.К. Наурызбаева

Алматинский университет энергетики и связи им. Г. Даукеева, г. Алматы

Т. М. Буланова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы

В данной работе рассматривается информационно-обучающая среда как основа для повышения качества самостоятельной работы студентов. В условиях информационно – обучаемой среды появляется возможность привлечения каждого студента к самостоятельной целесообразной деятельности в области знаний, способствующей приобретению жизненных умений, иницирующих личностный рост и индивидуальное развитие, межличностное общение и взаимодействие.

Ключевые слова: информационно-обучающая среда, знание, умение, самостоятельная работа, мотивационный настрой, мышление.

В последние годы отечественная система высшего профессионального образования становится все более адекватной тенденциям развития современного общества. Востребованы высокий уровень знаний, академическая и социальная мобильность, готовность к

самообразованию и самосовершенствованию. В связи с этим должны измениться подходы к планированию, организации учебно-воспитательной работы, в том числе и к самостоятельной работе студентов. Прежде всего это касается изменения характера и содержания учебного процесса, переноса акцента на самостоятельный вид деятельности, который является не просто самоцелью, а средством достижения глубоких и прочных знаний, инструментом формирования у студентов активности и самостоятельности. Как известно, виды самостоятельной работы включают в себя репродуктивную, познавательную-поисковую, творческую (рисунок 1).

Информационно-обучающая среда – это помощь каждому студенту в организации и рациональном, и эффективном осуществлении активной, самостоятельной, сознательной, целенаправленной и результативной познавательной деятельности. информационно-обучающая среда – это среда, где преподаватель информирует, объясняет, иллюстрирует, демонстрирует, вовлекает и предоставляет возможность для самоконтроля по всем элементам знаний и способам деятельности, которые в соответствии с целями изучения включаются в состав программы обучения в конкретные виды учебных занятий в информационно-деятельностном обучении. Цели обучения можно считать зафиксированными только в случае однозначного их понимания как преподавателем, так и студентом и при условии, что и преподавателю, и студенту известен способ проверки факта и степени достижения этих целей в результате процесса обучения.

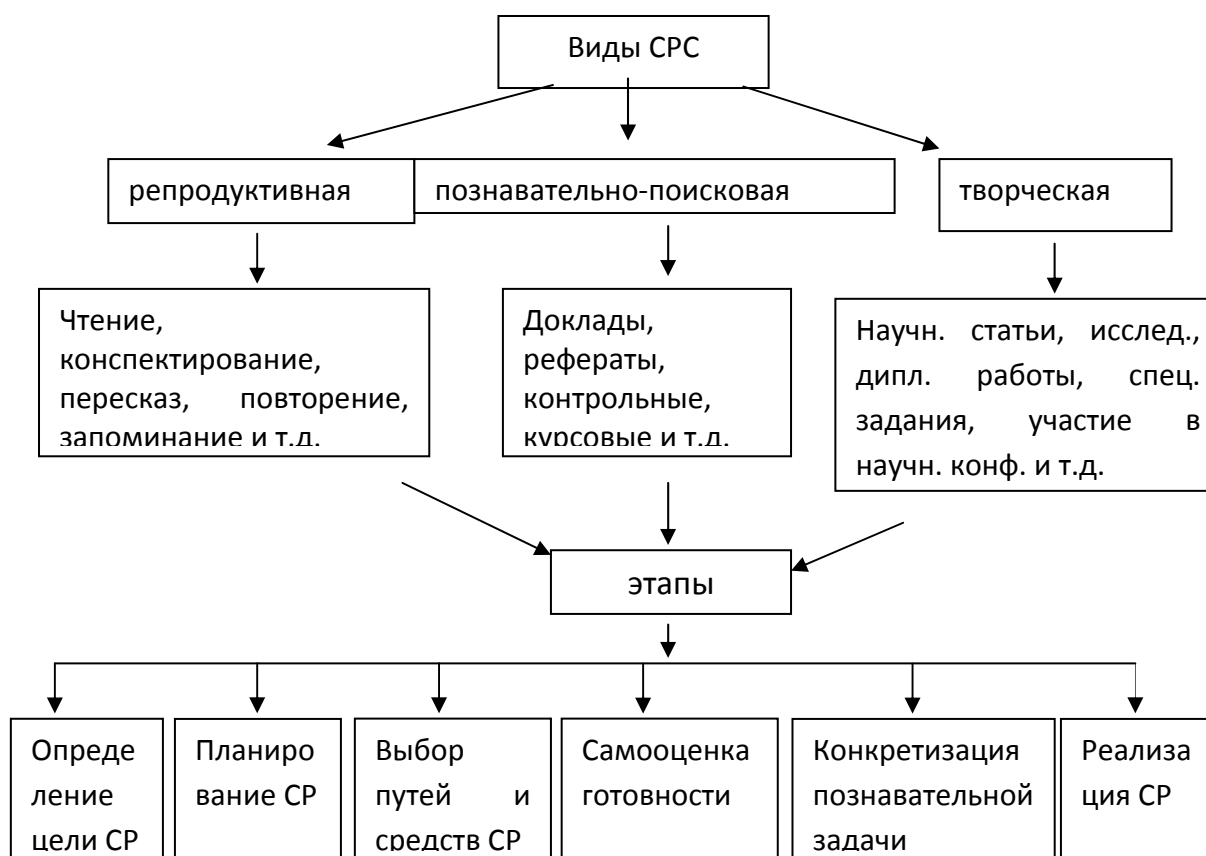

Рисунок 1 – Виды и этапы самостоятельной работы

Преподаватель должен иметь дополнительный набор средств наглядности, средств вовлечения студентов в познавательную деятельность. Важным средством, помогающим преподавателю управлять работой студентов на занятиях, могут служить слайды, дополнительные плакаты-инструкции с правилами и примерами рациональной работы студентов с текстами пособий. Так, к примеру, лекторы нашей кафедры во время лекционных занятий

используют анимационные слайды (их на кафедре свыше ста) по всем разделам физики и элективных дисциплин. Эти слайды и плакаты своим постоянным воздействием на сознание студентов способствуют созданию стойкого стереотипа рациональной познавательной деятельности, который, наряду со специальными знаниями и умениями, должен включаться в цель обучения правильно организованного учебного процесса. Все мероприятия преподавателя по управлению познавательным процессом направлены на то, чтобы каждый студент самостоятельно и осознанно стремился к восприятию, осмыслению и овладению учебным материалом до уровня умения его применять в своей будущей профессиональной деятельности [1].

Аудиторная самостоятельная работа выполняется студентами на лекциях, практических и лабораторных занятиях, и, следовательно, преподаватель должен заранее выстроить систему самостоятельной работы, учитывая все ее формы, цели, отбирая учебную и научную информацию, продумывая роль студента в этом процессе и свое участие в нем.

Самостоятельная работа студента на лекционных занятиях – запись и осмысление лекции, выполнение соответствующих заданий и подготовка к следующей лекции; на практических занятиях – решение задач из методических указаний или из учебников, решение контрольных работ; на лабораторных - ознакомление с теорией и приборами данной работы, самостоятельно используя для этого специальную литературу.

Результативность освоения студентами учебного материала определяется путем планирования и контроля со стороны преподавателей. За семестр лектор во время лекционных занятий проводит два рубежных контроля, включающих в себя 15 теоретических вопросов, задач и тестовых заданий. На практических занятиях по каждому модулю проводится мини-контрольная работа, которая состоит из 5-6 заданий и пример которой приведен ниже.

Мини-контрольная работа по дисциплине «физика - 2» для студентов 2-курса специальности «АиУ», по разделу «Электромагнитная индукция. Законы Максвелла».

Вариант 1

1. В однородном магнитном поле с индукцией $6 \times 10^{-7} \text{ Тл}$ находится соленоид диаметром 8 см, имеющий 80 витков медной проволоки. Соленоид поворачивает на угол 180° за время 0,2 с так, что его ось остается направленной вдоль линии индукции поля. Определить среднее значение электродвижущей силы, возникающей в соленоиде.

2. Какой величины ЭДС самоиндукции возбуждается в обмотке электромагнита с индуктивностью 0,4 Гн при равномерном изменении силы тока в ней на 5 А за 0,02 с?

3. Как изменится плотность энергии внутри соленоида при увеличении напряженности магнитного поля в 2 раза?

4. Чему равна циркуляция вихревого электрического поля?

5. Запишите полную систему уравнений Максвелла в интегральной форме.

6. Определить индукцию B и напряженность H магнитного поля на оси тороида без сердечника, по обмотке которого, содержащей $N=200$ витков, идет ток $I=5$ А. Внешний диаметр d_1 тороида равен 30 см, внутренний $d_2=20$ см.

Задания мини-контрольной работы должны охватывать весь материал, подлежащий контролю, они составляются таким образом, чтобы студенческие ответы и решения недвусмысленно и полностью вскрывали бы качество и глубину овладения каждым студентом учебного материала в соответствии с поставленными целями.

Мини-контрольная работа должна быть выполнена аккуратно, рисунки – карандашом при помощи линейки. Условие каждой задачи переписываются полностью, без сокращений, затем оно должно быть записано с помощью общепринятых символических обозначений в краткой форме под заглавием «дано». Решение необходимо сопровождать краткими пояснениями, раскрывающими смысл используемых обозначений, где возможно, дать схематически чертеж, поясняющий решение задачи.

Необходимо указать, какие физические законы лежат в основе данной задачи, решить ее в общем виде (в буквенных обозначениях), после чего подставить числовые данные и

произвести вычисления, указать единицу искомой физической величины. При вычислениях рекомендуется пользоваться правилами приближенных вычислений и грамотно записывать ответ. Для замечаний преподавателя на странице оставляются поля.

Так как все физические законы устанавливаются и проверяются путем накопления и сопоставления экспериментальных данных, студенты самостоятельно выполняют лабораторные работы, заранее выданные преподавателем. Выполнение работ в нашей лаборатории включает три этапа: подготовка к эксперименту, проведение эксперимента и оформление отчета (рисунок 2).

Рисунок 2 – Этапы выполнения лабораторных работ

При защите лабораторных работ, помимо опроса, студенту предлагают контрольные задания, ниже приведен пример таких заданий.

Вниманию студентов предлагаются контрольные задания к лабораторной работе №17 по разделу физики «ЭМК» - «Изучение сложения гармонических колебаний с помощью осциллографа» в тестовой форме, в которых может быть 1, 2, 3 и большее число правильных ответов; задания на установление соответствия; открытые вопросы, ответы на которые нужно сформулировать самим.

Укажите все правильные ответы:

- 1) В данной лабораторной работе изучается:
 - а) Сложение гармонических колебаний одинакового направления
 - б) Сложение взаимно перпендикулярных колебаний
 - в) Затухающие колебания
 - г) Гармонические колебания
 - д) Вынужденные колебания
- 2) По своей природе эти колебания:
 - а) Механические

- б) Электрические
- в) Электромагнитные
- 3) Частота (период) изучаемых колебаний задаются параметрами цепи:
 - а) Сопротивлением
 - б) Индуктивностью
 - в) Емкостью или генератором звуковых колебаний
 - г) Частотой колебаний переменного тока в сети, к которой подключена схема
- 4) Направление колебаний задается условиями:
 - а) Получения колебаний (прилагаются схемы, рисунки)
 - б) Наблюдения (куда подаются исследуемые колебания u_1 , u_2)
- 5) Начальные фазы складываемых колебаний задаются условиями:
 - а) Получения колебаний (прилагаются схемы, рисунки)
 - б) Наблюдения (куда подаются исследуемые колебания u_1 , u_2)

Итак, содержание деятельности преподавателя по управлению самостоятельной работой студентов в информационно-обучающей среде заключается в том, чтобы отобрать, систематизировать, предъявить для восприятия обучающимся учебный материал, обеспечить осознание каждым студентом объема и содержания предстоящей работы и необходимости изучения и овладения этим материалом, организовать адекватную этим целям обучения познавательную деятельность каждого студента, предоставить каждому студенту средства и методику самоуправления и самоконтроля в процессе самостоятельной работы над материалом, предусмотреть адекватный и своевременный (как по содержанию, так и по форме) контроль качества обучения и соответствующие корректирующие воздействия [3-5].

При этом преподавателю необходимо позаботиться о создании информационно-обучающей среды: о соответствующем оборудовании рабочего места каждого обучающегося, создании творческой, рабочей атмосферы и настроя на каждом занятии, полном обеспечении каждого студента всем набором дидактических средств, своевременной консультационной помощи, возможности постоянного наблюдения за работой каждого студента.

Список литературы

- 1 Мажитова Л.Х. Информационно-деятельностное обучение физике в техническом университете// Вестник АУЭС, №4, 2013. –86 с.
- 2 Панфилова А.П. Инновационные педагогические технологии. Активное обучение. -М., 2009. – 192 с.

«ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ»

Нокина Алмагуль Аягановна

КГКП «Карагандинский высший гуманитарный колледж»

Инновации в образовании – это те нововведения, которые способствуют повышению качества воспитательного и образовательного процесса. Поиск и постоянные изобретения, внедрение инновационных технологий доказывают, что образование является инновационной областью.

Инновация – понятие широкое. В плане образования это использование новых технологических и методологических исследований и своевременная замена устаревших стандартов. Сегодня наше образование шагнуло далеко вперед, с введением в учебно-образовательный процесс применения и использования инновационных технологий для успешного развития личности. Государственный стандарт образования РК, обновленный в 2015 году ориентирован на построение модели образования, основанного на результатах. Новое обновленное содержание отражает все ступени педагогической цели, а также развитие навыков широкого спектра: критическое мышление, проектно-исследовательская деятельность, применение и использование ИКТ на уроках. Появились новые предметы, новый формат

обучения, дети самостоятельно черпают знания из различных источников путем применения инновационных технологий, расширяется сеть знаний. Это особенности нового стандарта обучения. Наше образовательное пространство расширило свои знания. Мы не стоим на месте. Обновленное содержания обучения помогает нам педагогам в процессе учебы отслеживать учебные достижения, работать как индивидуально, так и в группе, развитие коммуникативных способностей, применение знаний в проектно-исследовательской деятельности.

В настоящее время в школьном образовании применяют самые различные педагогические инновации. Итак, можно выделить следующие наиболее характерные инновационные технологии: ИКТ, личностно-ориентированные технологии в преподавании предмета, дидактические технологии, воспитательные технологии и другие. С внедрением обновленного содержания обучения, поменялось и отношение учающихся к учебе. Сейчас общество, в основном, молодежь идет опережающими темпами в развитии. Они нестандартно мыслят, очень быстро реагируют и вникают в различные виды нововедения. Много введено новшеств в науке, медицине в других сферах деятельности. Наша молодежь, ее узнают, они обучаются в престижных ВУЗах страны и за рубежом. Много лидеров, занимающихся инновацией, успешно применяют эти технологий и уже дают свои результаты. К примеру, широко развивается робототехника, открылось в стране множество классов, кабинетов, кружков, школ, где с удовольствием занимаются дети различных возрастных особенностей. Робототехника является важной и перспективной отраслью в исследовательских, образовательных и промышленных сферах. В XX веке развитие робототехники стало происходить ускоренными темпами ввиду тотального научно-технического прогресса. Она способствует совершенствовать различные навыки выступления, презентации, командной работы, управление временем и ресурсами. Конечно, много нужно еще сделать для того чтобы все инновационное приносило пользу, для успешной ее реализации, для конкуренции. Применение и использование инновационных технологии на уроках важно для более интересной, плодотворной и качественной работы не только для учащихся, но и педагогов. Во-первых, уровень производительности труда улучшается за счет использования ИКТ. Во-вторых, эта помощь классному руководителю, куратору, педагогам при составлении презентации, индивидуальной работы, для подготовки урока, чтобы она была насыщенной, разнообразной, интересной, увлекательной и яркой.

Виртуальная реальность и искусственный интеллект – ещё вчера это казалось невероятным, а сегодня успешно внедряется в образовательный процесс. Рассказываем, как современные инновационные технологии обучения делают его эффективнее и увлекательнее. Инфраструктура школ непрерывно обновляется, внедряются современные образовательные технологии. Например, ещё несколько лет назад ученики привычно решали на обычной доске, а сегодня в школах имеются интерактивные доски, новое оборудование, проекторы, открываются мультимедийные кабинеты. Педагоги могут выводить на экран любые видео, изображения, слайды, презентаций. На многих интерактивных досках можно писать при помощи пальца – во-первых, больше не нужно пачкаться мелом, а во-вторых, учащимся это интересно. Бумажные журналы перешли в электронный журнал. Ещё один удобный и эффективный способ представления информации с помощью компьютерных программ - это мультимедийные презентации. Презентация дает возможность учителю самостоятельно скомпоновать учебный материал, исходя их особенностей конкретного класса, группы, темы предмета, что позволяет построить урок так, чтобы добиться максимального учебного эффекта и получить обратную связь.

Я использую презентации:- во время объяснения нового материала в качестве иллюстрации на занятиях;

- для закрепления нового материала с последующим устным опросом или работой с карточками;

- для закрепления знаний в процессе выполнения самостоятельной работы;

- для проверки степени усвоения материала учащимися, студентами;

- для домашних заданий, например, предлагаю студентам использовать информационные объекты в презентациях к сообщению, к подготовке научно-практической конференции (доклада, реферату, подготовка к конференции, к публичным выступлениям);

В структуре урока могут быть отражены все компоненты и звенья процесса обучения, а также обязательное чередование видов деятельности за компьютером и без него:

- актуализация (повторение учебного материала, первичное усвоение материала) - за компьютером и (или) без компьютера;

Результатами использования презентаций является:

- повышение познавательной активности учащихся;

- повысить продуктивность самоподготовки учащихся после уроков;

- развитие ключевых компетенций;

- повышение интереса к предмету;

- возможность узнать о своих ошибках, проанализировать их сразу же на уроке, обратиться к теоретическому материалу, не завершая тестирования;

- студенту предоставляется свобода выбора деятельности и темпа работы;

- обучение становится индивидуальным и дифференцированным;

- используются различные формы работы (парные, групповые, индивидуальные);

При использовании видеоуроков мы приходим к следующим результатам:

- повышается качество знаний, успеваемость студентов;

- возрастает мотивация и интерес к уроку;

- гарантируется качественное и полное изучение материала;

- создаются благоприятные условия. Также наиболее эффективным на сегодня вспомогательным электронным средством для учителя во время урока являются видеоуроки для взаимопонимания и эффективного взаимодействия учителя и обучающихся. Благодаря использованию информационных компьютерных технологий в процессе обучения достигается:

- повышение эффективности обучения у студентов, то есть развитие интеллекта и навыков самостоятельной работы по поиску информации;

- разнообразие форм учебной деятельности обучающихся на уроке;

- осуществление индивидуального подхода в обучении - работа самостоятельно с оптимальной для себя скоростью;

- расширение объема предъявляемой учебной информации;

- обеспечение гибкости управления учебным процессом - отслеживание процесса и результата своей работы;

- улучшение организации урока - дидактический материал всегда имеется в достаточном количестве;

- повышение качества контроля знаний учеников и разнообразие его формы;

- включение детей в коллективную деятельность в парах, в группах;

Применяя информационно-коммуникационные технологии, учитель должен понимать: компьютер – не механический педагог, а средство для обучения детей, усиливающее и расширяющее возможности обучающей деятельности. Уроки с использованием ИКТ – это, на мой взгляд, является одним из самых важных результатов инновационной работы в школе, в образовательном учреждении. Практически на любом школьном предмете можно применить компьютерные технологии. Кроме того, в условиях компьютеризации существенно меняются способы взаимодействия педагога и учащихся, а также учащихся друг с другом. Здесь возможен острый дефицит непосредственного общения учителя и ученика, живого слова учителя. Обучение немислимо без воспитывающего воздействия личности обучающего на уроке, а для этого необходим их непосредственный контакт.

Использование информационных технологий позволяет мне осуществить задуманное, сделать урок современным.

Эффективным средством активизации познавательной, рефлексивной деятельности учащихся является использование информационных технологий в образовательном и самооб-

разовательном процессе. ИКТ - обобщающее понятие, описывающее различные устройства, механизмы, способы, алгоритмы обработки информации. Основные преимущества ИКТ: позволяет разнообразить формы работы, деятельность обучающихся, активизировать внимание, повышает творческий потенциал личности.

ИКТ целесообразно использовать при изложении нового материал. Закрепление изложенного материала: тренинги, также разнообразные обучающие программы, в системе контроля и проверки (тестирование с оцениванием, контролирующие программы). Для самостоятельной работы студентов это обучающие и развивающие программы, при возможности отказа от классно-урочной системы: проведение интегрированных уроков по методу проектов, для тренировки памяти, мышления, способностей учащихся. Использование информационных технологий является одной из актуальных проблем современной методики преподавания филологических дисциплин. Я считаю применение информационных технологий необходимым на уроках русского языка, литературы и мотивирую это тем, что они способствуют совершенствованию практических умений и навыков, позволяют эффективно организовать самостоятельную работу и индивидуализировать процесс обучения, повышают интерес к урокам русского языка и литературы, активизируют познавательную деятельность студентов, осовременивают урок. Учитывая особенности преподавания русского языка и литературы в образовательном учреждении применяю компьютерные технологии в обучении этих предметов по нескольким направлениям как в урочной, так и во внеурочной деятельности: как справочный материал, как средство управления учебы студента, динамическое средство условной наглядности, средство организации проблемной ситуации, способствующее исследовательской работе студентов. Компьютерные технологии способствуют научной организации труда ученика и учителя, самостоятельной исследовательской работе студентов для подготовки к уроку, научно - практическим конференциям, семинарам. Активно и целесообразно учитывать возрастные и психологические особенности обучающихся разных групп, создавать благоприятный психологический климат на уроке, сохранять интерес детей к предмету, поддерживать условия для самовыражения студентов. Один из классиков сказал: "Лучший отдых - это смена деятельности". Использование интерактивной доски позволяет разнообразить работу на уроке, применять научную организацию труда учащихся, а также использовать такой немаловажный элемент обучения, как игра. Яркие образы, впечатляющие краски, безграничные возможности для фантазии позволяют ученикам в форме игры легко усвоить учебный материал. Так, например, на уроке пишут на доске различными цветами, используют библиотеку ресурсов и рисунков, графические схемы, картинки. Зная возможности интерактивной доски, учитывая индивидуальные особенности учащихся конкретного класса, я готовлю весь необходимый текстовый и графический материал заранее и в нужном темпе использую его на уроке. В несколько раз повышается эффективность урока, исчезает монотонность в преподавании. То, что ученик видит на большом экране подчас с музыкальным сопровождением и визуальными эффектами, надолго остаётся у него в памяти. Студенты перестают отвлекаться от темы урока, концентрируют свое внимание на обрабатываемом материале. При реализации проектного метода необходимо наличие социально значимой задачи проблемы: информационной, практической, исследовательской. Дальнейшая работа над проектом - это разрешение данной проблемы. Одна из наиболее трудных подготовительных задач, которые приходится решать учителю, руководителю проекта вместе с учениками - это поиск интересной и общественно значимой проблемы. Реализация проекта начинается с планирования действий по разрешению проблемы, в частности, с определения вида продукта и типа презентации. Ядром проекта является исследовательская работа студентов. Таким образом, отличительная черта проекта - поиск информации, которая затем будет обработана, осмыслена, представлена участниками проектной группы. Результатом работы над проектом, иначе говоря, выходом проекта является продукт, который разработали участники проектной группы для разрешения поставленной проблемы. На завершающем этапе проект требует презентацию своего продукта. Вся работа нацелена на

конечный ожидаемый результат. Благодаря эффективной и плодотворной работе студентов совместно с педагогами можно добиться желаемого результата, увидеть плоды труда и обратную связь. Педагог сам заинтересован в качестве образования своих студентов, учеников. Развить логическое мышление, расширить кругозор.

Развитие творческих способностей на уроках, например, технологии, применяя информационно-коммуникационных технологий, способствуют качественному выполнению работы. Все эти формы обучения, можно реализовать с помощью информационно-коммуникационных технологий, отразить в презентации. Занимательность плюс иллюстративность особым образом делают материал ярче, богаче, делают процесс овладения знаниями более интересным и привлекательным, это является мощным средством развития познавательного интереса у обучающихся. Большую помощь человеку в переработке информации оказывает компьютер. В состав компьютерного рабочего стола входят различные устройства для озвучивания, для работы с экраном.

Применение современных технологий в образовании создает благоприятные условия для формирования личности учащихся и отвечает запросам современного общества. Уроки с использованием ИКТ демонстрируют возможности сотрудничества учителя и ученика. Ведь я не учу своих студентов, как работать на компьютере, а предлагаю использовать уже имеющиеся знания. Предоставляю им возможность проявить себя, испытать ситуацию успеха и повысить свою самооценку.

Эти технологии открывают широкие возможности преподавателям, которые ищут в данных технологиях дополнительные средства для решения своих профессиональных задач.

Опыт показывает, что компьютерная презентация по сравнению с другими средствами обучения обладает следующими преимуществами:

- содержит емкий материал в компактной форме, что позволяет учащимся быстро воспринять и усвоить полученную информацию;
- представляет открытую образовательную систему, что дает возможность расширять, дополнять и обновлять содержащуюся в нем информацию, как текстовую, так и графическую, удобна в использовании и хранении.

Для повышения качества образования и интереса к обучению используют турниры, олимпиады. Турниры содержат игровые моменты и поэтому привлекают студентов. Частое повторение пройденных учебных тем способствует запоминанию необходимых знаний студентами. Проведение интернет-олимпиад может охватить большое количество учащихся школ или вузов страны, а также образовательных учреждений других стран. Олимпиада позволяет сравнить качество знаний и навыков учащихся. Режим телеконференции, который может использоваться при проведении олимпиады, позволяет общаться на удаленном расстоянии с талантливыми людьми, делиться опытом, повышать интерес к познавательной деятельности.

В нашей стране уделяется большое внимание дистанционному обучению. Дистанционное обучение – это совокупность методов и средств обучения, обеспечивающих проведение учебного процесса на расстоянии на основе использования современных ИКТ. Возможности компьютеров, телекоммуникационных средств, программного обеспечения позволяют внедрять дистанционное обучение в систему образования.

Наиболее важным моментом при внедрении ИКТ в образовании было, наверное, насколько быстрее и эффективнее пройдет внедрение и применение в образовательную среду, ведь педагоги не подготовлены, нет базы. Какой период времени это займет? У простых педагогов, в том числе у родителей, чей бюджет не позволяет приобрести дорогостоящую технику, а ведь надо. Это и многие другие вопросы и недостатки в использовании данной технологии, усложняли процесс внедрения в систему. Нам, педагогам нужно было пройти курсы обучения, прежде чем приступить к использованию технологий, т.е. недостаточная компьютерная грамотность. В этом были свои недостатки и минусы, так же, как и в любой другой сфере, где применяются инноваций, что-то апробируется. Ну, а сейчас, оглядываясь

на несколько лет назад, мы вспоминаем, какие бы трудности не были, все же человечество идет стремительно быстро вперед. Путем обучения, перестраивания на новую модель, новую степень развития. Образование-непрерывный процесс, который требует обновления. Меняются формы, методы, подходы в обучении в соответствии с современными требованиями. Таким образом, использование ИКТ положительно влияет на качество учебного процесса, расширяет возможности современного занятия. Мы живём в динамичном, быстро развивающемся мире – в мире высоких технологий, или Hi-Tech. Уже трудно представить повседневность без мобильных телефонов и компьютеров, которые регулярно совершенствуются; различных гаджетов.

Современный учитель, таким образом, должен учитывать положительные свойства ИКТ, не только владеть знаниями в области последних, но и уметь применять их в собственной профессиональной деятельности. При обдуманном, грамотном использовании средств ИКТ в качестве новых форматов образования, улучшается и качество преподаваемого предмета.

Но необходимо ограничивать доступ к информационным ресурсам, создать условия для творческой и исследовательской деятельности учащихся с различным уровнем развития.

Применение ИКТ оправдано, так как позволяет активизировать деятельность учащихся, дает возможность повысить качество образования детям из малообеспеченных семей, повысить профессиональный уровень педагога, разнообразить формы межличностного общения всех участников образовательного процесса. А также, средства ИКТ, используемые в современном образовании позволяют добиваться высоких результатов в обучении. Но, конечно, же и новые технологии дают возможность обеспечить взаимодействие между учителем и обучающимся также в системе открытого и дистанционного обучения. Мы только должны увидеть лучшие стороны, плюсы и результаты труда в системе обновленного содержания образования и обучения.

Использованная литература.

1. Яковлев А.И. Информационно-коммуникационные технологии в образовании. <http://emag/ils/ru/infosoc/emag.nsf>
2. Селевко А.Г. Современные информационно-технические средства в школе. – М.: Народное образование, 2002.
3. Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе активизации, интенсификации и эффективного управления УВП. М.: НИИ школьных технологий, 2005.
4. Интернет-ресурсы. <http://videouroki.net>

LISTENING COMPREHENSION IS AN IMPORTANT ASPECT OF LEARNING ENGLISH LANGUAGE FOR L2 LEARNERS THROUGH THE USE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGY

Нурмуханов Тахир Конысбаевич
«Еңбекші ауылындағы орта мектеп» КММ
Педагогика ғылымдарының магистрі

Abstract: For L2 learners, listening comprehension is crucial. Students who can exhibit competency in L2 listening also have the ability to show mastery in other language abilities. Due of the undervalued contribution hearing makes to language acquisition, educators and language specialists have been aggressively encouraging pupils to focus on improving their listening abilities. Multimedia gives L2 speakers access to a variety of visual and auditory L2 texts through audio, video, the Internet, podcasts, blogs, and other platforms. The use of multimedia in listening exercises is intended to help L2 learners grasp L2 in natural settings.

Language skill development and improvement for L2 learners have been credited to the usage of computer-assisted language learning (CALL) programs. But the training of listening skills has received little attention. There has long been a presumption that in order to say that L2 learners are proficient in communication in a specific L2, they must be able to speak, read, and write in that L2. Because of this presumption, many L2 educators have downplayed the real significance of listening as a source of oral input for L2 learners of the target language.

Keywords: listening, enhancement, multimedia technology

It is believed that listening comprehension is an active process in which listeners prefer to transform words into ideas in order to infer meaning from the material. The history of listening comprehension is often lengthy, including the analog and phonograph eras, the audio tape period, and the digital age (Wagner, 2007).

Language teaching and learning appear to have moved into a new field with the advent of new technologies, along with its effects on people's lives in general and on their educational experiences. CALL (Computer Assisted Language Learning) and training in listening comprehension L2 skills are seen as inextricably linked (Vandergrift, 2007).

One important language skill that language learners must master is listening comprehension. Additionally, the development of listening skills gets entwined with those of all other linguistic abilities. This is seen as belonging to language learning in both the first and second cases (Vandergrift, 1999). Listening is frequently used in language learning. Additionally, it frequently plays a crucial part in language learning by enabling spoken contact amongst the students (Smidt & Hegelheimer, 2004). It frequently serves as the starting point for all aspects of language learning and acquisition and contributes significantly to the duration of conversation. Thus, the purpose of this essay is to discuss various effects of multimedia technology on the acquisition of L2 listening abilities (Rubin, 2011).

Language Skills

Speaking, listening, writing, and reading are the four abilities that make up language learning. Speaking and listening are often the first abilities to acquire while learning a language in L1, however in L2 these two have become more challenging to master (Rubin, 1990). In the past, oral communication was underdeveloped compared to writing and reading due to huge classes and a lack of listening opportunities. The use of CDs, cassettes, and tapes helps to enhance and fill out the EFL learning resources (Jones, 2003).

Utilizing multimedia and computer-assisted language learning (CALL), listening skills may now be developed on par with writing and reading abilities (Rost, 1990). Good oral skills are seen as being crucial for students to be able to converse. If learners do not comprehend what is being said by others or do not grasp word pronunciation or the usage of language in context, they are unable to answer or participate in conversation (Redfield, 2003).

The various Impacts of multimedia technology in the development of L2 listening skills

The first way that children learn language is by listening. It is widely held that listening comprehension is a highly integrative talent that is essential for learning a language and developing other language abilities (Ramirez-Verdugo, & Belmonte, 2007). The term "listening" is frequently used in language instruction to describe the intricate process that enables speakers of a language to be understood by listeners.

Because of this, listening cannot be considered merely a talent in language performance but also a crucial method of learning a second language (L2) (Lin, 2010). Everyone is aware of how important listening is to learning a language. Some people believe that in this case the speaking step should be postponed until the listening comprehension process is complete (MacWilliam, 1986). Speaking is not given as much priority as listening (input), which is the norm in this context (output). This also implies that comprehension tends to be considerably more important than production, with the result that without it, communication is hampered. The process of hearing comprehension often involves a variety of interactional tactics (Markham et al., 2001).

Regarding this, there is a connection between what seems to be in speakers' minds and the listening process, which has the potential to influence how the information is interpreted. As new stimuli tend to interact with past inputs, including other existing contextual information, understanding is continuously updated (Krashen & Terrell, 1983).

Multimedia and Listening Skills

There is a ton of recent and older research on L2 listening comprehension, coming from many different academic fields. The borders between these fields—which include Applied Linguistics,

Bilingualism, Cognitive Psychology, and Psycholinguistics—can be a bit hazy because each one is impacted by the others (Holden, 2004). According to Ellis (2001), the psycholinguistic paradigm often considers listening comprehension in a sequential approach. In this instance, the acoustic or input signal is first processed phonetically, then words are recognized, then sentences are built by the listener, and lastly we reach the discourse level.

This is the current consensus among applied linguistics experts in understanding L2 listening comprehension (Guo, & Wills, 2005). Aspects of the L2 listening process that may potentially improve learners' listening skills appear to be receiving special focus (Gruba, 2004). Some experts contend that watching videos might actually hinder understanding because of its alleged distracting potential. They frequently claim that the visual elements of video texts may end up diverting students' attention away from the aural input, which may inhibit understanding (Gruba, 1993). There is enough proof to suggest that every L2 program should include training in L2 listening comprehension sounds, which begs the question of what exactly this training should entail.

Regardless of the learners' L2 level, the majority of researchers firmly think that the contents of such a training course should strive to promote input processing automatization (Grgurovic & Hegelheimer, 2007). The command of L2 learners of their B language tends to be approaching what is considered to be mastery, as seems to be the case in the case of university students who tend to be enrolled in translation and interpreting or current languages.

Technology-based learning resources are seen to be ineffective in and of themselves; if they are not adaptable, genuine, and engaging, neither teachers nor students will find much value in them. This implies that they won't be as effective as they were intended to be unless good instructional practices are employed in conjunction with technology or multimedia (Jones, 2008). Digital tales, in particular, and internet-based technologies often encourage L2 learning. Additionally, they provide novel verbal constructions, syntax, vocabulary, phrases, and formulaic speech within a significant and organized framework that aids in understanding the story world. Numerous research have looked at the efficiency of certain multimedia technologies in improving student language results. O'Bryan and Hegelheimer (2007) conducted research on the effectiveness of podcasting as a novel method of language instruction. In addition to the instructor seeing the podcast as a simple way, the students, despite some technical issues, saw podcasting as a useful tool.

In comparison to videos with transcripts, Grgurovi and Hegelheimer (2007) used a multimedia listening activity that used video to aid students in language understanding. Students who engaged more frequently with subtitles as support than with transcripts were found to participate more throughout the video lecture when captions and subtitles were used. A multimedia language learning program was created by Brett (1995) to assist students in communicating in English in the context of professional settings. It was discovered that students' ability to listen for the gist and infer meaning from context improved as a result of using multimedia. In a research by Jones, it was discovered that the employment of verbal and visual annotations led to better results in listening comprehension (2003). The study revealed that verbal and visual aides improve pupils' ability to recollect material (Jones, 2003). Not all research, however, support the notion that multimedia-based learning is inherently superior than conventional training in terms of listening comprehension.

In order to ascertain if using multimedia in "zero class hours" may provide better listening comprehension outcomes than traditional instruction, Wang (2010) carried out a quasi-experimental study in China. The study was able to show that there was no discernible difference in the outcomes of students who had multimedia intervention from those who did not by using a questionnaire to acquire pre-test and posttest data. The study did discover that the experimental group's students were more eager to learn and completed their coursework more regularly and efficiently than their counterparts in the control group. National achievement assessments and multimedia education in the context of scientific courses have been linked favorably in other research.

Studies conducted in European contexts have also been numerous. Digital stories were used to improve listening comprehension of English among 6-year old Spanish students. Using a quasiexperimental research design, Verdugo and Belmonte (2007) explored the effectiveness of

digital stories by applying this intervention into the experimental group. The results showed that the experimental group scored significantly higher in listening comprehension than the control group who did not received multimedia lessons. Punie et al. (2003) conducted a comprehensive literature review of studies from Europe published 2004 and onwards in order to organise results on how technology affects language learning. The 20 studies reviewed were able to demonstrate that the use of ICTs impact language learning positively but went further to say that the use of ICT at home is equally important. Thus, Punie et al. (2003) recommended the considered of socioeconomic factors when looking at the effectiveness of ICTs in language learning. In Turkey, a quasi-experimental study was conducted by Isik and Yilmaz (2011) to evaluate the effectiveness of computer-assisted listening instruction on listening comprehension of 21 students. The experimental group which received multimedia-aided instruction scored significantly higher than the control group which received traditional language instruction.

Application of Multimedia Tools

The research under consideration make clear that no specific multimedia design or curriculum is certain to yield fruitful outcomes. When creating or utilizing multimedia-based listening comprehension aids, teachers or course creators should keep certain best practice standards in mind. For instance, Ludwig et al. (2004) synthesized a number of research and came to the conclusion that effective multimedia presentations are those that include various media forms that relate to one another rather than those that are deemed "entertaining." The use of amusing tools was thought to cause confusion and cognitive overload (Ludwig et al, 2004).

The Internet can provide authentic materials which are more motivating for the learner. This could include webcasts, newsroom video claims, videos from YouTube and other providers, digital stories, online newspapers, and others (Kumar & Tammelin, 2008). Multimedia applications for L2 learning provide a more realistic picture of the new language and culture in the classroom. Digital stories could be useful in developing children's listening skills as they tend to be visual and interactive. This interactivity may facilitate learning as the children are actively involved in decoding and understanding the stories. Other researchers have advocated more for individualised listening tools such as MP3 players or computers in order to be better attuned to individual capacities. This is found to be more acceptable when handling students with poor linguistic ability and poor "metacognitive" awareness (Roussel, 2011; Vincent-Derroux et al., 2011).

The effective incorporation of technology into language training has other challenges. The advantages of multimedia, however, are generally acknowledged to include interaction, accessibility, authenticity, and the fusion of text, sound, and images (Stockwell, 2007). However, it is claimed that barriers to maximizing the benefits of technology include a lack of necessary knowledge and skills, difficulties adopting new technologies, and cultural opposition. Another obstacle is the way educators themselves teach; in order to avoid the development of the learning process, educators must keep their pedagogical techniques current and adaptable. The efficiency of multimedia-based listening teaching can also be hampered by structural constraints from schools and even the larger framework of educational policy (Thao, 2003). Exploiting technology in the teaching of listening skills tends to promote the achievement of participants. It tends to function as a facilitator in acquiring newly taught materials.

When a video projector is used in the classroom, it tends to boost student attention and provide the teachers a greater opportunity to deliver (Gary 2007). Because there will be shown letters on the screen, care must be given to avoid setting up a scenario that would make the class passive and cause the students to do nothing. Instead, they focus on observing the scene and neglect the primary goal (Buck, 2001). In light of this, the written material is shown once, if not twice, for each problematic section for the students. The use of video texts enables viewers to make use of the non-verbal elements of communication that can aid in understanding and processing auditory data (Zainol, et al., 2011).

In most of L2 listening situations, the listener has the ability of seeing the speaker. Therefore, it excludes situations like talking on the phone, listening to radio, and listening to loudspeakers among

others. In such circumstances, the learners of L2, usually become afraid to speak in public as a result of lacking accuracy and fluency; something which cannot be achieved without listening comprehension mastery (Borras, & Lafayette, 1994).

This improves the proximal development zone's constructivism viewpoint, which includes fostering independence and self-worth. Additionally, it fosters autonomy and independence in language learners. As a result, teachers must use all of their effort to create an environment that encourages learners to learn (Yang et al., 2010). It frequently happens that students will complain about certain words or phrases they encounter in their writing. When the instructor or professors aren't there, video texts are popular since they help students solve problems quickly (Blasco, 2009).

Numerous academics have asserted that using multimedia technologies may help students become skilled learners because multimedia can be used to create "a learning environment where students can practice their language skills and learn about the target culture" (Brauer, 2001, p.130). Multimedia gives language instructors the chance to convey course information in a way that is more engaging, condensed, and time-effective (Brinton, 2001). Multimedia resources, including audio, video, computers, software, and the Internet, are seen to be efficient and reliable tools that can aid L2 learners in successfully applying what they have learned in classroom settings. The use of Computer-Assisted Language Learning (CALL) programmes have been heralded as effective means of developing and enhancing language skills among L2 learners. Several studies have been conducted to suggest the positive outcomes of CALL programmes in improving language learning outcomes among students. While computer-assisted instruction has gained prominence, Bax (2003) considers that the stage at which CALL is being implemented falls behind the "normalisation stage" or the stage where CALL is completely visible and integrated into the school curriculum.

The goal of creating a learning environment for language acquisition is to develop all facets of language. This necessitates contextualization that is as near to being real as feasible. Written and spoken language frequently seem differently, and the resources employed must reflect this. Audiovisual content should be as authentic and current as feasible. In order to ensure interest and create variety, audio must be provided in a number of ways. During intense courses, this becomes increasingly important. Finding reliable, easily available multimedia resources that may be included into a program as a whole therefore becomes the difficulty. Strong listening skills are established while incidental learning is supported by systematic ways and resources, which aid in enhancing oral communication at the workplace. The learning of a second language often centers on listening comprehension. Students who can demonstrate competency in L2 listening also have the capacity to show mastery in other language abilities. Language specialists, especially educators, prefer to encourage the highlighted or equal growth of these listening abilities among the pupils in light of the listening role, viewed as somewhat underappreciated in the formation of language. L2 speakers, through multimedia, stand provided with access to various aural and visual L2 texts via video, audio, blogs, podcasts, and the internet among others. Putting multimedia into use in listening instrument, stands as a move towards assisting the learners of L2 understand L2 within the daily context.

List of literature

1. Blasco, M. (2009). CALL enhanced L2 listening skills-aiming for autoimmunization in a multimedia environment. *Indian Journal of Applied Linguistics*, 35 (1), 107-120.
2. Borras, I., & Lafayette, R. (1994). Effects of multimedia courseware subtitling on the speaking performance of college students of French. *The Modern Language Journal*, 78 (1), 61-75.
3. Buck, G. (2001). *Assessing listening*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Ellis, N.C. (2001). Memory for language. In P. Robinson (Ed.), *Cognition and Second Language Instruction* (pp. 183-205). Cambridge: Cambridge University Press.
5. Gary J. O. (2007). Construct implications of including still image or video in computer-based listening tests. *Language Testing*, 24 (4), 517-537.
6. Ginther, A. (2002). Context and content visuals and performance on listening comprehension stimuli. *Language Testing*, 19(2), 133-167.
7. Grgurovic, M. & Hegelheimer, V. (2007). Help options and multimedia listening: students' use of subtitles and the transcript. *Language Learning & Technology*, 11 (1), 45-66.

8. Gruba, P. (1993). A comparison study of audio and video in language testing. JALT Journal, 16 (1), 85-88.
9. Gruba, P. (2004). Understanding digitized second language videotext. Computer Assisted Language Learning, 17 (1), 51-82.

ФОРМИРОВАНИЕ СМЫСЛОВОГО ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Нуршанова Индира Советовна

Учитель русского языка и литературы средней школы
имени Алихана Бокейханова
района Т. Рыскулова, Жамбылской области

Аннотация: Цель среднего образования заключается в обеспечении развития у учащихся способностей к познанию, творческому использованию полученных знаний в любой учебной и жизненной ситуации, готовности к саморазвитию и самоуправлению посредством развития ключевых и предметных компетенций.

Общие ориентиры развития функциональной грамотности определены в Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы, одной из целей которой являются формирование в общеобразовательных школах интеллектуального, физически и духовно развитого гражданина Республики Казахстан, удовлетворение его потребности в получении образования, обеспечивающего успех и социальную адаптацию в быстро меняющемся мире. Термин «функциональная грамотность» был введен в 1957 году ЮНЕСКО, наряду с понятиями «грамотность» и «минимальная грамотность». Грамотность – это навыки чтения, письма, счета и работы с документами. Формирование функциональной грамотности – сложный, многосторонний, длительный процесс. Достичь нужных результатов можно лишь умело, грамотно сочетая в своей работе различные современные образовательные педагогические технологии.

Аңдатпа: Орта білім берудің мақсаты оқушылардың танымдық қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ету, алған білімін кез келген оқу және өмірлік жағдайда шығармашылықпен пайдалану, негізгі және пәндік құзыреттерді дамыту арқылы өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі басқаруға дайын болу.

Функционалдық сауаттылықты дамытудың негізгі бағыттары Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында, мақсаттарының бәрі – интеллектуалды орта мектептерді қалыптастыру, физикалық және рухани дамыған Қазақстан Республикасының азаматы, тез өзгеретін әлемде сәттілік пен әлеуметтік бейімделуді қамтамасыз ету. «Функционалдық сауаттылық» терминін 1957 жылы ЮНЕСКО «сауаттылық» және «шағын сауаттылық» ұғымдарымен қатар енгізді. Сауаттылық – бұл оқу, жазу, санау және құжаттармен жұмыс істеу дағдылары. Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру тұрақты, көпжақты, ұзақ процесс. Қажетті нәтижелерге әр түрлі заманауи білім беру және педагогикалық жұмысыңызда шебер түрде үйлестіре отырып қол жеткізуге болады. Жаңа жағдайда мектеп түлектерін оқыту процесі «өмір арқылы білім» тұжырымдамасын іске асыруға ықпал ететін құзыреттіліктерді дамытуға бағытталуы керек.

Annotation: The aim of secondary education is to ensure the development of students' ability to cognize, creatively use the knowledge gained in any educational and life situation, readiness for self-development and self-management through the development of key and subject competencies.

General guidelines for the development of functional literacy are defined in the State education development program in the Republic of Kazakhstan during 2011-2020 years, one of the aims is the formation of an intellectual, physically and spiritually developed citizen of Kazakhstan, meeting his need for an education that ensures success and social adaptation in a rapidly changing world. The term "functional literacy" has been introduced in 1957 by UNESCO, along with the concepts of "literacy" and "minimal literacy". Literacy is reading, account, writing skills and working with documents. The development of functional literacy is a complex, multilateral and lengthy process. To achieve the desired results can be skillfully, competently combining in their work various, modern educational pedagogical technologies. In new circumstances, the process of training graduates at school should be oriented towards the development of competencies that contribute to the implementation of the concept "education through life"

Ключевые слова: функциональная грамотность учащихся, Казахстан, развитие коммуникативной компетенции, система оценивания, русский язык, инновационные методы, образовательные педагогические технологии, модель школы.

Түйін сөздер: орта білім, танымдық қабілет, функционалдық сауаттылық, рухани дамыған, интеллектуалды орта, шағын сауаттылық, мектеп үлгісі.

Key words: the development of students', for self-development, self-management, of Kazakhstan, functional literacy, multilateral and lengthy process, school model

Современные ритмы жизни ускоряются, и ставят перед людьми сложные задачи и цели. Общество должно уметь быстро адаптироваться к изменениям, происходящим в постиндустриальном мире. Повышаются требования к уровню образованности человека. В новых обстоятельствах процесс обучения выпускников в школе должен быть ориентирован на развитие компетентностей, способствующих реализации концепции «образование через всю жизнь». Установлено, что предпосылкой развития компетентности является наличие определённого уровня функциональной грамотности.

Термин «функциональная грамотность» сравнительно молод: был введен в 1957 году ЮНЕСКО, наряду с понятиями «грамотность» и «минимальная грамотность». Грамотность – это навыки чтения, письма, счета и работы с документами. Минимальная грамотность – это способность читать и писать простые сообщения. Формирование функциональной грамотности – сложный, многосторонний, длительный процесс. Достичь нужных результатов можно лишь умело, грамотно сочетая в своей работе различные современные образовательные педагогические технологии. [1]

Функциональная грамотность – это тот уровень образованности, который может быть достигнут учащимися за время обучения в школе и предполагает способность человека решать стандартные и нестандартные жизненные задачи в различных сферах жизни и деятельности на основе приобретенных знаний, то есть социализацию личности. Компонентами функциональной грамотности являются: знания сведений, правил, принципов; усвоение общих понятий и умений, составляющих познавательную основу решения стандартных задач в различных сферах жизнедеятельности; умения адаптироваться к изменяющемуся миру; решать конфликты, работать с информацией; вести деловую переписку; применять правила личной безопасности в жизни; готовность ориентироваться в ценностях и нормах современного мира; принимать особенности жизни для удовлетворения своих жизненных запросов; повышать уровень образования на основе осознанного выбора. [2]

В современном образовании существует ряд проблем. Одна из них заключается в том, что успех в школе не всегда означает успех в жизни. Практика доказала неэффективность существующей долгие годы модели содержания образования, ориентированной на знания. Результаты исследований свидетельствуют о том, что выпускники школ в большинстве своем не готовы к свободному использованию в повседневной жизни полученных в школе знаний и умений.

Наиболее известной и успешной на сегодняшний день является модель школы Садбэри Вэлли (SudburyValley), основанной в 1968 г. Дэниэлем Гринбергом. Основные элементы педагогической концепции Садбэри Вэлли заключены в следующих положениях: «Свобода в сочетании с ответственностью», «Самотивация, саморегуляция, саморазвитие», «Демократия». Опыт школы Садбэри Вэлли переняли многие учебные заведения по всему миру. Результаты обучения в такой модели школы показывают, что выпускники получили настоящую подготовку к жизни в обществе. Не каждой общеобразовательной школе подойдет политика, проводимая Дэниэлем Гринбергом в своей школе. Но тем не менее мы должны учиться выстраивать такие же доверительные отношения с нашими детьми. Возможно, тогда появится больше детей, желающих учиться не из «под палки». [3]

Главная задача учителя – научить ученика учиться. В.А.Сухомлинский писал, что самая страшная опасность – это безделье за партой: безделье, которое длится шесть часов ежедневно, месяцы и годы и это развращает, морально калечит человека, и ни школьная бригада, ни мастерская, ни школьный участок – ничто не может возместить того, что упущено в самой главной сфере, где человек должен быть тружеником, – в сфере мысли. [4]

Что может сделать учитель русского языка и литературы, чтобы обеспечить функциональную грамотность учеников? На современном этапе возникла необходимость в качественной подготовке педагога, позволяющей сочетать фундаментальные профессиональные знания и творчество в практико-ориентированном исследовательском подходе к разрешению конкретных образовательных проблем. Как учитель русского языка, я вижу свою роль в

создании на уроках благоприятной среды для формирования функциональной грамотности, её коммуникативной составляющей. Умениями современного школьника в области изучения русского языка в национальной школе, являются различные умения, в том числе, умение создавать письменные работы разного вида и стиля на русском языке, отвечать на вопросы, составлять диалоги, рассказывать стихи. Я стараюсь приучить своих учеников вдумчиво работать с книгами, справочниками, словарями, а также Интернет-ресурсами.

Я думаю, что очень важно на уроках русского языка, работа над связным текстом. Восприятие любого текста – процесс творческий. Научиться понимать тонкости языка – значит грамотно писать. Одним из действенных средств, способных вызвать интерес к уроку и развивать функциональную грамотность, являются дидактические игры или фрагменты. При включении детей в ситуацию дидактической игры интерес к учебной деятельности резко возрастает, изучаемый материал становится для детей более доступным, работоспособность увеличивается. Это могут быть такие игры, как: «Четвёртый лишний», «Слабое звено», «Найди лишнее слово», «Закончи предложение». Развитию функциональной грамотности способствует применение приемов технологии критического мышления. Эти приемы позволяют не только активизировать лексические единицы в речи учащихся и ввести новые, а также объединить их в связное высказывание, тренировать различные грамматические структуры, в зависимости от поставленной цели. Эти и другие приемы способствуют успешному обучению школьников, приучают их вдумчиво и активно работать с каждым словом, что очень важно для развития коммуникативной компетенции. Достичь формирования функциональной грамотности можно лишь умело, грамотно сочетая в своей работе различные образовательные педагогические технологии.

Метод проектов при обучении русскому языку, считается не простым, но эффективным. Проектный метод позволяет учащимся применить полученные знания на практике, предполагает выполнение работы индивидуально или в малых группах. В ходе защиты проектов ведется широкое обсуждение на русском языке. Научное исследование - это самый высокий уровень познавательной активности учащихся, где демонстрируются знания другой культуры, психологической природы человека и его взаимосвязи с окружающим миром. [5]

Следовательно, научиться действовать ученик может только в процессе самого действия, а каждодневная работа учителя на уроке, образовательные технологии, которые он выбирает, формируют функциональную грамотность учащихся, соответствующую их возрастной ступени. Поэтому важнейшей в профессиональном становлении современного учителя является проблема повышения его технологической компетентности, включающей в себя глубокую теоретическую подготовку и практический опыт продуктивного применения современных образовательных технологий на уроке.

На уроках русского языка и литературы формируются навыки и умения, без которых сегодня невозможно справляться с решением жизненно важных задач:

- осмысленно читать и воспринимать на слух, а также продуцировать тексты
- разных типов (информационного и прикладного характера, литературные тексты);
- уметь извлекать информацию из разных источников;
- учиться находить и критически оценивать информацию из СМИ и Интернета;
- уметь пользоваться источниками и ссылаться на них;
- уметь читать таблицы, диаграммы, схемы, условные обозначения и уметь
- применять их при подготовке собственных текстов;
- реализовывать разные стратегии чтения при работе с текстом.

Уроки русского языка и литературы школьного курса содействуют формированию функциональной грамотности у учащихся путем:

- формирования знаний о правилах, нормах и техниках чтения, письма, общения, создания письменного или устного текста/высказывания;
- развития умения видеть орфографическую или пунктуационную задачу и решать ее при помощи правил или обращения к учебнику, справочнику или словарю;

- создания ситуаций свободного использования освоенных навыков чтения и письма для понимания и преобразования текста для целей передачи информации в новых ситуациях;
- развития универсальных способов деятельности – аналитических умений отличать причину и следствие, общее и частное, главное и второстепенное;
- создания ситуаций формирования опыта решения функциональных проблем;
- умения учитывать разные мнения и стремиться к координации различных позиций в сотрудничестве, устанавливать и сравнивать разные точки зрения, прежде чем принимать и решения и делать выбор, адекватно использовать речевые средства для решения различных коммуникативных задач. [6]

Одной из ключевых областей функциональной грамотности является грамотность в чтении.

Чем понятие «чтение» отличается от понятия «функциональное чтение»?

Чтение – это технология интеллектуального развития, способ обретения культуры, посредник в общении, средство для решения жизненных проблем. Без чтения невозможно интеллектуальное развитие и самообразование, которое продолжается в течение всей жизни. Содержание текста всегда имеет множество степеней свободы: разные люди понимают один и тот же текст по-разному в силу своих индивидуальных особенностей и жизненного опыта.

Функциональное чтение – это чтение с целью поиска информации для решения конкретной задачи или выполнения определенного задания. При функциональном чтении применяются приемы просмотрового чтения (сканирования) и аналитического чтения (выделение ключевых слов, подбор цитат, составление схем, графиков, таблиц). [7]

Большое значение для раскрытия творческого потенциала ученика и формирования функциональной грамотности имеют и нетрадиционные формы домашнего задания, которые призваны, с одной стороны, закреплять знания, умения и навыки, полученные на уроке, а с другой стороны, позволяют ребёнку проявить самостоятельность, самому найти решение нестандартного вопроса, задания.

Типы домашнего задания:

- творческая работа
- лингвистическое исследование текста
- подготовка иллюстраций к литературным произведениям
- рисование обложек к литературным произведениям
- художественное чтение
- инсценировка художественного произведения
- создание самостоятельных литературных произведений различных жанров
- продолжение неоконченных произведений
- наблюдение за природой
- составление вопросника к зачету по теме
- составление конспекта, опорных таблиц

Такие домашние задания помогают избежать однообразия в обучении. Ребёнок может почувствовать себя и в роли автора, иллюстратора, педагога. [8]

Для создания учебных ситуаций, можно использовать примеры из реальной жизни, а в качестве материалов для учебных заданий – объявления, рекламу, инструкции, меню, входные билеты и т.д. На основе этих материалов я создаю задания на развитие функциональной грамотности.

Формирование функциональной грамотности учащихся на современном этапе развития школьного образования зависит от обновления самого содержания образования, создания учебных программ, учебников, пересмотра программ повышения квалификации и переподготовки учителей, мониторинга способностей учащихся. Применять полученные знания в учебных и практических ситуациях, а также обеспечить адекватные материально-технические, психолого-технические и технологические условия обучения школьников.

Мониторинг функциональной грамотности обучающихся включает:

- читательскую грамотность. Основы закладываются в начальной школе, где идет интенсивное обучение различным видам речевой деятельности – письму и чтению, говорению и слушанию.

Поэтому актуальны важнейшие задачи, стоящие перед педагогом:

- научить осознанно, правильно, выразительно читать;
- извлекать из текстов интересную и полезную информацию;
- самостоятельно выбирать книги для чтения;
- работать с разными источниками информации (*словарями, справочниками, в том числе и на электронных носителях*);
- высказывать оценочные суждения о прочитанном произведении;
- развивать потребность в чтении (*самостоятельном, инициативном*) посредством использования разнообразных форм внеклассной деятельности;
- развивать читательскую компетентность учащихся через уроки и организацию внеклассной деятельности
- естественнонаучная грамотность (способность человека осваивать и использовать естественнонаучные знания для распознавания и постановки вопросов, для освоения новых знаний, для объяснения естественнонаучных явлений);
- математическая грамотность (способность учащихся: распознавать проблемы, возникающие в окружающей действительности, которые могут быть решены средствами математики; формулировать эти проблемы на языке математики; решать эти проблемы, используя математические знания и методы)
- финансовая грамотность (это уровень знаний в области финансов, личных сбережений и способов управления ими);
- глобальные компетенции;
- креативное мышление. [9]

Функциональная грамотность направлена на решение бытовых проблем, обнаруживается в конкретных обстоятельствах и характеризует человека в определенной ситуации. О существовании функциональной грамотности мы чаще всего узнаем, только столкнувшись с ее отсутствием. Функциональная безграмотность обнаруживает себя при изменении ситуации, образа жизни или типа профессиональной деятельности. Часто выявляется в ситуациях столкновения человека с новыми для него технологиями. Так, человек не может разобрать схемы, инструкции, не может воспользоваться каким-либо устройством, например, мобильным телефоном, банкоматом.

Таким образом, систематическое применение всех методов и приемов служит развитию ключевых и предметных компетенций, а на их основе формируется функциональная грамотность школьника.

Министерство образования и науки Республики Казахстан предприняло новый шаг на пути к повышению качества учебной литературы в стране, что однозначно будет способствовать развитию функциональной грамотности у детей, со школьной скамьи.

Цифровые технологии-это еще один из видов функциональной грамотности. Это интеграция системных знаний и цифровой среды, за симбиоз традиционных и инновационных методов преподавания, за уместное и разумное сочетание классического контента с возможностью для детей создавать и свой собственный. Таким образом, формирование функциональной грамотности учащихся на современном этапе развития школьного образования зависит от обновления самого содержания образования, создания учебных программ, учебников, пересмотра программ повышения квалификации и переподготовки учителей, мониторинга способностей учащихся умение применять полученные знания в учебных и практических ситуациях, а также обеспечить адекватные материально-технические, психолого-технические и технологические условия обучения школьников. [10]

Список использованной литературы:

1. Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана.

2. Методическое пособие «Особенности формирования функциональной грамотности учащихся основной школы при освоении дисциплин общественно-гуманитарного цикла», Астана, 2013.
3. Формирование у подростков функциональной грамотности в сфере коммуникации. Басова Е. А Санкт-Петербург, 2012.
4. Конфликт взаимодействия в педагогическом процессе. М. Рыбакова, М., 1991.
5. Соловейчик С. «В.А. Сухомлинский о воспитании», М.,1975.
6. Выготский Л.С. Педагогическая психология// М.: Педагогика, 1991.
7. Сборник заданий по функциональной грамотности.
8. Задания и упражнения для отработки навыков функциональной. Наталия Коршунова
9. Формирование функциональной грамотности школьников. Ахметханова А.К.
10. Тренды образования// платформа TopIQ.kz

«СИММЕТРИЯ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМДА, ТЕХНИКАДА ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ»

Омарова Жанат Баймухаметовна

Математика пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші
«15 орта мектебі» КММ,Талдықорған қаласы

Симметрия ұғымымен біз жиі кездесеміз.Симметрия ұғымы көптеген ғасырлар бойы адамзат еңбегінің тарихымен байланысты. Ол адамзат білімінің негізгі көзі болып табылады. Симметрия принципі физика және математика, химия және биология, техника және архитектура, көркемсурет және скульптура, поэзия және музыка саласында негізгі роль атқарады. Өзінің қайталанбас әдемі сурет құбылыстарымен бейнеленетін табиғат заңдылықтары да симметрия принциптеріне бағынады.

Симметрия дегеніміз не? Симметрия ұғымы неліктен бізді қоршаған әлеммен байланысты? Негізгі симметрия принциптері екі топтан тұрады.

Бірінші топта симметрияның түрі, құрылымы,орналасуы жатады.Бұл симметрия түрін көруге болады.Оны геометрияның симметриясы деп те атайды.

Екінші тобын физикалық құбылыстар және табиғат заңдылықтарына байланыстырып мінездеме беруге болады.

Көптеген ғасырлар бойы адамзат баласы өзін қоршаған ортаның екі аралықтан тұратынын зерттеп білді: бір жағынан қатаң тәртіппен орналасқан заңдылықтарды, ал екінші жағынан олардың бұзылуын түсінді.

Белгілі оқымысты Дж.Ньюмен былай деп жазды: «Симметрия-әртүрлі заттардың арасында таңқаларлық байланыстар, құбылыстар мен теориялар орнатады.Былай қарасын оларды ешнәрсе байланыстырмайтын сияқты, бірақта топтық теориясы, түрлендірулер, кеңістік құрылысы, вазалардың суреттері, гүл жапырақтары, теңіз кірпікшешенінің клеткаларының бөлінуі, қар түйіршіктері, музыка,қатнастар теориясында орын алады»

«Симметрия» сөзі екі түрлі түсінік береді.

Бір түсінікте симметрия пропорционалдық ұғыммен байланысты; әртүрлі көпбөліктердің жинақталуы арқылы бір бүтін бөлікке бірігуін көрсетеді.

Бұл сөздің екінші мағынасы тепе-теңдік ұғымымен сәйкес.

Аристотель симметрияны қатынастардың шегін сипаттайтын күй деп айтқан. Аристотельдің бұл тұжырымдамасынан оның табиғат заңдылықтарының құрылуының ашылуына және екі жақты мағанасы бар екеніне себепкер болғанын көрсетеді.

Пифагор және оның шәкірттері симметрияға аса көп көңіл бөлген. Пифагоршылар алғаш рет үйлесімділік гармониясын, симметриясын математикалық трактаттарда берді,ол қазірге күнге дейін өзінің мағынасын өзгертпей келеді.

Пифагордың симметрия туралы көзқарасын әрі қарай Платонның дүниетанымында кездеседі. Платон симметрияның әлемдегі әсемдігі дұрыс көпбұрыштардан тұратынын көрсете алды.Философтар Р.Декарт және Г.Спенсер симметрияның категорияларымен айна-

лысты. Симметрияны римдік инженер Витрувий(1ғасырды) өзінің «Архитектура туралы» трактатында жазған. Ал геометриядағы симметрия туралы француз математигі А.Лежандр (1752-1833) енгізген.

Симметрияны голландық суретші Эшердің еңбегіндегі әдемі оюлардан (орнамент) көруге болады. Симметриялы оюлардың (орнамент) 17 түрі бар. Олардың барлығы да ежелде пайда болған, бірақ классификациясы 19 ғасырда белгілі болды.

Күрделі фигуралар үшін біз әзірге олардың теңдігі туралы анықтаманы білмейміз,бірақ , негізінен тең фигураларды тең емес фигуралардан ажырата аламыз.

Егер жазықтықта F' фигурасы F фигурасына тең болса, онда F фигурасын F' фигурасына көшіретін қозғалыс табылады.

Жазықтықта барлығы төрт қозғалыс қана бар:

1) параллель көшіру

2) түзуге қатысты шағылу немесе осьтік симметрия

3) нүктенің маңында бұру

4) сырғыма немесе жылжымалы симметрия-бұл қозғалыс алдымен түзуге қатысты симметрия орындалып, одан кейін түзу бойымен параллель көшіру орындалатын қозғалыс.

Фигуралардың симметриялығы

Егер фигураны өзін-өзіне көшіретін қозғалыс табылса, онда фигураның симметриясы бар дейді.

Фигураның кез-келген нүктесін орнында қалдыратын түрлендіру тепе-тең түрлендіру деп аталады. Мәселен, егер фигура бұру арқылы өзіне көшсе, онда оның бұру симметриясы бар.

Өлшемдарі арқылы симметриялы фигуралардың бірі - бұл дөңгелек.

Дөңгелектің центрінен өтетін әрбір түзу оның симметрия осі, ал оның центрі бұру симметриясының центрі болып табылады және кез-келген бұрышқа бұруға болады.

Жай фигуралардың симметриясы

Жай фигуралардың симметриясы қарастырсақ, жалпы жағдайда үшбұрыштың ешбір симметриясы жоқ.

Теңбүйірлі үшбұрыштың бір симметрия осі бар, ол табанының орта перпендикулярлары.

Теңқабырғалы үшбұрыштың үш симметрия осі және бұру бұрышы 120° болатын бұру симметриясы бар.

Тіктөртбұрыштың симметрия осьтері оның қарсы қабырғаларының орталарынан өтеді. Ромбының симметрия осьтері оның қарсы төбелерінен өтеді.

Геометриялық симметрия

Симметрия (грекше – мөлшерлес) – жиі кездесетін математикалық ұғымдардың бірі. Тар мағынада алғанда, симметрия-кеңістіктің әрбір M нүктесін α жазықтығы (α түзуі) бойынша MM' кесіндісі α жазықтығына (α түзуіне) перпендикуляр болатындай және онымен қилысқанда қақ бөлінетіндей бір M нүктесіне түрлендіру. Симметрияның бұл түрін айналық шағылу деп атайды. Кең мағынада алғанда, симметрия фигураның біршама дұрыстығын, яғни оның шағылу мен қозғалыс түрлендірулері де өзгеріссіз қалатын элементтерін сипаттайтын қасиеті. Мұндай түрлендірулердің жиыны симметриялар тобын (группасын) құрастырады. Симметрияның қарапайым үш түрі бар. Олар: центрлік симметрия, осьтік симметрия және жылжыту симметриясы.

Центрлік симметрияда жазықтықтың немесе кеңістіктің әрбір M нүктесі, тұрақты бір P нүктесі бойынша $MP=PM'$ болатындай және M , P , M' нүктелері бір түзуде (M және M' нүктелері P нүктесінің екі жағында) орналасқандай, M' нүктесіне түрлендіріледі. Мұндағы P нүктесі симметрия центрі деп аталады.

Осьтік симметрияда әрбір M нүктесі a түзуі бойынша бір M' нүктесіне түрлендіріледі, онда MM' кесіндісі a түзуіне перпендикуляр болады және бұлардың қилылысу нүктесін E әрпімен белгілегенде $ME=EM'$ теңдігі орындалып отырады. Бұл жағдайда a түзуі симметрия осі деп аталады.

а түзуінің орнына альфа жазықтығын алғанда M және M' нүктелері сол жазықтық бойынша симметриялы болады.

Осьтері параллель екі осьтік симметрияның көбейтіндісі жылжыту симметриясы болады.

Осьтік симметрияда кесіндінің ұзындығы сақталады, бірақ фигураның ориентациясы (жиік сызығында болуға мүмкін қозғалыс бағыты) өзгеріп, бұрынғысына қарама-қарсы болып шығады. Сондықтан осьтік симметрия екінші текті қозғалыс болып табылады. Симметрия арқылы түзуді түрлендіргенде түзу шығады, оське перпендикуляр түзулер өз орындарында қалады. Симметрия осінің өзі-өзгермейтін түзу, оның әрбір нүктесі – екі еселі нүкте.

Симметрия (латынның – тең өлшемділік)-геологияда бірдей құрылымдық пішіндердің кеңістіктегі орналасу периодтылығы. Геологияда симметрия құбылыстары Жер планетасының әр түрлі күйлері түрінде зеттеледі. Жер осі эклиптика жазықтығына көлбеу болғандықтан жыл мезгілдерінің бөлінуі антисимметриялы, Жер жылбойы Күнді бір рет айналып шығатындықтан климаттық зоналар экватор жазықтығына симметриялы орналасқан Жер сфероиды айналғанда меридиан жазықтықтарымен сәйкесетін барлық симметрия жазықтықтары жойылады да, экватор жазықтығымен үйлесетін және айналу осіне перпендикуляр бір-ақ жазықтық қалады. Меридиандық симметрия жазықтықтары болмайды, сондықтан континенттердің ендік бағыттағы пішіндері, меридиандық бағытта ағатын өзен аңғарларының тік қимасы асимметриялы келеді. Жер өз осінен айналған кезінде меридиандарды бойлай өтетін созылу мен қысылу жарылыстар бөлінуінің беттік симметриясын анықтайды. Симметрия байқалуының белгісі болып есептелетін асимметрияны, құрлықтар мен мұхиттардың Жер шарындағы бөлінуінен, табиғи сулардың орналасуынан т.б. көруге болады.

Мысалы: шығыс жарты шарда құрлықтар, ал батыс жарты шарда мұхиттар басым, яғни Жер бетінің 42 %-тен астамын құрлық, 56 % мұхит алып жатыр. Оңтүстік жарты шар, солтүстік жарты шардан гөрі дөңестеу. Экватордан солтүстікке қарай құрлықтар басым және бұлар мұнда оңтүстікке қарай созыла біткен. Оңтүстік полюс жақта Австралия, Африка, Антрактида,

Оңтүстік Америка, солтүстік полюс бетте Европа, Солтүстік Америка, Азия құрлықтарының орналасуы да асимметрияға мысал бола алады. Экватордың солтүстігінде және оңтүстігінде артезиан бассейндерінің болуы – жер асты сулары орналасуындағы симметриялық заңдылық болып табылады. Құрлықтар мен мұхиттардың контурларында үшбұрышқа ұқсастық байқалады. Құрлықтар үшбұрыштардың «табандары» солтүстікке, «төбелері» оңтүстікке қараған. Мұхиттардың үшбұрыштары бұларға керісінше орналасқан. Геологияда құрлымдардағы шөгінді қат-қабаттардың симметриясы біртекті қабаттардың түрліше кезектескен жиынтығымен сипатталады. Жыныстар текстураларының кебір бағыттарда үзілісті, өзгелерде үзіліссіз шексіз фигуралар құрауы, тау жыныстары жарықтарының белгілі жүемен орналасуы, базальттардың баған тәрізді бөліктігі, минералдардың параллель агрегаттары т.б. осыған мысал бола алады. Тау жыныстарының құрлымдары мен текстураларындағы симметрия таспа саздарда, метаморфтық тақта тастарда, қабатқа бөлінген интрузияларда, зффузиялық жыныстардың флюидтік текстураларында т.б. байқалады.

Симметриялы функциялар

Симметриялы функция- айнымалыларды өзара орын алмастырудан мәнін өзгертпейтін бірнеше айнымалылар функциясы, мысалы: $x_1^2 + 3x_1x_2 + x_2^2$

Алгебрада симметриялы көпмүшелердің ерекше маңызы бар. Алгебралық теңдеудің коэффициенттері түбірлердің симметриялы көпмүшеліктері болады. мысалы: $x^2 + 2px + q = 0$ квадрат теңдеуі үшін $p = -(x_1 + x_2)$, $q = x_1x_2$.

Кез келген симметриялы көпмүшелік элементар симметриялы функциялардан құралған көпмүшелік болады. мысалы: $x_1^2 + x_2^2 = (x_1 + x_2)^2 - 2x_1x_2$

Симметриялы функциялар теориясы алгебралық теңдеулердің радикал арқылы шешілу мүмкіндігін зерттеу мәселесінде қолданылады.

Сәйкес симметриялы функциялар элементар функциялар деп аталады.

Периодты функцияның графигінің Ox осі бойында көшіру симметриясы

көшіру симметриясы бар, себебі түзу өзінің бойымен өзіне көшеді. Егер шектелген фигуралар квадрат, не тіктөтбұрыш, үшбұрыш, алтыбұрыш болса, онда квадраттық тор, не тіктөтбұрыштардан, үшбұрыштардан, алтыбұрыштардан тұратын тор аламыз

Шектелмеген фигураларды іс жүзінде салу мүмкін емес, бірақ шектелген фигураларды «параллель көшіріп» ойша жалғаструға болады. Мәселен, квадраттық торды көз алдымызға елестетуге болады. Сондықтан кафель жапсырылған немесе паркеттелген қабырғаны «көшіру» симметриясы туралы айта аламыз. Әр түрлі өрнектердің «көшіру» симметриясын да осылай түсінеміз.

Онда біз оның бірдей қайталанатын бөліктерін көреміз, яғни қардың симметриясын көреміз. Қардың әдемілігін беретін бұл симметрияның қалай «құрылғанын» түсініп көрейік. Бұл үшін оның барлық симметрия элементтерін «центрі және осін» атап шығу керек, сонымен қатар өзара қозғалысының барлық симметрия түрлендіруін сипаттау керек. Бұл мәселені мысалы қар сәулелерінің ұштарын қосатын Q дұрыс алты бұрыштың көмегімен шешіп көрейік, Q алты бұрышының симметрия элементтері – бұл оның O центрі және оның алты симметрия осьтері.

Енді симметрия түрлендіруін атап шығайық. Олардың барлығы әрине симметрия элементтерімен байланысты. Бұл біріншіден сағат тілімен және оған қарсы 60° -қа еселі бұрышқа O центрінің айналасындағы барлық бұрулары. Екіншіден суретте көрсетілген алты осіне қатысты барлық осьтік симметриялар.

Симметриялы фигуралардың тобы ауқымды болған сайын, бұл фигура дұрыс, әрі симметриялы болады. Ең симметриялы фигура – бұл барлық кеңістік. Кеңістіктің кез-келген қозғалысы оны өзімен беттестіреді. Сондықтан кеңістіктің барлық қозғалысының тобы кеңістіктің симметрия тобы болып табылады. Көпбұрыштың ішінде ең симметриялысы дұрыс көпбұрыштар болып табылады. Дұрыс n бұрышты симметрия тобы шеклеулі. Ол бұл көпбұрыштың O центрінің айналасында $t_k = k360/n$ (мұндағы $k=0,1,2,\dots,n$) бұрышқа n бұрудан және оның симметрия осіне қатысты n осьтік симметрияларынан тұрады.

Шектеулі фигуралардың ішінде ең симметриялы фигуралар-шеңбер, дөңгелек немесе O центрлері ортақ шеңберлерді біріктіретін фигуралар болып табылады.

Қорытынды.

Бізді қоршаған ортадағы әсемділік пен әдеміліктің барлығы симметрия заңдылықтарына бағынады. Симметрия жер бетіндегі бүкіл әлемдік тартылыс күшінің арқасында қолданыс табуда. Бұл күш бүкіл ғаламшарда қолданылатындықтан, барлық объектілер қатаң симметриялы болып орналасады.

Адамдар көркемсурет өнерінде, сәулет өнерінде, музыка мен поэзия өнерінде, ғимараттарды салуда симметрияның мүмкіндіктерін қолдана алған.

Қазақ халқының ұлттық-тұрмыстық қолданбалы оюларының симметриялығы негізінде де геометриялық есептеулерін құрастыруға болады: «Түйе мойын» (осьтік симметрия), «Сұқ саусақ» (параллель көшіру), «Өмір жолы» (центрлік симметрия).

Соңғы 10 жыл ішінде Қазақстанның сәулет құрлысы өзгерістерге ұшырап, жаңа элементтердің елеулі алғышарттары жасалды. Тек Астана қаласында ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның басқа қалаларында да көз тартар тұрғын үйлер, офистер, банктер, мәдени ескеркіштер, спорт комплекстері мен басқа да ерекше ғимараттар салынды.

Әсем қалаларымыз Астана, Алматы, Талдықорған ғимараттарының симметриялы көріністері мен болашақта салынатын жобалардағы симметрияның қолданылуын көруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінді аумақтық даму стратегиясы.
2. «Геометрия» Шарыгин И.Ф. Бүкүбаева К.О. Дрофа-Кітап
3. «Симметрия» Шубников А.В. Москва, 1940
4. «Построение геометрии на основе понятия симметрии» Вейль Г. Москва 1968
5. «Этюды осимметрии» Вигнер Е. Москва, 1971
6. «Геометрия» Александров А.Д. Вернер А.Л. Рыжик В.И. Москва, 1991
7. «Қазақстан және даму өрісі» Алшанов Р. Егемен Қазақстан-2002ж.

ОҚЫТУ БАРЫСЫНДАҒЫ ТІЛ ДАМУЫ ЖҰМЫСТАРЫ

(Тыңдалым - айтылым бағыты аясында)

Рахманбекова Гулжан Токтасыновна

108 мектеп қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі

Алматы қаласы

Оқыту барысында тілдік дамудың төрт дағдысы бар. Олар - оқылым, айтылым, жазылым, тыңдалым дағдылары.

1. Оқылым дағдысына - мәтін мазмұнын түсініп, сұрақтарға нақты жауап беру жатады;

2. Айтылым дағдысына - сипаттау, әңгімелеу, мәтінді толықтыру, айтыс, шешендік өнер, еркін сөйлеу дағдылары кіреді;

3. Жазылым дағдысы - шағын әңгіме, эссе, құттықтау, хат жазу, хабарлама жазу, шығарма, өлең, күнделік жазу т.т. жазбаша жұмыстарға негізделген;

4. Тыңдалым дағдысы - диалог, әңгімелер, хабарландыру, әндер, дәрістер, жарнама, көрініс, өлеңдерді тыңдау, түсіну, терең түсінуге бағытталған;

Оқыту барысында біз осы дағдыларды араластыра қолданып, оқушыны жан-жақты дамытуға жұмыс жасаймыз. Өз баяндамада мен айтылым дағдысына терең тоқталып кеткім келеді. Жаңартылған оқу мазмұны бойынша, қазақ тілі сабағында өзім қолданған бірнеше әдіс-тәсілдерді назарларыңызға ұсына кетейін:

Айтылым - тілдік төрт дағдының бірі және ол жазылым сияқты жиі қолданбалы дағдылар қатарына жатады. Яғни тілді қабылдап үйренуден гөрі оны қолдану, сөйлеу көрініс тауып отырады. Қарапайым тілмен айтқанда, айтылым дегеніміз – өзге адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында ойымызды жеткізу үшін тілдік бірліктерді қолдану. Сөйлесу барысында біз кейбір әрекеттерді жиі қолданамыз және олардың тізімі төмендегідей:

1. Сөздерді дыбыстау: сұрақ қою, жауап беру, пікір білдіру, түсіндіру, түсінбеген нәрсені қайта сұрау, диалог, баяндау, сәлемдесу, қоштасу, айқайлау, сыбырлау, ән айту, өлең оқу, алғыс-реніш білдіру, күлдіру, айналасын сөзге тарту, кешірім сұрау, құттықтау т.т.;

2. Интонацияны қолдану: сөйлеу барысында өз-өзін бақылау, түзету, айтылар сөзді жоспарлау, жест, мимиканы қолдану, сауатты сөйлеу, кідіріс, түрлі эмоция, қажетті стиль, ым-ишараны қолдану, тыңдарманды қызықтыру, күлдіріп-жылату,

3. Грамматикалық тұлғаларды қолдану: сөз және сөйлем екпінін қолдану, кезек күтіп сөз бастау, сөзді қайта құрау, өзгеше жеткізу (естірту, жоқтау), айтып берудің түрлі тәсілдерін қарастыру;

Айтылымның түрлі ерекшелігін білу - мұғалімге оны терең дамытуға, әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, сабақты қызықты жоспарлай алуға мүмкіндік береді. Айтылым дағдысы бойынша біз оқушыларды мына төрт бағытта дамытамыз:

а) Белгілі бір тақырыпқа байланысты ойын білдіру: Сабақ тақырыбын сурет (картина) түрінде оқушыларға көрсетіп, олардан бүгінгі сабақ не туралы болады? - деп ойлайсындар сұрағын қоямын;

ә) Оқушылар өз ой-пікірлерін білдіреді;

б) Оқушылар өз көзқарастарын дәлелдейді;

в) Соңғы шешім, қорытынды пікір жасау;

г) Зерттеу жасатамын;

ғ) Ақпаратты өңдеу дағдыларын үйретемін;

Өзге адамдармен байланыс жасау, сөйлесу, пікір алмасу - оқушылардың тілдік дамуын ғана емес, рухани өсуін де қалыптастырады. Сабақ барысында оқушылармен белсенді қарым-қатынас орната алу - ұстаз үшін үлкен шеберлікті қажет етеді. Бұл орайда төмендегідей дамыту жұмыстары жүргізіледі:

- Сұрақ – жауап (мұғалім мен оқушылар)

- Диалог (оқушы мен оқушы, мұғалім мен оқушы)

- Қатысым (мұғалім мен оқушылар, оқушы мен оқушы, мұғалім мен оқушы)
- Жазылым (тақырыпқа байланысты мәтінмен жұмыс)

Диалогтік әдісті қолдана отырып оқушыларды түрлі тақырыпта сөйлесуге шақырамын:

а) Сұрақ қою, өтіну, жауап беру, таңдану, бұйыруды қолданып бір-бірімен әңгімелесе білуге;

ә) Мәліметтерді нақтылауға, келіспеушілігін білдіруге, толықтыруға, берілген материал аясында өзара пікір алмасуға дағдыландырамын;

б) Оқушылардың еркіндігін сақтай отырып, олардың дамуы мен біліктіліктерін арттырамын;

в) Әртүрлі типтегі кішігірім диалогтар құрастыруды тапсырамын;

Тыңдалым және айтылым (ауызша сөйлеу тілін және фонематикалық естуді дамыту): - артикуляциялық жаттығулар; - сөзді дыбыстық талдау; - түрлі ақпаратты қабылдау; - сұрақтар құрастыру, мазмұны бойынша қарапайым сұрақтарға жауап беру; - мәтін бөлімдерінің негізінде ұжымдық және өзіндік әңгіме құрастыру; - диалог құру, сөйлеушінің көзқарасын қабылдау; - бөлімдерінің негізінде ұжымдық және өзіндік әңгіме құрастыру; - өлеңдерді, жаңылтпаштарды айту; - ойында жаттаған өлеңдерді, жаңылтпаштарды қолдану; - өлеңдер жаттау; - мысалдар мен өлеңдерді мәнерлеп оқу; - таныс оқиғаларды, ертегілерді мазмұндау.

Оқылым: - оқу әрекетіне қызығушылығын арттыру; - ауызша және жазбаша сөйлеу тілін дамыту; - байланыстырып сөйлеу тілін дамыту; - оқығанда тыныс белгілеріне сәйкес интонацияны сақтап оқу; - дауыстап, іштей оқу; - мәтінді бөлімдерге бөлу, әр бөлімді мұғалімнің көмегімен атау; - оқылған мазмұн бойынша сұрақтарды құрастыру; - мәтінді түсініп оқып, сұрақтарға толық жауап беру; - мәтінді қысқаша мазмұндау. Жоғарыда айтылған әдіс-тәсілдер арқылы - оқушының ойлау қабілетінің жоғары деңгейге өсуіне, тіл байлығы мен зияткерлік қабілетінің дамуына, бәсекеге қабілетті, өз дәлелін қорғап, мәселеге сыни тұрғыдан сараптама жасап үйренуге баулимын;

Оқушыны ауызша әдеби сөйлеу дағдаларына бейімдеу үшін орфоэпикалық ережелерге сай, фонетикалық заңдылықтарды аңғартатын, мәнерлеп оқуға арналған арнайы ұйымдастырылған жаттығу жұмыстарын жүргізу пайдалы. Мұндай жұмыс түрлері әр тақырыпты оқытуға байланысты тіл дамыту жұмыстары арықлы іске асуға тиіс. Оқушыға мәнерлеп оқытудың, әдемі сөйлеудің үлгілерін мұғалім өзі көрсетіп отыруы қажет. Оқушының әдеби сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда дыбыстар мен сөздерді дұрыс айтуға үйрету, дұрыс сөйлеу дағдыларын дамыту, сөйлеу тіліне жаттықтыру, өлеңдер мен әндерді жаттату, фбулалық мәтіндер мен диалогтарды тыңдату, классикалық, қазіргі кездегі музыканы, граммофондық немесе магнитофондық жазуларды тыңдату, сөз шеберлері, атақты сахна шеберлерінің орындауында магнитофон таспаларына жазылған поэтикалық шығармаларды, кино, диафильмдердің мазмұнын дыбыс арқылы жандандырып, магнитофоннан тыңдату сияқты жұмыстар жүргізудің үлкен мәні бар. Демек, «көркем сөздің баурап алатын күші ерлікке, Отанды сүйуге, адамгершілікке тәрбиелейді. Ол үшін тілді, әсіресе оның байлығын, көркемдігі мен үнділігін, сан қырлы мағынасы мен өткірлігін үйрене білу, көптен көп жаттыға білу қажет».

Мұғалім «Термин сөздер», «Омоним, синоним, антоним, неологизм, архаизм сөздер», «Қос сөздер», «Зат есім», «Сын есім», «Сан есім» тақырыптарын оқытуға байланысты тіл дамыту жұмыстарын жүргізу барысында қазақ тілінде бұлардың алатын орнын, мәнін, мағынасын, қызметін меңгертіп, түсіндіріп отыруы қажет.

Оқушыға әдемі, жүйелі сөйлеуге дағды беруде синоним сөздерді үйретіп отырудың мәні зор. Мұғалім тақырыпты оқытуға байланысты ана тіліндегі синоним сөздердің мәніне, маңызына, ерекшелігіне, сондай-ақ қазақ тіліндегі синоним сөздердің саны жағынан да, синонимдік қатарларының молдығы, байлығы жағынан да өте бай екенін, кейде бір ұғымды білдіру үшін ондаған синоним сөздерді қолдануға болатынын айтып, оны дұрыс пайдалана білу шебер, әдемі сөйлеуге тәрбиелейтінін түсіндіріп отыруы қажет. Ол үшін мұғалім

синоним сөздердің алуан түпкі мағыналарын қалай ажырату жолдарын айтып, оны қалай түсініп қолданатындықтарына зер салып, қадағалауы тиіс.

Оқушыны ауызша әдеби сөйлеу дағдыларына үйретуде фонетика мен орфоэпияны дұрыс оқытудың орны ерекше, өйткені оқушы фонетика мен орфоэпияның заңдылықтарын дұрыс меңгеру арқылы әдеби тілдің нормасына жаттығады., сөздердегі дыбыстардың айтылуын, естілуін, жазылуын дұрыс айта білуге дағдыланады. Егер оқушы сөзді немесе дыбысты дұрыс айта алмаса, бір дыбыстың орнына екінші дыбысты ауыстырып айтатын болса, немесе жазса, онда ол әдеби тілдің сөйлеу дағдысын бұзып, ол сөзді қате айтумен бірге, дұрыс сауатты жаза алмайтын болады.

Орфографияны дұрыс меңгерген оқушы еш уақытта да жазба жұмыстарында сөзді қате жазбайды. Ол үшін мұғалім сөздің түбірін қосымшадан айыра білудің жолдарын үйретіп отыруы қажет. Орфография мен орфоэпияны өткенде екі түрлі жазылу қаупі бар сөздерді дұрыс жаздырып, әрі айттырып отырған жөн. Мысалы. Батальон (баталион емес), бәйшешек (байшешек емес), құлын (құлүн емес), бұрын (бұрүн емес), т.б.

Оқушы әдеби сөйлеуге дағдыландыруда фонетика, орфография, орфоэпия, синтаксисті оқытуға орай дауысты және дауыссыз дыбыстардың айтылуындағы ерекшеліктерді, қатаң, сонор, ұяң дыбыстардың айтылу ерекшеліктерін меңгерту, сөйлем орнына қойылатын тыныс белгілерін дауыс ырғағы, айтылуына қарай дұрыс қоя білу, сөзді буынға дұрыс бөлу, тасымалдау, сөзге дұрыс екпін түсіріп айта білу, сондай-ақ, магнитофон таспасынан тақырыптарды, мақал-мәтелдерді тыңдату сияқты жұмыс түрлері жазылған сөздерді жұп-жұбымен жазып, өзара салыстырыңдар, ұқсаас болу үшін қай дыбыстар ортақ екенін айтыңдар, дыбыс пен әріптің қандай айырмасы бар, «кітап, қазір, мейман» сөздерін буын үндестігі тұрғысынан талдаңдар, бұларды қандай буынды сөздер деп атайды деген тәрізді тапсырмалар беріп отыру пайдалы.

Жаңартылған білім мазмұны бойынша сыныпта талқылаудағы дәлелдің үш түрін қолданып жүрміз. Олар Мерсер айтқан:

1. Пікірталастық әңгіме;
2. Топтық әңгіме;
3. Зерттеушілік әңгіме.

Пікірталастық әңгіме - оқушылардың өз пікірлерін қорғап, дәлелді түрде жауап беруге дағдыландырады;

Топтық әңгіме - оқушы мен мұғалім арасын жақындастырып, шәкірттердің білімге деген ынталарын оятады;

Зерттеушілік әңгіме - оқушыларды ізденіске қызықтырып, білім-ғылымға, жеке ой-қиялын дамыта білуге бағыттайды;

Диалогтік әдісті өз кезегінде 4 түрге бөлінеді:

- 1) Сұрақ-жауап;
- 2) Тапсырманы орындату;
- 3) Жұптық жұмыс;
- 4) Диалогтік мәтінді оқу;

1. Сұрақ-жауап әдісі – оқушылардың қызығушылығын оятып, ынтасын арттыратын бірден-бір әдіс. Әдетте жоғары сынып оқушылары ең көп сұрақ қойып, мұғалімдерді өздері диалогке шақырады. Бастауыш сынып оқушыларының көңілін, ең қарапайым әрі ең қызықты сұрақтармен жаулауға болады.

2. Рөлдік ойындар - оқушылардың ең сүйікті ойыны. Бұл тәсіл сабақ үдерісін жандандырып, тілді үйренуге деген қызығушылықты арттырады. Рөлдік ойындардың басты қызметі - шынайы, дайындықсыз сөйлеуге қажетті ахуалды туғызу. Түрлі ертегі мен мультфильмдегі сүйікті кейіпкерлерін сыныптастарымен бірге сомдау, олардың мінез-құлық, өзіндік ерекшеліктерін көрсете отырып, дәл кейіпкеріндей дыбыстау - оқушыларға шектен тыс қызықты шабыт сыйлайды.

3. 21 ғасыр балаларының өз әлемі бар. Оларды үнемі мектеп оқулықтары мен сабақ барысындағы дамыту ойындары арқылы, ынталандыра алмайтынымды білдім. Қандай өтімді әдіс-тәсіл болмасын, бір-екі мәрте қолданғаннан кейін оқушылар қабылдамайды. Не істеу

керек? Бұл сұраққа оқушылардың өздері жауап берді. Оларға компьютерлік ойындар қызық екен. Гаджетіме балалар мен жасөспірімдер арасында кең қолданысқа ие болған бірнеше ойынды жазып алдым! Кейіпкерлердің дыбысын өшіріп, тақырыпқа сай жаңа диалогтер жаздым. Лэд экран мен гаджеттерді жалғау арқылы, жаңа диалогтік ойын ұйымдастырдым. Экранға айтылатын мәтіннің сөздері шығып тұрады. Балалар әр кейіпкердің даусын айнытпай салып, ашуланып, күліп, шаттанып, әндетіп, бар эмоцияларын көрсетуі тиіс! Ең мықты актерлік шеберлікке, мадақтау қағаздары табыс етіледі. Сабаққа жаңа идея қосқысы келген оқушылар, өз диалогтік ойындарын бірлесе жасап әкелсе болады! Тек мәтін көркем-әдеби тілдік нормаларға сай, кірме сөздерден таза болуы шарт.

Мәтін бойынша оқушыға берілетін барлық сұрақтар мен тапсырмаларды енгізу мүмкін емес, оқулық көлеміне сыймайды. Сондықтан әдісті түрлендіру, тапсырмаларды беру мұғалімнің өз шеберлігіне, тәжірибесіне байланысты. Қазіргі кезде оқыту үдерісінде заманауи технологиялар кеңінен қолданылады. Оқушылардың қызығушылығын ояту үшін алуан түрлі тапсырмалар беруге болады. Сондықтан да оқулықта оқушылардың өз бетінше жұмыс істеулеріне арналған тапсырмалар беріліп отырады. Мұғалімнің негізгі көңіл аударатын жайы – әрбір оқушының жеке қызығушылығын ояту. Мұғалім әрбір оқушыға жеке баға беруі керек. Оқушыны бағалай отырып, мұғалім баланың сабаққа деген талпынысын, қызығушылығын арттырады. Әрбір ұстаздың мақсаты – сабақ сапасын көтеру, түрлерін жетілдіру, сабаққа оқушының қызығушылығын арттыру. Сондай-ақ бүгінгі таңда елімізде оқыту мазмұны жаңартылып, сабақтарда озық технологияларды қолданудамыз. Сондай технологияның бір түрі – «Ойын арқылы оқыту» технологиясы. Ұлы педагогтер, ғалымдар баланы тәрбиелеудегі ойынның рөлін жоғары бағалайды. Бала ойын арқылы өмірге енеді, табиғатпен, қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түседі, таным-түсінігін арттырады, оқу дағдысы қалыптасады. А.С. Макаренко: «Ойын балалар өмірінде өте маңызды рөл атқарады», – деп, балалар ойынын жоғары бағалаған. Сабақты ойын түрінде жүргізу оқушылардың білімге ынтаықтасын арттырады. Ойын арқылы ұйымдастырылған сабақ балаларға жеңіл әрі тартымды, түсінікті болады. Оқытудың түпкі мақсаты – оның сапалы болуы, яғни сабақтың түрлері мен 12 әдістерін, мазмұнын жетілдіруге оның әдіскерлік танымдық, білімдік, тәрбиелік қызметі мен практикалық бағытын күшейту де осы міндеттерден туындайды. Сабақты ойын түрінде өткізу – сабақтың әдістерін жетілдіру жолындағы ізденістердің маңызды бір буыны. Сабақтың ойын түрін оқу үдерісінде пысықтау, жаңа сабақты қорытындылау кезінде, қайталау сабақтарында пайдаланған тиімді. Ойын түрі сабақтың тақырыбы мен мазмұнына неғұрлым сәйкес алынса, оның танымдық, тәрбиелік маңызын да арттыра түседі. Оны тиімді пайдалану сабақтың әсерлігін, тартымдылығын күшейтеді, оқушылардың сабаққа ынтасы мен қызығушылығын арттырады. Дидактикалық ойындар барлық сыныптарда қолданылады. В. А. Сухомлинскийдің сөзімен айтқанда: «Ойын баланың алдынан өмір есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін дамытады, ойынсыз ақыл-ойдың қалыптасуы мүмкін емес».

Біз қаласақ та, қаламасақ та оқушылар Фри-фаер секілді көптеген онлайн ойындар ойнайды. Оларға тапсырма ретінде бір-бірлерімен чатта жазысқанда, сөйлескенде грамматикалық және ауызекі сөйлеуде жіберген қателерді ойын барысында есепке алуды әдетке айналдыруды ұсындым! Басында сөзіме онша мән бермеген оқушылар, күнделікті қарым-қатынас барысында, сабақта, сабақтан тыс айтыла берген ескертпелер нәтижесінде, қазақ тілін дұрыс, таза, мәдениетті сөйлеуге дағдыланып келеді!

Қорыта келгенде оқушылардың айтылым дағдыларын жан-жақты қалыптастырып, мәдениетті, озық ойлы, шешен тілді етіп тәрбиелеу - заман талабы. Ақпараттық технологиялар заманында, әр оқушының қайталанбас тұлға болып қалыптасуы - біздер үшін аса маңызды іс. Осы ісіміз нәтижелі, ұрпағымыз білімді болсын!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий. – Москва, 2009. – 446 с.
2. Әдістеме әлемінде. – Алматы, 2009. – 366 б.
3. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. – Алматы, 2014. – 507 б.

4. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы, 2012. – 385 б.

5. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология. – Алматы, «Мектеп», 2002. – 256 б.

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Салгараева Гулайым Ибрагимовна,

магистр педагогики и психологии, старший преподаватель
Казахский Национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы

Искакова Ляйла Маратовна

PhD, старший преподаватель
Казахский Национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы

С возникновением необходимости формирования активных, деловых личностей, способных к эффективному взаимодействию с окружающим миром, также с модернизацией содержания современного образования и происходящими в стране значительными изменениями, осознается значимость таких процессов как «личностная свобода», «самовыражение», «саморазвитие» и требуются в современной науке поиск путей, способствующих индивидуализации и успешной социализации личности ребенка. В связи с этим, важное значение имеет возможность формирования личности, успешной социализации и саморазвития подрастающего поколения в учебно-воспитательном процессе.

Система образования развивается согласно Национальному проекту «Качественное образование «Образованная нация», утвержденному постановлением Правительства Республики Казахстан. Задача каждой организации образования – создание образовательной среды, благоприятной для гармоничного становления и развития личности обучающегося, который ориентирован на национальные и общечеловеческие ценности, обладает навыками функциональной грамотности и может быть конкурентоспособным в окружающей его действительности [1].

Несмотря на разностороннее изучение проблем воспитания подрастающего поколения в различных источниках, новые тенденции общества, науки и образования актуализируют проблемы социализации и современное общество требует их практического решения с различных аспектов и с младшего школьного возраста. В данном возрасте проблема социализации рассматривается на низком уровне, проблемы поиска возможностей и способов учащихся начальных классов в образовательном процессе остаются нерешенными. Чтобы выявить ядро всех проблем, необходимо начать с данного возраста. Потому что, в данном периоде детства кристаллизуется структура личности, то есть реализуются процессы формирования, самоопределения личности. Данный возрастной период необходимо рассматривать в качестве периода или социальной системы, формирующей социальные навыки и умения, которые в свою очередь дают возможность дальнейшему эффективному взаимодействию и общению, формированию собственных поведенческих свойств ребенка. Начиная с этого возраста, дети стремятся быть равноправными в обществе наряду со взрослыми, ведут себя как равноправные партнеры, у них формируются чувство необходимости принадлежности себя к определенной группе. Следовательно, у ребенка впервые возникает возможность активного участия создания какого-либо аналога общественных отношений. Российский ученый И.И. Бондарева в своих исследованиях отмечает, что стремление детей к познанию и вхождению мира социального общения взрослых, стимулирует детей к интенсивному освоению общения, их норм, ценностей и положений, также Л.И.Божович, А.К. Дусавицкий, Д.И. Фельдштейн и И.В.Дубровина отмечают, что вследствие интериоризации социальных

норм, ценностей и нравственных позиции в данном возрасте осуществляется интенсивное формирование личности [2].

Канадские ученые Alison M. O'Connor, Angela D. Evans в своих исследованиях отмечают взаимосвязь между конкретными социальными навыками и обманчивых поведений детей [3].

В исследованиях американских ученых (Nicole Sparapania, Carol McDonald Connorb, Leigh McLeanc, Taffeta Woodb, Jessica Tosted, Stephanie Dayb) отмечается, что социальные навыки, словарный запас и понимание детей прочитанного позволяют восхождению мыслительных навыков к самой высокой ступени, развитие понимания прочитанного способствует интенсивному развитию социальных навыков и словарного запаса ребенка. Изучение социальных навыков, взаимосвязи словарного запаса и речи являются основой способов сопровождения обучения и развития младших школьников [4].

В данном возрастном периоде осуществляется формирование независимости психических процессов, собственного поведения и рефлексии. Это обеспечивает ребенку развитие необходимости владения новой социально-значимой деятельности и необходимости признания со стороны других людей. Учащиеся начальных классов стремятся к достижению различных видов деятельности, охватывающих различные сферы жизни и к осуществлению самоутверждения. Важными особенностями учащихся начальных классов являются напряженная сенситивность к нравственно-психологическим нормам и правилам поведения, готовность к освоению способов общественных отношений. Последовательность данного процесса способствует успешной социализации учащихся начальных классов [5].

Казахстанский ученый А.Д. Сыздыкбаева проанализировала необходимость формирования социальных навыков детей с раннего детского возраста, показала основные средства, используемые в ходе формирования социальных навыков детей дошкольного возраста [6].

Однако, как мы знаем, начало школьного обучения ребенка является началом вхождения ребенка в более широкую систему общения, уровень социально-культурно обоснованных требований школы не может быть задан ни семьей, ни окружающей средой детского сада. С началом школьной жизни и выполнении требований класса и школы, ребенок знакомится с видами определенных взаимоотношений и начинает общаться с социумом и обществом. На скорость и успешность восприятия ребенком своей новой роли большое влияние оказывают особенности социального навыка, формируемые в этот период. Социальные навыки – это способность эффективного и успешного взаимодействия с различными группами или определенными людьми в ходе достижения поставленной цели, умение находить компромиссы и разрешать конфликты в совместной деятельности с другими людьми.

Понятие «социальные навыки» тесно взаимосвязана с понятиями как «социальный опыт» или «навыки межличностного общения»:

- умение сотрудничества;
- готовность к общению со сверстниками, другими детьми, взрослыми;
- умение адаптации к новой группе, коллективу, незнакомой ситуации.

«Социальным навыком» называется чувственное проявление внешнего мира, находящемся в процессе взаимодействия действующего субъекта (человека) с внешним миром. Если мы будем говорить о младших школьниках, то социальным навыком называется формы взаимодействия ребенка с членами общества и осуществления значимой деятельности в ходе совместной деятельности с социальной средой, взрослыми, детьми. Ребенок с рождения накапливает определенные формы взаимодействия посредством общения с людьми и окружающей средой. В момент наблюдения возможности проявления своей активности, он сразу пробует эти формы с окружающими людьми, в результате осваивает самые эффективные формы, также у него формируется понятие «можно сделать таким образом», и ребенок использует эти возможности для достижения значимого необходимого результата. Например, если у ребенка формируется привычка достижения к своей цели посредством криков и капризов, в этом случае родители не принимают никаких действий, тогда у ребенка будут трудности в адаптации к детскому саду или школьному классу, потому что в данных со-

циальных группах не будет уделяться должного внимания. Ребенок понимает, что «не действует» его капризный накопленный социальный опыт и начинает искать другие виды взаимодействия с окружающими людьми.

Таким образом, чем шире опыт общения у ребенка, тем больше он общается со многими людьми, по мере вступления в различные ситуации его социальный опыт расширяется, а начинают формироваться его социальные навыки [7].

Социальные навыки являются предпосылками достижения эмоционального комфорта и освоения социального опыта. Конечно, окружающая среда ребенка, в первую очередь семья, также индивидуальные свойства и характеристики ребенка влияют на освоение социальных навыков. Семья может способствовать освоению социального опыта и может системно формировать ребенка посредством включения его в различные устойчивые и неустойчивые группы, развития его социальных навыков.

Развитие социальных навыков младших школьников во многом определяется расширением разнообразия значимых социальных ролей ребенка: «я – ученик», «я – одноклассник», «я – друг/подруга», «я – член семьи».

У большинства младших школьников встречаются трудности в освоении социальных ролей. При этом важно понимать, что в начальной школе дети нуждаются в помощи при освоении социального пространства и социальных ролей. Дети могут поступить в 1 класс с разными уровнями социальных навыков: например, один ребенок быстро адаптируется к детскому коллективу, интуитивно понимает свое место в коллективе, а другого ребенка напротив нет опыта общения, он чувствует дискомфорт в устойчивом коллективе детей. Конечно, все особенности взаимодействия и взаимного общения детей в сформированном коллективе сильно влияет на учебную деятельность в первые полгода. Затем взаимное общение в классе становится более устойчивым, формируются группы по интересам и незаметно наблюдается сформированный в семье домашний опыт. Постепенно мнения учителей начинают выполнять значимую роль в оценке коллег.

Мы трактуем социальные навыки как виды деятельности, освоенных элементов и устойчивые виды социального поведения, то есть они формируются посредством осознания собственного «Я» в рамках норм морали и культуры общества; осознания «Я» в среде людей; осознания «Я» в рамках собственных намерений и желаний. Говоря о социальных навыках и умениях, мы говорим о савокупности знаний, опыта, качеств и способностей человека для успешного общения с окружающей средой.

В ходе развития системы социальных навыков учащихся начальных классов значимость «обновленного образования» является очень высоким и эффективным: учащиеся участвуют в индивидуальных и групповых занятиях, ролевых играх, общественной работе, определяются степень участия ребенка, соотношения его индивидуальных, групповых және общественных интересов.

Понимая различные планы и сложную жизнь, мы должны обучать ребенка к социуму и творчеству, при этом учащийся не только копирует привычные образцы поведения, но и приводит примеры конкретных сформированных ситуации, для этого необходимо и важно создать условия для перестройки собственного поведения. Практическое решение данной проблемы возможно посредством следующей системы средств: Демонстрация практической значимости знания и осознание необходимости расширения границ своих знаний; Контроль поведения людей в целях осознания собственного отношения к имеющимся ситуациям и понимания эмоций и мотивов других; Учащиеся в учебном процессе и в решении практических задач посредством вариативности, создают или разрабатывают определенные ситуации; Организация рефлексивного этапа.

В формировании активности, самостоятельности и ответственности учащихся, необходимо особое значение придавать творческому подходу решения проблем, потому что посредством этого подхода учащиеся быстро овладевают новые способы взаимодействия, повышается личностное восприятие, высокая степень системности и вариативности самостоя-

тельно проявляется в следующих действиях посредством познания и опыта. Образовательный процесс предполагает использование активных видов организации: ролевые игры, беседы, диспуты, «мозговой штурм», проблемные ситуации и т.д.

Цель образования в начальной школе – это социализация подрастающего поколения, создание условий для внедрения в гражданское общество посредством формирования отношения к себе, к миру. Цель подготовки ребенка к социальному диалогу и сотрудничеству можно показать в виде следующих основных сфер:

- развитие общения и сотрудничества, коммуникативной компетентности;
- следование основных человеческих ценностей и законов как принципов эффективного взаимодействия и совместной жизнедеятельности;
- личностное развитие, взаимное общение с другими людьми, стремление к самосовершенствованию учащихся посредством самопознания.

Это имеет значительный социально-культурный и социализирующий потенциал, позволяет познания и раскрытия собственного «Я» на индивидуальном и социальном уровне, поиску своего места в системе человеческих отношений, активным субъектом собственной жизни и жизни общества является ребенок. Создание условий для формирования ценностных ориентаций детей на основе общечеловеческих ценностей; деятельностный подход в организации образовательного процесса; созданий условий для воспитания патриота своей страны и гражданина мира; нравственное развитие ребенка: его сознания, чувств, поведения; формирование нравственно-правовой культуры; развитие навыков сотрудничества учащихся и установление эффективного взаимодействия ребенка со сверстниками и взрослыми, создание условий для освоения опыта самопознания. Также, особенностью формирования социально-ориентированных навыков ребенка является определение социального разнообразия культуры. В современном обществе различные культуры тесно взаимосвязаны между собой, в результате такой взаимосвязи происходит межличностное взаимодействие носителей различных культурных стереотипов, поэтому сейчас усиливается информационное несоответствие такого потока [8].

Именно такие типичные общекультурные социально-ориентированные стереотипы являются особым видом социально-педагогических феноменов, поэтому возникает необходимость создания индивидуальной жизненной траекторий ребенка, для этого важно предполагается рассмотреть контекст преимущественных задач. Учитывая данные задачи, отмечается значимость социальных навыков в деятельности. Правильно организованный урок, внеклассные мероприятия расширяют социальный опыт ребенка. Если будут эффективно применены передовой опыт лучших учителей, «принцип значимого развития обучения и воспитания», тогда раскрываются дополнительные возможности развития ребенка.

Возможности развития социальных навыков учащихся начальных классов:

- Навыки максимально теплого отношения к собственной личности: способность распознавать свою сущность, характер, недостатки, достоинства. Это позволяет детям оценивать себя, своих способностей, возможностей, перспективы.
- Навыки позитивного общения: возможность эффективного общения с другими (конструктивный, помогает установлению дружественного общения и поддержки, укреплению приветливого общения в семье, команде).
- Навыки самооценки и понимания других: умение достойно и конструктивно оценивать себя и других, способность принятия окружающих людей такими, какие они есть (здесь дети обучаются правильно действовать в случае необходимости оперативной помощи и поддержки людям, также в условиях взаимодействия и общения с различными людьми, например, инвалидами, стариками, ветеранами).
- Навыки самостоятельного принятия решения: умение анализировать ситуации и принятия конструктивного, взвешенного решения (ребенок, усвоивший данные навыки учитывает различные мнения, умеет самостоятельно принимать решения и его решения влияют на поведения, принятие решений других людей).

- Навыки решения проблемных ситуации: умение преодолеть различные жизненные трудности, способность совершенствования социально-ориентированного поведенческого опыта (владение данных навыков позволяет вести себя безупречно и уверенно в социально-сложных ситуациях, внимательно рассмотреть нестандартные ситуации человека в индивидуальном, групповом и межгрупповом общении).

- Творческие навыки: Решает нестандартные различные проблемы с использованием творчества, собственного опыта, знаний и достижений других людей (эти навыки приносят в повседневную жизнь человека яркие эмоциональные и творческие эпизоды, учит видеть интересные, невероятные моменты в повседневной жизни).

Учитывая структуру социального опыта и формирования его механизмов, нужно отметить, что социальный навык ребенка является результатом активного взаимодействия и общения с внешним миром. Овладение социальным опытом – это не только овладение знаний и моделей, но и изучение деятельностных и коммуникативных подходов, представляющих собой индивидуальный опыт, обогащенный значимыми ценностными ориентациями.

Итак, эффективным способом развития системы социальных навыков поведения детей младшего школьного возраста, являются создание социальной среды образовательного пространства детей данного возраста, системная организация деятельности субъектов обучения. Посредством постепенного внедрения детей в систему значимых социальных отношений со сверстниками мы сможем развивать социальные навыки и систему навыков поведения учащихся начальных классов.

Список литературы

1. Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебновоспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2022-2023 учебном году». – Нур-Султан: НАО имени И. Алтынсарина, 2022. – 320 с.
2. И.И. Бондарева Психологические условия развития системы социальных навыков и умений гражданского поведения у младших школьников:- Нижний Новгород, 2007.- 194 с.: ил. РГБ ОД, 61 07-19/665
3. A.M. O'Connor, A.D. Evans. The role of theory of mind and social skills in predicting children's cheating / Journal of Experimental Child Psychology 179 (2019) 337–347. www.elsevier.com/locate/jecp
4. Nicole Sparapania, Carol McDonald Connorb, Leigh McLeanc, Taffeta Woodb, Jessica Tosted, Stephanie Dayb. Direct and reciprocal effects among social skills, vocabulary, and reading comprehension in first grade / Contemporary Educational Psychology 53 (2018) 159–167. Contents lists available at ScienceDirect. www.elsevier.com/locate/cedpsych
5. Эльконин Д.Б. Мышление младшего школьника//Очерки психологии детей. М., 1951.
6. А.Д. Сыздыкбаева Некоторые вопросы значимости воспитания и обучения детей раннего и дошкольного возраста. Кыздар университеті Хабаршысы № 4 (76), 2018. 159-162 стр.
7. Э. Эриксон. [Психосоциальная концепция развития личности](http://studme.org/200802155620/). - Электронный ресурс: studme.org/200802155620/ Дата доступа 10.04.2019
8. С.А. Нұржанова, Г.И. Салгараева. Бастауыш сынып оқушыларының элеуметтік дағдысын қалыптастыру мәселелері. Кыздар университеті. Хабаршысы №1(77), 2019. 217-223 бет.

ТРЕХЪЯЗЫЧИЕ В КАЗАХСТАНЕ: МИФ ИЛИ РЕАЛЬНОСТЬ

Сапаева Р.Е.

Средняя школа имени Ж.Каипова, село Казахстан, Алматинская область

Процветание общества зависит не только от экономики, техники и от общей культуры, в том числе и от культуры слова. Ведь подготовка разностороннего специалиста, обладающего высоким уровнем культуры – главная проблема высшего образования сегодня. Языковая ситуация в многонациональном Казахстане, с многовековой историей, в которой переплелись народы, нации, культуры, в настоящее время диктует необходимость разработки основных методических принципов и подходов к формированию коммуникабельной языковой личности. Президент страны, считает, что Казахстан уникален и силен своей многона-

циональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство. По его мнению, поли культурность Казахстана – это прогрессивный фактор развития общества. Корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поли культурности /1, 16/. В Республике Казахстан поликультурное образование на сегодняшний момент является одним из главных направлений в системе образования. Бесспорно, основой формирования поликультурной личности является поли язычие. Поли язычие рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира. В этой связи понимание роли языков в 120 современном мире ставит перед нами вопрос обучения языкам и повышение уровня языковой подготовки. Система принципов обучения в системе трехязычие : казахский язык – русский язык – английский язык. Выступая с Посланием к народу Казахстана, Президент страны вновь напомнил о том, что для современного казахстанца владение тремя языками – это обязательное условие собственного благополучия. О необходимости знания английского языка бывший Глава государства Н.А.Назарбаев говорил даже в начале трудных 90-х годов. Уже тогда Нурсултан Назарбаев ставил задачу активной интеграции государства в мировое сообщество. И к 2020 году доля населения, владеющего английским языком, по словам Президента, должна составлять не менее 20% /2/. Согласно законодательству об образовании в РК 2007 года все организации образования, независимо от форм собственности, должны обеспечить знание обучающимися казахского языка как государственного, а также изучение русского языка и одного из иностранных языков в соответствии с государственным обще-обязательным стандартом соответствующего уровня образования. Ведь для формирования конкурентоспособного специалиста, коммуникабельной позитивной личности, способной к активной и эффективной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающей развитым пониманием и чувством уважения других культур, умением жить в мире и согласии, необходимо поликультурное и поли язычное образование /3/. Без знания английского это трудно осуществить, так как этот язык является глобальным международным языком передачи информации как в сфере бизнеса и экономике, так и в повседневном общении. Абсолютно прав Президент, призывая молодежь активнее осваивать этот язык. Ведь наше время актуальным остается изучение английского языка. Так как во многих странах английский признан вторым официальным, и число таких государств постоянно растет. В связи с вхождением в мировое образовательное пространство во многих странах, в том числе и СНГ, была проведена реформа образования. В соответствии с новой концепцией иноязычного образования в Казахстане изучение английского языка начинается с первых лет обучения в школе. Проводимая в Казахстане политика трехязычия не требует забывать родной язык, наоборот, она возводит казахский язык на первое место. Прошло тридцать лет независимого развития Казахстана, и можно подвести некоторые итоги, оценить достигнутое. В нашей республике всегда с особой заботой и вниманием относились не только к государственному языку, но и развитию языкового богатства народов государства, понималась его роль в развитии современного общества. Это можно увидеть, проанализировав один из первых принятых в независимом Казахстане законов – Закон РК «О языках в Республике Казахстан» (от 11 июля 1997 г.), который объявляет все языки народов Казахстана национальным достоянием, историко-культурным наследием страны. Вопросы развития языков в Казахстане всегда находились под контролем Президента который в ежегодных посланиях народу Казахстана всегда старался акцентировать внимание на развитии образования, культуры, знание языков. В Послании Президента прямо указывается: «Народ будет мудр в воспитании потомства, заботясь о его здоровье, образовании и мировоззрении... Будет одинаково хорошо владеть казахским, русским и английским языками... Он будет патриотом своей страны, известным и уважаемым во всем мире» /4/. На сегодняшний день иностранные языки становятся одним из главных факторов как социально-экономического, так и общекультурного прогресса общества. Для того чтобы сохранить многоязычие в

современном мире, предпринимаются различные меры. В Казахстане в рамках сохранения языкового многообразия предполагается, прежде всего, создание условий для обучения родному языку представителей этносов, проживающих в Казахстане. В этих целях планируется оказание учебно-методической помощи, а также привлечение опытных педагогов, использование международного опыта и современных технологий при обучении родным языкам. 121 Изучение английского и других иностранных языков является важной задачей. Ключевым компонентом для казахстанцев является знание иностранных языков как средства делового и международного общения. Ведь язык – это стержень национального государства. И поэтому вопрос о языке оказывается не только культурным, но и политическим. Конкурентоспособным и высококачественным должно стать образование в Казахстане для того чтобы выпускники казахстанской школы могли легко продолжать обучение в зарубежных вузах. Стратегически важной задачей образования является, с одной стороны, сохранение лучших казахстанских образовательных традиций, с другой стороны, обеспечение выпускников школ международными квалификационными качествами, развитие их лингвистического сознания, в основе которого овладение государственным, родным, и иностранными языками. Задачей для школы является приобщение подрастающего поколения к универсальным, глобальным ценностям, формирование у детей и подростков умений общаться и взаимодействовать с представителями соседних культур и в мировом пространстве. Наряду с казахским языком, имеющим статус государственного, и русским – языком межнационального общения, важным средством общения выступает иностранный язык. Развитие поликультурной личности, способной на социальное и профессиональное самоопределение, знающей историю и традиции своего народа, владеющей несколькими языками, способной осуществлять коммуникативно-деятельностные операции на трех языках во всех ситуациях, стремящейся к саморазвитию и самосовершенствованию, – это главная цель, которая стоит перед учителями и учениками школ. В целях осуществления данной цели на сегодняшний день в школах осуществляется раннее обучение английскому языку, а также его углубленное изучение в старших классах. В современном обществе неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человека является владение казахским, русским и иностранными языками. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном отношении положение. Нужно знать и русский, и английский язык, но при одном условии – человек должен знать свой язык и культуру и идентифицировать себя с ними. Я уверен, что разумное, грамотное и правильное внедрение трехязычия даст возможность выпускникам наших школ быть коммуникативно-адаптированными в любой среде.

Список литературы

- 1 Назарбаев Н.А. Стратегия трансформации общества и возрождения евразийской цивилизации. – М., 2000. – С.16–18.
- 2 О Государственной программе функционирования и развития языков на 2011–2020 годы: Указ Президента РК Н. Назарбаева от 29 июня 2011 года № 110.
- 3 Об образовании: Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III ЗРК. www.kau.kz/news-mo/zakon-respubliki-kazahstan-ob-obrazovanii.
- 4 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 27.01.2012 г.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Саткенов А.Б.

№ 103 мектеп-гимназиясының оқытушысы, Алматы қаласы Жетісу ауданы

Саткенова Ж.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті
ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы

Оспанова С.А.

Маңғыстау облысы, Мұнайлы ауданы. №16 жалпы білім беретін мектеп

Қазіргі таңда қазақ тілін үйрету барысында ең алдымен жаңа инновациялық технологияларды сабақ барысында пайдаланып отыру қазіргі заман талабына сай десек қателеспеген болар едік. Жоспарлы түрде өтетін сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне жаңа инновациялық технологиялардың ықпалы өте зор. Оқытудың жаңа технологияры дегенде, ең алдымен «инновация», «технология» ұғымдары оралады, Осы тұста оқытудың жаңа технологиясының қалыптасуына септігін тигізіп келе жатқан осы екі ұғымға кеңінен тоқтала кетсек.

«Инновация» термині латын тілінен алғанда «жаңару», «өзгеру» дегенді білдіреді. XIX ғасырдың 30-жылдарында Еуропада жаңа сала жаңашылдық ғылым саласында пайда болды, ал 50-жылы педагогикалық инновация қалыптасты [1].

Қазақстанда ең алғаш «Инновация» ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол: «Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдау және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деген анықтаманы ұсынады. Н.Нұрахметов «Инновация» білімнің мазмұнында, әдістемеді, технологияда, оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыруда, мектеп жүйесін басқаруда көрініс табады деп қарастырып, өзінің жіктемесінде инновацияны, қайта жаңғырту кестесін бірнеше түрге бөледі: жеке түрі; модульдік түрі; жүйелі түрі. Ендеше «инновация» ұғымы – педагогикалық сөздік қорына ежелден енген термин. Ол кейбір ғалымдардың еңбектерінде «жаңа», «жаңалық енгізу» деп көрсетілсе, кейбіреулер оны «өзгеріс» деген терминмен анықтайды.

Бұл әдістеменің негізінде тіл үйренушінің дербес қабілеті, белсенділігін қалыптастыру, оқыту материалдарын өзінше пайдалану арқылы танымдық белсенділігін арттыру алға шығады. Мұның ерекшеліктері негізінен мыналар:

- тіл үйренушінің белсенділік іс- әрекетін дамыту;
- оқыту мен үйретудің өзара үйлесімділігін қалыптастыру;
- мұнда тіл үйренушінің дербес қабілетін дамытуға көмек беру;
- тіл үйренушінің танымдық үрдіске белсенді қатысуын анықтау мүмкіндігі;
- көрнекі құралдарын көбірек пайдалану арқылы сезімін жоғарлату.

Еліміздің білім беру саласында соңғы жылдары жақсы нәтижелерімен белгілі бола бастаған жаңа педагогикалық технологиялар баршылық. Соның ішінде төмендегілерді атап айтқымыз келеді:

- дамыта оқыту;
- деңгейлеп оқыту технологиясы;
- модульдік оқыту;
- проблемалық оқыту;
- қатысымдық технологиясы;
- сын тұрғысынан ойлауды дамыту;
- сатылай комплексті талдау;
- жобалау технологиясы;
- тірек сигналдары технологиясы;
- саралап даралап оқыту.

Қазіргі жаңа технологиялардың алдарына қоятын мақсаты – тіл үйренушілердің дербес ерекшеліктерін ескере отырып, өз бетінше ізденуін, шығармашылығын арттыруды көздейді. Тілді жылдам әрі сапалы меңгертуде, оны кез келген ортада еркін тілдік қатынасқа түсе алатын дәрежеге қатысымдық технологиясы арқылы ғана қол жеткізуге болатындығы бүгінде дәлелденіп отыр. Қазақ тіл білімінде қатысымдық әдістің негізін қалаған профессор Ф.Оразбаеваға жүгінсек, «Қатысымдық әдіс дегеніміз – оқушы мен оқытушының тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын; белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен қағидалардың жүйесінен тұратын; тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзінде асыратын әдістің түрі» [2].

Сөйлеу үшін оқушы тілдік көрсеткіштер мен сөйлеуде жұмсалатын тұлғалардың тіркесу заңдылықтарын білуі, тілдік құралдарды қолданудың амал-тәсілдерін меңгеруі қажет. Сөйлеу кезінде тілдік тұлғалардан бұрын қатысымдық тұлғаларға, әсіресе олардың байланысу, қолданылу жолдарына, амалдарына ерекше назар аударылады. Мұнда тілдің кіші, үлкен, дара, күрделі бөлшектерінің бәрі бір ортақ мақсатқа – сөйлей білуге, айтар ойды жеткізуге жұмсалады. Сөйтіп адамдардың тілдік қарым-қатынасы жүзеге асады, сөйлесім, тілджесім өз нәтижесін береді. Қатысымдық технологияны қолданудың тиімділігі, алдымен тілді оқытуда үйренуші мен үйретушінің арасында бір-бірімен көзбе-көз кездесу, ауызба-ауыз тілдесу, яғни тікелей қатынас жиі болса, сөйлесім әрекеті де ұтымды жүзеге асатындығы, сөйлеуді үйрету барысында қатаң талаппен сұрыпталған лексикалық, фонетикалық, грамматикалық минимумдар мен сөздік материалдар алынатындығы болып отыр. Тілді меңгертуде тиімді саналатын жаңа технологияның бірі – тірек сигналдары арқылы оқыту технологиясы. Сабақтың қатысты материалдар ірі мөлшерде енгізіліп, блоктарға бөлінеді. Оқу материалы тірек схема-конспектілер түрінде беріледі. Тірек белгілері арқылы оқыту технологиясы төмендегідей мақсаттарды көздейді:

- білім, білік, дағдыны қалыптастыру;
- барлық баланы оқыту;
- оқытуды жеделдету.

Бұл технологияның қазақ тілін оқытуда тиімділігі: үнемі қайталау, міндетті кезеңдік бақылау, блокпен оқыту, тіректі қолдану, жеке бағдарлы қарым-қатынас, ықпал; ізгілендіру, ерікті оқыту; оқыту мен тәрбиенің бірлігін қолдана отырып жүргізетіндігі. Ал проблемалық (мәселелік) оқыту тіл үйренушілердің ойын, шығармашылығын, өзіндік іс-әрекет арқылы танымын дамытуға үлесін қосады. Проблемалық оқыту оқушының теориялық және тәжірибелік іс-әрекетінен жаңалық ашып отыруын қадағалайды. Мұнда да тапсырманы орындау, іздену оқушының еншісінде болады, ал оқытушы тек бағыт беруші ретінде.

Инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануда оқытушы сабақты дайын күйінде бағалайды, әрбір білім алушының өзі ізденіп, ғылыми негіздерін өз бетінше игеріп, ғылыми зерттеуді көздейді, ал оқытушының негізгі міндетіне білім алушының іс-әрекетін бақылау жатады. Қазақ тілін оқытуда инновациялық технология әдіс-тәсілдері оқушылардың тілге деген қызығушылығын, талпынысын арттырып, өз ізденістері мен шығармашылық деңгейлерін дамытуға жол ашу болып табылады.

Инновациялық технология беретін нәтижелері: түрлі әдістерді пайдаланумен мемлекеттік тілді үйренудің нақты мәнін терең ашуға көмектеседі; оқушылардың барлығын сабаққа қатыстыруға мүмкіндік туды; олардың әрқайсының деңгейін анықтауға, бағалауға мүмкіндіктері мол, оқушылар өз бетінше жұмыс істеуге, шығармашылық белсенділігін артыру жағынан лексикалық қоры артады; жеке тұлғалық сипатын дамытуға, шығармашылығын шыңдауда, өзінің болашақ кәсібіне сенімі, қызығушылығы арта түседі.

Қорыта айтқанда, оқытудың жаңа технологияларын пайдалануда мектеп оқушылары үшін алатын орны ерекше. Өйткені білім де, тәрбие де, дүниеге көзқарас та мектеп табалдырығынан қалыптасып, орнығады. Білім беру мекемелерінде қазақ тілін оқытуда аталған инновациялық технологиялар сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай жасалса, ол оқыту үдерісін жетілдірудің бірден-бір тиімді жолы, барлығы да өз дәрежесінде тиімді әрі жаңа технология-

ларды қолдану барысында оқушылардың пәнге ынтасы мен белсенділігі артып, білім сапасы терендей түседі. Сол сияқты ізденімпаздық, дербес ойлау, өзіндік қорытындылау қабілеттері дамиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Роджерс Э. Инновация туралы түсінік. - // Қазақстан мектебі №4, 2006 ж.
2. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясат бойынша/ - Павлодар: «Эко», 2006 ж.
3. Көпдеңгейлік бірыңғай стандарттық оқыту жүйесі және қазақ тілін үйретудің әдістемесі. Астана «Келешек-пресс», 2006 ж.
4. Шамова Т. И., Третьяков П. И., Капустин Н. П. Управление образовательными системами: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. Т. И. Шамовой. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001.
5. М.Жанпейісова Модульдік технологияны қолдану оқушыны дамыту ретінде., А., 2003ж.

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП ОҚУШЫЛАРҒА ЖАЙ СӨЙЛЕМДІ МЕНГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Смағұлова Қ., Бейсекенова А.

Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті,

Тіл орталық кафедрасы аға оқытушылары

Түйіндеме: Мақалада жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша, жай сөйлемді меңгертуде интербелсенді әдістерді пайдаланудың маңыздылығы туралы айтылады. Қазақ тілі сабақтарында оқу мақсаттарына сай жай сөйлемдерді тиімді меңгертудің жолдары ұсынылады. Сонымен қатар, оқушылардың сыни ойлау, шешім қабылдау, пікірталасқа қатысу, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау машықтарының даму жолдары қарастырылған. Мақалада интербелсенді әдістерді сабақтың әр кезеңінде пайдалануға болатындығы мысалдар арқылы көрсетілген.

Тезис: В статье рассматривается важность использования интерактивных методов при изучении простых предложений в обновленной образовательной программе. Указаны способы эффективного изучения простых предложений в соответствии с целями обучения на уроках казахского языка. Также, рассмотрены способы развития критического мышления, принятие решений, участие в обсуждениях и коммуникативных навыков учащихся. В статье на примерах показано, что интерактивные методы могут использоваться на каждом этапе урока.

Abstract: The article discusses the importance of using interactive methods in the study of simple sentences in the updated educational program. The ways of effective study of simple sentences in accordance with the objectives of teaching in the Kazakh language lessons are indicated. Also, the ways of developing critical thinking, decision-making, participation in discussions and communication skills of students are considered. The article shows by examples that interactive methods can be used at each stage of the lesson.

Оқытудың интербелсенді түрлері жоғары мотивацияны, коммуникативтік қарым-қатынасты, шығармашылық пен қиял, белсенді өмірлік ұстаным, командалық рух, даралық құндылық, еркіндік, өзін-өзі көрсету, өзара құрмет және рухани дамуды қамтамасыз етеді.

Оқытуда интербелсенді әдістерді пайдалануда білімгерлер сыни ойлауға, өзіндік шешім қабылдауға, күрделі проблемалар төңірегінде ой қозғауға, балама пікірлерді өлшеуге, пікірталасқа қатысуға, басқа адамдармен қарым-қатынас жасауға үйренеді. Белгілі ғалым-әдіскер Қ.Қадашеваның пікірінше «жоғары белсенді қатысым арқылы сөздік қорын байытады, лингвистикалық, аутентикалық материалдар арқылы үйренушілер өзінің бар білімін дамытады, лексикасын тереңдетеді.» [1]. Бұл үшін сабақтар жұптық және топтық жұмыс түрінде ұйымдастырылып, түрлі зерттеу жобалары, рөлдік ойындар, шығармашылық жұмыстар қолдану тиімді. Студент оқу процесінің толық құқылы қатысушысы болады, оның тәжірибесі оқу танымының негізгі көзі болып табылады.

Интербелсенді әдістер арқылы оқу мынандай жұмыс түрлері мен әрекеттер арқылы жүзеге асырылады:

- бірлескен жұмыстар (жұптық, топтық, бүкіл топпен);
- жеке және бірлескен зерттеу жұмыстары;

- оқу, рөлдік және өндірістік (іскерлік) ойындар;
- пікірталастар;
- ақпараттың әртүрлі көздерімен жұмыс жасау (кітап, лекция, интернет, құжаттар, мұражай т.б.);
- шығармашылық жұмыстар;
- жағдаяттар (ситуациялар) арқылы үйрену: нақты жағдаяттарды талдау, кейс-стади;
- презентациялар;
- компьютерлік оқу бағдарламалары;
- тренингтер;
- интервью;
- сауалнама өткізіп, оның қорытындыларын талдау,
- кез-келген оқу әрекеттерін кері байланыспен аяқтау т.б. [2]. Осы көрсетілген жұмыс түрлерінің ішінен жай сөйлемді оқытуда тиімдісін таңдап алу оқытушының шеберлігіне тікелей байланысты.

Қазақ тілі сабағында интербелсенді әдістерді сөйлесім әрекеттері: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларының әрқайсысында да пайдалана беруге болады. Сонымен қатар әдеби тіл нормасын меңгертуде де интербелсенді әдістер тиімді болып табылады. Әсіресе, жай сөйлемді меңгертуде бұл әдіс әрі ыңғайлы, әрі нәтижелі болып табылады.

Жаңартылған білім беру жүйесі бойынша қазақ тілін меңгерту басқа пәндер сияқты оқу бағдарламасында көрсетілген оқу мақсаттарына сай жүргізілетіні белгілі. Лексикалық тақырып пен грамматикалық тақырыпты меңгерту қатар жүргізіледі. Яғни әдеби тіл нормасы – жай сөйлем әр сабақта тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларымен бірге меңгертіліп отырылады.

Сөйлесім әрекетінің алғашқылары - тыңдалым мен айтылым. Қазақ тілін меңгертуде бұл екі әрекет бірге жүреді. Тыңдалым – дыбысталған мәтінді мағыналық тұрғыда қабылдауға бағытталған сөйлеу әрекетінің рецептивті түрі болса, ал айтылым – ауызша вербалды қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылатын тілдік әрекеттің өнімді түрі.

Тыңдалымды ұйымдастыру өте маңызды болып табылады. Тыңдалым тапсырмасын ұйымдастыруда:

1. Мәтін тақырыпқа, тіл үйренушінің жасына және тілдік деңгейіне сай таңдалуы қажет.
2. Білімгерге ой шақыру үшін тақырып туралы сұрақтар қойылады. Жаңа сөздер түсіндіріледі.
3. Мәтінді тыңдар алдында олар алдымен мәтінге арналған тапсырманы және сұрақтарды оқып, талқылаулары қажет.
4. Тыңдалым мәтіні кемінде екі рет тыңдалуы керек.
5. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап берген соң, білімгерлер жауаптарын жұпта не топта салыстыра алады.
6. Ашық сұрақтар арқылы білімгерлер мәтіндегі ақпаратты өмірмен байланыстырып, өз ойын ортаға салады.

Тыңдалым дағдысын дамытуға арналған сабақты өткізудің негізгі мақсаттарының бірі - білімгерлерді тиімді тыңдауға үйрету, яғни ақпаратты түсіну үшін онымен не істеу керек екенін үйрету болып табылады. Тыңдалым дағдысын дамытуда тапсырмалар мәтін алды, мәтінмен жұмыс кезіндегі тапсырмалар, мәтіннен кейінгі тапсырмалар деп бөлінеді. Солардың біріне мысал келтірейік.

Мысалы, жай сөйлемді меңгертуде тыңдалымнан кейін студенттердің оқу-танымдық іс-әрекетін белсендіру үшін дидактикалық ойындарды пайдалануға болады. Сол ойындардың бірі «Жалғасын тап» ойынын келесі тапсырмада пайдалануымызға болады.

Мәтін. Ел ертеңі – жастар

XXI ғасыр Қазақстан жастарының алдына жаңа талап қояды. Жоғары оқу орнын бітіру - өте жақсы. Бірақ, ең бастысы, әр адам өз ісінің шебері болуы керек. Нарық экономикасы жастардан білікті маман болуды талап етеді. Сондай-ақ, өзіңнің туған халқыңның тарихы

мен мәдениетін, салт-дәстүрін білгенің дұрыс. Мемлекеттік тілді жақсы білуің керек. Қазіргі жастар бірнеше шетел тілін үйренуде. Әрбір жас бірнеше мамандықты игеруге ұмтылады. Қазіргі нарық заңы – осындай. Сен, әрине, өз өміріңді өзің айқындайсың. Уақытың мен күш-қуатыңды дұрыс жұмсай біл! Мақсаттарыңды жүзеге асыра біл.

Тапсырма. Мәтін тыңдатылып болғаннан кейін, мәтін мазмұнына байланысты жай сөйлемдер беріледі. «Жалғасын тап» әдісі бойынша сол жай сөйлемдерді құрмалас сөйлемдерге айналдыру қажет.

Дескриптор. Беріген сөйлемнің жалғасын тауып жазады. Жай сөйлем мен құрмалас сөйлемді ажыратады.

Келесі сөйлесім әрекеті оқылым-рецептивті дағдысы. Оқылым – жазба тілдегі мәтінді түсіну, мәтін тілін сөздер деңгейінде және тұтастай мәтін деңгейінде түсіну болып табылады.

Жай сөйлемді меңгеруде оқылым дағдысы бойынша тапсырма берген кезде интербелсенді әдістің тиімді, нәтижелі болатын түрін таңдап алу қажет. Бұл ретте оқылым кезіндегі тапсырмаға «Insert» әдісін пайдалануға болады. Insert – оқу және жазба арқылы сыни тұрғыдан ойлауды дамыту әдісі, мәтінмен, жаңа ақпаратпен жұмыс жасағанда қолданылады. Бұл әдістеде көбінесе тиімді оқу технологиясы деп аталады. Insert әдісі жаңа білімді игеру сабақтарына, түзету сабағына немесе жаңа білім мен дағдыларды жаңарту сабағына жақсы сәйкеседі. Әдіс білім алушыдан пассивті емес, мұқият оқуды талап етеді. Егер бұрын ол мәтіндегі түсініксіз сәттерді жіберіп алған болса, онда Insert әдісі сізге назар аударуға, мәтіннің әр жолын мұқият қарап оқуды сұрайды. Теориялық материалдың үлкен көлемінде өңдеу қажет болған кезде Insert өте тиімді.

Сабақта «Insert» әдісін қолдану әдісі: білімгерлер мәтінді арнайы белгішелермен белгілеп оқиды:

V — Мен бұл ақпаратты білемін;

+ — бұл мен үшін жаңа ақпарат

— — Мен басқаша ойладым, бұл менің білгеніме қарама-қайшы

? — Мен мұны түсінбедім, бізге нақтылау түсіндірулер қажет.

Мәтін.

«Алматыда саумалдан шоколадтың 8 түрін жасайтын өндіріс орны ашылды. Мамандардың айтуынша, бұл - қауіпсіз тағам өндіру бағытындағы теңдесі жоқ инновациялық жаңалық. Өйткені осындай отандық брендті жасап шығару үшін Қазақ тағамтану академиясының президенті Төрегелді Шарманов көптеген ғалым-технологтармен бірлесіп, арнайы зерттеулер жүргізген. Тынымсыз ізденістің нәтижесінде Жер шарындағы теңдесі жоқ шоколад дайындап шығарды.

Қазақ тағамтану академиясының мамандары ойлап тапқан шоколадтың құрамында транс май қышқылдары, қаныққан майлар мен холестерин жоқ. «Шарман» шоколадын жеген адам шөлдемейді, себебі оның құрамында Кубадан әкелінген какаоның жоғары сұрыптары бар. Ал қант қосылмаған тәттінің бұл түрі әлемде ешбір мемлекетте шықпай, тек бізде өндірілуі де үлкен жетістік.

Қант – адамның ең қауіпті жауы. Біздің мақсатымыз-сол қантты араластырмай шоколад шығару...» [3].

Тапсырма. Егжей-тегжейлі оқу арқылы мәтіннен түсінгендігін басшылыққа ала отырып, маңызды деп тапқан абзацтарға немесе бөліктерге белгі қоя отырып, өз ойынан мәліметтерден жай сөйлемдер құрастырып, мағыналық түрлерін ажыратып, жақсыз, толымды, толымсыз және атаулы сөйлемдерді бөліп жазады.

Дескриптор: Мәтінді егжей-тегжей оқиды. Оқылым мәтініндегі мәліметтерді негізге алып, ішінде жақты, жақсыз, толымды, толымсыз және атаулы сөйлемдерге ажыратады, түрлендіріп қолданады.

Сөйлесім әрекетінің келесі түрі – жазылым дағдысы. Жазылым – бұл оқушылардан үйлесімді мәтін құру үшін көптеген күрделі дағдыларды меңгеруді талап ететін міндет. Дегенмен, оқушылар өздерінің меңгерген білімін үнемі көрсете бермейді. Жазылым үрдісін жоспар-

нобай-түзету-жетілдіру түрінде модельдей отырып, әрі оқушыларға осы ретпен жұмыс істеуге жағдай жасай отырып, мұғалімдер оқушыларға кідіріс жасап, жазылым жаттығуы үшін талап ететін барлық дағдыларға тоқталып, ойлануға мүмкіндік беретін жағымды ахуал қалыптастырады.

Жай сөйлемді оқыту барысында, жазылым кезінде «Бір сөйлеммен түйіндеу әдісін» пайдалануға болады.

Мәтін. «Біздің елімізде тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап-ақ, азаматтардың құқығы мен бостандығының сақталуына жете маңыз беріліп келеді. Конституциямыздың 1-бабында адам құқықтарын сақтау нормасы бекітілді және 30 бап түгелдей азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен мүдделеріне арналады. Бұл демократиялық ашық қоғамда өмірдегі барлық құндылықтардың ішінде адам құқығы мен бостандығы ғана маңызды болып саналатындығын білдіреді. Демек, адам құқығы мен бостандығын сақтау тетіктерін іске асыруға, олардың орындалуына кепілдік беруді күшейтуге ерекше назар аударылады. Ал бұл мәселелердің шын мәнінде қалай жүзеге асып жатқандығын Президент жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия жұмысынан байқауға болады. Ол - еліміздің адам құқықтары жөніндегі алғашқы мамандандырылған ұлттық мекеме...» [3].

Тапсырма. Мәтін бойынша білімдерін түйіндейтін бір сөйлем жазады.

/ Оқытушы жақсыз, толымды, толымсыз және атаулы сөйлемдер туралы түсінік береді/.

Дескриптор:

- Білімгер ойын тиянақты жеткізуді үйренеді.
- Түйінді сөзді табады.

Жоғарыда көрсетілген бұл әдістер білімгерлерді жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына, белсенді әрекет етуіне, өзара еркін қарым-қатынас жасауына, сыни тұрғыда ойлауына жол ашады.

Ағартушы-ғалым А.Байтұрсынов: «Әдіс деген қатып семіп қалған догма емес. Жақсы дерлік те, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олқылықтың белгісі – бір ғана әдісті болу: шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу. Әдіс керектіктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы – жаман болмағы жұмсалатын орынның керек қылуына қарай», - дейді [4]. Түрлі әдіс-тәсілдерді меңгеріп, оларды тиімді пайдалану, сабақты түрлендіріп өткізу үлкен нәтижеге жеткізетіндігі хақ. Жай сөйлемді меңгертуде жоғарыда көрсетілген әдістерді ғана пайдалану жеткіліксіз. Басқа да көптеген интербелсенді әдістерді пайдаланып, сабақты әрі қызықты, әрі түсінікті, әрі нәтижелі қылып өткізуге әбден болады. Ол үшін ұстаздар үнемі ізденіс үстінде болуы тиіс. Интербелсенді әдістер алуан түрлі. Оларды тек оқу мақсатына сай тиімді пайдалана білу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қ.Қадашева. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы, 2005
2. Асхат Әлімов. Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер. Астана, 2014.
3. Ж.Дәулетбекова, А.Рауандина, М.Дусимбаева. Алматы. Атамұра 2019.
4. Байтұрсынов А. Тіл құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері/ Тіл тағылымы.-А.,1992

PISA ТАПСЫРМАЛАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Тазабекова Анар Нурмухамедовна

Математика пәнінің мұғалімі, 15 орта мектебі КММ

Талдықорған қаласы

«Балаға өз бетімен зерттеуге мүмкіндік туғызған сайын одан әрі жақсы оқи түседі»

Питер Клайн

Бүгінгі күн талабына сай жан-жақты дамыған, белсенді, өмірге талпынысы, қызығушылығы бар адамды мектеп табалдырығынан дайындап шығарудың ең бір тиімді тәсілі ол – оқытудағы математикалық сауаттылық. Қазіргі жағдайда пиза тапсырмалары арқылы біліммен, әсіресе математика саласында оның өзіндік әдіс-тәсілдерімен, арнайы тілімен қарулану қоғам мүшелерінің қай саласына болса да аса қажетті. Пиза тапсырмалары оқушылардың белгілі бір білім көлемін игеруін көздейді. Пиза тапсырмалары нақты түрде ұсынылмайды тікелей оқушыны қоршаған ортамен байланыстырады, демек олардың танымдық қызығушылығын тудырады, ғылыми көзқарасын қалыптастырады.

Білімді игерудегі мектептің негізгі міндеті – оқушылардың машықтануын, сонымен қатар олардың шығармашылық қабілеттерін, ізденістерін дамыту. Мектеп дербес ойлап әрекет жасай алатын жас ұрпақты болуы тиіс. Оқушылардың абстракциясын, өзіндік ойлау мүмкіндіктерін арттыру жолдарын іздестіру, қарастыру қажет.

Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру-бүгінгі күннің басты талабы.

«Мұғалім көп әдісті білуге тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», - деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі сол қоғам мүддесіне сай болуы керек. Қазіргі таңда пәнді жақсы, терең білетін, күнделікті сабақтағы тақырыпты толық қамтитын, оны оқушыға жеткізе алатын, әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды білу іскерлігі, оқытудың дәстүрлі және ғылыми жетілдірілген әдіс-амалдарын, құралдарын еркін меңгеретін, оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыра отырып дарындылығын дамытудағы іздену-зерттеу бағытындағы тапсырмалар жүйесін ұсыну өмір талабы.[1]

Қазақстан оқушылары TIMSS, PISA, PIRLS халықаралық салыстырмалы зерттеулеріне қатысуда.

Оқушылардың оқу барысында алған білімдері мен дағдыларын түрлі өмірлік жағдайларға қолдана білуі үшін PISA Халықаралық бағдарламасы 2000 жылдан бастап енгізілді және үш жылда бір рет өткізіліп отырады. Бұл емтиханға 15 жастағы балалар қатысады. Оқушылардың жаратылыстану сауаттылығы, математикалық сауаттылығы, оқу сауаттылығы тексеріледі.

Жаратылыстану сауаттылығы- қоршаған орта мен ғылым туралы білімдерін ғылым мен технологияға сүйеніп танып білу және қоршаған әлемді түсіну. Математикалық сауаттылық – оқушылардың қоршаған ортада пайда болатын және математика арқылы шешуге болатын мәселелерді танып білу және оларды математикалық әдістерді қолдана отырып шешу.

Оқу сауаттылығы- жазбаша мәтінді оқу, мазмұнын түсіне білу және оқу барысында меңгерген білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайда қолдана білу.

Зерттеуің әрбір кезеңінде осы аталған бағыттардың біріне ерекше көңіл (тестің үштен екі бөлігі) бөлінеді. Мысалы: 2000 жылы- оқу сауаттылығы,

2003 жылы- математикалық сауаттылық, 2006 жылы- жаратылыстану сауаттылығы, 2009 жылы- оқу сауаттылығы, 2012 жылы- математикалық сауаттылық, 2015-2018 жылы- жаратылыстану сауаттылығына басым көңіл бөлінді.

PISA тестінің математикалық сауаттылық бағытындағы бағалау технологиясы осы берілген жас санатындағылардың математикалық білімді логикалық тәсіл мен математикалық түйсікті талап ететін жағдайларда қолдану мүмкіндігін тексереді. Осылайша, «математикалық функционалдық сауаттылық» ұғымының басты тезисі білімгерлердің: - математикалық тапсырмаларды шешу арқылы қоршаған ортада туындайтын мәселелерді айқындау оларды математикалық білім мен әдістерді қолданып шешу; - математикалық пайымдау жолымен қабылданған шешімдерді негіздеу; - қолданылған шешу әдістерін талдау; - алынған нәтижелерді қойылған міндеттерді ескере отырып түсіндіру; - қабылданған шешімдерді тұжырымдау қабілеттері болып табылады. [3]

PISA тапсырмалары оқушылардың күнделікті өмірдегі түсініктерді ұғынуға, математика сабақтарында алған білім, дағдыларын өмірде тиімді қолдануға, кездесетін мәселелерді шешуге мүмкіндік жасайтынына толық көз жеткіздім. Сондықтан да математика сабағында оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыру үшін PISA халықаралық зерттеудің тапсырмаларын қолданып келемін.

PISA жобасының халықаралық сарапшыларының пиза тапсырмаларын талдауын назарға ала отырып, 5-11 сыныптарда тарау мен тақырыптың оқу мақсаттарына сәйкес келетін пиза тапсырмаларын сабақта пайдаланамын. PISA халықаралық зерттеуге дайындық жұмыс жоспарын құрып, сол жоспар аясында жұмыс жүргізудемін. Оқушыларға пиза тапсырмаларын сабақта қолданған кезде тапсырманың оқушының жас ерекшелігін ескере отырып дайындаймын. Тапсырмаға дискриптор құрып, тапсырманың ерекшелігі мен мазмұнына, мәнмәтініне, ойлау дағдыларына баса назар аударамын.

PISA халықаралық зерттеу сарапшылары «Математикалық сауаттылық» ұғымының екі негізге алынатын қағидатын анықтайды. Біріншісі, нақты шындықпен өзара байланысты жалпы математикалық ұғымдар тобы ретіндегі фундаменталдық математикалық идеялар. Бұл орайда, олар түрлі нысаналар мен құбылыстардың ортақ қасиеттерін сипаттайды және осылайша, қоршаған шындықты түсіну мен сипаттаудағы математиканың алатын орнын жақсы түсінуге септігін тигізеді. Фундаменталдық математикалық идеялар ретінде әрқайсысына тест тапсырмаларының белгілі саны сәйкес келетін «Өзгерістер мен қатынастар», «Кеңістік пен пішін», «Белгісіздік», «Сан» салалары ұсынылған. PISA тапсырмасында математикалық құзыреттілік үш түрге бөлінеді: Қайта жаңғырту, байланыстар орнату, пайымдау.

Бірінші деңгей құзыреттілігінің (қайта жаңғырту) жетістіктерін тексеру үшін негізінен Қазақстандық мектептегі тексеру жұмыстарына тән дәстүрлі оқу тапсырмалары ұсынылады. Бұл жерде математикалық айғақтарды білу, математикалық нысаналар мен олардың қасиеттерінің анықтамасын қайта жаңғырту, стандартты (қарапайым және айтарлықтай күрделі) алгоритмдер мен шешім тәсілдерін қолдану, формулалармен жұмыс, есептеуді орындау талап етіледі. Осыған байланысты берілген деңгейде екі түрлі тапсырмалар қолданылады - жауапты таңдау мен қысқаша еркін жауаппен (сан, теңдік, сөз түрінде; шешу жолы берілмейді). Құзыреттіліктің екінші деңгейіне (байланыстарды орнату) математика бағдарламасындағы түрлі тақырыптар арасындағы байланыстарды орнату біліктілігі мен есепті шешу үшін қажетті ақпаратты ықпалдау тән. 15-жастағы білімгерлерге сәйкес келетін шешу тәсілі мен математикалық құралдарды өз бетінше таңдап алу қажет. Тапсырмаларда қарастырылатын ситуациялар стандартты емес, бірақ математикандырудың жоғары деңгейін талап етпейді. Құзыреттіліктің үшінші деңгейіне (пайымдау) қол жеткізуді тексеру үшін ең алдымен берілген ситуацияны «математикандыруды» қажет ететін анағұрлым күрделі тапсырмалар құрастырылады. Бұл рәсім екі кезеңнен тұрады: математика арқылы шешімін табатын мәселені айқындау және оның тұжырымдамасы, тиісті математикалық модельдің құрастырылуы, шешімін табу және оны берілген ситуацияда түсіндіру. PISA тапсырмасының тағы да бір түрі «құрылымданған сұрақтарды» ұсынады. Бұл тапсырмалар түрлі типтегі бір жағдайға қатысты бірнеше сұрақтардан құрастырылады. Әдетте, олар күрделіліктің өсуіне қарай орналастырылады. Көбіне жауап таңдау, немесе қысқа жауап сұрағы алдымен беріледі, ал көлемді жауаппен сұрақтар соңында беріледі. [3]

Сабағымда қолданылған «PISA» тапсырмаларынан
5 сынып Мәтінді есептерді шығару.

Оқу мақсаты: 5.5.1.6 пайызға байланысты мәтінді есептерді шығару;

Тиындар. Сізге тиындардың жана жинағын жасау ұсынылады. Барлық тиындар дөңгелек және күміс түсті болады, бірақ олардың диаметрлері әртүрлі. [4]

Ғалымдар дұрыс жасалған тиындар келесі талаптарға жауап береді деп анықтады:

1) тиындардың диаметрлері 15 мм-ден кем болмауы және 45 мм-ден аспауы тиіс.

2) тиынды ескере келе, келесі тиынның диаметрі кем дегенде 30%-ға артық болуы тиіс.

3) тиынды соғу жабдығы тек миллиметрлердің тұтас санындағы диаметрлі тиындарды шығара алады (мысалы, 17 мм болады, ал 17,3 мм диаметр болуына жол берілмейді).

1-сұрақ: Сізге жоғарыда көрсетілген талаптарға сәйкес келетін тиындар жинағын әзірлеу ұсынылады. Сіздің 15 миллиметрлік тиындардан бастауыңыз керек және Сіздің таңдауыңызда барынша көп тиындар болуы тиіс. Сіздің жинағыңыздағы тиындар диаметрі қандай болды?

Дескриптор: Білім алушы

- пайызды жай немесе ондық бөлшекке айналдырады;

- берілген, шыққан сандарға көбейтеді;

Шешімі: $30\% = 0,315 \cdot 0,3 = 4,5 \approx 5$ $15 + 5 = 20 / \text{мм} / 20 \cdot 0,3 = 6$ $20 + 6 = 26 / \text{мм} /$

$26 \cdot 0,3 = 7,8 \approx 8$ $26 + 8 = 34 / \text{мм} / 34 \cdot 0,3 \approx 11$ $34 + 11 = 45 / \text{мм} /$

Жауабы: Тиындар диаметрлері келесідей болады: 15-20-26-34-45

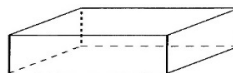
Мазмұны: сан Ойлау процесі: түсіну және қолдану.

10 сынып Тікбұрышты параллелепипед

Оқу мақсаты: 10.1.2 - тікбұрышты параллелепипед анықтамасын және қасиеттерін білу;

Шөп жинау.

Шөп жинаушылар мәшинеге шөпті ұзындығы 2,5м, ені 2м, биіктігі 1,5м тік бұрышты параллелепипед тәрізді етіп жинады. ($1,5\text{м}^3 = 1\text{ц}$) [2]

1 сұрақ: Мәшинеге қанша центнер шөп жиналды?

2 сұрақ: 1 мәшинеге қанша көде шөп жиналды? (1 көде шөп = 25 кг)

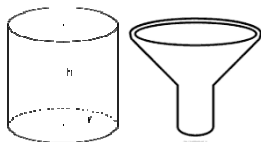
Шешімі: 1. 7,5 ц, себебі жиналған шөп көлемі $V = abc$ формуласынан

$V = 2,5 \cdot 2 \cdot 1,5 = 7,5 (\text{м}^3) = 7,5 \text{ц}$.

30 көде. ($1\text{ц} = 100\text{кг}$; $7,5\text{ц} = 750\text{кг}$; $750/25 = 30$) Жауабы: 30 көде

11 сынып Цилиндр және конус

11.3.5-айналу денелерінің (цилиндр, конус, қиық конус, шар) элементтерін табуға есептер шығару;

Биіктігі 24 дм цилиндр пішінді ыдыстың ішіне су толтырылған. Конус пішінді воронка ыдысқа цилиндрдегі суды құйғанда төгілмес үшін, биіктігі қаншаға тең болатын воронканы таңдап алу керектігін анықтаңыз. (Цилиндр мен конустың табан радиустарына тең). [5]

Шешімі: $V = \pi R^2 H = 24\pi R^2$ $V_{\text{ц}} = V_{\text{к}}$

$24\pi R^2 = \frac{1}{3} \pi R^2 \frac{1}{3} H = 24 \text{ дм}$

Жауабы: $H = 72 \text{ дм}$

Қорытындылай келе, математика сабағымда пиза тапсырмаларын қолдану арқылы оқушылардың қабілеттерін емес, оқу барысында меңгерген білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайларда қолдана алуға үйрету. Алған білімдерін өмірде тәжірибе жүзінде пайдалануға бағыттау. Білім алушыларға өзгермелі өмірде қорықпай, еркін өмір сүруге, білім мен білігіне сай келетін бағдар алатындай дәрежеге жетуге, өзбетімен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға, ойлау қабілеттерін дамыту және олардың шынайы өмірде дара тұлға етіп қалыптасуына жағдай жасау.

«Шәкірт-нығырлай беретін ыдыс емес, керісінші тұтандыруды талап ететін шырақ» демекші оқушылардың жеке шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту және оларды шынайы өмірдегі дара тұлға етіп дайындау – мектеп ұстаздарының, яғни біздің мақсатымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. PISA халықаралық зерттеуіне қойылатын жаңа талаптар. Астана 2016
2. PISA халықаралық зерттеу (әдістемелік құрал) Астана 2016, 2018ж
3. PISA креативное мышление (спецификация и образцы задание) ОЕСД
4. TIMSS және PISA халықаралық зерттеудегі оқушыларды дайындауға арналған есептер жинағы. Астана 2015, 2016, 2018ж
5. Есептер жинағы. 15 жастағы оқушыларға математикалық сауаттылық тексеруге арналған (пиза тапсырмалары) Өскемен 2020ж

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТІЛ БІЛІМІ САЛАСЫНА ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Тобықов Маулен Төлебайұлы

Жамбыл облысы, Тұрар Рысқұлов ауданы

Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі

Қазақ тілі мен әдебиеті ғылымдарының магистрі

Қазіргі кезде Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, Қазақстандық білім беру жүйесі әлемдік кеңістігіне енуге бағыт алуда. Тек экономикалық және саяси процесте ғана емес, сонымен қоса білім беру саласында да жаңа ақпараттық технологиялар кеңінен қолданыла бастады.

Оқытудың жаңа ақпараттық-коммуникативтік технологияларын меңгеру – қазіргі заман талабы. XXI ғасыр – ақпараттық технология ғасыры. «Мектеп – жеткіншек ұрпақтың ойын қалыптастыратын шеберхана, егер болашақты қолдан шығарып алғың келмесе, оны қолда берік ұстау керек» - деп, А.Барбюс айтып өткендей бүгінгі күні жастарға білім мен тәрбиені қатар меңгертсек, болашақ жастарымыздың өмірі жарқын болары айдан анық. Болашақ жастарға білімді өз деңгейінде ақпараттық ағымнан қалмай меңгерту үшін «Өмір бойы білім алу» әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс» деген Н.Ә.Назарбаевтың сөзі есіме түседі [1].

Қазіргі қоғамдағы білім жүйесін дамытуда ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың маңызы зор. Білім беруді ақпараттандыру және пәндерді ғылыми-технологиялық негізде оқыту мақсаттары алға қойылуда.

Ақпараттық технологиялар және компьютерлік желі арқылы жаңа білім әдістерін пайдалану кеңейтіліп келеді. Аталған технологияны білім жүйесінде қолданудың ең маңызды факторы, негізгі қозғаушы күші адам, сол себепті білімнің негізгі принциптері іске асырылуы тиіс. Ең бастысы – жеке тұлға, жеке адамды қалыптастыру, оларды тәрбиелеу және шығармашылық потенциалын дамыту үшін қажетті жағдайлар жасау. Осыған орай оқытудың әртүрлі педагогикалық технологиялары жасалып, жүзеге асырылуда.

Қоғамда ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап етілген. Ақпараттандыру технологиясының

даму кезеңінде осы заманға сай білімді, әрі білікті тұлға даярлау мұғалімнің басты міндеті болып табылады.

Олардың бәрінде бірінші орында оқушы тұрады және оның өз бетімен білім алудағы белсенділігіне баса назар аударылады. Өйткені жеке тұлға өз іс-әрекеті арқылы ғана дами алады.

Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі – тек біліммен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше өрлеуіне қажеттілік тудыру. Осындай жаңа және пайдалы технологияны іс-тәжірибеге енгізбей тұрып, мұғалім өзінің компьютерлік сауаттылығын жетілдіру керек, содан кейін күнделікті сабақта кеңінен қолдана алады. Оқу жүйесінде тиімді технологияның енуі – бүгінгі күннің талабы. Сол себепті білім беру саласында инновациялық үрдісті жүзеге асыру үшін 2007 жылы «Қазақстан Республикасы ақпараттық теңсіздікті төмендету бағдарламасының шеңберінде» өткізілген компьютерлік сауаттылықтың толық оқу курсы оқып, сертификатқа ие болып, өз іс-тәжірибемде қолдана бастадым [3].

Технологияны қазақ тілі мен әдебиеті пән сабақтарында пайдаланған жөн, ол оқушылармен білім беру үдерісінде жеке жұмыс жүргізуге, әртүрлі оқу әдістерін салыстыруға мүмкіндік туғызады. Қазақ тілі мен әдебиеті сабағында ақпараттық-коммуникативті технологияның әдіс-тәсілдерін, барлық түрін, формасын қажетті жағдайда тиімді пайдалану және жүйелі түрде дұрыс қолдану оқыту сапасын жоғарылатады. Сонымен қоса ақпараттық технологияларға өздері тікелей араласатындықтан қызығушылықтары, белсенділіктері артады, оқушының міндетті деңгейдегі білімді меңгеруіне, оның ынталануына мүмкіндік береді. [2] Осы тұста өз іс-тәжірибемде 9-сыныпта әдебиет сабағында Махамбеттің өмірі мен шығармашылығы туралы бірнеше жаңа әдіс-тәсілдермен жасалған электронды оқу құралын компьютерге салып пайдалана алдым. Бұл электронды оқу құралында оқушыларға Исатай мен Махамбеттің қаза болу себебін және сол заманғы қазақ халқының басынан кешкен қиыншылықтарының бейне ролин көрсете отырып, сұрақтар арқылы оқушылардың ойын айтқызыды және ақынның елін тәуелсіздікке шақыруы туралы айтқан өлеңдерін дауыстап басқан жазба оқуы арқылы оқушыларға тыңдата отырып түсіндірдім.

Осы тұста электрондық оқулықтарды сабақта пайдалану кезінде оқушылар бұрын алған білімдерін кеңейтіп, өз бетімен шығармашылық тапсырмалар орындайды. Әрбір оқушы таңдалған тақырып бойынша тапсырмалар мен тарау бойынша тест жұмыстарын орындап, анимациялық практика тапсырмаларымен жұмыс жасауға дағдыланады. Электрондық оқулық арқылы түрлі суреттер, видеокөріністер, дыбыс және музыка тыңдатып көрсетуге болады. Бұл, әрине мұғалімнің тақтаға жазып түсіндіргенінен әлдеқайда тиімді, әрі әсерлі. Меңгерілуі қиын сабақтарды компьютердің көмегімен оқушыларға ұғындырса, жаңа тақырыпқа деген баланың құштарлығы оянады деп есептеймін. Осылайша оқыту құралдарының бірі – электрондық оқулық. Ол оқушыларды даралай оқытуда жаңа ақпараттарды жеткізуге, сондай-ақ игерілген білім мен біліктерді бақылауға арналған бағдарламалық құрал [4].

Электрондық оқулықтың тиімділігі зор. Электрондық оқу құралы – бұл оқу курсының ең маңызды бөлімдерін, сонымен бірге тарихи шығармаларды еске түсіру, энциклопедиялар, карталар, оқу тапсырмаларын орындату және т.б. білім беруде қажетті материалдарды пайдалану, орындату.

Заман талабына сай дербес компьютердің тағы бір мүмкіндігі мультимедиалық тақтаға **Poir Point** программасымен жасалған слайдтарды пайдалану. Берілген тапсырманы оқушы оқулықтан іздеп отырмай, слайд арқылы еске түсіруге көмегі тиеді. Мысалы: 7-сыныпта Әбділдә Тәжібаевтың «Сырдария» өлеңі тақырыбында өткен сабағымда ақынның шығармаларын еске түсіру үшін мультимедиалық тақтаға **Poir Point** программасымен жасалған слайдтарды көрсетіп сұрақтар мен тапсырмалар арқылы сабақты өрбіттім.

1. Сырдария өлеңінің көркемдік ерекшелігіне талдау жасау.

- а) Сырдария өлеңінде теңеу, параллелизм, лирика, қайталау бар ма?
- ә) Лириканың қай түріне жатады?

б) Қайталаудың қандай түрі бар?

2. Сұрақ-жауап арқылы «Кілемді» толтырту.

в) Сырдария өзенінің қазіргі жағдайын интернеттен көрсеттім.

Мультимедиалық тақтаны пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Оқытушы үшін мультимедиалық тақтаға электрондық оқулық – бұл күнбе-күн дамытылып отыратын ашық түрдегі әдістемелік жүйе, оны әрбір оқытушы өз педагогикалық тәжірибесіндегі материалдармен толықтыра отырып, әрі қарай жетілдіре алады. Электрондық оқулық арқылы үй тапсырмасын, жаңа сабақты түсіндіруге және тест тапсырмаларын орындатуға болады [1].

Сонымен қатар жылдық қорытындылау үшін емтихандық тест тапсырмалары берілген. Бұл тест сұрақтарының нәтижесі әр оқушыға жауап беру деңгейіне қарай пайыздық көрсеткішпен бағаланып шығады. Оқушылар берілген тапсырманы орындау үшін арнайы құралғы арқылы орындарында отырып, жұмыс істейді. Бұл құралмен жұмыс істеу барысы біріншіден мұғалімге, екіншіден оқушыға тиімді. Оқушы орындаған тапсырмасының жауабын сол мезетте керекті батырмасын басып, өзін-өзі бағалайды. Сонымен бірге біліміндегі жіберген қателіктерін дер кезінде аша біледі. Ал, мұғалім үшін уақыт үнемделеді және оның жұмысы жеңілдейді. Бұл әдіс оқушының білімін көтеруге, сабаққа ынтыласын қалыптастыруға оң әсер ететіндігі сөзсіз. Электронды оқулықты пайдалану барысында оқушы 2 жақты білім алады. Біріншіден пәндік білім алса, екіншіден компьютерлік сауаттылығын толықтырады.

Электрондық оқулықтың бағалық, нәтижелік бөлігі тестер арқылы жүзеге асады. Тест сұрақтарына жауап бергеннен кейін оқушы диаграмма түрінде өзінің білім деңгейін көре алады. Оқытудың компьютерлік технологиясының оқу үрдісінде кеңінен енуі оқушылардың өзіндік және шығармашылық белсенділігін дамыта отырып, электронды оқулықтың көмегімен олардың өзіндік жұмыс түрлерін орындауға баулиды [1].

Ақпараттық-коммуникативтік технологияның мұғалім үшін тиімді әрі пайдалы жағы көп. Мысалы: қазақ тілі пәнінен 9-сыныппен өткен «Абай Құнанбаевтың өмірі мен шығармалары» атты сабақта тікелей интернет желісіне кіріп оқушыларға бейне фильм көрсеттім. Осы бейне фильмнен кейін оқушыларға сөздікпен жұмыс жасатып, семантикалық картаны шығарып толтырттым.

Бұл сабақта оқушылардың біріншіден бейне ролик арқылы ойлары жинақталды, екіншіден интерактивті тақтаның қаламсабымен жұмыс жасау жолдарын меңгерді.

Қазіргі таңда іс-тәжірибемде оқушыларға қазақ тілі мен әдебиет пәнінен электрондық оқулықты кеңінен пайдаланып келемін. Онда әр тарауда тақырыптың мазмұны, ережелері мен мысалдары, түсініктеме сөздігі мен қазақша-орысша сөздік, кестелер, ғалымдардың өмірбаяндары, жаттығулар мен тапсырмалар, бақылау жұмыстары қамтылған. Оқу материалдары бойынша берілген анимациялық тәжірибелер оқушыларға қазақ тілінің салалары мен қыр-сырларын көрсете отырып, түсіндіруге ыңғайлы[5].

Оқушылардың ақпараттық құзырлылығы мен ақпараттық мәдениетін қалыптастыру қазіргі таңда үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесіндегі ең көкейтесті мәселелердің бірі. Оқытушы сабағында ақпараттық-коммуникативтік технологияны пайдалану арқылы оның тиімділігін жүйелі түрде көрсете біледі.

Қазіргі уақытта ақпараттық технологияны білім беруде көмекші құрал ретінде пайдалану интерактивті тақтаны қолданумен негізделеді. Білім саласында дербес компьютер оқушы үшін оқу құралы, ал мұғалім үшін жұмысшы құралы болып табылады. Оның қолданылуы нәтижелі болуы үшін бағдарламалық құралдар толық түрде мұғалімнің және оқушының алдына қойған мақсатына жетуін қамтамасыз ету керек. Ақпараттық-коммуникативтік технологияны іс-тәжірибемде пайдалануда алдыма қойған мақсатым оқушылардың білім сапасын арттыру, дарындылық және шығармашылық қабілеттерін дамыту, қазақтың түп тамырын терең меңгеруге қалыптастыру, шығармашылығын шыңдай түсу[6].

Қорыта келгенде ақпаратты-коммуникативті технологияның оқушылар үшін берері мол. Интерактивті тақтаның мүмкіндіктерін, мультимедиалық тақтаны, электронды оқулықтарды және ғаламтор желісін қолдану барысында оқушылардың сабаққа деген ынтасы, қызығушылықтарының күрт артқандығы байқалады.

Осындай ақпараттық-коммуникативті технологияны әр сабақта қолдану барысында мұғалімнің алдына қойған мақсаты орындалады. Яғни оқушылардың білім сапасы артады, дарындылық және шығармашылық қабілеттерін шыңдалады, өркениетті елдермен қарым-қатынаста болуына, жастарымыздың әлемдік деңгейге шығуына ықпал етіледі. Аталған технологияның теориясын жете меңгеріп, іс-тәжірибеде қолдану барысында көптеген жетістіктерге жеттім және білім сапасы артты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2011 ж.
2. «XXI ғасыр мектебі» журналы №5, 2011 ж.
3. «Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл» журналы №4, 20012 ж.
4. «Оқыту-тәрбиелеу технологиясы» №4, 2011 ж.
5. Шораяқтың Омары. Сөйле тілім жосылып. – А., 1995ж.
6. Молда Мұса. Өткен күндер. – А., 1987 ж.

ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ – ӘЛЕМ БЕЙНЕСІНІҢ АЙНАСЫ

Тойғанбекова М.Ш.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы

Ахметова М.А.

Абай облысы, Аякөз қаласы, №7 КММ орта мектебінің
қазақ тілі мен әдебиеті пән мұғалімі

Оливер Уэндел Холмс деген ғұлама: «Әрбір тіл - сол тілде сөйлеушілердің жан дүниесі сақталған ғибадатхана», - деген екен. Сондықтан да тіл - жалпы әлемді көрсететін экран ғана емес, бір мезеттегі адамның өзі, оның өмір сүру салты, мінез-құлқы, өзгелермен қарым-қатынасы, жер-жиһандағы мәдениет пен құндылықтар жүйесі. Сонымен қатар тіл - тұлғаны қалыптастырушы қару әрі құрал. Біз ата-бабамыздан ұрпақтан-ұрпаққа жеткен тіл арқылы әрі сол тілде жинақталған мәдениет арқылы өркендедік.

Қазіргі өмірдің әлеуметтік-экономикалық тәртіптері ортақтығы жағдайында дамыған этнопедагогика халықтың еңбек пен тұрмысы, оның педагогикалық идеялары, ғасырлар бойы білім ұмтылысы, тарихи өзгерулердегі әлеуметтік әділетсіздікке қарсы күресі, отбасындағы өз балаларының жақсы болашағы туралы үмітін бейнелейді. Бұның толық бейнесі, әсіресе, тілде, отбасының күнделікті өмірінде, оның тәрбие тәжірибесінде, отбасы-тұрмыстық мәдениетінде, сонымен бірге тәрбиенің фольклор сияқты маңызды түрлерінде дейміз. Гуманизм, табиғатпен үйлесімділік, халықтық, еңбекке тәрбиелеу, сезімталдық, тәрбиенің жүйелілігі мен бірізділігі, талапкер бірлігі, бала тұлғасына ілтипат пен құрмет – бұлар ұрпақ тәрбиелеудің халықтық жетекші бастаулары жүйесін құрайды деп білеміз. Ал халықтық тәрбиенің құрамды бөлігі – отбасы тәрбиесінің жалпы бағытын, оның мақсаты, мазмұнын және ұйымдастыру әдістемесін анықтайды. Қазіргі кезде отбасы, бала тәрбиесіне көңіл бөлінгенмен көптеген кемшіліктеріміз әлі де әлеуметтік-экономикалық жағдайға байланысты жоқ емес. Бала, отбасы тәрбиесі әр қоғамның кезінде болса да күрделі мәселе.

Көне түркі заманын толғаған бұл туындыда да осынау өмірлік мәні терең тақырып арнайы орын алған. Яғни, Баласағұнның шығармасындағы қандай әйелді алу керектігі жайында өте терең, түсінікті жастарымызға ұғымды, әрбір отбасы ұлы мен қызына қазіргі күнде де ескертіп түсіндіруге болады. Ежелгі қоғам дәстүрінің қазір де халық санасында жалғасқанының куәсі боламыз. Ақын үйленудің, өмірлік жар таңдаудың оңай еместігін,

отбасының тағдырын шешуші келешекте әйел баланың өмір, тұрмыс, денсаулығына байланысты екенін түсіндіріп, ұрпақ келешегі, ел келешегі осыдан басталатынын ескереді. Белгілі ақын, ежелгі түркі әдебиетін зерттеуші-ғалым Асқар Егеубаевтың кісілік кітабы ғылыми эссесінде бұл тараудың мазмұны туралы былай депті: «Әйелдерді төрт-бес топқа «бөліп» мінездегенде, таңдағанда мән беретін ең бір елеулі мәселе ретінде әлеуметтік жағдайды меңзейді». Ауқатты жерден шыққан әйел, төменгі кедей ортасынан шыққан әйелдің мінез-құлқы, қылығы жырланады. Сұлулыққа табынғаннан да опа таппайсың. Бектігіне қызығып та бақытты бола алмассың. Текті бай жерден де рахат жоқ. Әйел алмай, қайын алғандай болу да бейшаралық... Ақылды, есті жігіт ақылды, пәк, жаны мейірімді жарды қалар, Ақылды әйел кездесе, жаныңды сал, үйленгін. Ондай жардан жоғарыда айтылған әйелдерге тән жақсы қасиеттердің бәрін де табасың», – дейді Жүсіп Баласағұн

Ғұламаның осындай ретті өсиетіне неге көңіл аудармасқа бүгінгі жастарға? Біз жаңа қоғам құру үстіндеміз. Алды-артымызды толық жинақтай алмай жатырмыз. Бүгінгі күні отбасы тәрбиесіне немқұрайлылық таныту қай елдің болмасын болашағына балта шабар зобалаң екенін естен шығармауымыз керек. «Ұлын өсіріп ұлттымен, қызын өсіріп қылықтымен ауылдас» болатын халыққа, «Ана – үйдің берекесі, бала – үйдің мерекесі» деген қазақ халқы. Қазіргі қазақ неке отбасының тәрбиесінің жәй-күйіне байланысты жасыруы болмайтын тағы бір үлкен шындық – ол жастар мәселесінің мемлекет тарапынан ескерусіз қалуы. Отан отбасынан басталғанмен үлкен өмірге жолдама алар балабақша, мектеп, жоғары оқу орындарындағы мардымсыз тәрбие көздері бітелгендей күйде. Бұл қасірет. Бұл шет елдің әдепсіз менталитетіне көзсіз еліктеуге әкеп жол ашады. Осы орайда рухани бос кеңістіктерімізді тек қана имандылық нұрына суғарылған ата-баба дәстүрі ғана алатынын тағы да баса айтқанымыз жөн. Неке-отбасы тәрбиесіне мемлекеттік тұрғыда шара қолданбай тәуелсіздік тұғырынан сәулетті ету мүмкін емес. Әрине, ұрпақ тәрбиесі – ұлт болашағы, ал ана тілі ұлт бесігі. Адамды адам ететін қоршаған орта және отбасындағы өнегелі тәрбие десек, сол ортаны танып білуге көмек беріп, көрсетуіміз абзал.

Қазақтарда «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» деген мақалды ерекше бағалаған. Ақын Баласағұнда бала тәрбиесіне арналған тарауында осы проблеманы қоғамдық-әлеуметтік деңгейге көтере жырлайды. Жалпы дастанда бала, ұрпақ мәселесіне қайта-қайта оралып отырып көптеген кеңес-нұсқауларын жастарға жолдаған.

Ұлттық тәрбиенің әліппесін нәресте шыр етіп жерге түскен күнінен бастап, тіпті анасының құрсағында жатқанда-ақ сана-сезіммен ақыл-ойының, әдет-ғұрпының өнегелі түрде қалыптасуына, үнемі ықпал етіп отыру қажет. Халқымыз «Жастан берген тәрбие – жас шыбықты игенмен тең» дейтін нақыл сөзді бекер айтпаған. «Ұл мен «ұлы» сөзінің түбірі, төркіні бір. Ақынның тікелей бала тәрбиесі жөнінде, адам пендесі бақ-байлық, даңқ қуып өлерінде ғана есін жиып, бала тауып, бала өсір деп өкінер деген 63 тарауы арналған. «Тәрбиеші ал ізгілікті, киелі, Ұл-қыз жақсы, таза болып өседі. Ұл-қызыңа әдет үйрет, білім бер, қос жалғанда нәсіп көріп, күлімдер. Әйел әпер ұлға, қызды ерге бер, Қайғы-мұңсыз тірлікке не тең келер! Ұлыңды үйрет күллі өнер, білімге. Ол өнермен дүние табар түбінде деген ойшыл бабамыз халқымызға. Бұл өлеңінде халқымыздың дүние танымынан өрбіген жанұя, балалар мен ата-аналар жөніндегі ұғымдарын, түсініктерін ашып көрсетуге үлкен орын берілген. Осы үрдіс халқымыздың тұрмыс-тіршілігінен, өмір тәжірибесінен шыққан ежелгі дәстүр. Ата-ананы сыйлау, пір тұту – түркі халықтарының айнымас қасиетінің бірі. Өмір беріп, өнеге көрсеткен әке, ақ сүтін беріп, тоғыз ай, тоғыз күн құрсағында сақтап, құрсақ тәрбиесінен бастап, әлпештеп аялап өсірген ана алдындағы қарыз сезімі әр адамның адамгершілік деңгейінің өлшемі болып табылады. Ата-ананы құрмет тұту халқымыздың қанында барлығы дінімізде, салтымызда, ақынымызда, жырымызда, әнімізде, күйіміз де қолдап бірін-бірі толықтырып дәлелдей түседі деп білеміз.

Қазақ халқымыз отбасындағы осындай өзіне тән тәрбиелік ережесі ұрпақтың ауыз бірлігін, бірін-бірі жолына қарай құрмет көрсетуі ішкі жан сезімінің сүйкімділігін, мінез-құлық ережесінің қалыптасуының негізгі шарттары. Дүниеге келген баланың бала болып

өмір сүріп кете салуы да оңай емес. Үлкен күтім, жылы алақан, қамқор әке, ата, әже, ана еңбектері керек. Сондықтан әрбір отбасының мүшелерінің қарттарын қадірлеп сый-құрмет көрсетілуін, ол нағыз адам болатынына тән адамгершілік қасиет деп түсіндіреді. Халқымыздың тарихында аты әлемге әйгілі, ұл-қыз өсіріп, еліне елеулі, халқына қалаулы болған аталар болған. Аналар атымен аталған рулар мен жер аттарын кездестіреміз. Олар: Домалақ ене, Қарашаш ана, Мұрын ана, Дәулет бике, Қарқабат ана сияқты аналарымыз еліне әйгілі боларлық ұл-қыз өсіріп, бір ру тайпаның атын иеленіп, өнегелі істері аңызға айналып, бүгінгі жастарымызға жетті деп білеміз.

Осыған орай қазіргі жастарға да, ескеру керегі – ол жар таңдау, ұл болса қызды таңдап, дұрыс жүр шындап қарап, сынап теңін алу, қыз болса, құлқы жақсы болу, келісті жағымды мінез, қылықтары болу керек деп ескертуіміз қажет. Қыз баланы тәрбиелеу бір жөн де сақтап, құтты қонысқа қондыру – әке-шешенің қарызы.

Жас келіннің бойына бала біткенін сезісімен, енесі оны өз қаморлығына алып, оны пәле-жаладан, тіл-көзден сақтау шараларын істей береді. Яғни, қазақта бала тәрбиесі баланың шешесінің бойына бітуінен басталады десек, артық айтқандық болмас. Тіл-көз тимесін деп молдаға дұға жаздырып, бой тұмар жасатып береді.

Қазақ халқы қызында, ұлын да тәрбиеден тыс қалдырмаған. Ана құрсағында басталған тәрбие мектебі дүниеге келген күннен жалғасын тауып, есейіп-еңкейген шақта да өзінің ролін жоймағандығын ғылыми педагогиканы зерттеушілер әрбір халықтың өзіндік ерекшелігін ескере отыра, тәрбиенің ғылыми болжамын жүргізуді жалғастырса керек деген.

Баласағұнның қыз баланы тәрбиелеу жөнінде ойлары мағынасы терең. Бала көңілі орнықпаған, әрбір жақсы-жаман жағдайларға еліктегіш деп қыз балаға қазақтың «қызды қырық жерден тыю» дегенге тоқталып: «Қызыңды үйде бексіз ұзақ ұстама, Ауырмай-ақ өлерсің сен, құсадан» – ұл- қызына орынсыз жүргізбей, бейбастыққа да жібермей, «үйінде өсір, бөтен жерде қалдырма!», дейді. Әрине, ата-ана тәрбиесін көрмеген ұрпақ — көргенсіз. Ұрпақ – болашағың, осыған орай халықтық сипаттың, ұлттық мінез-құлық ерекшеліктерінің қайнар көзі осы «Құтты білікте» айқындалған. Халықтың ұлттық ерекшелігінің көріністері, наным-сенім, сана, салт-дәстүр белгілері, оның жалпы адамзаттық, адамдық қасиеттермен ұласатын көріністері осы Баласағұн дастан мен қазақ әдебиетінің түйінді байланыстарынан да көрінеді. Халқымыздың қанына сіңген қасиеттер; үлкенге құрмет, кішіге ізет, барға қанағат, қонақ-жай жомарттық, мейірімділік, бала тәрбиесіндегі ұстамдылық пен балажандылық, кішіпейілділік, отбасындағы ізгі сипат белгілері, мемлекеттік іс, тұрмыс, өмір, мораль, этика тақырыптарын толғаған.

Ал, жігіттерге де «адамшылыққа – адамшылдық, (600, 601) қайырымға – қайырым ету туралы өсиеттерінде, «Адамшылық – адамға тән қазына, солай қазір, солай болғын бағыдан, деп қайырымды болу керектігін», қызмет еткен азаматша жанында, Жайдай көріп, ар жолынан жаңылма! деген. Жастардың назарын әдептілікке, сыйласымдыққа мейірімділікке бейімдеуді үлкен мәселе етіп қояды.

Осы бір баға жетпес байлыққа ие бола отырып, ішкі-сыртқы алып әлемді өз дүние танымына сіңіріп, адам ең басты мәселе - өзге жандармен қарым-қатынасқа, коммуникацияға түседі. Өйткені, адам қоғамдық құбылыс және көпшілік арасында өмір сүреді. Алып әрі шағын әлемдегі бүгінгі және болашақ өміріміз - қаншалықты дұрыс, тиімді әрі жақсы қарым-қатынас жасай алатындығымызға тікелей тәуелді.

Бүгінгі техника мен байланыс құралдарының дамуымен жеке адамдар арасындағы, ұлтаралық, мәдениетаралық байланыс еш кедергісіз, саяси немесе экономикалық шектеуді елемей, табиғи жолмен еркін өріс алуда. Сондықтан өзге жұрттың тілі мен мәдениетін игеру, онымен етене араласа білудің маңызы бұрын-соңды болмаған дәрежеге көтеріліп отыр.

Мәдениетаралық коммуникация - бүгінде кез келген салада қызмет ететін маманға, әр адамға қажетті жаңа пән. Қазақ тілінде алғаш басылып отырған бұл оқулық түрлі ұлт, мәдениет өкілдерінің өзара ұғынысып, ортақ тіл табысуы үшін не маңызды екенін егжей-тегжейлі түсіндіреді.

Жаңа мамандар ашықтық, прагматизм мен бәсекелестікке қабілет сияқты сананы жаңғыртудың негізгі қағидаларын қоғамда орнықтыратын басты күшке айналады. Осылайша болашақтың негізі білім ордаларының аудиторияларында қаланады...», - деген тұжырымдамасы осы мәдениетаралық коммуникацияны меңзеп тұрған жоқ па!

Әрине, шетел тілі мен мәдениетін игеру - өзге қамалды бұзып-жарып кірумен пара-пар. Бұл арқылы өзге әлемді, өзге мәдениетті өз ұлттық мәдениетіміздің елегінен өткізе отырып бағалаймыз, соған сәйкес мәдени қатығыстардың орын алуы да заңды құбылыс. Осындай қауіпті жағдаят ғылым мен білімнің алдында өте күрделі әрі құнды міндеттерді алға қояды: біріншіден - түрлі халықтардың рухани және материалдық мәдениетін, олардың шығу негіздері мен қалыптасу тарихын, өзге елдермен қарым-қатынасын зерттеу; екіншіден - өзге мәдениетке сый-құрмет көрсетуге, шыдамдылық танытуға шақыру.

Қалай дегенмен де, шет тілін оқытуға арналған әрбір сабақ - мәдениеттер тоғысы, мәдениетаралық коммуникация тәжірибесі. Қазіргі кезде елімізде шет тілдерін оқыту жүйесінде әлеуметтік өмірдің өзге де салалары секілді, ұлттық құндылықтарды қайта бағалауда, материалдарды өңдеуде, мақсат пен міндеттерді шешуде, оқыту әдіс - тәсілдерінде күрделі бетбұрыс кезеңінен өтіп жатыр.

Жаңа заман, жаңа талап шет тілдерін оқытудың методологиялық базасына, сондай-ақ нақты оқыту әдіс-тәсілдеріне жедел әрі түбегейлі өзгерістер енгізуді қажет етті. Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа енуі - саясаттағы өзгерістер, экономиканың дамуы, мәдениет, идеологиядағы күрделі мәселелер, әлем халықтарының бір-бірімен араласуы, олардың бір мемлекеттен екінші мемлекетке көшуі, қазақ халқы мен шетел халықтарының арасындағы саяси-мәдени қарым-қатынастардың өзгерісі, шет тілін оқыту теориясы мен практикасында жаңа проблемалардың, жаңа көзқарастардың туындауына алып келді.

Бұрын-соңды болмаған сұраныстар бұрын-соңды болмаған ұсыныстар талап етті. Аяқ астынан шет тілінен, сабақ беретін оқытушылар қоғамның назарына бірден ілікті, өйткені ғылым, білім, бизнес, техника және тағы басқа адамның іс-әрекетіне қатысты өзге де салаларда өндірістің негізгі құралы ретінде шет тілдері танылып, оны жеделдетілген түрде үйрену басталды. Өндіріс адамдарын не тіл теориясы, не тіл тарихының мәселелері қызықтырмады, бірінші кезекте ағылшын тілі функционалды тұрғыдан, яғни өзге елдердің адамдарымен сөйлесу үшін қажет болды.

Осындай әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін тіл мен мәдениеттің өзара қатынасына арналған жоғары және орта мектеп бағдарламасының оқу жоспарларына арнайы пәндер енгізіліп жатыр.

Бұл негізгі пәндердің жаңа бағыттарын төмендегідей топтастыруға болады:

- тілдерді функционалды аспект тұрғысынан оқыту, яғни ғылым, техника, экономика, мәдениет сынды қоғам өмірінің түрлі салаларында тілдік қатынас құралы ретінде оқыту;

- кәсіби мамандардың шет тілдерін оқыту бойынша теориялық және практикалық тәжірибелерін жинақтау, қорытынды жасау;

- шет тілін қолдануды қажет ететін қоғамның барлық салаларында, атап айтқанда, қолданбалы математика, экономика, құқық, мәдениет пен тілді байланыстырып, кәсіби мамандар арасында тілді қарым-қатынас құралы ретінде оқытудың әдістемесін жасау және оны ғылыми тұрғыдан негіздеу;

- тілді сол кезеңдегі халықтың әлеуметтік, мәдени, саяси өмірімен, сол тілде сөйлейтін халықтың дүниетанымымен байланыстыра қарастыру;

- шет тілдерін оқыту пәні бойынша оқытушыларды, халықаралық және мәдениетаралық қатынас мамандарын, қоғаммен байланыс, менеджмент мамандарын даярлаудың жаңа моделдерін қалыптастыру;

Осылайша тілді оқыту уәждерінің өзгеруіне байланысты шет тілін оқытуды түбірінен қайта құрып, шетел тілін оқыту процесіне «Лингвистика және мәдениетаралық коммуникация» мамандығын енгізіп, жаңа мамандыққа сәйкес жаңа типтегі педагог мамандарды даярлау қажеттігі туындады.

Қорыта айтқанда, мәдениетаралық коммуникация - бүгінде кез келген салада қызмет ететін маманға, әр адамға қажетті жаңа пән болғандықтан және қазақ тілінде алғаш басылып отырған бұл оқулық түрлі ұлт, мәдениет өкілдерінің өзара ұғынысып, ортақ тіл табысуы үшін не маңызды екенін егжей-тегжейлі түсіндірумен құнды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы // Егемен Қазақстан. – 2003. – № 311–312.
2. Баласағұн Жүсіп Құтты білік / Көне түркі тілінен аударған және алғысөзі мен түсінік. Жазғ. А.Егеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986..
3. Айзахметов А. Рождение тюркского мира. –Тараз,
4. VIII–XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. – Алматы, 1985. – 21-б. 6. 6. Мурад Аджи. Европа, Тюрки, Великая степь. – М.,

ТҮРКІ ӘЛЕМІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫ МЕН ТӘРБИЕЛІК ИДЕЯЛАРЫН САЛЫСТЫРУ

Тойғанбекова М.Ш.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
ЖОО-ға дейінгі білім беру факультеті
ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы

Қазіргі өмірдің әлеуметтік-экономикалық тәртіптері ортақтығы жағдайында дамыған этнопедагогика халықтың еңбек пен тұрмысы, оның педагогикалық идеялары, ғасырлар бойы білім ұмтылысы, тарихи өзгерулердегі әлеуметтік әділетсіздікке қарсы күресі, отбасындағы өз балаларының жақсы болашағы туралы үмітін бейнелейді.

Бұның толық бейнесі, әсіресе, тілде, отбасының күнделікті өмірінде, оның тәрбие тәжірибесінде, отбасы-тұрмыстық мәдениетінде, сонымен бірге тәрбиенің фольклор сияқты маңызды түрлерінде дейміз.

Гуманизм, табиғатпен үйлесімділік, халықтық, еңбекке тәрбиелеу, сезімталдық, тәрбиенің жүйелілігі мен бірізділігі, талапкер бірлігі, бала тұлғасына ілтипат пен құрмет – бұлар ұрпақ тәрбиелеудің халықтық жетекші бастаулары жүйесін құрайды деп білеміз. Ал халықтық тәрбиенің құрамды бөлігі – отбасы тәрбиесінің жалпы бағытын, оның мақсаты, мазмұнын және ұйымдастыру әдістемесін анықтайды [1].

Бұның толық бейнесі, әсіресе, тілде, отбасының күнделікті өмірінде, оның тәрбие тәжірибесінде, отбасы-тұрмыстық мәдениетінде, сонымен бірге тәрбиенің фольклор сияқты маңызды түрлерінде дейміз.

Гуманизм, табиғатпен үйлесімділік, халықтық, еңбекке тәрбиелеу, сезімталдық, тәрбиенің жүйелілігі мен бірізділігі, талапкер бірлігі, бала тұлғасына ілтипат пен құрмет – бұлар ұрпақ тәрбиелеудің халықтық жетекші бастаулары жүйесін құрайды деп білеміз. Ал халықтық тәрбиенің құрамды бөлігі – отбасы тәрбиесінің жалпы бағытын, оның мақсаты, мазмұнын және ұйымдастыру әдістемесін анықтайды [1].

Қазіргі кезде отбасы, бала тәрбиесіне көңіл бөлінгенмен көптеген кемшіліктеріміз әлі де әлеуметтік-экономикалық жағдайға байланысты жоқ емес. Бала, отбасы тәрбиесі әр қоғамның кезінде болса да күрделі мәселе.

Көне түркі заманын толғаған бұл туындыда да осынау өмірлік мәні терең тақырып арнайы орын алған. Яғни, Баласағұнның шығармасындағы 62-тарауында (4475–4503) – қандай әйелді алу керектігі жайында өте терең, түсінікті жастарымызға ұғымды, әрбір отбасы ұлы мен қызына қазіргі күнде де ескертіп түсіндіруге болады.

Ежелгі қоғам дәстүрінің қазір де халық санасында жалғасқанының куәсі боламыз. Ақын үйленудің, өмірлік жар таңдаудың оңай еместігін, отбасының тағдырын шешуші келешекте әйел баланың өмір, тұрмыс, денсаулығына байланысты екенін түсіндіріп, ұрпақ келешегі, ел

келешегі осыдан басталатынын ескереді. Белгілі ақын, ежелгі түркі әдебиетін зерттеуші-ғалым Асқар Егеубаевтың кісілік кітабы ғылыми эссесінде бұл тараудың мазмұны туралы былай депті: «Әйелдерді төрт-бес топқа «бөліп» мінездегенде, таңдағанда мән беретін ең бір елеулі мәселе ретінде әлеуметтік жағдайды меңзейді». Ауқатты жерден шыққан әйел, төменгі кедей ортасынан шыққан әйелдің мінез-құлқы, қылығы жырланады. Сұлулыққа табынғаннан да опа таппайсың. Бектігіне қызығып та бақытты бола алмассың. Текті бай жерден де рахат жоқ. Әйел алмай, қайын алғандай болу да бейшаралық... Ақылды, есті жігіт ақылды, пәк, жаны мейірімді жарды қалар, Ақылды әйел кездесе, жаныңды сал, үйленгін. Ондай жардан жоғарыда айтылған әйелдерге тән жақсы қасиеттердің бәрін де табасың», – дейді Жүсіп Баласағұн [2].

Ғұламаның осындай ретті өсиетіне неге көңіл аудармасқа бүгінгі жастарға? Біз жаңа қоғам құру үстіндеміз. Алды-артымызды толық жинақтай алмай жатырмыз. Бүгінгі күні отбасы тәрбиесіне немқұрайлылық таныту қай елдің болмасын болашағына балта шабар зобалаң екенін естен шығармауымыз керек. «Ұлын өсіріп ұлттымен, қызын өсіріп қылықтымен ауылдас» болатын халыққа, «Ана – үйдің берекесі, бала – үйдің мерекесі» деген қазақ халқы. Қазіргі қазақ неке отбасының тәрбиесінің жәй-күйіне байланысты жасыруы болмайтын тағы бір үлкен шындық – ол жастар мәселесінің мемлекет тарапынан ескерусіз қалуы. Отан отбасынан басталғанмен үлкен өмірге жолдама алар балабақша, мектеп, жоғары оқу орындарындағы мардымсыз тәрбие көздері бітелгендей күйде. Бұл қасірет. Бұл шет елдің әдепсіз менталитетіне көзсіз еліктеуге әкеп жол ашады. Осы орайда рухани бос кеңістіктерімізді тек қана имандылық нұрына суғарылған ата-баба дәстүрі ғана алатынын тағы да баса айтқанымыз жөн. Неке-отбасы тәрбиесіне мемлекеттік тұрғыда шара қолданбай тәуелсіздік тұғырынан сәулетті ету мүмкін емес. Әрине, ұрпақ тәрбиесі – ұлт болашағы, ал ана тілі ұлт бесігі. Адамды адам ететін қоршаған орта және отбасындағы өнегелі тәрбие десек, сол ортаны танып білуге көмек беріп, көрсетуіміз абзал.

Қазақтарда «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» деген мақалды ерекше бағалаған. Ақын Баласағұнда бала тәрбиесіне арналған тарауында осы проблеманы қоғамдық-әлеуметтік деңгейге көтере жырлайды. Жалпы дастанда бала, ұрпақ мәселесіне қайта-қайта оралып отырып көптеген кеңес-нұсқауларын жастарға жолдаған.

Ұлттық тәрбиенің әліппесін нәресте шыр етіп жерге түскен күнінен бастап, тіпті анасының құрсағында жатқанда-ақ сана-сезіммен ақыл-ойының, әдет-ғұрпының өнегелі түрде қалыптасуына, үнемі ықпал етіп отыру қажет. Халқымыз «Жастан берген тәрбие – жас шыбықты игенмен тең» дейтін нақыл сөзді бекер айтпаған. «Ұл мен «ұлы» сөзінің түбірі, төркіні бір. Ақынның тікелей бала тәрбиесі жөнінде, адам пендесі бақ-байлық, даңқ қуып өлерінде ғана есін жиып, бала тауып, бала өсір деп өкінер деген б3 тарауы арналған. «Тәрбиеші ал ізгілікті, киелі, Ұл-қыз жақсы, таза болып өседі. Ұл-қызыңа әдет үйрет, білім бер, қос жалғанда нәсіп көріп, күлімдер. Әйел әпер ұлға, қызды ерге бер, Қайғы-мұңсыз тірлікке не тең келер! Ұлыңды үйрет күллі өнер, білімге. Ол өнермен дүние табар түбінде деген ойшыл бабамыз халқымызға.

Бұл өлеңінде халқымыздың дүние танымынан өрбіген жанұя, балалар мен ата-аналар жөніндегі ұғымдарын, түсініктерін ашып көрсетуге үлкен орын берілген. Осы үрдіс халқымыздың тұрмыс-тіршілігінен, өмір тәжірибесінен шыққан ежелгі дәстүр. Ата-ананы сыйлау, пір тұту – түркі халықтарының айнымас қасиетінің бірі. Өмір беріп, өнеге көрсеткен әке, ақ сүтін беріп, тоғыз ай, тоғыз күн құрсағында сақтап, құрсақ тәрбиесінен бастап, әлпештеп аялап өсірген ана алдындағы қарыз сезімі әр адамның адамгершілік деңгейінің өлшемі болып табылады. Ата-ананы құрмет тұту халқымыздың қанында барлығы дінімізде, салтымызда, ақынымызда, жырымызда, әнімізде, күйіміз де қолдап бірін-бірі толықтырып дәлелдей түседі деп білеміз.

Қазақ халқымыз отбасындағы осындай өзіне тән тәрбиелік ережесі ұрпақтың ауыз бірлігін, бірін-бірі жолына қарай құрмет көрсетуі ішкі жан сезімінің сүйкімділігін, мінез-құлық ережесінің қалыптасуының негізгі шарттары.

Дүниеге келген баланың бала болып өмір сүріп кете салуы да оңай емес. Үлкен күтім, жылы алақан, қамқор әке, ата, әже, ана еңбектері керек. Сондықтан әрбір отбасының мүшелерінің қарттарын қадірлеп сый-құрмет көрсетілуін, ол нағыз адам болатынына тән адамгершілік қасиет деп түсіндіреді.

Халқымыздың тарихында аты әлемге әйгілі, ұл-қыз өсіріп, еліне елеулі, халқына қалаулы болған аталар болған. Аналар атымен аталған рулар мен жер аттарын кездестіреміз. Олар: Домалақ ене, Қарашаш ана, Мұрын ана, Дәулет бике, Қарқабат ана сияқты аналарымыз еліне әйгілі боларлық ұл-қыз өсіріп, бір ру тайпаның атын иеленіп, өнегелі істері аңызға айналып, бүгінгі жастарымызға жетті деп білеміз.

Осыған орай қазіргі жастарға да, ескеру керегі – ол жар таңдау, ұл болса қызды таңдап, дұрыс жүр шыңдап қарап, сынап теңін алу, қыз болса, құлқы жақсы болу, келісті жағымды мінез, қылықтары болу керек деп ескертуіміз қажет. Қыз баланы тәрбиелеу бір жөн де сақтап, құтты қонысқа қондыру - әке-шешенің қарызы.

Жас келіннің бойына бала біткенін сезісімен, енесі оны өз қаморлығына алып, оны пәлежаладан, тіл-көзден сақтау шараларын істей береді. Яғни, қазақта бала тәрбиесі баланың шешесінің бойына бітуінен басталады десек, артық айтқандық болмас. Тіл-көз тимесін деп молдаға дұға жаздырып, бой тұмар жасатып береді.

Қазақ халқы қызында, ұлын да тәрбиеден тыс қалдырмаған. Ана құрсағында басталған тәрбие мектебі дүниеге келген күннен жалғасын тауып, есейіп-еңкейген шақта да өзінің ролін жоймағандығын ғылыми педагогиканы зерттеушілер әрбір халықтың өзіндік ерекшелігін ескере отыра, тәрбиенің ғылыми болжамын жүргізуді жалғастырса керек деген.

Баласағұнның қыз баланы тәрбиелеу жөнінде ойлары мағынасы терең. Бала көңілі орнықпаған, әрбір жақсы-жаман жағдайларға еліктегіш деп қыз балаға қазақтың «қызды қырық жерден тыю» дегенге тоқталып: «Қызыңды үйде бексіз ұзақ ұстама, Ауырмай-ақ өлерсің сен, құсадан» – ұл-қызына орынсыз жүргізбей, бейбастыққа да жібермей, «үйінде өсір, бөтен жерде қалдырма!», дейді. Әрине, ата-ана тәрбиесін көрмеген ұрпақ – көргенсіз. Ұрпақ – болашағың, осыған орай халықтық сипаттың, ұлттық мінез-құлық ерекшеліктерінің қайнар көзі осы «Құтты білікте» айқындалған. Халықтың ұлттық ерекшелігінің көріністері, наным-сенім, сана, салт-дәстүр белгілері, оның жалпы адамзаттық, адамдық қасиеттермен ұласатын көріністері осы Баласағұн дастан мен қазақ әдебиетінің түйінді байланыстарынан да көрінеді. Халқымыздың қанына сіңген қасиеттер; үлкенге құрмет, кішіге ізет, барға қанағат, қонақжай жомарттық, мейірімділік, бала тәрбиесіндегі ұстамдылық пен балажандылық, кішіпейілділік, отбасындағы ізгі сипат белгілері, мемлекеттік іс, тұрмыс, өмір, мораль, этика тақырыптарын толғаған.

Ал, жігіттерге де «адамшылыққа – адамшылдық, (600, 601) қайырымға – қайырым ету туралы өсиеттерінде, «Адамшылық – адамға тән қазына, солай қазір, солай болғын бағыдан, деп қайырымды болу керектігін», қызмет еткен азаматша жанында, Жайдай көріп, ар жолынан жаңылма! деген. Жастардың назарын әдептілікке, сыйласымдыққа мейірімділікке бейімдеуді үлкен мәселе етіп қояды.

Әдебиеттер тізімі

1. Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы // Егемен Қазақстан. – 2003. – № 311–312. – 29 қараша. – [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: ru/health/ltti-tlim-trbie-dis.../pg-8.html

2. *Баласағұн Жүсіп* Құтты білік / Көне түркі тілінен аударған және алғысөзі мен түсінік. Жазғ. А.Егеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986. –616 б.

3. *Айзахметов А.* Рождение тюркского мира. – Тараз,

4. VIII–XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. – Алматы, 1985. – 21-б. 6. 6. *Мурад Аджи.* Европа, Тюрки, Великая степь. – М.,

ЖОО-НЫҢ «ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ» БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАР АРҚЫЛЫ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Токтажанова А.К.

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің жаңғыртылуында жас ұрпақтың рухани адамгершілік құндылығын қалыптастыру өзекті мәселеге айналып отыр. Табалдырығын енді аттағалы отырған жас ұрпаққа тәлім-тәрбие мен білім беруді жетілдірудің басым бағыттарын айқындап, педагогика ғылымында ұлттық сананы Ғасыр қалыптастыру қажеттілігі туындауда.

Алғашқы тәрбиенің негізгі тұғырын рухани сана, рухани сезім, рухани мәдениетті ұрпақ бойына сіңіруден бастап, толық дамыған тұлғаны қалыптастыруда алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызда қалыптастырып, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанымыз жөн деп білеміз. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім жүйесінің ең маңызды міндеттерінің бірі – «Жеке тұлғаны ұлттық, жалпыадамзаттық құндылықтардың, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінде қалыптастыру, дамыту және кәсіби тұрғыдан жетілдіру» болып табылатындығы көрсетілген [1].

Демек, болашақты жасайтын жастардың тұлға болып қалыптасуы ұстаздар қолында. Ал, ұстаздардың кәсіби шындалуы университет қабырғасынан бастау алады. Жалпыадамзаттық құндылықтарды өскелең ұрпақтың ақыл-парасатына азық ете білу үшін әрбір педагог халық педагогикасын, сан ғасырларда қалыптасқан салт-дәстүрді, әдет-ғұрыпты жан-жақты тереңірек зерттеп, тебірене іс-қимыл жасауға құлшынып тұруы керек.

Сонымен қатар олар өркениетті өмірмен байланыстырып, тәлім-тәрбиеге пайдалана білуге халық алдында борышты. Жаңғыру жағдайында жаһандық әлеммен қабысатын жат әдеттерден өскелең ұрпақты аулақ сақтауды, қоршаған ортаның соққысына төтеп бере алатын тұлғаны тәрбиелеу мақсатында жүйелі түрде жұмыс істеп, нақты нәтижеге қол жеткізуге талпынуы шарт.

Шығармашылық, шығармашылық жұмыс төңірегінде талқылаулар мен зерттеу еңбектері аз емес. Оның тамыры сонау ежелгі заманнан бері келе жатыр. Түрлі ғылыми еңбектер мен зерттеулерді салыстыра келе шығармашылықтың өте күрделі психологиялық үрдіс екенін айта аламыз. Бұл үрдіс тек адамға ғана тән. Бүгінгі білім беру жүйесіндегі басты қағида – жан-жақты, білімді, ар-ожданы берік, адамгершілігі жоғары, кемел адам қалыптастыру.

Ұлттық тәрбиеден нәр алған адам – рухани бай адам. Ондай адам жалпы адамзаттық тұрғыда мәдени және рухани құндылықтарды бойына сіңіреді. Сөйтіп, толық әрі кемел адам дәрежесіне тезірек жетеді. Ұлттық менталитет – тұнып тұрған рухани қазына. Халықтың тілі мен мәдениеті болсын, салт-дәстүрі мен наным-сенімі болсын –мұның бәрі де әрбір халық үшін асыл да қымбатты рухани дүниелер.

Ұлттық тәлім-тәрбиенің дамуы мен қалыптасуына үлкен үлес қосқан қазақтың көптеген зиялы оқымыстылары ұлттық қасиеттерімізді ұрпақ бойында шығармалары арқылы жеткізуге тырысты. Соның бірі Абай Құнанбаев – кемеңгер ойшыл, халқымыздың ұлы ақыны, ағартушы, қазақтың жазба әдебиетінің және әдеби тілінің негізін салушы. Абай өлеңдері мен қара сөздеріндегі педагогикалық, терең психологиялық ой-пікірлері адамдардың адамгершілік қасиеттерін жетілдіруді көздейді. Ерінбей оқып көруге, жастарды білім-ғылымды меңгеруге шақырды. Абайда адам жаратылысының жан сыры туралы жүйелі де, жемісті таным бар. Ол өзіне дейінгі Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Қ. Яссауи және Ж. Румидің кемел адам жайлы ой-пікірлерін әділет пен ақылдың сын таразысына салып, тұжырымдар жасады [2].

Осы тұрғыда «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәнінің ұстаздары үлкен рөлге ие болмақ. Олардың мойнына өзгелерден артық жүк артылады. Заман ағымына ілесе отырып, білімі мен

білігін озық түрде пайдалана алса – сол ғанибет. Ал, ол үшін сол мамандарды даярлау кезінде шығармашылық қабілеттерін арттыруға баса назар аудару қажет.

Студенттердің шығармашылық ой-өрісін қалыптастыру – оқытудың ең маңызды принциптерінің бірі болып табылады. Өз бетінше шығармашылық ойлауға қабілетті маман даярлау – қазіргі жоғары оқу орындарының басты міндеті. Шығармашылық ойлау деңгейі шыңдалған маман ғана үздіксіз білімін жетілдіріп, әдет-дағдыларын сүзгілеп, жаңа технологияларды тез игеруге және өздігінен зерттеу жұмыстарын жүргізуге қабілетті болады.

Ойлау – адам алдында кезігетін мәселелер мен тапсырмаларды шешуге бағытталған таным. Оқу үдерісінде студенттердің алдына күрмеуі қиын, жаңаша ізденісті талап ететін, жауабын табуға ынтық қылатын тапсырмаларды бере отырып ойлауды белсенді түрде дамытып, жаңа білімді тез игеруіне қол жеткізуге болады. Сонда ғана студенттер жан-жақты ізденіп, кәсібилігін арттыра алады.

Философиялық сөздікте шығармашылық сөзінің түпкі мағынасы ойлап табу, қайталанбайтын, тарихи мәні бар, жаңалық ашу дегенді білдіреді екен. Сол себепті шығармашылықты жаңа дүниені ойлап табу, ешкімді қайталамау, сол арқылы өсу деп пайымдаған жөн. Өмір талабына, өзгермелі еңбек шартына тез бейімделгісі келетін, өзін-өзі басқарып, өзін-өзі тәрбиелеуге қауқарлы болуды көздейтін әрбір ұстаз шығармашылықпен тұрақты әрі саналы түрде айналысуы керек [3].

Қазіргі білім берудің негізгі мәселелерінің бірі – білім алушылардың шығармашылық рефлексиясының төмендігі. Көбіне студенттер белгілі бір ережеге сүйене отырып жасалатын тапсырмаларды, стандартты шешу алгоритмі бар жаттығуларды жетік орындайды.

Ал, өз ойын қосу арқылы яки нақты шешімі жоқ тапсырмаларға келгенде мүлде қабілетсіз боп шығады. Осы тұста ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың көмегі орасан зор. Өйткені, белгілі бір материалды жаңа қырынан пайымдауға, жаңа бағытта қарастыруға барлық мүмкіндік жасалған.

Студенттердің қызығушылығы шығармашылық жұмыс барысында оянады. «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының білім алушылары үшін болашақта өткізетін сабақтарына өзгеше жоспар құру, видеороликтер жасау, ойындар ойлап табу – тәжірибе мен қосымша білім жинақтауға мүмкіндік береді. Іздену – тек дәрісханада ғана емес, қашықтықтан оқыту сәттерінде, өзіндік жұмыс кезінде қажетті кәсіби құзіреттіліктерді қалыптастыруда аса маңызды.

Шығармашылық ойлауды дамыту өз алдына мақсат емес, кәсіби құзіреттіліктерді қалыптастырудың құралы ғана. Жоғарыда атап өткендей, ойдың даму процесі тек жаңа кедергілерді еңсергенде, жаңа тапсырмаларды шешу кезінде ғана жүзеге асады. Студенттерге стандарттан тыс идеяларды қажет ететін, қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша бағдарланған проблемаларды шешуге, сол төңіректегі мәселелерді талқылауға тарту керек.

Белгілі орыс психологы А.В. Брушлинскийдің еңбектерінде шығармашылық ойлау үрдісін объективті жаңалықты ашу мен жасау ретінде емес, субъективті жаңалықты меңгеру деп тану идеясы қозғалады [4]. Бұл идеяның жалғасын А.М. Матюшкин мен М.И. Махмудовтардың еңбегінен аңғаруға болады. Олар шығармашылық ойлауды дамыту оқытудың негізгі идеясы екенін алға тартады. А.М. Матюшкин өзінің соңғы жазбаларында шығармашылық әрекет арқылы адам өзін-өзі өзгертіп, өзінің ішкі мүмкіндіктерін аша алатынын айтады [5].

Оқу процесінде интерактивті ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, мультимедиялық презентациялар арқылы күрделі проблемалық дәрістер өткізу керек. Ірі өндірістік компаниялар мен мемлекеттік органдардан мамандарды тарта отырып, түрлі дөңгелек үстелдер ұйымдастыру (телеконференциялар, бейнеконференциялар), іскерлік және рөлдік ойындар, «миға шабуыл» және басқа да элементтерді қоса отырып дәрістер жүргізу үлкен нәтижеге әкелері сөзсіз.

Бұл тұста Интернеттің рөлі мен көмегі көп. Оның коммуникациялық және ізденімпаздық әлеуетін пайдалану студенттер мен мұғалімдерге қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен ғана емес,

басқа да түрлі ақпараттық қажеттіліктер тұрғысынан соңғы жаңалықтармен және әзірлемелермен ықпалдасуға мүмкіндік ашады.

Шығармашылық қабілеті басым ұстаз жаңашыл, ізденімпаз болады. Сәйкесінше болашақ шәкірттеріне талапшыл келеді. Қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәнінен сабақ беретін ұстаздарды даярлау кезінде осы бір қасиеттердің оянуына септік ете отырып, тұтас ұлттың оянуына, көкірек көздерінің кең ашылуына мүмкіндік жасаймыз. Шығармашыл мұғалім – мақсаттарын жүзеге асыру барысында өз жолын өзі ашып, кедергілерден сүрінбей өтеді, үздіксіз алға қарай жылжиды.

Бүгінгі таңда оқыту процесін жоспарлаудың, қолданудың, бағалаудың жүйелі әдісі, жаңа педагогикалық технологиялары көбеюде. Осындай алуан түрлі жаңартылған технологиялар ішінен өз қажетін таңдап алу – әр ұстаз үшін жауапты да, шығармашылық іскерлікті қажет ететін іс екенін университет қабырғасынан-ақ ұғындыра білген дұрыс.

Шығыс ғұламаларының даналық өсиеттерінде мынандай сөз бар екен: «Ештеңе білмейтін, бірақ, ештеңе білмейтінін түсінбеген адам – ақымақ. Оны айналып өт. Ештеңе білмейтін, бірақ, өзінің білмейтінін түсінген адам – шәкірт. Оған ілім үйрет. Барлығын білетін, бірақ, білгенін іске асырмайтын адам – ұйқыдағы жан. Оны оят. Барлығын білетін, білгенін іске асыратын адам – данышпан. Оны ұстаз тұт!». Осы сөзді тілге тиек етуімізде де мән жатыр. Шығармашылық жұмыс адамның рухани дүниесіне түбегейлі әсер етіп, білім тұңғығына сапарлатады.

Соңғы жылдары инновациялық технологияларды пайдалану арқылы шығармашылықты шыңдау мәселесі отандық ғалымдар арасында да талқыланып жүр (А.А. Жолдасбеков, К.М. Беркімбаев, Ж.К. Оңалбек, Б.Қ. Мұхамеджанов, Ж.А. Қараев және т.б.).

Студенттерге практика кезінде, шығармашылығын дамыту мақсатында интерактивті оқыту әдістерін сабақ барысында, жаңа материалды түсіндіргенде оқушылардың оқу іс-әрекеттік, проблемалық-бағдарлық, іскерлік және рөлдік ойындарды жүргізгенде пайдалануға болады.

Бұл әдістер болашақ қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәнінің ұстаздарына әртүрлі ситуациялардың үлгілерін жасауға, оқу үрдісін шынайы өмірмен байланыстыруға көмек етеді. Оқыту үнемі білімге деген құштарлықты оятатын тұлғаның өзін-өзі шығармашылық тұрғыда дамуына бағытталғаны абзал. Сайып келгенде әр нәрсенің бастауы адамның ішкі әлемінде жатыр...

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдеде бекітілген N 319 Білім туралы Заңы // Егемен Қазақстан. – 2007 ж., тамыз – 15.
2. Абай: энциклопедия. – 1995 ж.
3. Н. А. Бердяев / Шығармашылық мәні // Мәскеу. – 1994 ж. – 1.
4. А. В. Брушлинский / Ойлау психологиясы және кибернетика. – 1970 ж.
5. А. М. Матюшкин / Ойлау психологиясы. Ойлау – проблемалық жағдаяттардың шешімі ретінде. – 2-ші басылым – қайта өңделген және толықтырылған нұсқасы. / А. А. Матюшкинаның редакторлығымен және қорытынды мақаласымен // Мәскеу. – 2017 ж.

МӘТІН - СӨЙЛЕУГЕ ҮЙРЕНУДІҢ НЕГІЗГІ ТІРЕГІ

Тундебаева Назгуль Касеновна

Алматы облысы, Іле ауданы Боралдай кенті, №40 орта мектеп
Филология ғылымының магистрі

Мәтін - сөйлеуге үйренудің негізгі тірегі. Мәтіннің коммуникативтік тұрғыдан үйретуші және дамытушы мүмкіндіктері төмендегідей шарттарда жүзеге асады:

- мәтінді тілдік және сөйлеу сапаларына қарап сұрыптау, таңдау;
- мәтінде бағдарлама бойынша оқылып жатқан тілдік формалардың коммуникативтік әрекеттерге ұласуының бар болуы және оның меңгерілуге тиісті біліммен сәйкестігі;
- мәтіндерде ақпараттық, әлеуметтік, тілдік, коммуникативтік жүктемелерлің болуы.

Алдыңғы және кейінгі оқылатын мәтіндердің жүйелік біртұтастықта бір-бірімен желі түзуі, түсінік-ұғымдарының аяқталған болуы, ақпараттық-танымдық мәнділігі, жағдаятының қызғылықтылығы сияқты категориялар мәтіннің жоғарыда көрсетілген сипаттарын толықтырады. Бұл айтылғандар мәтіннің коммуникативтік әрекеттерге түрткі болуын қамтамасыз етеді, студенттердің мәтіні мен жұмысқа ынтасын, қызығушылығын оятып, тұрақтандырады. Дидактикалық мәтіндер тілдік білімді, лексикалық бірліктерін (сөздік қор және сөз тіркестері, тірек сөйлемдер) белгілі бір контекстер мен жағдаяттарда коммуникативтік қатынасқа түсудің міндетін атқаруға қызмет етеді. Студент берілген мәтіннің тап осындай қажеттілікке қызмет ететінін жақсы біледі. Бұл мәтіннің психологиялық-лингвистикалық негізі болып табылады. Студенттер оқу мәтіндері арқылы әртүрлі диалогтарға қатысуға, пікір таластарға түсуге, өз ойын жеткізе алуға, сол үйрену тіліндегі ақпараттық-коммуникативтік кеңістікте бағдарлана алуға үйренеді. Бұл көрсетілген қабілеттер мәтінмен жұмыс істеуде керекті білік-дағдыларды меңгеру жолымен қалыптастырады.

Мәтіндік жұмыстар нәтижесінде студенттер рөлдік сөйлеуге, дыбыс пен екпін ағымын дұрыс келтіруге, сөйлеу мәдениетіне яғни коммуникативтік қатынастың педпгогикалық негіздеріне төселеді.

Мәтінмен жұмыс белгілі бір дидактикалық ұсынымдардың сақталу жағдайында нәтижеге жеткізеді. Біріншіден, тыңдау, оқу, сөйлеу, жазу олардың өзара ұласпалығының сақталуын қажет етеді. Екіншіден, даралылық ұстанымы мәтіннің студенттердің кәсіби және адами қызығушылығы мен мүдделеріне сәйкес болуын керексінеді. Үшіншіден, саналылық ұстанымы мәтін мен жұмыстың жоспарлы түрде оның барлық дидактикалық-коммуникативтік қызметтерінің белгілі бір жүйеде нақты бір желіде орындалуын талап етеді. Бұл үрдісте яғни саналы түрде тілдік ойлау арқылы сөйлеуле меңгерілген түсіністіктерге ұқсас жағдаяттарды, бұрынғы жаттанды үлгілерді, ішкі сезіммен нобайлап тауып айтуды қолдануда қарастырылады.

Бұл теориялық-әдістемелік қағидаттар оқытушының мәтін бойынша тыңдау және оқу, сөйлеу, жазу әрекеттерінде орындалатын жаттығуларды ұйымдастыру жолымен жүзеге асады. Сөйлеу әрекеттері өзара іштей әрекеттестікте, үйлесімділікте, біртұтастықта белгілі бір жүйеде мақсатты түрде атқарылу барысында мынадай шарттарға жауап беретіндей болуы тиіс: а) түрткілік сипаты, яғни сөйлеу әрекетінің студенттің тұлғалық, кәсіби, танымдық-білімдік қажетсінуінен туындауы шарт; ә) белсенділігі, яғни сөйлеу әрекеті оқушының жетелеуімен емес, студенттің өзіндік талаптануымен атқарылуы тиіс; б) мақсаткерлік, яғни сөйлеу әрекеті не мақсатта және қандай нәтижеге қол жеткізу керек екені айқын болуы қажет; в) сөйлеудің сөйлеуші студенттің жеке тұлғасымен байланыстылығы, жеке тұлғаға қатыстылығы қанағаттанарлық деңгейде сезілуі тиіс; г) зәрулік, яғни сөйлеу студент үшін қазіргі сәтте өте қажетті, өте керекті көрінуі тиіс; д) іздендіргіштік, яғни студент дайын үлгілерді қолдана салмайғ ізденуі шарт; е) өз бетінше атқарылуы, яғни сөйлеу әрекетінің мақсаты студент және оқытушының бірлесіп айқындалған соң, оны жүзеге асыруда сөйлеушінің өз бетінше әрекет етуі міндетті; ж) жылдамдық, яғни сөйлеу әрекетін атқару үшін нақты уақыт

белгіленеді, студент сол уақыт ішінде коммуникативтік қатынасты орындап игеруге тырысады.

Сөйлеу әрекетінің жазу сатысында студент коммуникативтік қатынасты игерудің жоғары деңгейіне жеткендігін көрсете алады. Тыңдау, оқу, сөйлеу кезіндегі еркіндік ендігі жерде синтаксистік құрылымда орфографиялық талаптар, логикалық және байланыстырып сөйлеу сапаларының дұрыс деңгейінде жүзеге асады.

Мәтін мен жұмыстың жоғарыда көрсетілген сипаттары студенттің бірте-бірте мәтін бойынша ұйымдастырылатын дебатқа дайын болуын қамтамасыз етеді.

Дебат - мәтінді негізге ала отырып, өз пікірін қорғау, өткізу өнеріне үйрететін әдіс. Оның мазмұны жеке көзқарастар диалогынан түзіледі. Дебат үшін студенттерге алға қойылған мақсатқа сай фонетикалық, грамматикалық, сөйлеу жаттығулары проблема түрінде сұрыпталып ұсынылады. Дебаттың басты ұстанымы - орыс тілді студенттердің қазақ тілін өз көзқарасын қорғап, оны өткізуде қолдана алуда өздерінің жеке дербес мүмкіндіктеріне бағдарлану. Дебаттың мақсаты - өз пікірін білдіруде сөйлеу әрекеттерін, тілдік білімдерін қолдау және жеке қиын қазақша жеткізу.

Мәтінмен коммуникативтік қатынасқа төселдіру жұмысы дебат деңгейінде атқарылуына қол жеткізу жоғарыда көрсетілген мазмұнда жүргізілсе, ол қазақ тілінің орыс тілді студенттің рухани қажеттілігіне айналуына мұрындық бола алады.

Мәтіндік жұмыс өзінің білімдік, тәрбиелік және іс жүзінде сөйлеуге үйретушілік сипаттармен мәнді. Ол оқу әрекетінің студенттердің коммуникативтік дамуына тікелей бағытталуымен құнды, студенттің жеке көзқарасын білдіруде қазақ тілін қолдануға, жеткізуге ұмтылысында аса тиімді. Студент әдеттегідей мәтіннің мазмұнын айтумен шектелмей, мәтін бойынша диалогқа түсуі - тілді меңгеру белсенділігін арттырады.

Мәтінмен жұмыс қазақ тілінде сөйлеуге үйрету технологиясында жетекші әдіс мәртебесіне ие. Мәтіндерді оқытушы бағдарламалық базадан алады, сондай-ақ студенттер қызығушылығына, аудитория ерекшелігіне байланысты қосымша әдебиеттерден таңдауға құқылы. Бұл орайда жалпы редакциясын А.Сейдімбек басқарып, В.Ю.Франк құрастырған "Қазақ тілі. Жоғары сынып оқушылары мен студенттерге арналған" деп аталатын әмбебап анықтамалықты пайдалануды ұсынамын. Ол оқу құралы негізінде "Топик" деп аталатын үш тілдегі мәтіндер бөлімінен және көмекші теориялық-грамматикалық бөлімінен тұрады.

Мәтінді үш тілде ұсыну - үйренушінің тілдерді саналы түрде салыстырып отыруына мүмкіндік беретін параллелизм ұстанымына негізделген. Бұл мемлекеттік қазақ тілінде, ұлт-аралық орыс тілінде және халықаралық қатынас тілі - ағылшын тілін де есте сақтауды жеңілдетуге қызмет етеді. Сондай-ақ "Үш тұғырлы тіл" саясатының астында жастардың билингвистік деңгейлерін көтеруге көмек болып табылады.

Мәтін тақырыптары қазақ тілінде ең қарапайым деңгейде қарым-қатынас жасауды қамтамасыз ететін лексикалық қор түзу бағытында сұрыпталған.

Бірінші бөлімдегі сөйлеуге арналған мәтіндер (топиктер) қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдерінде, түпнұсқасына жақын түрде аударылып берілген.

Екінші бөлімде морфологиялық, сөзжасамдық және синтаксистіктік тұлғалардың топтастырылып, кесте құрылымына келтірілген жүйесі берілген. Екі бөлімде өзара бірлікте мемлекеттік тілді меңгеруге септік ететін мәліметтерден түзілген.

Мәтінмен жұмыстың бір түрі ретінде осы құралында қолданылған аудармалық тәртібін пайдалануға болады.

Мәтінмен жұмыс "Тіл мен дүниетаным бірлігі" туралы идеямен үндеседі. Ол идеяны алғаш америкалық этнолингвистері Ф.Боас, Э.Сепир өд еңбектерінде көтеріп, тіл дүниенің бейнесін жасайды деген тұжырымға келген. Ал академик Ә.Қайдар "Тілде халықтың бүкіл тыныс-тіршілігі, оның шын мәніндегі табиға болмысы мен дүниетанымы" танылатынын айтады. (Ә.Қайдар. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалар мен міндеттері//Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. А., "Ғылым", 1988, 35б.)

Мәтіннің танымдық әрі коммуникативтік қызметінің әсерлілігін, тиянақтылығын тілдік білім арқылы арттыра түсуде көзделеді. Демек, мәтінді меңгеру оқшауланбай, грамматикалық құбылыстармен біртұтастықта жүзеге асырылады. Бұл турасында профессор Ф.Оразбаеваның "Оқушы жаңа грамматикалық заңдылықтарды, ережелерді есте сақтап, оларды іс жүзіне қолданады. Тілдік тұлғалардың байланысу түрлерін меңгеріп, сөйлеу кезінде пайдаланады. Фонема, морфема, сөз, тұрақты тіркес, сөйлемдер тілдік тұлғалар ретінде оқытудың жүйесіне енеді" (Ф.Оразбаева. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. А., РБК, 2000, 144-145б.) деген пікірін әдіснамалық басшылыққа аламыз. Сөйтіп мәтінмен бірге, мәтіндік қолданыстағы грамматика сөйлеуді үйретуге қызмет етеді.

Мәтінмен жұмыс, негізінен, коммуникативтік әдіс арқылы жүргізілсе, тиімділік жоғары болады. Пассов, Оразбаева, Кубаева т.б. ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған коммуникативтік әдіс - оқушы мен мұғалімнің тікелей қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнеіні қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларға тән басты белгілер мен қағидалардың басты жүйесінен тұратын, тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілдік қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі. Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың тіл-ойлау қабілетін дамытатын жағдайлар:

- мәтінмен жұмыста;
- проблема қойып шешуде;
- ойындық, дебаттық жұмыстарда.

Мәтін негізіндегі коммуникативтік оқыту арқылы оқушылардың танымдылық қабілеттері, танымдық процестері дамып, сөздік қоры молаяды, оқытуда жағымды әрекет қалыптасады.

Лингвистикалық, әдістемелік әдебиеттердің көпшілігінде сөйлеу, оқу, жазу, түсіну түрінде тұрақты орын алған сөйлесім әрекетін жүзеге асыруда мәтіндік жұмыстардың мүмкіндіктері мол.

Орыс аудиторияларында қазақ тілін оқытудың басты мақсаттары - студенттердің дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдыларын қалыптастырып, мемлекеттік тілді әртүрлі жаңа технологиялар арқылы игерту. Қазақ тілі оқытушысының негізгі міндеті - қазақ тілі сабақтарын мазмұны мен форма жағынан қызықты, тиімді өткізу. Қазақ тілі сабақтары тиімді өту мақсатында тәжірибемде мәтінге негізделген коммуникативтік оқытудың элементтерін қолданамын.

Сабаққа дайындалған уақытта мәтін мен жұмыс формаларды іріктеп, анықтап аламын. Олар: топтық, ұжымдық, жеке т.б. Бұл формалар арқылы студенттердің білімін, іскерлігін, дағдысын тексеру үшін сабақтарыма мәтін бойынша әртүрлі белсенді тапсырмаларды енгіземін. Сонымен қатар тапсырма берген соң студенттердің білімін, іскерлігін, дағдысын тексеру және бақылау жолдарын қарастырамын.

Әр түрлі әлеуметтік жағдайларда тілдік бағыт-бағдарды жоғалтпау, адамдардың эмоционалдық жағдайларының сөйлеу тілінде әсерлі көрінуі сөйлеу қажеттіліктерін қанағаттандыруға қызмет етеді. Ал сөздік қорының дамуы мәтінмен жұмыс істегенде, соған байланысты белгілі бір мәселені шешкенде белсенді дамиды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ә.Қайдар. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалар мен міндеттері//Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. Алматы, "Ғылым", 1988.
2. Ф.Оразбаева. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. Алматы., РБК, 2000.
3. Р.Шаханова. Техникалық жоғары оқу орындарының орыс бөлімдерінде қазақ тілін мамандыққа қатысты оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Алматы, 2002ж.
4. К.Жақсылықова. Қазақ тілін орыс бөлімдерінде модульді оқытудың ғылыми-теориялық негіздері. Алматы., 2001ж.
5. Д.Қайшыбекова., т.б. Екінші тілді қолдану стратегиясын меңгеруге бағытталған тыңдалым және оқылым әрекеттеріне үйрету тәсілдері//Білім берудегі менеджмент, 2002, №4.
6. И.Кубаева. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы, 2006ж.

7. Н.Т. Қазбекова. Қазақ тілі сабақтарында коммуникативтік оқытудың элементтерін қолдану//12 жылдық білім журналы №1, 2006ж.

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ – БІЛІМ БЕРУДЕГІ МАҢЫЗДЫ ФАКТОР

Шайзада Акмарал

Ғ.Мүсірепов атындағы № 86 мектеп-гимназия.

Алматы қаласы

Еліміздің қазіргі кездегі әлеуметтік-экономикалық жүйесі мен адами капиталының басты факторы білім болып табылады. Білімді дамытудың басым бағыттары жоғары білім беру саласында білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру сынды заманауи мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді. Еліміздің дамыған мемлекет ретінде қалыптасуында жоғары білім беру жүйесін жетілдірудің маңызы аса зор. Ел ертеңі болашақ жас ұрпақтарымыз болғандықтан бүгінгі күннің өзекті мәселесі – терең де сапалы білім берудің жаңа әдіс-тәсілдерін құрастыру болып отыр.

Еліміздің «Ел бірлігі Доктринасында»: бізге ұлт әлеуетін оятатын интеллектуалдық серпіліс қажет. Білімге, ғылымға және инновацияларға көзқарасты өзгертудің өмірлік маңызы зор. ХХІ ғасырда тек интеллектуалды ұлт қана жеңіс тұғырынан көріну мүмкіндігіне ие бола алады. Тек осындай жолмен ғана, дәстүрлерге сүйеніп үнемі жетілу арқылы, биік мақсаттар қоя отырып ұлттың бірігуіне, Ұлт Рухының нығаюына қол жеткізе аламыз. Бұған жету үшін мемлекет, әрқайсымыз, бүтін қоғам жауапкершілікті бөлісуі тиіс және қажетті әрі ұтымды мынадай шараларды қамтамасыз етуі керек:

- ұлт Рухын дамыту және нығайту, осыны еліміздегі әрбір азаматтың өмірлік бағдарына айналдыру;
- мемлекеттік тілді дамытуға және оның аясын кеңейтуге ұлт бірлігін нығайтатын фактор ретінде басымдық беру;
- Қазақстанда тұратын этнос өкілдерінің мәдениетін, дәстүрін, салтын, тілін дамытуға жағдай жасау;
- ұлттың, мемлекеттің, қоғам және отбасының мызғымастығына бағытталған рухани дәстүрлерді, адамгершілік құндылықтарды, дүниетанымдық ұстанымдарды сақтау және нығайту;
- ұлттық құндылықтар мен игіліктерге қамқорлық жасау;
- жас ұрпақты сыйластық, отаншылдық, Еліне және халқына адал қызмет ету құндылықтары рухында тәрбиелеу;
- әрбір адам өзінің білімін, қабілетін, кәсібилігін және бәсекеге қабілеттілігін үнемі жетілдіріп отыру;
- қоғамның өмірлік маңызды барлық саласын одан әрі модернизациялауға байланысты бірлескен дәйекті жұмыстар жүргізу;
- Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігінің кепілі ретінде интеллектуалды ұлт қалыптастыру [1, с. 50].

Сабақ – мұғалімнің шығармашылық тұрғыдан ізденген еңбегінің нәтижесі. Ұстаздың білімі, ұйымдастыру қабілеттілігі, шеберлігі сабақтың өз мәнінде өтуіне себебін тигізеді. Сыни ойлау «сын» сөзімен төркіндес болғанымен сынау, сын айту, мінеу деген түсінікті бермейді. Бұл - шындалған ойлау үлгісі. Сыни ойлау - өзіндік және жеке ойлау. Қазіргі уақытта білім беруде маңызды болып табылатын ең басты педагогикалық түсінік – сыни тұрғыдан ойлау. Сыни тұрғыдан ойлау дағдылары арқылы шын мәніндегі өзгерісті жүзеге асыруға болатындығы туралы көп айтылады.

Өйткені, бұл ойлау барысында әркім өз ойын және пікірін басқалардан тәуелсіз құра алады. Мәселені өз бетінше шешуді қамтамасыз етеді. Сыни ойлау – екінші жағынан әлеуметтік ойлау болып табылады. Себебі бұл деңгейде ойлау үшін белгілі әлеуметтік

қатынастар орындалуы тиіс. Мысалы: пікірді ашық айту, сынамау, шыдамдылық, бірлесе ойланып, бірігіп шешім қабылдау, т.б.

Оқушылардың сыни ойлауын дамытуға негізделген тақырыптың бірі сурет бойынша жүргізілетін шығарма жұмысына қойылатын талаптарды анықтау және әдістемесін көрсету болып табылады. Әдебиеттік оқу сабақтарында оқушылардың шығармашылық жұмыстарын ұйымдастыру бөлімінде оқу құралынан шығармашылық жұмыс түрлерін табу, әдебиеттік оқуға арналған дидактикалық материалдардан оқушыларды іздендіретін шығармашылық тапсырмаларды тауып, оны толықтыруға ұсынылуы оқушыларды сыни ойлауға баулитын тапсырмалар ретінде қарастырамыз.

Ана тілі сабақтарында ұйымдастырылатын шығармашылық жұмыстар: өлең құрастыру, кейіпкерге мінездеме беру, мәтін құрастыру, мәтін бойынша сурет салу, шығарманы сахналау, реферат, баяндама, шығарма жазу. Көркем мәтін бойынша дамытыла жүргізілетін шығармашылық жұмыстардың түрлері:

- а) автор стиліне жақындап, еліктей отырып шығармашылық жұмыс жүргізу,
- ә) көркем мәтін ішіне авторлық идеяға, оқиғаға, кейіпкерлер табиғатына өзгеріс әкелмейтіндей «өз мәтінін» енгізу,
- б) кейіпкерлердің мәтінде жоқ монолог диалогын жазғызу,
- в) мәтіндегі кейіпкерлердің портретін өзі жасау, тура мінездеуді толықтыру,
- е) автордың шығармасындағыдан басқадай тың көркемдік шешім табу, оқиға құру т.с.с.

Оқушыларға осындай тапсырма бергенде олар суреткер жасаған көркем әлемге өзінің «кішкене әлемін» қосады. Әдеби шығарма да жүректен шығып, жүрекке жетеді. Осылай жазылған шығармашылық жұмыстар жанды, шынайы болып, шәкірт бойындағы шығармашылық қиял, дарын, қабілет бастауы ашылатынына мән берілген. Бұл әрине, оқушыларды сыни ойлауға, зияткерлікті дамытуға бағыттайтын тапсырмалар, - деп тұжырым жасаймыз.

Дэвид Клустер бойынша, сыни ойлау – кез-келген оқиғаға, жағдаятқа немесе пікірге байланысты әр адамның өз ойын білдіруі, оның сыни ойлауы болып табылады [2, 36-б].

Сыни ойлау - өзіндік ойлау. Сыни ойлау – сұрақ қоюдан және шешімін талап ететін проблемаларды айқындаудан басталады. Білім алушы өзі сұрақ қойып, шешімін өзі айқындайды. Сыни ойлау – әлеуметтік ойлау, бірлесе оқыту идеясы.

Американдық ғалым Дэвид Клустер сын тұрғысынан ойлау үшін қажетті бірнеше ойлау іс-әрекеттері бар деп көрсетеді. Мысалы, есте сақтау – оқу процесі үшін маңызды, онсыз болмайтын ойлау іс-әрекеттерінің бірі, бірақ сыни ойлаудан түбірлі өзгеше нәрсе.

Сонда сыни ойлауды қалай анықтауға болады? Дэвид Клустер ұсынысы бойынша оның анықтамасы бес бөлімнен тұрады.

Біріншіден, сыни ойлау өз бетінше ойлау болып табылады, сыни ойлауда әр адамның жеке сипаты болады. Оның мәні – кез-келген оқиғаға, жағдаятқа немесе пікірге байланысты әр адамның өз ойын білдіруі, оның сыни ойлауын көрсетеді. Біз үшін ешкімде сыни ойлауы мүмкін емес, біз оны әрқайсымыз өзіміз үшін жасаймыз. Өз бетінше ойлау – сыни ойлаудың ең бірінші және аса маңызды сипаттамасы.

Екіншіден, сыни ойлауға ақпарат негіз болады, бірақ сыни ойлаудың соңғы өнімі емес. Білім сыни ойлауға себеп болады, сол себептіде ел арасында “бос баспен ойлау қиын” деген пікір айтылады. Күрделі ойлау үшін оған қажетті “тамызық” болатын көптеген фактілерді, идеяларды, мәтіндерді, теорияларды, мәліметтерді, концепцияларды өңдеуге тура келеді. Сол себепті де сыни ойлаудың арқасында дәстүрлі таным индивидуалдік және санадан өткізілген, үздіксіз, өнімді процесс болады.

Үшіншіден, сыни ойлау сұрақтарды қоюдан және шешуді қажет ететін мәселені айқындаудан басталады. Адамның табиғаты жаратылысынан табиғатты және өзін қоршаған ортаны танып білуге құмар. Соның арқасында көптеген табиғат туралы, әлеуметтік орта жайлы заңдар мен заңдылықтар ашылды.

Төртіншіден, сыни ойлау арқылы сенімді дәйектеуге ұмтылыс болады. Сыни ойлайтын адам әрдайым мәселені шешудің өз жолын табады және табылған шешу жолының өзге-

лерден тиімді екендігін дәлелдеу үшін дәлелдемелер келтіреді. Дәйектеу үш құрылымнан тұрады: алдыменнен дәлелдеуді қажет ететін түйінді ойды келтіреміз, оның мәнін дәлелдемелер арқылы қуаттаймыз. Дәлелдемелерге: статистикалық мәліметтер, мәтіннен үзінділер, жеке тәжірибесі, т.б. жатады. Соңынан өз пікірін негіздеу қажет. Сыни ойлайтын адамға еш уақытта үстемдік жасай алмайсын. Сыни ойлауды Роберт Эннис “неге сенуге болады және қандай іс-әрекет жасау керек туралы саналы шешім қабылдау” деп түсіндіреді.

Бесіншіден, сыни ойлау әлеуметтік ойлау болып табылады. Егер ойды өзгелермен бөлісетін болсақ, кез-келген ой тексеріледі, ұшқырланады. Философ Ханна Арендт сөзімен айтатын болсақ “өзін-өзі дамытуға жету үшін, оны қандайда бір затпен салыстыру қажет”. Біздер пікір таластырғанда оқимыз, талқылаймыз, өз пікірімізді білдіреміз және пікір алмасамыз, өзгелердікімен салыстыра отырып, өз позициямызды айқындаймыз және тереңдете түсеміз. Сол себепті де сыни тұрғыдан ойлаумен жұмыс істейтін мұғалімдер өз сабақтарында жұптық, топтық жұмыстарды дебат және пікір талас түрінде және әр түрлі публикациялық жұмыстарда беріп жатады [2, 2-б].

Америкалық философ және педагог Джон Дьюи оқушылардың сыни ойлауы белгілі бір проблеманы шешу барысында жүзеге асады деп түсіндіреді. “Оқытудың негізі сұрағын белгілі бір ситуация мен жағдаятқа байланысты өрбіту қажет” [3, 182-б.]. Сонда баланың табиғи қызығушылығын оятып, сыни ойлауға итермелеуге болады. Сол себепті де мұғалімге сабаққа дайындалу кезінде оқушыларға шешуді қажет ететін бірнеше проблемаларды анықтау қажет. Оларды шешуде оқушылар мәліметтер жинайды, мәтінді талдайды, балама пікірлерді талқылайды, ұжымдаса отырып, жауабын табады.

Канадалық профессор Ральф Х.Джонсон сыни ойлауды “ұсынылған көзқарасқа немесе мінез-құлық моделі жайлы адамға саламатты ой толғанысын жасауға мүмкіндік беретін ойлау іс-әрекетінің ерекше түрі” деп сипаттама береді. Осы анықтама сыни ойлаудың сұрақтар мен мәселелерді шешудегі маңызын көрсетеді [4, 1-б.].

Сыни ойлау сабағының құрылымдық формуласы 3 кезеңнен (ERR) тұрады:

- I. - қызығушылығын ояту («көпір жасау», ой қозғау)
- II. - мағынаны таныту (мағынаны ажырату)
- III. - ой-толғаныс (рефлексия, жаңа білім құрастырылады)

Мұғалімдерге арналған нұсқаулықта: “қарсы пікір айтуға, баламалы шешімдерді қабылдауға, ойлау және іс-әрекеттерімізге жаңа немесе түрлендірген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға баулуды білдіреді”- деп беріледі [5, 49-б]. Олай болса, мұғалімдер әдетте өз жұмысының жаңа жолдарын және жаңа идеяларды оқыту туралы ойланудың нәтижесінде алған тәжірибесі ол мұғалімнің жұмыс стилін дамытуға ықпал етеді. Сыни ойлаудың қажеттілігі сонда сыни ойлау кез келген салаға қажет, өз маманының шебері болу үшін, өз мәселенді өзін шешу үшін қажет.

Сыни ойлаудың тәсілдеріне: бақылау, талдау, қорытынды, интерпретация жатады. Осы тәсілдердің негізінде сыни ойлаудың төмендегі дағдылары қалыптасады. Олар:

- ✓ суреттер, фотосуреттер, естелік жазбалар сияқты дәлелдерді жинақтау және топтастыра алу;
- ✓ негізгі дерек көздерді бағалау мен олар туралы тиісті сұрақтарды қоя білу;
- ✓ негізгі дереккөздерді ситуациялық қорытындылар мен уақыттық жалпылаулармен салыстыру және талқылай алу;
- ✓ анағұрым кең тәжірибе негізінде болжамдар мен ұсыныстарды қайта қарай алу жатады.

Сонда сыни ойлау дағдылары – ойлардың қалыптасуы, анықтау, негіздеу үдерісіі болып табылады [5, 50-б].

Ал, сын тұрғысынан ойлау технологиясының ерекшеліктеріне тоқтала кетсек, олар:

- ✓ шындалған ойлау, кез келген даму деңгейіне байланысты мәселелерге сыни көзбен қарау;

- ✓ күрделі мәселелерді шешуге, аса маңызды, жауапты шешімдер қабылдауға құштарлық;
- ✓ үйрету мен үйрену бірлігінен, үйренудің қызығушылығынан тұратын, үйренушінің сеніміне негізделген құрылым.
- ✓ кез келген ақпараттың жан – жақты ой елегінен өткізіп барып қабылданатындығы.
- ✓ «Өзгенің ақыл ойымен шындалмаған білім – білім емес» дегендей жеке емес топтық, не ұжымдық талқылаулар түрінде игерілгендігі.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясының ең басты өлшемі – оның тиімділігі, нәтижелігі, жаңашылдығы. Сыни ойлау – ашық қоғам негізі. Сыни ойлау деген – әр жеке тұлғаның кез-келген жағдайдағы мәселені ойлап, зерттеп қорытып, өз ойын еркін ортаға жеткізе алуы. Сыни тұрғыдан ойлау, өзіндік, жеке ойлау болып табылады. Ол – өз алдына сұрақтар қойып және үнемі оларға жауап іздеу, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтау, әр мәселеге байланысты өз пікірін айту, оны дәлелдеу болып табылады.

Қорыта келе, оқытуда оқушылардың «тұжырымдаманы» жаттап алғанынан гөрі түсініктермен жұмыс жасай білулерін негізге алу маңызды. Сондықтан да сыни ойлау технологиясы оқушылардың мазмұнға күдік келтіріп және сұрақ қоюы арқылы оларға жауап іздеумен айналысуын талап етеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ел бірлігі Доктринасы https://www.inform.kz/kz/kazakstannyn-el-birligi-doktrinasy_a2263392 23.01.2020.
2. Клустер Д. Что такое критическое мышление? // Критическое мышление и новые виды грамматики. – М.: ЦГЛ, 2005. – С. 5- 13.
3. Dewey J. How We Think. Heath. - Boston, 1910. - P. 26.
4. Jonson R.H. Some Observations about Teaching Critical Thinking. Critical Thinking News // Critical Thinking Project. – Sacramento: California State University, 1985. – Vol. 4, №1. – P. 1.
5. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Үшінші (негізгі) деңгей. Үшінші басылым, 2012. -194 с.

BACTERIA'S CLASSIFICATION AND ITS NORMS

Ihsas Rahmuddin

Afghanistan, Kunar, Sayed Jamaluddin Afghani University

Zhibek Ibraimova

Senior Teacher, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty

Looking at the title of this issue, I have classified the bacteria in the light of the various types of standards. Mostly, I have selected and used genetical, physical chemistry and visible features, i.e., morphological standards, in addition to all other standards for the classification of bacteria based on exist. In connection with the research, I have collected most of the studies and materials in the form of library research. At the same time, I have collected the texts related to the title and content from the best internal, foreign and international references and I have tried to look at the title, and I have worked separately from the first hand, second hand and third hand references. At the end of this research, I reached the goal that microorganisms are the only organisms that can survive in any kind of extremophile conditions. For example, *Pyrodictium occultum* grows at 110°C and can survive in an autoclave at 121°C for one hour. Also, from the microorganisms, we can store bacteria at 70 degrees centigrade. [Kermanshahi, 1389].

Since the value and development of a country, a nation and a language is revealed from their educational works, unfortunately we have to say that the current problem of our country is not only in the direction of development and strengthening in other aspects of life. It has become a barrier, but it has also deprived us of success in the field of knowledge. Our devastated and war-torn country, Afghanistan, needs to train many academic staff for its development and leadership, so that with their knowledge, they can find ways to achieve the aspirations of this suffering nation and take positive and valuable steps in the way of solving the problems. And in the end, let his land and his nation out of this terrible situation and lead them towards a brighter future. Since the recognition of bacteria is important and its value is high, I also considered it necessary to write an article under the title of classification of bacteria. And by looking at Persian articles, monographs, theses and books, I will use first-hand, second-hand and third-hand sources, so that biology lovers, students and teachers can use them.

New standards for the classification of bacteria such as: extremophilic condition and genetic structure of bacteria are considered as important standards for classification. Since there are no necessary facilities for conducting laboratory research in the field of biology in the dear country of Afghanistan, on this basis, library research and internet sources have been used as sources. It is worth mentioning that for better understanding and convenience, I have written my article in simple and commonly understood words, I hope that it will be able to be enjoyed and benefited by the readers.

Bacteria are derived from the word bacteriomalatin, which means droplet, and are small single-celled organisms that can be seen with an ordinary microscope and are measured in microns. Bacteria were first observed in 1657 by Leon Hooke. Later, Robert Hooke³ and Louie Pasteur⁴ confirmed that these organisms cause a series of diseases in animals and plants, and these organisms are found in the soil, air, water, and the inside of living bodies. [Abazar, 1395].

Scientists classify bacteria in many ways such as shape, disease production, benefit, harm and other characteristics. In general, for the purpose of identifying the traces of all organisms, their classification is necessary so that a researcher can easily understand the characteristics of a microorganism, which is the cause of classification. Classification can lead to the prediction of common characteristics among microorganisms. Also, classification is a good standard for understanding the relationships between organisms. Basic standards for the classification of prokaryotes and especially bacteria, which will be discussed in the future. We should focus on the first stages. That, each characteristic should be a good standard for the classification of prokaryotes and bacteria. For example, similarity cannot be a valuable standard for classification. For example, the presence of DNA is not an appropriate standard for distinguishing microorganisms because all cells contain DNA.

The presence or absence of plasmid structure cannot be a good standard for classification because, although many plasmids exist in different cells, they may not be permanently incorporated into the host cell. In addition to the structure, physiology and biochemical and genetical structure of microorganisms, cultivation is considered a good standard for classification. There are some other standards that are used in classification, such as: spore production, sugar fermentation ability, gram staining and genetic standards which are under development are the best standards for classification. [Muhammad Ali, 1389].

Some of the bacteria use three ways to survive in unfavorable conditions such as: unsuitable pH, temperature, lack of food, use of antibiotics. Endospore, Exospore and Cyst. [Kermanshahi, 1389].

One of the appropriate standards for classification is the growth of bacteria in cultivation. Disease-causing bacteria against viruses and parasites can be grown in solid culture. Bacterial cultures require metabolic nutrients. These cultures include: non-selective culture, selective culture and differential culture. [Hosseini W., 1394].

1. Photo trophic: Bacteria that get their necessary energy from light.

2. Chemotropism: These bacteria get the necessary energy from chemicals and cannot carry out photosynthesis.

3. Autotrophs: Those bacteria are included in this group, which get the necessary energy from the carbon source and make their own food and carry out photosynthesis. [Gholamreza, 1397].

1. Gram-negative bacteria: This type of bacteria appears red with gram staining, the main types of which are: Enter bacteria, Helicobacter, Pseudomonas, Campylobacter Vibrio.

2. Gram positive bacteria: These bacteria are seen with violet color when stained by Gram stain. The species include: Bacillus, Clostridium, Enterococcus, Streptococcus, Staphylococcus, Nocardia, Listeria Corynebacterium. [Abbas, 1395].

Over the last few years, extremophile microorganisms, which are capable of living in extreme conditions, have been identified. Difficult environmental conditions are those conditions that are lethal or ineffective for many microorganisms. But some microorganisms can survive in these harsh conditions. So, these microorganisms are called extremophiles. The extremophile condition is not only that these microorganisms can tolerate it, but these conditions are necessary and useful for their growth, so that they can continue their life. The word extremophile It was presented for the first time by Mac Elroy in 1974, and then in 1990, research was carried out on the extremophile and development was given to it. An international conference on extremophile was held in Portugal in June 1996 and the first scientific journal Extremophile Journal was published in February 1997. [Muhammad Ali, 1389].

1- Acidophilus: Bacteria that live in an acidic environment such as: Thiobacillusthiooxidans.

2- Alkalophiles: Bacteria that live in an alkaline environment such as: Vibrio cholera.

3- Neutrophilus: Bacteria that survive in neutral pH. Such as: E coli. [Muhammad Ali, 1389].

1- Destructive bacteria against sunlight: those rays with a wavelength of 290-400 nm. It causes disorders in the transcription and replication of bacteria such as: E.coli.

2- Bacteria resistant to sunlight: Meanwhile, a dose of radiation up to 5×10^5 - 10^6 is enough to kill a person. Except for some bacteria, including *Dinococcus radiodurans* bacteria, can tolerate 15,000 doses of radiation. These bacteria continue to live in dry areas. (Muhammad Ali, 1389).

1- Aerobic bacteria: These bacteria usually live in an environment where there is a lot of oxygen and reproduce in the presence of oxygen. [Javatz, 1395].

2- Anaerobic bacteria: These bacteria live in the absence of oxygen, so they live in an environment where there is no oxygen and they die if there is oxygen. [Javatz, 1395].

3- Facultative: If any kind of environment is available for these bacteria, i.e. if there is oxygen or not, these bacteria can live and grow as anaerobic, aerobic and selective bacteria. [Javatz, 1395].

4- Microaerophilic: These bacteria can grow and survive in a very small amount of oxygen (2%). Can survive in a small amount of oxygen. [Javatz, 1395].

5- Air tolerant bacteria: Air tolerant bacteria are included in this group, which work in the presence of oxygen, but do not use oxygen electrons. [www.google scholar.com].

1-Psychrophilic: Psychrophilic at this temperature is 0-20 degrees Celsius and bacteria can grow at this temperature and need this temperature.

2- Mesophilic: Mesophilic bacteria in this temperature need a temperature of 20-45 degrees centigrade for life and growth.

3- Thermophilic: Thermophile: In this temperature, those bacteria come which need a temperature of 50-70 degrees centigrade, such as *Thermatoga*.

4- Hyperthermophiles: Focusable. which grows at 110 °C and can survive in an autoclave at 121 °C for one hour. [Muhammad Ali, 1989]

1- Cocci Shape: These bacteria have a round oval shape, which can be seen in several places according to their characteristics.

2- Bacilli: These bacteria have a long cylindrical shape, some of these bacteria have spores and some bacteria do not have spores.

3-Vibrio Bacteria: These bacteria have curved cylindrical shape and are gram negative. These bacteria are motile.

4- Spirochete: *Spirulina* is a type of bacteria which has a spiral shape and spiral shape.

5- Polymorphic: These bacteria do not have a fixed shape and are seen with different shapes, which are neither cocci nor bacilli, but they are not identified with these shapes and people are mistaken about them, such as: [Cocci bacilli]. [Javatz, 1395].

1- Swimming: This movement is more common in bacteria than any other movement. For this type of movement, the presence of flagella is necessary in bacteria. [Zahra, 1395].

2- Gliding Motility: compared to all other movements, this type of movement is more stable and slower in bacteria. This movement is clearly seen in *Bacillus* bacteria. And does not require flagellum. [Ruhakhsari, 1389].

Bacteria by flagella

A- Monotrichous: This group includes those bacteria which have a flagellum at one end. Like: *Diphtheria bacilli*.

B- Lophotrichous: The group bacteria are classified in this part. of which there is more than one flagellum in one head such as: *Salmonella Typhus*.

C- Amphitrichous: This part includes those bacteria that have a flagella at both ends of their structure, such as: *Rhodospirillum rubrum*.

D- Peritrichous: The type of bacteria that have flagella on the entire surface, such as: *Bacillus* subtitles.

E- Amphiphotrichous: Bacteria that have more than one flagellum at both ends are included in this group. Like: *Alcaligenes faecalis*.

F- Atrichous: This group includes those bacteria, which have no flagella on the outer surface, such as: *Bacillus typhus's*. [Ruhakhsari, 1389].

By the grace of God, I have prepared an article under the title of classification of bacteria and its criteria. Taxonomy is the science of classification, identification, and nomenclature. For classification purposes, organisms are usually organized into subspecies, species, genera, families, and higher orders. For eukaryotes, the definition of the species usually stresses the ability of similar organisms to reproduce sexually with the formation of a zygote and to produce fertile offspring.

However, bacteria do not undergo sexual reproduction in the eukaryotic sense. Other criteria are used for their classification.

Finally, we can say that; Classification is the orderly arrangement of bacteria into groups. There is nothing inherently scientific about classification, and different groups of scientists may classify the same organisms differently. For example, clinical microbiologists are interested in the serotype, antimicrobial resistance pattern, and toxin and invasiveness factors in *Escherichia coli*, whereas geneticists are concerned with specific mutations and plasmids.

Reference

1. Etimadi Far, Zahra, (1395), Physiology of Prokaryotes (Structure and Metabolism), Isfahan University, Isfahan University Press, Iran.
2. Amazgar, Mohammad Ali, (2009), Biology of Extremophiles, University of Tehran, University of Tehran, Iran.
3. Bahader, Abbas, (1395), Microbiology Chautz Volume 1, Khosravi Publishing House, Heydari Publishing House, Tehran, Iran.
4. Pournjaf Abazar, (1395), Microbiology, Moray, (2016), Bacteriology, Antarhat Satsat, Tehran.
5. Zarini, Gholamreza, (1397), Microbiology Barak Volume 1, Antarhat Khana Ziztosnosti, Tehran, Iran.
6. Kermanshahi, Ruhaksari, (1389), Biology, Cellular and Molecular Structure of Bacteria, Volume I, Daneshgah Isfahan, Daneshgah Printing House, Isfahan, Iran.
7. www.google scholar.com.

THE ROLES OF NEUROTRANSMITTERS AND NERVE IMPULSE TO CONTROLLING HUMAN BODY

Mukhlis Hujatullah

Afghanistan, Zabul University

Nervous system is one of the controlling system of human body which controls body movements, metabolism any other things which are important to survive. As other systems nervous system consists cells and tissues. The single unit of nervous system is called neuron which is existed in whole body despite central nervous system. Neuron is the structural and functional unit of nervous system. Neuron has strong ability for Excitability. The special function of a neuron is impulse production, conduction, transportation of nerve impulse to muscular roots, glands and other neurons. Electro-chemical changes that occurs when a cell is excited is called action potential.

Almost in all cells inside or outside the body action potential is existed. In order to a nerve cell transmit impulse, a quick change from negative resting action potential to positive action potential and back to negative resting action potential is needed. The gap between neurons is called synapse. A chemical materials which is produced by presynaptic neuron is called neurotransmitter. This chemicals are taken by the receptors of postsynaptic neuron or other cells in the result excites or inhibits them. Electronic nerve impulses are very fast as a compare to chemical nerve impulses. In nervous system information are sent by process of action potential and it is its self a nerve impulse.

Nervous system: Nervous system is one of the controlling system of human body which controls body movements, metabolism any other things which are important to survive.

Neuron: The single unit of nervous system is called neuron which is existed in whole body despite central nervous system. Neuron is the structural and functional unit of nervous system.

Neurotransmitters: A chemical materials which is produced by presynaptic neuron is called neurotransmitter. This chemicals are taken by the receptors of postsynaptic neuron or other cells in the result excites or inhibits them.

Action Potential: Electrochemical changes that occur during cell stimulation are called action potentials.

Nerve Impulse: In nervous system information are sent by process of action potential and it is its self a nerve impulse.

Objectives of the Research:

- To develop my talent in research, review of some essential information about Neurotransmitters, controlling of human body by production and transmission of nerve impulse.
- Understanding the production and mechanism of action of nerve impulses.
- Getting of new information about the production and transmission of neurotransmitters and nerve signals.
- Preparing of new information related to the subject and understanding the subject easily.

About how to the brain work, the first research could not be found in medicine and anatomy. In fact the followers of philosophy before birth have different ideas about this. Of these Aristotle(633-680) over the years, both soul and feeling have been called intimately connected. At the beginning of the 6th century, a philosopher named Alcamen gave this opinion there are holes and channals in the brain. Later another physicist Democrates said, that there are atoms in these holes of this mag, and it causes frequent movements of macules and tissues. Transcriptional transmission phenomenon for the first time, it was presented by Renton Elliot and his colleagues in (630-811) years. They investigated sympathetic nervous system. And they discovered the release of chemicals between neurons.(8, P:415-424).

For the first time the nerve cell was described by various anatomists, Among them, the first scholars were Gabriel Gustav Valentin (1810_1863) and Christian Gottfried Ehrenberg (1876_95) (17). They provided preliminary information about the nerve cell. Valentin was the first scientist to describe the nucleus and nucleus of a nerve cell in 1836. Also, Gabriel Valemtin showed some parts of nerve cell like protoplasm, nucleus, nucleus and axon by drawing(10, P: 2).

Aziz Gul Himat, a student of Kandahar University, also wrote a monograph in 0666 AH under the title "Transmission of signals by nerve cells". In his monograph, he provided the following information on the subject: That the nervous system is called the system that controls all the activities of living organisms. Therefore, the neuron is an important part of the nervous system. The structure and function of the nervous system is considered a unit.

A neuron has a structure in which it has a special part for the transmission of a message and a special mechanism for message delivery, analysis and analysis. Nerve cells receive signals from the environment in the form of action potentials and transfer them from one part to another in the form of a signal. There is a connection between two neurons that plays an important role in signal transmission, a connection called a chemical synapse. A neurotransmitter is a type of chemical substance that plays an important role in signal transmission. The second type of connection, called an electrical connection, is a connection that rapidly transmits signals between two neurons. Most of the cells in the human body have chemical connections that signal The transfer is effective. Before a nerve cell sends a signal, the following steps occur(3, P: 60)

1-Initially, the nerve cell is at peripheral resting potential, the inner part is negative relative to the outer part.

2-When the cell is stimulated, an action potential is transmitted inside the cell as a signal, the potential screen changes from negative to positive.

3-An action potential results in calcium entering the synaptic terminal across the axon.

4-Synaptic tubules release neurotransmitters into the synaptic cleft.

5-Neurotransmitters bind to postsynaptic receptors, and transmit action potentials to the second neuron.

Also in the synaptic cleft there is an enzyme that helps in the breakdown and inactivation of the neurotransmitter, called Esterase.

A study entitled Neural impulse was also conducted by Lenin D. Ochoa-delapaz in 310 and published through Research Gate. At present, it is better known that the nervous system is made up of neurons and glial cells (which means brain in Latin). There is one glial cell for every ten neurons and it makes up half of the nervous system.

Glial cells provide nutrition to neurons, remove excess substances and defend against microbes. Glial cells form a kind of scaffolding for neurons. Single neurons are located in tissues called nerves which form nerve bundles and are surrounded by connective tissue. Optical waves are transmitted from one part of the network to another part and are absorbed in all parts of the body in the central and peripheral nervous system. Especially as glial cells, neurons must perform metabolic functions, participate in the exchange of substances, neurons have the same genes, They have the same biochemical mechanisms and the same organelles as other cells. However, the fact that neurons have the ability to transmit signals distinguishes them from other cells. The ability of neurons to process information depends on their cell membrane. A nerve impulse is generated from a series of action potentials. In order to understand the transmission of the neuronal signal, it is necessary to know the electrical stimulation or action potential of the neuron. Action potential is the relationship between the polarization and depolarization of the inside and outside of a nerve cell and has the following types(10, P: 2).

Action potential at rest: At this time, the membrane potential is 70 mv-. Sodium and potassium channels are ready to transport ions. Similarly, an action potential has the following four stages: First: Threshold potential: Positive ions enter the negatively charged cell and change the polarity of the cell. The cell charge increases from 70 mv- to 50 mv-. When the cell body becomes sufficiently positive, sodium channels in the axon are open and an action potential can be transmitted(9, P: 5).

Second Depolarization; (the cell becomes less polarized) the membrane potential becomes smaller and the ions begin to rapidly equalize the concentration gradient. Proteins called voltage gated sodium channels are activated near the cell body of the axon and allow positively charged sodium ions to enter the axon and depolarize the surrounding axon. This is how action potentials are generated and transmitted(3, P: 6).

Third Repolarization: Brings the cell back to its resting potential. Sodium channels close and prevent positive charges from entering the cell. At the same time, potassium channels open and there is more sodium inside the cell. When these channels open, potassium ions go in and sodium ions are released. The potassium channels remain open a little more to completely flood the sodium ions and the cell returns to its normal state of negative potential(9, P: 5).

Fourth: Hyperpolarization The cell is more negative than normal, as the action potential is released from the potassium channels and remains open for a shorter period of time. In order for all the positive ions to leave the cell, this means that the cell becomes temporarily more negative and then the sodium-potassium pump sets its resting potential(9, P: 6).

The nerve impulse is derived from the action potential, which travels along the axon to reach the synaptic terminal. In this situation, the nervous system produces chemicals called neurotransmitters. which is produced by the pre-synaptic neuron And it acts on post-synaptic neurons that have specific receptors. As a result, depolarization occurs and if it reaches the threshold, it transmits a nerve impulse

This study, which was conducted under the title (Neurotransmitters and Nerve impulse) in the year 2022, is collecting from more different modern Biological and medical books and some important and essential articles. To a great extent, I have tried to gather precise and accurate information related to neurotransmitters, nerve signals and their transmission mechanisms and explain them in a few words.

You know better that the structure of human existence describes the creation and greatness of Allah Almighty. The more we study and research about it, the stronger our belief in Allah is. Human existence is made up of eleven systems. One of them is the nervous system. The nervous system is responsible for controlling the entire body's systems, so it is called the most important system. The nervous system, like other systems, consists of tissues and cells. The functional unit of the nervous system is called a neuron. Neurons are distributed throughout the body and transmit messages and information from the external and internal environment to the central nervous system.

Similarly, it receives the response from the central nervous system and transfers it to the functioning organs, which are muscles and glands. As neurons transmit information to the nervous system and alert us to danger, it is important to understand how this information is transmitted. In this article, we will learn And what are the factors that cause problems in sending the message what is a neurotransmitter? How is neural competition transmitted? What kind of chemicals play What is the effect of different an important role in expressing what kind of emotions and feelings? drugs on the transmission of nerve impulses?

The aim of the study is to find accurate and updated information about the transmission of Also, the purpose of this research is to show one's skills and to work in the nerve impulses. research field, to collect information, to analyze and to become familiar with the art of translation. First, I started studying popular medical books and articles after getting a general understanding The need for research was to get accurate information about the mechanism of of the subject. Inshallah, this article will attract the attention of the readers to a action of the nervous system. large extent and will increase their investment in information.

At In this article, neurotransmitter, nerve agent and their mechanism of action are discussed.

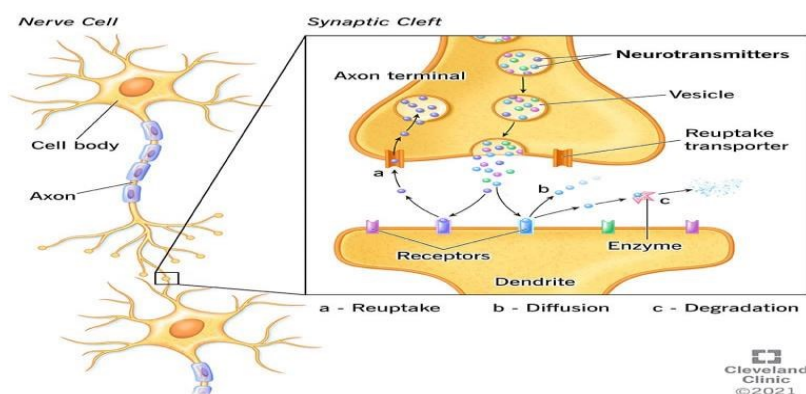
the end, the results of the research are written, which will be interesting to the readers and they will increase their knowledge about the transfer of nerve fluid.

The human brain is made up of approximately 83 billion cells. These billions of cells communicate with each other through chemical messages at synapses. These chemical messages between cells are special chemical molecules called neurotransmitters and the process of transmission is called neurotransmission.

Neurotransmitters are the language of communication between the nervous system. Neurotransmitters play an important role in brain function. If there is an obstacle in the functions of neurotransmitters, it causes brain disorders. Therefore, the detailed study and identification of these materials is difficult. Neurotransmitters are found in very low concentrations in the nervous system and are found in combination with other minerals, so it is difficult to identify them. Identifying neurotransmitters is still a difficult task and research is ongoing. Identification and study of neurotransmitters is essential for studying brain and diagnosing neurological diseases.

There are more than 011 neurotransmitters. Neurotransmitters are generally classified as Purines,

Neuropeptides, Monoamines and Gas transmitters(4, P: 13- 18).

Images. App. goo.gl

There are different types of neurotransmitters, which each of has an important role. Their names are as follows: Acetylcholine, Dopamine (DA), Glutamate (GLU), Serotonin, Glycine, LAsPartate, Norepinephrine and Epinephrine, Gama-Amino butyric Acid (GABA), Histamine, Neuromodolator. (9, P:3-6), (9, P: 6).

The Nerve Impulse

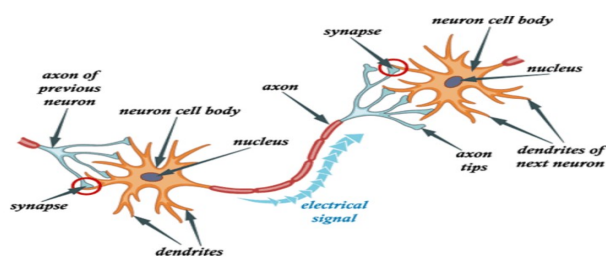
The result of an electrical current is exactly the same as an electrical current produced in muscle tissue. A neuron can transmit a signal when it is in a state of polarization, which means

that sodium ions are more on the outside of the cell and potassium ions and other negative ions are more on the inside of the cell. A neuron cell has positive charges on the outside and negative charges on the inside.

A substance such as a neurotransmitter must make the cell membrane more permeable so that $+Na$ ions can enter the cell. This action causes depolarization. It means that sodium ions are more on the surface of the cell and potassium ions and other negative ions are more on the inside of the cell. A neuron cell has positive charges on the outside and negative charges on the inside. A substance such as a neurotransmitter must make the cell membrane more permeable so that $+Na$ ions can enter the cell. This action causes depolarization or depolarization, which is a change in the currents of the cell membrane. Now there is a negative charge on the outside of the cell and a positive charge on the inside. As soon as depolarization occurs, the neuronal membrane becomes more permeable to K^+ ions, which is released outside the cell.

The restoration of positive charges outside and negative charges inside is called repolarization. The term action potential is also called the sequence between depolarization and repolarization. In the end, the sodium and potassium pumps return $+Na$ ions to the outer part of the cell and K^+ ions to the inner part. At this time, the neuron is ready to transmit another signal and respond to another stimulus. The transmission of electrical impulses is very fast, the presence of the covering Myelin Sheet allows even more speed for the transmission of nerve impulses, because only the nodes of Ranvier are depolarized and this is called salutary conduction. Most of our neurons are capable of transmitting nerve signals at meters per second. Suppose a man has a height of 3 feet or 3 meters, if he presses his big toe, At this time, the sensory fluid reaches the brain in less than a second. (passing through only a few synapses along the way). You can imagine how quickly all parts of the body are connected to the brain and why it is one of the most important regulatory systems. At the synapses, the electrical neuronal fluid is converted into a chemical fluid that is related to the release of neurotransmitters. However, diffusion around a synapse is very slow, and synapses are very small, so neuronal competition does not affect the speed of transmission(3, P: 10).

Nerve Impulses

Images. App. goo.gl

We know that the nervous system is a controlling system of all parts of living organisms. Neuron is the functional and structural unit of this system. The nervous system is made up of nerve tissue and the nervous tissue is made up of nerve cells that differ in shape and function from other Neurons have the ability to receive and transmit impulses. A neuron consists of cells in the body. special structures that include the neuron, the nucleus, and the cell body.

A neuron receives nerve impulses through the afferents and transmits them to the neighboring cell through the axon. A neuron is only capable of transmitting a signal in one direction. The point of connection between one neuron and another neuron or between a neuron and a muscle cell is called a synapse. Synapse has its own special parts, which include presynaptic area, post synaptic area and synaptic cleft. A neuron cell in a normal condition has more negative potassium ions inside, so the charge inside the cell is negative, and there are more positive sodium ions in the outer environment of the cell, which is why the charge inside the cell is positive When a neuron is

stimulated, sodium ions enter the cell and potassium ions are released from the cell through its special channels, which is called depolarization. And in this case, a neuron is stimulated to transmit a nerve signal. At this time, a special neurotransmitter is released from the presynaptic area. And the post-synaptic neuron is taken by special membrane receptors and it stimulates another neuron until it reaches the target area or the central nervous system. When a nerve cell transmits a signal, it returns to its normal state, sodium ions are released and potassium ions come out of the cell, which makes the charge of the cell negative and the cell is ready to transmit another signal.

Remember that all these activities happen in a very short time, in ten thousandths of a second. When the cell is in a normal state, this state is called resting potential. When it becomes depolarized, i.e. the internal and external charges change, this state is called depolarization, and when it returns to its normal state, it is called repolarization. The change of charge from the membrane of a neuron cell is called action potential. Neurotransmitters are small molecular chemical compounds that are released by the pre-synaptic neuron in the synapse to stimulate the cell's inhibition. Movement, expression of emotions, mood swings, emotions and other related actions occur in a living organism with the release of different types of these molecules. There are some drugs that act on the existence of these neurotransmitters, while others prevent the release of neurotransmitters. So, for this reason, more attention should be paid and avoid taking medicine on your own.

References

- 1 Abebe Yekoye and GP. Bhardwaj(2006) Physiology part 1(60-80), University of Gonder, Ethiopia ministry of health.
- 2 Dominique nyonambaza shimwe, Kumar Pareveen and others(2019) A review of Neurotransmitters Sensing Methods for Neuro-Engineering Research(1-5)Laval university Availibel at: https://www.researchgate.net/publication/337029830_A_Review_of_Neurotransmitte
- 3 Dr.Sadiqi Yama, (2017) Anatomy of the nervous system (7-77-82-109) Afghanistan times printing Kabul Afghanistan.
- 4 Hall. JOHN E (2016) Guyton and Hall textbook of Medical Physiology, 13th Edition, (5562) Philadelphia, Pennsylvania, SAUNDERS, Publisher.
- 5 Hall. JOHN E (2010) Guyton and Hall textbook of Medical Physiology, 12th Edition, (542553) Philadelphia, Pennsylvania, SAUNDERS, Publisher.
- 6 Lenin D.Ochoa-delapaza(2017) Nerve impulse(1-5)Availibale at https://www.researchgate.net/publication/318436066_Neural_Impulse
- 7 Lodish Harvey, Berk Arnold and others (2008) Molecular Cell Biology 6th editions (1013) United States of America WH. Freeman and company. [rs Sensing Methods for Neuro-Engineering Research](https://www.researchgate.net/publication/318436066_Neural_Impulse)
- 8 Munoz Francisco Lopez(2009) History evolution of the neurotransmission concepts(516-524) Article in journal of neurotransmission available at: https://www.researchgate.net/publication/24261196_Historical_evolution_of_the_neur_otransmission_concept
- 9 Noback, Charles R (2005) The Human Nervous System, 6th edition, (767-280) Totowa, New Jersey, Humana Press Inc.
- 10 Scanlon, Valerie C and Sanders Tina (2007) Essential of Anatomy and Physiology 5th Edition (163-196) F.A Davis Company Philadelphia.

HAPPINESS HORMONES AND THEI IMPACTS ON MENTAL HEALTH

Neyazi Ghulam Rabani

Afghanistan, Badakhshan university

Gulhan Tileuzhanova

Senior Teacher, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty

Hormones are biochemical substances that regulate and control physiological functions in the body; it effects on emotions, feelings, and mental health. Mental health is defined as a state of health in which a person realizes his or her abilities, can cope with the normal pressures of life, can

act effectively, and participate in the affairs of his or her community as a healthy person. Happiness means having positive feelings, Life satisfaction, Social interaction, and goals in life. Happiness also means health or mental wellbeing. The main purpose of this research is to study the hormones of happiness and its role in mood, emotions, and mental health. The method used in this research is a descriptive study that has been used to collect information from the library method using new and valid scientific books, articles, dissertations, and useful scientific websites. The findings of this study show that serotonin, oxytocin, dopamine, melatonin, endorphins, estrogen, progesterone, and testosterone are the important hormones of happiness that play a constructive and important role in happiness and sadness, mood and humor, health and lack of mental health

Happiness hormones: Hormones are important chemicals substances in the body that are secreted by the endocrine glands and transported through the blood to various organs. These substances are responsible for transmitting messages from the brain and control the health and function of various organs. Klein and Rosmanit [2016] write in the book *Hormones and the Endocrine System* that: Hormones are involved in various functions of the body such as eating, sleeping, sexual desire, birth, as well as emotions and feelings. Emotions such as happiness, sadness, irritability, anger, etc. are often associated with hormones. Therefore, the disorder in the secretion of these substances not only affects physical health but also affects the human spirit and emotions. Feeling happy is just one of the things that hormones are responsible for, and many of the things you do in your daily life affect the condition of your hormones. Metabolism, reaction to injury, stress levels, and reproduction are some of the things that regulates by endocrine system. Hormones are the messengers that control many of the body's functions. They are involved in regulating our physical and mental health. Mansouri [2019] wrote that different organ of the body work together to provide the desired function. However, some things can be done to help with this process. Serotonin, dopamine, and endorphins are three hormones that play a role in human happiness and well-being. Humans react differently when faced with different situations. The different emotions we experience are the result of chemical reactions that take place inside our bodies. The hormones that are released in our body may make us feel good or feel bad. Stimulating hormones that inject good emotions into you is a good way to deal with pain and feel good. The human body is usually in two states: war or flight (sympathetic) and rest and digestion (parasympathetic). Due to the various daily stresses, the human body is usually in a state of spasm, and we must stimulate hormones that lead the body to parasympathetic states to relax

Happiness: Machado & Tavares[2015] stated that, Happiness can be defined as a basic feeling that is defined as a steady-state with a lack of negative emotions. It means the existence of positive emotions: Life satisfaction; Social interaction and goals in life. Another concept that has been widely used to define happiness in the literature is mental health. Rahman, 2016 wrote that happiness is an important factor in improving a person's well-being and mental health. When a person is mentally healthy, he can cope better with a difficult situation. Because research shows that mental health is the biggest factor and the most effective factor for happiness and happiness. Therefore, happiness can increase a person's mental health and a person can enjoy a satisfying and successful life. Shafiq, Naz, and Ansar [2015] also found that there is a positive and significant relationship between happiness and mental health. The findings also show that there is a significant gender difference in terms of happiness and mental health among young people.

Mental health: Aggarwal & Sriram [2018] explained in their article that; mental health is defined as a state of health in which a person realizes their abilities, can cope with the normal pressures of life, can act productively and effectively, and participate as a healthy person in the affairs of their community. Mental health means emotional and psychological health, in a way that a person can use his thinking and abilities, function in society, and meet the normal needs of daily life. Preventing the emergence of mental illness and improving the mental environment of Basic mental health needs are considered. A person who can overcome the usual pressures of daily life and have an independent life can be introduced as a person with mental health, Health, temperament, and appearance that we often do not think about unless we have a physical or mental

illness. Hormones affect emotions and factors related to the human lifestyle, and paying attention to them can help to have a healthy lifestyle in humans.

Happiness hormones Kleine & Rossmann have written in the book of Hormones and Endocrine: Hormones are biochemical substances that regulate the body's metabolism. Everything depends on them: health, mood, and appearance, Hormones affect emotions and factors related to the human lifestyle, and paying attention to them can significantly contribute to a healthy lifestyle in humans [2]. Hormones are transferred from the secretory organ to the target organ using blood. Some hormones require a special vehicle for this transport. However, most hormones travel through the bloodstream without a vehicle. During transport, hormones are prone to enzymatic analysis [1]. To achieve the inappropriate concentration of the target organ, many hormones are released by the coordinated action of many cells.

Lehrer [2007] writes in the book Principles of Stress Management: Mental health experts believe that happiness and the feeling of enjoyment are associated with changes in the chemical structure of the body, but can we say that whether hormones are responsible for creating happiness in the body? The regulation of the happiness hormone largely depends on people's lifestyle and outlook. In people with depression, the secretion of this hormone is reduced to a minimum [3]. Many antidepressants also affect these hormones, but taking these medications will not have much effect without changing thinking. It has also been shown that during exercise, stress decreases, and relaxation increases, which is directly related to hormonal changes in the body.

Dfarhud, Malmir & Khan Ahmadi [2014] found that: Research in neuroscience and psychiatry shows that happiness is associated with changes in the human brain and nervous system. of neurotransmitter they release. Neurotransmitters that can affect happiness are serotonin, norepinephrine, and dopamine [6]. For this reason, most medications prescribed for depression alter the serotonin production system and try to break the cycle of sadness and grief by increasing this substance. Neuroscience studies have shown that certain parts of the brain (such as the amygdala, hippocampus, and limbic system) and neurotransmitters, dopamine, serotonin, norepinephrine, and endorphins) play a role in controlling happiness. Several other studies have suggested the role of cortisol and adrenaline (adrenal glands) and oxytocin (pituitary gland) in controlling happiness [5].

Hormones affect emotions and factors related to the human lifestyle so that if a person has a low level of happiness, that person will still be able to choose and achieve happiness by stimulating happiness hormones. Happiness hormones help to enjoy life [8].

In this discussion, we will study and assess a number of important and effective hormones that help the human body and soul to cope with difficult situations and give us happiness, vitality, and peace. Happiness hormones help people Contrary to public belief, however, these changes are not related to hormones, but to neurons and the type enjoy life. To have a good life, we must always have them in our selves.[13] Generally we can name a list of hormone that have key role on happiness in human body. They are: serotonin, dopamine, oxytocin, melatonin, endorphin, estrogen, progesterone, testosterone, norepinephrine.

The main purpose of the current research is to study and scientific assessment of the role of happiness hormones in mental health.

Sub-objectives.

1. Introducing the types of important hormones that play an effective and significant role in human mood, happiness, and vitality.

2. A scientific study of the physiological mechanism of happiness hormones and its effect on mood, emotions, feelings, and mental health.

3. Study of the role and effect of happiness hormone in lifestyle and social relationships.

4. Finding important ways and methods to increase and stimulate the production of happiness hormones in the body.

5. The effects of reducing happiness hormones on the mental health, mood, feelings, and emotions of individuals

The research method used in this study is descriptive research that has been used to collect the necessary data and information using the library method and written sources, books, articles, and scientific treatises. The researcher has also tried to use reputable scientific websites and doctrinal theories, experts, professionals, and theories of former experts on the physiological function of hormones, the role of happiness hormones in mental and emotional health, to further clarify the issue.

Happiness hormones play a constructive and graceful role in regulating and controlling our mood and mental health. Hormones affect emotions and factors related to the human lifestyle, and paying attention to them can significantly contribute to a healthy lifestyle in humans. Serotonin, also known as the happiness hormone, is responsible for transmitting information to the brain, improving sleep quality, and having a calming effect. Serotonin regulates mood, prevents depression. Dopamine is a hormone that is related to the reward and pleasure centers of the brain and is related to motivation, memory, attention, and concentration and is released when a person moves towards a goal. Oxytocin is one of the most important happiness hormones, also known as the love hormone, which reduces stress and increases social interactions. This hormone brings family members closer together, increases love between couples and parents and children. Melatonin is an anti-aging hormone and is known as the body clock. This hormone regulates sleep at night and disturbs the day and night, severely affecting melatonin secretion. Endorphins are known as analgesic hormones, which reduce pain and prevent anxiety and have a calming effect. Estrogen is a female sex hormone that is secreted by the gonads and prevents stress and keeps a person's mood constant. Progesterone improves sleep quality and prevents anxiety, irritability and mood swings. The main methods that can stimulate the production of happiness hormones in the body are:

1. The use of psychiatric drugs such as fluoxetine and sertraline that doctors consider increasing happiness related neurotransmitters.

2. Consumption of nuts, salmon, blueberries, dark chocolate, avocado, vanilla, and lemon tea are some of the fruits that are significantly effective in stimulating the production of happiness hormones.

3. Repetition of natural daily activities such as: Spending time outdoors, exercise, meditation, gratitude, trying to achieve a goal, doing new things, remembering happy memories laughter, using pleasant scent, massage, sleep, sharing interests, hugging, listening music and learning are the most important methods that play a significant role in stimulating the production of happiness hormones and mental health improvement.

References

1. Aggarwal P, Sriram S. Exploring well-being among mental health professionals in India. *Psychological Studies*. 2018 Dec 1; 63(4):335-45
2. Bergsma A, Veenhoven R. The happiness of people with a mental disorder in modern society. *Psychology of Well-Being: Theory, research and practice*. 2011 Dec; 1(1):1-6
3. Dfarhod D, Malmir M, Khanahmadi M. Happiness & health; the biological factors-systematic review Article *Iranian journal of public health*. 2014 Nov; 43(11):1468.
4. Donovan BT. Hormones and behaviour: discussion paper. *Journal of the Royal Society of Medicine*. 1987 Aug; 80(8):499-501
5. ghosh, SK hippo hormones at work, applying the learning's from neuroscience to improve sustain workplace h happiness, NHRD, network journal 2018 oct: (11);83-92 *Bioidentical Hormones. Grand Central Life & Style*, 2009 Feb 28.
6. Hami Zindagi 2018, 18 July 2020, <https://honarebzendegi.com>
7. Hotze SF. *Hormones, Health, and Happiness: A Natural Medical Formula for Rediscovering Youth with*
8. joseph, s. *psitiv psychology in prsetice*. second edition .united states of American: Wiley, 2015. Page 799
9. kleine B, rossmanith W. *hormones and the endocrine system*. First edition. Switzerland: springer international publishing, 2016.
10. Lehrer P. Principles and practice of stress management advances in the field. *Biofeedback*. 2007 Sep 1; 35(3):82-4.

11. nastasi BK, Borja APeditors, international handbook of psychological well-being in children and adolescents. New York, NY: Springer: 2016,
 12. Neave N. Hormones and behavior: a psychological approach, Cambridge University Press; 2007 Dec 20

HYBRIDIZATION AND OVERLAPPING

Taibullah Madqeq

Afghanistan, Baghlan University

Hybridization is derived from the Latin Word Hybrid, which means mixing of blood. Here, it also presents such a concept, which is the mixing of orbitals, which results in the formation of chemical compounds.

Orbitals based on energy, surface, and shape can never be of the same value, but based on the results of Herrick Kleister and Pavlink scientists, they were able to realize these facts that orbitals can be placed in the same shape, surface, and energy as a result of interacting with each other in different axes, which as a result causes interactions. and form chemical citrus fruits.

Most of the interactions and chemical compounds that are expanding the growth and production of the human society are the result of this chemical state, including the formation of gases, oils, plastics, polymers, rubber, clothes, etc. All types and types of materials needed today can be mentioned in this section.

In this part of chemistry, the types and types of chemical relationships and the nature of their formation in different axes based on the shape and position of the space can be clearly and clearly identified, as well as the compounds that cause relationships, the types of hybrids, the determination of valence angles, the placement of atoms, the establishment of relationships above the central atom., can be mentioned in this topic.

Chemistry is derived from the Hebrew word meaning "abbreviation or mystery". Chemistry can be defined as a science that deals with the composition and structure of materials and the forces that create this structure. Chemical reactions or interactions are considered as the basis of alchemy, the aspects of these transformations are studied by alchemy. and provides information about how interactions and their speed and conditions. Hybridization forms the basis of these interactions, which has a wide application in our daily life. which includes some concepts and terms below?

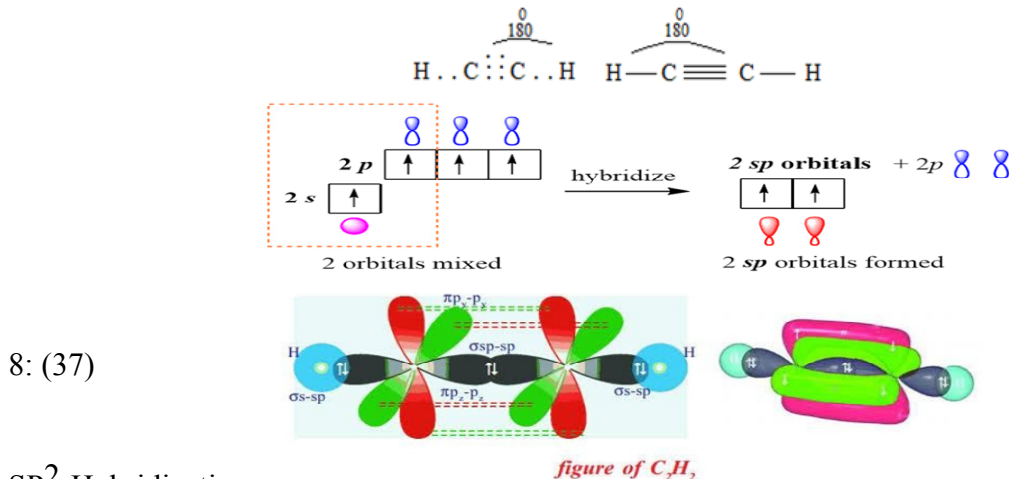
Hybridization and its importance to life; types of hybridization; how the orbitals interact; overlapping of orbitals; The formation of chemical citrus fruits; Forms of chemical relationships based on hybridization and names of useful and necessary information to be included in this treatise have been reduced so that in the future I can bring the usefulness and effectiveness of chemical subjects through research and research. I can write with their peerless cooperation.

Hybridization· · Valance angles· Forming a chemical relationship · Orbital, Chemical relational network energy,

Because this part of the science of chemistry, which is considered one of the most widely used industrial and commercial products for the growth and prosperity of society, I thought it necessary to research its scientific benefits and importance for those interested in this field, so that a better work can be placed for the readers of this field.

In this research, more than library methods, reliable internet sites are used.

It is the mixing of an S orbital with a P orbital, which again forms two new hybrid orbitals. Each of the new orbitals is called an SP orbital. The S characteristic is 50% and the P characteristic is 50%. The angle between the SP orbitals is about 180 degrees in the orbitals. SP share of S and p orbitals is 1/2 each. 3: (96)

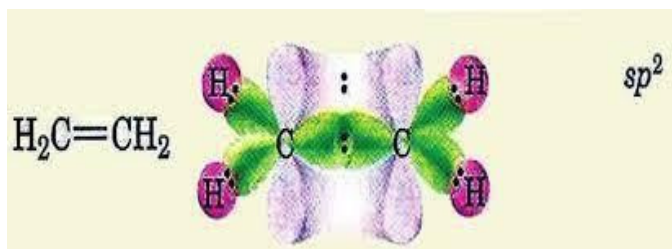
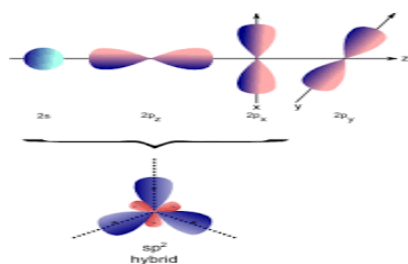
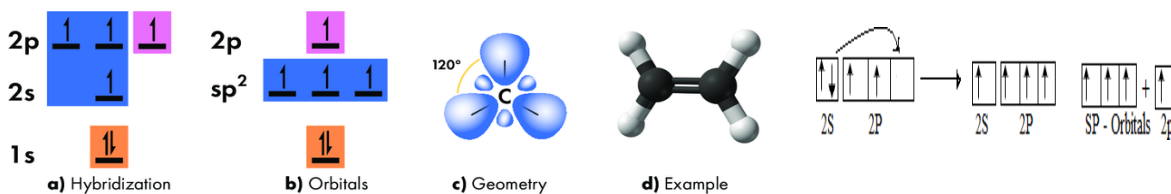

8: (37)

SP² Hybridization:

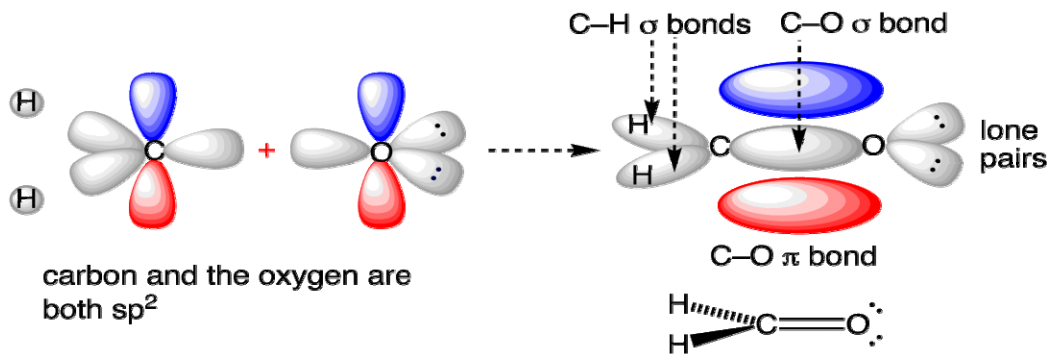
It is the mixing of an s orbital with 2 p orbitals, and three new hybrid orbitals are formed again. Each of the new orbitals is called SP² orbital. The angle between SP² orbitals is around 120°, and in SP² orbitals, the S share is 1/3 and the P share is 2/3, if around the central atom there are three electron fields, it is in SP² hybrid state.

The base in the compound of ethylene and carbon atoms has three hybrid orbitals and one non-hybrid orbital.

6 C

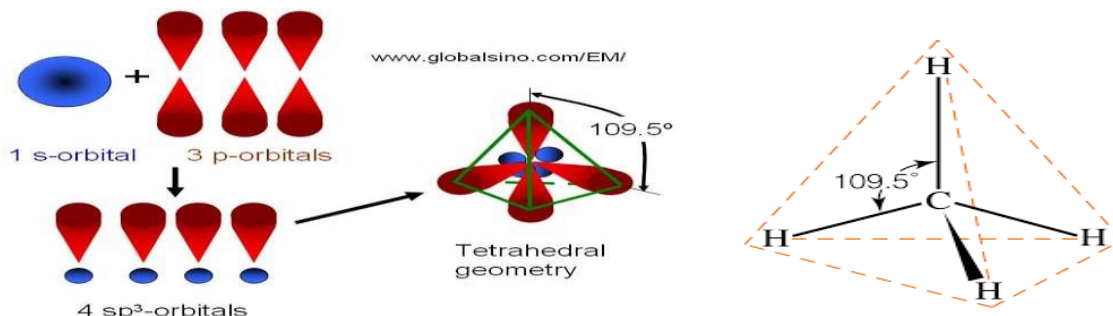
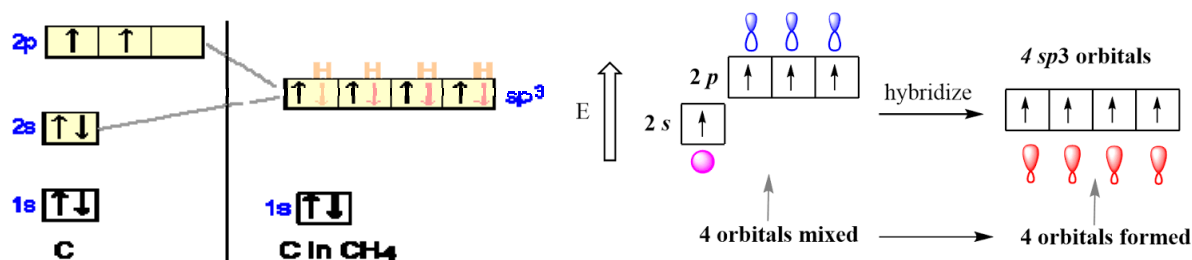
Basically, whenever there are three electron fields around the central atom, it is in an sp² hybrid state, and in the formaldehyde molecule, such an sp² hybrid is located as shown in the figure below.

SP³ Hybridization:

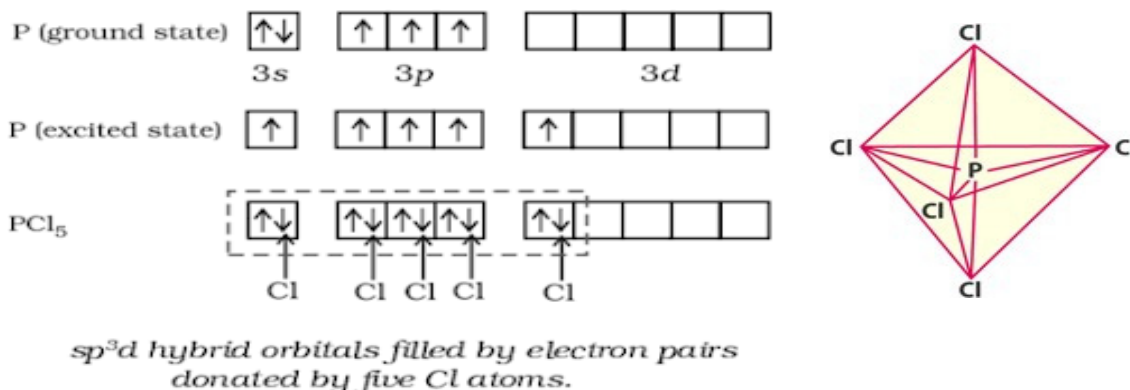
It is the mixing of an S orbital with a P orbital, which again forms four new hybrid orbitals. Each of the new orbitals is called an sp³ orbital. The angle between the sp³ orbitals is about 109.5, and the share of the s orbital is ¼ and the share of the P orbital is ¾ in the sp³ orbitals.

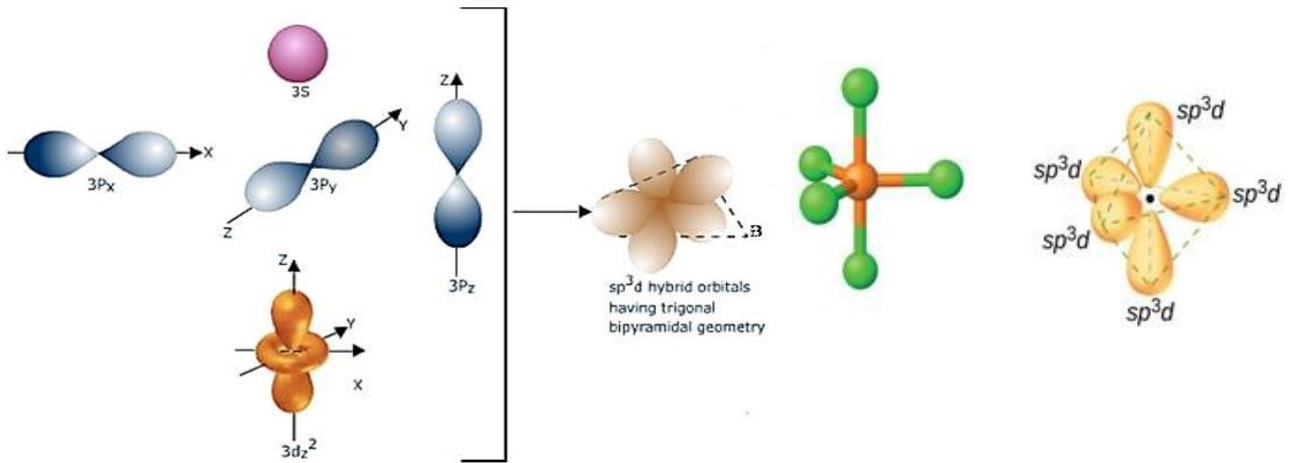
If there is a four-electron field around the central atom, it is in sp³ hybrid state.

Basically, in alkanes compounds, the relationship between atoms is generally unique and the central atoms have four electron fields, so it can be said that it has SP³ hybridity . 8: (38)SP³d Hybridization:

It is a mixture of an S orbital with Three P orbital and a d orbital, which again forms five new hybrid orbitals, each orbital is called sp³d hybrid orbital. The angle between the orbitals is 120° and 90°. It has a hexagonal and pyramidal shape.

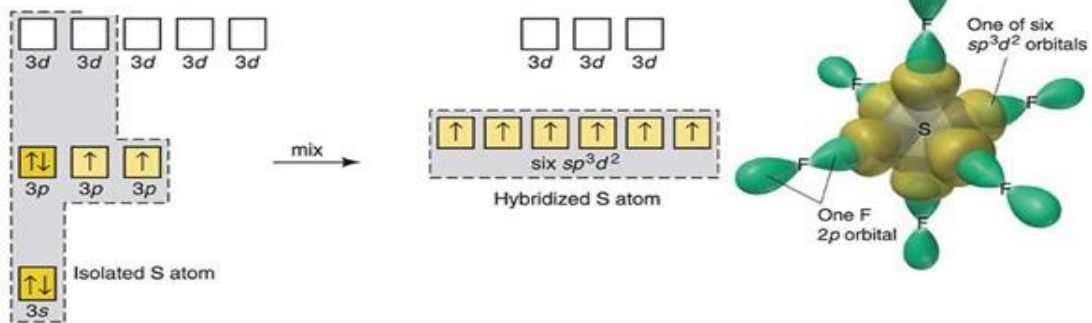

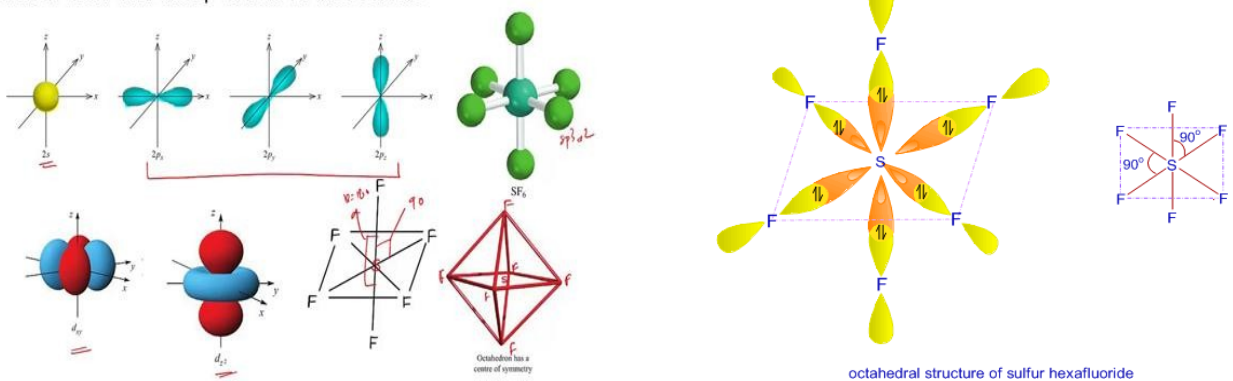
SP³d² Hybridization:

It consists of the mixing of an s orbital with a p orbital and two d orbitals, which again form six new orbitals, each orbital is called sp³d² hybrid. The angle between the orbitals is 90 degrees and it has an octa hybrid by pyramid shape. 4(100)

The sp³d² hybrid orbitals in SF₆.

of the S atom with the 2p orbitals of the F atoms.

octahedral structure of sulfur hexafluoride

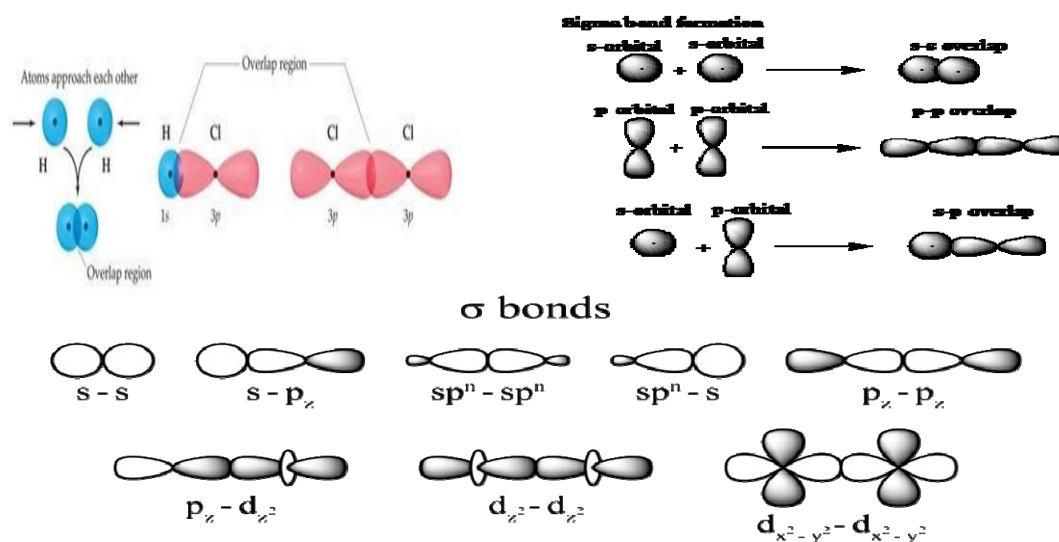
Types of shared relationships:

In general, the sharing relationship is in two forms.

1: - Sigma Bond: It is the term of the interaction effect of the orbitals, which is maximal. It exists. Orbitals that make a sigma bond. It is located in the extension of the line that connects the nuclei of the two atoms. Hybrid orbitals are always a sigma bond. (δ) They form a relationship.

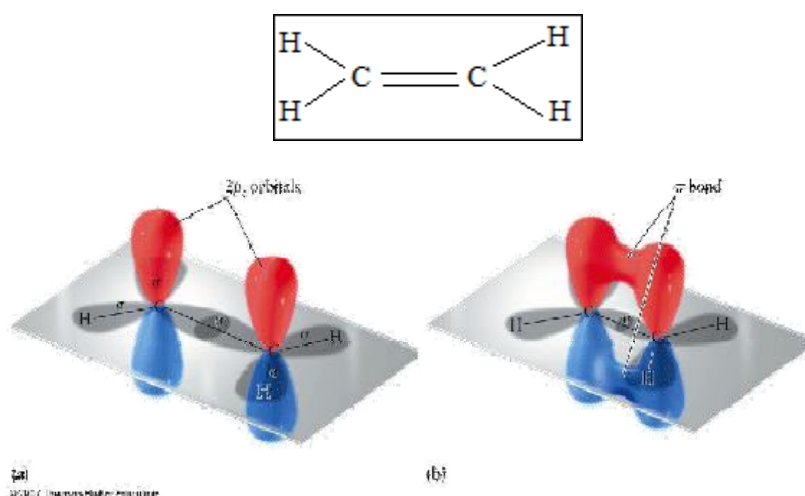
A sigma relationship is stronger than a pie relationship. A sigma relationship is formed between two s orbitals (s-s), two p orbitals (p-p) and one s orbital with one p orbital (s-p).

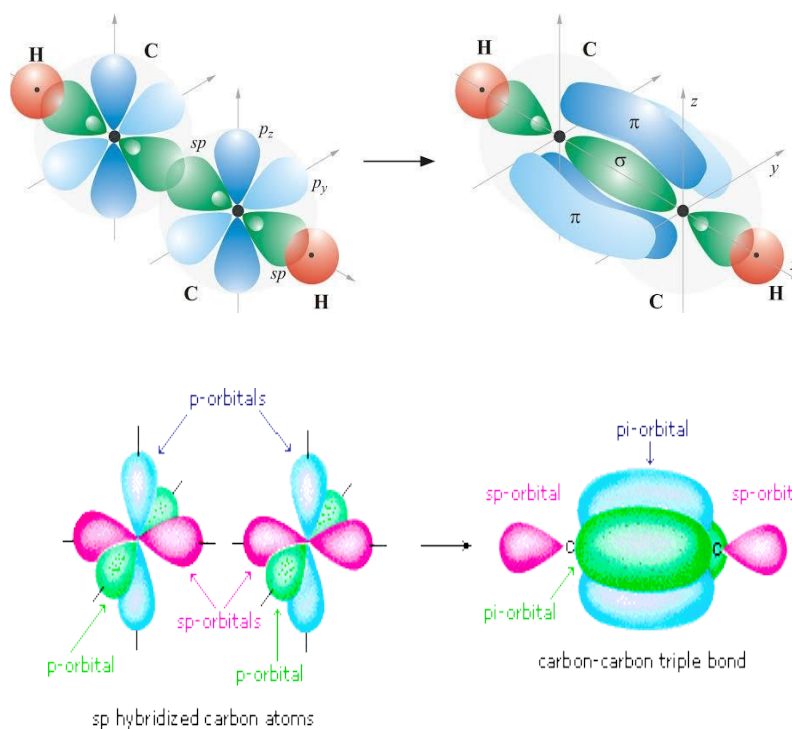
The figure below shows the interaction of orbitals and their coverage in the HCl molecule.

2:- Pi Bond:

The pi relationship consists of the parallelism or laterality of two P orbitals, which is caused by their interference with each other, or this type of relationship is caused by the lateral interference of the orbitals, which is unstable and weak compared to a sigma relationship. The non-hybrid orbitals that form a pi (π) relationship are perpendicular to the x-axis. A double sharing relationship consists of a pie relationship and a sigma relationship, and a triple sharing relationship consists of a sigma relationship and a pie relationship. s orbitals are always a sigma (δ) relationship, but p orbitals can form both a sigma relationship and a pie relationship. 4(15-16)

1(807)

Conclusion:**What is hybridization?**

Hybridization is derived from the Greek Word Hybrid, which means to mix and combine. And in the term, it is a process that produces hybrid orbitals as a result of combining one or more atomic orbitals.

This practice is not only important in the science of chemistry, but also has a special value in the science of biology, which can be used in the field of genetics, which refers to the union of two different genes and the production of a new gene.

types of hybridization:

There are different types of hybrids, and here we will briefly remind you about the nature of the SP-SPP-SPPP hybrid.

A - SP type hybrid: This type of hybrid has the following general characteristics.

- 1 It arises from the union of an S orbital with a P orbital.
- 2 It is available in Alkain series.
- 3 Its contact angle is 180 degrees.
- 4 It has a linear shape.
- 5 The number of its hybridized orbitals is 2 orbitals.
- 6 Its S orbital share is 1/2.
- 7 Its P orbital share is 1/2.

B - SPP type hybrid: This type of hybrid has the following general characteristics.

- 1 It is formed from the union of one S orbital with two P orbitals.
- 2 Available in Akin Dynasty.
- 3 Its contact angle is 120 degrees.
- 4 It has a flat triangular shape.
- 5 The number of its hybridized orbitals is 3 orbitals.
- 6 Its S orbital share is 1/3.
- 7 Its P orbital share is 2.3.

C - SPPP type hybrid: This type of hybrid has the following general features.

- 1 It arises from the union of one S orbital with three P orbitals.
- 2 Available in Alkane family.
- 3 Its contact angle is 109.5 degrees.
- 4 It has a tetrahedral shape.
- 5 The number of its hybridized orbitals is 4 orbitals.
- 6 Its S orbital contribution is 1/4.
- 7 Its P orbital contribution is 3.4.

First point: It should be remembered that the set of orbital contributions in each type of hybrid is equal to (1).

Second tip: See the public profile table of all types of hybrids in the first comment.

Reference:

- 1) S. Ball, Aron Ball Webi, translator (Mohammadnur "Sharifi") (2017) Organic Chemistry, Volume III. Jahan Islam Publications. Kabul: Afghanistan.
- 2) Taniwal, Mohammad Arif (2014) General Chemistry. Saeed Publications: Kabul, Afghanistan.
- 3) Halim, Nazar Mohammad (1396) General Chemistry I Publications. Jahan Islam. Kabul, Afghanistan.
- 4) Sultanfar, Mohammad Hossein. (2014) General and inorganic chemistry. Publications. Kausar. Kabul, Afghanistan.)Neda, Mohammad Hossein (2016) Inorganic Chemistry. Publishers . the writer Kabul, Afghanistan.
- 5) Omri, Mohammad Afzal (2014) Organic Chemistry (Aliphatic and Aromatic). World of Islam Publications. Kabul, Afghanistan.
- 6) Neda, Mohammad Hossein (2016) Inorganic chemistry. Publishers . the writer Kabul, Afghanistan.
- 7) Nazir, Abdul Fattah (2013) organic chemistry for universities and teacher training institutions. Publishers . lapis lazuli Kabul, Afghanistan.
- 8) Nazir, Abdul Fattah (2015) Basics of General Chemistry. Islamic World Publications. Kabul, Afghanistan.
- 9) Neil E., Su, K. Petersi. Volhard. (Translator: Majidmir Mohammad Sadeghi- Mohammedreza Saeedi-Majidharavi) (2013) Structure and Application of Organic Chemistry, Volume I. Publications. the innovators Tehran :
- 10) [http//.www.overlap,chemical bond and Hybrid.com](http://www.overlap,chemical bond and Hybrid.com)

STRUCTURES OF MONOSACCHARIDES IN CARBOHYDRATES

Muhammad Hashami

Afghanistan, Zabul institute of higher education

Nurgul Amangeldi

Deputy head of the department

on scientific and innovative activities and international relations, PhD

Carbohydrates have been studied since the beginning of the eighteenth century. Until the last decade of the 18th century, various structures have been known. Each structure represents the specific chemical properties of the compound. structures are the first important step for better identification of these compounds. Different types of carbohydrates can be distinguished from each other by identifying their structures. Also, the structures of carbohydrates and important synthetic compounds have great value in industry and medicine, the structures of monosaccharides in carbohydrates have been identified at different times by different people.

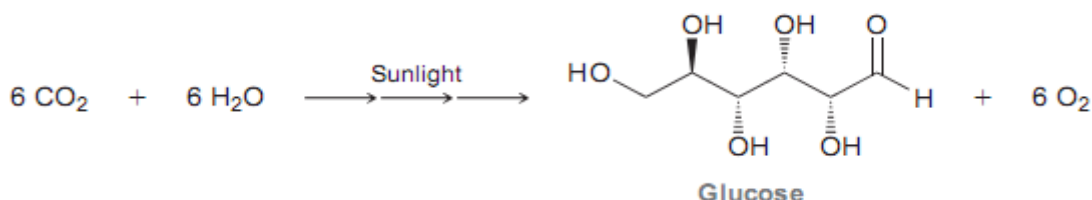
Simple compounds carbohydrates, i.e. monosaccharides, have chain and ring structures, chain structures have been recognized by Emil Fischer and ring structures by Howard. linear and chain structures of carbohydrates are always balanced, this means that there is no difference between the high and low amount of carbohydrates in terms of their structure and if the difference is seen even for a short time, the ratio is equal. Carbohydrates exist in the nature and can easily be obtained from natural sources. But some carbohydrates are also obtained artificially in the laboratories, For example, aspartame, Skarlose, Isosulfame potassium and others that have led to the development of the world's industry and economy.

The glorious creator Almighty Allah has created all nature for fulfilling the needs of the human and providing life facilities for him. And has given the strength and power of thinking and research to the human beings. Since the beginning of humanity, Humans have explored various secrets of nature to improve their lives.

What are the types of carbohydrate structures? What are the popular synthetic compounds in the industry? And what is important? Related to this topic, it is important to know the types of carbohydrate structures and identify important synthetic carbohydrates. Carbohydrates, which are also known as sugars and saccharides, have been familiar to humans for a long time. It is used in various foods. Sugars or carbohydrates have sweet taste. It can also be said that those organic compounds that contain carbon (C), hydrogen (H) and oxygen (O) elements in their composition and are based on the formula $(C_n(H_2O)_m)$ are called sugars or carbohydrates. However, most sugars have ratio of (1:2) between hydrogen and oxygen atoms in their composition. For example, the molecular formula of sucrose is $(C_{12}H_{22}O_{11})$, which can also be written as $\{C_{12}(H_2O)_{11}\}$. Also, the molecular formula of galactose is $(C_6H_{12}O_6)$, which can also be written as $\{C_6(H_2O)_6\}$. But there are many sugars that do not have a (1:2) ratio between hydrogen and oxygen atoms. Such as deoxyribose (DNA) sugar whose molecular formula is $(C_5H_{10}O_4)$. Such structures differ from the general formula of sugars. People who have diabetes use artificial sugars. Artificial sugars that taste sweet but do not form large molecules like carbohydrates. So far, artificial sugars have been known in large quantities, and there are factories that produce them in the industry and they are produced on a large scale every day.

My bibliographic research has been done on the structural structures of carbohydrates and synthetic sugars. In this research, reliable books and articles have been used in order to fill the gap in the subject. (Books, magazines, internet sites, etc.) have been used in this article.

Sugars are called carbohydrates, the word carb represents carbon and hydrates represent water, so if sugars are heated, water and carbon are obtained. It can also be said that carbohydrates include polyhydroxy aldehydes, polyhydroxy ketones and their hydrolyzed compounds. Everyday plants react to carbon dioxide and water in the presence of sunlight and convert them into valuable sugars. This process is called photosynthesis.

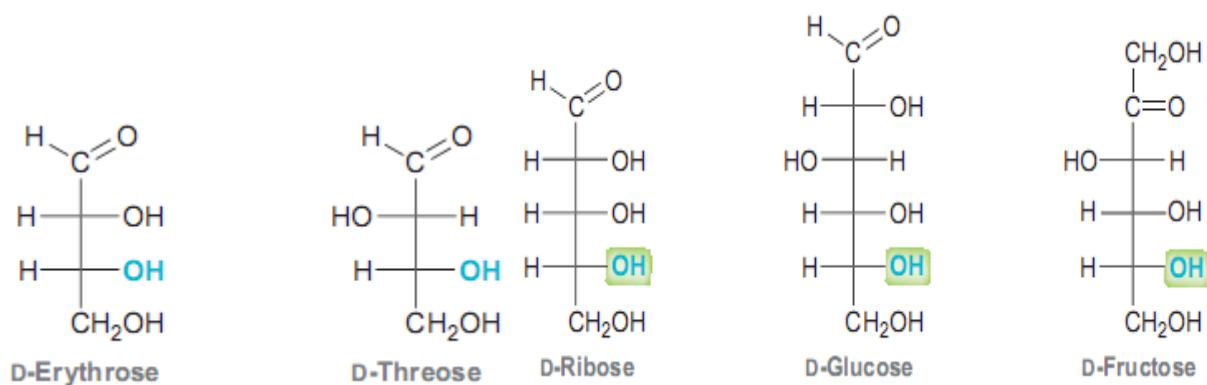

In this process, the energy of the sun is absorbed by the leaves of the plant. In this process, the energy of the sun is absorbed by the leaves of the plant. The plant uses this absorbed energy to make larger organic compounds such as glucose from carbon dioxide. Carbon dioxide changes the $(C=O)$ double bond between carbon and oxygen in the larger organic compound into $(C-H)$ and $(C-O)$ bonds.

Structures of Carbohydrates:

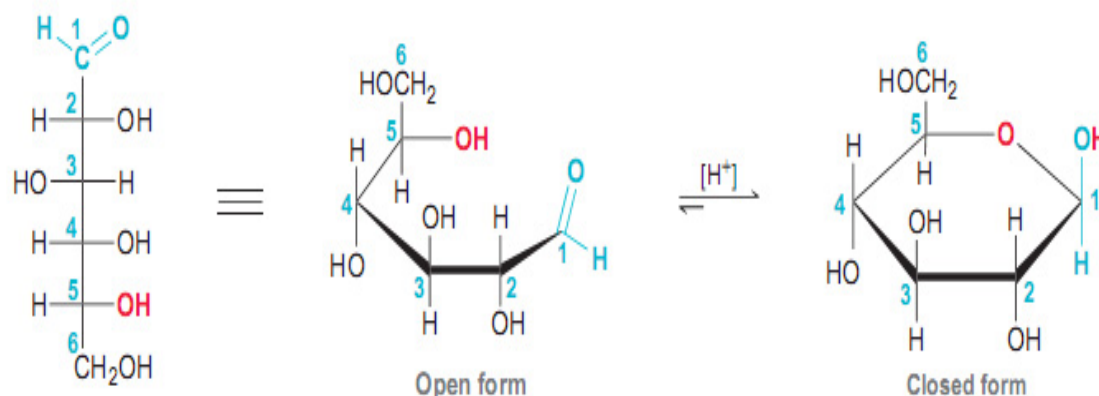
Carbohydrates have three popular structures that are known and used so far.

Line Structures: In 1891, chain structures for carbohydrates were designed by the German chemist Emil Fischer.

Carbohydrates have open structures in chain structures, these structures will contain an aldehyde group or a ketone group. The remaining carbohydrates, which have an aldehyde group in their composition, are called aldoses. Also, those carbohydrates that have a ketone group in their composition are called ketoses.

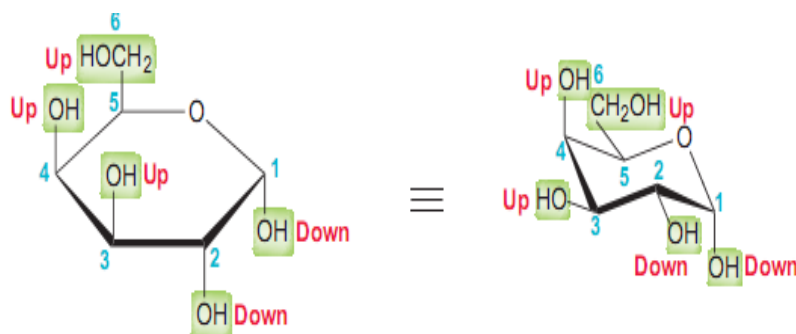
Carbohydrates show such properties in the Aqueous phase that chain structures alone cannot answer, In the early 1900s, the chemist Howard proposed molecular structures for carbohydrates. Carbohydrates in the aqueous environment form furan or Pyranic structure, this process is called cyclization.

Cyclic structures contain a hemiacetal group in their composition. When Howard also discovered during his experiments that interactions of hydrocarbons are not possible without the hemiacetal group, he proposed the cyclic structures for carbohydrates. In the process of cyclization, the cyclic structure is converted into linear and linear structures in to cyclic.

The Chemical bonds in dimers and polymers of carbohydrates is better suited to chair structures than to Howard's structure. Therefore, structures similar to the seat are often used for carbohydrates.

such as

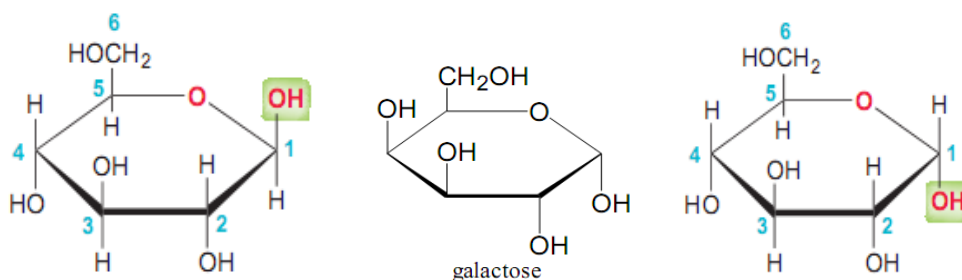
the seat structures have the following types, each structure has different stability.

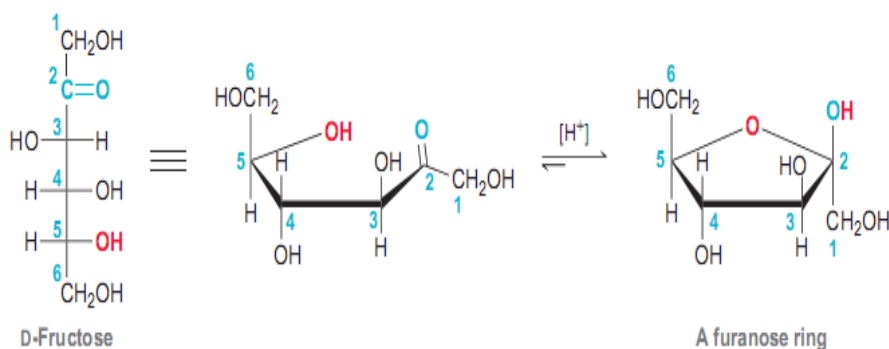
Furanose & Pyranose Structures:

Carbohydrates whose structure is similar to that of Pyran, i.e. six-sided, are called pyranose.

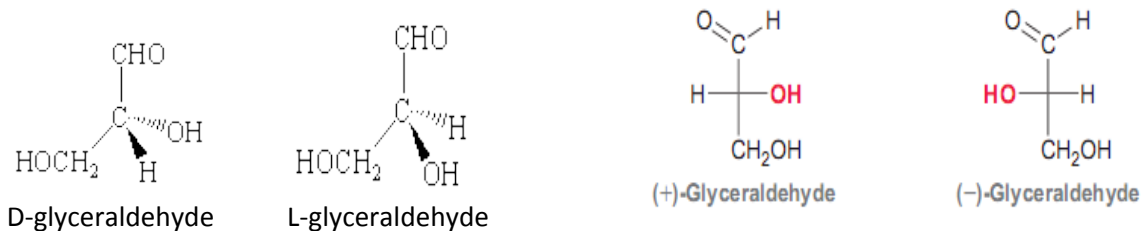
such as glucose, galactose and...

Pyran is a heterocyclic organic compound that has a hexagonal structure. So those hydrocarbons that form six-sided structures are called pyranose. Also, those carbohydrates whose structure is similar to the structure of furan, i.e. it is five-membered, are called Furanose. Such as: Fructose...

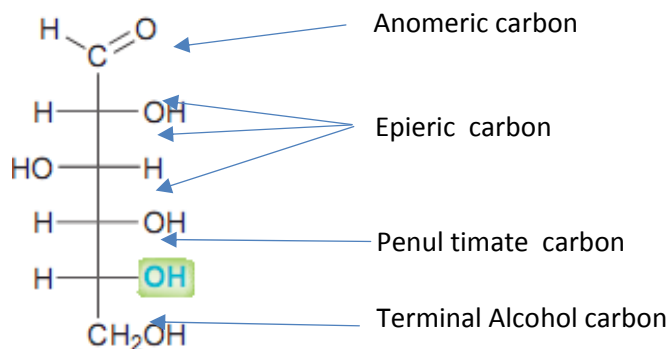
Carbohydrates whose structures are mirror of each other are called enantiomers. This statement was made for the first time in 1891 by the German chemist Emil Fischer. And also the Chain structures for mono-saccharides are called Fischer projections. As in glyceraldehyde.

The letter D is derived from Dextrorotatory (rotating to the right) and the letter L from

Levorotatory (rotating to the left). (-)-glyceraldehyde is also called L-glyceraldehyde and (+)-glyceraldehyde is also called D-glyceraldehyde.

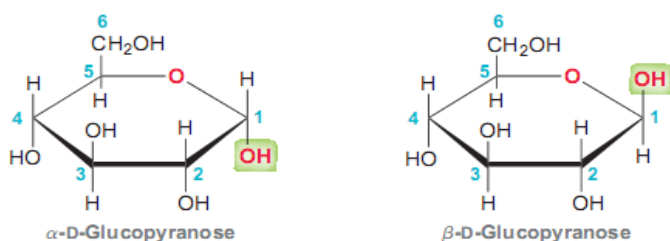
It can also be said that those structures whose distance of the hydroxyl group from the carbonyl group to the the carbonyl oxygen is greater than D and if it is less, they are said to have L structure. The types of carbon atoms in the glucose molecule are as follows.

Structures D and L have the phenyl atom (the chiral carbon furthest from the carbonyl group) attached to the hydroxyl group of the carbon. If the OH group is on the right side, it is called D structure and if it is on the left side, it is called L structure.

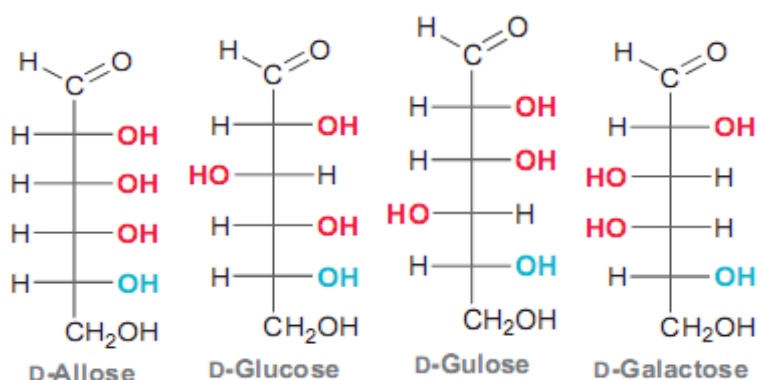
2- α and β structures (enantiomers):

In cyclic structures, the hydroxyl group of anomeric carbon forms upper and lower structures, the upper one is called the β structure and the lower one is called the α structure. such as:

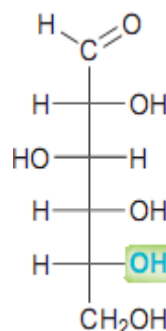
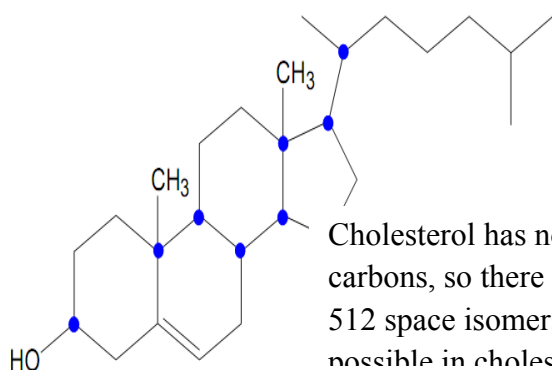

3-Ephimeres:

Carbohydrates that have a different structure of epimeric carbon atoms are called ephimeris.

Chiral Carbons in Carbohydrates: In carbohydrates, the tritertiary and quaternary carbons that have three-dimensional (Stero) structures are called chiral carbons. The number of isomers of carbohydrates is directly related to chiral carbons and isomers are calculated based on the formula of 2^n . In this formula, n is the symbol of the number of chiral carbons. As in the following compounds.

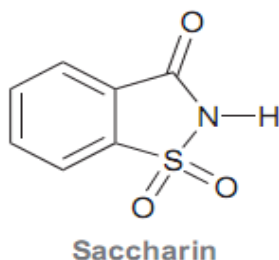
Glucose has four chiral carbons, so $2^4 = 16$ space isomers are possible in glucose.

Artificial sweeteners: Excessive use of sugar causes various health problems in human beings. Such as diabetes and tooth decay and so on...

The above-mentioned health problems and the high demand of the people led to the development of artificial sugars and many types of artificial sugars were identified. Here we mention some of the famous compounds.

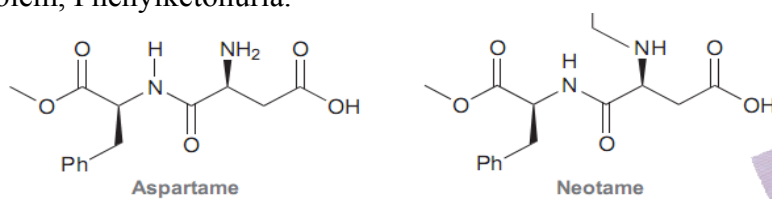
Saccharin: Saccharin was discovered by chance in 1879. Saccharin is one of the first known artificial sugars and is the first artificial sugar used by diabetics as a substitute for sucrose.

Until the 1970s, some studies showed that cancer was a cancer. But from complete and extensive research, it was found that saccharin is suitable for use and is not cancerous. the taste of saccharin was not very well, that is why many other artificial sugars were introduced to the market.

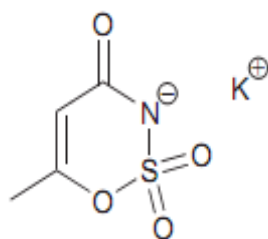
Aspartame: One of the artificial sweeteners is aspartame. Aspartame's trade name is NutraSweet. It was first introduced to the market by the FDA in 1981. Aspartame is about 200 times sweeter than sucrose. Many people who used aspartame complained of a disease called phenylketonuria. Also, the metabolic process of aspartame in the human body is not completed completely.

Note that Phenylketonuria is a common symptom of PKU. In the presence of PKU patients, the secretion of those special enzymes is stopped. Which is produced in a normal human being for the analysis of Phenylalanine. And as a result, the amount of phenylalanine, which is an amino acid, increases in the patient's body. Excess phenylalanine causes various health problems. Such as premature birth of a child in mothers (Pregnancy loss), Delayed Development and Seizures. In 2001, another aspartame compound called Neotame was released to the market by the FDA. Which was almost 10000 times sweeter than sucrose but this compound also caused the same health problem, Phenylketonuria.

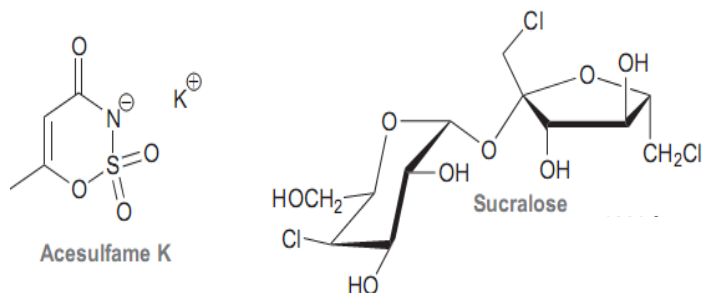

Acesulfame potassium:

Acesulfame potassium is also called (Acesulfame K). This compound was supplied to the market by the FDA (Food Development Association) in 1998. At first, it was used more in making beverages. But now, mixtures of isosulfame potassium and aspartum are used in beverages.

Acesulfame K**Saccharlose:**

Saccharlose is almost the only artificial sweetener that is structurally similar to carbohydrates. It is 600 times sweeter than sucrose. It is obtained from sucrose with the help of some chemical reactions. The difference with sucrose is that some of the hydroxyl groups of sucrose are replaced by chlorine, unlike other synthetic sugars, it does not break down with heat. That is why it is used more in cooked foods.

Carbohydrates are compounds made up of carbon, hydrogen and oxygen. The simplest carbohydrates are called monosaccharides. Monosaccharides are recognized as a good source of energy for living organisms. Monosaccharides are produced naturally in plants through the process of photosynthesis. Monosaccharides in carbohydrates have chain and ring structures. The chain structures form aldoses with an aldehyde group and ketoses with a ketone group, each of which has different properties. Ketoses are converted into aldoses through the process of tautomerization, which is a spontaneous process. The chain structures of monosaccharides form different isomers, the most popular of which are enantiomers (D-L structures) and ephemeris. Also, monosaccharides have different chemical properties due to having a hemi acetyl group in their composition. Cyclic structures of monosaccharides are converted into chain structures during the cyclization process. The cyclic and cyclic structures of monosaccharides are reactive and establish a certain equilibrium. Whenever the molecular structure of monosaccharides in a vessel is reduced during a chemical process, so immediately the cyclic structure opens up and turns into a chain structure. In order to correctly write cyclic structures, Therefore, chair-shaped structures are used. There are three types of constructions similar to the seat, the structure in the three parts (upper, rear, right corner) is called the most stable structure. Isomers of monosaccharides are related to chiral carbon atoms in their structure. Chemists have made various synthetic sugars in laboratories, such as aspartum, potassium isosulfame, etc., which are of great value in industry.

References:

- 1-Swanson, K. S., Grieshop, C. M., Flickinger, E. A., Merchen, N. R., & Fahey, G. C. (2002). Effects of Supplemental Fructooligosaccharides and Mannanligosaccharides on Colonic Microbial Populations, Immune Function and Fecal Odor Components in the Canine. *The Journal of Nutrition*,
- 2- Klein, D., 2013. *Organic chemistry*. 2nd ed. Wiley.

- 3- Goldenberg JZ, Day A, Brinkworth GD, Sato J, Yamada S, Jönsson T, Beardsley J, Johnson JA, Thabane L, Johnston BC. Efficacy and safety of low and very low carbohydrate diets for type 2 diabetes remission: systematic review and meta-analysis of published and unpublished randomized trial data. *BMJ*. 2021 Jan.
- 4 -Jeff S. Volek, Maria Luz Fernandez, Richard D. Feinman, Stephen D. Phinney, Dietary carbohydrate restriction induces a unique metabolic state positively affecting atherogenic dyslipidemia, fatty acid partitioning, and metabolic syndrome, *Progress in Lipid Research*, Volume 47, Issue 5, Pages 307-318, ISSN 0163-7827, <https://doi.org/10.1016/j.plipres.2008.02.003>.
- 5 - Navarro, D.M.D.L., Abelilla, J.J. & Stein, H.H. Structures and characteristics of carbohydrates in diets fed to pigs: a review. *J Animal Sci Biotechnol* **10**, 39 (2019). <https://doi.org/10.1186/s40104-019-0345-6>
- 6-Aimutis WR, Polzin K. The gastrointestinal tract and its microflora. In: Paeschke TM, Aimutis WR, editors. *Nondigestible carbohydrates and digestive health*. Ames: Blackwell Publishing Ltd.; 2011. <https://doi.org/10.1002/9780470958186.ch2>.
- 7-Sinnott M. *Carbohydrate chemistry and biochemistry: structure and mechanism*. 2nd ed. Cambridge: The Royal Society of Chemistry; 2013.
- 8-Bruice, Paula Yurkanis, *Organic chemistry / Paula Yurkanis Bruice*, University of California, Santa Barbara. Eighth edition. | Upper Saddle River, NJ: Pearson Education, Inc., 2015.
- 9-Jonathan Clayden, Nick Greeves, and Stuart Warren 2012. Oxford University press.
- 10-John McMurry. *Organic chemistry*. Ninth edition. Cornell University. 2015.
- 11- Francis A. Carey, University of Virginia, Robert M. Giuliano, Villanova University. -- Tenth edition. 2017.

۱۲- پوهاند دوكتور احمدزي ، خان محمد. (۱۳۹۰ هـ ش). طبي بيوشيمي ، چاپ كابل طبي پوهنتون نو بېپانه: WWW.Kmu.edu.af

۱۳- پوهندوي، دپيلوم انجينر مشكاني، ركن الدين. عضوي كيميا ، چاپ وزارت تحصيلا ت عالي ۱۳۹۰ هـ ش.

DISCRIMINATION OF TEMPERATURE AND STRAIN INTERFERENCE IN FBG SENSORS USING TAPERED OPTICAL FIBER SENSOR

Ahmadullah Shakir

Afghanistan, Urozgan University

Abstract: Fiber Bragg Grating (FBG) sensors have found more usages in the industry to diagnose the safety of mechanical structures due to their high sensitivity, non-exposure to the electromagnetic field, linearity, and lightness. A limitation of the application of FBG sensors is the Inability to distinguish the effects of temperature and strain in the simultaneous measurement. For this purpose, we must somehow discriminate the effect of temperature from the strain. In this Article, by designing a tapered fiber-FBG composite sensor we have provided a solution for this problem. Studies performed on the designed composite sensor show that no sensitivity interference will occur in the sensor. In the composite sensor, a tapered fiber optic sensor with a temperature sensitivity of $-932.8 \text{ pm}/^\circ\text{C}$ and a FBG sensor with the temperature and strain sensitivity of $9.89 \text{ pm}/^\circ\text{C}$ and $0.92 \text{ pm}/\mu\text{e}$ respectively, are used.

Keywords: Tapered fiber, Temperature sensor, FBG sensor, Strain, Structural health monitoring.

1. Introduction

There are different types of optical fiber sensors, of which the thinned optical fiber sensor is one of the most important. In standard optical fiber, the intensity of the wave field on the outer surface is almost zero. To make the optical fiber sensitive to the external environment, it is thinned. By tapering the optical fiber due to the reduction of the diameter of the optical fiber and the increase of the numerical aperture, the amount of penetration depth and the intensity of the attenuation wave field can be significantly increased [1,2].

This causes the output to show significant sensitivity to changes in the refractive index of the surrounding environment. Different parts of tapered optical fiber are shown in figure (1).

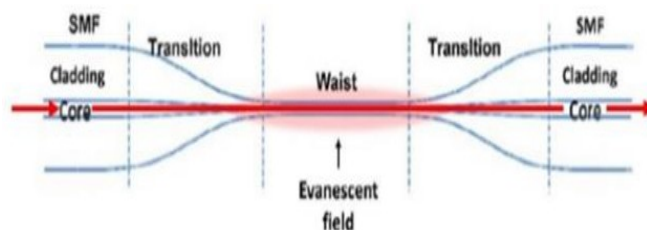
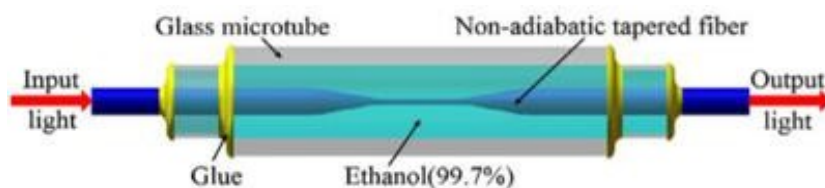

figure (1). Schematic of tapered optical fiber and its different regions.[3]

The performance of a tapered fiber optic-based temperature sensor relies on a sensitive laminated coating (absorber layer) on the surface of the optical fiber. In this situation, when the temperature of the surrounding environment changes, the physical and chemical properties of the tapered fiber change and these changes change the properties of the light inside the fiber. Changes in the properties of the light beam inside the optical fiber include changes in the intensity, wavelength, or phase of the transmitted light; Therefore, by measuring the parameters of the transmitted light, the temperature value can be calculated (Figure (2)).

(figure 2). Schematic diagram of temperature sensor based on thinned optical fiber [4].

Another type of fiber optic sensor are Fiber Bragg Grating sensors. With the discovery of optical sensitivity in optical fibers, it became possible to make optical fiber Bragg Gratings. These gratings simply consist of periodic modulation of the refractive index inside the fiber optic core. Grid-like structures are very important in waveguide optics. Surface-enhanced lattice structures are used in flat waveguide optics for light refinement and coupling [5]. Optical fiber Bragg gratings have been considered as a good sensor for measuring dynamic and static fields such as temperature and strain. One of the most important advantages of sensors made using optical fiber Bragg gratings is its wavelength coding nature. This feature makes the Bragg grating sensors act as a self-reference, independent of the fluctuations of the light level and insensitive to changes in the light intensity of the source and losses caused by the connectors. Due to the low substitution loss and narrow bandwidth reflection wavelength, they can be easily wavelength multiplexed along a single-mode optical fiber [5]. Interferences of the refractive index lead to the reflection of light (propagated along the optical fiber) in a very small range of wavelengths, which is called the reflection wavelength of the Bragg grating or λ_B (Figure (3)). In addition to the periodicity of the Bragg grating, the reflected Bragg wavelength is dependent on temperature, strain, and other environmental factors, and by applying the smallest change in the said factors, we will have a shift in the reflected wavelength [6]. The intensified wavelength is reflected towards the source and the rest of the wavelengths pass through the part without change or attenuation. The reflection wavelength of an optical fiber Bragg grating is given as follows:

where λ_B , n_{eff} and Λ are the Bragg wavelength (reflection wavelength), effective refractive index and grating period, respectively.

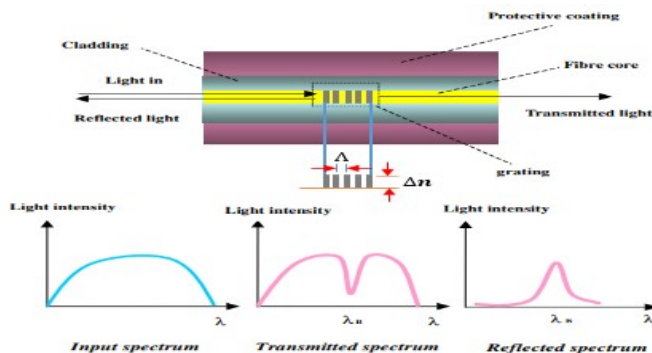

Figure (3). The general structure of optical fiber Bragg grating [7].

2. Research Methods

In this research, in order to Discrimination the interference of temperature and strain in FBG sensors, a combined sensor design of tapered optical fiber (sensitive to temperature) and fiber optic Bragg grating sensor (sensitive to temperature and strain) was used to measure temperature and strain simultaneously and to separate We act on the effect of temperature and strain. By using the relationships between wavelength changes with strain and temperature, as well as measuring the amount of wavelength changed by each of the tapered optical fiber and the optical fiber Bragg grating, it is possible to determine the temperature and strain at the target point. To illustrate the proposed central idea, we use the experimental results of two types of sensors made by other groups. In reference [4], a temperature sensor based on tapered fiber has been tested. Temperature changes from 24°C to 38°C are considered with a step of 2°C. The wavelength range is from 1520 nm to 1620 nm, the waist diameter of the tapered area is about 8 micrometers and its length is about 20 mm. Also, the refractive index of 1.36 is considered. The value of the wavelength decreases almost linearly with increasing temperature, and the temperature sensitivity of -932.8 pm/°C has been obtained [4]. The diagram of temperature relationship with wavelength changes for the temperature sensor based on non- adiabatic tapered optical fiber is given in figure (4).

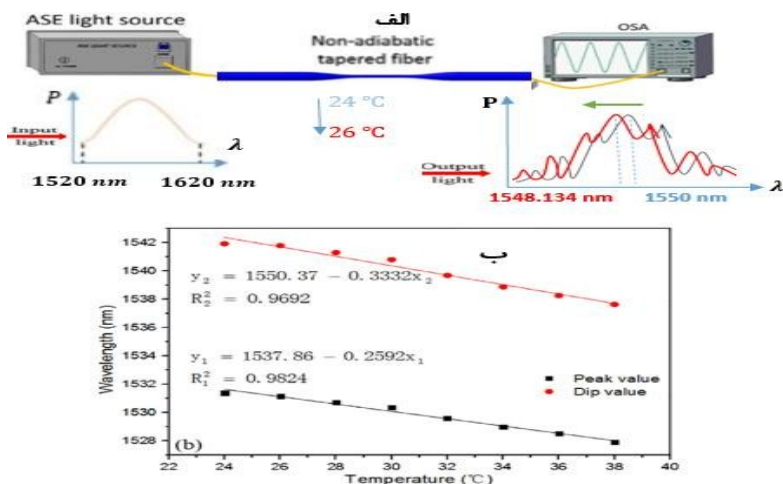

Figure (4). (a) Schematic diagram of tapered optical fiber-based temperature sensor arrangement (b) Wavelength change in thinned optical fiber-based sensor due to temperature changes [4].

For the Bragg grating sensor, we use the laboratory results of reference [11]. The Bragg wavelength is 1530 nm, the effective refractive index is 1.444, and the temperature and strain sensitivity are $\frac{\Delta\lambda_B}{\Delta T} = 9.89 \text{ pm}/^\circ\text{C}$ and $\frac{\Delta\lambda_B}{\Delta\epsilon} = 0.92 \text{ pm}/\mu\epsilon$ respectively, The temperature around

the optical fiber Bragg grating was changed from 20°C to 80°C with a step of 20°C and the position of the reflection peak was measured. Wavelength changes in terms of temperature changes for the fiber Bragg grating are plotted in Figure (5).

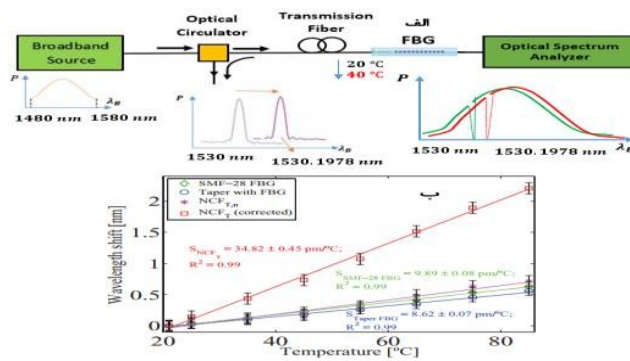

Figure (5). (a) Schematic diagram of Bragg grating sensor arrangement to measure temperature change (b) Change in wavelength at the peak of the reflection spectrum of FBG due to temperature changes [11].

To measure the strain, the amount of strain has been changed from zero to 1500 microstrain with a step of 100 microstrain [11]. Wavelength changes in terms of strain changes for optical fiber Bragg grating are plotted in Figure (6).

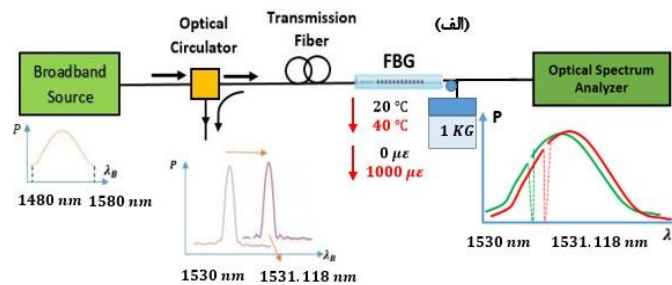

Figure (6). (a) Schematic diagram of Bragg grating sensor arrangement for strain change [11].

Now, we investigate the optical fiber Bragg grating sensor under the simultaneous influence of temperature and strain. This issue is shown schematically in Figure (7).

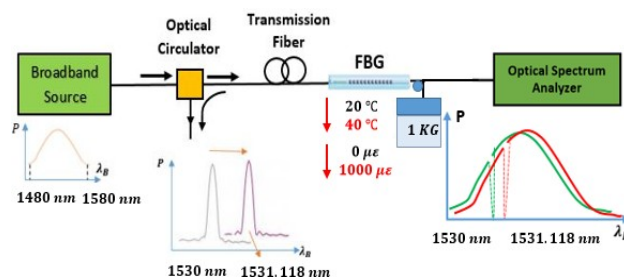

Figure (7). Schematic diagram of Bragg grating sensor arrangement due to simultaneous change of temperature and strain.

As it is clear in Figure (7), using the FBG sensor to measure temperature and strain simultaneously will cause sensitivity interference; And we cannot measure strain and temperature at the same time using this sensor. In order to eliminate the interference of temperature and strain, we investigate the design of combined sensor of tapered optical fiber and FBG to measure temperature and strain simultaneously. The proposed sensor and the expected shift in the spectrum are schematically drawn in Figure (7).

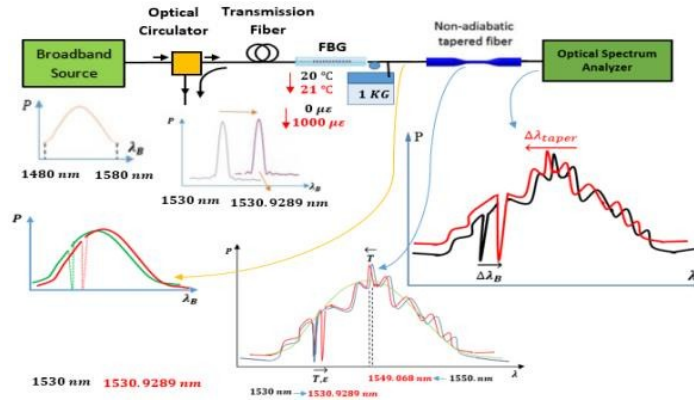

Figure (8). Schematic diagram of tapered optical fiber and FBG composite sensor arrangement due to temperature and strain changes.

3. Results and discussion

The temperature sensitivity of optical fiber Bragg gratings is calculated by the following equation [5]:

$$\frac{\Delta\lambda_B}{\lambda_B} = (\alpha + \xi) \cdot \Delta T \quad (1)$$

Also, the axial strain sensitivity of an optical fiber Bragg grating is obtained by the following equation [12]:

$$\frac{\Delta\lambda_B}{\lambda_B} = (1 - P_e)\varepsilon_z \quad (2)$$

By combining equation (1) and (2), the overall sensitivity to temperature and strain is obtained.

$$\frac{\Delta\lambda_B}{\lambda_B} = (1 - P_e) \cdot \varepsilon_z + (\alpha + \xi) \cdot \Delta T \quad (3)$$

Equation (3) shows that the displacement of the Bragg grating is caused by two factors, strain and temperature. In order to detect that which factor the displacement is related to, a combined tapered optical fiber and FBG sensor can be used. The temperature-specific thinned fiber optic sensor and the FBG sensor examine both factors, which are obtained by comparing the

temperature response of the thinned fiber sensors and the Bragg grating sensor and finally subtracting the result of both sensors from each other, the amount of strain changes.

We rewrite equation (3) as follows:

$$\Delta\lambda_B = K_{sB} \times \Delta\varepsilon + K_{TB} \times \Delta T \quad (4)$$

Also, for the thinned fiber optic sensor which is sensitive to temperature we have:

$$\Delta\lambda_{taper} = K_{T taper} \times \Delta T \quad (5)$$

The values of $\Delta\lambda_B$ and $\Delta\lambda_{taper}$ can be seen in Figure (8), which can be determined in the laboratory. Now we perform an example of calculations for the proposed sensor. For example, let's suppose that in the laboratory we have measured the wavelength changes for the thinned optical fiber Δ and the Bragg wavelength changes separately and we want to determine the temperature and strain values. For example, let's suppose that in the laboratory we have measured the wavelength changes for the thinned optical fiber $\Delta\lambda_{taper}$ and the Bragg wavelength changes $\Delta\lambda_B$ separately and we want to determine the temperature and strain value. Assume that the values obtained for the wavelength change in the laboratory method for the thinned optical fiber sensor and FBG are $\Delta\lambda_{tap} = -0.823 \text{ nm}$ and $\Delta\lambda_B = 0.751 \text{ nm}$, respectively. Now we want to obtain the temperature and strain (ΔT and $\Delta\varepsilon$) using these values.

$$\begin{aligned} \Delta T &= \frac{\Delta\lambda_{taper}}{K_{T taper}} \Rightarrow \Delta T = \frac{-0.823 \text{ nm}}{-0.9328 \text{ nm}/^\circ\text{C}} = 0.883 \text{ }^\circ\text{C} \\ \Delta\varepsilon &= \frac{\Delta\lambda_B - K_{TB} \times \Delta T}{K_{sB}} \Rightarrow \\ \Delta\varepsilon &= \frac{0.751 \text{ nm} - 0.00989 \text{ nm}/^\circ\text{C} \times 0.858 \text{ }^\circ\text{C}}{0.00092 \text{ nm}/\mu\varepsilon} = 807 \mu\varepsilon \end{aligned} \quad (6)$$

This shows that by using the adiabatic thinned optical fiber sensor and FBG in a combined form, the sensitivity interference will not be created in the said sensor, and strain and temperature can be measured simultaneously at any desired point. By using the relationship between wavelength changes with strain and temperature, as well as measuring the value of the changed wavelength by thinned optical fiber and optical fiber Bragg grating, it is possible to use the value of temperature and strain at any desired point. According to the measurements made in the references used in this article [4, 11], the sensitivity for the said combined sensor for temperature and strain was obtained $0.882 \text{ }^\circ\text{C}$ and $807 \text{ }^\circ\text{C}$ respectively.

4. Conclusion

The limitation in using optical fiber Bragg grating sensors is that the response of the sensor to measure temperature and strain simultaneously can cause errors in strain measurement in different structures. For this purpose, we have to somehow separate the temperature effect from the strain effect, and various methods have been proposed for this task. In this paper, the design of thinned optical fiber hybrid sensor (sensitive to temperature) and optical fiber Bragg grating sensor (sensitive to temperature and strain) was done to separate the effect of temperature and strain. Investigations conducted on the designed combined sensor showed that sensitivity interference will not occur in the said combined sensor. According to the sensors used as examples in this paper, the sensitivity for the combined sensor was obtained for temperature,

$$0.882 \text{ }^\circ\text{C} \text{ and for strain, } 807 \text{ }^\circ\text{C}$$

References

- [1] A. M. Valadez, C. A. Lana, S. I. Tu, M. T. Morgan, and A. K. Bhunia, "Evanescent wave fiber optic biosensor for Salmonella detection in food," *Sensors*, vol. 9, no. 7, pp. 5810–5824, 2009.
- [2] J. D. Love and W. M. Henry, "Quantifying loss minimisation in single-mode fiber tapers," *Electronics Letters*, vol. 22, no. 17, pp. 912–914, 1986.
- [3] Zibaii, M. I., et al. "Non-adiabatic tapered optical fiber sensor for measuring the interaction between α -amino acids in aqueous carbohydrate solution." *Measurement Science and Technology* 21/1 (2010): pp 105-801.
- [4] Zhou, Tianmin, et al. "Low cost non-adiabatic tapered fiber for high-sensitive temperature sensing." *Optical Fiber Technology* 45 (2018): pp53-57.
- [5] A. Othonos and K. Kyriako's, "Fiber Bragg Grating: fundamentals and applications in telecommunications and sensing," Artech House, Boston, 1999.
- [6] F. T. S. Yu, SH. Yin, "In-Fiber Grating Optic Sensors", *Fiber Optic Sensors*, New York, M. Dekker, paper, 2002: pp 123-171.
- [7] Ling, Hang-yin, et al. "Embedded fiber Bragg grating sensors for non-uniform strain sensing in composite structures." *Measurement science and technology* 16.12 (2005): 2415.
- [8] Liu, Qiang, et al. "High-sensitivity plasmonic temperature sensor based on photonic crystal fiber coated with nanoscale gold film." *Applied Physics Express* 8/4 (2015): 46701.
- [9] Drusová, Sandra, et al. "Possibilities for Groundwater Flow Sensing with Fiber Bragg Grating Sensors." *Sensors* 19/7 (2019): pp 1730.
- [10] Ye XW, Su YH, Han JP Structural health monitoring of civil infrastructure using optical fiber sensing technology: a comprehensive review. *Scientific World Journal*. 2014; 11. Article ID 652329.
- [11] Oliveira, Ricardo, et al. "Simultaneous measurement of strain, temperature and refractive index based on multimode interference, fiber tapering and fiber Bragg gratings." *Measurement Science and Technology* 27/7 (2016): 75107.
- [12] Hill, Kenneth O., and Gerald Meltz. "Fiber Bragg grating technology fundamentals and overview." *Journal of lightwave technology* 15/8 (1997): pp 1263-1276.

THE USAGE OF LASER IN MEDICINE

Abdul Nahid Rahmani
Afghanistan, Wardak university

In fifty years, laser technology has made great progress, and its many applications make it essential in everyday life. However, this technology is still open to numerous developments. Across multiple applications, there is particular focus in the field of medicine, for diagnosis for tailored therapies, and as a research tool in biology. Whereas its use is now well-demonstrated in ophthalmologic and dermatologic treatments, and surgery, one of the most fascinating aspects of laser technology in the field of biology emerged in the late 1990s with the development of devices able to perform fine dissections of biological tissues using a laser beam. Lasers have a wide and growing range of applications in medicine. In this article medical usages of Lasers are discussed. Therefore, after the computer, the laser is the most widely used tool in the modern world and it is used in various fields of life such as: industry, technology, defense systems, electronic devices and especially in medicine, such as: it is used. In eye treatment, nerve surgery, cancer treatment, kidney stone surgery, skin treatment, dental treatment and many other operations, so I asked for this in this article in medicine. Collect and discuss information about the use of lasers.

A laser is a strong light source with unique characteristics that are not present in common light sources like tungsten lamps[1–5], mercury lamps, etc. The special characteristic of a laser is the extremely low divergence of its light waves as they travel across very long distances. Lasers are diagnostic and therapeutic devices used in the medical area that provide a wide range of solutions. Greater surgical accuracy is made possible by the laser, which is less intrusive and speeds up recovery or cure. Compared to conventional surgical procedures, this method typically causes significantly less trauma. In short, by promoting the growth of arteries, lasers can promote cell proliferation and enhance the blood supply to tissues. The laser also has anti-inflammatory properties and speeds up the regeneration of injured tissues. It is used to sanitize equipment and has antiseptic properties. The penetrating power and energy of the gadget vary depending on the wavelength emitted. It is employed

for a variety of medical specialties and objectives as a result. In this post, we look into how lasers are used in medicine. Typically, medical lasers have wavelengths between 900 and 1100 nm. The more laser effects are concentrated on the more superficial tissues, the lower the wavelength. For example, lasers with lower wavelengths are used in wound healing and in reducing knee joint pain than lasers with higher wavelengths. Of course, it is not the only wavelength that determines the therapeutic properties of lasers. Factors such as power, radiation duration, energy density and continuous laser pulse are among the therapeutic parameters. The therapist changes the parameters of the device based on the amount of pain, the depth of the damaged tissue, the acute or chronic nature of the injury, and many other factors. The low level laser therapy category includes lasers used to treat musculoskeletal conditions. Recently, a set of these lasers with increased efficiency known as HILT have been introduced (High Intensity Laser Therapy). According to research, HILT stimulates the mitochondria (the hub of cellular metabolism), reduces tissue edema, boosts blood flow to injured tissue, and has analgesic effects through stimulating nerve terminals.

Lasers have been in use in dentistry for the last more than two decades. These are being used to treat various problems such as tooth decay, gum disease, biopsy or lesion removal and teeth whitening etc. Lasers act as a cutting instrument or a vaporizer of tissue that it comes in contact with. When used for "curing" a filling, the laser helps to strengthen the bond between the filling and the tooth. When used in teeth-whitening procedures, the laser acts as a heat source and enhances the effect of tooth-bleaching agents such as hydrogen peroxide. Compared to the traditional dental drill, lasers have the advantages of less pain thus reducing the need of anesthesia and minimum bleeding and swelling during soft tissue treatments. Lasers use a light beam to cut away tooth decay before filling cavities, resulting in less vibration and pain than traditional drills. Lasers in this case work by heating water molecules in the tooth, which then expand and dislodge decayed tooth structure. Lasers being used for these applications are Er:Cr:YSGG operating at 2.78 micron with pulse width of 60 - 700 microseconds and are capable of delivering energies up to 400 millijoules.

For teeth whitening applications, mainly to enhance the bleaching effect, typically laser-absorption-enhancing particles are added to the gel. The particles are capable of absorbing the light energy from the wavelength of light emitted from the laser and of re-transmitting the light energy as thermal energy.

omi T (2014)

Soon after the invention of ruby laser, it was used for treatment of skin diseases in 1963. With the invention of CO₂ and argon lasers, they were also used to treat benign vascular birthmarks. Although these birthmarks could be effectively lightened, it produced a side effect of scar formation, which was unacceptable. In the last few decades, revolutionary advances in laser technology produced a large number of lasers, lasing at different wavelengths. Parker S(2007)

These have been used for the treatment of many skin conditions, like skin resurfacing, pigmented lesions, the removal of tattoos, scars, wrinkles etc and hair removal. Nowadays there is a wide spectrum of lasers available for skin resurfacing and rejuvenation. Dermatology is the science where the skin, structure, functions and the diseases connected with it are treated. The treatment is based on the absorption of laser energy by the target tissues, which get heated up to produce the desired result. The absorption characteristics of various tissues depend on the wavelength of the laser and presently there are a large number of lasers available with different wavelengths. Further, it is possible to focus the laser energy to a very small. Though the emphasis on the beauty of the skin has always been a primary consideration, the diseases of the skin and its treatment have taken a new turn with the invention of lasers. From the very invention onwards, lasers have played a very important role in dermatological applications. Some of the important and common applications are given below. B azadgoli(2016)

- Skin resurfacing
- Pigmented lesions

- Tattoos
- Hair removal

2- usage of Lasers in Ophthalmology

Over the past few decades, ophthalmology has seen a significant advancement in the use of lasers. With a better understanding of how lasers interact with tissue in ophthalmology, a variety of disorders affecting both the anterior and posterior portions of the eye are now treated with lasers. These conditions include the four most frequent causes of blindness: cataract, glaucoma, age-related macular degeneration, and diabetic retinopathy. Ophthalmologic uses of the Ruby laser were studied as soon as it was developed in 1960, but they were only sometimes used due to the laser's slightly subpar beam quality. To efficiently cure eye-related diseases, new lasers such as argon, krypton, excimer, CO₂, tunable dye, and Nd: YAG have since been developed. The laser is a valuable tool for the ophthalmologist today and will continue to be in the future. Currently, through laser technology advancements, vision is being maintained for some patients who would otherwise have severely impaired eyesight because of the lack of appropriate intervention. With the recent advances in excimer laser research, many patients may not have to wear glasses at all. Laser surgery is also minimizing the need for hospitalization and is offering a cost-effective means of treatment for ophthalmologic conditions. Laser technology is indeed revolutionizing ophthalmology. Yaghoub (2019)

The usage of laser in the field of ophthalmology is:

- Treatment of glaucoma
- Treatment of eye bleeding
- Removing retina detachment
- Treatment of visual impairment

3- usage of laser in Cancer treatment

Lasers can either activate a chemical known as a photosensitizing agent, which kills only the cancer cells, or shrink or thermally eliminate a tumor. PDT, also known as photodynamic treatment, is the name given to this procedure. Tumors can be reduced in size or eliminated using the CO₂, argon, Ho:YAG, and Nd:YAG lasers. They can be used with tiny, flexible tubes called endoscopes to allow medical professionals to view within the bladder or stomach, for example. Some lasers have the ability to transmit their light through fiber optic-equipped endoscopes. This enables medical professionals to see and treat patients in areas of the body that would normally require extensive surgery. Using an endoscope also allows very precise aim of the laser beam. In photodynamic therapy (PDT), a special drug called a photosensitizing agent is put into the bloodstream. Over time body tissues absorb it. The drug stays in cancer cells for a longer time than in normal tissue. Shining a certain kind of light on the cancer cells that have the drug in them "turns on" the drug, which then kills the cancer cells. Photosensitizing agents are turned on or activated by a certain wavelength of light. For example, an argon laser can be used in PDT. This laser's red light triggers a chemical process that kills cancer cells when it is exposed to cancer cells that have the photosensitizing agent. PDT offers some benefits over other therapies, including The majority of healthy cells are spared while cancer cells can be targeted and eliminated. Additionally, the photosensitizing chemical only has a detrimental impact when the medicine is exposed to light, and the adverse effects are often not too severe. When utilized with endoscopes, the CO₂, argon, Ho:YAG, and Nd:YAG lasers can reduce or eradicate malignancies. The skin's surface can be sliced using CO₂ and argon lasers without penetrating deeper layers. Thus, they can be applied to the removal of skin cancer and other superficial cancers. Typical CO₂ and Nd:YAG power densities Nd:YAG laser light can also travel through optical fibers into specific areas of the body during LITT. Argon lasers are often used to activate the drugs used in PDT and of argon ion the energy requirement for argon ion laser for these applications lies in between 60 - 100J/cm². Motahari,(2016)

4- Lithotripsy

For the past few decades, laser lithotripsy has been a frequently used method for the fragmentation of biliary and urinary stones (11). A photoacoustical/photomechanical effect (laser- induced shockwave

lithotripsy) or a primarily photothermal effect can be used by lasers to cause lithotripsy. The most popular shockwave laser among those frequently employed in lithotripsy is the 1-sec pulsed-dye laser, which has undergone significant research (12-14). This gadget produces monochromatic light by exciting coumarin dye, which breaks apart the calculi (14). Green light at 504 nm

It produces light that is mostly absorbed by the yellow-colored urinary calculi, making it safe to employ without significantly harming nearby tissues (13). As the stone takes up the laser's energy, the excited ions that are released form a quickly expanding and pulsating cloud around the stone, creating a shock wave that then breaks the calculus into fragments (15). Because this laser is ineffective against the nonabsorbent colorless calculi such as those composed of cystine, photosensitizers (dye) have successfully been used as irrigation fluids and absorbents to initiate the process of fragmentation (16,17). The Q-switched Nd:YAG laser also accomplishes lithotripsy by this mechanism, but it generates larger-magnitude of shockwaves (18). The long-pulsed Holmium:YAG laser on the other hand, uses a mainly photothermal mechanism to fragment calculi (19) (Figure 2A). The laser produces light with a wavelength of 2,100 nm, which is highly absorbable by water. Thus in the appropriate environment, fluid absorbs the energy and is heated as a result. A cloud of vapor is produced, parting the water and allowing the remaining portion of the laser light to directly contact the calculus surface, drilling holes into it and leading to its fragmentation (13). A study conducted by Cimino et al. demonstrated that Ho:YAG laser lithotripsy is a more efficacious endoscopic technique for the treatment of ureteral stones with higher stone fragmentation rates compared to pneumatic lithotripsy, and a review conducted by Teichman concluded that this laser is safe, effective, and works just as well if not better than other modalities, and that it may also be used for biliary stones. Knappe V(2012)

5- Identification of Blood Group

In general, the technicians in laboratories are determining the blood group by using ABO blood testing method. This testing is under the basis of aggregation process of antigen and antibody. Here the antibody is a collection of toxins, bacteria, foreign blood cells and the cells of transplanted organ. In the way of manual analysis, we can able to get better results but in handling with wide range of samples, the examining person experience very tough job and may mislead to maintain the blood sample and records accurately. To avoid such a situation, here a new solution is proposed to recognize the blood group. In this new technique, the LASER source and photocell are used to analyse the ABO blood grouping (A, B, O) and Rhesus type testing (Rh +ve and -ve). Motahari,(2016)

6- Laser scalpel in medicine surgery of delicate organs for bloodless

During the last decade, laser technology has become an effective weapon in the battle against disease. The laser has been recruited for surgery to zap trouble body wide, particularly in hard to reach or delicate areas with small operative fields, such as the eye, fallopian tube, or mouth. Laser surgery uses a laser light source (laser beam) to remove tissues that are diseased or to treat blood vessels that are bleeding. Laser beams are strong beams of light produced by electrically stimulating a particular material. A solid, a liquid, or a gas is used. Alternatively, the laser is used cosmetically; it can remove wrinkles, birthmarks, or tattoos. The special light beam is focused to treat tissues by heating the cells until they burst. There are a number of different laser types. Each has a different use and color. The color, or the light beam, relates to the type of surgery that is being performed and the color of the tissue that is being treated. Yaghoubi,(2019)

Now- a- days LASER s used in many applications because of its peculiar properties. In medical field different types of lasers are used in different application. Lasers also used in many fields such as engineering, industry, sensor, communications Especially in medicine.. One of the greatest inventions of the twentieth century, the laser, has contributed significantly to improving human comfort, second only to the computer. Clinical lasers were once bulky, expensive, unreliable, and difficult to operate. Many are now small enough to fit in a briefcase, can be connected to a regular power outlet, and are durable enough to move between locations with ease for many people to use. The price is decreasing as demand

rises. Cheaper non-laser sources can be utilized for low-power applications where fiber-based light transmission is not necessary (such as photodynamic treatment of the skin and some internal areas where it may be able to use larger light delivery systems, such as in the mouth and uterus endometrium). There are some who must remain in specialized centers and require specialists, but many of the future treatments suggested here could become accessible like light emitting diodes (LEDs) and suitable for filtered beams from a xenon lamp. Pancreatic cancer and eye and tooth treatment are mostly new uses of lasers described. In today's world, laser is one of the most important devices that has created ease in the realm of living to humans.

References

1. Maiman TH. Stimulated optical radiation in ruby. *Nature* 1960;187:493-4.
2. Parker S. Introduction, history of lasers and laser light production. *Br DentJ* 2007;202:21-31
3. Fuller TA. The physics of surgical lasers. *Lasers Surg Med* 1980;1:5-14.
4. Knappe V, Frank F, Rohde E. Principles of lasers and biophotonic effects. *Photomed Laser Surg* 2004;22:411-7.
5. Omi T, Numano K. The Role of the CO2 Laser and Fractional CO2 Laser in Dermatology. *Laser Ther* 2014;23:49-60.
6. Saqib, Ehsanullah, (, 2015) Atomic and Nuclear Physics: Nangarhar University, Printing Place, Hamdard Press, p (147, 146, 145, 142)
7. Heidari, Mir Mohammad Zahir. (2010) Physics of Light, First Edition, Publisher, Sahr Press, pp. (187-192)
8. Stanizi, Abdul Zahir. (2014) Noor Moji, Saeed Publications, pp. (197-206)
9. Sambar, Herman. (1992- Unfamiliarity with Health Phosic from radiology usage , translated by Mohammad Ebrahim, Ali Reza Insight, hushangSepehri, First Edition, Tehran university Publishing Center, p.(549)
10. aziz, Abdul Rasheed. (2016) Atomic and nuclear physics .First edition. NevisaPublications.P(161-165)
11. Motahari, Seyed Mehdi (2016) Medicine,physics 1st edition.NevisaPublications, p.p. (121-127)
12. Yaghoubi, Rahim Big,(2019)Beau physics 1st edition, Saeed Publications,p.p.(104-105)

THE EFFECTS OF DETOXIFICATION ON HUMAN BODY

Shirullah Rahmani

Afghanistan, Samangan university

A common keyword is "detoxification" or "detox." Usually, it entails adhering to a particular diet or utilizing particular items that promise to cleanse your body of toxins, hence enhancing health and encouraging weight reduction. Fortunately, your body can remove toxins on its own and doesn't need any specialized diets or pricey supplements to do it. However, you can improve the natural detoxification process of your body. This article clarifies several widespread myths about detoxifying and offers 10 evidence-based suggestions for reviving your boy's detoxification system.

Short-term procedures known as "detoxification" or "detox" aim to rid the body of toxins, improve health, and aid in weight loss [9]. Our bodies' natural detoxifying processes can help us cope with the imperfect world we live in. Detoxification, or the elimination of toxins from our bodies, occurs primarily through circulation, as well as through sweating, breathing, and digestion. We should be concentrating on assisting our body's natural detoxification processes rather than quick-fix detoxes. [10]

You can use any or all of the natural detoxification techniques listed below when your diet or environment haven't been the best. This is the ultimate form of self-care. There are no gimmicks involved; only methods that are supported by science and allow you to "detox" your body naturally [16]. In addition, our bodies need to get rid of poisons that build up over time every three months. Headaches, gastritis, and other discomforts become a regular occurrence for no apparent reason because our body reacts to all the wants or inadequacies it has internally [8]. Although the organism must always be cleaned, the fact is that it already does so.

The prospect of assisting our liver and other organs highlights the need of eating healthy foods and engaging in healthy activities to detoxify the body. Participate in the purifying procedure to

facilitate and improve the process [10] [4]. Because toxins can come from both within and outside of our bodies, it also helps to adopt or change some behaviors when detoxifying. In addition to inhaling contaminated air, we can also consume them through additives, chemicals, medications, and other means. They may also result from stress or the metabolism of our hormones. [2]

For this reason, it's crucial to stay away from the most industrialized meals, make an effort to leave the city, and practice meditation. We have guidelines on how to achieve it. Detoxifying the mind is just as vital as detoxifying the body. However, you are not required to follow multi-day "detox" regimens, which are unnatural, can harm your intestines, result in a vitamin and calorie shortfall, and are unnatural [16]. Although it is obvious that the primary goal of detoxification is to maintain excellent health, this may sound so broad that it is overlooked that there may be additional advantages. [9]

By performing a body detox, you can enhance not just your health but also your energy and happiness. We will look and feel better because the changes will be reflected in our hair, skin, and nails. In other words, both inside and outside will be more comfortable [10]. Meanwhile a decent quality of life and overall well-being are possible if you can continue to practice excellent habits over time. Therefore, make an effort to never forget the advantages you will receive while maintaining consistency [8].

The data used in this research is secondary data and it is qualitatively and quantitatively adapted from reliable scientific sources, mainly descriptive, analytical and descriptive scientific articles. In the first step, the chapter of epistemology regarding detoxification in the body was opened, and in the next step, the important points of detoxification were discussed only in the human body. Stresses are discussed in two axes (direct and indirect effects) on the human body, citing sources. Sources are used as statistical tools and information sources or the investigated community and are adapted to the content approach of information.

Of course, drinking adequate water each day is also advised if you want to cleanse your body naturally. You don't need to consume 2.5 liters of water every day. Water is so much more than a thirst-quencher. Your body temperature is regulated, joints are lubricated, digestion and nutrition absorption are aided, and your body is detoxified by the removal of waste. For your body to function efficiently and break down nutrients for your body to use as energy, it has to constantly repair its cells. However, urea and carbon dioxide that are released during these activities can harm you if they are allowed to build up in your blood. [23]

These waste materials are efficiently removed through breathing, sweating, or urination due to the movement of water. So maintaining a healthy level of hydration is crucial for detoxification. [20]

Prefer getting fresh foods like fruits, vegetables, and greens. These give you fiber, antioxidants, and vitamins and minerals. Your health, happiness, and ability to maintain a healthy weight will all be considerably enhanced by your choice of wholesome, natural meals [21]. Additionally, it is advised that you make an effort to include more whole grains and less refined flour in your diet. Oats, the so-called "queen of grains," millet, quinoa, buckwheat, and other suggested options are available for your consumption. [1] [3] [4]

If it is possible, stay away from industrial food. meals that are highly processed, foods that are frozen or fried, sweets, snacks, drinks made in factories (including juices, teas, and flavor-infused waters), coffee, alcohol, and tobacco. [5]

People who want to start changing their eating habits and making better decisions in their daily lives are finding inspiration from the real food movement [4]. The current public health concerns are said to be caused by sugar and processed meals. Obesity and other chronic diseases like heart disease, cancer, and diabetes have been related to increased intake of sugary and highly processed meals [22]. These illnesses damage vital organs, like your liver and kidneys, which make it difficult for your body to naturally detoxify itself. [4]

Encourage yourself to include natural, homemade drinks in your diet that don't have any added sugar or sweeteners in place of drinking sodas, flavored waters, teas, juices, and other commercial

beverages[9]. In addition, fruit juices, smoothies and mixed drinks, teas, and infusions are a few of the possibilities you have. Benefit from the dandelion, mint, chamomile, and green tea infusion. Alternately, choose specialty beverages like Clear Choice detox drink, which, according to this review, purges your system so thoroughly that it might even help you pass a required drug test. [11]

Moving the skeleton and maintaining daily activity are also required for the body to naturally detox itself. So begin preparing yourself to stop being inactive. Find a hobby you enjoy, then start practicing it. You can include different techniques as you grow acclimated to doing out every day for at least 30 minutes. This implies that in addition to taking a 30-minute walk, you can also perform some cardiovascular workouts at home or add a fun activity, like Zumba, tennis, or swimming, to your schedule. [23]

After taking a comfortable bath, gently brushing the skin is supposed to help eliminate dirt and dead cell layer while also reactivating blood flow. Additionally, the lymphatic system is thought to be stimulated by this action. Use a gentle brush to occasionally brush your body. [10] [4]

Keep in mind how crucial it is to look after your mental health. It is not necessary to look for a particular technique for this. It suffices to learn how to set aside time, engage in things you enjoy, or focus your mind to relieve stress and catharsis. [10]

Getting a good night's sleep each night is another extremely simple approach to stay healthy. Therefore, try your best to get 7 to 8 hours of sleep every day. Additionally, it is advised that you ventilate your home every day for at least 10-15 minutes, paying special attention to the room where you sleep. [14]

Detoxing might help some people get rid of extra water. If your kidneys or liver are ailing, you don't drink enough water, or both, your body may retain extra fluid as a result of eating too much salt. [19]

You can find enjoyment and relaxation by dancing, listening to music, playing an instrument, creating crafts, doing meditation, writing poetry, watching a chapter of your favorite show, and eating dessert that you created yourself [12]. Keep in mind that not everything should be a responsibility on a daily basis. Additionally, you must schedule time for fun, rest, and relaxation. [5]

Bloating and discomfort from clothing can result from this extra fluid accumulation. You can cleanse yourself of the extra water weight if you realize that you are consuming too much salt. Even though it may seem paradoxical, drinking more water is one of the best strategies to get rid of extra water weight that results from eating too much salt [6]. That's because an antidiuretic hormone that your body releases when you eat too much salt and not enough water inhibits you from peeing and hence from detoxing [18]. Also, your body will produce less of the antidiuretic hormone and urinate more frequently if you drink more water, which will result in more water and waste being expelled from your body. [21]

The body's capacity to effectively detoxify is hampered by stress. Numerous techniques can be used to reduce the load on the body, regulate stress, and speed up the clearance of pollutants. The secret is to settle on a plan that you can stick to and that works best for you. Stress-reduction techniques include deep breathing, exercise, massage, mindfulness meditation, and routine sauna use. Similar to using a sauna, exercise increases circulation, facilitates the drainage of lymphatic tissue, and allows the body to release toxins through perspiration. Glutathione levels seem to be raised higher by combining aerobic and weight training than by performing just one type of exercise [13]. So, given all of the major advantages these stress-reduction techniques can offer, regularly implementing more than one, or all of them if you can, would be ideal. [13]

Celebrities and some alternative healthcare practitioners have made detoxification into a buzzword as they market various products and procedures that promise to cleanse and detoxify the body. Numerous of these products also contain herbs that improve liver function in addition to natural diuretics and laxatives. These compounds have the potential to stimulate the organs responsible for detoxification and excretion. Examine the foods you eat and the toxins you are

exposed to rather than buying a detox kit from your neighborhood supplement store, online, or an infomercial (all of which can be expensive and of dubious efficacy and safety). Utilize the knowledge from above to lower your toxic load by changing your food and way of living to promote continual detoxification. Reducing inflammation is a bonus of detoxification methods based on diet and lifestyle.

References

1. Eisenbraun, Karen (14 June 2011). *"A Detox Diet That Works"*. LiveStrong. Retrieved 9 November 2012
2. Adams, Cecil (25 May 1990). *"Does colonic irrigation do you any good?"*. *The Straight Dope*. Retrieved 2 September 2008.
3. *"Detox Diets: Cleansing the Body"*. *WebMD*. Retrieved 23 June 2010.
4. *Jump up to:* ^a ^b ^c ^d Barrett, Stephen (8 June 2011). *"'Detoxification' Schemes and Scams"*. *Quackwatch*. Retrieved 18 June 2014.
5. *"Rusty results"*. *Ben Goldacre*. 2 September 2004. Retrieved 18 March 2013.
6. *"Man dies after favoring detox and forgoing dialysis"*. *The Sydney Morning Herald*. 27 April 2005. Retrieved 22 March 2012.
7. *"BDA Releases Top 5 Celeb Diets to Avoid in 2019"*. 7 December 2018. Retrieved 28 October 2019.
8. *Jump up to:* ^a ^b Ernst, Edzard (June 1997). "Colonic irrigation and the theory of auto-intoxication: a triumph of ignorance over science". *Journal of Clinical Gastroenterology*. **24** (4): 196–98. doi:10.1097/00004836-199706000-00002. PMID 9252839.
9. Al-Shaar L, Vercammen K, Lu C, Richardson S, Tamez M, Mattei J, Health Effect and Public Health Concerns of Energy Drink Consumption in the United States: A Mini- Review. *Fron Public Health*. 2017;5;22.
10. Relaxation techniques for health. National Center for Complementary and Integrative Health. <https://nccih.nih.gov/health/stress/relaxation.htm>. Accessed Jan. 5, 2017.
11. Centres for Disease Control and Prevention. The Buzz on Energy Drinks. <https://www.cdc.gov/healthyschools/nutrition/energy.htm> Accessed 8/12/19.
12. Seaward BL. *Essentials of Managing Stress*. 4th ed. Burlington, Mass.: Jones & Bartlett Learning; 2017.
13. <https://www.deepdyve.com/lp/wolters-kluwer-health/attenuation-of-laboratory-induced-stress-in-humans-after-acute-ynBaRITMha>
14. *Are jigsaw puzzle skills 'spared' in persons with Prader-Willi syndrome?* [J Child Psychol Psychiatry. 2002]
15. *Jump up to:* ^a ^b ^c ^d ^e *"Detox press release"*. *Sense About Science*. Archived from the original on 26 August 2013. Retrieved 10 April 2013.
16. *Jump up to:* ^a ^b ^c Klein, AV; Kiat, H (December 2015). "Detox diets for toxin elimination and weight management: a critical review of the evidence". *Journal of Human Nutrition and Dietetics*. **28** (6): 675–86. doi:10.1111/jhn.12286. PMID 25522674.
17. *Jump up to:* ^a ^b ^c Porter, Sian (May 2016). *"Detox Diets"* (PDF). *British Dietetic Association*.
18. Gillette M. Flavour effects of sodium chloride. *Food Tech*. 1985;39:47–52. [Google Scholar]
19. Dietary reference intakes for sodium and potassium. Washington (DC): National Academies press (US); 2019Mar.
20. Weinberger MH. Is salt sensitivity of blood pressure linked to the cardiometabolic syndrome? *J Cardiometab Syndr* 2006 Summer. 1:217–9. [PubMed] [Google Scholar]
21. *"Colon Therapy"*. *American Cancer Society*. Archived from the original on 24 April 2015.
22. *"Rusty results"*. *Ben Goldacre*. 2 September 2004. Retrieved 18 March 2013
23. Kilburn KH, Warsaw RH & Shields MG (1989) Neurobehavioral dysfunction in firemen exposed to polychlorinated biphenyls (PCBs): possible improvement after detoxification. *Arch Environ Health* 44, 345–350.

SUSTAINABLE MANAGEMENT OF WATER RESOURCES AND INVESTIGATION OF HYDROPOLITICAL EFFECTS OF KAMAL KHAN DAM

Mudasir Zahid

Paktika Institute of Higher Education,
Faculty of Education and Training, Department of Biology

One of the main objectives of this research was to investigate the hydropolitical effects of Kamal Khan Dam and the sustainable management of water resources. The descriptive method of library research was used in this study. As a result of the research, it became clear that there were competitions and conflicts between many countries over shared water. Afghanistan and Iran are also among these countries in the last hundred years, differences have continuously arisen due to the decrease in the water flow of the Helmand River towards Iran. This is because the lives of the people of Iran's Sistan region depend on the Helmand River. Kamal Khan Dam is one of the most important water control projects in Afghanistan. Which is located in the province of Nimroz by the Sind of Helmand. Differences have always arisen between Afghanistan and Iran over this major project. Disputes over shared water, sustainable management of water resources, with the help of continuous cooperation and national and international laws, peace and sustainable development can be turned into a strong driver.

Water is one of the most important and basic factors for life, ecosystems, social and economic development. Also, water is very essentially for agriculture, energy production, boat Driving, recreation and industry. In surface water and underground water sources it is decreasing due to periodic drought, over consumption, population growth and climate change. Population growth, rapid growth of cities, and rapid economic activities put pressure on water resources. On frequently Irregular rains, heavy floods and droughts occur in different parts of the world. Therefore, sustainable management of water resources is very important in human life (Setegn, 2015). In most parts of the world, social, economic and political problems have arisen due to the depletion of water resources. Globally, the demand for water is constantly increasing, that is why conflicts and competitions with water resources are increasing day by day. The management of water resources has a very important and basic role in the political, social and economic health of man. . Effectively manage water resources in an environmentally sustainable manner (environmentally sustainable development) Development is calculated from a set of basic elements. Due to the lack of effective management of water resources, social and economic development is facing stagnation (Sánchez, et al., 2018). During the management of water resources, the sustainability of water and aquatic ecosystems should be considered as a basic objective. Water resources should be managed in such a way as to ensure the protection of ecosystems as a whole in the long term. Water resources management can be financed through four (Polluter Pays, Beneficiary Pays), sustainable financial laws (OECD, 2013).

Descriptive method of library research has been used in conducting this research. In the preparation of this research paper from international reliable scientific sources (books, academic journals, reports and websites) have been taken advantage of.

1. Investigating the sustainable management of water resources.
2. To study the hydropolitical effects of the Kamal Khan Dam between Afghanistan and Iran.
3. Providing solutions for conflicts arising over common water.

Water forms the basis of human economic and social development. Water plays an important role in human health, industry, nature, social justice, as well as energy and food production, Therefore, water resources should be managed in a sustainable manner (ECLAC, 2015). Sustainable management of water resources refers to management that meets the water needs of current generations without compromising the water resources of future generations. The goal of sustainable water management is to protect the sustainability of water resources at all stages of

development (Russo et al., 2014). Population growth, lack of proper planning, lack of water for energy and agriculture are serious threats to sustainable management of water resources. Also, the sustainable management of water resources is affected by economic development, climate change, drought and scarcity of potable water. (Brown et al., 2015). Sustainable resource management through the use of information technology Management can. For example, cyber technology (cyber-physical technology) In addition, this technology helps policy makers respond effectively to existing challenges to water security (such as water pollution, floods, and the effects of climate change) (Wang et al., 2015). Water has a very important role in the periodic economy, because water is the most important and vital resource for production. Therefore, the recycling of waste water in the periodic economy is considered a very important factor for the management of water resources. Recycling domestic wastewater in agriculture leads to increased agricultural yields (Flores et al., 2018). From sewage Bio plastic, cellulose, phosphate, alginate-like and biomass can be obtained. Obtaining raw materials and energy from wastewater contributes to the improvement of water quality and periodic economy. For example, the Netherlands earns 230 million euros annually from waste water resources (Leeuwen et al., 2018). Globally, 70% of water is used for agriculture, 20% for industry and 10% for other purposes (indoors). Therefore, agriculture is the largest consumer of natural water resources. Sustainable management of water resources strongly depends on the integration between water users (domestic, agricultural, industrial and ecological users).

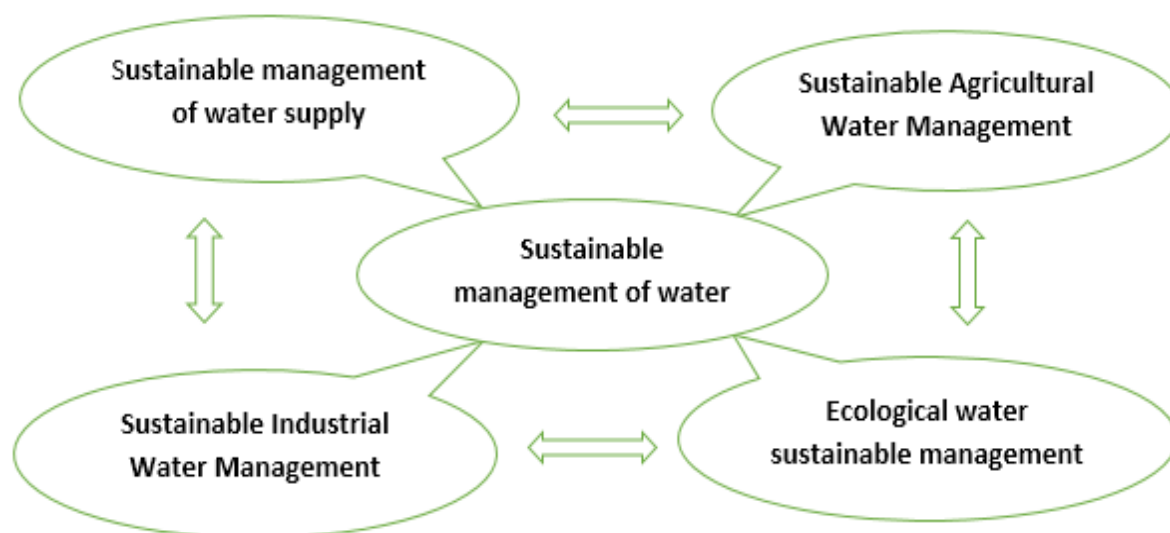

Figure (1): Components of sustainable water resource management (Alim, 2006).

Kamal Khan Dam is one of the most important water control projects in Afghanistan. Which is located in the province of Nimroz by the Sind of Helmand. This dam is located at a distance of 95 kilometers from Zaranj city in Chahar Burjak district. According to Afghanistan's Minister of Energy and Water, this dam can irrigate more than 80,000 hectares of land and produce more than 9 megawatts of electricity. The height of this dam is 16 meters and its water storage capacity is 52 million cubic meters. This dam has a very high water control power (wikipedia.org/wiki/ -Kamal-Khan- Dam).

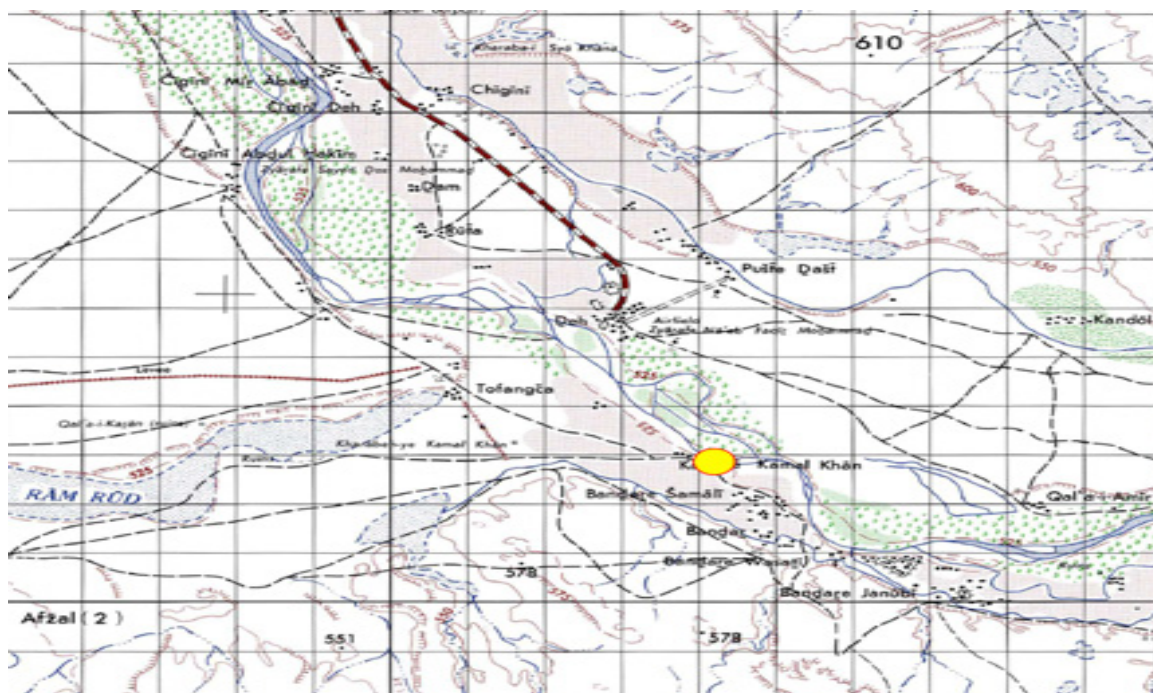

Figure (2): Location of Kamal Khan Dam
(unomaha.edu/international-studies-and-programs/center-for-Afghanistan/).

The lives of the people of Iran's Sistan region depend on the water of the Helmand River. In the last hundred years, between Iran and Afghanistan, towards Sistan Iran Due to the decrease in the water flow of the Helmand River, there have been continuous conflicts at the regional and national levels (یان حافظ, et al., ۱۳۸۵). Afghanistan is among the countries that have water problems with neighboring countries. Therefore, one of the reasons for the interference of Iran and Pakistan in this country is considered to be shared water and these countries are always trying to prevent our country from managing these waters. Iran is under severe criticism and suspicion, which is secretly attacking the dam construction projects in our country and they are trying to create obstacles in front of these projects. Kamal Khan Dam is also one of the dams that have been criticized for creating problems on Iran in connection with sabotage and secret attacks. Iran's biggest concern in the water issue with Afghanistan is the crisis situation arising in this country due to the drying up of Hamon. The main basin of Hamon is located in Sistan and Baluchistan province of Iran... Most of the water in Hamon comes from the Helmand River, Because of this, there were always conflicts over the common water between Afghanistan and Iran during the years of drought, and now that Hamon is facing a water shortage, Iran is trying to put pressure on Afghanistan. After 1990, Hamon faced a water shortage crisis, until in 2004, the surface water was almost exhausted and this crisis became more serious. In general, Hamon receives water from the Helmand River and there is water in some parts of it; But the Iranian side shows less than its right in these waters. Research shows that due to the drying up of Hamon, the source of salary of 400 thousand Sistani people has been stopped and unemployment, poverty, smuggling and insecurity in this area and the massive migration of thousands of Sistani to the north of Iran have brought with them. According to Iranian officials, the situation in Hamon has led to the migration of 130,000 Sistani and this is a threat to Iran's national security. It is estimated that until 2025, Iran will face a serious water threat due to improper water management, population increase and drought. Iranian officials make contradictory statements about water rights (Zeland, 2020). Abbas Araghchi, deputy political affairs officer of the Ministry of Foreign Affairs of Iran, said in an interview with Tolo News on 29th of Changash Iran needs a lot of water from Afghanistan due to environmental problems (Salam Times, 2020).

In general, due to lack of water, there are conflicts, tension and sometimes even fights over water. The factors due to which the conflict occurs on the water include: River or Watershed (The part of the river that divides the water) Water crisis, control of water resources, lack of cooperation, lack of sharing plans for building water infrastructure and networks (Abdel-magid, 2015). Since water is essential for life, the water crisis affects all aspects of our lives: such as health, human rights, environment, economy and politics. Sustainable development and management of water resources is one of the serious problems of the present and future. Competition between countries and sectors over this valuable resource is likely to turn into tension and even war. Some historical evidence shows that water is a strong natural driver for bilateral cooperation. When a large water management project is implemented without regional cooperation, it is likely to lead to conflict and even regional instability. Solving them requires years and even years. States can strengthen regional peace, economic development and cultural ties through bilateral cooperation on water (Cosgrove, 2003). Water is often used as a powerful weapon by riparian countries for direct negotiations with other countries. Research shows that the use of water weapons has different degrees (stable cooperation, unstable cooperation, from capture to conflict). In the case of stable cooperation, water weapons are used very little and armed forces are not used. At the same time, water is used as a powerful weapon in times of unstable cooperation (unstable cooperation). Riparian and the armed forces should be used as a tool to establish cooperation. There are countless examples in the world where water has been used as a weapon to influence other countries or to achieve political goals. A good example of such incidents is the dispute over the Indus River between India and Pakistan (Abukhater, 2013).

We can avoid water conflicts in different ways, In general, these methods of avoiding conflicts are divided into two types.

1) The first are the methods by which access to water increases, which are as follows:

- a. Avoiding excessive consumption of water.
- b. Avoiding pollution of clean water and improving Watershed management.
- c. Drilling new wells and protecting them.
- d. Increasing the reuse of domestic wastewater.
- e.

2) The second type is the methods that can be used to prevent serious accidents from occurring, which are as follows:

- a. Establishing laws and regulations at the local, national and international levels and following them fully.
- b. Establishing and promoting active cooperation between countries and nations.
- c. Mediation and reconciliation.

At the international level, there are more than 3,800 unilateral, bilateral and multilateral declarations related to water. In addition, there are countless laws and regulations at the local and national levels around the world (Rights et al., 2011). We can have a common water conversation, joint cooperation and transform river basins into a powerful catalyst for peace through sustainable management. Mechanisms and laws are needed for this work, which are explained in picture (3)

Kamal Khan Dam is Afghanistan's most important water resource management project, which is built across the Helmand River. For years, neighboring countries Iran and Pakistan have been trying to create obstacles to water management projects in Afghanistan. Drought, lack of cooperation, violation of laws, and lack of sustainable water management, watershed crisis and climate change, are the factors that lead to conflict between countries over water resources. Water resources can be used as a powerful weapon for influencing other countries or for political purposes. The government of Afghanistan can sell its water to the neighboring countries in the light of international laws and take maximum advantage of this powerful weapon for the sake of bringing lasting peace in the country.

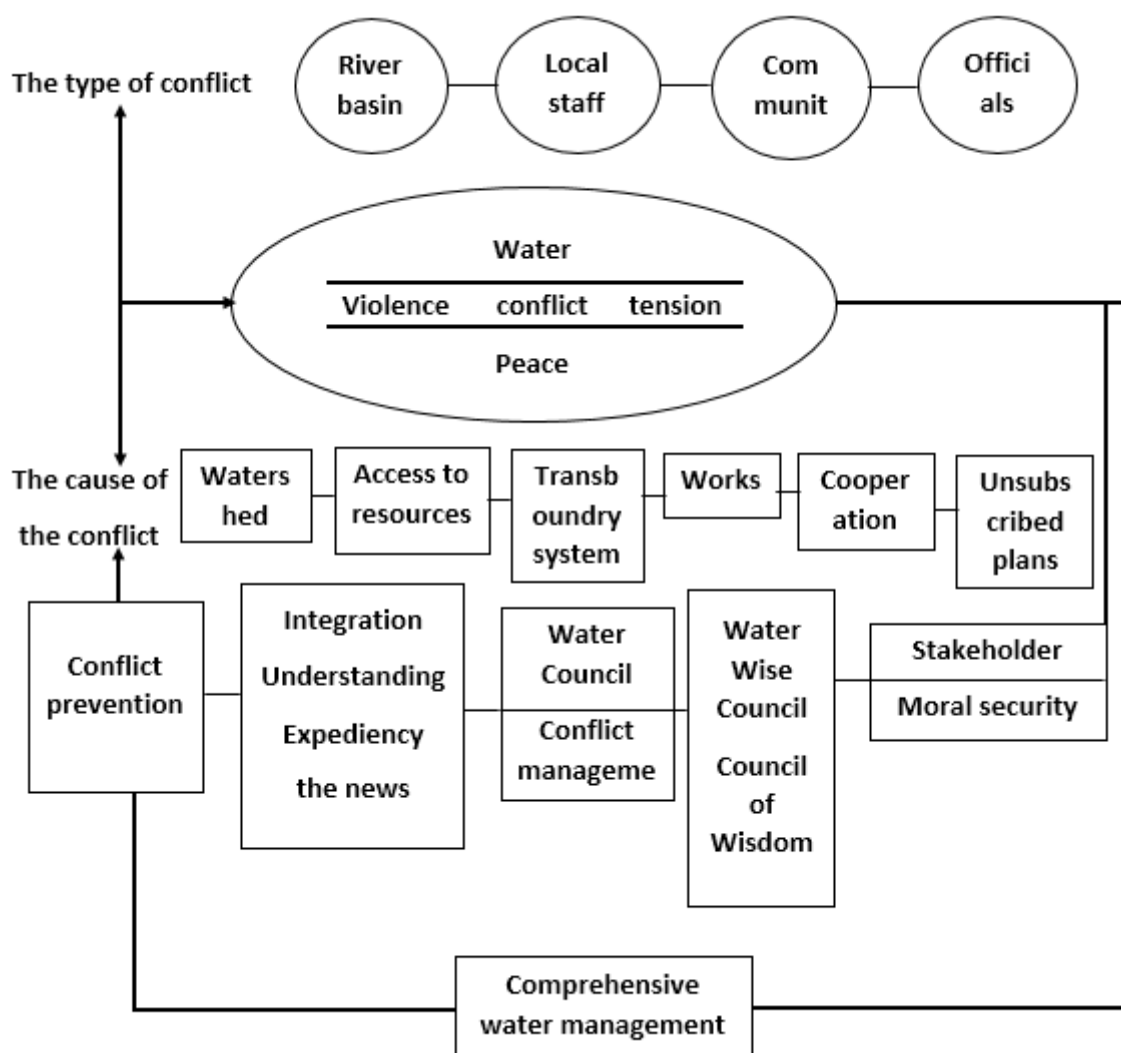

Figure (3): Mechanism for water peace (Abdel-Magid, 2015).

References;

1. Abukhater, A. (2013). *Water as a Catalyst for Peace*. 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN: Routledge.
2. Alim, A. (2006). Sustainability of Water Resources in Afghanistan. *Journal of Developments in Sustainable Agriculture*, 53-66.
3. Cosgrove, W. (2003). *WATER SECURITY AND PEACE: A synthesis of studies prepared under the PCCP-Water for Peace process*. UNESCO.
4. Taylor, T., & Goldstein, R. (2010). *Sustainable Water Resources Management, Volume 3: Case Studies on New Water Paradigm*. 3420 Hillview Avenue, Palo Alto, California 94304-1338: ELECTRIC POWER RESEARCH INSTITUTE.
5. OECD, U. (2013). *Integrated Water Resources Management in Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia*. Geneva: United Nations and Organisation for Economic Co-operation and Development.
6. Sánchez, A., García, J., & Cruz, M. (2018). Sustainable Water Resources Management: A Bibliometric Overview. *Water 2018*, 1.
7. ECLAC. (2015). *WATER RESOURCE MANAGEMENT, CLIMATE CHANGE AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE CARIBBEAN*. Port of Spain, Trinidad and Tobago: Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC). Retrieved from <http://www.eclacpos.org>.
8. Setegn, S. (2015). Sustainability of Integrated Water Resources Management (IWRM). In *Sustainability of Integrated Water Resources Management: Water Governance, Climate and Ecohydrology* (p. 1). Switzerland: Springer. doi:10.1007/978-3-319-12194-9.
9. Abdel-magid, I. M. (2015). *Water Management, Ethics and Peace Water Management, Ethics and Peace 1*. February.

10. Rights, W., Before, C., & Over, T. B. (2011). *Water Rights and Water Fights: Preventing and Resolving Conflicts Before They Boil Over*. 101(5), 778–780. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2010.194670>.
11. Flores, C., Bressers, H., Gutierrez, C., & de Boer, C. (2018). Towards circular economy.
12. a wastewater treatment perspective the Presa Guadalupe case. *Management Research Review*, 41(5), 554-571
13. Brown, C., Lund, J., Cai, X., Reed, P., Zagona, E., Ostfeld, A., . . . Brekke, L. (2015). The future.
14. of water resources systems analysis: Toward a scientific framework for sustainable water management. *Water Resources Research*, 6110–6124.
15. Russo, T., Alfredo, K., & Fisher, J. (2014). Sustainable Water Management in Urban, Agricultural, and Natural Systems. *Water*, 3934-3956.
16. Wang, Z., Song, H., Watkins, D., Ong, K., Xue, P., Yang, Q., & Shi, X. (2015). Cyber-physical.

COMPOSITION AND FUNCTION OF BLOOD PLASMA

Noor ahmad Ahmadi

Afghanistan, Nuristan University

Plasma is the intra cellular liquid matter of blood. Cellular bodies move freely in the plasma. Plasma is made of two parts, (1) water- plasma contains 90-92% water. (2) Solid materials- plasma also contains 8-9% solid material. These solid materials are divided into two parts.

Organic materials consist of proteins. (b) Inorganic materials consist of ions. Plasma proteins are derived from nutritional proteins. Plasma proteins are made of liver cells, plasma proteins of the blood have some functions for example Blood clotting, Erythrocytes sedimentation rate, Act as a buffer, Act as a protein reserve, Form trephines, Act as antibody, Nutrition, Viscosity, CO₂ transport, control of osmotic pressure, material transport.

Plasma proteins the most abundant dissolved substances in plasma are plasma proteins. These proteins remain in the blood and interstitial fluid, and ordinarily are not used as energy sources. There are three main groups' albumins, globulins and fibrinogen. The members of each group differ in their chemical structures and in their physiological function.

Albumins account for about 60% of the plasma proteins and have the smallest molecules of these proteins. They are synthesized in the liver, and because they are so plentiful, they are of particular significance in maintaining the osmotic pressure of the blood. The globulins which make up about 36% of the plasma proteins can be further separated into fraction called alpha globulin and gamma globulins. The alpha and beta globulins are synthesized in the liver and they have a variety of function including the transport of the lipids and fat soluble vitamins. The gamma globulins are produced in lymphatic tissues and they include the proteins that function as antibody of immunity. Fibrinogen plays a primary role in the blood clotting mechanism it is synthesized in the liver and has the largest molecules of the plasma protein.

1. Clarifying the role of a part of the blood, namely plasma.
2. Identifying the components of blood plasma and their function.
3. Recognition of differences in serum and plasma.
4. Due to lack of serum Recognizing the adverse effects of blood production.
5. Identifying the foods that contain proteins and cause blood plasma formation

Plasma is the connective tissue between blood cells. Pesticides in plasma It runs freely Plasma is made up of two parts Part of it is water, which makes up 90-92 percent of plasma, the second part is solid material Which makes up (8-9) percent of this solid material is divided into two parts The first part is organic material proteins Like (albumin, globulin, fibrinogen, opertamine) The second part is non-organic materials Like (Na, Ca, K, Mg). Plasma proteins are formed from food proteins. Plasma proteins are made by liver cells Blood plasma performs certain function

Blood is a special connective tissue which flow in the veins by rhythmic contractions and it is mainly made up of two parts, (1) The part of the blood liquid called plasma (2) The solid part of the blood, which contains the blood cells (red cells, white cells, and platelets) Consisting of. Blood fluid is also divided into two parts, one is serum and the other is plasma. Plasma is the liquid part of

the body that makes up 5 percent of the body's weight Its size reaches (3500) cc in a normal person who weigh does (70) kg. Plasma is a homogenous and relatively alkaline fluid containing gases, amino acids, fats, proteins, glucose, salt, and minerals, hormones, vitamins, CO₂, oxygen and other substances produced in the process of metabolism. Plasma proteins have some functions such as: blood coagulation, Osmotic pressure regulation, sedimentation of blood cells, carbon dioxide transfer, blood viscosity and others.

Plasma is the fluid that transports nutrients Plasma contains absorbed substances from the digestive system, extra tissue substances and hormones. 55% of blood is plasma and 45% is cells. Plasma is a homogeneous and relatively alkaline fluid. In which gases, minerals, proteins, fats and Chylomicrons are seen. (Chylomicrons are a number of small spherical structures of fatty material present in the plasma increases after eating fatty substances) when plasma comes in contact with air Fibrinogen forms a blood clot by forming a network of fibrin. Plasma is the liquid part of the blood that makes up (5) percent of the body's weight. Generally, its size is (3500) cc in a normal person who weighs (70) kilograms If it is put in a tube and anti-coagulation is not added, the blood will clot If the coagulation par is removed from it, the remaining part is called serum That is, serum is obtained from the part of the plasma that has been removed from the clotting factors. (6:11)

1- serum: When blood is taken from a person Then put in a tube or place it at room temperature (24) hours later in the outer part of the tube, a yellow liquid is formed, which is called serum.

2- Plasma: When an anticoagulant is put into the blood and centrifuged it The yellow substance that is formed in the surface of the tube is called plasma.

Blood plasma amino acids, fats, proteins, glucose, salt, mineral ions, hormones, vitamins, metabolism found in the procedure and Also contains carbon dioxide and oxygen Blood also carries the duty of transporting these substances Qualitative Structure of Red Cell Hemoglobin, Oxygen Carrying Capacity in Plasma and Related to high blood pressure. (2:5)

Using plasma instead of whole blood by Goldoni R Word in (1918) year March month. Recommended in the British Medical Journal The use of dried plasma in the form of powders was carried out in World War II. Is this Charles Drew The name of the Big aid project was a help which started in August (1940) in hospitals in New York He was collecting blood and sending it to Britain Two metal containers of dried plasma, each of which had a capacity of (400) cc One containing distilled water will dissolve it in dry plasma In approximately three minutes, the plasma will be ready for use And it would stay fresh for four hours. ([www.wikipedia](http://www.wikipedia.org) encyclopedia.com)

Plasma is made of water The colloid and crystalline material is dissolved Colloids are proteins that play a role in the immune system Crystalloids contain sodium, potassium, magnesium, ions, chlorides, phosphates, bicarbonates, and others Plasma makes up 55 percent of blood. (1:108)

The solid content of the plasma is divided into two parts

Inorganic substances of plasma:

Na⁺=135-146 mmol/Lit

Ca⁺⁺=8,5-10,5 mmol/Lit

K⁺=3,5-5 mmol/Lit

Mg⁺⁺ = 0,7-1,1 mmol/Lit

Plasma organic matter:

1. Plasma proteins Albumin 4,5 mg%, Globulin 2,5 mg%, Fibrinogen 100-200 mg%, Prothrombin 10-20 mg%

2. Non protein nitrogenous (NPN) 28,40 mg% example Urea, Uric acid, Certain, Creatinine, Xanthine, Hypoxanthine, Ammonia, Amino acid.

3. Fats: Consists of: Phospholipid, Neuturfats, Cholesterol.

4. Carbohydrates like: glucose etc.

Coloring matter: The yellow color of plasma is due to Bilirubin and Carotenes. (9: 626)

Plasma proteins

The normal amount of plasma proteins is (6.5-7) grams per hundred cc.

1-Albumin: The amount of albumin is (4,5-7 mg %) and its molecular weight is (96,000) and by heat coagulation and It soluble in water Albumin protein makes by the liver cells.

2- Globulin: The amount of globulin is (1.5-2.5mg%) and its molecular weight is (20000) and it is dissolved in water and salt. Albumin transports various substances in the blood, such as fats, steroids, glycoproteins, copper, iron. (4:163)

3 - Fibrinogen: is a soluble glycoprotein Its firmness is (0.2-0.4mg%) and its weight is (400000). This protein is soluble in water and salt solutions made by the liver and plays a role and help to the blood coagulation because it has clotting factors.

3- Prothrombin: Its concentration is (10-20mg%) and its molecular weight is (68700) and it helps in blood clotting. It is made by the liver Vitamin K is essential for the formation of these proteins in liver diseases, the amount of this protein decreases because the liver cells are destroyed

Production of plasma proteins by the liver

When a person is exposed to a toxic substance that destroys the Kupffer cells of the liver, the plasma protein concentration drops In the period of (2-3) days, it returns to the normal state, so it is known that the plasma proteins are made by the liver cells. (8: 288)

Source of plasma proteins

Perfusion experiments have shown that the liver is the organ responsible for the synthesis of plasma proteins, With the exception of Anti hemophilic globulin and Immunoglobulin of the reticuloendothelial system It is made especially in the lymph nodes, the spleen, the bone marrow and the plasma cell. The cells that make antibodies are called Immunocytes. Immunoglobulin synthesis reaches 2-5 grams per day, plasma proteins are derived from dietary proteins. All the essential amino acids in food such as (Leucine, Methionine, Histidine, Arginine) should be In the absence of these essential amino acids, it has a negative effect on protein synthesis, that is, protein is not made. (3:23)

Functions of plasma proteins

Plasma proteins perform some functions, the most important of which are as follows.

1. Blood clotting: Plasma proteins are considered essential for blood clotting because without Fibrinogen and Prothrombin, blood clotting does not occur. (8:289) The mechanism is based on Howell's theory fibrinogen is converted to fibrin by thrombin that thrombin itself is present in the form of prothrombin in liquid blood. The conversion of prothrombin to thrombin is done under the influence of Thromboplastin and Ca^{++} , these steps are shown in the diagram below.

Stage I----- Thromboplastin Formation

Stage II ----- Prothrombin $\xrightarrow{Ca^{++}}$ Thrombin

Stage III ----- Fibrinogen $\xrightarrow{pro\ thrombin}$ Fibrin (clot)

2. Regulation of osmotic pressure: It consists of the pressure that the blood maintains inside the vessels, all plasma proteins participate in the production of osmotic pressure, osmotic pressure (280mmHg) is caused by plasma proteins (7.5mg%), this pressure (80%) is formed by albumin.

3. ESR (Erythrocytes Sedimentation Rate) Plasma proteins i.e. Fibrinogen have a role in ensuring ESR, if these proteins increase, ESR increases and if it decreases, ESR decreases. To determine the ESR, three cc of blood will be taken from the patient and Anticoagulant i.e. Tri Sodium Citrate 3.8 will be added to it. Solve it well and then draw the blood in the ESR pipette up to the zero mark And you will stop it directly on the ESR device, you will turn on the stop watch, you will check it after one hour, then check it again after two hours, you will write down the result, you will remember the place where the blood and plasma are separated.

4. Act as a buffer: Plasma proteins act as a buffer system and participate in maintaining acid and alkali balance because they contain amino acids that contain free acid and alkali radicals.

5. Act as a protein reserve: Plasma proteins are stored in the muscles and these proteins are used during exercise.

6. Transport of carbon dioxide: A very small percentage of CO_2 is transported from the lungs by plasma proteins, i.e. globulins, because globulins play a role in the synthesis of hemoglobin.

7. Transport of substances: Plasma proteins, especially globulins, transport various substances such as bilirubin, hormones, iron, copper, free H b, steroids and others.

8. Form trephines: White blood cells make other substances from plasma proteins called trephines. These substances are considered necessary for tissue growth.

9. Act as antibody: Plasma proteins (especially gamma globulin) act as antibodies to protect the body against various microbes. (9: 627)

10. Viscosity: Plasma proteins (albumin, globulin, fibrinogen and protamine) cause plasma viscosity. (3:24)

Status of plasma proteins

A: If the plasma proteins are high, it is called hyperproteinemia. The normal amount of plasma proteins (5,5-8mg/dl) is enough.

1. If a person's body loses fluids, iron increases in the blood, so albumin and globulin increase in the blood.

2. The disease due to which the level of plasma globulin, especially gamma globulin, increases in the blood is called Hyper gamma globulinemia.

B: If the plasma protein level is lower than normal, it is called hypo proteinuria, which occurs in the following situations.

3. In the case of hem dilution, both albumin and globulin proteins are reduced.

4. When the albumin level goes down, the globulin level also goes down. (7:131)

Result

Plasma is the main fluid component of blood formation Without the presence of plasma, blood formation is not possible Plasma is made up of two parts, one of which is water, which is plasma (90-92) make part. The other part is solid material, which makes up (9-8) percent, In this solid part, organic substances such as fats, carbohydrates, vitamins And inorganic substances such as sodium, calcium, and magnesium ions are included. Plasma makes up five percent of body weight A person who weighs (70Kg) then the plasma normal size reaches (3500 cc). Plasma also contains some proteins that have important functions in the body Plasma proteins are synthesized from dietary proteins Plasma proteins are produced by the liver cells.

Suggestions

1. Plasma proteins are made from food proteins, so these essential amino acids must be taken through food. 2. Avoid eating poisonous substances Because of this, the liver cells are destroyed And the amount of plasma proteins decreases. 3. In case of blood loss, blood should be taken so that there is no problem in supplying nutrients to the body.

References:

1. Zadrán, Nazar, Mohammad Sultanzai, Saleh Mohammad Sultanzai. (1389), Diagnosis, Treatment and Prevention of Blood Cancer, Nangarhar, Nangarhar University, Faculty of Medicine. M.5
2. Behsudwal, Khalil Ahmad. (1398), Medical Histology, Nangarhar University, Nangarhar University, Faculty of Medicine.
3. Safi, Qamaruddin. (1390), Biochemistry and Biochemistry, Nangarhar, Inayat Publishing Society
4. Shirzi, Emil. (1391), Hematology, Immunology and Vitamin Deficiency Diseases Nangarhar, Nangarhar University, Faculty of Medicine. M.5
5. Siddiqui, Brie, (1390), Histology, Faculty of Medicine for first and second classes, Mie hen Publishing Society
6. Zahir, Muhammad Zahir. (1389), Communal diseases Nangarhar University, Nangarhar University, Faculty of Medicine.
7. Azimi, Mohammad Azim. (1389), Basics of Medical Biochemistry, Jalalabad, Mohmand Publishing Society.
8. Rod R. Seeley. PhD. (2004). Essentials of Anatomy and Physiology. Second edition. Idaho State University. p. 288
9. John W. Hole Jr. (2004). Human Anatomy and Physiology. Third edition. Rio Hando University. pp. 626, 627.

GENE MUTATION AND IT'S CAUSES

Abdul Bari Hejran

Afghanistan, Helmand University

Mutation is any change in the genetic material of a cell. Some scientists refer to any change in the genomic sequence of (DNA) as a mutation. And they are divided into three types: Gene Mutation, Chromosome Mutation and Genome Mutation. A gene mutation is a mutation that results in a change in a gene or sequence of genes. A chromosomal abnormality is a mutation that chromosomal disorders, aberration or chromosomal mutation refers to any type of disorders in the number, structure or shape of chromosomes. And a number of diseases arise from changes or mutations in the number of chromosomes; One of them is sickle cell anemia. that in various regions of the world, such as South Africa, the Mediterranean coast and India, sickle cell anemia (Sichelzellanemie) is a hereditary disease and another hemoglobin (HB) disease, which is basically a colored substance; that exists in the synthesis of red blood cells. And it gives red color to these cells and another important issue is the mechanism of happening mutation, either mutations or reincarnation can occur due to various reasons such as X-rays, use of radioactive rays, destruction of the ozone layer. It is caused by ultraviolet rays. This article has fully researched and explained. And I have tried to discuss the definition and recognition of mutation, types of mutation and their resulting diseases and different factors.

Also discussed the main causes of gene mutation and the types of gene mutation in side of effects and about sickle cell anemia and at the same time; What causes this? that replaces glutamic acid with valine. And how does sickle cell anemia prevent malaria activity? have discussed.

Sudden change of genetic material or mutation (Mutation) is called the small breakdowns or changes that occur in (DNA) molecules. These are the molecules that lie in the nucleus of an animal's cell and contain all its (animal's) genetic information. These breakdowns and changes are caused by some external factors. Such as radiation or the effects of chemicals. Each mutation is irreversible and destroys the nucleotides that make up DNA or replaces them. They often cause damage or changes that the cell cannot repair.

If we look carefully at the human society and study the groups of human beings according to their differences. No one will see a color or a type that can be detected, except the twins. In which a fertilized egg is divided into two parts and both are boys or girls. There are differences between individuals, these differences and diversity between species are related to genetics, (DNA) and chromosomes. DNA consists of small pieces (segments) or segments, each of which transmits certain signs and attributes. So, it is said that mutation is any kind of change in the genetic material of the cell. Some scholars call any change in the genetic sequence of DNA as a mutation. (87/12 and 156-157/7)

Functionally, (DNA) is the material of heredity, and genes consist of a specific sequence of nucleotides in (DNA). The sequence of nucleotides in (DNA) and the sequence of nucleotides in (RNA) that come along the (DNA) are determined. Proteins are made along (RNA) and the sequence of nucleotides in (RNA) determines the sequence of amino acids in proteins. If the sequence of nucleotides in DNA changes, it causes a change in the gene and it is said that reincarnation or mutation has occurred. (157/7)

Regarding this research topic of sudden change of heredity materials, we have used information sources and references, such as library research and materials, and through new scientific discoveries and innovations. To investigate the Gene mutation and it's causes, change of genetic materials. It is worth mentioning. In order to research and investigate this topic, I have visited internet sites, clefs, field methods and internal and external references, and I have brought this article to the forefront of research.

This mutation is sometimes called a point mutation. In other words, it is the mutation that results in a change in the gene and the series of genes. For example, as we said earlier, changes occur in the sequence of nucleotides. Finally, these changes appear in a form in the next generation. On the

other hand, geneticists can now make mutations at will with the help of genetic engineering, which has very good results in the field of plants. The plants have improved in leaf, fruit and seeds. It was said that both types of chromosomal and gene mutations leave their obvious effects. The effects of chromosomal disorders are very obvious on the characteristics of living organisms. The effects of gene mutations are not as obvious as those of chromosomal mutations. But one thing is very important that any change occurs in the living body through mutation. This change is considered part of heredity and his living body is considered his heritage and wealth. And it continues from one generation to another in the future. Some disorders have a dominant and obvious effect on the occurrence of this phenomenon, which is expressed in the form (Phenotype). But the effects of some remain hidden and in (diploid cell) the dominant allele comes under the influence and cannot express its characteristics. This does not mean that mutations did not occur or that they were not part of heredity. It is waiting for the time when it will free itself from the influence of the dominant allele and finally show its inherent effects independently. (89/12) and (164-165/7).

Many examples of gene mutations have been identified in humans and other living organisms. There are several types of gene mutations in the hemoglobin of human blood that have specific clinical signs and symptoms. These symptoms will be the result of more or less mixing of hemoglobin with oxygen, or the instability of the hemoglobin molecule or, in special and rare cases, the presence of iron in the form of iron oxide. It causes (Methemoglobin Anemia). (169-170/7) and (94-95/9)

(1) Missense Mutation:

In this type of mutation, there is a change in a pair of bases in (DNA), due to this change, one amino acid replaces another amino acid in a protein. As a result of missense mutations, one amino acid is replaced by another amino acid, but the results are different for the protein. For example, if the function of an amino acid is replaced by a similar amino acid or the change is in an unimportant part of the protein, then the function of the protein does not change, but this mutation causes changes, such as in Sickle Cell Anemia. (155/ 5) (2) Nonsense Mutation:

In this type of mutation, there is a change in a pair of (DNA) bases and a stop codon is formed in the middle of the gene. (155/5) (3) Silent Mutation:

If there is a change in a pair of bases of (DNA) and the sequence of amino acids does not change, then it is called a neutral or silent mutation. This may happen when a nucleotide is changed. But since the genetic code is degenerated, the correct amino acid is produced. That is, despite the mutation, there is no change in the structure of the protein. (155/5)

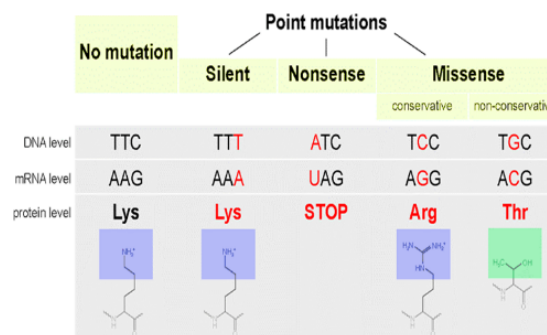

Fig 1: The Types of gene mutation

Mechanism of Happing Mutation

Mutations or reincarnations can occur due to a variety of reasons such as (X) radiation, the use of radioactive radiation, changes in the DNA of living organisms due to ultraviolet radiation in the case of destruction of the ozone layer, etc. It is what causes mutations to occur. Or that the mutation takes place in the case of cell division. Now it is time to get a little deeper understanding of the mechanism happening of mutation and how it happens. A type of mutation is one in which a base is replaced by another base, which takes place in (2):

1) If a purine base is replaced by a purine base or a pyrimidine base is replaced by a pyrimidine base, this type of mutation is called a transition mutation.

2) If a base of purines is changed by pyrimidine bases or if a base is changed by pyrimidine bases, then this type of mutation is trans version mutation. As in the figure below. (158-164/7) and (87-88/12)

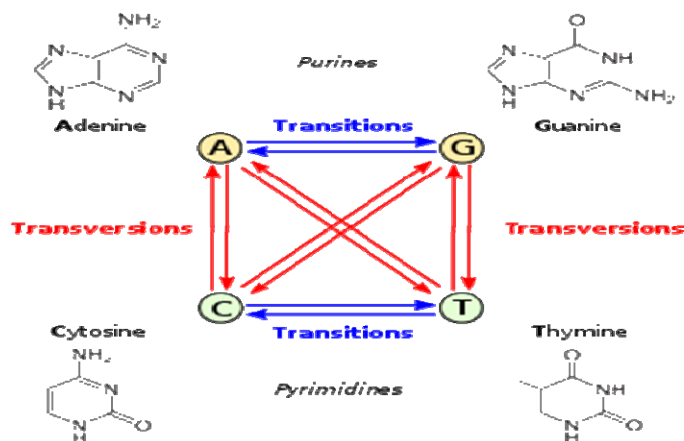

Fig 2: Transitions and Transitions

For better explanation, we present some examples of this type of protein in hemoglobin of human blood below: A: An example of acceptable hemoglobin is the hemoglobin called (Hemoglobin - Hikari). In this hemoglobin, beta(β) has chosen the position of (Lysine) instead of (Aspergine) in the chain (61). This type of hemoglobin, called (A) hemoglobin, can carry oxygen, so people with this type of hemoglobin do not have any special problems.

B: Now we present another example of semi-acceptable, which is sometimes called partially acceptable. This type of hemoglobin is called (Hemoglobin's). In this hemoglobin, in the (6) position of the beta chain, instead of (Glutamate), a neutral amino acid (Valine) has come. Hemoglobin can carry oxygen, but when it loses oxygen, it becomes insoluble and crystals form inside the red blood cell (RBC), thus forming a spherical shape with the blood. In this way, such blood clots are quickly broken and men become anima. This type of blood deficiency is called (Sickle Cell Anemia). The word (Sickle) in English means sickle or horse.

C: An example of unacceptable hemoglobin is (M) hemoglobin or (Hemoglobin M (Boston)). In this hemoglobin, the alpha chain (α -chain) in the 58th position of histidine is replaced by another amino acid. Tyrosine) in this hemoglobin, the two-valent iron has been changed to three-valent (Fe^{++}) iron, so that it cannot transfer oxygen. The hemoglobin whose iron is three-valent It is called (Met-Hemoglobin). (158-164/7) and (87-88/12).

	Protein molecule	Amino acid	Codons
Acceptable missense	Hb A, β chain ↓ Hb Hikari, β chain	61 Lysine ↓ Asparagine	AAA or AAG ↓ ↓ AAU or AAC
Partially acceptable missense	Hb A, β chain ↓ Hb S, β chain	6 Glutamate ↓ Valine	GAA or GAG ↓ ↓ GUA or GUG
Unacceptable missense	Hb A, α chain ↓ Hb M (Boston), α chain	58 Histidine ↓ Tyrosine	CAU or CAC ↓ ↓ UAU or UAC

Chart: show the three types of hemoglobin's

Sickle Cell Anemia or Sichelzellanemie

In various regions of the world, such as South Africa, the Mediterranean coast and India, the hereditary disease called sickle cell anemia is more common. This disease is an autosomal recessive gene that is passed from parents to children. Due to this disease, abnormal hemoglobin (Hemoglobin) is formed in the patient, and then this hemoglobin causes changes in the shape of the cells. In SCA, the hemoglobin molecules form long polymer chains inside the RBC, which change the chain into a shape similar to the shape of the RBC cell. By this arrangement (RBC) gives its originality. According to this arrangement, there is a lack of blood in the body of the patient and oxygen is not reaching the various tissues of the body, which causes a lot of problems. When sickle-like (RBC) is present in the blood stream, it can cause blockage of blood vessels and heart attack. Because the abnormal (RBC) can easily block the small blood vessels. (113-114/1) and 98-99/9)

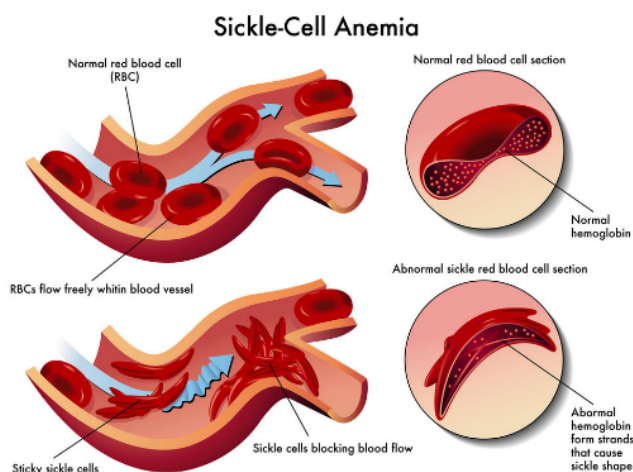

Fig 3: Normal hemoglobin and abnormal hemoglobin

Conclusion

A sudden change in genetic material or mutation is a sudden change in the gene, chromosome or genome of an organism. Mutation can change the genotype or phenotype of an organism. Mutation can occur on a large scale or on a small scale. Therefore, we conclude that mutation at the level of polyploidy chromosomes where changes occur more or less spontaneously through mutation. Sometimes, with the effects of mutations, there is an improvement in the sustainability of living organisms and their production, that is, the purpose of all methods is to improve plants with high products and achieve good varieties, therefore, the improvement program of plants depends on the environment. The number of chromosomes also has a great effect on the size of the plant. The number of plants that have come into existence as a result of the effects of (Self-Pollination), due to the change of chromosomes, necessary genetic information is available. And it has beneficial effects on plants, but it does not have beneficial effects on humans.

References

1. Pamir, Amer Khan (1396 AH) Genetics. Jalalabad, Momand Publishing Society.
2. Pamir, teacher Amir Khan. (1394 AH). Molecular Biology. Jalalabad - Salam Publishing Society.
3. Khavarin, Professor Ghulam Dastgir. (1397 AH). Mabadi Alam Jintak. Kabul. Saeed Publications
4. Implementation of system optimization. Ministry of Education - Definition of technical and professional education.
5. Dr. Mohammad Saber (1387 AH). Classical molecular genetics. Peshawar, Danish Publishing Society.
6. Sahab, Dr. Safia. (1396 AH) Genetics (Heredity). Nangarhar, Gudarakhparandiya community.
7. Sharaft, Dr. Dr. Salim. (1394 AH). Inheritance (Genetics). Kabul, Afghanistan Times Press.
8. Siddiqui, Prof. Muhammad Naseem. (1396) Cell Biology. Jalalabad, Momand Publishing Society.
9. Lali, Wais Muhammad (1393 AH). Genetics Kandahar. Irfan Publishing Society.
10. Lali, Wais Muhammad. (1397 AH). Is a human being from a race? Kandahar. Irfan Publishing Society.

11. Mahboubi, Dr. Bashir Ahmed. (1395 AH). Genetics. Kandahar, Irfan Publishing Society.
12. Mansoor, Poohiyali Ziarat Gul. (1395 AH). Genetics. Nangarhar, Ziyar Khar Naduya Society.
13. W.Strickberger.Monroe.2013 (Genetics) third edition-University of Missouri-St. Louis.
14. A. Gerdner and T. Davies. 2017. (Human Genetics) Second Edition. Indian university.
15. Google-chrome (pictures of Mutation) com.
16. Google (Vogel and Motulsky's Human Genetics) 4th Edition.
17. Google Wikipedia. Mutation. Com.
18. Google Wikipedia. MutationJhesh .com.
19. Google Www (goggle.displaced chromosomes) com.
20. Google www. 29 Mutation 2009.ppt com.
21. Google Www. Mutation pdf. Umm Al Qura University. Dr. Neda m bogari. Com.
22. Google www. Mutation types.ppt com.

ETHICS OF SOCIAL MEDIA USE IN AFGHANISTAN

*¹ **Bilal.Badloon., Gulshara Tastemirova**².

*^{1st}. Senior lecturer at Nangarhar University, Nangarhar, Afghanistan

^{2st} Coordinator of work with Afghan students of KazNU named after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan,

Abstracts

The development of technology and then information technology and the entry of this technology into the society to the extent that it can have a positive effect on the society and can be considered as an opportunity, it also has a negative effect on the society. And it can also take the form of a threat. Social networking activities are increasing day by day. Especially like Facebook, Twitter, YouTube, TikTok, Telegram, Viber, WhatsApp and so on. Social networks have the ability to deliver content to a large number of users in a short period of time. In many cases, it is possible that the published content is fake or not in line with the values of the society. Therefore, we must consider the ethics of social networks and the role of these social networks in shaping public opinion and their ethical principles and rules. Discussing it in the section requires familiarity and expertise. Hacking, hacking, viruses, falsification and manipulation of information, harassment and similar cases show the importance of examining ethics in the fields of information and communication technology, presenting the concept of professional ethics and ethics in cyberspace, and its expression. In this article, the value of social networks in Afghanistan and the ethics of their use in Afghanistan have been discussed. The use of social networks is a new topic in Afghanistan, and mostly educated and knowledgeable people have access to it. That is why ethics are observed in the use of social networks and violations occur in very few cases. Therefore, social networks have become useful for the Afghan society. And he has played an effective role in diagnosing and solving the problems and needs of the society.

Key words:

Social networks in Afghanistan, social networks, ethics of social networks, ethics and social networks.

Basic provisions

The purpose of this article is to diagnose the ethics of social networks in Afghanistan. This matter is very important in itself. Because social ethics today are directly under the influence of these networks due to the widespread use of social networks, it is necessary to diagnose the ethics used in social networks and the effect of social networks on social ethics. The problem is that social networks The ethics used in the networks are directly related to the society, and have a reciprocal effect on each other, so it is necessary to take measures to standardize the ethics used in the social networks, to strengthen the positive side and to prevent the negative side. Necessary measures should be taken. In this article, an attempt has been made to find an answer to this question, what are the ethics used in social networks in Afghanistan? And social networks in Afghanistan have become useful for society or not? The testable hypothesis for this question is that the ethics used in social networks in Afghanistan are mostly in accordance with the values of the society and social networks have become useful for the society in various areas.

1. Introduction

Due to the use of information technology in all aspects of human life, the world is rapidly changing to information and networks, and the people living in the world are more connected to each other than ever before. have come close, which is why the use of social networks has become

popular in Afghanistan. In all human societies today, there is a significant tendency to access the Internet and use information resources. And every society uses the benefits of information technology according to its values and needs in the areas of its civilization, culture and technology. In order to make the best use of communication technology, among other things, one is the creation of communication and legal institutions and the training of expert and familiar with information technology. On the basis of this information technology, digital and social relations between developed and developing countries, urban and rural communities, skilled and trained and non-professional people have grown and developed, and these activities are suitable for building modern information societies. It has played a fundamental role in the formulation of strategies and policies.

The rapid development of information technology has the potential to create enormous changes in the technological situation of human society. One of these phenomena is the creation of social networks in the Internet and virtual world. Social networks or social structures are groups of people on the web who share common goals, ideas, and desires. This group of people has been able to present their non-commercial ideas, which usually have social, political and cultural institutions, to different users and attract their attention to their needs, according to the facilities provided by the website. In addition to relationships with individuals and groups, social networks are able to influence the structure and relationships between individuals and groups. For this reason, social networks that appear every day in different forms, although some of them have a short life, but they have been able to have their impact on the society. Among these people, those who are more familiar with social networking technology and are able to take advantage of the human atmosphere around them, have a greater chance of influence. To achieve success, these people often connect with other social networks that work in parallel or around their social network. Thus many of these people work in a social network involuntarily, or people play the role of an intermediary in influencing and creating connections between two networks that are not connected to each other.

The purpose of this article is to diagnose the ethics of social networks in Afghanistan. This matter is very important in itself. Because social ethics today are directly under the influence of these networks due to the widespread use of social networks, it is necessary to diagnose the ethics used in social networks and the effect of social networks on social ethics. The problem is that social networks The ethics used in the networks are directly related to the society, and have a reciprocal effect on each other, so it is necessary to take measures to standardize the ethics used in the social networks, to strengthen the positive side and to prevent the negative side. Necessary measures should be taken. In this article, an attempt has been made to find an answer to this question, what are the ethics used in social networks in Afghanistan? And social networks in Afghanistan have become useful for society or not? The testable hypothesis for this question is that the ethics used in social networks in Afghanistan are mostly in accordance with the values of the society and social networks have become useful for the society in various areas.

Materials and Methods

In this article, I have used my 14 years of experience, observations, and monitoring and evaluation of the existing situation of social networks in the society.

Ethics of Social Media Use in Afghanistan

Social networks are a new phenomenon of the new generation that has been able to expand human ideas with the availability and use of technology. For this purpose, social networks have the necessary capacity for development in all social, economic, cultural and political aspects. Social networks benefit from the collection, organization, storage and dissemination of information, including audio, images and text or numbers, which is done using computers and communication devices.

Here we are dealing with a topic called 'Social Network Ethics', and this is the topic of Applied Ethics. Applied ethics is a sub-discipline of moral philosophy that deals with issues related to the practical values of human behavior in some areas. Therefore, social network ethics is concerned with the issues arising from the use and development of social networks. The purpose of this

discussion is to answer questions related to the values of people's actions and responsibilities in the field of social networks. In addition, it is possible to discuss government policies regarding the ethical foundations of social networks. Since social networks have created extensive socio-political developments, they have also created new and unique moral problems in this area, which must be taken measures to eliminate these problems. Social networks not only affect our daily actions and actions, but also change our perception of daily actions. For example, some concepts that have specific ethical applications in the field of moral philosophy have been challenged by the development of information technology, which can range from ownership, privacy, distribution of power, fundamental Remember the concept of freedom, and the concept of moral responsibility.

In the last 20 years, when the Internet became popular in Afghanistan, the people of Afghanistan use social networks through computers and mobile phones. About 9.7 million people use the Internet in Afghanistan. About 17 percent of the 4 million people use social networks. People in Afghanistan use Facebook, Twitter, Instagram, Pinterest, YouTube and WhatsApp a lot. The use of social media, including Facebook and Twitter, among Afghans is increasing day by day, and Afghan users are changing Afghanistan's identity in cyberspace. Although the use of these social media has not been significantly promoted due to the limited access of Afghans to the Internet and the high cost of the Internet, the increasing trend of activities and virtual communication of the Afghan people and these networks Increasing use of It has played an effective role in accelerating the free flow of information and sharing news and mobilizing public activities.

Social networks, which are used by the people of a society, usually reflect the civilization, culture, views, and other values of that society. Social networks, as the name suggests, are related to society, without a doubt, they have both (positive and negative) aspects.

Afghanistan, like other societies, has its own special morals and social values, which reflect these values in the use of social networks and maintaining relationships. We can divide the ethics of Afghan society into two parts according to rightness and wrongness. Firstly, most of the morals of the Afghan society are correct and noble values, which are derived from the religion of Islam and the traditions of the Afghan society. Second, bad morals are those that mostly originate from ignorance. This type of etiquette is mostly not used in social media. Because social media users in Afghanistan are educated and knowledgeable class.

There is no doubt that there are cases of misuse of social networks. Such as insulting each other and character assassination, as well as abusing the identity and name of other people, the creation of fake and fake accounts by some Afghan users with different names, caused the insult and respect of real and real personalities. . The publication of obscene and immoral images is one of the biggest concerns and challenges. What is forbidden in the religion and culture of Afghans and leads to the deviance of teenagers and young people, and this itself is considered one of the destructive and negative consequences of the Internet phenomenon. Such actions are carried out by most of the users of social websites, especially Facebook, in Afghanistan.

Another debate is about the effective use of social networks, that Afghanistan remained involved in the war for almost four and a half decades, and the war affected all the values and institutions of the Afghan society in addition to financial and personal losses. For this reason, Afghans were not able to follow their path parallel to the scientific caravan of the world. Most of the population of Afghanistan has been deprived of education. The level of public awareness was low, the people's knowledge about the wrong morals and traditions of the society was low, the national feeling was not strong, which is a very positive role of social networks in the field of strengthening national unity, strengthening national feeling and public awareness. carried out. What can be gleaned from a close look at the Facebook pages of Afghan users is that social network users in the country are starting propaganda campaigns and sharing content, images, and violence on social media, especially Facebook. Extremism is condemned. They complain about corruption and injustice in different parts of the government and condemn the irregularities and wrong beliefs in the traditional society of Afghanistan.

What can be gathered from a close look at the Facebook pages of Afghan users is that the youth of the country condemn violence and extremism by launching propaganda campaigns and sharing content, images and content on social media, especially Facebook. They complain about corruption and injustice in different parts of the government and condemn the irregularities and wrong beliefs in the traditional society of Afghanistan.

Before the Taliban came to power, during the rule of the Republic, several protests were held in Kabul and Herat provinces through the same social media to condemn the phenomenon of corruption, violence, insecurity and extremism, and the participants of the protest were Facebook came through, to show that this work is possible without weapons and tools. Power has changed and improved.

These achievements are the result of the activities of Afghan employees in Facebook, especially in youth social networks; That's why social networks have been used effectively at major events. As the virtual activities of politicians and citizens of the capital have been highlighted in social networks, these people have realized that they can be used to achieve political goals and influence public opinion. Afghan diplomats and representatives use social media as the best media and publish content and messages related to current events in Afghanistan. In Afghanistan; Where corruption and lawlessness are rampant, social media is considered an important source of quick information. Apart from this, social networks are used in Afghanistan to spread information, news and entertainment programs. In the virtual field of social media, Afghan users publish news according to their interest, expose and create groups for different occasions and events, looking for a way to solve the problems of the society or for entertainment, or Share your thoughts. With others on national and international issues, they form friends and allies.

It is seen that the Taliban had a wide presence on Facebook, Twitter and YouTube social pages even before coming to power, and they used Facebook to get information from foreign soldiers stationed in Afghanistan and to determine the pulse of the community.

The posting of irrelevant and irrelevant content by some other Afghan users on Facebook and their unwanted tags are also annoying and a waste of time for many of our social media users. Like: one writes, "I became a father", another tells us about his sweet dream. Things that are unimportant and of little value to most of us Facebook users, but we involuntarily see them pass before our eyes every day. Many Afghan users in cyberspace use social media for entertainment and wasting time, which is contrary to the mission and main role of these media in countries like Afghanistan. While it can be used for opportunities such as change and adjustment.

As social networks in other countries came from the West, and are usually controlled and managed by the West; It is obvious that Afghanistan is also facing the same situation. Therefore, it is not immune to the influence of the West in the use of social networks.

The main problem that exists in social networks in Afghanistan is the lack of a strong system to control social networks by the government of Afghanistan, because social networks are usually not limited to the territory of a country, but The field of activity covers the whole world. And not all countries of the world have the same values and morals. There is a need to invent a filter based on the values of the community, as well as to determine the access areas of the social network workers based on their age, so that negative situations from social networks are not created. be prevented

Despite all this, the positive and effective role of social media in Afghanistan is increasing day by day and it cannot be denied. What is important is the knowledge and culture of social media use among Afghans and people's access to the Internet, which can increase the power and influence of these networks in the country, and we should wait for this phenomenon to develop spontaneously. to emerge and the current situation in Afghanistan should hopefully and effectively be pursued with the original and precise use of social networks.

5. Discussion and Conclusion

Social networks that also have users in Afghans, from this group Facebook, Twitter, YouTube, Tik Tok social networks are more used respectively. According to the ethics of using social

networks, Afghanistan is facing the same situation as other countries in the world. But in Afghanistan, social networks are often used correctly and effectively. Such as, public awareness, strengthening relations, publicizing the problems of the society and fighting for their solution, diagnosing the needs of the society, fighting against the wrong traditions of the society, promoting knowledge and understanding, fighting It has been used to popularize hatred, promote peace, condemn extremism. Along with this, there are cases of abuse and misuse. Such as, defamation and assassination of each other, misuse of other people's identity and name, creation of fake and fake accounts, insult and respect of real and real personalities. Publication of obscene and indecent images. Such actions are carried out by most of the users of social websites, especially Facebook, in Afghanistan.

References:

1. Afghanistan Express. (n.d.). About/Contact us. Retrieved from The Afghanistan Express: <http://theafghanistanexpress.com/contact-us/> Afghanistan Express Management Team. (2014, October)
2. Statement of apology. Retrieved from The Afghanistan Express: <http://theafghanistanexpress.com/statement-of-apology/> Ahwar, A. J. (2014, October)
- 15). The Islam of the Taliban and ISIS. The Afghanistan Express, 2(451), p. 4. AlJazeera. (2015, January)
3. Al-Qaeda in Yemen claims Charlie Hebdo attack. Retrieved from AlJazeera: <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2015/01/al-qaeda-yemen-charlie-hebdoparis-attacks-201511410323361511.html> BBC. (2011, November)
4. French satirical paper Charlie Hebdo attacked in Paris. Retrieved from BBC News: <http://www.bbc.com/news/world-europe-15550350> BBC. (2011, November 2). French satirical paper Charlie Hebdo attacked in Paris. Retrieved from BBC News: <http://www.bbc.com/news/world-europe-15550350> BBC. (2015, January)
5. Charlie Hebdo Attack: Three Days of Terror. Retrieved from BBC News: <http://www.bbc.com/news/world-europe-30708237> Chandler, D. (1999). Semiotics for beginners. Aberystwyth University. Charles, M. (2014).

ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛЕРІ: ЖАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ТІЛДІК СИПАТЫ

Ғазезова Назерке Мәлікқызы,

магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Ұлттық дәстүр, әдет-ғұрып ерекшеліктері адамның дүниеге келуімен, өмірінің әр кезеңіндегі түрлі оқиғаларымен тікелей байланысты. Адам баласы шыр етіп дүниеге келісімен шілдехана тойын жасап, бесікке бөлейді. Еті мен сүйегі бекіп, өмір есігін ашқанына қырық күн толған нәрестені қырқынан шығарады. Тәй-тәй басып аяғына нық тұра бастаған шақта бүлдіршіннің тұсауын кесіп, «қадамы нық болсын» деп жиналған халық ақ тілегін жаудырады. Әлпештеп отырған баласы мүшел жастан асқанда ұлым ер жетті, қызым бой жетті деп ұлын ұяға, қызын қияға қондыруға дайындалған. Қарап отырсақ, халқымыздың танымында адам баласының өмірінің әр кезеңі терең мән-мағынаға ие дәстүр салтымызбен өрнектелген. Ата-бабаларымыздың өмір сүру салтының негізгі ережесі мен заңы дәстүр мен салт ұғымында жатқанын осы аталған мысалдардан аңғарамыз. Ата-бабаларымыз дала заңына сүйеніп, мұра қылып қалдырған дәстүрлеріміз Атыраудан Алтайға дейін созылып жатқан кең байтақ даламызда күні бүгінге дейін ел арасында қаймағы бұзылмаған қалпында сақтаулы. Десе де, «әр елдің салты басқа» дегендей әр аймақтағы тілдік ерекшелік пен дәстүрдің өзгешелігіне, қайталанбас даралығына байланысты аталған дәстүрлеріміз әр түрлі тілдік ерекшелікке ие. Осы тарауда еліміздің әр аймағында кеңінен таралған дәстүрлеріміздің тілдік ерекшеліктеріне кеңінен тоқталатын боламыз.

Халқымыздың салт-санасында нәрестенің өмірге келуі үлкен маңызға ие. Халқымыз нәрестенің өмірге келуін әулеттің ұрпақ жалғастығы, отбасының толығы деп үлкен мән бергендіктен тіпті аяғы ауыр ананың күтіміне де ерекше жанашырлықпен, жауапкершілікпен қараған. Нәрестенің жарық дүние есігін шыр етіп ашуы сол отбасы үшін де, туған-туыс пен

ағайын тіпті, бүкіл ел үшін де қуанышты жаңалық болған. Қайғысын да қуанышын да барша елді жинап бөлісу қазақ танымында қанға сіңген әдет. Қуанышты жаңалық болып жатқан шаңыраққа құтты болсын айтып бару, қуанышына ортақтасу атадан қалған аталы жолдың жарқын үлгісі. Қуанышты бөліссең еселенеді, көбейеді деп ырымдаған халқымыз бүкіл ауылды, елді дүние есігін ашқан нәрестенің шілдехана тойына шақырған. Жарық дүниенің есігін іңғалай ашқан сәбиіміздің кіндігін кескеннен кейінгі ерекше қуанышы *шілдехана* тойында аталып өткен. Сәбидің дүние есігін ашқаннан кейінгі 40 күн қауіпті кезең саналған. Сондықтан өзге адамдардың көзіне көрсете бермеген. Жалпы шілдехана сөзіндегі *шіл* сөзі парсы тілінен аударғанда *қырық* деген мағынаны береді. Кей өңірлерде шілдехананы *шілделік* деп те айтып жатады. Мысал ретінде Спандияр Көбеевтің шығармасынан мына бір үзіндіні келтіре аламыз. «*Аманжол атакем ауылына шілделікке кеткен*» [1, 46].

Тұрмыс-тіршілігін дәстүрмен тікелей байланыстырған халқымыз жарыс қазанды шілдехана тойымен жалғастырады. Шілдеханаға көбінесе жастар жиналады. Бұл сөзіме көркем туындылардан алынған төмендегі үзінділер мысал бола алады.

«*Сәрсенбай зор қуанышта болып, шілдеханаға қанша қыз-бозбала жиып, баланың есімін Жамал қойып еді*» [2, 78]. «*Шілдеханаға балалардың кейбірі біреуіне мінгесіп, түйенің өркеш арасына сыймаса мойнына мініп те келеді. Келе жатқандар сай-сайды басына көшіріп әнмен келіп, әнмен қайтады*» [3, 46].

Шілдехана тойында жастардан бөлек ауыл әйелдері мен қыз-келіншектері де жиналатын болған. Әсіресе, әлі құрсақ көтермеген әйелдер мен келіншіктер ырымдап біз де осы жаңа босанған әйел секілді балалы болайық, ана бақытын сезінейік деп сенген, ырымдаған. Халқымыз қыз баланы болашақ ана ретінде қай кезде де болмасын жоғары құрметтеген. Соған орай әйел кісілерге тән салт-жоралғылар қалыптасқан. Соның бірі – ана атанған келінге арнайы қалжа жегізу.

Қалжа дәстүрі. «Қазақтың өте бір қасиетті ырымы – келінге қалжа жегізу. Бұрынырақта кедейдің кедейі әйеліне қалжа жегізген. Тіпті бұған өзінің шамасы келмеген күнде ауқатты адамдар қалжасын әкеліп берген. Өйткені қалжа әкеп беру де сауабы үлкен іс болып саналған. Қалжаның күнделікті желінетін еттен айырмашылығы – ол жас босанған ана мен баланың сыбағасы. Әрі құрметті ас саналады. Қалжа, біріншіден, дүниеге келген нәрестенің құрметіне арналса, екіншіден, жас анаға дүниеге перзент әкелгені үшін арнайы сойылатын болған. Күнде келінге сорпасын ішкізіп, етін жегізіп отырғандықтан, жас босанған ана өзінің жоғалтқан күш-қуатын осы қалжа арқылы қалпына келтіреді. Босанғаннан кейінгі күтімге қалжаның тигізер пайдасы ұшан-теңіз. Бұрындары жігіттердің бірі ауырлау затты көтеруге әлі келмесе немесе абайламай жығылып қалса, құрдастары келеке қылып: «Әй, немене, сенің шешең қалжа жемеген бе?» – деп қағытқан. Кей жағдайда «құдайға шүкір, біздің де шешеміз қалжа жеген» деп өзін-өзі көтермелеп, шамасы келмей жатқанын білдірмеуге тырысып баққан. Тілімізде жиі қолданылатын осы сөздің өзінде мән-мағына жатыр. Қалжаны кей өңірлерде қыздың төркіні де әкеп жатады, бірақ қалжа, негізінен, келіншектің күйеуінің мойнындағы міндет-парызы болып есептеледі» деген. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Кедей» шығармасынан халқымызда қалжа дәстүрінің болғандығын қуаттайтын үзіндіні кездестіреміз:

«*Менің сорлы шешеме қалжа қайда,*

Қой сат деп әкем шапты көрші байға» [3, 19]

Қазақ халқының ғұмырында жеті, тоғыз, отыз, қырық бір сандары қасиетті деп есептеледі. Мысалы «Жеті жарғы», «Жеті қазына», «Бір тоғыз», «Үш тоғыз», «Қырықтың бірі – қыдыр» деген қағидалар осы сандық ұғымынан пайда болған. Соның бірі – баланы «*қырқынан шығару*» дәстүрі. Әдетте баланың туғанына қырық күн толған соң оны ыдысқа қырық бір қасық су құйып шомылдырады.

Баланы қырқынан шығару – қазақ халқының бала тәрбиесіндегі әрі адамның өмір сүру, тіршілік циклындағы ең маңызды дәстүрлердің бірі. Себебі, сәбидің дүниеге келгенінен бастап қырық күнге дейінгі кезеңді баланы «ит жанды» ретінде көрсетіп, қалай болғанда да

өтпелі кезеңді бастан өткерді деп түсініп, соның негізінде оны 40 күнде қырқынан шығарған. Сәбиді қырқынан жасы үлкен, құрметті әрі сыйлы үш әйел адам шығарады. Сәбидің қарын шашы алынып, оны сәбидің өзінің киіміне матаға орап тігіп қояды. Мұндағы мақсат ертеде сурет болмағандықтан баланың, сәби кезінен ескерткіш ретінде сақтаудан шыққан.

Баланы қырқынан шығарудың тағы бір ерекше маңызы бар. Қырық күннен кейін сәби ширап, көз тоқтатады, құбылыс, дыбысты сезе бастайды. Қырқынан шығару дәстүрі міне, осыған байланысты шығып, ол сәбидің жан-жүйесінің қалыптасып дені сау болып өсуіне деген ақ тілектен шыққан. Р.Тоқтаров «Тұлпар сыны» атты романында:

«Жаңа туған жас нәрестелер іші жиырма күнге келгенше жазылмай сол қырқынан шықпаған сәби күйінде қалатын сырқат мүгедектер болады» [3, 21] деген сөйлем берілген. Осы берілген үзіндіден халқымыздың танымындағы қырқынан шығару дәстүрінің ерекше мән-маңызға ие болғандығын аңғарамыз. Қырқынан шығару дәстүрін ерекше маңызға алуының себебін халқымыздың қырық санымен байланыс-тырғандығынан байқаймыз. Қырқынан шығару сөзін тілдік тұрғыдан қарастырсақ бұл фразеологиялық тіркес.

Бесікке салу – жаңа туған нәрестені алғаш бесікке бөлеу дәстүрі. Бесікке саларға шақырылған ауыл-үйдің әйелдері шашуын, жол-жоралғысын ала келеді. Баланы алғаш бесікке бөлеу үлгілі ұрпақ өсірген қадірменді әйелге тапсырылады. Ол өзінен басқа тағы бір-екі қеліншектің көмегімен бесікті жабдықтайды, сәбидің әжесі не шешесі түбектің тесігінен балаларға тәтті үлестіреді. Осыдан кейін бесікті отпен аластап, баланы бөлейді. Бесікке салған әйелдерге көйлек, жаулық сияқты сый тартылады. Үлкендер батасын беріп, баланың ер жетуіне, ананың үбірлі-шүбірлі болуына тілектестік білдіреді.

Қазақтың «киелі ақ бесігінің» халық дүние танымында маңызы зор. Этнограф ғалымдардың зерттеулеріне сүйенер болсақ, «Бесік – қасиетті, киелі, құтты мүлік, сәбидің алтын ұясы» болып есептеледі. Бесік сөзінің мағынасы – жас нәрестеге арналып жасалынған ағаш төсек. Бесікті адыраспен аластағанда былай деп көрсетеді:

– Алас, алас, баладан алас,
Иесі келді, пәлесі көш!
Көзі жаманның көзінен алас,
Тілі жаманның тілінен алас!

«Алас» сөзі – отқа табынумен байланысты шыққан от деген ұғымның атауы. Бұл жерде «жамандықты, қатерді құрту, бәлені қуу» деген семаға ие.

Тұсау кесу дәстүрі. Бұл дәстүр бала өз бетімен алғаш қадам жасағанда істелетін болған. Ол мына тәртіппен өтеді; «ала жіп» (қызыл, қара, ақ жіптерден өрілген) немесе қойдың майлы ішегін алып баланың аяғын тұсаулаған. Одан кейін жылдам, ширақ әйелдердің бірі «желдей ұшып, ердей бол!» немесе «мендей жүйрік бол!» деп тұсауын кесіп, жетектеп жүргізетін болған. Тұсау кесуге жіп немесе ішектен басқа кей кездері шөптен өрілген қысқалау арқанды пайдаланып, кесіп жатып «көк шөптей өсіп, өнсін» деп тілек тілеген. Тұсауын кесетін баланың аяғына байлайтын жіпті тұсау кесер әйел дайындап, алып келеді. Көпшіліктің алдында даярлаған сыйлықтарын беріп, ортаға қойылған баланың аяғына байланған жібін кесіп, жібереді. Жіпті ақ, қара жіптен есіп, еркін байлауға жететіндей етіп дайындайды. Ақ, қарадан есіп жасалған жіп біреудің ала жібін аттамасын деген жақсы ниетті білдіреді. Тұсау кесетін әйелді баланың әке-шешесі таңдайды. Беделді, іске ықшам, жасы үлкен, балалы-шағалы әйелге жүктейді. Ол әйел шамасына қарай балаға сыйлық береді. Кей жерлерде баланың басынан аяғына дейін жаңа киімдер әкеліп, әкелген сыйлығын ел көрсін деп, тұсауын кесіп, ортаға жібермей тұрып, кигізіп қояды. Бұрынырақта ат пен ер-тоқымын сыйлаған. Өлеңдер айтылып, жиналғандар тілектерін тілейді. Тұсау кесер тойына арналған көпке мәлім әннің бірі мынау:

Қаз-қаз балам, қаз, балам,
Қадам бассаң мәз болам.
Күрмеуінді шешейін,
Тұсауыңды кесейін.

Қаз-қаз балам, қаз, балам,
Тоқымыңды жаз балам,
Қаламыңды қарайық,
Басқаныңды санайық.
Қаз-қаз балам, жүре ғой,
Балтырыңды түре ғой.
Тай-құлын боп шаба ғой,
Озып, бәйге ала ғой,
Қаз баса ғой, қарағым,
Құтты болсын қадамың.
Өмірге аяқ баса ғой.
Асулардан аса бер.
Жүгіре қойшы, құлыным,
Желбіресін тұлымың,
Елгезек бол, ерінбе.
Ілгері бас, шегінбе [3, 26].

Тұсауын кескен әйелге әке-шешесі ризашылығын білдіріп, сыйлықтарын тартады. Киітін береді. Кейбір жерлерде тұсауын кесетін балаға тұсау кесетін әйел аяқ киім немесе бастан-аяқ киімнен бір тоғыз етіп жасап алып келеді. Шамасы келіп жатқандар, сол жастағы балаларға арналған, үлкен ойыншық сыйлайды.

Қазақтың бала өсіру және тәрбиелеуге қатысты ертеден келе жатқан дәстүрлерінің бірі – *ашамайға мінгізу*. Бұл дәстүр қазақ арасында балалардың жас-жыныстық жағынан жіктелуін айғақтайтын тіршілік цикліне қатысты салттарының бірі. Қыз балаға тұлым қою, құлақ тесу рәсімдері өткізілсе, ер балаларды сүндетке отырғызып, айдар қойып, алғаш рет атқа мінгізу рәсімін өткізген. Мұны ашамайға мінгізу не *ашамай тойы*, енді бір аумақтарда *ат мінгізу* тойы деп те атаған.

Баланы кез келген атқа не тайға отырғыза салмаған, оны көбіне бәсіреге берілген тайға отырғызады. Бала туған кезде немесе есі кіріп, оң солын таныған соң, *сүндет тойына* немесе мектепке барғанда атасы немесе өз әке шешесі оған тай атайды немесе шілдеханаға келген туған-туыстары жас сәбиге бір құлын атайды. Мұны *бәсіре беру* дейді. *Бәсіре* атауы «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» қазақ шаңырағында дүниеге ұл бала келгенде, меншіктеп, арнап ен салынған құлын немесе бота деген мағына береді. *Бәсіре* атау баланың көңілін өсіреді, өмірге бейімделеді. Өз қатарына "бәсіре тайым бар" деп мақтанып, өсіп жүреді. Мұның бәрі баланың көңілін өсіріп, ынталандырып тәрбиелеудің бір жолы.

Қ. Жұмаділов «Тағдыр» романында: «Жиен-жорға – құлын күнінен қолда өскен, баласының бәсіресі екен» [3, 56]. Сөйлемдегі «жорға» сөзі – «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігінде» жылқының төрт аяғын тең салып, ырғатыла, тайпала басқан жүрісі деген ұғымға ие.

Балаға арналған бәсіре аты үйретіліп, мінуге жарап тұрса, онда баланы соған мінгізеді. Салтанатты түрде үйретілген бәсіре тайға ашамай ерттелінеді. Ашамай дегеніміз – баланың тайына арнайы жасалынған ердің бір түрі. Ол үзеңгісіз болады, себебі баланың бойы үзеңгіге жететіндей ұзын болмайды.

Жарысып тайлы ұландар ашамайлы,

Тайы ұшып, тепкішегі жалп-жалп етер, [4, 73] – деген І.Жансүгіровтің өлең жолдары ашамайды ерттеген тайға мініп жарысып жүрген балалардың этнографиялық образын мейлінше қанық суреттеген.

Өмір бар жерде өлім барын жете түсінген халқымызда адамның ақтық сапарға шығарып салу дәстүрлері де мәдениетімізде ерекше маңызға ие. Халқымыз ауыр қазаны сол адамның отбасына немесе туыстары мен жақын адамдарына жеткізетін кезде қалай болса солай жеткізе салмаған. Оның да өз мәдениеті болған.

Қорыта айтқанда, ұлттық дискурс қай халықтың болсын дәстүрімен, салтымен бірге қалыптасып бірге дамиды. Дәстүр мен салт халық мәдениетінің негізі әрі тірегі. Тарих толқынында қаншама замандар өтсе де атадан балаға мұра болып дәстүрлеріміз қай заманда болсын өзінің маңыздылығын жоймақ емес. Ұлттық дискурсымыздағы дәстүрлердің тілдік ерекшеліктерін зерттеу ұлттық тіл біліміне қосқан аз да болсын үлесіміз деп білеміз.

Адам баласының жас ерекшелігіне, әлеуметтік статусына байланысты дәстүрлердің түрі өте көп. Қазақ танымындағы дәстүрлердің негізі әрі әлеуметтік мәні халықтың асыл қасиетінде, адамгершілігінде. Шыр етіп дүние есігін ашқан сәттен бастап, өмірінің соңына дейінгі адам ғұмыры ұлттық салт-дәстүрмен тығыз байланысты. Олардың бірі сақталса, енді бірі жойылып бара жатыр. Ендігі мақсатымыз – ұмыт болған дәстүрлерімізді қайта жаңғыртып, ұлттық құндылықтарымызды дәріптеу.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Көбеев С. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1960. – 295 б.
2. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 394 б.
3. Жүнісов А. Қос арна. – Көкшетау: 2010. – 216 б.
4. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 312 б.

КОММУНИКАЦИЯ: КОПИРАЙТИНГ

Кудайбергенова Мадина Асетқызы

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті филология факультеті,
колданбалы тіл білімі мамандығының 1-курс магистранты

Қай кезең болмасын жазбаша коммуникацияның дамуы онымен байланысты қоғамдық өмірдің барлық салаларының дамуымен қатар жүрді. Сонымен, адамзаттың өмір сүруінің әртүрлі кезеңдерінде жазушылар (көркем шығармалардың мәтіндерін жасаушылар), журналистер (БАҚ-қа арналған мәтіндерді жасаушылар), копирайтерлер (жарнамалық мәтіндерді жасаушылар) ерекшеленді. Алайда, ХХІ ғасырда жазу өнеріне қарай көзқарастар өзгеріп келеді. Копирайтинг үшін мазмұнды құруға, “жазу қолөнері” ретінде қызықты мәтіндер жасауға көңіл бөлінді.

Әр түрлі мәтіндерді жазушыларды авторлар, орындаушылар, содан кейін копирайтерлер деп атайды. Бүгінгі таңда “копирайтинг” ұғымын анықтау тақырыбы мүлдем дамымаған және оның мазмұны нақты жазылмаған.

Копирайтинг сөзі – ағылшын тіліндегі көшірме жазу (*copy – мәтін, қолжазба, writing – жазу*). Копирайтинг термині АҚШ-та ХІХ ғасырдың аяғында пайда болды. Сөзбе-сөз аударғанда бұл сөз “мәтін жазушы” дегенді білдіреді. Алғашқы нағыз копирайтер бұрынғы полиция қызметкері Джон Кеннеди болып саналады. Ол 1904 жылы дұрыс жазылған мәтін жарнаманың тиімділігін едәуір арттыра алатындығын дәлелдеді.

Копирайтинг жарнамаға қатысты айтылады. Бірақ бүгінде копирайтингтің не екенін анықтауда БАҚ, ғылым және интернет-қоғамдастық арасында да, осы салалардың әрқайсысының өкілдері арасында да бірізділік жоқ. Сарапшылардың пікірі бойынша, копирайтингтің келесі түрлерін бөліп көрсетуге болады: жарнамалық копирайтинг, PR-копирайтинг, әдеби копирайтинг (көркем шығармалар), медиа-копирайтинг (БАҚ-қа арналған мәтіндер), іскерлік копирайтинг (коммерциялық ұсыныс, питч, презентация), SEO-копирайтинг (кілт сөздері бар мәтіндер), қайта жазу (қайта өңделген мәтіндер). Копирайтинг біріншіден, тек жарнамалық мәтіндерді дайындау емес. Екіншіден, кем дегенде PR мәтіндерін, журналистік мәтіндерді, SEO-мәтіндерін және “қайта жазылған” мәтіндерді дайындауды қамтиды деп айтуға болады.

Бастапқыда баспа мәтіндері тек ауызша болды. Бірақ 19 ғасырда оларға ойлап табылған фотосурет қосылды. Содан кейін кино, радио, адамның медиа коммуникациясына ым, мика және тембрдің эмоционалдылығын қайтарды. 20 ғасырда дербес компьютер мен интер-

неттің өнертабысы коммуникацияға жаңа мүмкіндіктер берді. Мәтіндердің шынайылығын, динамизмін, бейнелілігін арттырады. Бағыныңқы ақпарат көзінен суреттік қатар бағыныңқы ақпарат көзінен мәтіннің тең құрамдас бөлігіне айналады. Бүгінгі таңда болмыс іскерлік бағытта, әлем бейнеленеді. Мәтін суретпен толтырылады. Бұл мәдениет үшін жаңалық емес, бірақ қазіргі заманғы технологиялар бұл процесті айтарлықтай бұзады. Қазірдің өзінде мәтін жартылай мағынасыз және тек сәндік-эстетикалық қызметті атқаратын кездейсоқ және иероглифтер жиынтығы ретінде қабылданады.

Мәтін семиотикалық тұрғыдан әркелкі болуы мүмкін. Ол бір мезгілде мағынаны жеткізу процесін күшейту үшін қатысқан вербальды белгілерден де, вербальды емес элементтерден де тұруы мүмкін. Мәтінді құру үшін әртүрлі белгілер жүйесінің элементтері пайдаланылған күрделі құрылым әдетте «креолизация» ұғымымен белгіленеді. Креолизацияланған мәтіндер – «текстурасы біркелкі емес екі бөліктен тұратын мәтіндер: вербалды (лингвистикалық/ сөйлеу) және вербалды емес (табиғи тілден басқа таңбалық жүйелерге жататын)». Вербалды емес бөлікке суреттер, жазбалар, формулалар және т.б. «Бір-бірімен өзара әрекеттесе отырып, вербалды және иконикалық мәтіндер семиотикалық мәтіннің тұтастығы мен үйлесімділігін, оның коммуникативті әсерін қамтамасыз етеді, өйткені әртүрлі кодтардың хабарламаларының тіркесімі бірін-бірі толықтырады және түсіндіреді».

Бүгінгі таңда ақпараттық кеңістіктегі негізгі мағыналар жүйесін сөз бен бейне, сөздік және иконикалық мәтін береді. Сонымен бірге, көрнекі белгі объектінің өзін емес, оны қабылдаудың кейбір шарттарын жаңғыртады. «Ал иконалық белгінің мағынасы әрқашан адамдар ойлағандай анық бола бермейтіні көп жағдайда оның қолтанбамен бірге жүруімен, тіпті танылатын болса да, иконалық белгіні екі жақты түсіндіруге болатындығымен расталады, ол жиірек, сингулярға қарағанда жалпыны білдіреді. Сондықтан, сөздік мәтінде оны бекітуді нақты білу қажет жағдайларда талап етеді.

Бір жағынан, визуалды бейне мәтін құрылымында басым орын алады (бұны сезімталдықтың басқа формаларына қатысты ақпаратты алуға арналған көрнекі арнаның басым позициясымен түсіндіруге болады). Бірақ, екінші жағынан, ол хабарлама мәтінінің мағынаның ең тиімді құралы бар сөздік бөлігі болып табылады. Ол адамның хабарламасын түсіндіру кезінде мағынаны берудің дәлдігін барынша арттырады және оның бұрмалану қаупін азайтады. Айта кету керек, «вербальды және иконикалық компоненттер арасындағы көрнекі байланыстар әртүрлі болуы мүмкін: екі кодтың элементтері де бір-біріне біріктірілуі немесе бөлек орналасуы мүмкін».

Бұрын коммуникацияның әр түрінің өзіндік қызметі болған. Әдебиетпен жазушылар мен ақындар айналысқан. БАҚ-та журналистер жұмыс істеді. Жарнамалық мәтіндерді копирайтерлер дайындады. Алайда, барлық уақытта ерекшеліктер де болды. Мәселен, жазушы Дж. Хеллер журналдарға жарнамалық мәтіндер жазды. Рандольф автомобиль компанияларына жарнама жасап, журналист болып жұмыс істеді. Ақын В. Маяковский жарнамалық мәтіндер жазды. Бүгінгі таңда кейбір ерекшеліктер ережеге айналуда. Өйткені ХХ ғасырдың аяғында жаңа ақпараттық орта ғаламтор пайда болды. Ғаламторда жарық көрген мәтіндерге қойылатын талап бар. Бір сайтта SEO технологияларын қолдана отырып жасалған журналистік, жарнамалық, іскерлік және PR материалдары болуы мүмкін. Осы хабарламаларды дайындау көбіне жазу дағдылары бар адамға жүктеледі. Ол журналист болсын, жарнама беруші, “PR” немесе жазушы болсын дәстүрлі “офлайн” және жаңа электронды “онлайн” ортада. Өз мәтінін ұсына алады. Бүгінгі таңда әмбебап мамандарға сұраныс артып келеді. Қазір журналист те, PR маманы да “digital-маркетинг” және “storytelling” дағдыларына ие болуы керек. SMM және SEO негіздерін ұғынуы керек. Заманауи технологиялардың дамуына байланысты, бірнеше дағдыны бойына сіңірге әмбебап мамандарғы сұраныс артуда. Бұл жағдай копирайтинг ұғымын кеңейту қажеттілігін көрсетеді.

Интернеттің өмірге белсенді түрде енуіне қарамастан, теледидар бұқаралық коммуникацияның ең танымал құралы болып қала береді. Әлеуметтанушылардың айтуынша, көрермендер орта есеппен күніне төрт сағатқа жуық уақытын теледидар алдында өткізеді. Кейде

тіпті үйінде теледидары жоқ жастар әлі күнге дейін теледидар мазмұнын - ноутбук, планшет немесе ұялы телефон арқылы көреді. Оның үстіне, есейген жастар дәстүрлі телевидениеге қайта оралады. Кез келген портативті құрылғыда шоулар мен фильмдерді көру көп шоғырлануды қажет етеді (әдетте гаджетті қолымызда ұстап, экранға мұқият қараймыз), ал жұмыс істейтін теледидар бізден ешқандай күш-жігерді қажет етпейді. Бүкіл әлемдегі заманауи трендтердің бірі - теледидарды фондық режимде көру (біз теледидарды көргеннен гөрі көбірек тыңдаймыз). Өз ісімізбен айналыса отырып, біз анда-санда экранға назар аударамыз, теледидар бағдарламаларын фон ретінде қабылдаймыз.

Ақпаратты жан-жақты таратуда радио бұрынғысынша ең белсенді бұқаралық ақпарат құралы болып келеді. Эфирде арнайы техникалық дайындықсыз, оқиға басталған кездегі оқиға туралы сюжетті әлемнің кез келген нүктесінен тікелей эфирде көрсетуге болады. Трансляция тыңдаушы үшін таңғажайып дыбыстар әлемін ашады. Радиобағдарламаны тыңдау кезінде есту қабылдау, елестету белсендіріледі, көрнекі бейнелер мен сезімдер пайда болады. Әлеуметтанушы ғалымдардың белгілі мәліметтері бойынша әр адам үш рет тыңдап, сөйлейді. Радио мен теледидардағы медиа копирайтинг оқу мен жазудан артық. Үйінде радиосы жоқ адамдар радиоконтентті әлі де тыңдайды - көбінесе өз көлігінде, сонымен қатар ұялы телефонда немесе басқа гаджетте, өйткені бұл тыңдаушының орналасқан жеріне қарамастан ыңғайлы. Фондық режимде тыңдаудың классикалық үрдісі жалғасуда: біз радио тыңдаймыз және жеке жұмысымызды жалғастырамыз.

Қоғамда хабар тарату әртүрлі функцияларды орындайды, олардың ең маңыздысы ақпарат болып табылады. Тіпті мынадай формула бар: «радионың ісі – ақпарат беру; телевидениенің ісі – көрсету; Газеттің міндеті – талдау, түсіндіру». Адамның әлеуметтік ақпаратты үнемі алуы маңызды. Осылайша ол өзін қазіргі өмірдің толыққанды қатысушысы ретінде сезінеді.

Алғашқы радио тыңдаушылар ауызша ақпарат алып қана қоймай, радиостудияда микрофон алдында сөйлегендердің: дикторлардың, әртістердің, жазушылардың және бағдарламаларға қатысушылардың көңіл-күйі мен эмоцияларын түсінді. Радио адамның әлеммен байланыс сезімін тудырды.

Мың жылдан астам уақыт бұрын қытай ақыны және ғалымы Ван Цзюнюй (ежелгі кітаптарда оны Ван Ци деп атайды) былай деп жазды: «Көру керек нәрсені тыңдау ғанибет емес». Кейінірек: «Жүз рет естігеннен, бір рет көрген артық» деп дәлірек айтқан. Бұл даналықты адамдар он ғасырдан кейін радионы мағынасыз деп айыптай бастағанда есіне алды. Бұл сөз тіркесі күні бүгінге дейін танымал.

Радионың көркемдік мұрасы дыбыстарда болды. Бірақ теледидардың бүкіл әлемге таралуы соншалық, радионың ғана емес, сонымен қатар театрдың, киноның, тіпті мұражай коллекцияларының қажеттілігіне күмән тудырды. XX ғасырдың екінші жартысының басына қарай, теледидар әсерлі өнермен (театр, кино, сахна) және дыбыс мәдениетімен (радио, патефон жазуы) айтысатындай болды және оның күші өлімге әкелетін сияқты көрінді.

Көптеген ғалымдар радиохабар таратудың жаһандық құлдырауын болжады, бірақ ол әлі де өсуді жалғастырды. Радиохабар құрылымы айтарлықтай өзгерді: мазмұны бойынша белгілі бір аудиторияға бағытталған бағдарламалар болды.

Үнемі өзіне назар аудару үшін күресу жағдайында радио тыңдаушыларға тартымды бола алады, өйткені ол: а) жедел; б) қабылдауға ыңғайлы («фон» қоршаған орта ретінде); в) эмоционалды (тыңдаушыға психологиялық әсер етеді). Бұл хабар таратудың табиғи қасиеттері.

Бүгінгі таңда копирайтингке қатысты қазақ тіл білімінде жазылған еңбектер жоқтың қасы. Біздің мақсат – қазақ тіл білімінде копирайтинг туралы ғылыми еңбек жазу. Копирайтингты маркетинг аясында ғана қарастырып, лингвистикалық талдау жасамау дұрыс емес деп ойлаймын. Алдағы уақытта талдаулар, сауалнамалар, түрлі сұхбат жүргізу арқылы копирайтингке қатысты қазақ тілінде, бұқаралық коммуникацияда, қоғамда қандай пікір қалыптасқанын анықтайтын боламыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Назайкин А. Н. Копирайтинг: XXI век. – М., Издательство: КДУ, 2017.

2. Каплунов Д. Контент, маркетинг и рок-н-ролл. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014.
3. Кара-Мурза Е.С. Анализ.«продвигающего».текста.:риторический,. композиционный и стилистический аспекты. // Текст: филологический,социокультурный,региональный и методический аспекты.V международный науч. Конференции Тольятти. – Тольятти, Изд-во: ТГУ, 2015.
4. Слободянок Э. Клад для копирайтера. Технология создания захватывающих текстов. – М.: Манн, Иванов и Фербер; 2014.
5. Валгина Н.С. Теория.текста:учеб. пособие. – М.: Изд-во.МГУП «Мир. книги», 1998.
6. Репьев А. Копирайтинг: исторический очерк.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ МАНИПУЛЯЦИЯ

Мұсабек Дана Жеңісбекқызы,

магистрант

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Адамдар қоғам мүшесі ретінде бір-бірімен тығыз қарым-қатынас жасайды. Қай саланы алып қарасақ та коммуникация болған жерде манипуляцияның да пайда болатынына көз жеткізе аламыз. Педагогикада ол үгіт-насихат жүргізіп, адамдарға ықпал ету мақсатымен сипатталады. Манипуляция деп адамның көзқарасын өзгертетін және іс-қимылын бақылайтын идеологиялық және әлеуметтік, психологиялық ықпал жүйесін айтады.

Манипуляцияны В.И.Даниленко, Е.Л.Доценко, С.Кара-Мурза сынды көптеген ғалым жан-жақты қарастырды. Мәселен, Е.Л.Доценко оның мынадай белгілерін айрықша атап көрсетеді. 1) тектік белгі – психологиялық ықпал; 2) манипулятордың өзінің мақсаттарына жету амалы ретінде өзгеге деген қатынасы; 3) біржақты жеңіске деген құлшыныс; 4) ықпалдың жасырын ерекшелігі; 5) психологиялық күшті пайдалану, әлсіз тұстармен ойнау; 6) манипулятивтік әрекетті жеткізудегі шеберлік. Осы тұжырымдарды қарастыра отырып, манипуляцияның жасырын ықпал екенін біле аламыз. Ол аса шеберлік пен білімді қажет етеді. Негізгі міндеті – адамның пікірін, ниетін, мақсатын өз қалауынша өзгерту, адресаттың санасына әсер ету.

Зерттеуші В.И. Даниленконың пікірінше, манипуляция – көзқарас пен шешімді қалыптастырудың жүйелік және мақсатты түрде реттелуі және сырттан тыс басқарылуы немесе психологиялық әдістер арқылы осы үдеріске әсер етуі. Оның барысында манипуляция объектілері көзқарастың қалыптасу еркіндігіне тиетін залалды сезіне де алмайды.

Манипуляция табиғатын орыс зерттеушілері жан-жақты қарастырды. Солардың бірі С.Кара-Мурза өзінің «Манипуляция сознанием» атты кітабында манипуляцияны келесідей анықтайды: «Біріншіден, манипуляция – бұл рухани, психологиялық ықпал (физикалық зомбылық немесе ұлтқа деген қауіп емес). Манипулятор әрекетінің көздегені – тұлғаның рухани жағы, оның психологиялық құрылымдары. Екіншіден, манипуляция – бұл жасырын ықпал. Манипуляция объектісі ол ықпалды тіпті байқамауы да керек. Үшіншіден, манипуляция – бұл аса шеберлік пен білімді қажет ететін ықпал. ... Сонымен, манипуляция – бұл адамдарға, олардың жүріс-тұрысын, қимылын бағдарлау арқылы рухани тұрғыдан ықпал етудің басымдық көрсету амалы. Бұл ықпал адамның психикалық құрылымына бағытталған және ол жасырын түрде іске асырылады. Оның міндеті – адамдардың пікірін, ниетін, мақсатын биліктің қалауы бойынша өзгерту» [1, 14-15]. Бұдан біз жасырын түрде манипулятордың қалауынша адресаттың пікірі мен көзқарасын керек арнаға бұрылатынына көз жеткізе аламыз.

Жалпы манипуляция психологиялық түрде ықпал етіп, адресатты манипулятордың қалауына сай әрекетке итермелеу болып табылады. Манипуляция барысында адресат өзінің манипуляцияға түскенін, өзінің жеке дара көзқарасының өз бетінше қабылдауынан өзгеше көзқарастың, яғни манипулятордың «жапсырған» көзқарасын, тұжырымдары мен пікірлерін

қабылдағанын, оның ықпалында екенін де байқамайды. Манипуляцияның мәні де сыры да осыда.

Адресант тілдің жасырын мүмкіндіктерін адресаттың белгілі бір шындық болмыс туралы тұжырымдарын өз қалауы бойынша өзгерту және соған орай адресаттың эмоциясына әсер ету мақсатында қолданады. Мұның өзі тілдік манипуляцияны білдіреді. Өйткені манипуляция – мақсатталған әрекет.

Педагогикалық процесте манипуляцияны зерттеу мәселесі әлі де өзекті болып есептеледі. Бұл тақырыпта көптеген тұжырымдамалар мен көзқарастар бар, бірақ олар шашыраңқы және бір жүйеге біріктірілмеген. Педагогикалық-психологиялық білімдер жүйесінде адамның мінез-құлқын манипуляциялау құбылысы негізінен психология ғылымының аясында зерттеледі. Дискурс түріне жүгіну бір-біріне ұқсамайтын жасырын әсер мен айлалы әсер ұғымдарын ажыратуға көмектеседі. Бүгінде манипуляциялық әсер жасырын әсердің бір түрі ретінде қарастырылады. Оларды әсер ету субъектісіне қандай мақсат қоюына байланысты бір-бірінен ажырата аламыз. Мәселен, әсер ету объектісіне зиян келтіруі мүмкін жеке, өзіншіл мақсаттарды көздесе, бұл манипуляция болады. Ал субъект өзіне реципиентке көмектесуді мақсат етіп қойса, адресант мұны түсінбейтін, әсер ету жолдарын байқамайтын болса, бұл манипуляциялық емес, жасырын әсер болып есептеледі. Манипуляциялық стратегия – қарым-қатынастың танымдық жоспары. Манипуляциялық тактикалар мұғалімнің сөйлеуінде манипуляцияны жүзеге асырудың белгілі бір тілдік құралдарын қолдануды білдіреді.

Манипуляциялық стратегияларды іске асыру әдісі ретінде әртүрлі лексикалық құралдар қолданылады:

1) бір мәнді және көп мағыналы сөздер; 2) тура және ауыспалы мағынадағы сөздер; 3) сөздің белгілі бір лексикалық қабатқа жататындығы: бейтарап лексика, эмоциялық-бағалау, сленг (бейресми лексика).

Грамматикалық тұрғыдан алғанда, педагогикалық дискурстың манипуляциялық стратегиялары көптеген сөйлемдерде жүзеге асырылады:

1) қарапайым баяндау сөйлемдері; 2) сұраулық ұсыныстар: жалпы сұрақ, арнайы сұрақ, балама сұрақ; 3) сөйлем құрылымының ерекшеліктері бойынша: жалаң, жайылма, жай, күрделі.

Манипуляция ұғымы педагогикалық дискурста елеулі рөл атқаратынына түрлі білім мекемелеріндегі оқыту процесіне қатыса отырып көз жеткіздік. Бір сыныпта психологиясы, қабілеті мен үлгерімі әртүрлі оқушылардың болатыны заңдылық. Сол себепті мұғалімге түрлі амал-тәсілдерді қолдануға тура келеді. Түрлі манипулятивті ұсыныстар арқылы педагог шәкірттерінің білім деңгейін арттыруды көздейді. Дискурстың бұл түрінде манипулятор басшылыққа алатын мақсаттар манипуляцияланатын адамға көбірек пайда әкеледі.

Педагогикалық дискурста оқушыға әсер етудің мынандай түрлері бар:

1. Концептуалды әсер (адамның концептуалдық өрісінде болатын трансформациялар). Мұнда субъектінің қандай да бір объектіге деген көзқарасының өзгеруі, оның индивидуалды санасындағы категориялық құрылымға жаңа ұғымдар енгізілуіне байланысты болатын жаңғырулар назарға алынады.

– Ақсамал, сен мектебіміздің ең үздік оқушыларының бірісің. 9-сыныптан кейін колледжге барамын деген шешіміңді жөн көрмеймін. Оданша 10-11-сыныптарды оқып, жоғары білім алғаның дұрыс емес пе? Ұлттық біріңғай тестілеуден қорықпа. Бәріміз де саған сенеміз. Болашағы жарқын жансың ғой.

Мысалда мұғалім шәкіртінің шешімін өзгертуге тырысып жатыр. Автор концептуалдық әсерге жүгіну арқылы тұлғаның жеке санасын жаңа ұғымдармен толтырып, оның пікірін мүлдем өзгертуге күш салуда.

2. Эмоционалды әсер реципиенттің жалпы эмоционалды күйін қалыптастыруға байланысты туындап, адам психологиясына эмоционалдық жағынан әсер ететін өзгерістерді білдіреді. Бұл қырынан алғанда эмоциялар санада пайда болатын ғаламның концептуалдық бейнесін анықтайын анағұрлым терең, астыртын фактор есебінде танылады.

– Қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заманда неге жаңа білім алуға асықпайсыңдар, оқушылар? Кезінде Ыбырай, Ахмет аталарамыз кітапханалардың аздығына қарамас-тан, білім нәрімен сусындауға тырысты. Ал сендерде барлық мүмкіндік бар. Ғаламторды ашып қалсаң, ақпарат толып тұр. Не деген жалқау едіңдер!

Келтірілген мысалда автор деректер келтіріп, оны эмоционалды тұрғыдан лексикалық бірліктер арқылы имплицитті түрде салыстырады.

Манипулятивті әсер оқушы санасында бұрыннан бар, қалыптасқан түсініктердің өзгеруіне әкеледі. Оны ақиқат болмыстағы объектіге деген эмоционалды және рационалды қатынастардың қосындысы деуге болады [2, 53]. Манипуляция – екіжақты процесс. Ол тек мұғалім арқылы жүзеге аспайды.

– Сіз осы өлеңді жаттап келсем, бес қоямын деп едіңіз ғой

– Мен неге төрттік баға алдым?

– Егер маған ұрыса беретін болсаңыз, ата-анама шағым түсіремін

– Апай, тек сіздің сабағыңыздан ғана нашар баға алдым. Оны қалай жөндесем болады?

Қосымша тапсырма бересіз бе?

– Мен де асханаға барсам бола ма? Басқаларға рұқсат бердіңіз ғой

– Ол сабаққа дұрыс қатыспаса да, менен жоғары баға алады. Бұл әділетсіздік емес пе?

Бұл мысалдарға назар аударсақ, оқушылардың да манипулятор екенін байқай аламыз. Негізгі прагматикасы – көздеген мақсатына жету.

Жалпы манипуляция жағымды және жағымсыз мақсаттарды қолданылады. Мысалы, педагогикада адресант «Осы емтиханды дұрыс тапсырмасаң, сыныптан сыныпқа көшпей қаласың» деген пікірді жиі айтады. Біз оны жағымды деп қарастыра аламыз. Себебі бұл жерде мұғалім оқушының оқуға деген құлшынысын арттыруды мақсат етіп отыр. Осы сөзі арқылы білімгердің ізденуіне, келесі сыныпқа ауысуы үшін қосымша дайындалуына стимул бере алады. Ал «Сен адам болмайсың! Әкеңді танытамын! Ендігі ісім сенімен болсын! Мен бұны бұлай қалдырмаймын!» деу арқылы адресаттың бойына қорқыныш сезімін ұялатып, өзіне деген сенімділігін жоюы мүмкін. Бұл манипуляцияның жағымсыз жағы.

Педагогикалық дискурста қолданыталын манипуляцияларды бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады.

1. Тұзаққа түсіретін сұрақтар. Олардың негізгі үш түрі бар.

А) Баламасы (альтернативасы) бар ұсыныс. Бұл топқа «немесе – немесе» қағидаты бойынша бір ғана нұсқаны таңдауға болатын сұрақтар легі кіреді. Мысалы: «Сыныптан өз еркіңмен шығып кетесің бе, әлде көмек керек пе?».

Б) Бопсалау арқылы мақсатқа жету.

– Оқу үлгеріміңді дұрыстайсың ба яки сыныптан-сыныпқа қала бересің бе?

– Ата-анаңа тоқсандық бағаларыңды өзің көрсетесің бе немесе мен хабарласып айттайын ба?».

С) Қарсы сұрақтар. Олар көбіне оппонет сауалға мардымды немесе мүлдем жауап бере алмайтын жағдайда екеніне көз жеткізгенде қолданылады.

– Бос сөз! Жақсы, не ойлағаныңызды айтыңыз! Мүмкін мен қателескен шығармын?!

– Ааа, солай ма? Осындай жалған мәліметтерді қайдан тауып аласыңдар? Қай кітапта жазылыпты

2. Жылдам талқылау сұрақтары. Мұғалім жаңа тақырыпты түсіндіріп жатқанда кейбір оқушының зейіні басқа нәрседе болуы мүмкін. Сондай жағдайда оқытушы баланың назарын өзіне аударуға мәжбүр болады. Ол лезде сұрақ қою тәсілі арқылы жүзеге асады.

– Сонымен, Азамат, мен жаңа не деп айттым? Соңғы сөзімді қайталап берші;

– Серік, мені мұқият тыңдап отырған секілдісіз. Ғалымның бұл тұжырымы туралы алып-қосарыңыз бар ма?

3. Қайталау.

– Ералы, мен сізбен сөйлесіп тұрмын. Мені естіп отырсыз ба?

– Оқушылар, тақырыпты түсіндіңіздер ме, әлде тағы бір рет шолу жасайын ба?

4. Ренішті көрсету. Манипуляцияның бұл түрінде мұғалім оқушыны елемей, сұрақтарын естімегей сынай танытады. Осылайша оны қателігін түсінуге, өзінен кешірім сұратуға итермелейді.

Педагогикалық қарым-қатынаста ауызша және ауызша емес манипуляциялар орын алады. Манипуляцияның бұл түрлері ақпаратты беруге негізделген. Ауызша манипуляция кезінде әңгімелесушіге әсер ету құралы – манипулятордың сөйлеуі, яғни қарым-қатынас кезінде оның барлық сөзі басшылыққа алынады. Мысалы:

- *Балалар, жаңа тақырыпты түсініп жатырсыздар ма? Қандай сұрақтарыңыз бар?*
- *Қай жерге келіп тоқтап едік?*
- *Мен не туралы айтып жатыр едім?*
- *Жамырамай, жеке-жеке жауап беріңіздер!*
- *Осылай үндемей отыра бересіздер ме?*
- *Бүгінгі дайындықтарыңызға риза болдым!*
- *Бұл да сылтау ма?*
- *Шашымды ағартатын болдыңдар!*
- *Сендердей шулы сыныпты 30 жылдық тәжірибемде кездестірмеймін!*
- *Мен оқитын оқуымды оқығанмын. Білім маған емес, сендерге керек!*

Вербалды емес манипуляция вербалды емес белгілердің көмегімен жүзеге асырылады. Оған ым-ишара, көзқарастар, мимика жатады. Мысалы, мұғалім оқушыны елемейді, сөйлемейді, сұрақтарына жауап бермейді. Осы тәсіл арқылы оны манипуляциялайды. Вербалды емес манипуляция екі тараптан да көрінеді. Екінші тарапқа оқушының кенеттен жылап қалуын, үн-түнсіз сыныптан шығып кетуін жатқыза аламыз. Дұрыс құрылған вербалды және вербалды емес әсер ету қарым-қатынастың тиімділігін қамтамасыз етеді.

Манипуляция саналы және бейсаналы түрде қолданылады. Жоғарыда көрсетілген мысалдарға сүйене отырып, оның көмектесу ниетімен жасалғанын немесе өз пайдасына бағытталғанын байқай аламыз. Бейсаналы манипуляция тұлғааралық қарым-қатынаста, әңгімелесушілердің бірі екіншісіне өтірік айтқан кезде көрінеді. Көп жағдайда жалған сөйлеу тұлғаның қорғаныс механизмдерінің сыртқы көрінісі болып шығады: *«Кешіріңіз, мен Серікті күтемін деп кешігіп қалдым», «Кеше жарық өшіп қалып, үй жұмысына дайындала алмадым».*

Мұғалім тарапынан белгілі бір манипуляциялық тактикалар мен әдістерді қолданудың негізінде пәнге немесе тақырыпқа қызығушылықты арттыру, сонымен қатар пән бойынша оқу үлгерімін жақсарту және пәнмен жұмыс істеу үшін мотивация жасауға деген ұмтылу жатыр. Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесінде біз оқушыларды манипуляциялаудың келесі стратегияларын анықтадық [3,146]:

1. «Зерттелетін нақты материалға назар аудару» стратегиясы;
2. «Пәнге және жалпы оқу үдерісіне қызығушылықты арттыру» стратегиясы;
3. «Сыныпта оқу тәртібін орнату» стратегиясы;
4. «Тұлғааралық әңгімелесу» стратегиясы және оның түрлері.

Бұл стратегиялардың барлығы педагогикалық мақсатқа сәйкес келеді. Мысалы, «оқылатын нақты материалға назар аудару» мен «сыныпта оқу тәртібін орнату» стратегиялары оқудың тәрбиелік процесінде жиі қолданылады.

Мұғалім – оқушының назарын оқу жағдаяттарына аударатын адам. Оның міндеті – белгілі бір тақырыпқа ғана емес, пәннің өзіне деген қызығушылықты арттыру. Қызығушылықты ояту үшін вербалды және вербалды емес манипуляциялар жүзеге асырылады [4,33]. Осылайша, манипуляциялық стратегия тактикалар кешенін қолдану мен материалды түрлендіру арқылы пәнге және тақырыпқа қызығушылықты ояту деп түсіндіріледі.

Лингвистикалық материалды талдау барысында біз қазақтілді педагогикалық дискурстағы осы манипуляциялық стратегияның құрылымына кіретін тактиканың екі түрін анықтадық. Оларға «белгілі ақпаратты қайталап сұрау арқылы манипуляциялау» мен «оқу материалын жекелендіру» тактикалары жатады.

«Белгілі ақпаратты қайталап сұрау арқылы манипуляциялау» тактикасы кіріспе конструкциялар тізбегі негізінде жүзеге асырылады, мысалы: «Өздеріңіз білетіндей, ...», «Барлығы біледі ...», «Көп адам біледі ...», «Бұл былай қарастырылады ...», «Құпия емес, ...» т.б.

«Оқу материалын жекелендіру» – қосымша ақпаратты қосу негізінде тақырыпты дамыту тактикасы. Пән бойынша кезекті бір тақырып түсіндірілгеннен кейін оқушыларда «Неліктен?» деген сұрақтар туындауы мүмкін. Осылайша, мұғалім жаңа материалмен таныстырады, оны оқушыларды қызықтыратын материал негізінде толықтыра отырады.

«Пәнге және жалпы оқу үдерісіне қызығушылықты арттыру» стратегиясы оқу процесіне деген қызығушылық пен сүйіспеншілікті сақтауға, сонымен қатар оқуға деген қызығушылықты дамытуға бағытталған. Негізгі әдістеріне оқушыны көтермелеу мен оның жауабына күмәндану жатады. Мақтау тікелей үндеу арқылы жүзеге асуы мүмкін: *Алина, сіз керемет эссе жаздыңыз!* Оның тағы бір түрі – жанама мақтау: *Жақсы жұмыс! Жай ғана тамаша эссе! Бұл жолғы жұмысыңыз әлдеқайда сапалы жазылыпты!*

«Жауаптың дұрыстығына күмәндану» тактикасы оқушы қателескен кезде немесе сұрақтарға нашар жауап бергенде қолданылады. Мақсаты – білімгердің қажетті білім алуын қамтамасыз ететіндей етіп бағыттау. Бұл тактика кіріспе конструкцияларды қолдану негізінде жүзеге асырылады: «Ендеше...», «Мүмкін...», «Сенімдісің бе...», т.б.

«Сыныпта оқу тәртібін орнату» стратегиясы оқу процесінде тиісті тыныштықты ұйымдастыру үшін қолданылады. Ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, біз осы манипуляциялық стратегияның құрылымына кіретін тактиканың төрт түрін анықтадық: «қайтадан акцентуация» тактикасы, «үндемеу және бұрмалау» тактикасы, «жалған ымыраға келу» тактикасы және «сұрау».

Қазақ педагогикалық дискурсындағы «қайта акцентуация» тактикасы оқушылардың материалға зейінін арттыру мақсатында сабақта тақырыпты өзгерту негізінде жүзеге асырылады. Егер оқушылардың зейіні аударыла бастаса, онда екпінді қайталау материалға назар аударады. Мысалы, 7-сынып оқушылары Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын өтіп жатыр делік. Сабақ барысында оқушының зейіні бөгде нәрселерге бөлінуі мүмкін. Оған сыныптасымен сөйлесуін, басқа пәнге дайындалуын немесе гаджетте ойнауын жатқыза аламыз. Осы кезде мұғалім сұрақ қою арқылы оқушының сабаққа араласуына ықпал жасайды.

– *Абзал, сонымен, біз романнан қандай сюжеттерді бөліп қарастыра аламыз?*

– *Гүлнұр, Бөжейдің асында қандай оқиға болды? Бәрімізге бір қайталап берші.*

– *Асылзат, мен жаңа не дедім?*

– *Жансерік, сабақтан түйген ойыңды қорытындылап жіберші. Сені тыңдағымыз келіп тұр.*

«Жалған ымыра» тактикасы сабақта орындалатын тапсырмалардың көлемін реттеуге мүмкіндік береді.

– *Бейсенбіге бес пен тоғыз аралығындағы есептерді шығарып келіңіздер. Кім сабақта тапсырманы жартылай орындаса, жұмыс дәптеріндегі келесі бетке көшуге болады.*

«Сұраныс» тактикасы «істеуіңіз керек, жасауыңыз керек» етістіктерінің қолданылуы арқылы жүзеге асады. Сұраныс мәніне қарай мұғалім бір мезгілде міндеттемені көрсетіп, өтініш жасай алады.

– *Семестрдің соңына дейін дипломдарыңыздың тақырыбы бойынша эссе тапсыруларыңыз керек.*

– *Бағаңызды түзету үшін қосымша тапсырма алуыңыз қажет.*

– *Тоқсанды жақсы аяқтағыңыз келсе, сабақтан қалмаңыз.*

Сыныптан тыс қарым-қатынас оқушы үшін де, мұғалім үшін де маңызды. Осы өзара әрекеттестіктің арқасында білімгерлердің пәнге және тақырыпқа қызығушылығы артады, тапсырманы орындауға ынтасы ашылады. Ғалымдар бұл манипуляциялық стратегияның құрылымына кіретін тактиканың екі түрін анықтады: «жеке тақырып бойынша тұлғааралық әңгімелесу» тактикасы және «оқу үдерісі тақырыбы бойынша тұлғааралық әңгімелесу» тактикасы.

«Жеке тақырыптағы тұлғааралық әңгімелесу» тактикасы көбінесе тұлғааралық мәселелерді талқылаумен байланысты.

«Оқу-тәрбие үдерісі тақырыбы бойынша тұлғааралық әңгімелесу» тактикасы жағымды коннотациялы сөздер түріндегі мотивациялық лексиканы қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Қорыта айтқанда, педагогикалық дискурс – бала тұлғасын әлеуметтендірудің негізгі құралы. Ол белгілі бір қоғамның өкілдері болып есептелетін көптеген адамды қамтиды. Бұл жерде адресант білім беру және оқыту қызметімен айналысады. Педагогикалық дискурстың сәттілігі немесе сәтсіздігі коммуникативті жағдайды қалыптастыру кезінде адресаттың факторлары қаншалықты ескерілгеніне байланысты. Манипулятор әрекетінің көздегені – тұлғаның рухани жағы, оның психологиялық құрылымдары. Манипуляция – бұл жасырын ықпал. Адресат ол ықпалды тіпті байқамауы да керек. Сонымен, педагогикалық дискурстағы манипуляция – бұл білім алушыларға, олардың жүріс-тұрысын, қимылын бағдарлау арқылы рухани тұрғыдан ықпал етудің басымдық көрсету амалы. Оның міндеті – адресант пікірін, ниетін, мақсатын, тәртібін, көзқарасын керек арнаға өзгерту [5, 14-15].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 832 с.
2. Грачев Г.А. Манипулирование личностью / Г.А. Грачев, И.О. Мельник. – М.: «Алгоритм», 2002. – 288 с.
3. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л. Доценко. – М.: «ЧеРо», Издательство МГУ, 1997. – 344 с.
4. Сергеев С.Ф. Тема и дискурс в педагогическом процессе / С.Ф. Сергеев. – М.: «Школьные технологии», 2008, № 4. – С. 33-38.
5. Карасик, В. И. Характеристики педагогического дискурса // Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики: Сб. науч. тр. Волгоград: Перемена, 1999. – 211 с.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІДЕГІ ЖАРНАМА МӘТІНДЕРІНІҢ СУГГЕСТИЯСЫ

Д.М. Асанова, магистрант

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Г.Н. Смағұлова ф.ғ.д., профессор

Қазақстан, Алматы

Аннотация. В настоящее время социальные сети быстро развиваются. По мере увеличения числа пользователей сфера деятельности платформы расширяется, формируются способы ее использования в различных целях. Помимо информационного поля, он стал источником дохода. В статье рассматривается суггестия рекламных текстов в социальных сетях, способы их передачи.

Ключевые слова: социальная сеть, текст, реклама, суггестия.

Annotation. Social networks are developing rapidly. As the number of users increases, the scope of the platform's activities expands, and ways of using it for various purposes are being formed. In addition to the information field, it has become a source of income. The article discusses the suggestion of advertising texts in social networks, ways of their transmission.

Keywords: social network, text, advertising, suggestion.

Әлеуметтік желі – әлеуметтік қарым-қатынастарды құруға, көрсетуге және ұйымдастыруға арналған платформа, онлайн қызмет немесе веб-сайт [1]. Ол хабар (мәлімет) беру, көрсету, сипаттау, дәлелдеу, иландыру, көндіру, нақтылау, сендіру сынды сөйлеу қызметінің бірнеше функциясын қамтиды. Аталған ұғымды 1954 жылы әлеуметтанушы Джеймс Барнс енгізген. Ғылыми еңбектерде бұл сөзге түрлі анықтама берілген:

– әлеуметтік желі (social networking site) – жеке тұлғалар немесе ұйымдар «бір торапқа» айналған, өзара достасу, ортақ қызығушылық, абырой-бедел, эмоция және мәселеге сәйкес өзара байланыс орнатуға арналған әлеуметтік құрылым [2];

– әлеуметтік желі – жеке адамның интернет арқылы жүргізетін қарым-қатынастарының жиынтығы [3].

Компьютерлік технологияның көмегімен жұмыс істейтін алғашқы әлеуметтік желі 1971 жылы АҚШ-та дүниеге келді. Оны әскерилер лезде хабар тарату үшін қолданған. 17 жылдан кейін, яғни 1988 жылы фин ғалымы Ярко Ойкаринен IRC протоколын жасады. Бұл бағдарламалық құрал арқылы қолданушылар бір-бірімен аз ғана уақыттың ішінде байланысқа шыға алды. Десе де, әлеуметтік желілер 1995 жылы кең пайдаланылып, танымалдылыққа ие бола бастады. Сол уақытта америкалық Рэнди Конрадс «Classmates.com» (Сыныптастар) деп аталатын желіні ашты. Онда тіркелген пайдаланушылар әртүрлі оқу орындары түлектерінің каталогына қол жеткізе алады. Осылайша, кез келген адам сыныптастарын немесе ЖОО-да бірге оқыған замандастарын табу мүмкіндігіне ие болды. Қазіргі кезде желіні 50 миллионнан астам адам қолданады. «Classmates.com» басқа да веб-сайттардың ашылуына мүмкіндік берді. Мәселен, Facebook, Instagram, Twitter, WhatsApp, TikTok, Telegram, «ВКонтакте» және тағы басқалары. Алғашқы кезде әлеуметтік желі қарым-қатынас құралы қызметін атқарса, бүгінде ол ақпарат тарату мен кәсіп жүргізу үшін таптырмас құралға айналды. Сол себепті платформада жарнама мәтіндерінің қарасы көбейді. Бизнесмендер өз кәсібін дөңгелетіп, табысқа кенелу үшін түрлі суггестиялық амалды қолданып жүр.

Ең алдымен, суггестия терминіне тоқталып өтейік. Суггестия – сананы билеуші, болмыстағы сенімді қалыптастыратын, реттейтін ұғым. Ал тілдік суггестия осы сенім көздерін сөз арқылы бейнелеп, адамның өзін-өзі сендіруін, сөз құдіретіне табынуын білдіреді. Аталған термин тіл білімінде тек соңғы уақыттарда лингвистикалық тұрғыдан қарастырылып жүрген атау. Атап айтқанда, орыс ғалымдары И.Ю. Черепанованың «Дом колдунья» [4], К.М. Варшавскийдің «Гипносуггестивная терапия» [5], С.Н. Астаховтың «Лечебное действия слова» [6] және т.б. санаулы мақалалар тобы осы тақырыпқа арналған. Бұл еңбектерде «сендіру» сөзінің орнына «суггестия» термині қолданылған.

Бүгінде суггестия әлеуметтік желідегі жарнама мәтіндерінде жиі көрініс табады. Мәселен мына бір мысалды қарастырып көрейік.

Бұл – 18 жастағы студент Гүлназ. Ол біздің курстың екінші айында-ақ өз табысын 900 000 мың теңгеден асырып үлгерген. Айтпақшы, Гүлназ ханым оқуын әлі аяқтап үлгерген жоқ. Ең қызығын айтайық. Кейіпкеріміз интернет-маркетинг саласына келместен бұрын даяршы болып қызмет еткен. Курсты 12 айға бөліп-төлеу арқылы оның құнын 3-4 есе ақтап алды. Сіздің де «Табысты бол» курсына жазылып, өміріңізді өзгертуге мүмкіндігіңіз бар. Жаңа лек ақпанның жиырма екісі басталады.

Мәтін қысқа әрі қарапайым тілде жазылған. Құрмалас сөйлемдер кездеспейді. Адресант адресаттарға «курсты сатып алуға шақырамыз» деген ұсыныс тастамайды. Бұйрық райлы сөйлемдер жоқ. Оның орнына суггестия мен манипуляция қолданылған. Ең алдымен, автор нақты кейіпкерді оқырмандарына таныстырып, жетістіктерін атап өтеді. Гүлназ ханымның оқуын бітірмей-ақ табысқа кенелгенін, курс құнын ақтап алғанын көрсетеді. Осылайша суггерендтерге «Сіздің де қолыңыздан келеді» деген ой тастайды. Бойжеткеннің бұрын бұл саладан хабары болмағанын, даяршы болып жұмыс істегенін хабарлау арқылы басқаларды да «Жетістікке жетуге болады» деп сендіреді.

Өмірде қыз болу бар да, нағыз қазақ қызы болу мүлдем бөлек. Қазақ қызы қай ортада болсын, өзінің ерекше болмысымен көзге түсетіні анық. Әлбетте, әр қазақ қызы сұлу. Дегенмен, көркіне ажар қосып тұратын қазақи әшекей-бұйымдарды атап өтпеске болмас. Біздің бұйымдарды Kaspi.kz арқылы 6, 12, 24 айға бөліп төлеуге болады. Сізге 3 жылдық сапа кепілдігі сертификатын табыстаймыз. Бұйымды Қазақстан бойынша тегін жеткіземіз.

«Күнсұлу» білезігі – 925 пробалы таза күмістен жасалып, алтын жалатылған және жадеит тасы орнатылған бұйым. Медицинада бұл тас қан қысымын қалыпқа келтіреді, остеохондроз мен ревматизм кезінде ауырсынуды басады. Жасыл минерал бүйрек пен жүректің жұмысын жақсартады, ісікті жеңілдетеді. Дәл қазір бұйымға тапсырыс берсеңіз, 20 % жеңілдікке ие боласыз.

Жоғарыда көрсетілген екі мысалдың негізгі прагматикасы – бұйымдарды сату. Бірінші мысалда адресатқа әр қазақ қызының көркін компания бұйымдары арқылы одан әрі ашуға болатынын атап өтеді. Суггестия «Сізге 3 жылдық сапа кепілдігі сертификатын табыстаймыз» сөйлемі арқылы берілген. Бұл тілдік бірліктер арқылы сатушы сатып алушының тауар қарайып кетеді немесе сапасы нашар болуы мүмкін деген секілді күдіктерін сейілте алады. Ал манипуляция «Бұйымды Қазақстан бойынша тегін жеткіземіз. Біздің бұйымдарды Kaspi.kz арқылы 6, 12, 24 айға бөліп төлеуге болады» сөйлемдерінде көрініс тапқан. Клиент дәл осы жерден тауарды сатып алсам, біраз ақша үнемдеймін деген ойға келуі әбден мүмкін. Екінші мысалда жадеит тасына ерекше акцент беріледі. Ең алдымен, оқырманға оның денсаулыққа тигізер пайдасы айтылады. Манипуляция «Дәл қазір бұйымға тапсырыс берсеңіз, 20 % жеңілдікке ие боласыз» сөйлемі арқылы берілген. Бұл сатып алушының тезірек шешім қабылдауына психологиялық тұрғыдан әсер етеді.

ВИОНАУАТ қара зерге майын қабылдау арқылы аяқ пен көздің айналасы ісінуі, зәрге жиі шығу, қан қысымының жоғарылай беруі, жалпы әлсіздік, бас ауруы мен жүрек айнуынан айығатын боласыз. Өнім туралы толық ақпаратты компания мамандарынан ала аласыздар! Төменге нөміріңізді қалдырсаңыз, біз сізге хабарласамыз. Кеңес алу тегін!

Бұл мысалда да өнімнің пайдасына баса назар аударылған. «Төменге нөміріңізді қалдырсаңыз, біз сізге хабарласамыз. Кеңес алу тегін!» сөйлемдері сатып алушыға сенімділік береді. Әрі қарай жарнама компания қызметкері арқылы жүзеге асады. Ол сатып алушыға хабарласып, тауардың пайдалы жақтарын баяндайды. Осылайша өнімді сатып алуға көндіреді.

Facebook, Instagram, Telegram сынды желілерде жоғарыдағыдай мәтіндердің қарасы көп. Алайда олар түрлі әдіспен беріледі. Біз суггерендті сендіру үшін жиі қолданылатын тәсілдерді топтастардық.

1. Суггесторлар жарнама мәтінінде сатып алушының қандай пайда көретінін айтады.

Біздің курсымызға қатысып, арзан бағада 25 түрлі десерт жасауды үйрен. Компания қызметін пайдалана отырып, үйіңіздің тазалағына уайымдамай қонақ шақыра беріңіз.

2. Нақтылық, яғни адресанттарға пайданы нақты сандармен көрсетеді.

– *Мұғалімге сыныпты басқаруда керек 8 қабілетті меңгер;*

– *50 % жеңілдікпен теледидар сатып алып, 350 000 теңгеңізді үнемдеңіз;*

– *Бизнестегі табысыңды 73%-ға дейін арттыр.*

3. Кәсіпкер үшін маңызды факторлардың бірі – компания ерекшелігін аша білу, бәсекелестерінен негізгі артықшылықтарын көрсету.

– *Rehau зауытынан тікелей келетін өзгелерден 22%-ға арзан терезе;*

– *Кілеміңізді жуып, тегін жеткізіп береміз;*

– *iShield технологиясының арқасында енді смартфон қуаты 9 сағатқа дейін жетеді.*

4. Жарнама мәтіндерінде уақыт өлшемі, яғни тұтынушы мәселесінің қанша уақытта шешілетіні аталып өтіледі.

– *Құрылысқа арналған кез келген материалды 1 сағат ішінде жеткізіп береміз;*

– *15 минутта телефонмен тапсырыс беріп, төлем жасаңыз.*

5. Түрлі ұсыныс тастау арқылы сенімге кіреді.

– *Егер сіз күнделікті бассейнде жүзетін болсаңыз, сізге эпиляция жасату керек. Спортшыларға арналған 70% жеңілдікке үлгеріп, 30 минут ішінде лазерлі эпиляция жасатыңыз.*

6. Тығырықтан шығу жолын көрсетіледі.

– *Кілемдеріңізді балаларыңыз ластап тастай бере ме? Ата-аналарға арналған жылдық абонементті алып, 83 000 теңгеңізді үнемдеңіз.*

7. Адамдарды сендіру, яғни суггестия көп жағдайда уәде беру, кепілдік арқылы жүзеге асады.

– *30 минут ішінде пиццаны жеткіземіз немесе оны тегін береміз. Тезірек тапсырыс беріңіз, ұтылмайсыз!*

Әлеуметтік желідегі жарнама мәтіндерінде әрекетке шақыру тәсілі жиі қолданылады.

– *Пікірге нөміріңізді қалдырыңыз;*

- Дәл қазір тесттен өтсеңіз, біз сізге 70% жеңілдікке беретін боламыз;
- Өзіңіз қалаған көлік моделін таңдау үшін, тест тапсыра аласыз;
- Көлігіңізге диагностика жасатқыңыз келсе, төменге нөміріңізді қалдырыңыз;
- 1 айлық тегін дизайнер қызметімді алу үшін төмендегі батырманы басыңыз;
- Үйіңіздің тазалығын бізге сеніп тапсырғыңыз келсе, *WhatsApp*-қа жазыңыз.

Осындай сөйлемдер тұтынушының психологиясына жақсы әсер етеді. Тұжырымдамаларымызды дәлелдеу үшін бірнеше мысалды келтірейік.

– Ешқандай химиялық зиянды заттарды қоспай, 30% жеңілдікпен кілеміңізді 2 күн ішінде жуып әкеліп береміз.

– 2 күн ішінде кілеміңізді 50% жеңілдікпен тазалатып, жеткізу қызметін тегін алыңыз.

– 1,500 000 теңгелік жеңілдікпен дилерден автонесие алып, ертеңнен бастап жаңа көліктің ролінде отырыңыз.

Жоғарыда аталған мысалдарды қарастыра отыра, әлеуметтік желіде жарнама мәтіндерінің көп екендігіне және оларда суггестиялық амалдардың жиі қолданылатынына көз жеткізе аламыз. Әдіс-тәсілдер адресанттарды сендіріп, пайдаға кенелу үшін қолданылады. Бұл тақырып әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Горошко Е. И. Интернет-жанр и функционирование языка в Интернете: попытка рефлексии / Горошко Е. И. // Жанры речи: сб. науч. ст. Вып. 6. Жанр и язык. Саратов: ИЦ «Наука», 2009. С. 11–27.

2. Медиа және журналистика: теория мен практикаға жаңа көзқарас / Бейнбриж Жейсон, Гок Никола, Тайнан Лиз. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 592 бет.

3. Бринкерхов Д., Уейтс Р., Ортега С. Әлеуметтану негіздері, 9-басылым. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл -464 б.

4. Черепанова И.Ю. Дом колдуны. Язык творческого Бессознательного. – М.: КСП, 1996. – 384 с.

5. Варшавский К.М. Гипносуггестивная терапия. – Л.: Медицина, 1973. –192 с.

6. Астахов С.Н. Лечебное действия слова. – Л.: Мысль, 1962. – 96 с.

СҰРАУ ЕСІМДІГІНІҢ САЛАЛАС ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕ ЖҰМСАЛУ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ

С.С. Айтжанова

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің аға оқытушысы, ф.ғ.к.

Л.Н. Ермағамбетова

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің қауымдастырылған профессор, п. ф. к.

Сұрау есімдігі арқылы жасалған түсіндірмелі құрмалас сөйлемдер кейде ауызекі тілде құрылымдық өзгеріске түсіп, айтыла береді. Мысалы: *Айт не, айтпа не – бәрібір*, – деген тәрізді «**Айттың ба, айтпадың ба – бәрібір**» немесе «**Айт, айтпа - бәрібір**» түрінде де айтыла беруі мүмкін. Яғни, осы құрылымдағы сөйлемдер сұрау мағынасы қандай тұлғада берілсе де – сұраулық шылау ма, сұрау есімдігі ме – олардың синонимдік ыңғайда келетіні көрініп тұр.

Бұл қатарға жоғарыдағы тәрізді алғашқы компоненті бұйрықты сөйлем тұлғасында келген жағдайды да қосуға болады. Мысалдардан көріп отырғанымыздай, сұраулық шылаулар мен сұрау есімдігі арқылы жасалған түсіндірмелі құрмаластардың соңғы компонентінде қатыстық сөздер де қолданылады. Олар, негізінен сұрау, сілтеу, жалпылау есімдіктері болып келеді. Осындай қатыстық сөздердің мағынасы алғашқы компонентте айтылған ойға қатысты болады да, тікелей байланыстырушылық қызмет атқарып тұрады.

Осы күнгі авторлар еңбектерінде сұрау есімдігінің салалас құрмалас сөйлемде жұмсалып қызметі онша ескерілмейді. Тек Қ. Мамытбеков сұрау есімдігінің түсіндірмелі салалас сөйлемде риторикалық сұрақ түрінде жұмсала алатынын айтады [1.10].

Шынына келгенде, сұрау есімдігі – салалас құрмалас сөйлем синтаксисінде өзіндік қызметімен ерекшеленетін есімдіктің айрықша бір тобы. Тілдік фактілерге көз жүгіртсек, сұрау есімдігін, біріншіден, құрмалас сөйлемнің әр компонентінде қайталануы арқылы, екіншіден, алғашқы компоненттегі сөздер мен сөз тіркестерінің сұрау есімдігі түрінде қайталануы арқылы, үшіншіден, сұрақ-жауап түрінде қолданылуы арқылы салалас құрмаластың табиғатын ашатын ерекше қасиетін танымыз.

1. Сұрау есімдігі салалас құрмалас сөйлемде қайталана жұмсалады. Мысалы: *Ант ұстауға кімдер келді, кімдер келмеді* (Жұлдыз). *Мен не дейін, домбырам не дейді* (Жұлдыз). *Қызық көру дегеннің белгісі не, арты не?* (М. Әуезов). *Жалғыз Ырғызбайдың амандығы кімге медеу, кімге дәрі?* (М. Әуезов) деген сөйлемдердің алғашқы компоненттеріндегі сұрау есімдігі келесі компоненттерде дәл сол қызметінде қайталанып, жай сөйлемдердің мағыналық бірлігін қамтамасыз етіп тұр. Осы мысалдан сұрау есімдігінің көбінесе риторикалық сұрақ түрінде келетінін байқаймыз. Осы тұрғыдан қарағанда, құрмалас сөйлем компоненттерін өзара байланыстыра отырып, сұрау есімдігі сөйлемді мағыналық жағынан байыта түсуге тиіс.

Алғашқы екі салалас сөйлем қарсылықты мағынада жұмсалғанымен, сұрау есімдігінің әсерімен белгілі бір дәрежеде сұраулық мағына да үстейді. Олай болса, бұның өзі қайталану арқылы жұмсалған сұрау есімдігінің салалас құрмаластағы қызметінің бір ерекшелігі болса керек.

2. Сұрау есімдігі басқа сөз таптарының есімдік арқылы қайталануы ретінде жұмсала келіп, салаласа байланысқан құрмалас сөйлем туғызады. Мысалы: *Көшімді неге аяйсың, Сейтекке несіне сенесің – Ібір-Сібір жұртын қайсысы жеңіп алады деп қарап отыру жөн бе?* (М. Мағауин). *Алда Әбілқайыр жолы, Барақ жолы деген тарау-тарау жол жатыр, қайсысын артық санайды?* (Жұлдыз). Осы мысалға көңіл аударар болсақ, сұрау есімдігі алғашқы жай сөйлемдер құрамындағы белгілі бір сөздердің орнын басушы ретінде екінші жай сөйлемдерде жұмсалған. Алғашқы компоненттердегі Көшім, Сейтек, Әбілқайыр жолы, Барақ жолы сөздері мен сөз тіркестері соңғы компоненттерде қайсысы сұрау есімдігі арқылы қайталанып, жай сөйлемдер арасындағы мағыналық бірлікті аңғартып тұр.

3. Сұрау есімдігінің салалас құрмалас сөйлем құрамында қолданылу қызметінің бір қыры – оның түсіндірмелі салалас сөйлемдерде риторикалық сұрақ ретінде жұмсалыуы. Айқындық үшін төмендегі сөйлемдерді талдап көрелік: *Мырзаның дүниесін кім қызықтамаған, ең аяғы піскен бас Майыр да жаңа бір қарбытып асап кетті* (М. Әуезов). *Оның үстіне бұл күнде не көп, газет көп* (Қазақ әдебиеті). *Осы ауылда не көп, қыз көп емес пе!* (Ә. Тарази) деген сөйлемдердің алғашқы компоненттері сұрау есімдігінің қатысуы арқылы риторикалық сұрақ, соңғы компоненттері оған жауап ретінде жұмсалған. Кім – Майыр, не – газет, не – қыз қатынастары жай сөйлемдерді мағына жағынан біріктіріп, түсіндірмелі салаласа байланысқан сөйлем туғызып тұр.

Сұрау есімдігінің құрмалас, қайталап қолданылуы көп компонентті салалас сөйлемнің жасалуына да негіз бола алады. Ол үшін төмендегі сөйлемдерге назар аударалық: *Ұлы қайсы, қызы қайсы, айырып болар емес* (Жұлдыз). *Таққа осымен бесінші патша келіп отырған екен, соның әрқайсысында қанша адам түрмеде шіріді, қанша адам жаңғырықта басын берді* (Жұлдыз).

Мысалдардан көріп отырғанымыздай, сұрау есімдігі құрмалас сөйлемнің алдыңғы екі компонентінде немесе соңғы екі компонентінде қайталана жұмсалған. Әрине мұнда да сұрау есімдігі қолданысының бүкіл сөйлемге әсері жоқ емес. Әдетте көп компонентті салалас сөйлемдердің әртүрлі мағыналық қатынаста болатыны айқын. Біздіңше, қайталанған сұрау есімдігі өзіне қатысты екі жай сөйлемді мағына, интонация жағынан біріктіріп, біртұтас етеді де, үшінші компонентпен екеуіне де ортақ бір ғана мағыналық қарым-қатынасқа түсіретін сияқты. Ондайда олар бірінің мағынасын бірі ашып отыратын түсіндірмелі құрмалас сөйлем түрінде жұмсалады. Міне, бұған қарағанда, негізгі принцип – қайталама сұрау есімдіктерінің

көп компонентті құрмалас сөйлемде ортақ бір мағыналық қатынасты қалыптастыруында деп білеміз.

Құрылымдық жағынан қарағанда, екі компонент аралығында аралық компоненттің орны бар екендігі қайталаңады. Олар, әдетте, **белгісіз** деген сөзбен немесе басқа да белгісіздік мағынадағы сөздермен байланыста айтылады да, соңғы компонент **әйтеуір** сөзімен қорытылады.

Түсіндірмелі салаластың жинақы, айтылуға бейім болатындығына орай, аралық компонент кейде түсіріліп айтыла береді. Мысалы: *Аралға су енді он жылда келе ме (1), жүз жылда келе ме (2) – ол жағы белгісіз (3), әйтеуір менің ойымша табиғаты тағы бір кереметін көрсетеді (4)* (С. Байқақов). *Ол шынымен-ақ қызғаныш қылды ма (1), әлде маған солай көрінді ме (1) – онысы беймәлім (3), әйтеуір дереу орнынан тұрды да (4), үн-түнсіз шығып кетті (5)* (Н. Оразов).

Бұл аралық компонентте белгілі бір дәрежеде түсіндірмелік ыңғайда келеді. Сондықтан да, кейде аралық компонент айтылып, соңғысы айтылмай тұруы да мүмкін.

Сонымен, сұраулық шылаулар мен сұрау есімдіктері арқылы жасалған түсіндірмелі құрмалас сөйлемдердің қазақ тілінде жиі кездесетінін, олардың өзіндік құрылымдық сипаттарымен ерекшеленетінін көреміз. Алғашқы компоненттің баяндауышы қайталанып қолданылған **ма, ме** сұраулық шылаулар арқылы жасалған түсіндірмелі құрмаластарды сабақтас құрмаластар деп қарауды М. Томанов айтқан болатын [2,48].

Сондықтан біз де қайталанып келген **ма, ме** тұлғалары арқылы жасалған баяндауыштарды тиянақсыз тұлғадағы баяндауыштар деп білеміз. Мысалы: *Ел себепкер болды ма (1), қаладан келген сайлаушы себепкер болды ма (2)– ойламаған жерден Қанай ауылнай келді (3). Күлгені ме, әлде шалға бөтенге жібергені ме (1) – Мырзаны Нұрғали жек көре бастады (2)*(Б. Майлин).

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, тұлғалық тиянақсыздық мағыналық тиянақсыздықпен қатар келеді, яғни, алғашқы компоненттің мағыналық жақтан толымсыз болып келуі оның келесі компонентке иек арта, сүйенісіп тұруына жағдай жасайды.

Тұтастай алғанда, осындай құрылымды-мағыналық сипат бұларды салалас сөйлемдерге емес, сабақтас құрмаластарға қосудың дұрыс болатындығын көрсетеді. Сонда ғана, біз бұлардың синтаксистік табиғатын барынша нақты айқындайтын боламыз.

Алғашқы компоненті сұраулы сөйлем болып келетін, соңында анафоралық сөздер қолданылатын түсіндірмелі сөйлемдерді «изъянительное» терминімен байланысты қарастырады [3.143].

Осындай сөйлемдерді объектілік етістіктер арқылы жасалған құрмаластардан ажырата қараудың қажеттігін айтады. Анықтаманы түсіндірмелі құрмалас сөйлем компоненттерінің арасындағы қосымша сипаттағы модальдық мәнде де келеді. Осындай модальдық мағына, әдетте, түсіндірмелі құрмаластарға тән ортақ сипат болғанымен, ол алғашқы компоненттің баяндауышы сұраулы сөйлем болған жағдайда айқын аңғарылады. Мысалы: *Біз несіне қаймығайық (1) – айылымызды да жиган жоқпыз (2). Статъяны айтқан соң қорықпайтын кім бар (1) – бәрі де жым болды (2). Қайсысы оңдырар дейсің (1) – бәрінікі де алу зой (2)*(Б. Майлин).

Бұл мысалдардағы алғашқы компоненттер риторикалық сипаттағы сөйлемдер болып келген. Мұндағы модальдық мағына да сұраудың риторикалық сипатына байланысты көрінеді. Бұл ерекшелік эмоционалды-экспрессивтік мақсатта қолданылған стильдік сипаттағы ерекшелік. Алғашқы компоненттің осындай ерекшелігі соңғы компоненттің де лексикалық құрамына ықпал етіп, тұтастай сөйлемнің модальдық сипатын анықтайды. Р. Әміров осындай сөйлемдерді себептестік қатынастағы сөйлемдер деп таниды [4.180].

Оған автор мынадай мысалдар келтіреді: *Күші жетпеді ме (1), немесе қулық жүруге жараман соң (2), Мұқан күні бойы тосып отырды (3)* (С. Мұратбеков). *Баяғы көңіл қалғандығы бар ма (1), әлде басқа себеп болды ма (2)– Раушан Бәкенге тіс жарып сөз айтпады (3)* (Б. Майлин).

Біздіңше, алғашқы сөйлемдегі себептік мағына екінші және үшінші компоненттердің арасындағы синтаксистік қатынастан көрінеді. Ал, алғашқы компоненттегі болжалдық, белгісіздік мағыналары түсіндірмелі құрмаластарға тән. Екі сөйлемнің де алғашқы компоненттерінде болжалдық, белгісіздік мағынасы айқын.

Ал, мына сөйлемде сұрау мағынасы соңғы компоненттер арқылы берілген: *Құдайдың құдіреті, оңдырмаймын дегенде осындай болады ғой* (1), *сан тимеске сан тиіп* (2), *енді Ыбырай баласы ел билегенде не қыласың* (3) (Б. Майлин). *Бұл сорлының көрмегені жоқ қой* (1), *кімге барып қолын жаймады* (2) (К. Жиенбаев).

Кейде соңғы компоненттегі сұраулы сөйлемнің шартты рай тұлғасындағы компонентпен құрмаласуы арқылы да модальдық сипат көрінеді. Мысалы: *Ырысжан деген ақын қыз өмірде жоқ болса* (1), *онымен Әсет қалай айтысады* (2). *Ойбай-ау, екеуінің айтысын еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін білсе* (1), *сонда олар қалай айтыспайды* (2) (Б. Нұржекеев).

Мұнда соңғы компоненттегі сұраулы сөйлем риторикалық сипатта келіп, айтушының модальдық мәндегі көзқарасын білдіріп тұр. Ол алғашқы компонентке қатысты түсіндіру ыңғайында айтылған.

Сонымен, біз сұраулы сөйлемдердің құрмаластар құрамында, оның ішінде түсіндірмелі сабақтас құрамында қандай позицияда келетіні туралы сөз қылдық.

Сұраулы сөйлем формасы хабар ретінде айтылған пікірді білдіру үшін жұмсалатыны бар. Хабар ретіндегі пікірдің сұраулы сөйлем формасы арқылы білдірілуі сөзге полемикалық өң береді. Полемикалыққа баяндауыш сөздің болымды, болымсыз формаларының бастапқы мағынасына қарсы жұмсалуды да сеп болады. Риторикалық сұрақты білдіру үшін жұмсалудың үстінде бұл сұраулы сөйлемдер ерекше баяндауыштық формада құраған жайы бар. Риторикалық сұрақты білдіретін сөйлемдерде баяндауыш сөздер кері мағынада жұмсалып, ерекше интонация арқылы құралады. Мысалы: *Кім біледі* (1), *әлі де сол жақта жүре тұрар ма едім* (2), *өткен жылы жұбайым Татьяна аурудан қайтыс болды* (3). *Сонда Абдолла бұл жолы кімді жұтпақ* (1), *еш жерде жаңылыс іс істемесем керек* (2), *оны маған несіне әкеп тұрсың* (3), *тастап кеткен өздеріне апарып бер* (3).

Түрткі сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер тындаушыны бір іске қосып жұмсау үшін де пайдаланылады. Мысалы: *Жаздыратын қағазымыз бар еді* (1), *сен төремді шақыртасың ба?* (2).

Түрткі сұрақты білдіретін сөйлемнің баяндауышы келер шақ етістікпен «**ма, ме**» шылауларының бірігуінен жасалады. Сонымен, біз сұраулы сөйлем түрлерінің құрмалас сөйлемдер құрамында компонент ретінде жұмсалуды жайлы сөз қозғадық.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әміров Р. С. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Мектеп. 1996.
2. Томанов М. Құрмалас сөйлемдер туралы бірер сөз // Қазақ тілі мен әдебиеті, №4. 1975
3. Әміров Р. С. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. – Алматы: Наука. 1972.
4. Серғалиев М, Айғабылов А, Күлкенова О. Қазіргі қазақ әдеби тілі. – Алматы. «Ана тілі». 1991.

Ғылыми басылым

**«ТІЛ БІЛІМІНІҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ:
ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК ІЗДЕНІСТЕР»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның**

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы қ., 10-11 ақпан 2023 ж.

ИБ №14907

Басуға 07.02.2023 жылы қол қойылды. Пішімі 70x100 1/12.
Көлемі 33,3 т. Офсетті қағаз. Сандық басылым. Тапсырыс №117.
Таралымы 90 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды

ISBN 978-601-04-6184-0

9 786010 461840